भट्टोजी दीक्षितकृत

प्रौढ मनोरमा

व

त्या ग्रंथावरील शब्दरत्ननामक टीका

यांचें स्त्रीप्रत्ययान्त

विस्तृत विवरणासह व प्रक्रियेसह

मराठी

सुबोध भाषांतर

भाग ३ रा

(अच्संधिप्रकरण व हल्संधिप्रकरण 'वान्तो यि प्रत्यये' पासून पुढें)

★

विवरणकर्ता

कै० रावबहादुर ना. दा. वाडेगांवकर, एम्. ए.
सेवानिवृत्त डिस्ट्रिक्ट व सेशन्स जज्ज, नागपूर.

★

किंमत रु. ९·५०

– प्रकाशक –
खं. ना. वाडेगांवकर,
रा. ब. वाडेगांवकरांचा बंगला,
धनतोली, नागपूर.

– मुद्रक –
वि. ना. वाडेगांवकर
उद्यम कमर्शियल प्रेस,
धर्मपेठ, नागपूर १.

अर्पणपत्रिका-

कर्तव्यनिष्ठा व न्यायप्रियता यांमुळें पारतंत्र्याच्या काळांतील सरकारी नौकरींतहि सरकार व समाजमान्यता पावलेले, ईश्वरावरील अनन्य विश्वास हें ज्यांच्या जीवननौकेचें एकमेव सुकाणु होतें, ज्यांच्या पराकाष्ठेच्या विद्याभिरुचीनें व्यसनाची मर्यादा गाठली होती अशा माझ्या परमपूज्य कै. ती. ना. दा. वाडेगांवकर यांच्या स्मृतीस त्यांचीच ही कृति अंशात्मक प्रकाशित स्वरूपांत अत्यंत श्रद्धायुक्त अंत:करणानें व नम्रभावानें समर्पण करीत आहे.

मनोरमा व शब्दरत्न

यांचें

मराठी भाषांतर

भाग ३ रा

अनुक्रमणिका

अच्सन्धिप्रकरणम्

प्रकाशकाचें निवेदन

माझे परमपूज्य वडील, कै. रा. ब. ना. दा. वाडेगांवकर, एम्. ए. सेवानिवृत्त डिस्ट्रिक्ट व सेशन्स जज, नागपूर, यांनीं लिहिलेल्या 'प्रौढ मनोरमा व शब्दरत्न यांचें विवरणात्मक मराठी भाषांतर' या ग्रंथाचा तिसरा भाग आज प्रकाशित करण्यांत मला फार आनंद वाटतो. प्रकाशन सुरुं होतेंच की नाही या भयांतून पहिल्या भागाच्या प्रकाशनाने मला जो आनंद वाटला त्या मानाने नंतर प्रसिद्ध होणाऱ्या प्रत्येक भागाच्या प्रकाशनाचे वेळीं हा आनंद गुणिला जावा व संकल्पित कामाचा बोजा क्रमशः कमी होत आहे या जाणिवेनें त्यांत विशेष भर पडावी हें अगदीं स्वाभाविक आहे.

आतांपर्यंतच्या प्रत्येक भागाचें प्रकाशन एकेका व्यक्तीच्या सहृदयतेमुळेंच होऊं शकलें. प्रस्तुत भागाच्या प्रकाशनाचें संपूर्ण श्रेय माझे कनिष्ट बंधु श्री. रा. विश्वनाथराव वाडेगांवकर, संपादक उद्यम, यांचें आहे. या भागाचा संपूर्ण खर्च त्यांनी सोसला आहे. याबद्दल प्रकाशक या नात्यानें मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहे. दुसऱ्या भागांत अच्संधिप्रकरण खंडित झालें होतें व तें शक्य तितक्या लौकर प्रकाशित होणें हें वाचकांच्या दृष्टीने अत्यावश्यक होतें. म्हणून वाचकांच्या सोयीच्या दृष्टीने त्यांचे मानावे तितके आभार थोडेच होतील.

पहिल्या व दुसऱ्या भागाच्या प्रकाशनांत साडेसहा वर्षांचा काळ गेला. त्यानंतर आतां सवातीन वर्षांनी प्रस्तुत भाग प्रसिद्ध होत आहे. या तीन्ही भागांमुळे, या दहा वर्षांत, हस्तलिखिताच्या एकूण ३३०० पानांपैकीं केवळ ११९८ च पानें खर्ची पडलीं. अजून २१०० पानांचें हस्तलिखित प्रकाशित होणें आहे. हें लक्षांत घेतलें

म्हणजे प्रकाशन अधिक द्रुत गतीने झाल्यास सर्व पक्षीं सोयीचें होईल. संस्कृताभिमान्यांना या ग्रंथाची योग्यता या तीन्ही भागांनी पटेलच. तेव्हा सहायार्थ विशेष लांबलचक प्रार्थना करीत नाही.

दुसरा भाग प्रसिद्ध झाल्यावर पुढील प्रकाशनास सहाय म्हणून दोन प्रमुख देणग्या मिळाल्या. एका सांस्कृतिक संस्थेने चवथे भागास लागणाऱ्या छपाईचे कागदाची किंमत म्हणून ४५० रु. दिले. त्याबद्दल मी संस्थाचालकांचा अत्यंत आभारी आहे. तसेंच प्रस्तुत भागाच्या प्रकाशनास सहाय म्हणून पुणें विद्यापीठानें ५०० रु. देण्याचें ठरविलें आहे. त्याबद्दल प्रकाशक या नात्याने मी पुणें विद्यापीठाचा फार ऋणी आहे. शेवटीं नम्रपणे एवढीच विनंती की या महान् प्रकाशनाचे जबाबदारींतून मला शीघ्रातिशीघ्र मोकळें करण्याचा सर्वांनी आर्थिक सहाय देऊन प्रयत्न करावा व संपूर्ण हस्तलिखित प्रकाशित करवून मला उपकृत करावें.

धंतोली, नागपूर. **खं. ना. वाडेगांवकर**

॥ श्रीगुरुः शरणम् ॥

रा. रा. रावबहादुर ना. दा. वाडेगांवकर यांनी प्रौढ मनोरमा व शब्दरत्न या ग्रंथांचें जें स्त्रीप्रत्ययान्त विवरण केलें आहे त्याचा बराचसा भाग मी वाचला. या ग्रन्थांत प्रथम प्रत्येक पंक्तीचा अक्षरार्थ देऊन पुढें कंसांत त्या पंक्तीचें विस्तृत व मार्मिक विवरण केलें आहे व आवश्यक ठिकाणीं पूर्ण प्रक्रिया दिली आहे. त्यामुळें ग्रन्थाचा बोध होण्यास साधारण बुद्धीच्या विद्यार्थ्याला देखील माझ्या मतें कांही अडचण येऊं नये. या ग्रन्थांत ठिकठिकाणीं भाष्य, प्रदीप, उद्योत, काशिका, पदमञ्जरी इत्यादि ग्रन्थांतून समर्पक उतारे दिले असल्यामुळें हा ग्रन्थ आदर्शभूत झाला आहे व युनिव्हर्सिटीसारख्या संस्थांनी हा माननीय ग्रन्थ संग्रहीं ठेवण्यास अत्यंत लायक आहे. विद्यार्थीवर्गाच्या हिताकरितां हा ग्रन्थ जितक्या लवकर छापला जाईल तितकें बरें व या ग्रन्थाचें हिन्दींत भाषान्तर करून ते छापल्यास यू. पी., पंजाब, बंगाल वगैरे प्रांतांतील विद्यार्थ्यांना फार फायदा होईल. मी हा ग्रन्थ वाचून फार प्रसन्न झालों आहे व एवढे कठिण व्याकरणशास्त्राचे ग्रन्थ महाराष्ट्र भाषेंत उतरविणें दुष्कर असून देखील रा. ब. वाडेगांवकर यांनीं हें जें काम सरळ व सुंदर भाषा लिहून प्रशंसनीय रीतीनें केलें आहे त्याबद्दल मी त्यांचें मनःपूर्वक अभिनन्दन करितों.

बनारस — गोपाल शास्त्री नेने

ता. ६–१२–४४ — व्याकरणाध्यापक, ग. सं. कॉलेज, बनारस

॥ श्रीगुरुः शरणम् ॥

संस्कृत भाषेंतील शास्त्रीय ग्रन्थाचें मराठी भाषेंत यथार्थ भाषान्तर करणें हें कार्य सगळ्यांनाच उत्तम रीतीनें साधतें असें नाहीं. पं. आचार्य भक्त विष्णुशास्त्री बापट, दीक्षित भाऊशास्त्री लेले, म. म. पं. वासुदेव शास्त्री अभ्यंकर प्रभृति दिवंगत व विद्यमान पं. धुण्डिराज शास्त्री उर्फ बापू दीक्षित बापट पाचगांवकर प्रभृति ग्रन्थकारांनीं केलेलीं भाषांतरें वजा करितां बहुतेक भावार्थानुवादात्मकच भाषांतरें आहेत म्हणावयास हरकत नाही. भाषांतरित ग्रन्थांत सुद्धां वेदान्तादि शास्त्रीय ग्रन्थांचीं भाषांतरें लोकांत प्रचलित असलेल्या दृष्टांतादिकांनीं सुरुचिर तरी करितां येतात. परंतु सर्वथा नीरस व क्लिष्ट अशा व्याकरण शास्त्रांतील विशिष्ट टीकाग्रन्थांचें भाषांतर सुव्यवस्थित व यथार्थ रीतीनें करणें हें कार्य अति अवघड व फारच कष्टसाध्य असें आहे. म्हणूनच जेथें वेदान्त, धर्मशास्त्र वगैरे शास्त्रांतील दहा दहा ग्रन्थांचीं भाषांतरें झालेलीं मिळतात, तेथें व्याकरणशास्त्रांतील दोन तीनच ग्रन्थांचीं भाषांतरें झालीं आहेत याचें कारण उघडच आहे. प्रस्तुत ग्रन्थकारांनीं कांहीं वर्षांपूर्वीं श्री. नागोजीभट्ट काळे यांनी केलेल्या परिभाषेन्दुशेखर नांवाच्या ग्रन्थाचें मराठींत सुन्दर भाषांतर केलेलें प्रसिद्ध आहेच. आतां प्रकृत ग्रन्थकारांनीं शब्दरत्न मनोरमेचें अव्ययान्त भागाचें मराठींत भाषान्तर केलें आहे. तें मी बरेंच स्थळीं आपाततः व एकाध प्रकरण अक्षरशः संपूर्ण वाचून पाहिलें आहे. त्यामुळें मला निश्चयानें असें सांगतां येतें कीं सदरहू भाषांतर प्राचीन परंपरेला व मूळांतील गंभीर अर्थाला कोठेंहि न सोडतां उत्तम रीतीनें केलेलें आहे. व्याकरणासारख्या नीरस, क्लिष्ट शास्त्रांतील अति कठिण टीकाग्रन्थाचें उत्कृष्ट भाषांतर करितां येतें याकरितां हा ग्रन्थ सर्वदा उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून दाखवितां येण्यासारखा आहे. अस्तु. ज्यांना व्याकरणशास्त्राचें अध्ययन करण्याची आवड आहे परंतु गुरूकडे जाऊन अध्ययन करितां

येणें शक्य नाहीं; तसेंच गुरूजवळ अध्ययन करूनहि ग्रन्थ स्पष्ट होण्याकरितां पुनः चिंतनाची आवश्यकता आहे अशा उभयविध जिज्ञासूंना या ग्रन्थानें फार उपयोग होणार आहे.

७५ चें आंतबाहेर वय, इंद्रियें एका काळीं आपलीं असूनहि आपलीं नाहींत अशी साक्ष पटवीत आहेत. या कालांतील सांसारिक सुख, अशा परिस्थितींत १५–१५ तास दिवसा तसेंच रात्रींहि व्याकरणशास्त्रासारख्या नीरस क्लिष्ट विषयांत एकाग्रचित्तानें विचार करीत समाधि स्थितींत असलेल्या श्रीमान् पंडित बाबासाहेब वाडेगांवकरांना पाहिलें म्हणजे प्राचीन विद्वानांचीं वर्णनें प्रत्यक्ष डोळ्यांसमोर उभीं राहतात. असो. हा ग्रन्थ लवकरच प्रसिद्ध होण्याचा योग यावा व मराठी भाषेंत एका उत्कृष्ट भाषांतराची भर पडावी अशी सदिच्छा प्रकट करितों.

पौष वद्य ६ २००१ वुधवार
ता. ६–१२–४४, काशी

पं. अनंत शास्त्री फडके
व्याकरणाचार्य, मीमांसातीर्थ
प्रा. ग. स. कॉ., काशी

॥ श्री विश्वनाथो विजयते तमाम् ॥

रा. ब. श्री. ना. दा. वाडेगांवकर यांनी 'प्रौढ–मनोरमा आणि शब्दरत्न' ह्या व्याकरण शास्त्रावरील जटिल दोन ग्रन्थाचें जें महाराष्ट्र भाषेंत विस्तृत विवरण केलें आहे त्याचा कांही भाग मी वाचला. हा ग्रन्थ सर्वांगसुन्दर जाहला आहे. जसा एखादा वैयाकरणमूर्द्धन्य आपल्या प्रियतम विद्यार्थ्यांस प्रत्येक पंक्तीचे विशद विवरण करून ग्रन्थाचें गूढ ग्रन्थिरहस्य एकान्तांत सांगतो तसें हें 'भाषान्तर' वाचकांस चटकन ग्रन्थ प्रमेय सांगतें. यांत प्रत्येक पंक्तीचा अक्षरार्थ प्रथम देऊन नंतर कंसांत त्यांचें विस्तृत विवरण केलें आहे व जेथें प्रक्रिया देणें आवश्यक आहे तेथें सूत्रें देऊन सविस्तर प्रक्रिया दिली आहे आणि ठिकठिकाणीं भाष्य, काशिका, प्रदीप, उद्योत, शब्देन्दुशेखर, पदमंजरी इत्यादि ग्रन्थांतील समर्पक उतारे दिले आहेत; त्यायोगें ग्रन्थ समजण्यांत अडचण जात नाहीं. माझी पूर्ण खात्री आहे कीं ज्यानें कौमुदीचें अध्ययन केलें आहे त्याला शिक्षकाच्या सहाय्याशिवाय हा ग्रन्थ वाचल्यानें मनोरमा व शब्दरत्न यांतील पंक्ति उत्तम रीतीनें समजूं शकते. असा सर्वोत्कृष्ट ग्रन्थ लिहिल्याबद्दल मी रावबहादुर यांचें सप्रेम हार्दिक अभिनंदन करितों. महाराष्ट्र प्रान्तांत व्याकरणशास्त्राचा प्रचार विरल आहे. उत्तर (हिन्दुस्थानांत) भारतांत व्याकरणशास्त्राचा विशेष प्रचार असल्यामुळें या ग्रन्थाचें हिन्दींत भाषान्तर होणें आवश्यक आहे. तसें भाषान्तर केल्यास व्याकरणशास्त्राध्ययन करणाऱ्या छात्रवर्गावर फार उपकार होतील.

बनारस
कार्तिक कृ. १३ सोमवार
ता. १३–११–४४

सदाशिव शास्त्री मुसलगांवकर
माजी प्रिन्सिपल, संस्कृत कॉलेज, ग्वाल्हेर

॥ श्री ॥

श्री. रा. ब. ना. दा. वाडेगांवकर यांनीं प्रौढ मनोरमा व शब्द-रत्न या गहन ग्रन्थांचें महाराष्ट्र भाषेंत जें स्त्रीप्रत्ययान्त विवरण केलें आहे त्याचीं तीन प्रकरणें मी वाचलीं. या विवरणांत प्रत्येक पंक्तीचा प्रथम अक्षरार्थ देऊन पुढें कंसांत विस्तृत विवेचन केलें आहे व अवश्य ठिकाणीं सूत्रें व सूत्राङ्क देऊन पूर्ण प्रक्रिया दिली आहे, आणि तसेंच भाष्य, प्रदीप, उद्योत, शब्देन्दुशेखर, काशिका, पदमञ्जरी इत्यादि ग्रंथांतून आवश्यक स्थलीं समर्पक उतारे दिले असून त्यांचा भावार्थहि दिला आहे. त्यामुळें प्रत्येक पंक्तीचा उत्तम रीतीनें अर्थबोध होतो. हा ग्रंथ सरल व सुंदर भाषेंत लिहिला असल्यामुळें सामान्य बुद्धीच्या विद्यार्थ्याला देखील ग्रंथबोध होण्यांत कांही अडचण येऊं नये. शब्दरत्नाची भाषा फार अवघड आहे व त्या ग्रंथाचा गूढार्थ मराठी भाषेंत पूर्णपणें उतरविणें हें दुष्कर असून देखील या विवरणांत तें उत्तम रीतीनें केलें. सारांश हें विवरण अत्यन्त सुंदर, बोधप्रद व आदर्शभूत झालें आहे व या उतारवयांत शरीर रोगग्रस्त झालें असून देखील वाडेगांवकर साहेबांनी जो एवढा प्रचण्ड व सुंदर ग्रन्थ निर्माण केला आहे त्याबद्दल त्यांचें जितकें कौतुक व अभिनंदन केलें तितकें कमीच आहे.

ता. ६–१२–४४

दिवाकर शास्त्री जोशी,
व्याकरणाचार्य,
व्याकरण शास्त्राध्यापक, गवर्नमेण्ट संस्कृत
कॉलेज व स्था. जैन विद्यालय, बनारस.

कै० रावबहादुर ना. दा. वाडेगांवकर, एम्. ए.
सेवानिवृत्त डिस्ट्रिक्ट व सेशन्स, जज्ज, नागपूर.

।। श्रीगणेशाय नमः ।।

।। अच्सन्धिप्रकरणम् ।।

(भाग २ वरून पुढें चालू)

मनोरमा---वान्तो यि यकारादाविति । विशेषणमादमान्तस्य सञ्ज्ञा स्यादित्येतदर्थकस्य "येन विधिः-" इति सूत्रस्यापवादभूतेन "यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे" इति वार्तिकेनायमर्थो लभ्यते । ओदौतोरिति । पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तौ प्रति स्थानित्वेन निर्णीतत्वादित्यर्थः । ननु गव्यूतिरित्यत्र "हलि सर्वेषाम्" इति, "लोपः शाकल्यस्य" इति वा लोपः स्यादित्याशङ्कयाह वान्त इति ।

'विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात्' या अर्थाचें वाचक 'येन विधिस्तदन्तस्य' सू. २६ हें जें सूत्र आहे त्याचा अपवाद 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' हें वार्तिक असल्यामुळें, 'वान्तो यि प्रत्यये' सू. ६३ या सूत्रांतील 'यि' या पदाचा ('यान्ते' असा अर्थ न होतां) 'यकारादौ' असा अर्थ होतो. (वरील वार्तिकाचा असा अर्थ आहे कीं, सूत्रांत सप्तमी विभक्तींत कोणताहि अल् उच्चारून तो अल् पुढें असतांना जें कार्य होणें सांगितलें आहे तें कार्य तसा अलादि समुदाय पुढें असतांना होतें असा अर्थ करून करावें. हें वार्तिक असल्यामुळें प्रकृत सूत्रांतील 'यि प्रत्यये' या पदांचा 'यादौ प्रत्यये परे सति' असा अर्थ होतो. 'येन विधिस्तदन्तस्य' १. १. ७२ या सूत्रावरील भाष्यांत हें वार्तिक पठित केलें आहे व हें वार्तिक परिभाषेन्दुशेखरांत परिभाषारूपानें पठित केलें आहे आणि त्याचें विस्तृत विवरण परिभाषेन्दुशेखराच्या मराठी भाषान्तरांत पान १२३-२५ मध्यें केलें आहे व तें तेथें पाहावें. प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत 'ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः' असें म्हटलें आहे व त्या पंक्तींत 'एचः' असें न म्हणतां) 'ओदौतोः' असें जें म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं,

(‘एचोऽयवायावः’ सू. ६१ या) पूर्व सूत्रांत ‘वान्त’–म्हणजे ‘अव्’ ‘आव्’ या वकारान्त–आदेशांचे ‘ओ, औ’ हे स्थानी निर्णीत–सिद्ध होणारे– आहेत. (सारांश प्रकृत सूत्रांत ‘वान्तः’ हें पद असल्यामुळें व ‘अव्, आव्’ हे वकारान्त आदेश ‘ए, ऐ’ यांचे जागीं होणारे आदेश नसून ‘ओ, औ’ चेच जागीं ‘एचोऽयवायावः’ या सूत्रानें यथासंख्य न्यायान्वयें निर्णीत–स्पष्टपणें ज्ञात व सिद्ध–होणारे आदेश असल्यामुळें, ‘एचः’ यांतील ‘ए ऐ’ ची अनुवृत्ति न करितां, ‘वान्तः’ या पदाच्या सामर्थ्यानें केवळ ‘ओ, औ’ ची अनुवृत्ति करून ‘ओदौतोः’ असें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत म्हटलें आहे.) ‘गव्यूतिः’ या उदाहरणांत ‘हलि सर्वेषाम्’ सू. १७१ या सूत्रानें नित्य वकारलोप व ‘लोपःशाकल्यस्य’ सू. ६७ या सूत्रानें विकल्पें-करून वकारलोप होण्याची आपत्ति येते ही शंका मनांत धरून त्या शंकेचें निवारण करण्याकरितां (व वकारलोप वरील उदाहरणांत कां होत नाहीं याचें कारण सांगण्याकरितां) प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत ‘वान्त इत्यत्र वकारात्, गोर्यूतावित्यत्र च्छकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योर्वलीति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते’ असें म्हटलें आहे. (‘गो + यूतिः = गव्यूतिः’ या उदाहरणांत ‘गोर्यूतौ छन्दसि’ या वार्तिकानें ‘गो’ यांतील ओकाराचे जागीं ‘अव्’ आदेश होऊन ‘गव् यूति’ अशी स्थिति झाली असतां, वकार हा अवर्णापुढें येत असून त्यापुढें यकार हा हल् आहे व तो वकार ‘गव्’ या पदाच्या अन्तींहि आहे. त्यामुळें ‘हलि सर्वेषाम्’ किंवा ‘लोपः शाकल्यस्य’ या सूत्रांनीं पावलेला वकारलोप कां होत नाहीं याचें कारण दीक्षित कौमुदींत असें देतात कीं, ‘वान्तो यि प्रत्यये’ या सूत्रांतील ‘वान्तः’ हा शब्द वकारप्रश्लेपयुक्त, म्हणजे ‘व्वान्तः’ असा, आहे व त्या शब्दांतील पूर्व वकाराचा ‘लोपो व्योर्वलि’ सू. ८७३ या सूत्रानें लोप झाला आहे आणि प्रश्लिष्ट वकार ‘वान्तः’ या पदाचें विशेषण आहे असें समजावें. तो वकार विशेषण असल्या-

मुळें, 'येन विधिस्तदन्तस्य' सू. २६ या सूत्रान्वयें त्याचा 'वकारान्तः' असा अर्थ होतो व त्यामुळें 'वकारान्तः वान्तः आदेशः स्यात्' असा 'वान्तः' या पदाचा अर्थ होत असल्यामुळें, श्रूयमाणवकारान्त, म्हणजे ज्यांत वकाराचा लोप न होतां वकाराचें श्रवण होतें असा, आदेश होतो असा अर्थ प्रकृत सूत्रांतून निष्पन्न होतो आणि त्यामुळें 'गव्यूतिः' या स्थलीं 'गो' या पदापुढें 'यूतिः' हें यकारादि पद असल्यामुळें 'गो' यांतील 'ओ' चे जागीं जो 'अव्' आदेश होतो त्या आदेशांतील वकाराचा लोप न होतां तो वकार जसाचा तसाच कायम राहतो आणि त्यामुळें 'गव्यूतिः' हें इष्ट रूप सिद्ध होतें. वास्तविक 'वान्तो यि प्रत्यये' या सूत्रांत दीक्षितांनीं जो वकारप्रश्लेष मानला आहे तसा मानण्याची कांहींच गरज नाहीं; कारण त्या सूत्राचीं 'गव्य, नाव्य' इत्यादि जीं उदाहरणें आहेत त्या सर्व उदाहरणांत यकारादि प्रत्यय पुढें येत असल्यामुळें, 'यचि भम्' सू. २३१ या सूत्रानें अङ्गाला भसंज्ञा होते व ही भसंज्ञा पदसंज्ञेची बाधक असल्यामुळें वकार पदान्तीं येतो असें मानतां येत नाहीं आणि त्यामुळें 'हलि सर्वेषाम्' व 'लोपः शाकल्यस्य' या सूत्रांनीं होणारा पदान्त वकाराचा लोप पावतच नाहीं. तसेंच 'गामिच्छति गव्यति = गो + अम् + क्यच्' या स्थलीं जरी 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सुत्रानें 'अम्' या अन्तर्वर्ति विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू. २६२ या सूत्रानें 'गो' याला पदसंज्ञा प्राप्त होते तरी, 'क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यात्' या अर्थाचें वाचक 'नः क्ये' सू. २६५९ हें नियामक सूत्र असल्यामुळें आणि 'गो' हा शद्ब नकारान्त नसल्यामुळें त्या शद्बाला पदसंज्ञा होत नाहीं व त्यामुळें 'गव्यति' या स्थलीं देखील वकारलोप पावत नाहीं. ही अरुचि मनांत धरूनच दीक्षितांनीं 'गोर्यूतावित्यत्र च्छकाराद्वा' असें पुढें म्हटलें आहे. त्यांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, 'गव्यूतिः' या उदाहरणांत 'गो' या

आहे. याचें कारण हें कीं, 'यत्' प्रत्यय पुढें असल्यामुळें 'क्षि, जि' यांतील अन्त्य इकारास गुण होऊन 'क्षे, जे' अशी स्थिति झाली असतां, एकारापुढें अच् नसल्यामुळें 'एचोऽयवायावः' या सूत्रानें 'ए' चे जागीं होणाऱ्या अयादेशाची प्राप्तीच नाहीं. तथापि तसा अयादेश, शक्यार्थामध्यें 'यत्' प्रत्यय झाला असतां, निपातनानें होतो असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ निष्पन्न होतो.) 'क्षेयम्' या उदाहरणांत 'अर्हे कृत्यतृचश्च' सू. २८२२ या सूत्रान्वयें 'क्षेतुं योग्यम्' अशा अर्हार्थामध्यें 'क्षि' धातूहून 'अचो यत्' या सूत्रानें 'यत् = य' हा कृत्यप्रत्यय झाला आहे. ('क्षेयम्' या उदाहरणांत शक्यार्थामध्यें 'यत्' प्रत्यय झाला नसून, तो प्रत्यय अर्हार्थामध्यें झाला असल्यामुळें, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' या सूत्रानें 'क्षि' यांतील अन्त्य इकारास गुण होऊन 'क्षे + य' अशी स्थिति झाली असतां 'क्षे' यांतील एकाराचे जागीं अयादेश न होतां 'क्षेयम्' असें रूप सिद्ध होतें.)

मनोरमा--हरएहीति । इह "ओमाङोश्च" इति पररूपं प्राप्तम् ।।

('लोपःशाकल्यस्य' सू. ६७ या सूत्रावरील कौमुदींत) 'हर एहि' हें जें उदाहरण दिलें आहे त्या उदाहरणांत 'ओमाङोश्च' सू. ८० या सूत्रानें पररूप एकादेशाची प्राप्ति आहे. ('हरे+आ+इहि' या स्थलीं 'एचोऽयवायावः' सू. ६१ या सूत्रानें 'हरे' यांतील 'ए' चे जागीं 'अय्' आदेश होऊन 'हरय् + आ + इहि' अशी स्थिति झाल्यावर 'लोपः शाकल्यस्य' या सूत्रानें 'हरय्' या पदांतील अन्त्य यकाराचा लोप होऊन 'हर + आ + इहि' अशी स्थिति झाली असतां, 'हर' यांतील अन्त्य अकारापुढें 'आङ् = आ' हा उपसर्ग आला असल्यामुळें, 'ओमाङोश्च' या सूत्रानें पररूप एकादेशाची प्राप्ति होते. पण यकारलोप त्रैपादिक सूत्रानें झाला असल्यामुळें 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ या सूत्रान्वयें तो यकारलोप 'ओमाङोश्च' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरतो. त्यामुळें 'हर' यांतील

अन्त्य अकार व 'एहि = आ + इहि' यांतील 'आङ्' या दोहोंमध्यें यकाराचें व्यवधान आहे असें मानावें लागत असल्यामुळें, पररूप एकादेश होत नाहीं आणि 'धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्' या भाष्यवचनान्वयें 'आ + इहि' यांचा 'एहि' असा प्रथम अन्तरङ्ग सन्धि होऊन 'हर एहि' असा प्रयोग पररूप एकादेश न होतां व 'हरेहि' असें रूप न होतां, सिद्ध होतो. 'लोपः शाकल्यस्य' या सूत्रानें होणारा यकारलोप वैकल्पिक असल्यामुळें यकारलोप न केल्यास, 'हरे + एहि = हरय् + एहि = हरयेहि' असें पाक्षिक रूप सिद्ध होतें.)

मनोरमा– उरण् रपरः ।। आन्तरतम्यादिति । रेफशिरस्कस्याऽर् इत्यस्य रेफद्वारा ऋकारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः । पक्षे द्वित्वमिति । ऋधेर्धस्येति भावः ।।

('उरण्रपरः' सू. ७० या सूत्रावरील कौमुदींत 'कृष्णर्द्धिः' हें जें उदाहरण दिलें आहे त्या उदाहरणांत 'कृष्ण = ऋद्धिः' या स्थलीं 'आद्गुणः' सू. ६९ या सूत्रानें 'अ+ऋ' या दोहोंचे जागीं 'अ' असा गुणरूप एकादेश केल्यावर त्या गुणरूप 'अ' या अण्पुढें 'उरण्रपरः' या सूत्रानें रकार होतो व अशा रीतीनें 'अ + ऋ' या दोहोंचे जागीं 'अर्' असा रेफसहित आदेश होतो. त्याचें कारण हें कीं,) ऋकार व रेफ यांचें (मूर्धन्य हें) समान स्थान असल्यामुळें, रेफशिरस्क–रेफ आहे डोक्यावर किंवा पुढें ज्याच्या अशा–'अर्' या आदेशाचे स्थानीशीं (स्थानसाम्यरूप) अत्यन्त सादृश्य आहे. ('अर' या आदेशांतील 'अ' हा गुणसंज्ञक वर्ण 'अ' या प्रथम स्थानीशीं अत्यन्त सदृश असून त्या आदेशांतील 'र्' हा 'ऋ' या द्वितीय स्थानीशीं स्थानसाम्यामुळें अत्यन्त सदृश आहे व म्हणून 'अ + ऋ' यांचे जागीं स्थानसाम्यामुळें 'अर्' हा आदेश होतो आणि 'ए, ओ' हे देखील जरी 'अदेङ् गुणः' या सूत्रान्वयें गुणसंज्ञक आहेत तरी त्यांचे अकार या प्रथम स्थानीशीं स्थानसाम्य नसल्यामळें ते अकाराचे जागीं होत

नाहींत व तसेंच प्रकृत सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या 'र' प्रत्याहारांत जरी लकार अन्तर्भूत आहे तरी त्याचें 'ऋ' या द्वितीय स्थानीशीं स्थानसाम्य नसल्यामुळें तो ऋकाराचे जागीं होत नाहीं असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'पक्षे द्वित्वम्' असें जें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत म्हटलें आहे तें 'ऋध्' धातूंतील धकारासंबंधानें म्हटलें आहे. (याचें विवरण लगेंच पुढें शब्दरत्नांत करण्यांत येईल.)

शब्दरत्न-- ऋधेर्धस्येति । न च द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थकेन "पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे" इत्यनेन धातुधकारस्य जश्त्वे दस्येति वक्तुमुचितमिति वाच्यम्, फले विशेषाभावेन तदनादरणात् । न ह्यत्र जश्त्वात्पूर्वम् अनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषोऽस्ति, तदनन्तरं जश्त्वप्रवृत्तेः सत्त्वात् । यत्र पूर्वत्रासिद्धप्रवृत्तौ, तन्निषेधे वा फले विशेषस्तत्रैवास्याः परिभाषात्वेन प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । यद्वा धस्य तत्स्थानिकस्येत्यर्थ इति दिक् ॥

('ऋधेर्धस्य' असें जें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे तें बरोबर नाहीं अशी शंकाकार शंका करतो व तो म्हणतो कीं,) पूर्व सूत्रानें द्वित्वभिन्न कार्य करतेवेळीं 'पूर्वत्रासिद्धम्' हें सूत्र लागू पडतें या अर्थाची 'पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे'–परि. १२६–ही परिभाषा असल्यामुळें 'ऋध्' धातूंतील धकाराचें ('झलां जश् झशि' सू. ५२ या द्वित्वकार्य करतेवेळीं पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध न ठरणाऱ्या त्रैपादिक परसूत्रानें) जश्त्व केल्यावर, म्हणजे दकार केल्यावर, त्या दकारास ('अचो रहाभ्यां द्वे' सू. ५९ या त्रैपादिक पूर्व सूत्रानें) द्वित्वाची प्राप्ति होते असें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हणावयास पाहिजे होतें. पण ही शंकाकाराची शंका बरोबर नाहीं; कारण दकाराचें द्वित्व केलें किंवा धकाराचें द्वित्व केलें तरी शेवटीं एकच प्रकारचें रूप होत असल्यामुळें, दीक्षितांनीं (दकाराचें द्वित्व प्राप्त होतें असें न म्हणतां) धकाराचें द्वित्व प्राप्त होतें असें म्हटलें आहे. जश्त्व केल्यावर किंवा जश्त्व करण्यापूर्वीं द्वित्व केलें तरी

रूपांत कांहीं फरक पडत नाहीं. कारण जश्त्व करण्यापूर्वी द्वित्व केलें तरी द्वित्व केल्यावर जश्त्वाची प्राप्ति आहेच. जेथें 'पूर्वत्रासिद्धम्' हें सूत्र प्रवृत्त झालें असतां किंवा त्या सूत्राचा निषेध होऊन तें सूत्र प्रवृत्त झालें नसतां रूपांत कांहीं फरक पडत असेल तेथेंच 'पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे' ही परिभाषा प्रवृत्त होते–लागू पडते–असें इतर ग्रंथांत, म्हणजे परिभाषेन्दुशेखरांत, विस्तारपूर्वक सांगितलें आहे. ('कृष्ण+ऋद्धिः' या उदाहरणांत 'ऋध्' धातूहून 'स्त्रियां क्तिन्' सू. ३२७२ या सूत्रानें 'क्तिन् = ति' हा प्रत्यय झाला आहे. 'कृष्ण ऋध् ति' या स्थलीं 'आद्गुणः' ६९ या सूत्रानें 'कृष्ण' यांतील अन्त्य अकाराचे व त्यापुढील ऋकाराचे जागीं 'अ' असा गुणरूप एकादेश होऊन व 'उरण्परः' सू. ७० या सूत्रानें तो एकादेश रपर होऊन आणि 'झषस्तथोर्धः' सू. २२८० या सूत्रानें 'ति' या प्रत्ययांतील तकाराचा धकार होऊन 'कृष्णर्ध् धि' अशी स्थिति झाली असतां, 'अचो रहाभ्यां द्वे' सू. ५९ या द्वित्वविधायक सूत्राची व तसेंच 'झलां जश् झशि' सू. ५२ या जश्त्वसंपादक सूत्राची युगपत् प्राप्ति होते. हीं दोन्ही त्रैपादिक सूत्रें असून 'झलां जश् झशि' हें परसूत्र आहे. द्वित्वकार्य करतेवेळीं 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' या परिभाषान्वयें 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ हें सूत्र येथें लागू पडत नसल्यामुळें 'झलां जश् झशि' हें त्रैपादिक परसूत्र 'अचो रहाभ्यां द्वे' या पूर्वसूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरत नाहीं आणि म्हणून तें परसूत्र असल्यामुळें 'पूर्वात् परं बलवत्' या न्यायान्वयें प्रथम प्रवृत्त केलें असतां 'कृष्णर्द् धि' अशी स्थिति झाल्यावर 'अचो रहाभ्यां द्वे' या पूर्व सूत्रानें दकाराचें द्वित्व प्राप्त होतें असें दीक्षितांनीं म्हणावयास पाहिजे होतें असें शंकाकाराचें म्हणणें आहे व तो असें म्हणतो कीं, दकाराचें द्वित्व करून आणि नंतर 'झरो झरि सवर्णे' सू. ७१ या सूत्रानें पूर्व दकाराचा लोप करून 'कृष्णर्द् धि= कृष्णर्द्धि' असें अखेरीस रूप होतें. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं,

'कृष्णर्ध् धि' अशी पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें स्थिति झाल्यावर या स्थलीं 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' ही परिभाषा प्रवृत्त न करितां व धकाराचें प्रथम जश्त्व न करितां 'अचो रहाभ्यां द्वे' या सूत्रानें प्रथम द्वित्व केलें तरी, 'कृष्णर्ध्ध् धि' अशी स्थिति झाल्यावर 'झलां जश् झशि' या सूत्रानें रेफापुढील दोन्ही धकारांचा दकार होऊन व 'झरो झरि' या सूत्रानें पूर्व दकाराचा लोप होऊन 'कृष्णर्द्धिः' असेंच रूप सिद्ध होतें. अशा रीतीनें 'कृष्णर्द्धिः' या उदाहरणांत 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' ही परिभाषा प्रवृत्त केली किंवा न केली तरी एकसारखेच इष्ट रूप होत असल्यामुळें अशीं उदाहरणें त्या परिभाषेचा विषय नव्हत आणि म्हणून ती परिभाषा अशा ठिकाणीं उपयोगांत आणण्याची कांहीं गरज नाहीं व जेथें ती प्रवृत्त केल्यानें रूपांत फरक पडत असेल तेथेंच ती उपयोगांत आणावी असा शब्द-रत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' या परिभाषेचें विस्तृत विवरण परिभाषेन्दुशेखराच्या मराठी भाषान्तरांत पान ५२९–३३ मध्यें केलें आहे व तें वाचलें म्हणजे समग्र विषय नीट ध्यानांत येईल. सारांश वर सांगितल्याप्रमाणें 'कृष्णर्द्धिः' या उदाहरणांत रेफापुढील यर्चें द्वित्व करतेवेळीं 'पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे' ही परिभाषा प्रवृत्त केली किंवा न केली तरी रूपांत फरक पडत नसल्यामुळें व अशा रीतीनें तें उदाहरण त्या परिभाषेचा विषय होत नसल्यामुळें, 'ऋधेर्धस्य' असें जें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे त्यांत कांहीं दोष येत नाहीं व 'दस्य' असें दीक्षितांनीं म्हणावयास पाहिजे होतें असें जें शंकाकाराचें म्हणणें आहे तें अयोग्य ठरतें असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा तात्पर्यार्थ आहे.) अथवा 'ऋधेर्धस्य' या मनोरमेच्या पंक्तींतील 'धस्य' याचा 'धकारस्थानिकदकारस्य,' म्हणजे धकाराचे जागीं झालेल्या दकाराचें, असा अर्थ करावा. (असा अर्थ केल्यानें वरील शंका उत्पन्नच होत नाहीं.)

मनोरमा–लोपो वेति। "झयो होऽन्यतरस्याम्" इति सूत्राद्वि-कल्पानुवृत्तेः। एतच्च "नाज्झलौ" इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्।

प्राचस्तु विकल्पानुवृत्तेरनुक्तेर्न्यूनता। यदपि व्याख्यातृभिः "शरोऽचि" इति ज्ञापकमुपन्यस्य तत्संवादार्थं भाष्यमुपन्यस्तम्—"अनुवर्त्तते विभाषा शरोऽचि यद्वारयत्ययं द्वित्वम्" इति, तन्न, तदुत्तरभाष्ये एव उक्तज्ञापकस्य दूषितत्वात्। लोपस्य हि नित्यत्वे "अचो रहाभ्याम्–" इति द्वित्वं लोपापवादः स्यात्। तथा च "शरोऽचि" इत्यस्य सार्थक्यं स्पष्टमेव। तस्माद्विकल्पानुवृत्तौ ज्ञापकान्तरमनुसर्तव्यम्। भाष्यकारादिव्याख्यानमेव वा शरणम्। द्वित्वलोपयोरिति। यत्तु द्वित्वविधानसामर्थ्याद् द्वावेव शिष्येते इति, तन्न, लोपस्य वैकल्पिकत्वेन द्वित्वस्य पक्षे चरितार्थत्वात्। त्रिधमिति। "यणो मय" लक्षणान्तरेण पुनर्द्वित्वे तु चतुर्धमपि बोध्यम्॥

('झरो झरि सवर्णे' सू. ७१ या सूत्रावरील कौमुदींत) 'झरो लोपो वा स्यात्' असें म्हटलें आहे. त्याचें कारण हें कीं, त्या सूत्रांत 'झयो होऽन्यतरस्याम्' या पूर्व सूत्रांतून 'अन्यतरस्याम्' या पदाची अनुवृत्ति होते. 'नाज्झलौ' सू. १·१·१० या सूत्रावरील भाष्यावरून व कैयटाच्या वृत्तीवरून हें स्पष्ट होतें. (त्या भाष्यांत भाष्यकारांनीं 'विभाषा तु स लोपः' असें म्हटलें आहे व कैयटानें आपल्या वृत्तींत असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, 'लोपोऽपि विभाषा, झयो होऽन्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादित्यर्थः:) प्रक्रिया-कौमुदीकारांनीं 'झरो झरि' या सूत्रांत विकल्पाची अनुवृत्ति सांगितली नसल्यामुळें, त्यांच्या वृत्तींत न्यूनतारूप दोष येतो. त्यांच्या टीकाकारांनीं—प्रकाशकारांनीं—मात्र 'झरो झरि' या सूत्रानें सांगितलेल्या लोपाचा विकल्प मानला आहे, पण त्याच्या समर्थनार्थ त्यांनीं 'शरोऽचि' सू. ३४० हें सूत्र ज्ञापक दिलें आहे आणि त्यांच्या म्हणण्यास भाष्य प्रमाण आहे हें सिद्ध करण्याकरितां, त्यांनीं 'अनुवर्तते विभाषा शरोऽचि यद्वारयत्ययं द्वित्वम्' हा भाष्यांतील उतारा दिला आहे. परंतु त्यांनीं दिलेलें ज्ञापक बरोबर नाहीं; कारण पुढील भाष्यांत तें ज्ञापक दूषित ठरविलें आहे. भाष्यकारांनीं

पुढील त्या भाष्यांत असें म्हटलें आहे कीं, लोप नित्य मानल्यास, 'अचो रहाभ्यां द्वे' सू. ५९ या सूत्रानें होणारें द्वित्व ('झरो झरि सवर्णे' सू. ७१ या सूत्रानें होणाऱ्या) लोपाचें अपवादक–बाधक–ठरेल, व तसें मानल्यास, 'शरोऽचि' सू. ३४० हें सूत्र सार्थक ठरेल हें उघड आहे. ('हयवरट्' या शिवसूत्रावरील भाष्यांत 'झरो झरि' या सूत्रानें होणारा लोप 'विभाषा च स लोपः', म्हणजे वैकल्पिक आहे, असें सांगून पुढें भाष्यकार असें म्हणतात–'अनुवर्तते विभाषा शरोऽचि यद्वारयत्ययं द्वित्वम् । यदयं शरोऽचि इति द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनुवर्तते विभाषेति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? । नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित्स्यात् । यदि नित्यो लोपः स्यात् प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र द्विर्वचनम् । झरो झरि सवर्णे इति लोपो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो विभाषा स लोप इति, ततो द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'झरो झरि' या सूत्रानें होणारा लोप नित्य मानल्यास, 'शरोऽचि' या सूत्रानें सांगितलेला द्वित्वाचा निषेध व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल; कारण 'चतुर्ष्षु' या उदाहरणांत 'अचो रहाभ्यां द्वे' सू. ५९ या सूत्रानें षकाराचें द्वित्व केलें तरी, 'झरो झरि' या सूत्रानें पूर्व षकाराचा लोप अवश्य होऊन 'चतुर्षु' हें रूप सिद्ध होऊं शकतेंच. मग 'शरोऽचि' हा निषेध कां सांगितला ? तो निषेध सार्थक ठरण्याकरितां हें मानणें आवश्यक आहे कीं, 'झरो झरि' या सूत्रानें होणारा लोप नित्य नसून वैकल्पिक आहे, व तसें मानलें म्हणजे, 'चतुर्षु' या स्थलीं षकाराचें द्वित्व केल्यावर, लोप वैकल्पिक असल्यामुळें, जेव्हां पूर्व षकाराचा लोप केला जाणार नाहीं तेव्हां द्विषकारयुक्त अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति टाळण्याकरितां 'शरोऽचि' हा निषेध सांगितला आहे व अशा रीतीनें तो निषेध 'झरो झरि' या सूत्रानें होणारा लोप वैकल्पिक आहे याचें ज्ञापक ठरतो. या वरील भाष्याचा

आधार घेऊनच प्रकाशकारांनीं 'शरोऽचि' हें सूत्र 'झरो झरि' या सूत्रानें होणारा लोप वैकल्पिक आहे याचें ज्ञापक मानलें आहे. परंतु दीक्षित म्हणतात कीं, प्रकाशकारांनीं हें ज्ञापक देतेवेळीं वरील भाष्याच्या लगेंच पुढें जें भाष्य आहे त्या भाष्याकडे दुर्लक्ष केलें आहे. तें भाष्य असें आहे– 'नैतदस्ति ज्ञापकम् । नित्येऽपि तस्य लोपे स प्रतिषेधोऽवश्यं वक्तव्यः। यदेतदचो रहाभ्यामिति द्विर्वचनं लोपापवादः स विज्ञायते। कथम् ?। यर इत्युच्यत एतावन्तश्च यरो यदुत झरो वा यमो वा। यदि चात्र नित्यो लोपः स्याद् द्विर्वचनमनर्थकं स्यात्।' या उत्तरभाष्यांत पूर्वभाष्यांत केलेल्या प्रतिपादनाचें खंडन करून भाष्यकारांनीं असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, 'शरोऽचि' हें सूत्र 'झरो झरि' या सूत्रानें होणाऱ्या लोपाच्या विकल्पाचें ज्ञापक मानतां येत नाहीं व याला भाष्यकार असें कारण देतात कीं, जर लोप नित्य मानला तर, 'अचो रहाभ्याम्' या सूत्रानें सांगितलेलें द्वित्व लोपांचें अपवादक ठरेल. 'यर्' हे जे वर्ण आहेत ते 'झर्' किंवा 'यम्' यापैकींच असतात व 'झरो झरि' या सूत्रानें झरांचा लोप होणें व 'हलो यमां यमि लोपः' या सूत्रानें यमांचा लोप होणें सांगितलें आहे. म्हणून द्वित्व झाल्यावर जर लोप नित्य होईल तर द्वित्व होणें निरर्थक ठरेल व द्वित्व करून न केल्यासारखेंच होईल आणि द्वित्व सांगण्याचा कांहींच उपयोग झाला नाहीं असें ठरेल. त्यामुळें द्वित्व चरितार्थ ठरण्याकरितां, तें लोपाचा अपवाद मानणें भाग पडेल, आणि तसें मानल्यास, द्वित्व झाल्यावर लोप मुळींच होणार नाहीं. त्यामुळें 'चतुर्षु' या स्थलीं 'अचो रहाभ्यां द्वे' या अपवादक सूत्रानें षकाराचें द्वित्व केल्यावर 'झरो झरि' या बाधित सूत्रानें पूर्व षकाराचा लोप होणार नाहीं व द्विषकारयुक्त अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल. ती टाळण्याकरितां 'शरोऽचि' हें द्वित्वनिषेधक सूत्र मुद्दाम केलें आहे व अशा रीतीनें तें सूत्र चरितार्थ ठरत असल्यामुळें, तें सूत्र 'झरो झरि' या

सूत्रानें होणाऱ्या लोपाच्या विकल्पाचें ज्ञापक मानतां येत नाहीं. आणि म्हणूनच भाष्यकार म्हणतात:–'तस्मान्नित्येऽपि लोपेऽवश्यं स प्रतिषेधो वक्तव्यः। तदेतदत्यन्तं सन्दिग्धं वर्तत आचार्याणां विभाषानुवर्तते न वेति।' परंतु लोप वैकल्पिक आहे किंवा नाहीं याबद्दल जरी संदेह उत्पन्न होतो तरी, 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्' प. १ या न्यायान्वयें, भाष्यकार 'झरो झरि' या सूत्रांत विकल्पाची अनुवृत्ति करितात. म्हणून त्या सूत्रानें होणारा लोप वैकल्पिक आहे याला वरील भाष्यांतील व्याख्यान प्रमाण आहे व कैयटानें असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, 'झरो झरि' या सूत्रानें होणारा लोप जो भाष्य-कारांनीं वैकल्पिक मानला आहे त्याचें कारण हें कीं, त्या सूत्रांत 'झयो होऽन्यतरस्याम्' या पूर्वसूत्रांतून 'अन्यतरस्याम्' या पदाची अनुवृत्ति केली आहे. सारांश 'झरो झरि' या सूत्रानें होणारा लोप वैकल्पिक आहे याचें 'शरोऽचि' हें सूत्र ज्ञापक मानतां येत नाही हें वरील भाष्यावरून स्पष्ट होतें.) म्हणून 'झरो झरि' या सूत्रांत विकल्पाची अनुवृत्ति मानण्याकरितां, म्हणजे त्या सूत्रानें होणारा लोप वैकल्पिक आहे हें सिद्ध करण्याकरितां एक तर दुसरें ज्ञापक शोधलें पाहिजे किंवा भाष्यकारादिकांचें व्याख्यान प्रमाण मानलें पाहिजे, म्हणजे प्रकृत सूत्रांत 'झयो हः' या पूर्व सूत्रांतून 'अन्यतरस्याम्' या पदाची अनुवृत्ति होते असें जें वरील भाष्याचें व्याख्यान करितांना कैयटानें म्हटलें आहे तें म्हणणें प्रमाण मानलें पाहिजे. द्वित्वविधायक सूत्रांत द्वित्वाचें विधान केलें असल्यामुळें त्या विधानाच्या सामर्थ्यानें द्वित्व केल्यानें झालेले दोन्ही वर्ण कायम राहतात (व पूर्व वर्णाचा लोप करतां येत नाहीं, कारण तसें केल्यास द्वित्व करून न केल्यासारखेंच होईल असें जें 'हलो यमि यमां लोपः' या सूत्रावरील वृत्तींत प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं म्हटलें आहे व त्याचें व्याख्यान करितांना प्रसादकारानीं 'तत्र यदि द्वितीयस्यापि यस्य लोपःस्यात् हर्यनुभव इत्यत्र प्रवर्तमानं द्वित्वल-

क्षणं व्यर्थं स्यात् । ततो द्वित्वविधानसामर्थ्याद्द्वौ यकाराववशिष्येते ।' असें जें म्हटलें आहे) हें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण लोप वैकल्पिक असल्यामुळें जेव्हां लोप केला जात नाहीं तेव्हां त्या पक्षांत द्वित्व चरितार्थ ठरतें (व अशा रीतीनें द्वित्व अनवकाश ठरत नसल्यामुळें तें लोपाचें बाधक होऊं शकत नाहीं.) 'कृष्णर्द्धिः' या उदाहरणांत 'सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम्', म्हणजे धकाराचें द्वित्व केल्यास व लोप न केल्यास त्रिधकारयुक्त रूप सिद्ध होतें, असें जें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत म्हटलें आहे त्याशिवाय 'यणो मयो द्वे वाच्ये' या भिन्न लक्षणानें–वार्तिकानें–पुन्हा धकाराचें द्वित्व केल्यानें ज्यांत चार धकार आहेत असें देखील रूप होऊं शकतें हें जाणावें. ('कृष्णर्ध् + ति = कृष्णर्ध् + धि' या स्थलीं मूळचे दोन धकार आहेत. त्यांपैकीं रेफापुढें असणाऱ्या प्रथम धकाराचें 'अचो रहाभ्यां द्वे' सू. ५९ या सूत्रानें द्वित्व केल्यास व प्रकृत सूत्रानें होणारा झर्‌चा लोप वैकल्पिक असल्यामुळें पूर्व धकाराचा लोप न केल्यास त्रिधकार-युक्त रूप सिद्ध होतें. 'यणो मयो द्वे वाच्ये' या वार्तिकाचा 'यणः परस्य मयः द्वे वाच्ये' असा अर्थ करून त्या वार्तिकानें रेफ या यणापुढें असलेल्या 'ध्' या मय्‌चें पुन्हा द्वित्व केल्यास, ज्यांत चार धकार आहेत असें रूप देखील सिद्ध होऊं शकतें. येथें जरी त्याच धकाराचें दोनदां द्वित्व केलें जातें तरी तें एकाच सूत्रानें केलें जात नसून दोन भिन्न लक्षणांनीं, म्हणजे 'अचो रहाभ्याम्' व 'यणो मयो द्वे' या दोन भिन्न लक्षणांनीं, केलें जात असल्यामुळें, 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्तिः' हा न्याय आड येत नाहीं.)

शब्दरत्न—नाज्झलाविति सूत्रे इति । "हयवरट्" सूत्रशेषे चेत्यपि बोध्यम् । अनुक्तेरिति । "हलो यमाम्" इत्यत्र "झरो झरि" इत्यत्र चेति भावः । ज्ञापकमिति । उभयत्रापि विकल्पानु-वृत्ताविति भावः । लोपस्य ह्रीति । लोपमात्रस्येत्यर्थः । लोपापवाद इति । आरम्भसामर्थ्यादिति भावः । ज्ञापकान्तरमिति । "अणदित्"

सूत्रस्थमण्ग्रहणं हलः परस्य यरो लोपो वैकल्पिक इति सामान्यापेक्षमाश्रयणीयमिति भावः । तस्य "हलो यमाम्–" इति विशेषापेक्षत्वे आह–व्याख्यानमेव वेति । यदि तु "हलो यमाम्–" इत्यत्र विकल्पं सिद्धं कृत्वा द्वित्वस्य तद्विषये चारितार्थ्येन "झरो झरि" इत्यत्र तदनुवृत्तौ "शरोऽचि" इति ज्ञापकमुपन्यस्यते तदा सम्यगेव, परं तु प्राचां भाष्यसंमतिलेखः प्रामादिकः, तद्भाष्यस्योभयविषयतया प्रवृत्तेः ।।

'झरो झरि सवर्णे' या सूत्रांत विकल्पाची अनुवृत्ति आहे हें 'नाज्झलौ' या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितलें आहे असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याशिवाय 'हयवरट्' या शिवसूत्रावरील भाष्याच्या अखेरीस देखील तसेंच सांगितलें आहे हें लक्षांत ठेवावें. (हें भाष्य मनोरमेंत दिलेंच आहे.) प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं जसा 'झरो झरि' या सूत्रावरील वृत्तींत त्या सूत्रानें होणाऱ्या लोपाचा विकल्प सांगितला नाहीं तसाच त्यांनीं 'हलो यमां यमि लोपः' या सूत्रावरील वृत्तींत देखील त्या सूत्रानें होणाऱ्या लोपाचा विकल्प सांगितला नाहीं (आणि म्हणून त्यांची दोन्ही सूत्रावरील वृत्ति न्यून ठरते. पण) प्रकाशकारांनीं त्या दोन्ही सूत्रांनीं होणारा लोप वैकल्पिक आहे याचें 'शरोऽचि' हें सूत्र ज्ञापक मानलें आहे (व तें सूत्र लोपाच्या विकल्पाचें ज्ञापक कां मानतां येत नाहीं याचें मनोरमेंत विवरण केलेंच आहे.) 'लोपस्य हि नित्यत्वे' या मनोरमेच्या पंक्तींतील 'लोपस्य' याचा 'लोपमात्रस्य' म्हणजे 'झरो झरि' व 'हलो यमाम्' या दोन्ही सूत्रांनीं होणारा लोप, असा अर्थ आहे. मनोरमेंत 'द्वित्वं लोपापवादः स्यात्' असें जें म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, द्वित्वविधायक सूत्रें मुद्दाम आरंभिलीं असल्यामुळें त्यांच्या आरंभसामर्थ्यानें तीं लोपाचा अपवाद होण्याची आपत्ति येईल. (याचें विवरण मनोरमेंत केलेंच आहे.) 'ज्ञापकान्तरमनुसर्तव्यम्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, हलापुढें असलेल्या यर्‌चा लोप वैकल्पिक

आहे याचें 'अणुदित्' सू. १४ या सूत्रांतील 'अण्' या पदाचें ग्रहण सामान्यापेक्ष ज्ञापक मानलें पाहिजे. तें अण्ग्रहण 'हलो यमां यमि लोपः' या सूत्रानें होणारा लोप वैकल्पिक आहे याचें विशेषापेक्ष ज्ञापक आहे असें मानल्यास (व 'झरो झरि' या सूत्रानें होणारा लोप वैकल्पिक आहे याचें तें ज्ञापक मानतां येत नाहीं असें म्हटल्यास) 'व्याख्यानमेव वा शरणम्' असें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे. ('अणुदित्' सू. १४ या सूत्रांत पर णकारानें साधलेल्या अण्-प्रत्याहाराचें ग्रहण न करितां अच्प्रत्याहाराचें ग्रहण केलें असतें तरी काम भागूं शकलें असतें. पण त्या सूत्रांत अण्प्रत्याहाराचें ग्रहण मुद्दाम अशाकरितां केलें आहे कीं, अच्प्रत्याहारांत अन्तर्भूत नसलेल्या निरनुनासिक 'य्, व्, ल्' या वर्णांनीं सानुनासिक 'यँ्. वँ्, लँ्' या सवर्णांचें ग्रहण होऊन 'सय्यँन्ता, सव्वँत्सरः' इत्यादि स्थलीं त्रियकारयुक्त व त्रिवकारयुक्त इष्ट रूप व्हावें. 'सम् + यन्ता' या स्थलीं 'मोऽनुस्वारः' सू. १२२ या सूत्रानें मकाराचा अनुस्वार होऊन व 'वा पदान्तस्य' सू. १२५ या सूत्रानें अनुस्वाराचे जागीं विकल्पेंकरून परयकाराचा सवर्ण, म्हणजे अनुनासिक 'यँ्' होऊन 'सयँ्यन्ता' असें द्वियकारयुक्त रूप सिद्ध झाल्यावर 'अनचि च' हें सूत्र प्रवृत्त करून 'स' यांतील 'अ' या अन्त्य अचापुढें असलेल्या 'यँ्' या अनुनासिक यर्चें द्वित्व केल्यानें त्रियकारयुक्त रूप सिद्ध होतें. जर 'अणुदित्सवर्णस्य' या ग्रहणकशास्त्रांत अण्प्रत्याहाराचें ग्रहण न करितां त्यांत अन्तर्भूत असलेल्या अच्प्रत्याहाराचें ग्रहण केलें असतें तर, त्या अच्प्रत्याहरांत अन्तर्भूत नसलेल्या 'य्, व्, ल्' या निरनुनासिक वर्णांनीं त्यांच्या सानुनासिक 'यँ्, वँ्, लँ्' या सवर्णांचें ग्रहण होऊं शकलें नसतें व त्यामुळें 'सम्+यन्ता' या स्थलीं मकाराचा अनुस्वार केल्यावर त्या अनुस्वाराचे जागीं त्यापुढें असलेल्या यकाराचा सवर्ण अनुनासिक 'यँ्' होऊं शकला नसता व त्रियकारयुक्त इष्ट रूप सिद्ध न होतां, द्वियकारयुक्त रूपच सिद्ध झालें

असतें. तसेंच 'हलो यमां यमि लोपः' या सूत्रानें होणारा लोप नित्य मानल्यास, 'अनचि च' या सूत्रानें यकाराचें द्वित्व केल्यावर प्रथम यकाराचा लोप अवश्य होणार व त्रियकारयुक्त रूप कधींहि सिद्ध होऊं शकणार नाहीं. पण तसें रूप होणें तर इष्ट आहे व लोप वैकल्पिक मानल्यानेंच, लोप न केल्यास, तसें रूप सिद्ध होऊं शकतें व अशा रीतीनें 'हलो यमाम्' या सूत्रानें होणारा लोप वैकल्पिक आहे याचें 'अणुदित्' या सूत्रांतील अण्प्रत्याहाराचें ग्रहण ज्ञापक ठरतें. पण अशा रीतीनें तें अण्ग्रहण 'हलो यमाम्' या सूत्रानें होणारा लोप वैकल्पिक आहे एवढ्यापुरतेंच ज्ञापक, म्हणजे विशेष ज्ञापक, ठरतें व 'झरो झरि' या सूत्रानें होणारा लोप वैकल्पिक आहे याचें तें अण्ग्रहण ज्ञापक मानतां येत नाहीं असें कोणी म्हटल्यास त्यावर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, तें अण्ग्रहण 'हलो यमाम्' व 'झरो झरि' या दोन्ही सूत्रांनीं होणारा लोप वैकल्पिक आहे याचें 'ज्ञापकानां सामान्ये पक्षपातः' या न्यायान्वयें सामान्य ज्ञापक मानावें व 'हलो यमाम्' या सूत्रानें होणाऱ्या लोपापुरतेंच विशेष ज्ञापक मानूं नये. अथवा तें अण्ग्रहण सामान्यापेक्ष ज्ञापक मानतां येत नाहीं व 'हलो यमाम्' या सूत्रानें होणाऱ्या लोपापुरतेंच तें विशेष ज्ञापक मानतां येतें असा आग्रह असल्यास, भाष्यकारादिकांच्या व्याख्यानाचेंच अवलंबन केलें पाहिजे व वरील दोन्ही सूत्रांत 'झयो होऽन्यतरस्याम्' या पूर्व सूत्रांतून 'अन्यतरस्याम्' या पदाची अनुवृत्ति होते असें मानलें पाहिजे. सारांश वरील दोन्ही सूत्रांनीं होणारा लोप वैकल्पिक आहे हें सिद्ध करण्याकरितां वर सांगितलेल्या दोन मार्गांपैकीं—म्हणजे अण्ग्रहण सामान्यापेक्ष ज्ञापक मानणें किंवा भाष्यकारादिकांच्या व्याख्यानाचें अवलंबन करणें या दोन उपायांपैकीं—कोणता तरी एक मार्ग स्वीकारला पाहिजे व प्रकाशकारांचें जें म्हणणें आहे कीं, 'शरोऽचि' हें सूत्र 'हलो यमाम्' या सूत्रानें होणाऱ्या लोपाच्या वैकल्पिकत्वाचें ज्ञापक आहे तें म्हणणें बरोबर

मानतां येत नाहीं असा शद्बरत्नकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.) 'अणुदित्' या सूत्रांतील अण्ग्रहणानें 'हलो यमाम्' या सूत्रानें होणारा लोप वैकल्पिक आहे हें सिद्ध केल्यावर त्या लोपाच्या विषयांत–त्याच्या वैकल्पिकत्वामुळें–('अचो रहाभ्यां द्वे' या सूत्रानें होणारें) द्वित्व ('हर्य्यनुभवः' इत्यादि स्थळीं) चरितार्थ ठरत असल्यामुळें, 'झरो झरि' या सूत्रांत विकल्पाची अनुवृत्ति होण्याकरितां 'शरोऽचि' हें सूत्र ज्ञापक मानल्यास कांहीं दोष उद्भवत नाहीं. परंतु प्रकाशकारांनीं ('हलो यमाम्' या सूत्रानें होणारा लोप वैकल्पिक आहे हें सिद्ध करण्याकरितां 'अनुवर्तते विभाषा शरोऽचि यद्वारयत्ययं द्वित्वम्' या) भाष्याचा जो आधार दिला आहे तो चूक ठरतो; कारण तें भाष्य 'हलो यमाम्' व 'झरो झरि' या दोन्ही सूत्रांनीं होणाऱ्या लोपाला लागू पडणारें भाष्य आहे (व त्या भाष्यान्वयें 'झरो झरि' या परसूत्रांत विभाषेची–'अन्यतरस्याम्' या पदाची–अनुवृत्ति होते असें मानलें म्हणजे, 'हलो यमाम्' या पूर्व सूत्रांत विभाषेची अनुवृत्ति आहे हें आपोआपच सिद्ध होतें व त्या सूत्रानें होणारा लोप वैकल्पिक आहे हें सिद्ध करण्याकरितां 'शरोऽचि' हें सूत्र ज्ञापक मानण्याची कांहींच गरज राहत नाहीं. जर 'हलो यमां यमि लोपः' या सूत्रानें होणारा लोप वैकल्पिक आहे याचें 'अणुदित्' या सूत्रांतील अण्ग्रहण विशेषापेक्ष ज्ञापक मानलें तर मात्र 'झरो झरि' या सूत्रानें होणारा लोप वैकल्पिक आहे याचें 'शरोऽचि' हें सूत्र ज्ञापक मानलें पाहिजे. पण प्रकाशकारांनीं तसें केलें नसल्यामुळें त्यांचें म्हणणें बरोबर मानतां येत नाहीं. दुसरें असें कीं, ज्या भाष्याचा त्यांनीं आधार दिला आहे तें एकदेशि भाष्य आहे व त्या एकदेशि भाष्याचें भाष्यकारांनीं स्वतः पुढें खण्डन केलें आहे. म्हणून तसें भाष्य प्रमाणरूपानें उपन्यस्त करणें अयोग्य आहे हें मनोरमेंत सांगितलेंच आहे.)

मनोरमा– एत्येधत्यूठ्सु ।। अत्र एचीत्यनुवर्त्तते तच्च एतेरेव विशेषणं नत्वेधतेः, अव्यभिचारात् । नाप्यूठः, असम्भवादिति प्राञ्चः । अत्र कैयटः–'एधतेरपि विशेषणम्, मा भवान्प्रेदिधदित्यत्र व्यभिचारात्'। यद्यपीदं कैयटपुस्तकेषु प्रायेण न दृश्यते, तथाऽपि क्वचिद् दृश्यत एव । न च "णौ चङि–" इति ह्रस्वे कृते नायमेधतिरिति वाच्यम्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । न चैवमपि "अजादेर्द्वितीयस्य" इति धिशब्दस्थाने धिधिशब्दादेशे सति वस्नसोरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोह इति वाच्यम्, द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति षाष्ठभाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथेहैव णिलोपो न स्यात् । जिघांसतीत्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यात् । न चान्तरङ्गत्वात् प्रथमं "चङि" इति द्वित्वे कृते ह्रस्वो न भवत्येवेति वाच्यम्, ओणेर्ऋदित्करणेन बहिरङ्गस्यापि "णौ चङि" इति ह्रस्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिरिति ज्ञापितत्वात् । अत्र माधवः–'मा भवान् प्रेदिधत्' इत्यत्र नातिप्रसङ्गः, ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वादेधतिग्रहणेनाग्रहणात् । अत एव हि "न भाभूपूकमिगमि–" इत्यत्र "ण्यन्तानां च भादीनामुपसंख्यानम्" इत्युक्तम् । तत्रैव शब्दान्तरत्वादप्राप्तावुपसंख्यानमिति कैयटन्यासकारहरदत्तादिभिः सर्वैरेवोक्तम् । किं च ण्यधिकस्यापि ग्रहणे "उपसर्गात्सुनोति–" इत्यत्राभिषावयतीत्युदाहृत्य ण्यन्तेनाभेर्योगात्सुनोतिं प्रत्यनुपसर्गत्वात्कथं षत्वमित्याशङ्क्याभेः प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानं भाष्यकाराद्युक्तमसङ्गतं स्यात् । न च "हेरचङि" इति लिङ्गात् "प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम्" इति भ्रमितव्यम्, ज्ञापकस्य कुत्वमात्रविषयकत्वात् । तथा च वार्तिकम्–"हेश्चङि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात्"। 'ज्ञापकं तु चङोऽन्यत्र ण्यन्तेऽपि कुत्वभावस्य' इति । तस्माद्युक्तिविरोधाद्भाष्यवार्तिकवृत्तिन्यासादिग्रन्थैः, पूर्वापरस्वग्रन्थेन च विरोधादुपेक्ष्योऽयं कैयट इति । अत्रेदं वक्तव्यम्–अस्तु विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वं तावताऽपि प्रकृतिभागस्यैधूपत्वं केनापगतमित्यवधार्यताम् ।

नह्युपैधत इत्यादौ तिङन्तस्यैध्रूपता नास्तीति प्रकृत्यंशे सा हीयते। तथा च--"उपसर्गात्सुनोति-" इति सूत्रे वार्त्तिकं--"सिद्धं त्ववयवानन्यत्वात्" इति। यत्त्वभिषावयतीत्यत्रत्यभाष्यविरोधो-द्भावनं तद्विपरीतम्, यतः प्रकृतेः सुनोतिरूपानपायात्, कैयटमते सिद्धा यथोक्तव्यवस्था। त्वन्मते तु रूपान्तरत्वेन व्यधिकस्याग्रह-णादसङ्गतैव प्रागुक्तव्यवस्था स्यात्। को ह्येधयतिसावयत्योर्विशेषः। यदेधतेर्व्यधिकस्याग्रहणं सुनोतेस्तु ग्रहणमिति। यदपि ण्यन्तभा-दीनामुपसंख्यानमुपन्यस्तं तदपि नास्माकं प्रतिकूलम्, विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वेन प्रकृत्यंशस्य तु णिचा व्यवधानेनोपसंख्यानस्यावश्य-कत्वात्। अत एव न तत्रत्यन्यासादिभिः, स्वोक्त्या वा विरोधः। प्रत्युत तवैव विरोधः, षाष्ठे भाष्यवार्तिकयोः "एत्येधत्योः-" इति योगं विभज्य "एचि" इति विशेषितत्वात्। तस्मादिह वृत्तिग्रन्थो माधवग्रन्थश्चासङ्गत एवेत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे-एजाद्योरिति॥

('एत्येधत्यूठ्सु' सू. ७३ या प्रकृत सूत्रांत 'आद्गुणः' या पूर्व सूत्रांतून 'आत्' या पदाची व लगेंच पूर्वी असलेल्या 'वृद्धिरेचि' या सूत्राची अनुवृत्ति होते. 'एचि' हें अनुवृत्त पद सप्तम्यन्त असून अल्वाचक-'ए, ओ, ऐ, औ' या अलांचे वाचक-असल्यामुळें, 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे'-परि. ३३-या परिभाषान्वयें त्या पदाचा 'एजादौ' असा अर्थ होतो. दीक्षितांनीं 'एचि=एजादौ' हें अनुवृत्त पद प्रकृत सूत्रांतील 'एति' व 'एधति' या दोन्ही पदांचें विशेषण मानलें आहे व त्यामुळें त्यांनीं 'अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्' असा प्रकृत सूत्राचा कौमुदींत अर्थ दिला आहे. पण काशिकाकारांनीं 'एचि=एजादौ' हें अनुवृत्त पद 'एधति' याचें विशेषण न मानतां 'एति' याच पदाचें विशेषण मानलें आहे. काशिकाकार म्हणतात 'वृद्धिरेचीति वर्तते, आदिति च। तदेतदेज्ग्रहणमेतेरेव विशेषणं न पुनरेधतेरव्यभिचारादूठश्चा-सम्भवात।' व प्रकाशकारांनीं आणि प्रसादकारांनीं देखील असेंच

म्हटलें आहे. या मताचा दीक्षित पुढील मनोरमेच्या पंक्तींत अनुवाद करितात.) प्राचीन वैयाकरणांचें असें म्हणणें आहे कीं, प्रकृत सूत्रांत 'एचि' हें पद अनुवृत्त होतें व तें अनुवृत्त पद प्रकृत सूत्रांतील 'एति' या पदाचेंच विशेषण होतें व 'एधति' या पदाचें विशेषण होत नाहीं; कारण ('एध् वृद्धौ' या धातूचीं रूपें नेहमीं 'एच्'-नेंच सुरू होणारीं असतात व तीं रूपें इतर वर्णांनीं केव्हांहि सुरू होत नसतात व अशा रीतीनें त्या धातूच्या एजादि रूपांत केव्हांहि) व्यभिचार–फरक–होत नाहीं (आणि म्हणून 'एचि' हें अनुवृत्त पद 'एधति' याचें विशेषण मानण्याची कांहींच गरज नाहीं. पण 'इण् गतौ' या धातूचीं अनेक रूपें–'इवः, इमः, इथः, इथ, इतः' इत्यादि–एजादि नसल्यामुळें व त्या धातूचीं एजादि रूपें अवर्णापुढें आलीं असतांच वृद्धिरूप एकादेश होणें सांगितलें असल्यामुळें, 'एचि = एजादौ' हें अनुवृत्त पद 'एति' या प्रकृत सूत्रांतील पदाचेंच विशेषण मानणें योग्य आहे.) 'एचि' हें अनुवृत्त पद 'ऊठ्' चें विशेषण होणें संभवतच नाहीं (कारण 'ऊठ्' हा ऊकारानें सुरू होणारा असून एजादि असणें केव्हांहि संभवत नसल्यामुळें, 'सम्भव-व्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत्' या न्यायान्वयें, 'एचि' हें 'ऊठ्' चें विशेषण मानतां येत नाहीं.) पण (प्रकृत सूत्रावरील सू. ६.१.८९ भाष्याच्या वृत्तींत) कैयटानें असें म्हटलें आहे कीं, 'मा भवान् प्रेदिधत्' या प्रयोगांत ('प्र' या उपसर्गपूर्वक 'एध्' धातूच्या 'प्र + इदिधत् = प्रेदिधत्' या लुङाच्या रूपांत 'इदिधत्' हें रूप एकारानें सुरू होणारें नसून इकारानें सुरू होणारें असल्या-मुळें व अशा रीतीनें त्या धातूच्या रूपांत एजादित्वाचा) व्यभिचार होत असल्यामुळें, 'एचि' हें अनुवृत्त पद प्रकृत सूत्रांतील 'एधति' या पदाचें देखील विशेषण मानणें आवश्यक आहे. ('एचि' हें अनुवृत्त पद 'एधति' चें विशेषण मानलें तरच 'प्र + इदिधत्' या स्थलीं 'एध्' धातूचें 'इदिधत्' हें लुङाचें रूप एजादि नसल्यामुळें,

प्रकृत सूत्राची प्रवृत्ति न होतां व वृद्धिरूप एकादेश न होतां, 'आद्गुण:' या सूत्रानें गुणरूप एकादेश होऊन 'प्रेदिधत्' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें; तसें न मानल्यास, 'प्रैदिधत्' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल हें उघड आहे.) 'एधतेरपि विशेषणम् मा भवान् प्रेदिधदित्यत्र व्यभिचारात्' ही पंक्ति जरी कैयटाच्या बऱ्याच प्रतींत आढळत नाहीं तरी क्वचित् प्रतींत ती पंक्ति आढळतेच. (सध्यां छापलेल्या प्रतींत कैयटाच्या वृत्तींत ही पंक्ति आढळत नाहीं. पण माधवाच्या धातुवृत्तिवरून व उद्योतावरून असें दिसून येतें कीं, माधवाजवळ व उद्योतकाराजवळ असलेल्या प्रतींत ही पंक्ति होती व म्हणूनच माधवानें त्या पंक्तीचें खण्डन केलें आहे व 'अत एवैत्येधत्योरिति योगं विभज्य तस्यैचीति विशेषणमुक्तं भाष्ये, मा भवान् प्रेदिधदित्यादौ व्यभिचारसम्भवात् ।' असें उद्योतांत म्हटलें आहे.) 'णौ चङि उपधाया ऱ्हस्व:' सू. २३१४ या सूत्रानें उपधा ऱ्हस्व केल्यावर 'एध्' धातु राहतच नाहीं, म्हणजे जें भिन्न रूप उपधा ऱ्हस्व केल्यावर होतें तें 'एध्' आहे असें मानतां येत नाहीं, असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण उपधा ऱ्हस्व होऊन झालेल्या ('इध्' या) एकदेशविकृत रूपाला 'एध्' च आहे असें (स्थानिवद्भावानें) मानतां येतें. 'अजादेर्द्वितीयस्य' सू. २१७६ या सूत्रानें णिजन्त इधि धातूंतील 'धि' या द्वितीय एकाचाचें द्वित्व करून 'धि' या शब्दाचे जागीं 'धिधि' असा आदेश केल्यावर, ज्याप्रमाणें 'वस्, नस्' या आदेशांमध्यें प्रकृति कोणती व प्रत्यय कोणता हें सांगतां येत नाहीं तसेंच 'इधिधि' यांतील कोणता भाग मूळ धातु आहे व कोणता भाग प्रत्यय आहे हें सांगतां येऊं शकत नाहीं असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण षष्ठाध्यायांतील भाष्यांत म्हणजे 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' ६·१·१ या सूत्रावरील भाष्यांत, 'द्वि:प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम्,' म्हणजे षष्ठाध्यायांत

सांगितलेलें द्विर्वचन धातूचा दोनदां प्रयोग किंवा उच्चार करणें होय, असा सिद्धान्त भाष्यकारांनीं सांगितला आहे. तो सिद्धान्त न मानल्यास, 'इदिधत्' या उदाहरणांतच 'णि' प्रत्ययाचा लोप होऊं शकणार नाहीं. ('मा भवान् प्रेदिधत्' या वाक्यांत 'माङ' या अव्ययाचा उपयोग केला असल्यामुळें 'माङि लुङ' सू. २२१९ या सूत्रान्वयें 'एध्' धातूच्या लुङाचा प्रयोग केला आहे व 'न माङ्योगे' सू. २२२८ हें निषेधक सूत्र असल्यामुळें 'प्रेदिधत्' या स्थलीं 'आट्' आगम झाला नाहीं हें लक्षांत ठेवावें. णिजन्त 'एध्' धातूचें लुङाचें रूप करितांना, 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः' सू. २३१२ या सूत्रानें 'च्लि' चे जागीं 'चङ' केल्यावर 'प्र + एध् + णि + चङ + त्' या स्थितींत 'णौ चङि' सू. २३१४ या सूत्रानें 'एध्' धातूंतील उपधेंत असणाऱ्या एकाराचा ऱ्हस्व केल्यावर, म्हणजे 'एच इग्ऱ्हस्वादेशे' सू. ३२३ या सूत्रान्वयें इकार केल्यावर, 'इधि' असें जें णिजन्त रूप होतें त्याला 'सनाद्यन्ता धातवः' सू. २३०४ या सूत्रानें धातुसंज्ञा होते व हा णिजन्त धातु अजादि अनेकाच् असल्यामुळें 'चङि' सू. २३१५ या सूत्रानें द्वित्व करतेवेळीं 'अजादेर्द्वितीयस्य' सू. २१७६ या सूत्रान्वयें 'धि' या द्वितीय एकाचाचें द्वित्व होतें व 'प्र + इधिधि' अशी स्थिति होते. अशा स्थितींत 'प्र' या अदन्त उपसर्गापुढें 'एध्' धातु नसून 'इधिधि' असें विकृत रूप आहे. म्हणून या स्थलीं प्रकृत सूत्राची प्राप्तीच होत नाहीं असें शंकाकाराचें म्हणणें आहे. या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, जरी 'एध्' यांतील अर्ध्यापेक्षां अधिक भाग, ऱ्हस्व केल्यानें, विकृत झाला असल्यामुळें 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' परि. ३७ हा न्याय येथें लागू पडत नाहीं तरी, ऱ्हस्व केल्यानें 'एध्' या धातूचें 'इध्' असें जें एकदेशविकृत रूप होतें तें 'एध्' धातूच आहे असें स्थानिवद्भावानें मानतां येतें. पण तें रूप एजादि आहे असें मात्र मानतां येत नाही; कारण 'एच्त्व' हा अल्मात्रवृत्ति धर्म असल्यामुळें, तसें मानणें हा अलाश्रयविधि

ठरतो आणि 'अनल्विधौ' हा प्रतिषेध असल्यामुळें, 'इदिधत्' हें रूप एजादि आहे असें मानतां येत नाहीं, आणि म्हणूनच 'प्र+इदिधत्' या स्थलीं प्रकृत सूत्र किंवा 'एङि पररूपम्' सू. ७८ हें सूत्र प्रवृत्त न होतां, 'आद्गुणः' सू. ६९ हें सूत्र प्रवृत्त होऊन 'प्रेदिधत्' हें इष्ट रूप सिद्ध होतें. यावर शंकाकार पुन्हा अशी शंका करतो कीं, 'अजादेर्द्वितीयस्य' या सूत्रानें 'इधि' यांतील 'धि' या द्वितीय एकाचाचें द्वित्व करून 'इधिधि' असें रूप झालें असतां, ज्याप्रमाणें 'युष्मद्+शस्' किंवा 'अस्मद्+शस्' यांचे जागीं 'बहुवचनस्य वस्नसौ' सू. ४०५ या सूत्रानें 'वस्, नस्' असा अनुक्रमें आदेश झाल्यावर त्यांत प्रकृति कोणती व प्रत्यय कोणता हें ओळखतां येत नाहीं त्याचप्रमाणें 'इधिधि' या स्थलीं देखील 'धि' चे जागीं 'धिधि' असा आदेश द्विर्वचन केल्यानें झाल्यावर मूळ धातु कोणता व प्रत्यय कोणता हें ओळखतां येत नाहीं व त्यामुळें या उदाहरणांत प्रकृत सूत्र मुळींच लागू पडत नाहीं. या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, षष्ठाध्यायांत सांगितलेल्या द्विर्वचनाचा 'धातूचा दोनदां प्रयोग–उच्चार–करणें' असा भाष्यकारांनीं सिद्धान्तरूप अर्थ केला असल्यामुळें, 'इधिधि' हें मूळ णिजन्त 'एध्' धातूचेंच द्विरुच्चारण आहे असें मानलें पाहिजे. 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' सू. ६.१.१ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात– 'अथ यस्य द्विर्वचनमारभ्यते किं तस्य स्थाने भवत्याहोस्विद्द्विःप्रयोग इति ? । कश्चात्र विशेषः ? । स्थाने द्विर्वचने णिलोपवचनं समुदायादेशत्वात् । स्थाने द्विर्वचने णिलोपो वक्तव्यः,–आटिटत्, आशिशत् । किं कारणम् ? । समुदायादेशत्वात् । समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र सम्प्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य नष्टो णिर्भवतीति,–णेरनिटीति णिलोपो न प्राप्नोति ।' या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें की, भाष्यकारांनीं त्या सूत्रांतील 'एकाचः' हें पद स्थानषष्ठी न मानतां 'उच्चारणे' या पदाचा अध्याहार करून कर्मणिषष्ठी मानली आहे व त्या

सूत्राचा 'प्रथमस्य एकाचो द्वे उच्चारणे भवतः' असा अर्थ केला आहे आणि त्यामुळें 'अजादेर्द्वितीयस्य' या सूत्राचा देखील 'अजादेः अनेकाचः धातोः द्वितीयस्य एकाचः द्वे उच्चारणे भवतः' असाच अर्थ होतो. या अर्थान्वयें णिजन्त 'एध्' धातुचेंच 'इधिधि' हें द्विरुच्चारण आहे असें मानलें पाहिजे, व अशा रीतीनें 'प्र' या अदन्त उपसर्गापुढें णिजन्त 'एध्' धातु येत असल्यामुळें, 'एचि' हें अनुवृत्त पद 'एधति' याचें देखील विशेषण न मानल्यास, 'प्र + इदिधत्' या स्थलीं प्रकृत सूत्र प्रवृत्त होण्याची व वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'प्रैदिधत्' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. पण 'एचि' हें अनुवृत्त पद 'एधति' याचें विशेषण मानल्यानेंच ती आपत्ति टाळतां येते; कारण 'प्र' या अदन्त उपसर्गापुढें जरी णिजन्त 'एध्' धातूचें रूप आहे तरी तें रूप एकारानें सुरू होणारें नसून इकारानें सुरू होणारें असल्यामुळें, प्रकृत सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं व वृद्धिरूप एकादेश न होतां 'आद्गुणः' या सूत्रानें गुणरूप एकादेश होऊन 'प्रेदिधत्' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. दुसरें असें कीं, 'बहुवचनस्य वस्नसौ' हा जो दृष्टान्त शंकाकारानें दिला आहे तो 'प्रेदिधत्' या उदाहरणांत मुळींच लागू पडत नाहीं; कारण त्या सूत्रानें होणारा आदेश प्रकृतिप्रत्ययसमुदायाचे जागीं होणें सांगितलें असल्यामुळें 'वस्, नस्' या आदेशांत कोणता भाग प्रकृति व कोणता भाग प्रत्यय आहे हें सांगतां येणें शक्य नाहीं. परंतु 'एध्+णि+चङ' या स्थलीं चङ्परक 'णि' असल्यामुळें 'णौ चङि' या सूत्रानें जो ऱ्हस्वादेश होतो तो केवळ धातूच्या उपधेंतील एकाराचे जागींच होत असल्यामुळें तसा ऱ्हस्वादेश केल्यावर 'इध्' असें जें एकदेशविकृत रूप होतें तें, वर सांगितल्याप्रमाणें, स्थानिवद्भावानें 'एध्' धातूच आहे व त्यापुढें 'णि' व 'चङ्' प्रत्यय आहेत हें सहज ओळखतां येतें. नंतर 'इधि' या एकदेशविकृत णिजन्त 'एध्' धातूच्या 'धि' या द्वितीय एकाचाचें द्विरुच्चारण करून 'इधिधि' असें रूप झाल्यावर

त्या रूपांत 'इधिध्' हा धातूचा भाग असून त्यांतील अन्त्य इकार हा 'णि=इ' प्रत्यय आहे हें सहज ओळखतां येतें आणि त्यामुळेंच त्या णिप्रत्ययापुढें 'इट्' नसल्यामुळें त्या णिप्रत्ययाचा 'णेरनिटि' सू. २३१३ या सूत्रानें लोप होऊन व 'अभ्यासे चर्च' सू. २१८२ या सूत्रानें अभ्यासांतील धकाराचें जश्त्व–दकार–होऊन 'इदिधत्' हें रूप सिद्ध झालें असतां, गुणरूप एकादेश होऊन वर सांगितल्याप्रमाणें 'प्रेदिधत्' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम्' हा जो भाष्यकारांनीं सिद्धान्त सांगितला आहे तो न मानतां 'धि' चे जागीं 'धिधि' असा आदेश झाला आहे असें मानल्यास, वर दिलेल्या भाष्यांत भाष्यकारांनीं सांगितल्याप्रमाणें या आदेशांत प्रकृति कोणती व प्रत्यय कोणता हें जाणतां येणें शक्य नसल्यामुळें णिलोप होणार नाहीं व अनिष्ट रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) तसेंच (द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम्' हा सिद्धान्त न मानतां स्थानेद्वित्वपक्ष मानल्यास) 'जिघांसति' इत्यादि स्थलीं 'सन्' प्रत्ययांतील सकारानें युक्त अशा रूपाचें, म्हणजे सन्नन्ताचें, द्वित्व केल्यावर कुत्व न होण्याची आपत्ति येईल. ('हन्+सन्+ति' या स्थलीं 'अज्झनगमां सनि' सू. २६१४ या सूत्रानें 'हन्' यांतील अकाराचा दीर्घ–आकार–करून 'हान्स' असें जें सन्नन्त रूप होतें त्याचें 'सन्यङोः' सू. २३९५ या सूत्रानें द्विर्वचन करून व 'हलादिः शेषः' सू. २१७९, 'ह्रस्वः' सू. २१८०, 'कुहोश्चुः' सू. २२४५ व 'सन्यतः' सू. २३१७ हीं सूत्रें प्रवृत्त करून 'जिहान्सति' अशी स्थिति होते. येथें जर 'जिहान्स' हा 'हन्' धातूचे जागीं आदेश झाला आहे असें मानलें तर, 'अभ्यासाच्च' सू. २४३० या सूत्रानें होणारें कुत्व 'हान्स' यांतील हकाराला होणार नाहीं, म्हणजे हकाराचे जागीं घकार होणार नाहीं, व 'जिघांसति' असें इष्ट रूप सिद्ध होणार नाहीं; कारण समुदायाचे ठिकाणीं समुदायादेश झाला आहे असें मानलें असतां त्या आदेशांत

अभ्यास कोणता व धातूचा भाग कोणता आहे हें ओळखतां येणें शक्य नसल्यामुळें, अभ्यासापुढील धातूंतील हकाराचें जें कुत्व होणें सांगितलें आहे तें करतां येऊं शकणार नाहीं. परंतु 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम्' हा न्याय मानला असतां, 'जिहान्स' या द्विरुच्चारणानें व वर सांगितलेल्या प्रक्रियेप्रमाणें सिद्ध झालेल्या रूपांत 'जि' हा अभ्यास असून त्या अभ्यासापुढें 'हान्स' हा सन्नन्त धातु आहे असें सहज ज्ञान होऊं शकत असल्यामुळें, 'अभ्यासाच्च' या सूत्रानें धातूंतील हकाराचें होणारें कुत्व होण्यांत व 'नश्चापदान्तस्य' सू. १२३ या सूत्रानें नकाराचा अनुस्वार होऊन 'जिघांसति' असें इष्ट रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. म्हणून वरील भाष्य-कारीय सिद्धान्त मानणें आवश्यक आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'एध्' धातूहून 'णिच्' करून 'चङ्' केला असतां 'चङि' सू. २३१५ या सूत्रानें द्वित्वरूप अन्तरङ्गकार्य प्रथम केल्यावर ('णौ चङि' सू. २३१४ या सूत्रानें होणाऱ्या) ऱ्हस्वाची प्राप्तीच होत नाहीं असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण 'ओण्' धातु धातुपाठांत 'ओणृ' असा ऋदित् पठित केला असल्या-मुळें त्या ऋदित्करणानें हें ज्ञापित होतें कीं, 'णौ चङि' या सूत्रानें होणारें ऱ्हस्वकार्य प्रथम होतें. ('एध् + णि + चङ + त्' या स्थलीं 'णि + चङ्' या दोन निमित्तांमुळें 'णौ चङि' सू. २३१४ या सूत्रानें उपधाऱ्हस्वकार्य पावलें आहे व त्या दोन निमित्तांपैकीं 'चङ्' या निमित्तामुळें 'चङि' सू. २३१५ या सूत्रानें द्विर्वचन पावलें आहे. म्हणून अल्पापेक्ष द्विर्वचनकार्य अन्तरङ्ग ठरतें व त्याच्या मानानें बह्वपेक्ष उपधाऱ्हस्वकार्य बहिरङ्ग ठरतें. त्यामुळें अन्तरङ्ग द्विर्वचन-कार्य प्रथम केल्यावर 'एधिधि + चङ् + त्' अशी स्थिति झाली असतां, अशा स्थितींत 'एधिधि' यांतील 'ए' उपधेंत राहत नसल्यामुळें, 'णौ चङि' या सूत्रानें त्या एकाराचें ऱ्हस्व होऊं शकत नाहीं व त्यामुळें 'इदिधत्' असें रूप होऊंच शकत नाहीं. म्हणून

'एचि' हें अनुवृत्त पद 'एधति' याचें विशेषण मानण्याची कांहींच आवश्यकता नाहीं; कारण 'एध्' धातूच्या रूपांत नेहमीं एकार आदि राहतोच असें शंकाकाराचें म्हणणें आहे. या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, जरी 'णि' व 'चङ' या निमित्तसमुदायाला मानून 'णौ चङि' या सूत्रानें होणारें उपधाऱ्हस्वकार्य बहिरङ्ग आहे व त्या समुदायांत अन्तर्गत असलेल्या 'चङ्' प्रत्यय या निमित्ताला मानून 'चङि' या सूत्रानें होणारें द्विर्वचनकार्य अन्तरङ्ग आहे तरी, 'ओणृ' हा धातु ऋदित् पठित केला असल्यामुळें त्या ऋदित्करणावरून हें ज्ञापित होतें कीं, उपधाऱ्हस्वकार्य बहिरङ्ग असून देखील प्रथम होतें व द्विर्वचनकार्य अन्तरङ्ग असून देखील नंतर होतें. 'ओणृ अपनयने' या धातूहून 'णिच्' व नंतर 'चङ' प्रत्यय केला असतां 'आ + ओण् + णि + चङ् + त् = आ + ओणि + अ + त्'' अशा स्थितींत 'चङ' प्रत्ययाला मानून 'चङि' या सूत्रानें अन्तरङ्ग द्विर्वचनकार्य पावलें आहे आणि 'णि' व 'चङ' या दोन्ही प्रत्ययांना मानून 'णौ चङि' या सूत्रानें बहिरङ्ग उपधाऱ्हस्वकार्य पावलें आहे. द्विर्वचनकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळें तें प्रथम केल्यास, 'आ + ओणिणि + अ + त्' अशी स्थिति होते. अशा स्थितींत ओकार उपधेंत राहत नसल्यामुळें त्याला 'णौ चङि' या सूत्रानें होणारें उपधाऱ्हस्वकार्य पावतच नाहीं. मग 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' सू. २५७२ या सूत्रानें ऋदित् धातूंना उपधाऱ्हस्वकार्याचा जो निषेध केला आहे तो निषेध 'ओणृ' धातूला देखील लागू पडावा याकरितां त्या धातूचें जें ऋदित्करण केलें आहे तें व्यर्थ ठरूं पाहतें. म्हणून तें ऋदित्करण व्यर्थ न ठरावें याकरितां 'बहिरङ्गमप्युपधाऱ्हस्वकार्यमन्तरङ्गद्विर्वचनकार्याद्बलवत्तरम्' असें मानणें आवश्यक आहे आणि तसें मानल्यानेंच तें ऋदित्करण चरितार्थ ठरतें, म्हणजे ओणृ धातूला जें उपधाऱ्हस्वकार्य प्रथम प्राप्त होतें तें त्याला न व्हावें याकरितां तो धातु मुद्दाम ऋदित् पठित केला आहे असें मानल्यानेंच त्याचें

ऋदित्करण सार्थक ठरतें. सारांश बहिरङ्ग उपधाऱ्हस्वकार्य अन्तरङ्ग द्विर्वचनकार्यापूर्वी होत असल्यामुळें, 'एध्+णि+चङ+त्' या स्थलीं उपधाऱ्हस्वकार्य प्रथम होऊन व नंतर द्वित्वकार्य होऊन 'मा भवान् प्रेदिधत्' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध होतो. यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, 'एध्' धातूचीं सर्वच रूपें एजादि राहतात हें म्हणणें बरोबर ठरत नाहीं. त्या धातूचीं कांहीं रूपें एजादि राहत नसल्यामुळें, तशीं रूपें अवर्णापुढें आल्यास वृद्धिरूप एकादेश होऊं नये याकरितां 'एचि' हें अनुवृत्त पद 'एधति' याचें देखील विशेषण मानणें आवश्यक आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.) यावर माधवाचें असें म्हणणें आहे कीं, 'मा भवान् प्रेदिधत्' या (कैयटानें दिलेल्या) प्रयोगांत 'प्रेदिधत्' या स्थलीं (प्रकृत सूत्रानें वृद्धिरूप एकादेश होण्याचा) अतिप्रसङ्ग–आपत्ति–मुळींच येत नाहीं; कारण मूळ धातूहून णिच्प्रत्यय केला असतां, तशा णिजन्त धातूचें रूपान्तर होत असल्यामुळें, म्हणजे मूळ धातूचें जें स्वरूप असतें त्याहून भिन्न स्वरूप होत असल्यामुळें, प्रकृत सूत्रांतील 'एधति' या पदानें णिजन्त 'एध्' धातूचें ग्रहण होऊं शकत नाहीं. (म्हणून 'प्रेदिधत्' या स्थलीं मूळ 'एध्' धातु नसून णिजन्त 'एध्' धातु असल्यामुळें, त्याला प्रकृत सूत्र लागू पडत नाहीं व त्यामुळें वृद्धिरूप एकादेश होण्याची आपत्ति येत नाहीं आणि 'आद्गुणः' या सूत्रानें गुणरूप एकादेश होऊन 'प्रेदिधत्' हें रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. म्हणून 'एध्' धातूचें णिजन्ताचें 'इदिधत्' हें रूप वगळण्याकरितां 'एचि' हें अनुवृत्त पद 'एधति' याचें विशेषण मानण्याची कांहीं गरज नाहीं असा माधवाच्या म्हणण्याचा आशय आहे. मूळ धातूनें त्याच्या ण्यन्त रूपाचें ग्रहण होत नाहीं) म्हणूनच, 'न भाभूपूकमिगमि' सू. २८४० या सूत्रावर 'ण्यन्तानां च भादीनामुपसङ्ख्यानम्' हें वार्तिक वार्तिककारानें पठित केलें आहे व ण्यन्त धातूचें मूळ धातूहून शब्दान्तर–रूपान्तर–होत असल्यामुळें, 'न भाभूपूकमि'

या सूत्रानें सांगितलेला निषेध त्या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या धातूंच्या णिजन्त रूपाला लागू पडत नाहीं म्हणूनच, तसें वार्तिक पठित करावें लागलें असें कैयट, न्यासकार, हरदत्त इत्यादि सर्व टीकाकारांनीं म्हटलें आहे. ('न भाभूपूकमि' ८. ४. ३४ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं 'ण्यन्तस्य चोपसङ्ख्यानम्' हें वार्तिक पठित करून, 'ण्यन्तस्य चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । किं पूर्व एव ? । नेत्याह । अविशेषेण । प्रभापनं परिभापनम् ।' असें म्हटलें आहे व त्या भाष्यावरील वृत्तींत 'ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वान्निषेधो न प्राप्नोतीति वचनम् ।' असें कैयटानें म्हटलें आहे आणि हरदत्तानें देखील पदमञ्जरींत 'ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वान्न प्राप्नोति इति वचनम्' असेंच म्हटलें आहे. जर मूळ धातूनें त्याच्या ण्यन्त रूपाचें ग्रहण होऊं शकलें असतें तर, वार्तिककारानें वरील वार्तिक मुळींच पठित केलें नसतें व कैयट हरदत्तादिकांनीं 'ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वान्निषेधो न प्राप्नोतीति वचनम्' असें म्हटलें नसतें. सारांश वरील वार्तिकावरून व कैयटादिकांच्या व्याख्यानावरून हें स्पष्ट होतें कीं, ण्यन्त धातु मूळ धातूहून भिन्न असतो व त्यामुळें मूळ धातूनें त्याच्या ण्यन्त रूपाचें ग्रहण होऊं शकत नाहीं.) दुसरें असें कीं, मूळ धातूनें त्या धातूच्या ण्यन्त रूपाचें देखील ग्रहण होऊं शकलें असतें तर, 'उपसर्गात्सुनोति' सू. ८. ३. ६५ या सूत्रावरील भाष्यांत 'अभिषावयति' हें उदाहरण देऊन, 'अभि' हा उपसर्ग ण्यन्त 'सु' धातूला लागलेला उपसर्ग असून मूळ 'सु' धातूला लागलेला उपसर्ग नसल्यामुळें या उदाहरणांत कसें षत्व होतें अशी शंका उपस्थित करून त्या शंकेवर उत्तर देतांना भाष्यकारांनीं 'अभि' हा उपसर्ग मूळ 'सु' धातूचा विशेष अर्थ सांगणारा असल्यामुळें षत्व होऊं शकतें असें जें त्या शंकेचें समाधान करितांना म्हटलें आहे तें असङ्गत-चूक-ठरण्याची आपत्ति येते. ('उपसर्गात्सुनोति' या सूत्रावरील भाष्यांत 'सुनोत्यादीनां षत्वे ण्यन्तस्योपसङ्ख्यानमधिकत्वात्' हें

वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात–'सुनोत्यादीनां षत्वे ण्यन्तस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अभिषावयति । किं कारणं न सिध्यति ? । अधिकत्वात् । व्यतिरिक्तः सुनोत्यादिरिति कृत्वोपसर्गात्सुनोत्यादीनामिति षत्वं न प्राप्नोति ।' यानंतर 'नामधातोस्तु प्रतिषेधः' हें वार्तिक व त्याचें प्रत्याख्यान करणारें 'न वाऽनुपसर्गत्वात्' हें दुसरें वार्तिक पठित करून भाष्यकार म्हणतात–'इहापि तर्हि न प्राप्नोति–अभिषावयति । अत्रापि न सुनोतिं प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि ? । सावयतिं प्रति । सुनोतिं प्रत्यत्र क्रियायोगः । कथम् ? । नासावेवं प्रेष्यते–सुन्वभीति । किं तर्हि ? । उपसर्गविशिष्टामसौ क्रियां प्रेष्यते–अभिषुण्विति ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं ण्यन्त धातु मूळ धातूहून भिन्न असल्यामुळें, 'उपसर्गात्सुनोति' या सूत्रानें त्या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या मूळ धातूंच्या सकाराचें उपसर्गस्थनिमित्तक जें षत्व होणें सांगितलें आहे तें त्या धातूंच्या णिजन्त रूपांतील सकारास देखील व्हावें असें वचन पठित करणें आवश्यक आहे. पण हें वचन नामधातूंना मात्र लावूं नये, म्हणजे नामधातूंचे ठिकाणीं या वचनाचा प्रतिषेध करावा. पण तसें प्रतिषेधक वार्तिक पठित करण्याची कांहीं गरज नाहीं; कारण 'अभिसावकीयति, परिसावकीयति' इत्यादि उदाहरणांत 'यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः' या वचनान्वयें 'अभि' व 'परि' हे उपसर्ग 'सुनोति' या धातूस लागलेले उपसर्ग नसून 'सावकीयति' या नामधातूला लागलेले उपसर्ग आहेत आणि म्हणून वरील दोन उदाहरणांत षत्वाची प्राप्तीच होत नाहीं. परंतु असें जर मानलें तर, 'अभिषावयति' या उदाहरणांत देखील षत्व न होण्याची आपत्ति येते; कारण या स्थलीं देखील 'सुनोति' या मूळ धातूस 'अभि' हा उपसर्ग लागलेला नसून 'सावयति' या णिजन्त 'सु' धातूला तो उपसर्ग लागलेला आहे. परंतु पुढें भाष्यकार असें म्हणतात कीं,

'अभि' हा उपसर्ग 'सु' या मूळ धातूचा विशेष अर्थ सांगणारा असल्यामुळें तो मूळ 'सु' धातूला लागलेलाच उपसर्ग आहे व त्यामुळें 'अभि + सु' अशा स्थितींतच 'उपसर्गात्सुनोति' सू. २२७० या सूत्रानें 'सु' यांतील सकाराचें प्रथम षत्व झाल्यावर नंतर णिच्प्रत्यय झाला आहे असें मानल्यानें 'अभिषावयति' हें रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. सारांश ण्यन्त धातु मूळ धातूहून भिन्न असल्यामुळें, 'अभिषावयति' या स्थलीं षत्व होऊं शकत नाहीं अशी शंका उपस्थित करून त्या शंकेचें भाष्यकारांनीं मूळ धातूनें त्या धातूच्या ण्यन्त रूपाचें ग्रहण होतें अशा रीतीनें समाधान न करितां, वर सांगितल्याप्रमाणें जें समाधान केलें आहे तें, मूळ धातूनें ण्यन्त धातूचें देखील ग्रहण होतें असें मानल्यास, असङ्गत ठरण्याची आपत्ति येते असा माधवाच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

'हेरचङि' सू. २५३१ या सूत्रांत 'अचङि' हा निषेध सांगितला असल्यामुळें, 'प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम्'–परि. ९२–ही परिभाषा ज्ञापित होते असा कोणीहि मनांत भ्रम उत्पन्न होऊं देऊं नये; कारण तें ज्ञापक केवळ कुत्वविषयक आहे. आणि म्हणूनच त्या सूत्रावर 'हेश्चङि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात्' म्हणजे 'हि' धातूच्या णिजन्त रूपाचें अङ्ग त्या मूळ धातूच्या अङ्गाहून भिन्न असल्यामुळें, चङ्प्रत्यय पुढें आला असतां, णिजन्त 'हि' धातूच्या हकाराचें कुत्व होऊं नये असा जो त्या सूत्रांत प्रतिषेध सांगितला आहे तो सांगण्याची कांहीं गरज नव्हती–असें वार्तिक पठित केलें आहे. चङ्प्रत्यय पुढें नसल्यास ण्यन्त 'हि' धातूचें देखील कुत्व होऊं शकतें एवढ्याच पुरता 'अचङि' हा प्रतिषेध ज्ञापक ठरतो. (णिजन्त धातूचें लुङाचें रूप करितांना, 'च्लि लुङि' सू. २२२१ या सूत्रानें होणाऱ्या 'च्लि' चे जागीं 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ' सू. २३१२ या सूत्रान्वयें 'चङ्' आदेश होतो. जर मूळ धातु त्याच्या णिजन्त रूपाहून भिन्न आहे व मूळ धातूनें त्याच्या णिजन्त रूपाचें

ग्रहण होत नाहीं असें मानलें तर, 'हि' धातूच्या णिजन्ताहून चङ्-प्रत्यय केला असतां, णिजन्त रूप मूळ धातूहून भिन्न असल्यामुळें, तशा णिजन्त रूपांतील अभ्यासापुढें असलेल्या धातूच्या हकाराचें कुत्व प्राप्तच होत नाहीं व 'प्राप्तस्यैव निषेधः' असा न्याय असल्यामुळें, 'हेरचङि' या सूत्रांतील 'अचङि' हा प्रतिषेध व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. परंतु ज्या अर्थी तो प्रतिषेध केला आहे त्याअर्थी त्या प्रतिषेधावरूनच हें स्पष्ट होतें कीं, धातूला सांगितलेलें कार्य त्या धातूच्या णिजन्त प्रकृतीला देखील होतें, आणि अशा रीतीनें तो प्रतिषेध चरितार्थ होऊन 'प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम्' या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो आणि त्या परिभाषान्वयें प्रकृत सूत्रांतील 'एधति' यानें णिजन्त 'एध्' धातूचें देखील ग्रहण होत असल्यामुळें, तसा तो णिजन्त धातु एजादि नसून अवर्णापुढें आला असल्यास वृद्धिरूप एकादेश न व्हावा याकरितां 'एचि' हें अनुवृत्त पद 'एधति' चें देखील विशेषण मानणें आवश्यक आहे असें शंकाकाराचें म्हणणें आहे. या शंकेवर माधवाचें असें उत्तर आहे कीं, 'हेरचङि' ७. ३. ५६ या सूत्रावर वार्तिककारानें वर दिलेलें जें वार्तिक पठित केलें आहे व त्या वार्तिकांत 'अङ्गान्यत्वात्' हा जो हेतु दिला आहे त्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, मूळ धातूनें त्याच्या णिजन्त रूपाचें ग्रहण होत नाहीं. त्या सूत्रावर 'ज्ञापकं त्वन्यत्र ण्यधिकस्य कुत्वविज्ञानार्थम्' असें देखील वार्तिक पठित केलें आहे व त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात—'एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र ण्यधिकस्य कुत्वं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?। प्रजिघाययिषतीत्यत्र कुत्वं सिद्धं भवति ।' या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, 'हेरचङि' या सूत्रांतील प्रतिषेध, कुत्वविधि करतेवेळीं मूळ धातूनें ण्यन्त धातूचें देखील ग्रहण होतें, एवढ्याचाच ज्ञापक आहे. सारांश तें ज्ञापक विशेषापेक्ष असून सामान्यापेक्ष ज्ञापक नसल्यामुळें, त्या ज्ञापकावरून 'प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम्'

असा सामान्य नियम मुळींच मानतां येत नाहीं आणि त्यामुळें मूळ 'एध्' धातूनें णिजन्त 'एध्' धातूचें देखील ग्रहण होतें असें जें कैयटाचें म्हणणें आहे तें अयोग्य ठरतें.) म्हणून कैयटाचें म्हणणें युक्तीला धरून नसल्यामुळें व तसेंच भाष्य, वार्तिक, काशिका, न्यास इत्यादि ग्रन्थांच्या आणि त्याचप्रमाणें कैयटानें स्वतः लिहिलेल्या पूर्व व पर पंक्तींशीं विरुद्ध असल्यामुळें, तें म्हणणें स्वीकारार्ह नाहीं. ('सनाद्यन्ता धातवः' सू. २३०४ या सूत्रानें णिजन्त धातूंना स्वतंत्र रीतीनें धातुसंज्ञा होणें सांगितलें असल्यामुळें व मूळ धातूचें रूप व त्याच्या णिजन्ताचें रूप या दोहोंमध्यें स्पष्ट फरक दृष्टिगोचर होत असल्यामुळें, णिजन्त धातु मूळ धातूहून भिन्न आहे हें युक्तीनेंच सिद्ध होतें. भाष्यकारांचें व वार्तिककाराचें मत वर दिलेंच आहे व त्यावरून देखील हेंच सिद्ध होतें कीं, मूळ धातूनें त्याच्या ण्यन्त रूपाचें ग्रहण होत नाहीं. कैयटानें स्वतः 'ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वान्निषेधो न प्राप्नोतीति वचनम्' असेंच म्हटलें आहे आणि हरदत्तानें देखील पदमञ्जरींत तसेंच म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणें 'हेरचङि' या सूत्रावरील वृत्तींत काशिकाकारानें देखील 'अचङीति शक्यमकर्तुम्, कथं चङ्यभ्यासनिमित्ते णौ हिनोतिरङ्गं भवति ? । तत्राभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हेरङ्गस्येति विज्ञायमाने प्राप्तिरेव नास्ति । तर्हि तज्ज्ञापकार्थम् । एतज्ज्ञाप्यते । हेरचङीति चङोन्यत्र हेर्ण्यधिकस्यापि कुत्वं भवतीति । तेन प्रजिघाययिषति इति सिद्धं भवति ।' असें म्हटलें आहे. या वरील सर्व ग्रन्थांवरून हें सिद्ध होतें कीं, मूळ धातूनें त्याच्या ण्यन्त रूपाचें ग्रहण होत नाहीं, व त्यामुळें 'प्र+इदिधत्' या स्थलीं 'प्र' या उपसर्गांतील अवर्णापुढें मूळ 'एध्' धातूचें रूप नसून ण्यन्त 'एध्' धातूचें रूप असल्यामुळें, प्रकृत सूत्राची प्रवृत्तीच होऊं शकत नाहीं व वृद्धिरूप एकादेश होण्याची मुळींच आपत्ति येत नाहीं आणि म्हणून कैयटाचें म्हणणें अयोग्य ठरतें असा माधवाच्या म्हणण्याचा तात्पर्यार्थ आहे. 'अत्र माधवः' पासून

'उपेक्ष्योऽयं कैयट इति' पर्यंत माधवाच्या धातुवृत्तींतील ग्रन्थाचा दीक्षितांनीं उपन्यास केला आहे व ते आतां माधवानें केलेल्या शंकेवर असें उत्तर देतात कीं) माधवानें जें वर म्हटलें आहे त्यावर आमचें असें म्हणणें आहे कीं णिजन्त धातूचें रूप मूळ धातूच्या रूपाहून भिन्न असलें तरी, 'एध्' धातूहून णिच्प्रत्यय केला असतां त्या णिजन्त रूपांत मूळ प्रकृति जो 'एध्' धातु आहे तो कसा नाहींसा होतो याबद्दल विचार करावा. 'उपैधत' इत्यादि स्थलीं जरी तिङन्त रूप मूळ 'एध्' धातूहून भिन्न आहे तरी त्या तिङन्त रूपांतील 'एध्' ही प्रकृति नाहींशी होत नाहीं, म्हणजे त्या तिङन्त रूपांत 'एध्' ही प्रकृति कायमच आहे. असें असल्यामुळेंच, 'उपसर्गात्सुनोति' या सूत्रावर ('सुनोत्यादीनां षत्वे ण्यन्तस्योपसङ्ख्यानमधिकत्वात्' असें जें वार्तिक प्रथम पठित केलें आहे त्या वार्तिकाचें प्रत्याख्यान करणारें) 'न वाऽवयवस्याऽनन्यत्वात्' असें वार्तिक पठित केलें आहे. (दीक्षितांचें असें म्हणणें आहे कीं, जरी णिजन्त धातु मूळ धातूहून स्वरूपानें भिन्न असतो तरी त्या णिजन्त धातूंत मूळ धातु प्रकृतिरूपानें कायम राहतोच; कारण त्या मूळ धातूहूनच णिच् प्रत्यय होत असतो व तो धातु त्या णिच्प्रत्ययाची प्रकृति आहे व अशा रीतीनें णिच्प्रत्यय केल्यावर देखील मूळ धातुरूप प्रकृति त्या णिजन्त रूपांत कायम राहतेच. म्हणून 'प्रेदिधत्' या स्थलीं जरी 'एध्' धातूहून णिच्प्रत्यय झाला आहे तरी त्या णिजन्त रूपांत मूळ 'एध्' धातु प्रकृतिरूपानें कायम आहेच. हें खरें कीं, 'णौ चङि' या सूत्रानें उपधान्हस्वकार्य झालें असल्यामुळें 'एध्'चें 'इध्' असें रूपान्तर झालें आहे. परंतु एकदेशविकृत 'इध्' हें रूप 'एध्'च आहे असें स्थानिवद्भावानें मानतां येतें हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. तरी पण तें रूप एकारानें सुरू होणारें नसल्यामुळें, 'प्र' या अदन्त उपसर्गापुढें तसें रूप आलें असतां वृद्धि रूप एकादेश न व्हावा याकरितां 'एचि' हें अनुवृत्त पद 'एधति'चें

देखील विशेषण मानणें आवश्यक आहे. दुसरें असें कीं, 'उपसर्गात्सुनोति' या सूत्रावर जें वार्तिक प्रथम पठित केलें आहे व ज्याचा ण्यन्त रूपांत केवळ मूळ धातु नसून णिच्प्रत्यय अधिक असल्यामुळें मूळ धातूहून णिजन्त धातु भिन्न होतो आणि त्यामुळें 'उपसर्गात्सुनोति' या सूत्रांत ज्या धातु पठित केल्या आहेत त्यांच्या ण्यन्तांचें देखील, तशा ण्यन्त रूपांतील सकाराचें षत्व होण्याकरितां, ग्रहण करावें, असा अर्थ आहे त्या वार्तिकाचें प्रत्याख्यान करितांना 'न वाऽवयवस्याऽनन्यत्वात्' असें दुसरें वार्तिक वार्तिककारानें पठित केलें आहे. या दुसऱ्या वार्तिकाचा असा अर्थ आहे कीं, पहिलें वार्तिक पठित करण्याची कांहीं गरज नाहीं; कारण ण्यन्ताचा अवयव जो मूळ धातु तो मूळ धातूहून भिन्न नाहीं, म्हणजे तो मूळ धातु ण्यन्तरूपांत अवयवरूपानें कायम असतोच. म्हणून 'अभिषावयति' या ण्यन्त रूपांत 'सु' हा मूळ धातु कायम असल्यामुळें, 'उपसर्गात्सुनोति' या सूत्रानें त्या मूळ धातूच्या सकाराचें षत्व होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. या द्वितीय वार्तिकावरून हें स्पष्ट होतें कीं, मूळ धातु त्याच्या ण्यन्तरूपांत अवयवरूपानें कायम असतोच असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) मूळ धातूनें त्याच्या णिजन्ताचें ग्रहण होतें असें मानल्यास भाष्याशीं विरोध येतो असा जो माधवानें 'अभिषावयति' या उदाहरणासंबंधानें दोष दाखविला आहे तो अगदींच चूक आहे; कारण 'सु' धातूच्या 'अभिषावयति' या ण्यन्त रूपांत मूळ धातु 'सु' ही प्रकृति नष्ट झालेली नसून अवयवरूपानें कायम आहेच. ('उपसर्गात्सुनोति' या सूत्रावरील भाष्यांत दिलेल्या 'अभिषावयति' या उदाहरणांत धातूच्या सकाराचें षत्व होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं हें सिद्ध करतेवेळीं भाष्यकारांनीं) जी व्यवस्था सांगितली आहे ती कैयटाचें मत मानल्यानेंच सिद्ध होऊं शकते. परंतु तुमचें–माधवाचें–मत बरोबर मानल्यास, ण्यन्त धातु मूळ धातूहून भिन्न ठरत असल्यामुळें, मूळ धातूनें ण्यन्त धातूचें

ग्रहण होऊं शकत नाहीं आणि त्यामुळें भाष्यकारांनीं सांगितलेली व्यवस्था चूक ठरण्याची आपत्ति येते. 'एधयति' व 'सावयति' या दोन स्थळीं असा कोणता फरक आहे कीं, ज्यामुळें 'एध्' धातूनें त्याच्या ण्यन्त रूपाचें ग्रहण करतां येत नाहीं व 'सु' धातूनें त्याच्या ण्यन्त रूपाचें ग्रहण करतां येतें ? (भाष्यकारांचें असें म्हणणें आहे कीं, धातूच्या णिजन्त रूपांत मूळ धातु अवयवरूपानें कायम असतोच आणि म्हणूनच 'अभिषावयति' या स्थलीं 'सु' धातु प्रकृतिरूपानें कायम असल्यामुळें, 'अभि + सु' अशा स्थितींतच 'सु' धातूंतील सकाराचें षत्व होऊन वरील षत्वयुक्त णिजन्त रूप होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. या मताविरुद्ध माधवाचें असें मत आहे कीं, मूळ धातु त्याच्या णिजन्त रूपांत नसतो. म्हणून तें भाष्य कैयटमताच्या विरुद्ध नसून उलट माधवाच्याच मताविरूद्ध आहे, आणि ज्याअर्थीं 'अभिषावयति' या ण्यन्त रूपांत भाष्यकारांनीं मूळ धातु अवयवरूपानें कायम आहे असें मानलें आहे त्याअर्थीं 'एधयति' किंवा 'इदिधत्' या 'एध्' धातूच्या णिजन्त रूपांत 'एध्' धातु अवयवरूपानें कायम आहे असेंच मानलें पाहिजे; कारण वर दिलेलीं दोन्हीं रूपें सारखींच णिजन्त असल्यामुळें, त्या दोन रूपांत कोणत्याहि प्रकारचा भेद करतां येत नाहीं. सारांश मूळ धातूच्या स्वरूपाहून त्या धातूच्या णिजन्ताचें स्वरूप भिन्न असतें एवढ्याच कारणावरून मूळ धातूनें त्याच्या णिजन्त रूपाचें ग्रहण होऊं शकत नाहीं हें माधवाचें म्हणणें बरोबर मानतां येत नाहीं; कारण वर मनोरमेंत सांगितल्याप्रमाणें 'उपैधत' हें रूप जरी 'एध्' धातूच्या स्वरूपाहून भिन्न दिसतें तरी त्यांत 'एध्' धातु प्रकृतिरूपानें कायम असल्यामुळें तें 'एध्' धातूचेंच रूप आहे असें ज्याप्रमाणें आपण मानतों त्याचप्रमाणें 'इदिधत्' या णिजन्त रूपांत देखील 'एध्' धातु प्रकृतिरूपानें कायम असल्यामुळें, 'एध्' धातूनें त्याच्या णिजन्ताचें ग्रहण करतां येतें असें मानतां येतें. म्हणून

'प्र+इदिधत्' या स्थलीं प्रकृत सूत्रानें वृद्धिरूप एकादेश न व्हावा याकरितां 'एचि' हें अनुवृत्त पद 'एधति' चें देखील विशेषण मानणें आवश्यक आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'न भाभूपूकमि' सू. २८४० या सूत्रावर 'ण्यन्तभादीनामुपसङ्ख्यानम्' असें जें वार्तिक पठित केलें आहे तें आम्हाला प्रतिकूल नाहीं, म्हणजे आमच्या मताविरुद्ध जात नाहीं; कारण ण्यन्त धातु मूळ धातूहून स्वरूपानें भिन्न असल्यामुळें आणि त्या णिजन्त धातूच्या अवयवरूप मूळ धातूंत व नकारयुक्त 'कृत्' प्रत्ययांत णिचाचें व्यवधान होत असल्यामुळें, वरील वार्तिक पठित करणें भाग पडलें. ('प्र+भा+णिच्+अनीयर्' या स्थलीं मूळ 'भा' धातु नकारयुक्त 'अनीयर्'प्रत्ययाच्या लगेंच पूर्वी नसून दोहोंमध्यें णिच्प्रत्ययाचें व्यवधान असल्यामुळें, 'न भाभूपूकमि' हा णत्वाचा निषेध तशा व्यवधानयुक्त रूपास लागू पडला नसता. तो तशा रूपास देखील लागू पडावा व 'प्रभापणीयम्' असें 'कृत्यचः' सू. २८३५ या सूत्रान्वयें रूप न होतां 'प्रभापनीयम्' असें रूप व्हावें याकरितां वरील वार्तिक पठित केलें आहे व अशा रीतीनें, तें वार्तिक असल्यानें, आमचें मत चूक ठरत नाहीं.) या वरील विवेचनावरून हें स्पष्ट होतें कीं, कैयटाचें म्हणणें त्याच्या पूर्वपर पंक्तींच्या किंवा न्यासकारादिकांच्या ग्रन्थांच्या विरुद्ध जात नाहीं. उलट माधवाचेंच मत त्या ग्रन्थांच्या विरुद्ध जातें; कारण भाष्यकारांनीं व वार्तिककारानें 'एत्येधत्यूठ्सु' ६. १. ८९ या षष्ठाध्यायांत पठित असलेल्या सूत्राचा 'एत्येधत्योः' असा योगविभाग करून त्या सूत्रांत अनुवृत्त असलेलें 'एचि' हें पद 'एति' व 'एधति' या दोहोंचेंहि विशेषण मानलें आहे. म्हणून प्रकृत सूत्रासंबंधानें काशिकावृत्तींत व माधवाच्या धातुवृत्तींत जें म्हटलें आहे तें भाष्यविरुद्ध असल्यामुळें, प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत 'एजाद्योः एत्येधत्योः' असें व्याख्यान केलें आहे. ('एत्येधत्यूठ्सु' या सूत्रावरील

भाष्यांत भाष्यकारांनीं 'योगविभागात्सिद्धम्' हें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना 'योगविभाग: करिष्यते। वृद्धिरेचि। वृद्धिरेचि भवति। तत एत्येधत्योः। एत्येधत्योश्चैचि वृद्धिर्भवति। तत ऊठि। ऊठि च वृद्धिर्भवतीति' असें म्हटलें आहे. या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, भाष्यकारांनीं 'एचि' हें पद 'एति' व 'एधति' या दोहोंचेंहि विशेषण मानलें आहे. पण काशिकाकारानें व माधवानें 'एचि' हें अनुवृत्त पद केवळ 'एति' याचें विशेषण मानलें असून 'एधति' याचें विशेषण मानलें नसल्यामुळें, त्यांचें मत भाष्याच्या विरुद्ध जातें हें उघड आहे आणि हें सर्व लक्षांत धरूनच, प्रकृत सूत्राचें कौमुदींत व्याख्यान करितांना 'एजाद्योः एत्येधत्योः' असें म्हटलें आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. सारांश काशिकाकार व माधव यांचें मत स्वीकारार्ह नसून कैयटाचेंच मत स्वीकारार्ह आहे असें दीक्षितांचें म्हणणें आहे.)

शब्दरत्न—असम्भवादिति। न च आ अवतीति और्जनस्य और्जनोरित्यादाववेः क्वावूठ्याद्गुणे परादिवत्त्वेनोठ्त्वात्सम्भवोऽस्ति। न च "वृद्धिरेचि" इति सिद्धिः, "ओमाङोश्च" इत्यनेन बाधाद्, अनेन तु सामर्थ्यात्तद् बाध्यत इति वाच्यम्, तस्यानभिधानादित्याशयात्। किं च "ओमाङोः—" इत्येतद्बाधकल्पनापेक्षया सामर्थ्येन, लक्ष्यानुरोधेन च "एचि" इत्यस्यासम्बन्धकल्पनैवोचिता। ह्रस्वे कृते इति। वृद्धेः पूर्वमित्यादिः। वार्णपरिभाषयेति भावः। अनन्यत्वादिति। न च "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वेनैजादित्वं सुलभम्, पूर्वपरविधित्वात्। पूर्वस्यैव विधौ हि सः। मध्येऽपवादन्यायेनाद्गुणं बाधित्वा इहैव स्यात्। उपैधत इत्यादौ तु परत्वात्पररूपमेव स्यादिति भावः। संमोह इति। एधतेरादेशाभावेन न स्थानिवत्त्वेन तत्त्वम्। न स्यादिति। न च "णेरनिटि" इत्यस्य ण्यन्तस्याङ्गस्य लोप इत्यर्थः, स चालोन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्य, एवं च प्रकृते न दोषः। "सर्वे सर्वपदादेशा" इति न्यायेनेधीत्यस्येधिधि-

इत्यादेशसत्त्वेन स्थानिनो ण्यन्ततया आदेशेऽपि स्थानिवद्भावेन ण्यन्तत्वस्य सुलभत्वादिति वाच्यम्, अलोऽन्त्यपरिभाषया, निर्दिश्यमानापरिभाषया च "णेरनिटि" इत्यस्य ण्यन्तस्याङ्गस्यान्त्यो यो निर्दिश्यमानो णिस्तस्य लोप इत्यर्थेन दोषात् । अन्ते णेरसत्त्वात् । सूत्रं तु आद्यादित्यादौ चरितार्थमिति भावः । कुत्वं च न स्यादिति । हन्त्यवयवहकाराभावात् । सन्सम्बन्धिसकारवैशिष्ट्याभावे तु स्थानिवत्त्वेन कुत्वं स्यादपीति भावः । अन्तरङ्गत्वादिति । चङ्परणिनिमित्तह्रस्वापेक्षया चङ्मात्रनिमित्तत्वेनाल्पपदार्थापेक्षत्वादित्यर्थः । भाष्ये तु नित्यत्वमात्रमेव द्वित्वस्योक्तम्, । ज्ञापितत्वादिति । इदं च "णौ चङि—" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । असङ्गत स्यादिति । सुनोतिग्रहणेन सावयतेरपि ग्रहणेन शङ्काया एवाभावादिति भावः । अवयवानन्यत्वादिति । ण्यन्तावयवस्य सुनोतेः सुनोतिभिन्नत्वाभावादिति तदर्थः । सुनोतिरूपानपायादिति । सुनोतित्वानपायादित्यर्थः । असङ्गतैवेति । ण्यन्तेनाभेर्योगादिति शङ्का, प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानरूपा च व्यवस्थाऽसङ्गतैव स्यात्, त्वदुक्तरीत्या ण्यधिके षत्वाप्राप्तेरित्यर्थः । तदेवाह—को हीति ॥

(येथें शंकाकार अशी शंका करतो कीं, 'ऊठ्' नेहमी ऊकारानें सुरु होणारा असल्यामुळें प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्त असलेलें 'एचि' हें पद 'ऊठ्' चें विशेषण होणें असंभवनीय आहे असें जें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे तें त्यांचें म्हणणें बरोबर मानतां येत नाहीं; कारण) 'आ अवतीति औः, जनस्य औः जनौः' इत्यादि स्थलीं 'अव्' धातूहून क्विप्प्रत्यय केला असतां, 'अव्'चे जागीं 'ऊठ्' झाल्यावर 'आ + ऊ' यांचा 'आद्गुणः' सू. ६९ या सूत्रानें सन्धि होऊन 'ओ' असा जो गुणरूप एकादेश होतो तो परादिवद्भावानें 'ऊठ्'च आहे असें मानल्यानें 'ऊठ्' देखील एजादि मिळण्याचा संभव आहे. ('जन + ओ' यांचा 'जनौ' असा सन्धि) 'वृद्धिरेचि' सू. ७२ या सूत्रान्वयें होऊं शकत नाहीं; कारण 'ओमाङोश्च'

सू. ८० हें सूत्र त्या सूत्राचें बाधक आहे. परंतु 'एत्येधत्यूठ्सु' सू. ७३ हें सूत्र मुद्दाम आरंभिलें असल्यामुळें, त्या सूत्राच्या आरंभ-सामर्थ्यानें 'ओमाङोश्च' हें (पररूपविधायक) सूत्र बाधित होतें (व प्रकृत सूत्रान्वयें 'जन + ओ' या स्थलीं वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'जनौः' असें रूप सिद्ध होतें. म्हणून 'नाप्यूठः, असम्भवात्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे तें बरोबर मानतां येत नाहीं असें शंका-काराचें म्हणणें आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं,) 'जनौः' इत्यादि तऱ्हेचे प्रयोग भाषेंत मुळींच आढळत नाहींत हा आशय मनांत धरून दीक्षितांनीं 'नाप्यूठः, असम्भवात्' असें मनो-रमेंत म्हटलें आहे. ('आ + अव् + क्विप्' या स्थलीं 'ज्वरत्वर' सू. २६५४ या सूत्रानें पूर्ण 'अव्'चे जागीं 'ऊठ् = ऊ' होऊन 'आ + ऊ' अशी स्थिति होते. 'एचि' हें अनुवृत्त पद 'ऊठ्'चें विशेषण मानलें तर, या स्थलीं 'ऊठ्' एजादि नसल्यामुळें 'एत्ये-धत्यूठ्सु' सू. ७३ हें प्रकृत सूत्र प्रवृत्त न होतां 'आद्गुणः' सू. ६९ हें सूत्र प्रवृत्त होऊन 'आ + ऊ' यांचा 'ओ' असा सन्धि होतो. या 'ओ'चा 'जन' या पूर्व अकारान्त शब्दाशीं सन्धि करतेवेळीं 'वृद्धिरेचि' सू. ७२ हें सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं; कारण 'जन' या अकारान्त शद्बापुढें जो 'ओ' हा शब्द आहे तो 'आङ् + ऊठ्' या दोहोंचा सन्धि होऊन बनलेला शब्द आहे आणि अशा रीतीनें 'जन' यांतील अन्त्य अकारापुढें 'ओ' याचा पूर्वावयव 'आङ्' असल्यामुळें व 'वृद्धिरेचि' या सूत्राचें 'ओमाङोश्च' सू. ८० हें बाधक सूत्र असल्यामुळें, त्या बाधक सूत्राची प्राप्ति होते. त्या सूत्रानें सन्धि केल्यास, 'जनौ' असा सन्धि न होतां, 'जनो' असा सन्धि होईल. परंतु जरी 'ओमाङोश्च' हें सूत्र 'वृद्धिरेचि' याचें बाधक आहे तरी, 'एत्येधत्यूठ्सु' हें सूत्र मुद्दाम आरंभिलें असल्यामुळें त्या सूत्राच्या आरंभसामर्थ्यानें 'ओमाङोश्च' हें परसूत्र असून देखील त्याचें बाधक ठरूं शकत नाहीं. त्यामुळें 'जन + ओ' या स्थलीं

'ओ' हा 'अन्तादिवच्च सू. ७५ या सूत्रान्वयें परादिवद्भावानें 'ऊठ्'च आहे असें मानतां येत असल्यामुळें व अशा रीतीनें तो 'ऊठ्' एजादि–ओकारानें सुरु होणारा–ठरत असल्यामुळें 'एत्ये-धत्यूठ्सु' या सूत्रानें वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'जनौः' असें रूप सिद्ध होतें. म्हणून या वरील उदाहरणांत 'जन' या अकारान्त शब्दापुढें एजादि 'ऊठ्' आला असल्यामुळें, 'नाप्यूठः, असम्भवात्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे तें बरोबर मानतां येत नाहीं असें शंकाकाराचें म्हणणें आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'जनौः' हा केवळ काल्पनिक प्रयोग असून असा प्रयोग भाषेंत कोठेंहि आढळत नसल्यामुळें, 'ऊठ्' एजादि संभवतो याचें 'जनौः' हें काल्पनिक उदाहरण योग्य उदाहरण मानतां येत नाहीं. आतां कदाचित् कोणी असें म्हणेल कीं, 'जनौः' हा प्रयोग भाषेंत कोठेंहि आढळत नाहीं असें भाष्यकारांनीं कोठेहि म्हटलें नसल्यामुळें व अशा रीतींनें 'अनभिधानात्' असें जें म्हटलें आहे त्याला भाष्यसंमति नसल्यामुळें, तसा प्रयोग भाषेंत आढळत नाहीं हें म्हणणें बरोबर मानतां येत नाहीं, आणि ही अरुचि मनांत धरूनच, 'एचि' हें अनुवृत्त पद 'ऊठ्'चें विशेषण मानतां येत नाहीं याचें शब्दरत्नकार दुसरें कारण देतात.) दुसरें असें कीं, 'एत्येधत्यूठ्सु' या सूत्रांत अनुवृत्त असलेलें 'एचि' हें पद 'ऊठ्'चें विशेषण मानून हें सूत्र आरंभ-सामर्थ्यानें 'ओमाङोश्च' या सूत्राचें बाधक ठरतें अशी कल्पना करण्यापेक्षां, इष्ट रूपांची सिद्धि होण्याकरितां 'एचि' हें अनुवृत्त पद 'ऊठ्'चें विशेषण न मानणें हेंच अधिक योग्य ठरतें. ('पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्'– म्हणजे पूर्वी पठित केलेलें अपवादक सूत्र त्याच्या नंतर प्रथम सांगितलेल्या उत्सर्गाचें बाधक होतें, पुढें सांगितलेल्या उत्सर्गाचें बाधक होत नाहीं– परि. ६०– या न्यायान्वयें 'एत्येधत्यूठ्सु' हे अपवादक सूत्र 'एङि पररूपम्' सू. ७८ या सूत्राचेंच बाधक ठरतें, 'ओमाङोश्च' सू. ८०

या नंतर पठित असलेल्या सूत्राचें बाधक ठरत नाहीं. 'जनौः' हें रूप सिद्ध होण्याकरितां 'एचि' हें अनुवृत्त पद 'ऊठ्'चें विशेषण मानून व अशा रीतीनें 'एत्येधत्यूठ्सु' हें सूत्र एजादि 'ऊठ्'चे ठिकाणीं चरितार्थ व्हावें म्हणून, 'येन नाप्राप्ते'– परि. ५८ –या न्यायान्वयें नें सूत्र 'ओमाङोश्च' या सूत्राचें बाधक ठरतें असें मानलें तर, जरी 'ओमाङोश्च' हें बाधित सूत्र प्रवृत्त न होतां 'ऊठ्' एजादि असल्यामुळें प्रकृत सूत्र प्रवृत्त होऊन व वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'जनौः' या काल्पनिक रूपाची सिद्धि होईल तरी, भाषेंत प्रचलित असलेल्या 'विश्वौहः, प्रष्ठौहः' इत्यादि अनेक इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकणार नाहीं. 'विश्वौहः = विश्व + वह् + ण्वि + शस्' या स्थलीं 'वह्' धातूहून 'वहश्च' सू. ३४१० या सूत्रानें ण्विप्रत्यय केल्यावर तो प्रत्यय णित् असल्यामुळें 'अत उपधायाः' सू. २२८२ या सूत्रानें 'वह्' यांतील अकाराची 'आ' अशी वृद्धि होऊन व 'वाह ऊठ्' सू. ३२९ या सूत्रानें 'वाह्' यांतील वकाराचे जागीं संप्रसारणरूप 'ऊठ् = ऊ' होऊन व 'सम्प्रसारणाच्च' सू. ३३० या सूत्रानें 'ऊ + आ' या दोहोंचे जागीं 'ऊ' असा पूर्वरूप एकादेश होऊन व 'वेरपृक्तस्य' सू. ३७५ या सूत्रानें 'ण्वि = व्' या अपृक्त प्रत्ययाचा लोप होऊन 'विश्व + ऊह् + अस्' अशी स्थिति झाली असतां, 'विश्व' या अदन्त शब्दापुढें असलेल्या 'ऊह्' यांतील ऊठ्रूप ऊकार एजादि नसल्यामुळें प्रकृत सूत्रान्वयें वृद्धिरूप एकादेश न केल्यास व 'आद्गुणः' सू. ६९ या सूत्रानें गुणरूप एकादेश केल्यास, 'विश्वौहः' असें भाष्यांत दिलेलें इष्ट रूप सिद्ध न होतां 'विश्वोहः' असे अनिष्ट रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येते व त्याचप्रमाणें 'प्रष्ठौहः' असें भाष्यांत दिलेलें इष्ट रूप सिद्ध न होतां वर सांगितलेल्या प्रक्रियेप्रमाणें 'प्रष्ठोहः' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. म्हणून 'जनौः' हें एक काल्पनिक रूप सिद्ध होण्याकरितां 'एचि' हें अनुवृत्त पद 'ऊठ'चें विशेषण मानणें व अशा

रीतीनें तें सूत्र 'ओमाङोश्च' या सूत्राचें बाधक मानणें योग्य नाहीं. 'एचि' हें अनुवृत्त पद 'ऊठ्'चें विशेषण न मानल्यानेंच 'विश्वौहः' इत्यादि उदाहरणांत प्रकृत सूत्र प्रवृत्त होऊन व वृद्धिरूप एकादेश होऊन भाषेंत प्रचलित असलेल्या अनेक इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकते. म्हणून 'एचि' हें अनुवृत्त पद 'ऊठ्'चें विशेषण न मानणेंच योग्य आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.) मनोरमेंतील 'णौ चङि इति ऱ्हस्वे कृते' या पदांपूर्वी 'वृद्धेः पूर्वम्' हीं पदें अध्याहृत आहेत, म्हणजे 'वृद्धेः पूर्वं णौ चङि इति ऱ्हस्वे कृते' अशी ती पंक्ति वाचावी, व 'वार्णादाङ्गं बलीयः'– परि. ५५ –ही परिभाषा असल्यामुळें, 'णौ चङि' सू. २३१४ या सूत्रानें होणारें उपधाऱ्हस्वकार्य प्रकृत सूत्रानें होणाऱ्या वृद्धिरूप एकादेशकार्या-पूर्वी होतें असा त्या पंक्तीचा भावार्थ आहे. ('प्र + एध् + णि + चङ् + त्' या स्थलीं वृद्धिरूप एकादेशाचें निमित्त एजादि 'एध्' यांतील 'ए' पूर्वोपस्थित असल्यामुळें, 'पूर्वोपस्थितनिमित्तकमन्तरङ्गं परोपस्थितनिमित्तकं बहिरङ्गम्' या न्यायान्वयें जरी प्रकृत सूत्रानें होणारें वृद्धिरूप एकादेशकार्य प्रथम प्राप्त होतें व 'णि' आणि 'चङ्' या पलीकडे असणाऱ्या निमित्तानें होणारें उपधाऱ्हस्वकार्य नंतर प्राप्त होतें तरी, वृद्धिरूप एकादेशकार्य वार्णकार्य असून उपधाऱ्हस्वकार्य हें अङ्गाधिकारांत सांगितलेलें आङ्गकार्य असल्यामुळें 'वार्णादाङ्गं बलीयः' या परिभाषान्वयें वार्ण वृद्धिरूप एकादेशकार्य प्रथम न होतां उपधाऱ्हस्वरूप आङ्गकार्य प्रथम होतें. तें कार्य प्रथम केल्यावर 'एध्'चें 'इध्' असें जें एकदेशविकृत रूप होतें तें 'स्थानिवदादेशः' सू. ४९ सूत्रान्वयें 'एध्' आहे असें जरी मानतां येतें तरी तें रूप एजादि आहे असें मानतां येत नाहीं; कारण तसें मानणें, म्हणजे उपधाऱ्हस्वकार्य होऊन 'ए' या अल्चे जागीं झालेला 'इ' हा आदेश 'ए'च आहे असें स्थानिवद्भावानें मानणें, हें त्या सूत्रांत 'अनल्विधौ' हा प्रतिषेध असल्यामुळें, त्या प्रतिषेधाविरुद्ध

ठरतें. त्यामुळें 'प्र + इदिधत्' या स्थलीं 'इदिधत्' हें 'एध्' धातूचें एजादि रूप आहे असें स्थानिवद्भावानें मानतां येत नसल्यामुळें, प्रकृत सूत्र प्रवृत्त न होतां 'आद्गुणः' हें सूत्र प्रवृत्त होऊन 'प्रेदिधत्' असें रूप सिद्ध होतें हें पूर्वीं मनोरमेंत सांगितलेंच आहे. यावर शंकाकार अशी शंका करतो कीं, 'स्थानिवदादेशः' या सूत्रांत 'अनल्विधौ' हा प्रतिषेध असल्यामुळें जरी त्या सूत्रान्वयें 'इदिधत्' हें रूप एजादि आहे असें स्थानिवद्भावानें मानतां येत नाहीं तरी, 'प्र + इदिधत्' या स्थलीं स्थानिभूत 'ए' या अचापूर्वीं असलेला 'प्र' या उपसर्गांतील अन्त्य अकार व त्याच्या लगेंच पुढें असलेला 'इ' याचे जागीं वृद्धिरूप एकादेशकार्य करणें असल्यामुळें, 'अचः परस्मिन्' सू. ५० या अल्विध्यर्थक सूत्रान्वयें 'ए'चे जागीं झालेला 'इ' हा अल्स्थानिक आदेश 'ए'च आहे असें स्थानिवद्भावानें मानतां येतें व अशा रीतीनें अवर्णापुढें एजादि 'एध्' आहे असें मानतां येत असल्यामुळें, प्रकृत सूत्र प्रवृत्त होऊन व वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'प्रैदिधत्' असेंच रूप सिद्ध होऊं शकतें व 'प्रेदिधत्' असें रूप मुळींच सिद्ध होऊं शकत नाहीं. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं,) 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' या सूत्रानें 'इध्' हा एजादि 'एध्'च आहे असें मानतां येत नाहीं; कारण या स्थलीं पूर्ववर्ण व परवर्ण या दोहोंनाहि मिळून कार्य करणें आहे व जेथें केवळ पूर्ववर्णाला कार्य करणें आहे तशाच ठिकाणीं तें सूत्र लागू पडतें. ('प्र + एध् + णि + चङ + त्' या स्थलीं 'णौ चङि' सू. २३१४ या सूत्रानें 'एध्' यांतील 'ए' या उपधेचा ऱ्हस्व होऊन 'प्र + इध् + णि + चङ + त्' अशी स्थिति झाली असतां, 'इध्' हा एजादि 'एध्'च आहे असें, 'अचः परस्मिन्' या सूत्रानें इकारादेशाचे ठिकाणीं तो 'ए'च आहे अशी स्थानिवद्बुद्धि केल्यानें, मानतां येतें व त्यामुळें 'एत्येधत्यूठ्सु' या सूत्रानें प्राप्त होणारें वृद्धिरूप एकादेशकार्य टाळतां येत नाहीं,

व तें कार्य केल्यानें 'प्रैदिधत्' असेंच रूप सिद्ध होऊं शकतें व 'मा भवान् प्रेदिधत्' हा कैयटप्रयोग अशुद्ध ठरतो असें जें शंकाकाराचें म्हणणें आहे तें बरोबर नाहीं; कारण 'परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये' असा 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' या सूत्राचा अर्थ आहे. प्रकृत उदाहरणांत परनिमित्तक इकारादेशाचा जो 'एध्' यांतील 'ए' हा स्थानी आहे त्याच्या पूर्वी 'प्र' या उपसर्गांतील अन्त्य अकार आहे व वृद्धिरूप एकादेशकार्य या पूर्व अकारासच करणें नसून, तें कार्य तो पूर्व अकार व पर आदेशरूप इकार या दोघांना मिळून करणें आहे. असें पूर्व व पर वर्णांना मिळून कार्य करतेवेळीं 'अचः परस्मिन्' या सूत्रानें अजादेशाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव करतां येत नाहीं. जेथें केवळ पूर्व वर्णाला कार्य करणें आहे तशाच ठिकाणीं त्या सूत्रानें अजादेशाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव करितां येतो. असें असल्यामुळें, प्रकृत स्थलीं 'अ' व 'इ' या दोन पूर्व व पर वर्णांचे ठिकाणीं वृद्धिरूप एकादेश करतेवेळीं 'इध्' यांतील 'इ' हा 'ए'च आहे अशी स्थानिवद्भावानें वृद्धि करतां येत नाहीं, व त्यामुळें 'एत्येधत्यूठ्सु' हें सूत्र येथें लागू न पडतां, 'आद्गुणः' हेंच सूत्र लागू पडतें व त्या सूत्रानें गुणरूप एकादेश होऊन 'प्रेदिधत्' असेंच रूप सिद्ध होऊं शकतें आणि वरील कैयट प्रयोग व्याकरणरीत्या साधु ठरतो असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्यास 'अचः परस्मिन्' १·१·५७ या सूत्रावरील भाष्य प्रमाण आहे. त्या भाष्यांत भाष्यकारांनीं 'किं पुनरनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आहोस्वित्पूर्वमात्रस्य'— म्हणजे स्थानिभूत अचाच्या लगेंच पूर्वी असलेल्याच वर्णाला कार्य करितांना स्थानिवद्भाव होतो किंवा त्या स्थानिभूत अचाच्या व्यवहितपूर्व वर्णाला देखील कार्य करतेवेळीं स्थानिवद्भाव होतो— असा प्रश्न केला आहे. व्यवहितपूर्व वर्णास कार्य करतांना स्थानि-

वद्भाव मानल्यास, 'गुरुसंज्ञा च' असें वार्तिक पठित करून भाष्यकार म्हणतातः–'गुरुसंज्ञा च न सिध्यति। श्लेष्म ३ घ्न. पित्त ३ घ्न, द ३ ध्यश्व, म ३ ध्वश्व। हलोऽनन्तराः संयोगः इति संयोगसंज्ञा, संयोगे गुरु इति गुरुसंज्ञा, गुरोरिति प्लुतो न प्राप्नोति।' या भाष्याचा अर्थ नीट कळण्याकरितां 'श्लेष्मघ्न' व 'पित्तघ्न' या भाष्यांतील उदाहरणांची प्रक्रिया सांगणें आवश्यक आहे. या दोन्ही उदाहरणांत 'अमनुष्य कर्तृके च' सू. २९७० या सूत्रानें 'हन्' धातूहून 'टक् = अ' प्रत्यय झाला आहे व हा प्रत्यय कित् असल्यामुळें, 'गमहनजनखनघसां लोपः' सू. २३६३ या सूत्रानें 'हन्' धातूंतील उपधा अकाराचा लोप होऊन व हकाराच्या पुढें नकार आला असल्यामुळें 'हो हन्तेः' सू. ३५८ या सूत्रानें हकाराचा घकार होऊन, 'श्लेष्मघ्न, पित्तघ्न' अशीं रूपें सिद्ध झालीं आहेत. या दोन उदाहरणांतील 'घ्न्' याला 'हलोऽनन्तराः संयोगः' सू. ३० या सूत्रानें संयोगसंज्ञा करतेवेळीं 'हन्' यांतील उपधाभूत अकाराचा जो लोप झाला आहे त्या लोपाचे ठिकाणीं तो 'अ'च आहे अशी स्थानिवद्बुद्धि केल्यास, 'घ्' व 'न्' या दोन व्यंजनांत 'अ' चें व्यवधान आहे असें मानावें लागेल व तसें मानल्यास, 'घ्न्' याला संयोगसंज्ञा होऊं शकणार नाहीं व ती संयोगसंज्ञा न झाल्यास, 'घ्न्' याच्या पूर्वीं असलेल्या अकाराला 'संयोगे गुरु' सू. ३२ या सूत्रानें प्राप्त होणारी गुरुसंज्ञा होऊं शकणार नाहीं व त्यामुळें तो अकार 'गुरोरनृतः' सू. ९७ या सूत्रान्वयें प्लुत होऊं शकणार नाहीं. तसेंच 'दध्यश्व, मध्वश्व' या पुढील दोन उदाहरणांत 'इको यणचि' सू. ४७ या सूत्रानें जो यणादेश झाला आहे तो स्थानिवद्भावानें अनुक्रमें 'इ' व 'उ' आहे असें मानल्यास, ध्य् व ध्व् हे अनुक्रमें 'धि' व 'धु' आहेत असें मानणें भाग पडेल. त्यामुळें त्यांना संयोग-संज्ञा होऊं शकणार नाहीं व त्यामुळें त्यांच्या लगेंच मागें असणारा अकार गुरुसंज्ञक ठरणार नाहीं व 'गुरोरनृतः' या सूत्रानें तो प्लुत

होऊं शकणार नाहीं असा वरील भाष्याचा भावार्थ आहे. हा दोष दाखवून पुढें भाष्यकार म्हणतात:–'न वैष दोषः । किं कारणम् ? । संयोगस्यापूर्वविधित्वात् । न पूर्वविधिः संयोगः । किं तर्हि ? । पूर्वपरविधिः संयोगः ।' या भाष्याचा अर्थ असा आहे कीं, वरील चार उदाहरणांत जो वर दोष दाखविला आहे तो दोष येत नाहीं; कारण संयोगसंज्ञा ही पूर्वीच्या वर्णाला होणारें कार्य नसून, पूर्व व पर या दोघांना मिळून होणारी संज्ञा आहे आणि त्यामुळें येथें अजादेशाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव होऊं शकत नाहीं व त्यामुळें वर दाखविलेल्या सर्व आपत्ति आपोआप टळतात. या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, जेथें स्थानिभूत अचाच्या पूर्वीं असलेल्या वर्णालाच कार्य करणें आहे तेथेंच 'अचः परस्मिन्' या सूत्रानें अजादेशाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव करतां येतो; पण जेथें पूर्व व पर वर्णांना मिळून कार्य करणें आहे तेथें त्या सूत्रानें अजादेशाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव करतां येत नाहीं. याच भाष्याचा आधार घेऊन शब्दरत्नकारांनीं 'पूर्वस्यैव विधौ हि सः' असें शब्दरत्नांत म्हटलें आहे. सारांश 'प्र + इदिधत्' या स्थलीं 'अ' व 'इ' या पूर्व व पर वर्णांना वृद्धिरूप एकादेशकार्य करणें असल्यामुळें, 'इदिधत्' यांतील आद्य इकार 'ए'च आहे असें 'अचः परस्मिन्'' या सूत्रानें स्थानिवद्भाव करून मानतां येत नाही आणि प्रकृत सूत्रांत 'एचि= एजादौ' हें अनुवृत्त असलेलें पद 'एधति' याचें विशेषण मानलें असल्यामुळें व 'इदिधत्' हें 'एध्' धातूचें एजादि रूप नसून इकारादि रूप असल्यामुळें, येथें प्रकृत सूत्रान्वयें वृद्धिरूप एकादेश न होतां 'आद्‌गुणः' या सूत्रानें गुणरूप एकादेश होऊन 'प्रेदिधत्' असें रूप होतें. प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्त असलेलें 'एचि' हें पद 'एधति'चें विशेषण न मानल्यास, मध्यें पठित असलेलें अपवादक सूत्र त्याच्या पूर्वीं पठित असलेल्या सूत्राचें बाधक होतें व नंतर पठित असलेल्या उत्तरसूत्राचें बाधक होत नाहीं या अर्थाच्या) 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्–' परि. ६१–

या परिभाषान्वयें 'एत्येधति' हें प्रकृत सूत्र 'आद्गुणः' या पूर्व सूत्राचें बाधक ठरेल (व 'एङि पररूपम्' सू. ७८ या उत्तरसूत्राचें बाधक होऊं शकणार नाही, व त्यामुळें) 'प्र+इदिधत्' या स्थलीं गुणरूप एकादेश न होतां वृद्धिरूप एकादेश होईल व 'उप+एधते=उपैधते' इत्यादि स्थलीं वृद्धिरूप एकादेश होणार नाहीं आणि परत्वामुळें ('एङि पररूपम्' सू. ७८ या पर सूत्रानें) पररूप एकादेशच होईल (व 'उपेधते' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल.) 'प्रकृतिप्रत्ययविभागसम्मोहः' असें जें मनोरमेंत शंकाकारानें म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'एधि'चें जागीं 'इदिधि' हा आदेश झाला नाहीं (व केवळ 'धि' चे जागीं 'धिधि' हा आदेश झाला आहे) आणि म्हणून 'इदिधि' हा 'एधि'च आहे असें स्थानिवद्भावानें मानतां येऊं शकत नाहीं. (या शंकेचें विवरण मनोरमेंत केलेंच आहे व तिचें खण्डनहि तेथें केलेंच आहे.) 'अन्यथा इहैव णिलोपो न स्यात्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्यावर शंकाकार अशी शंका करतो कीं 'णेरनिटि' सू. २३१३ (हें सूत्र अङ्गाधिकारांत पठित असल्यामुळें व या सूत्रांत 'अङ्गस्य' हें पद अनुवृत्त होत असल्यामुळें) या सूत्राचा ण्यन्त अङ्गाचा लोप होतो असा अर्थ होतो व 'अलोऽन्त्यस्य' सू. ४२ या परिभाषान्वयें ण्यन्त अङ्गाच्या अन्त्य वर्णाचा लोप होतो असा सूत्रार्थ निष्पन्न होतो व त्यामुळें 'इदिधि' या स्थलीं अन्त्य इकाराचा लोप होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. (आतां जर कोणी असें म्हणेल कीं 'इधि' हें ण्यन्त असून 'इदिधि' हें ण्यन्त अङ्ग नाहीं तर त्यावर शंकाकार असें उत्तर देतो कीं,) 'सर्वे सर्वपदादेशाः' या न्यायान्वयें, 'इधि'चे जागीं झालेला 'इदिधि' हा आदेश, 'इधि'च आहे असें स्थानिवद्भावानें मानतां येत असल्यामुळें व स्थानी 'इधि' ण्यन्त असल्यामुळें, 'इदिधि' हा आदेश देखील ण्यन्त आहे असें स्थानिवद्भावानें सहज मानतां येऊं शकतें (व त्यामुळें त्या आदेशांतील अन्त्य वर्णाचा, म्हणजेच 'णि=इ'चा,

अलोऽन्त्यपरिभाषान्वयें लोप होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, शंकाकाराचें) हें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण 'अलोऽन्त्यस्य' सू. ४२ व 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति'—परि. १२—या दोन परिभाषा असल्यामुळें (व त्या दोन परिभाषामध्यें बाध्यबाधकभाव नसल्यामुळें त्यांची एकवाक्यता केल्यानें) 'णेरनिटि' या सूत्राचा असा अर्थ होतो कीं, ण्यन्त अङ्गांतील अन्त्य वर्ण जो त्या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेला 'णि = इ' आहे त्याचा लोप होतो व असा त्या सूत्राचा अर्थ होत असल्यामुळें, मनोरमेंत जो दोष दिला आहे तो दोष येतो; कारण अङ्गाच्या अन्तीं 'णि' नाहीं. (शंकाकार असें म्हणतो कीं, 'इधि' हें अजादि अनेकाच् अङ्ग असल्यामुळें 'अजादेर्द्वितीयस्य' सू. २१७६ या सूत्रानें 'धि' या ज्या द्वितीय एकाचाचें द्विर्वचन होतें तो एकाच् अर्थरहित असल्यामुळें, जरी 'धि' चे जागीं 'धिधि' असा श्रौत आदेश होतो तरी, 'सर्वे सर्वपदादेशाः' या न्यायान्वयें 'इधि' या अर्थवानाचे जागीं 'इधिधि' असा आनुमानिक आदेश झाला आहे असें मानतां येतें व ज्या स्थानीच्या जागीं, म्हणजे 'इधि' चे जागीं, तो आनुमानिक आदेश झाला आहे तो स्थानी णिजन्त—णिप्रत्ययान्त—असल्यामुळें, 'इधिधि' हा आदेश देखील णिप्रत्ययान्त आहे असें स्थानिवद्भावानें मानतां येतें आणि त्यामुळें 'णेरनिटि' सू. २३१३ या सूत्रानें त्या ण्यन्त आदेशरूप अङ्गांतील अन्त्य 'णि' चा 'णेरनिटि' या सूत्राचा वर जसा त्यानें अर्थ केला आहे, ह्या अर्थामध्यें लोप होऊं शकतो व 'प्र इदिधत्' असें रूप सिद्ध होऊं शकतें. म्हणून 'अन्यथा इहैव णिलोपो न स्यात्' हा मनोरमेंत दाखविलेला दोष प्रकृत स्थलीं येत नाहीं. या शंकेवर शद्बरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'णेरनिटि' या सूत्रांत लोपाचा स्थानी 'णि' हा साक्षात् निर्दिष्ट असल्यामुळें व तो 'णि' 'इधि' या स्थानीच्या अन्तीं असून 'इधिधि' या आदेशाच्या अन्तीं नसल्यामुळें, 'ण्यन्तस्य अङ्गस्यअन्त्यणेर्लोपः स्यात्', म्हणजे ण्यन्त अङ्गांतील अन्त्य 'णि' चा लोप होतो, हें सांगणाऱ्या

'णेरनिटि' या सूत्रानें 'इधिधि' यांतील अन्त्य इकाराचा लोप होऊं शकत नाहीं; कारण आदेशपक्षांत भाष्यकारांनीं सांगितल्याप्रमाणें प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोह होत असल्यामुळें, 'इदिधि' यांतील अन्त्य इकार 'णि' आहे असें मानतां येत नाहीं व त्यामुळें तें अङ्ग ण्यन्त नाहीं व त्यांतील अन्त्य इकार 'णि' नाहीं असेंच मानलें पाहिजे. सारांश 'इधिधि' या अङ्गांत जो अन्त्य इकार आहे तो, वर सांगितल्याप्रमाणें, 'णि' नाहीं, व त्या अङ्गांत जो 'णि' आहे तो त्या अङ्गाचा अन्त्य वर्ण नाहीं व त्यामुळें आदेशपक्षांत णिलोप न होण्याची व 'इदिधत्' हें इष्ट रूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते. परंतु आदेशपक्ष न मानतां, 'द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम्' या भाष्यसिद्धान्तान्वयें द्विरुच्चारणपक्ष मानल्यास, या पक्षांत 'धि' या ण्यन्त एकाचाचें द्विरुच्चारण केलें आहे असें मानावें लागत असल्यामुळें, जसा प्रथम 'धि' ण्यन्त आहे तसाच द्विरुच्चारणानें उत्पन्न झालेला द्वितीय 'धि' देखील ण्यन्त आहे असें मानतां येतें आणि अशा रीतीनें या द्विरुच्चारणपक्षांत प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोह मुळींच उत्पन्न होत नसल्याकारणानें 'इधिधि' हें अङ्ग ण्यन्त ठरत असल्यामुळें, त्यांतील अन्त्य 'णि = इ' चा 'णेरनिटि' या सूत्रानें लोप होण्यांत व 'इदिधत्' हें इष्ट रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. म्हणून आदेशपक्ष न मानतां द्विरुच्चारणपक्षच मानणें योग्य आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'आद्यात्' इत्यादि स्थलीं 'णेरनिटि' हें सूत्र (आदेशपक्षांत) चरितार्थ ठरतें. (शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा असा आशय आहे कीं, आदेशपक्ष मानला असतां प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोह होत असल्यामुळें म्हणजे 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' सू. ६. १. १. या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितल्याप्रमाणें प्रकृति कोणती व प्रत्यय कोणता हें ओळखतां येणें अशक्य असल्यामुळें, ज्या उदाहणांत समुदायरूप स्थानीचे जागीं समुदायरूप आदेश होत नाहीं अशा उदाहरणांत आदेशपक्षांत 'णेरनिटि' हें सूत्र चरितार्थ ठरतें, म्हणजे तशा स्थलीं 'णि'

ओळखण्यांत व णिलोप करण्यांत कोणतीहि अडचण येत नसल्यामुळें तेथें 'णेरनिटि' या सूत्रानें णिलोप करतां येतो. 'अद् णि यासुट् त्' या स्थलीं 'अत उपधायाः' सू. २२८२ या सूत्रानें 'अद्' यांतील उपधा अकाराचा आकार होऊन व 'लिङः स लोपोऽनन्त्यस्य' सू. २२११ या सूत्रानें 'यासुट् = यास्' या आगमांतील अन्त्य सकाराचा लोप होऊन 'आद् णि या त्' अशी स्थिति झाली असतां, या स्थलीं द्वित्वाची प्राप्ति होत नसल्याकारणानें प्रकृतिप्रत्यय-विभागसंमोह मुळींच उत्पन्न होत नसल्यामुळें व 'णि' सहज ओळखतां येत असल्यामुळें व त्या णिपुढें अनिट् 'या' असल्यामुळें, 'णेरनिटि' या सूत्रानें त्या 'णि' चा लोप होऊन, तें सूत्र 'आद्यात्' इत्यादि स्थलीं आदेशपक्ष मानला तरी, चरितार्थ होतें व तें सूत्र त्या पक्षांत देखील व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येत नाहीं.) 'कुत्वं च न स्यात्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, ('द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम्' हें वचन न मानतां 'हान्स' चे जागीं 'जिहान्स' हा आदेश झाला आहे असें मानल्यास, 'जिहान्स' यांतील 'हान्स' हा 'हन्' धातु नव्हे असें मानावें लागेल व तसें मानल्यास, 'जि' या अभ्यासापुढें असलेला) हकार 'हन्' धातूचा अवयव आहे असें मानतां येणार नाहीं (व त्यामुळें 'अभ्यासाच्च' सू. २४३० या सूत्रानें त्या हकाराचें कुत्व होऊं शकणार नाहीं.) 'सन् = स' या प्रत्ययांतील सकारास वगळून जर 'हान्' एवढ्याचेंच द्वित्व झालें असतें तर कदाचित् 'हान्' हा स्थानिवद्भावानें 'हन्' धातूच आहे असें मानून कुत्व करतां आलें असतें. ('हन्' धातूहून 'सन् = स' प्रत्यय केला असतां 'हन् + सन् + ति' या स्थितींत 'अज्झनगमां सनि' सू. २६१४ या सूत्रानें 'हन्' धातूंतील अकार दीर्घ होऊन 'हान्स' असें सन्प्रत्ययविशिष्ट शब्दस्वरूप होतें हें पूर्वी मनोरमेंत सांगितलेंच आहे. 'हान्स' यांत 'हान्स्' हा सर्वांत मोठा प्रथम एकाच् असल्यामुळें, 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' सू. २१७५ या सूत्रानें त्याचें द्विर्वचन केल्यावर 'जिहान्स्' असें रूप होतें व त्याची

प्रक्रिया पूर्वीं मनोरमेंत सांगितलीच आहे. 'जिहान्स्' हा 'हान्स्' चे जागीं आदेश झाला आहे असें मानल्यास, 'जिहान्स्' या आदेशांतील 'हान्स्' हा मूळ धातु किंवा सन्नन्त धातु नसून, 'हन् = हान्' हा मूळ धातु व 'सनाद्यन्ता धातवः' सू. २३०४ या सूत्रान्वयें 'हन् + सन् = हान्स' हा सन्नन्त धातु असल्यामुळें, धातुसंज्ञक नसलेल्या 'हान्स्' या रूपांत 'हन्' धातूचा हकार आहे असें मानतां येत नाहीं व त्यामुळें 'अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात्' या अर्थाच्या वाचक 'अभ्यासाच्च' सू. २४३० या सूत्रानें 'जिहान्स्' यांतील हकाराचें कुत्व–घकार–होऊं शकत नाहीं. तथापि 'निजौ चत्वार एकाचः' या भाष्यवचनान्वयें 'हान्स' यांतील 'हान्स्' हा प्रथम एकाच् न मानतां 'हान्' एवढाच भाग प्रथम एकाच् मानल्यास, 'हान्' हें 'हन्' धातूचें उपधादीर्घकार्य होऊन झालेलें एकदेशविकृत रूप असल्यामुळें तें स्थानिवद्भावानें 'हन्'च आहे व त्यांत 'हन्' धातूचा हकार आहे असें मानतां येतें व त्याचें द्विर्वचन केलें असतां त्यांतील हकाराचें कुत्व होणें कदाचित् संभवनीय आहे. परंतु वास्तविक 'सन्यङोः' सू. २३९५ या सूत्रानें सन्नन्त धातूचें द्विर्वचन होणें सांगितलें असल्यामुळें, 'हान्स' या सन्नन्त शब्दस्वरूपांत जो सर्वांत मोठा एकाच् आहे त्याचेंच, म्हणजे 'हान्स्' याचेंच, द्विर्वचन करणें प्राप्त होतें. 'एकचो द्वे प्रथमस्य' सू. ६.१.१ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात 'नेनिजतीत्यत्र निज्शब्दोऽप्येकाच्, इज्शब्दोऽप्येकाच्, इकारोऽप्येकाच, निशब्दोपि। तत्र निज्शब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धं दोषाश्च न सन्ति। इज्शब्दस्य द्विर्वचने रूपं न सिध्यति दोषा अपि न सन्ति। इकारस्य द्विर्वचने रूपं न सिद्ध्यति दोषाश्च सन्ति। निशब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धं दोषाश्च भवन्ति।' 'निज्' या सर्वांत मोठ्या असलेल्या एकाचांत अन्तर्भूत असलेल्या 'नि, इ, इज्' या तीन लहान एकाचांचें द्विर्वचन केल्यास कोणकोणते दोष येतात हें सांगून भाष्यकार 'सिद्धं तु तत्समुदायैकाच्त्वाच्छास्त्राऽहानेः' हें

वार्तिक पठित करतात व म्हणतात कीं, 'तत्समुदायैकाचो द्विर्वचनं भविष्यति । कुत एतत् ? । शास्त्राऽहानेः । एवं हि शास्त्रमहीनं भवति ।' या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, सर्वांत मोठ्या एकाचाचेंच द्विर्वचन करणें योग्य आहे व तसें केल्यानेंच 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' हें द्विर्वचनविधायक शास्त्र चरितार्थ होतें. म्हणून 'हान्' याचें द्विर्वचन न करितां 'हान्स्' याचेंच द्विर्वचन केलें पाहिजे व त्याचें द्विर्वचन केलें असतां जें रूप होतें तें 'हान्स्'चे जागीं आदेश-रूपानें झालें आहे असें मानल्यास, वर सांगितल्याप्रमाणें, त्यांत 'हन्' धातूचा हकार आहे असें मानतां येत नसल्यामुळें, त्या हकाराचें कुत्व होऊं शकत नाहीं. परंतु 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम्' हें वचन मानल्यानेंच त्या हकाराचें कुत्व होऊं शकतें हें मनोरमेंत पूर्वी सांगितलेंच आहे.) 'अन्तरङ्गत्वात् प्रथमं चङि इति द्वित्वे कृते' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें आहे कीं, उपधाऱ्हस्वकार्य 'णि' व त्याचे पुढें असणारा 'चङ्' या दोन प्रत्ययांच्या समुदायाच्या निमित्तामुळें होणारें बहवपेक्ष कार्य असल्यामुळें, त्याच्या मानानें, त्या समुदायांत अन्तर्भूत असलेल्या केवळ 'चङ्' प्रत्ययाच्या निमित्तानें 'चङि' सू. २३१५ या सूत्रानें होणारें अल्पापेक्ष द्वित्वकार्य अन्तरङ्ग ठरतें. परंतु भाष्यकारांनीं द्वित्वकार्य नित्य आहे एवढेंच म्हटलें आहे. ('णौ चङि' सू. ७.४.१ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात– 'इदमिह सम्प्रधार्यं–द्विर्वचनं क्रियतां ह्रस्वत्वमिति, किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वाद्धस्वत्वम् । नित्यं द्विर्वचनम् । कृतेऽपि ह्रस्वत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।' या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, भाष्यकारांनीं उपधाऱ्हस्वकार्य बहिरङ्ग असून द्विर्वचनकार्य अन्तरङ्ग आहे असें न म्हणतां ऱ्हस्वकार्य जरी परसूत्रानें होणारें कार्य आहे तरी तें अनित्य आहे व द्विर्वचनकार्य जरी पूर्व सूत्रानें होणारें कार्य आहे तरी तें कृताकृतप्रसङ्गि असल्यामुळें नित्य असें म्हटलें आहे, व 'परान्नित्यं बलवत्' या न्याय असल्यामुळें द्विर्वचनकार्याची प्रथम प्राप्ति होते. सारांश द्विर्वचनकार्य नित्य मानल्यानेंच त्याची प्रथम प्राप्ति सिद्ध

होत असल्यामुळें, तें कार्य अन्तरङ्ग आहे हें सिद्ध करण्याची खटपट व्यर्थ आहे व अन्तरङ्गत्वापर्यंत धांव घेण्याची कांहीं गरज नाहीं असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'ओणेर्ऋदित्करणेन ... ज्ञापितत्वात्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे तें 'णौ चङि' सू. ७–४–१ या सूत्रावरील भाष्यावरून स्पष्ट होतें. (त्या भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात– 'एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति– द्विर्वचनाद्‍ह्रस्वत्वं बलीय इति यदयमोणिमृदितं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? । ऋदित्करण एतत्प्रयोजनम्– ऋदितां नेति प्रतिषेधो यथा स्यात् । यदि चाऽत्र पूर्वं द्विर्वचनं स्यादृदित्करणमनर्थकं स्यात्, द्विर्वचने कृते परेण रूपेण व्यवहितत्वाद्‍ह्रस्वत्वं न भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो– द्विर्वचनाद्‍ह्रस्वत्वं बलीयः इति तत ओणिमृदितं करोति । तस्मान्मा भवानटिटदित्येव भवितव्यम्' याचें विवरण पूर्वीं मनोरमेंत केलेंच आहे.) 'भाष्यकाराद्युक्तमसङ्गतं स्यात्' असें जें माधवानें म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, जर 'सुनोति'नें 'सावयति'चें, म्हणजे मूळ 'सु' धातूनें णिजन्त 'सु' धातूचें, देखील ग्रहण होऊं शकलें असतें तर, भाष्यकारांनीं केलेली शंका उपस्थितच होऊं शकली नसती. (याचें विवरण पूर्वीं मनोरमेंत केलेंच आहे. 'सिद्धं तु अवयवानन्यत्वात्' या वार्तिकांतील) 'अवयवानन्यत्वात्' याचा अर्थ असा आहे कीं, 'सु' धातूहून णिच्प्रत्यय केला असतां देखील त्या णिजन्त रूपांत 'सु' धातु प्रथमावयवरूपानें कायम राहतोच, म्हणजे णिच्प्रत्ययाची 'सु' ही जो प्रकृति आहे ती णिच्प्रत्यय केल्यावर देखील नष्ट न होतां जशीची तशीच णिजन्त रूपांत प्रथमावयवरूपानें कायम राहतेच. 'प्रकृतेः सुनोतिरूपानपायात्' या मनोरमेच्या पंक्तींतील 'सुनोतिरूपानपायात्' या पदाचा 'सुनोतित्वानपायात्' असा अर्थ आहे, म्हणजे त्या पदांत 'रूप' हा शब्द 'भाव' या अर्थाचा वाचक आहे (व त्या पंक्तीचा असा अर्थ आहे कीं, 'सु' धातूहून णिच्प्रत्यय केला असतां, वर सांगितल्याप्रमाणें, णिच्प्रत्ययाची प्रकृति जो मूळ 'सु' धातु आहे तो नष्ट न होतां

जसाचा तसाच प्रकृतिरूपानें–प्रथमावयवरूपानें–कायम राहतोच.) 'असङ्गतैव प्रागुक्तव्यवस्था स्यात्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'अभि' हा उपसर्ग णिजन्त 'सु' धातूला लागला असल्यामुळें (व 'उपसर्गात्सुनोति' या सूत्रांत मूळ 'सु' धातूचें ग्रहण केलें असून ण्यन्त 'सु' धातूचें ग्रहण केलें नसल्यामुळें, 'सु' धातूच्या 'अभिषावयति' या णिजन्त रूपांत) षत्वाचीं प्राप्ति होत नाहीं अशी शंका उपस्थित केली आहे व 'अभि' हा उपसर्ग मूळ 'सु' धातूचा, म्हणजे णिच्प्रत्ययाची प्रकृति जो 'सु' धातु त्याचा, विशेष अर्थ सांगणारा असल्यामुळें तो मूळ 'सु' धातूला लागलेलाच उपसर्ग आहे असें मानतां येतें अशा रीतीनें त्या शंकेचें समाधान करून भाष्यकारांनीं जी व्यवस्था लावली आहे ती चूक ठरण्याची आपत्ति येते. परंतु तुमच्या मतें–माधवाच्या मतें– (धातूचें णिजन्त रूप मूळ धातूच्या रूपाहून भिन्न मानलें असल्यामुळें 'अभिषावयति' या 'सु' धातूच्या णिजन्त रूपांत) षत्वाची प्राप्ति होऊं शकत नाहीं. ('उपसर्गात्सुनोति' या सूत्रांत 'सुनोति' हा अण्यन्त धातु निर्दिष्ट असल्यामुळें, ण्यन्त धातु मूळ धातूहून भिन्न आहे व मूळ धातूनें त्याच्या णिजन्ताचें ग्रहण करतां येत नाहीं असें जें माधवाचें म्हणणें आहे तें बरोबर मानल्यास, त्या सूत्रानें 'अभिषावयति' या 'सु' धातूच्या णिजन्त रूपांतील सकाराचें षत्व होऊं शकत नाहीं. परंतु भाष्यकारांनीं तर 'अभिषावयति' या स्थलीं णिच्प्रत्ययाची प्रकृति जो मूळ 'सु' धातु तो अवयवरूपानें कायम आहे असें सांगून षत्वाची सिद्धि केली आहे. म्हणून माधवाचें मत भाष्यविरुद्ध असल्यामुळें स्वीकारार्ह नाहीं असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे) व असें असल्यामुळेंच दीक्षितांनीं मनोरमेंतील पुढील पंक्तींत 'को त्वेषयतिसावयत्योर्विशेषः' असें म्हटलें आहे (व या पंक्तीचें विवरण पूर्वीं मनोरमेंत केलेंच आहे.)

मनोरमा––अक्षौहिणीति । ऊहोऽस्त्यस्या ऊहिनी अक्षाणामूहिनीती विग्रहः । परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी ।

"पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्" इति णत्वम् । यत्तु प्राचा विगृहीतमक्षाणामूहः समूहः सोऽस्त्यस्या इति । तदपि उहिनीशब्देन षष्ठीतत्पुरुष इत्येवं-परतयैव कथंचिन्नेयम् । ऊहशब्देन समासे तत इनौ तु वृद्धिर्न स्यात्, अन्तरङ्गेण गुणेन बाधात् । अपवादभूताया अपि वृद्धेरूहिनीशब्देन विग्रहे चरितार्थत्वात् । तथा चोक्तं प्राक्-"इण्-ङि-शीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात्" इति ॥

('एत्येधत्यूठ्सु' सू. ७३ या सूत्रावरील कौमुदींत 'अक्षादूहिन्यामुपसङ्ख्यानम्' असें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें 'अक्षौहिणी' हें जें उदाहरण दिलें आहे त्याचा) 'ऊहः अस्ति अस्याः ऊहिनी, अक्षाणामूहिनी अक्षौहिणी' असा विग्रह आहे. त्या शब्दाचा 'विशिष्टसंख्यायुक्त सेना' म्हणजे २१८७०० असा अर्थ आहे. (शब्दकल्पद्रुमांत 'अक्षौहिणी' या शब्दाची व्याख्या अशी दिली आहे--'अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्यन्ताष्टभिः शतैः । संयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः । एवमेव रथानां तु संख्यानं कीर्तियं बुधैः । पञ्चषष्ठिसहस्राणि षट्शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विना रथ्यैस्तुरङ्गमैः । नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदामयः । म्हणजे २१८७० हस्तिनः, २१८७० रथाः, ६५६१० घोटकाः, १०९३५० पदातयः = २१८७०० ही अक्षौहिणी सेना होय.) 'अक्षौहिणी' या स्थलीं 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' सू. ८५७ या सूत्रानें णत्व झालें आहे. प्रसादकरांनीं 'अक्षाणामूहः समूहः सोऽस्त्यस्याः (मत्वर्थीय इनिः । ऋन्नेभ्यो ङीप् इति ङीप्') अशा रीतीनें 'अक्षौहिणी' शब्दाचा जरी विग्रह केला आहे तरी, 'अक्ष' शब्दाचा 'ऊहिनी' शब्दाशीं षष्ठीतत्पुरुषसमास केला आहे असें मानूनच त्यांनीं केलेल्या विग्रहाचें कसें तरी समर्थन केलें पाहिजे. प्रथम 'अक्ष' शब्दाचा 'ऊह' शब्दाशीं षष्ठीतत्पुरुषसमास करून नंतर (त्या सामासिक शब्दाला मत्वर्थीय) 'इनि' प्रत्यय लावल्यास, ('अक्षादूहिन्यामुपसङ्ख्यानम्' या वार्तिकानें होणारी) वृद्धि-वृद्धिरूप एकादेश-होणार नाहीं;

कारण अन्तरङ्ग गुणकार्य–गुणैकादेशरूप कार्य–वृद्धिकार्याचा बाध करेल. याचें कारण हें कीं, ('अक्षादूहिन्यामुपसङ्ख्यानम्' या वार्तिकानें होणारें) वृद्धिकार्य ('आद्गुणः' सू. ६९ या सूत्रानें होणाऱ्या गुणकार्याचें) अपवादक–बाधक–आहे तरी, 'अक्ष' शब्दाचा 'ऊहिनी' शब्दाशीं समास केल्यानें तें वार्तिक चरितार्थ होतें (व त्यामुळें 'अक्ष' शब्दाचा 'ऊह' शब्दाशीं समास करतेवेळीं तें वार्तिक प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं व 'आद्गुणः' या सूत्रानें गुणरूप एकादेश होऊन नंतर 'इनि' प्रत्यय व ङीप्प्रत्यय केल्यास, 'अक्षौहिणी' असें इष्ट रूप सिद्ध न होतां 'अक्षोहिणी' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. प्रक्रियाकौमुदींत 'अक्षादूहिन्याम्' असें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें 'अक्षौहिणी' हें उदाहरण दिलें आहे व प्रसादकारांनीं आपल्या टीकेंत त्या वार्तिकाचा 'अक्षशब्दस्योहिन्यां परतो वृद्धिर्वक्तव्येत्यर्थः' असा अर्थ करून 'अक्षौहिणी' या शब्दाचा विग्रह करतेवेळीं 'अक्षाणामूहः समूहः सोऽस्यास्तीति मत्वर्थीय इनिः। ऋन्नेभ्यो ङीप् इति ङीप्' असें म्हटलें आहे. हा विग्रह दीक्षितांच्या मतें अशुद्ध असल्यामुळें त्यांनीं मनोरमेंतील वरील पंक्ति लिहिली आहे. त्यांच्या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'अक्षाणामूहः = अक्ष + आम् + ऊह + सु' या स्थलीं 'सुपोधातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्रानें अन्तर्वर्ति विभक्तिप्रत्ययांचा लुक् होऊन 'अक्ष + ऊह' अशी स्थिती झाली असतां, 'अक्ष' शब्दापुढें 'ऊहिनी' शब्द नसून 'ऊह' शब्द असल्यामुळें व वरील वार्तिकानें 'अक्ष' शब्दापुढें 'ऊहिनी' शब्द आला असतांनाच वृद्धिरूप एकादेशकार्य होणें सांगितलें असल्यामुळें, वरील वार्तिक प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं व 'आद्गुणः' सू. ६९ या सूत्रानें गुणैकादेशरूप कार्य होऊन 'अक्षोह' असेंच रूप सिद्ध होऊं शकतें. 'अक्षोह' या शब्दाहून 'अत इनिठनौ' सू. १९२२ या सूत्रानें मत्वर्थीय इनिप्रत्यय केल्यास 'अक्षोहिन्' असें रूप होतें व हें रूप नकारान्त असल्यामुळें त्याहून 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' सू. ३०६ या सूत्रानें

'ङीप् = ई' हा स्त्रीप्रत्यय केल्यानें 'अक्षोहिणी' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. दीक्षितांनीं वृद्धिरूप एकादेशकार्याच्या मानानें गुणरूप एकादेशकार्य अन्तरङ्ग आहे व त्या अन्तरङ्गकार्यानें वृद्धिरूप एकादेशकार्याचा बाध होईल असें जें वर म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, 'अक्ष + ऊह' या स्थलीं 'अक्ष' यांतील अन्त्य अकारापुढें 'ऊ' हा अच् प्रथमोपस्थित निमित्त असल्यामुळें, 'आद्गुणः' या सूत्रानें होणारें गुणरूप एकादेशकार्य अन्तरङ्ग ठरतें व 'अक्षोह' हें रूप सिद्ध झाल्यावर त्याहून मत्वर्थीय इनिप्रत्यय व ङीप्प्रत्यय केला असतां, पुढें होणाऱ्या त्या दोन प्रत्ययांच्या निमित्तानें प्रकृत वार्तिकान्वयें होणारें वृद्धिरूप एकादेशकार्य 'पूर्वोपस्थितनिमित्तक-मन्तरङ्गं परोपस्थितनिमित्तकं बहिरङ्गम्' या न्यायान्वयें त्याच्या मानानें बहिरङ्ग ठरतें, आणि तें वृद्धिरूप कार्य जरी गुणरूप कार्याचें अपवादक आहे तरी 'अक्ष + ऊहिनी' या स्थलीं तें अपवादक वार्तिक चरितार्थ ठरत असल्यामुळें, 'अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते'—परि. ६६—या न्यायान्वयें 'अक्ष + ऊह' या स्थलीं प्राप्त होणाऱ्या गुणैकादेशरूप अन्तरङ्ग कार्याचें तें अपवादक वार्तिक बाधक होऊं शकत नाहीं व त्यामुळें प्रसादकारांनीं जसा विग्रह केला आहे तसा केल्यास, 'अक्षोहिणी असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टाळण्याकरितां प्रथम 'ऊह' शब्दाहून मत्वर्थीय इनिप्रत्यय करून व नंतर ङीपप्रत्यय करून 'ऊहिनी' हा शब्द सिद्ध केल्यावर, त्या नंतर 'अक्षाणामूहिनी' असा विग्रह केला पाहिजे व तसें केल्यानेंच प्रकृत अपवादक वार्तिक प्रवृत्त होऊन 'अक्षौहिणी' हें रूप सिद्ध होऊं शकतें; कारण 'अक्ष + ऊहिनी' या स्थलीं 'अक्ष' शब्दापुढें 'ऊहिनी' शब्द आला असल्यामुळें 'आद्गुणः' हें सूत्र बाधित होऊन त्याची प्रवृत्ति न होतां 'अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान्' या न्यायान्वयें प्रकृत अपवादक वार्तिक प्रवृत्त होतें व त्यामुळें 'अक्षौहिणी' हें इष्ट रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं

असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) असें असल्यामुळेंच, ‘इण्–ङि-शीनामाद्गुण: सवर्णदीर्घत्वात्,’ म्हणजे ‘इट्, ङि, शि’ यांना सवर्णदीर्घ न होतां ‘आद्गुण:’ या सूत्रानें गुणरूप एकादेश होतो, असें वार्तिक पठित केलें आहे व तें वार्तिक (‘परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय:’ या परिभाषेचें मनोरमेंत विवरण करतेवेळीं) पूर्वी सांगितलेंच आहे. (त्या वार्तिकाचें विस्तृत विवरण परिभाषेन्दुशेखराच्या मराठी भाषान्तरांत पान २२७ मध्यें केलें आहे व तें वाचल्यास त्या वार्तिकाचा अर्थ नीट ध्यानांत येईल. ‘अक्ष + ‘ऊह’ या स्थलीं ‘आद्गुण:’ या सूत्रानें प्राप्त होणाऱ्या अन्तरङ्गकार्याचा इतर स्थलीं चरितार्थ होणारें प्रकृत अपवादक वार्तिक बाध करूं शकत नाहीं हें सिद्ध करण्याकरितां दीक्षितांनीं वरील वार्तिकाचा प्रमाणरूपानें उल्लेख केला आहे व त्यांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, प्रकृत वार्तिकानें होणारें वृद्धिरूप एकादेशकार्य जरी ‘आद्गुण:’ या सूत्रानें होणाऱ्या कार्याचें अपवादक आहे व ‘अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान्’ असा न्याय आहे तरी, वर सांगितल्याप्रमाणें तें अपवादक कार्य ‘आद्गुण:’ या सूत्रानें होणाऱ्या कार्याच्या मानानें बहिरङ्ग असल्यामुळें व ‘अक्ष + ऊहिनी’ या स्थलीं तें अपवादक शास्त्र चरितार्थ ठरत असल्यामुळें आणि ‘अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते’ अशी परिभाषा असल्यामुळें तें अपवादक वार्तिक ‘अक्ष + ऊह’ या स्थलीं ‘आद्गुण:’ या सूत्रानें प्राप्त होणाऱ्या अन्तरङ्ग गुणकार्याचा बाध करूं शकत नाहीं, आणि अशी परिभाषा आहे याला ‘इण्–ङि–शीनामाद्गुण: सवर्णदीर्घत्वात्’ हें वार्तिक प्रमाण आहे; कारण ‘अक: सवर्णे दीर्घ:’ या परसूत्रानें होणारें पदद्वयाश्रित सवर्णदीर्घकार्य ‘आद्गुण:’ या सूत्रानें होणाऱ्या प्रकृतिप्रत्ययसंधिरूप गुणकार्याच्या मानानें बहिरङ्ग असल्यामुळें व इतर स्थलीं ‘अक: सवर्णे दीर्घ:’ हें परशास्त्र चरितार्थ ठरत असल्यामुळें, ‘पूर्वात्परं बलवत्’ या न्यायान्वयें जरी परशास्त्रानें होणारें कार्य पूर्व शास्त्रानें होणाऱ्या

कार्याच्या मानानें बलवत्तर आहे तरी, 'अ + यज् + शप् + इट् + इन्द्रम् = अयज + इ + इन्द्रम्' इत्यादि स्थलीं बहिरङ्ग सवर्णदीर्घ-कार्यानें अन्तरङ्ग गुणकार्याचा बाध होऊं शकत नाहीं व त्यामुळें 'अयजे इन्द्रम्' इत्यादि इष्ट प्रयोगांची सिद्धि होते. त्या वार्तिकाचीं इतर उदाहरणें परिभाषेन्दुशेखराच्या मराठी भाषान्तरांत पान २२७ मध्यें दिलीं आहेत व तीं तेथें पाहावीं.)

शब्दरत्न— विग्रह इति । समस्यमानपदस्वरूपबोधक इत्यर्थः । तत इनाविति । "अत इनिठनौ इति विहित इत्यर्थः । अन्त-रङ्गेणेति । प्रथमप्रवृत्तिकेनेत्यर्थः । समर्थग्रहणेन कृतसन्धिकार्यादेव तद्धितोत्पत्त्या तद्विषये ऽकृतव्यूहपरिभाषाया अप्रवृत्तेः, तस्या अस-त्त्वाच्चेति भावः । चरितार्थत्वादिति । तद्घटकोहिनीशब्दस्य कल्पिता-र्थेनाप्यर्थवत्त्वाभावेन तत्रैतत्सूत्राप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् ॥

'ऊहोऽस्त्यस्या ऊहिनी अक्षाणामूहिनीति विग्रहः' या मनो-रमेच्या पंक्तींतील 'विग्रहः' या शब्दाचा 'समस्यमानपदस्वरूप-बोधकः'—म्हणजे समासांतील पदें कोणकोणतीं व कोणत्या स्वरूपाचीं आहेत याचा बोध करून देणारा—असा अर्थ आहे. 'तत इनौ'—म्हणजे 'ऊह' शब्दाहून 'इनि' प्रत्यय केला असतां—असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा अर्थ हा आहे कीं, 'ऊह' या शब्दाहून 'अत इनिठनौ' सू. १९२२ या सूत्रानें 'इनि' प्रत्यय होतो. 'अन्तरङ्गेण गुणेन बाधात्' या मनोरमेच्या पंक्तींतील 'अन्तरङ्गेण' या पदाचा 'प्रथमप्रवृत्तिकेन' असा अर्थ आहे. ('अक्ष + ऊह' या समासांतील दोन पदांचा सन्धि करतेवेळीं 'अक्ष' या अकारान्त शब्दापुढें गुणाचें निमित्त जो 'ऊह' यांतील 'ऊ' हा अच् प्रथम उपस्थित असल्यामुळें व तशा स्थितींत प्रकृत अपवादक वार्तिकाची प्राप्तीच होत नसल्यामुळें आणि 'नित्या समासे' या वचनान्वयें समासांत सन्धिकार्य नित्य होणारें असून, तें तद्धितप्रत्ययोत्पत्तीची वाट पाहणारें कार्य नसल्यामुळें, गुणकार्य प्रथम होतें, व याचें

विवरण पूर्वी मनोरमेंत केलेंच आहे.) 'समर्थानां प्रथमाद्वा' सू. १०७२ या सूत्रांत 'समर्थानाम्' या पदाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें (व त्या पदाचा 'कृतसन्धिकार्याणाम्' असा अर्थ असल्यामुळें) सन्धिकार्य प्रथम केल्यानंतरच तद्धितप्रत्ययाची उत्पत्ति होते, आणि तद्धितप्रत्ययोत्पत्ति करतेवेळीं 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः'–परि. ५६– या परिभाषेची प्रवृत्ति होत नाहीं व दुसरें असें कीं, तशी परिभाषाच नाहीं. ('अक्ष + ऊह + इनि + ङीप्' या स्थलीं पूर्वोपस्थितनिमित्तक अन्तरङ्ग गुणैकादेशरूप कार्य जरी प्रथम प्राप्त होतें तरी, 'इनि' व 'ङीप्' प्रत्यय नंतर केल्यावर 'अक्षादूहिन्याम्' हें अपवादक वार्तिक पुढें प्रवृत्त होणार असल्यामुळें, गुणकार्य प्रथम केलें तरी त्याचा प्रकृत वार्तिकानें होणाऱ्या वृद्धिकार्यानें बाध होणारच आहे. म्हणून 'निमित्तं विनाशान्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्ति' या अर्थाची 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' ही परिभाषा असल्यामुळें व 'प्रक्षालनाद् हि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' असा न्याय असल्यामुळें, गुणैकादेशरूप कार्य 'अक्ष + ऊह' अशा स्थितींत एकदम न करितां, 'इनि' हा तद्धित प्रत्यय व नंतर 'ङीप्' हा स्त्रीप्रत्यय केल्यावर प्रकृत वार्तिकानें प्राप्त होणारें वृद्धिकार्यच केलें पाहिजे असें शंकाकाराचें म्हणणें आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'समर्थानां प्रथमाद्वा' सू. १०७२ या सूत्रांत 'समर्थानाम् = कृतसन्धि-कार्याणाम्' हें पद मुद्दाम घातलें असल्यामुळें त्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, सन्धिकार्य केल्यावरच तद्धितप्रत्ययोत्पत्ति होते. त्यामुळें 'अक्ष + ऊह' या समासांतील दोन पदांचा प्रथम सन्धि केल्यावरच 'इनि' हा तद्धित प्रत्यय लावतां येतो. तें सन्धिकार्य करतेवेळीं 'अक्ष' या शब्दापुढें 'ऊह' हा शब्द असून 'ऊहिनी' हा शब्द नसल्यामुळें, 'अक्षादूहिन्याम्' या वार्तिकाची प्राप्तीच होत नाहीं व त्यामुळें 'आद्गुणः' या सूत्रानें गुणरूप एकादेश होऊन 'अक्षोह' असें रूप सिद्ध झाल्यावरच 'इनि' हा तद्धित प्रत्यय होऊं शकतो व तो प्रत्यय करून नंतर 'ङीप्' हा स्त्रीप्रत्यय केल्यास, 'अक्षोहिणी'

असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. अशा ठिकाणीं 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' ही परिभाषा प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं; कारण 'समर्थानां प्रथमाद्वा' या सूत्रांत 'समर्थानाम्' या पदाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, तें पद त्या परिभाषेच्या प्रवृत्तीचें बाधक ठरतें व तशी परिभाषा मानली तरी, सन्धिकार्य तद्धितप्रत्ययोत्पत्तीची वाट न पाहतां प्रथम होतें व तें कार्य झाल्यावरच तद्धितप्रत्ययोत्पत्ति होऊं शकते. म्हणून वरील परिभाषा मानली तरी, 'अक्षोहिणी' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति टाळतां येत नाहीं. दुसरें असें कीं, ती परिभाषा भाष्यांत कोठेंहि पठित केली नसल्यामुळें व भाष्यकारांनीं तिचा कोठेंहि उपयोग केला नसल्यामुळें ती परिभाषा मानतांच येत नाहीं व म्हणून शंकाकाराची शंका अनुपपन्न ठरते असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'अक्ष' शब्दाचा 'ऊह' शब्दाशीं समास केला असतां वृद्धि होऊं शकत नाहीं याला मनोरमेंत 'ऊहिनीशब्देन विग्रहे चरितार्थत्वात्' असें जें कारण दिलें आहे त्याखेरीज दुसरें कारण हें देखील आहे कीं, (प्रसादकारांनीं 'अक्षौहिणी' हा शब्द ज्या रीतीनें सिद्ध करून दाखविला आहे तशा रीतीनें सिद्ध केलेल्या त्या शब्दांतील) 'ऊहिनी' या अवयवांत कल्पित अर्थवत्ता देखील नसल्यामुळें, तेथें 'अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्' हें सूत्र–वार्तिक–प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं. (प्रसादकारांनीं 'अक्षाणामूहः समूहः सोऽस्त्यस्या इति अक्षौहिणी' असा 'अक्षौहिणी' शब्दाचा विग्रह केला आहे. त्यानीं 'अक्ष' व 'ऊह' या दोन शब्दांचा प्रथम षष्ठीतत्पुरुष करून त्या योगानें सिद्ध झालेल्या सामासिक शब्दाहून 'इनि' प्रत्यय व नंतर 'ङीप्' प्रत्यय केला आहे. 'अक्षाणामूहः' या स्थलीं समासाचे घटक–अवयव–'अक्ष' व 'ऊह' हे दोन शब्द आहेत. 'समासे समुदायस्यैवार्थवत्त्वं, अवयवस्य कल्पितमर्थवत्त्वम्' या न्यायान्वयें, 'अक्ष' व 'ऊह' या दोन शब्दांचा समास करून 'अक्षोह' असा जो सामासिक शब्द सिद्ध होतो त्याचेच ठिकाणीं वास्तविक अर्थवत्ता आहे. समास झाल्यावर

'अक्ष' व 'ऊह' यांचे ठिकाणीं वास्तविक अर्थवत्ता राहत नसून ती केवळ कल्पिली जाते. 'ऊहिनी' हा शब्द त्या समासाचा अवयव नसल्यामुळें, त्या शब्दाचे ठिकाणीं कल्पित अर्थवत्ता देखील नाहीं असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. येथें जो 'इनि' प्रत्यय केला आहे तो 'ऊह' शब्दाहून केला नसून 'अक्षोह' या शब्दाहून केला आहे व 'प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानाम्' या न्यायान्वयें, 'इनि' प्रत्यय 'अक्षोह' या प्रकृतीचा अर्थ सांगणारा असून 'ऊह' याचा अर्थ सांगणारा नव्हे. अशा रीतीनें प्रसादकारानीं केलेल्या व्युत्पत्तीप्रमाणें 'ऊहिनी' हा शब्द अर्थरहित ठरत असल्यामुळें व जेथें अर्थवानाचें ग्रहण संभवतें तेथें अनर्थकाचें ग्रहण करूं नये या अर्थाची 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य'—परि. १४—ही परिभाषा असल्यामुळें, वार्तिकांत निर्दिष्ट असलेल्या अर्थवान् 'ऊहिनी' शब्दानें तशा अनर्थक 'ऊहिनी' शब्दाचें ग्रहण करतां येत नाहीं आणि त्यामुळें प्रकृत वार्तिक तशा समासास लागू शकत नाहीं व वृद्धिरूप एकादेश होऊं शकत नाहीं. 'अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्' हें वास्तविक वार्तिक असून सूत्र नव्हें. असें असून देखील 'तत्रैतत्सूत्राप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यम्' या शब्दरत्नांतील पंक्तींत त्या वार्तिकाला 'सूत्र' कसें म्हटलें आहे असा कोणी प्रश्न केल्यास, त्याला उत्तर हें आहे कीं, भाष्यकारांनीं कित्येक ठिकाणीं वार्तिकांचा 'सूत्र' या शब्दानें निर्देश केला आहे. उदाहरणार्थ पस्पशान्हिकांत 'भवे' व 'प्रोक्तादयश्च तद्धिताः' अशीं दोन भिन्न वार्तिकें वार्तिककारानें कां पठित केलीं आहेत व 'प्रोक्तादयश्च तद्धिताः' एवढेंच वार्तिक कां पठित केलें नाहीं यासंबंधानें चर्चा करतेवेळीं भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे:—'पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं भवे तद्धित इति, तत्पठितम् । तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ।' त्याचप्रमाणें 'स्वरितो वानुऽदात्ते पदादौ' सू. ८–२–६ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं असा प्रश्न उपस्थित केला आहे कीं, वार्तिक-

कारानें 'प्रगृह्यसंज्ञायां च' एवढेंच वार्तिक पठित न करितां 'अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे' हें वार्तिक देखील कां पठित केलें आहे; कारण 'प्रगृह्यसंज्ञायां च' एवढेंच वार्तिक पठित करूनहि काम भागलें असतें. या प्रश्नाचें उत्तर देतांना भाष्यकार म्हणतात:— 'पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं, स्वरे बहिष्पदलक्षणे इति, तत्पठितम् । तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रगृह्यसंज्ञायां चेति । तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ।' या दोन्ही भाष्यांत भाष्यकारांनीं वार्तिककारासंबंधानें लिहिलें असून त्यांत वार्तिककारास आचार्य असें म्हटलें आहे व वार्तिककारानें रचलेल्या वार्तिकांना 'सूत्राणि' असें म्हटलें आहे आणि 'अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतो-मुखम् । अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः' ही व्याख्या जशी पाणिनीय सूत्रांना लागू पडते तशीच वार्तिकांना देखील ती बहुवंशीं लागू पडत असल्यामुळें. भाष्यकारांनीं वार्तिकांना 'सूत्राणि' असें जें म्हटलें आहे तें योग्य ठरतें. त्यामुळें शब्दरत्नकारांनीं 'अक्षादू-हिन्यामुपसंख्यानम्' हें वार्तिक असून देखील त्याला 'सूत्र' असें जें म्हटलें आहे त्याला भाष्याचा आधार असल्यामुळें, तें म्हणणें वावगें ठरत नाहीं.)

मनोरमा—"स्वादीरेरिणोः" । इरेरिण्योरिति क्वाचित्कोऽप-पाठः, स्वैरीति णिन्यन्तस्यास्त्रियां वृद्ध्यभावप्रसङ्गात् । स्वैरिणीत्यत्र तु ङीपः प्राग्भागमादाय वृद्धिर्बोध्या । यत्तु व्याचख्युः लिङ्गविशिष्ट-परिभाषयेति तन्निष्फलम् ॥

('स्वादीरेरिणोः' असा वास्तविक वार्तिकपाठ 'एत्येधत्यूठ्सु' सू. ६·१·८९ या सूत्रावरील भाष्यांत दिलेला आढळतो; पण) क्वचित् स्थलीं 'स्वादीरेरिण्योः' असा अशुद्ध वार्तिकपाठ आढळतो. (तो पाठ अशुद्ध आहे असें म्हणण्याचें कारण हें कीं, तो पाठ मानल्यास, 'स्व' या शब्दापुढें) 'णिनि' प्रत्ययान्त पुल्लिङ्ग किंवा नपुसकलिङ्ग 'ईरिन्' शब्द आल्यास, वृद्धिरूप एकादेश न होण्याची आपत्ति येईल

व 'स्वैरिन्' असें इष्ट रूप सिद्ध होणार नाहीं. ('ईर गतौ' या अदादिगणांत पठित असलेल्या धातूहून 'ईरणमीरः' या अर्थामध्यें 'भावे घञ्' प्रत्यय केल्यानें 'ईर' हा शब्द सिद्ध होतो व 'ईरितुं शीलं यस्य' या अर्थामध्यें 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' सू. २९८८ या सूत्रानें 'णिनि=इन्' प्रत्यय केल्यानें 'ईरिन्' असा शब्द सिद्ध होतो व हा शब्द नकारान्त असल्यामुळें त्याहून 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' सू. ३०६ या सूत्रानें 'ङीप्' प्रत्यय केल्यानें, त्या 'ईरिन्' शब्दाचें 'ईरिणी' असें स्त्रीलिङ्गाचें रूप होतें. 'स्वादीरेरिण्योः' असा प्रकृत वार्तिकाचा पाठ मानल्यास, 'स्व' शब्दापुढें 'ईर' किंवा 'ईरिणी' शब्द आला असतां पूर्व व पर अचांचे जागीं वृद्धिरूप एकादेश होतो असा त्या वार्तिकाचा अर्थ होईल व त्यामुळें 'स्व' शब्दापुढें 'णिनि' प्रत्ययान्त पुल्लिङ्गी किंवा नपुंसकलिङ्गी 'ईरिन्' शब्द आल्यास, तसा शब्द त्या वार्तिकांत पठित नसल्यामुळें व 'ईरिणी' हा स्त्रीलिङ्गी शब्द पठित असल्यामुळें, वृद्धिरूप एकादेश होणार नाहीं व 'आद्गुणः' सू. ६९ या सूत्रानें गुणरूप एकादेश होऊन 'स्वेरिन्' असें पुलिङ्गाच्या व नपुंसकलिङ्गाच्या प्रातिपदिकाचें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल. म्हणून प्रकृत वार्तिकाचा तसा अशुद्ध पाठ न मानतां त्या वार्तिकाचा कौमुदींत जसा पाठ दिला आहे तसाच पाठ मानणें योग्य आहे व तो पाठ मानल्यानेंच 'स्वैरिन्' हें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकतें असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. पण प्रकृत वार्तिकाचा कौमुदींत जसा पाठ दिला आहे तसा पाठ मानला तर, 'स्व' शब्दापुढें 'ईरिणी' हा ङीप्प्रत्ययान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द आल्यास वृद्धिरूप एकादेश न होतां 'आद्गुणः' या सूत्रानें गुणरूप एकादेश होऊन 'स्वेरिणी' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल अशी कोणी शंका केल्यास, त्या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं,) ङीप् प्रत्ययापूर्वी जो भाग, म्हणजे 'स्वैरिन्' शब्द, आहे त्यांत वृद्धिरूप एकादेश झाला आहे असें समजावें. ('स्वेन ईरितुं शीलं यस्य' या अर्थामध्यें णिनिप्रत्यय

होऊन 'स्वैरिन्' असें रूप प्रकृत वार्तिकान्वयें सिद्ध झाल्यावर त्याहून 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' सू. ३०६ या सूत्रानें ङीप्प्रत्यय केला असतां, 'स्वैरिणी' असें इष्ट रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. सारांश प्रकृत वार्तिकांत 'ईरिणी' हा शब्द नसून देखील, वर सांगितल्याप्रमाणें, 'स्वैरिणी' हें इष्ट रूप सहज सिद्ध करतां येते.) प्रकाशकारांनीं असें व्याख्यान केलें आहे कीं, 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्'–परि–७२–या परिभाषान्वयें वार्तिक-निर्दिष्ट 'ईरिन्' या प्रातिपदिकानें 'ईरिणी' या स्त्रीलिङ्ग रूपाचें ग्रहण करतां येतें (व त्यामुळें 'स्वैरिणी' हें रूप सिद्ध होतें.) पण हें व्याख्यान निष्फल आहे, म्हणजे असें व्याख्यान केल्यानें कोणतेंहि विशेष फल निष्पन्न होत नसल्यामुळें तसें व्याख्यान करण्याची कांहींच आवश्यकता नव्हती; (कारण वरील परिभाषेचें अवलंबन न करितां जर 'स्वैरिणी' हें रूप, वर सांगितल्याप्रमाणें, सहज सिद्ध होऊं शकतें तर परिभाषेपर्यंत धांव घेण्याची प्रकाशकारांना कांहींच गरज नव्हती असा दीक्षितांचे म्हणण्याचा आशय आहे. 'एत्येधत्यूठ्सु' ६·१·८९ या सूत्रावरील भाष्यांत 'स्वादीरेरिणोः' हें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकारांनीं 'स्वात् ईर ईरिन्नित्येतयोर्वृद्धिर्वक्तव्या । स्वैरः स्वैरी । ईरिन्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं स्वैरीति ? । इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम् । स्वैरोऽस्यास्तीति स्वैरी ।' असें म्हटलें आहे. या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, प्रकृत वार्तिकांत 'ईरिन्' शब्द असण्याची कांहीं गरज नाहीं; कारण 'स्वैर' शब्दाहून 'अत इनिठनौ' सू. १९२२ या सूत्रानें मत्वर्थीय इनिप्रत्यय केला असतां 'स्वैरिन्' असें रूप सहज सिद्ध होऊं शकतें. मग णिनिप्रत्ययान्त 'स्वैरिन्' हें रूप कसें सिद्ध होऊं शकणार ? या प्रश्नाचें कैयटानें असें उत्तर दिलें आहे कीं, 'णिनिस्त्वनभिधानान्न भविष्यति.')

मनोरमा––"प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु" । अत्रोहशब्दः कैश्चित्प्रक्षिप्तो भाष्यादौ तु न दृश्यत इति प्राञ्चः । इदानीन्तनपुस्तकेषु तु

भाष्यवार्तिकयोरूहशब्दो दृश्यत एव । नानर्थकस्येति । उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसंभवे त्यागायोगादिति भावः । सीरदेवस्त्वाह-"व्रश्च" इतिसूत्रे राजेः पृथग् भ्राजिग्रहणमिह ज्ञापकमिति । नन्वेतदयुक्तम्, फणादिना राजिना साहचर्यात् तथाभूतस्यैव षत्वार्थतया भ्राजिग्रहणस्योपक्षीणत्वादिति चेत्, विभ्राट् विभ्रागिति रूपद्वयं हि साध्यं तच्च व्रश्चादिसूत्रे "राजृ" इति पठित्वाऽपि सुसाधम्, एकस्य भ्राजतेर्ऋकारस्य प्रागपि दातुं शक्यत्वात्-ऋभ्राज इति, "भ्राजभास" इति विकल्पस्य वाचनिकतया ऋकारस्य आत्मनेपदमात्रफलकतया वक्ष्यमाणत्वेन तत्स्थानेऽकारस्य सुपठत्वाच्च । तस्मात् सीरदेवोक्तं ज्ञापकमपि सम्यगेव । प्रैष्य इति । एषसाहचर्यादिष्योऽपि अनव्ययं गृह्यते । तेन ण्यन्तादिषेः क्त्वो ल्यपि पररूपमेव, न तु वृद्धिः । प्रेष्य गतः ॥

प्रकाशकारांचें असें म्हणणें आहे कीं, 'प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु' या प्रकृत वार्तिकांत 'ऊह' हा शब्द कोणी तरी प्रक्षिप्त केला असावा; कारण तो शब्द भाष्यादिकांत आढळत नाहीं. (या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना प्रसादकारांनीं 'अन्यमतोपसङ्ग्रहार्थं वक्तव्यमध्ये ऊहशब्दस्य प्रक्षेपः प्रोह इत्युदाहरणं च ।' असें म्हटलें आहे व प्रकाशकारांनीं देखील आपल्या टीकेंत बहुधा असेंच म्हटलें असावें आणि म्हणूनच दीक्षितांनीं मनोरमेंत 'प्राञ्चः' असा बहुवचनप्रयोग केला आहे.) परंतु आतां उपलब्ध असलेल्या भाष्याच्या व वार्तिकपाठाच्या प्रतींत 'ऊह' हा शब्द आढळतोच. ('प्र+ऊढवान्' या स्थलीं प्रकृत वार्तिकानें वृद्धिरूप एकादेश होत नाहीं व 'आद्गुणः' या सूत्रानें गुणरूप एकादेश होऊन 'प्रोढवान्' असें रूप सिद्ध होतें असें दीक्षितांनीं कौमुदींत म्हटलें आहे व 'प्रौढवान्' असें रूप सिद्ध होऊं शकत नाहीं याचें समर्थन करण्याकरितां 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य-' परि. १४-ही परिभाषा प्रमाण दिली आहे आणि अनर्थकाचें ग्रहण कां होत नाहीं हें आतां दीक्षित पुढील पंक्तींत सांगतात.) अनर्थकाचें ग्रहण होत नाहीं याचें कारण

हें कीं, शब्द उच्चारला असतां त्याहून ज्ञात होणारा अर्थ त्या शब्दाचें विशेषण असणें संभवत असल्यामुळें म्हणजे तशा अर्थ-विशिष्ट शब्दाचेंच त्या शब्दानें ग्रहण होत असल्यामुळें, त्या अर्थाचा त्याग करतां येत नाहीं. ('क्तक्तवतू निष्ठा' सू. ३०१२ या सूत्रान्वयें 'क्त' व 'क्तवत्' हे प्रत्यय निष्ठासंज्ञक आहेत. 'क्त' हा प्रत्यय भावे व कर्मणि या अर्थामध्यें होत असून 'क्तवत्' हा प्रत्यय कर्तरि या अर्थांत होत असतो. 'क्तवत्' हा संपूर्ण प्रत्यय अर्थवान् असून त्यांतील 'क्त' हा एकदेश अर्थवान् नाहीं. म्हणून प्रकृत वार्तिकांत क्तप्रत्ययान्त अर्थवान् 'ऊढ' हा शब्द उच्चारला असल्या-मुळें, क्तवत्प्रत्ययान्त 'ऊढवत्' या अर्थवान् शब्दांत जो अनर्थक 'ऊढ' हा भाग आहे त्या भागाचें वार्तिकनिर्दिष्ट अर्थवान् 'ऊढ' शब्दानें ग्रहण करतां येत नाहीं. त्यामुळें 'प्र + ऊढ' या स्थलीं 'ऊढ' हा क्तप्रत्ययान्त शब्द अर्थवान असल्यामुळें प्रकृत वार्तिकान्वयें वृद्धि-रूप एकादेश होऊन 'प्रौढ' असें रूप सिद्ध होतें. परंतु 'प्र+ऊढवान्' या स्थलीं जरी 'प्र' या उपसर्गापुढें 'ऊढवान्' यांतील 'ऊढ' हा एकदेश आहे तरी तो अर्थवान् नसून अर्थरहित असल्यामुळें, वार्तिकनिर्दिष्ट 'ऊढ' शब्दानें त्या अनर्थक 'ऊढ' या एकदेशाचें ग्रहण होऊं शकत नाहीं व म्हणून या स्थलीं प्रकृत वार्तिक प्रवृत्त न होतां 'आद्गुणः' सू. ६९ हें सूत्र प्रवृत्त होऊन व गुणरूप एकादेश होऊन 'प्रोढवान्' असें रूप सिद्ध होतें. प्रसादकारांनीं देखील 'ननु कथं प्रोढवानित्यत्र न वृद्धिः। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य इति परिभाषया।' असेंच म्हटलें आहे.) सीरदेवाचें असें म्हणणें आहे कीं, 'व्रश्चभ्रस्ज' सू. २९४ या सूत्रांत 'राज्' धातूचें ग्रहण केलें असून देखील पुन्हा त्या सूत्रांत जें 'भ्राज्' धातूचें पृथक् ग्रहण केलें आहे तें 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' या परिभाषेचें ज्ञापक आहे. ('भ् + राज् = भ्राज्' हा धातूमध्यें 'राज्' हा अवयव आहे. पण तो अवयव त्या धातूंत अर्थवान् नसून 'भ्राज्' हा पूर्ण धातु अर्थवान् आहे. म्हणून त्या 'राज्' या अनर्थक शब्दानें

'भ्राज्' चें ग्रहण होऊं शकत नाहीं आणि याकरितांच 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत 'राज्' धातूचें ग्रहण केलें असून देखील पुन्हा 'भ्राज्' धातूचें पृथक् ग्रहण केलें आहे व अशा रीतीनें तें 'भ्राज्' धातूचें पृथक् ग्रहण 'अर्थवद्ग्रहणे' या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें असें सीरदेवाचें म्हणणें आहे.) यावर अशी शंका करण्यांत येते कीं, 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांतील 'भ्राज' धातूचें ग्रहण 'अर्थवद्ग्रहणे'– परि. १४–या परिभाषेचें ज्ञापक मानतां येत नाहीं; कारण फणादिगणांत पठित असलेल्या 'राज्' धातूच्या साहचर्यामुळें त्या गणांतच पठित असलेल्या 'भ्राज्' धातूच्या अन्त्य वर्णाचें षत्व व्हावें याकरितां 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत तो धातु पठित केला आहे व अशा रीतीनें त्या सूत्रांतील 'भ्राज्' धातूचें ग्रहण उपक्षीण–चरितार्थ–झालेलें असल्यामुळें, तें 'भ्राज्' धातूचें ग्रहण 'अर्थवद्ग्रहणे' या परिभाषेचें ज्ञापक मानतां येत नाहीं. (या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं) ही शंका बरोबर नाहीं; कारण 'विभ्राट्, विभ्राक्' हीं दोन रूपें सिद्ध व्हावींत एवढ्याचकरितां 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांतील 'भ्राज्' धातु फणादिगणांत पठित असलेला धातु घ्यावा असा जर शंकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय असेल तर, 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत ('भ्राज्' धातु पठित न करितां केवळ) 'राजृ' असा ऋदित् धातु पठित केल्यानें देखील वरील दोन्ही रूपें सहज सिद्ध करतां येतात. (एवढेंच कीं, हीं दोन रूपें सिद्ध होण्याकरितां फणादिगणांत पठित नसलेल्या 'भ्राजृ' धातूचा 'भ्राजृ' असा जो धातुपाठांत ऋदित् पाठ केला आहे त्या ऐवजीं) त्या धातूपुढील ऋकार त्या धातूच्या मागें घालतां येणें शक्य असल्यामुळें 'ऋभ्राज' असा पाठ सहज करतां येतो. दुसरें असें कीं, 'भ्राजभास' सू. २५६५ या सूत्रानें होणारें उपधा-ह्रस्वकार्य विकल्पेंकरून होणें सांगितलें असल्यामुळें, 'भ्राजृ' धातूच्या ऋदित्करणाचें, पुढें जें आम्ही सांगणार आहोंत त्याप्रमाणें, एवढेंच फल होऊं शकतें कीं, तो धातु केवळ आत्मनेपदी समजला

जावा. पण (तो धातु 'भ्राजृ' असा धातुपाठांत ऋदित् पठित न करितां) इत्संज्ञक ऋकाराचे जागीं इत् अकार पठित करून 'भ्राज' असा देखील धातुपाठांत धातु सहज पठित करतां येऊं शकतो. म्हणून 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत केलेलें 'भ्राज' धातूचें पृथक् ग्रहण अर्थवद्ग्रहणे' या परिभाषेचें जें सीरदेवानें ज्ञापक मानलें आहे तें ज्ञापक देखील अगदीं योग्य ठरतें. (धातुपाठांत 'भ्राजृ' असा ऋदित् धातु दोन ठिकाणीं पठित केला आहे.) एक 'टु भ्राजृ दीप्तौ–धातु नं. ८२३–असा फणादिगणांत व दुसरा 'भ्राजृ दीप्तौ'–धातु नं. १८१–असा त्याचे बरेंच पूर्वीं पठित केला आहे. हा द्वितीय 'भ्राजृ' धातु अफणादि–फणादिगणांत पठित नसलेला–धातु आहे. फणादिगणांत पठित असलेला व अफणादि 'भ्राजृ' धातु हें दोन्ही आत्मनेपदी आहेत. 'राजृ' धातु हा 'राजृ दीप्तौ'–धातु नं. ८२२–असा केवळ फणादिगणांत पठित आहे. शंकाकाराचें असें म्हणणें आहे कीं, जरी 'भ्राज' धातु फणादि व फणादि भिन्न असा दोन्ही प्रकारचा धातु आहे तरी, केवळ फणादिगणांत पठित असलेल्या 'राज' धातूसह तो 'भ्राज' धातु 'व्रश्चभ्रस्ज' सू. २९४ या सूत्रांत उच्चारला असल्यामुळें, 'सहचरिता सहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम्'–परि. ११२–या साहचर्य-न्यायान्वयें, त्या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या 'भ्राज' धातूनें फणादि 'भ्राज' धातूचेंच ग्रहण करतां येतें, व तसें केल्याचें फल हें आहे कीं, त्या फणादि 'भ्राज' धातूहून क्विप्प्रत्यय केला असतां, 'वि + भ्राज् + क्विप् + सु' अशा स्थितींत 'क्विप् = व्' या अपृक्त प्रत्ययाचा 'वेरपृक्तस्य' सू. ३७५ या सूत्रानें लोप झाल्यावर व 'हल्ङ्याभ्यः' सू. २५२ या सूत्रानें 'सु' प्रत्ययाचा लोप झाल्यावर 'भ्राज्' धातूंतील जकार पदान्तीं येत असल्यामुळें, 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रानें त्या जकाराचें षत्व होऊन व नंतर 'झलां जशोऽन्ते' सू. ८४ या सूत्रानें त्या षकाराचें जश्त्व–ड्–होऊन आणि 'वाऽवसाने' सू. २०६ या सूत्रानें 'ड्' चे जागीं विकल्पें करून 'ट्' होऊन

'विभ्राट्, विभ्राड्' अशीं इष्ट पाक्षिक रूपें सिद्ध होतात. तसेंच फणादिगणांत पठित नसलेला जो 'भ्राज' धातु 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत अन्तर्भूत नाहीं त्या धातूहून क्विप्प्रत्यय केला असतां 'वि + भ्राज् + क्विप् + सु' अशा स्थितींत वर सांगितल्याप्रमाणें 'क्विप्' व 'सु' प्रत्ययांचा लोप झाल्यावर 'विभ्राज्' असें जें रूप होतें त्याला 'व्रश्चभ्रस्ज' हें सूत्र लागू पडत नसल्यामुळें, 'विभ्राज्' यांतील पदान्तीं असलेल्या जकाराचें षत्व होऊं शकत नाहीं. त्यामुळें 'चो कुः' सू. ३७८ हें सूत्र प्रवृत्त होऊन व पदान्तीं असलेल्या जकाराचे जागीं गकार होऊन आणि 'वाऽवसाने' या सूत्रानें गकाराचे जागीं ककार होऊन 'विभ्राक्, विभ्राग्' अशीं पाक्षिक इष्ट रूपें सिद्ध होतात. जर 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत पठित असलेल्या 'भ्राज' धातूनें फणादि व फणादि भिन्न अशा दोन्ही प्रकारच्या त्या धातूचें ग्रहण केलें तर 'विभ्राट्, विभ्राड्' एवढेंच रूप सिद्ध होईल व 'विभ्राक् विभ्राग्' हें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं. म्हणून दोन्ही प्रकारचीं रूपें सिद्ध होण्याकरितां 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत पठित असलेल्या 'भ्राज' धातूनें फणादिगणांतील 'भ्राज' धातूचेंच ग्रहण करणें योग्य आहे. अशा रीतीनें तें ग्रहण पदान्तीं असलेल्या जकाराचें षत्व होण्याकरितां चरितार्थ ठरत असल्यामुळें, तें ग्रहण 'अर्थवद्ग्रहणे' या परिभाषेचें ज्ञापक मानतां येत नाहीं असा शंकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, (१) 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत 'राज' चे जागीं 'राजृ' असा पाठ केला व (२) फणादि-भिन्न 'भ्राजृ' धातु जसा धातुपाठांत ऋदित् पठित केला आहे तसा तो पठित न करितां 'ऋभ्राज' किंवा 'भ्राज' असा पठित केला आणि (३) 'अर्थवद्ग्रहणे'–परि. १४–ही परिभाषा न मानली तर, जरी 'व्रश्चभ्रस्ज' सू. २९४ या सूत्रांतून 'भ्राज' धातु नाहींसा केला तरी त्या सूत्रांत पठित केलेल्या फणादि 'राजृ' धातूनें फणादि 'भ्राजृ' धातूचेंच ग्रहण होऊं शकेल व अफणादि 'ऋभ्राज'

किंवा 'भ्राज' धातूचें ग्रहण होऊं शकणार नाहीं; कारण फणादि 'भ्राजृ' धातूंतच 'राजृ' हा अवयव असून अफणादि 'ऋभ्राज' किंवा 'भ्राज' या धातूंत 'राजृ' असा अवयव नाहीं. त्यामुळें 'वि' या उपसर्गपूर्वक फणादि 'भ्राजृ = भ्राज्' धातूहून 'क्विप्' व 'सु' प्रत्यय केला असतां, वर सांगितल्याप्रमाणें, 'विभ्राट्–विभ्राड्' असें रूप सिद्ध होऊं शकतें. तसेंच 'वि' या उपसर्गपूर्वक अफणादि 'ऋभ्राज' किंवा 'भ्राज = भ्राज्' धातूहून 'क्विप्' व 'सु' प्रत्यय केला असतां, पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें, 'विभ्राक्–विभ्राग्' असें रूप सिद्ध होऊं शकतें. मग असें असून देखील 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत 'राजृ' धातु पठित करून देखील पुन्हा त्या सूत्रांत फणादि 'भ्राज' धातूचें ग्रहण कां केलें आहे ? तें 'भ्राज' धातूचें पृथक् ग्रहण व्यर्थ ठरूं पाहतें. पण 'अर्थवद्ग्रहणे' ही परिभाषा मानल्यानेंच तें पृथक् ग्रहण व्यर्थ ठरत नाहीं; कारण फणादि 'भ्राजृ' हा संपूर्ण शब्द अर्थवान् असून त्या धातूंतील 'राजृ' हा अवयव अनर्थक असल्यामुळें, त्या अनर्थक अवयवाचें 'राजृ' या अर्थवान् धातूनें ग्रहण होऊं शकत नाहीं व त्यामुळें जर त्या सूत्रांत फणादि 'भ्राज' धातुचें पृथक् ग्रहण केलें नसतें तर 'विभ्राट्' असें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकलें नसतें. अशा रीतीनें तें 'भ्राज' धातूचें त्या सूत्रांत केलेलें पृथक् ग्रहण चरितार्थ ठरून 'अर्थवद्ग्रहणे' या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें. आतां कोणी असें म्हणेल कीं, अफणादि 'भ्राजृ' धातु धातुपाठांत ऋदित् पठित केला आहे याचें कारण हें कीं, त्या धातूपुढें 'णि' व 'चङ' प्रत्यय आले असतां 'णौ चङ्-युपधाया: ऱ्हस्व:' सू. २३१४ या सूत्रानें जें उपधाऱ्हस्वकार्य प्राप्त होतें तें, तो धातु ऋदित् केला असल्यामुळें, 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' सू. २५७२ या निषेधान्वयें होऊं नये. पण या म्हणण्यांत कांहींच अर्थ नाहीं; कारण 'भ्राज्' धातूपुढें 'णि' व 'चङ्' प्रत्यय आले असतां 'भ्राजभ्रास' सू. २५६५ या सूत्रानें विकल्पेंकरून उपधा-ऱ्हस्वकार्य होणें सांगितलें असल्यामुळें, त्या धातूला 'नाग्लोपि' हें

निषेधक सूत्र लागूच पडत नाहीं व उपधान्ह्स्वकार्य, तें निषेधक सूत्र असून देखील, विकल्पेंकरून होतेंच. मग येथें सहज असा प्रश्न येतो कीं अफणादि 'भ्राजृ' धातु धातुपाठांत ऋदित् कां पठित केला आहे. या प्रश्नाचें उत्तर हेंच असूं शकतें कीं, तो धातु अनुदात्तेत् होऊन 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' सू. २१५७ या सूत्रान्वयें आत्मनेपदी ठरावा. पण तो धातु ऋदित् पठित न करितां धातुपाठांत 'भ्राज' असा त्यांतील अन्त्य अकार अनुनासिक करून अनुनासिकान्त पठित केला व तो अन्त्य अकार अनुदात्तस्वरयुक्त पठित केला तरी 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' सू. ३ या सूत्रानें तो अनुनासिक अकार इत्संज्ञक ठरून 'अनुदात्तङितः' या सूत्रानें अफणादि 'भ्राज' धातु आत्मेनपदी होऊं शकतोच. त्याचप्रमाणें तो धातु 'ऋभ्राज' असा पठित केला व त्यांतील 'ऋ' अनुनासिक व अनुदात्त पठित केला तरी देखील, वर सांगितल्याप्रमाणें, तो धातु अत्मनेपदी ठरूं शकतोच. म्हणून कोणतादि संदेह उत्पन्न न व्हावा याकरितां अफणादि 'भ्राज' धातु धातुपाठांत 'भ्राजृ' असा ऋदित् पठित न करितां तो धातु 'ऋभ्राज' किंवा 'भ्राज' असाच पठित करणें योग्य आहे. तसें केलें व 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत 'राज' चे जागीं 'राजृ' असा पाठ केला आणि त्या सूत्रांतून 'भ्राज' धातु नाहींसा केला तर त्या सूत्रांतील 'राजृ' धातूनें, वर सांगितल्याप्रमाणें, अफणादि 'ऋभ्राज' किंवा 'भ्राज' धातूचें ग्रहण होऊं शकणार नाहीं व अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा न मानल्यास, फणादि 'भ्राजृ' धातूचेंच ग्रहण होऊं शकेल. असें असून देखील पाणिनीनें 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत फणादि 'राजृ' धातु पठित करून पुन्हा फणादि 'भाजृ = भ्राज' धातूचें त्या सूत्रांत पृथक् ग्रहण केलें असल्यामुळें, त्यावरून हें ज्ञापित होतें कीं, फणादि 'भ्राजृ' धातूंत 'राजृ' हा अवयव अर्थवान् नसून अनर्थक असल्यामुळें, 'राजृ' या अर्थवान् धातूनें फणादि 'भ्राजृ' धातूंतील अनर्थक 'राजृ' चें ग्रहण होऊं शकत नाहीं व अशा रीतीनें त्या सूत्रांत फणादि 'भ्राज' धातूचें

केलेलें पृथक् ग्रहण 'अर्थवद्ग्रहणे' या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें असें जें सीरदेवानें म्हटलें आहे तें योग्य ठरतें असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'प्रादूह' या प्रकृत वार्तिकांत 'एष' या (अव्यय नसणाऱ्या कृदन्त) शब्दासह 'एष्य' हा शब्द उच्चारला असल्यामुळें साहचर्यन्यायान्वयें, अनव्यय–म्हणजे अव्यय नसणाऱ्या ण्यत्प्रत्ययान्त कृदन्त–'एष्य' शब्दाचेंच ग्रहण होतें. ('इष्' धातूहून 'भावे' सू. ३१८४ किंवा 'अकर्तरिच कारके' सू. ३१८६ या सूत्रानें 'घञ्' प्रत्यय केला असतां, 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू. २१८९ या सूत्रानें उपधेचा गुण होऊन 'एष' हें घञ्प्रत्ययान्त रूप होतें, व त्या धातूहून 'ऋहलोर्ण्यत्' सू. २८७२ या सूत्रानें 'ण्यत् = य' प्रत्यय केला असतां 'एष्य' असें ण्यत्प्रत्ययान्त रूप होतें. दीक्षित म्हणतात कीं, 'एष' या अनव्यय कृदन्तासह 'एष्य' हा शब्द प्रकृत वार्तिकांत उच्चारला असल्यामुळें 'सहचरितासहचरितयोः–परि. ११२–या परिभाषान्वयें ण्यत्प्रत्ययान्त कृदन्त 'एष्य' याचेंच ग्रहण होऊं शकतें व 'क्त्वातोसुन्कसुनः' सू. ४५० या सूत्रान्वयें अव्ययसंज्ञक असणाऱ्या 'प्र + इष् + ल्यप् = प्रेष्य' अशा ल्यबन्तरूपाचें ग्रहण होऊं शकत नाहीं.) म्हणून णिजन्त 'इष्' धातूहून क्त्वाप्रत्यय केला असतां त्या प्रत्ययाचे जागीं ल्यबादेश झाल्यावर ('प्र + एष्य' या स्थलीं) प्रकृत वार्तिकान्वयें वृद्धिरूप एकादेश न होतां पररूप एकादेशच होऊन 'प्रेष्य गतः' असा प्रयोग सिद्ध होतो. ('प्र + इष् + णिच् + क्त्वा' या स्थलीं 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू. २१८९ या सूत्रानें उपधेचा गुण होऊन व 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' सू. ३३३२ या सूत्रानें क्त्वाप्रत्ययाचे जागीं 'ल्यप् = य' असा आदेश होऊन आणि 'णेरनिटि' सू. २३१३ या सूत्रानें णिचा लोप होऊन 'प्र + एष्य' अशी स्थिति झाली असतां, येथें 'एष्य' हें ल्यप्प्रत्ययान्त अव्यय असल्यामुळें प्रकृत वार्तिकान्वयें वृद्धिरूप एकादेश न होतां 'एङि पररूपम्' सू. ७८ या सूत्रानें पररूप एकादेश होऊन 'प्रेष्य' असें रूप होतें, व 'प्रैष्य' असें रूप होत नाहीं. येथें हें

लक्षांत ठेवावें कीं, 'क्त्वा' चे जागीं झालेला 'ल्यप्' आदेश 'स्थानिवदादेशः' या सूत्रान्वयें 'क्त्वा' च आहे असें स्थानिवद्भावानें मानतां येत असल्यामुळें, 'क्त्वातोसुन्कसुनः' या सूत्रान्वयें ल्यबन्त शब्द देखील अव्ययसंज्ञक ठरतो.)

शब्दरत्न—ज्ञापकमितीति । भ्राजौ राजेरपि सत्वेन राजिग्रहणेनैव सिद्धेस्तद् व्यर्थं सज्ज्ञापकमिति भावः । तथाभूतस्यैवेति । फणादेरेवेत्यर्थः । राजृइति पठित्वेति । न चैवमनुबन्धनिर्देशाद्राराष्टीत्यादौ यङ्लुकि षत्वं न स्यादिति वाच्यम्, यङ्लुकश्छान्दसत्वात्, "श्तिपा शपा" इत्यस्यानित्यत्वाच्च, भाष्ये तस्यानुक्तत्वाच्च । एतेन फणादित्वेन ग्रहणे गणेन ग्रहणाद्यङ्लुकि न स्यादित्यपास्तम्, गणेन निर्देशाभावाच्च । राट्, विभ्राट्, इत्यादौ राजृत्वं तु भूतपूर्वगत्या, राशब्दपूर्वकजृधातोः क्विपि निष्पन्नराजृशब्दे नपुंसके न षत्वं, सूत्रे राजृ इत्यनुनासिकस्य पाठात् । सुपठत्वाच्चेति । एवञ्च "भ्राजभास" इति सूत्रे भ्राजिग्रहणं न कार्यमिति बोध्यम् । सीरदेवोक्तमिति । अत्रारुचिबीजं तु व्रश्चादिसाहचर्येण धातुसञ्ज्ञकराजेर्ग्रहणं स्यादिति भ्राजि ग्रहणस्यावश्यकत्वम् । किञ्च भ्राजन्तर्गतराजेर्न ऋकारानुबन्धत्वं, तस्य समुदायानुबन्धत्वादिति ।

मनोरमेंत 'राजेः पृथग् भ्राजिग्रहणमिह ज्ञापकम्' असें जें म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, 'भ्राजृ' धातूमध्यें देखील 'राजृ' हा अवयवरूपानें असल्यामुळें, 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत 'राजृ' धातूच्या ग्रहणानेंच 'भ्राजृ' धातूचें ग्रहण होत असून पुन्हा त्या सूत्रांत जें 'भ्राजृ' धातूचें ग्रहण केलें आहे तें व्यर्थ ठरत असल्यामुळें (अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा असल्यामुळें तें चरितार्थ ठरून त्या परिभाषेचें) ज्ञापक ठरतें. (याचें विवरण मनोरमेंत केलेंच आहे.) मनोरमेंतील 'तथाभूतस्यैव' याचा 'फणादेरेव,' म्हणजे फणादिगणांत पठित असलेल्या 'भ्राजृ' धातूच्या अन्त्य जकाराचें षत्व व्हावें याकरितां 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत त्या फणादि 'भ्राजृ' धातूचें

पृथक् ग्रहण केलें आहे, असा अर्थ आहे. ‘व्रश्चभ्रस्ज’ या सूत्रांत ‘राज’ धातु ‘राजृ’ असा पठित केला तर तशा अनुबन्धनिर्देशामुळें ‘राराष्टि’ इत्यादि यङलुकाच्या रूपांत षत्व होणार नाहीं असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण यङलुकाचा प्रयोग वेदांतच होत असतो व दुसरें असें कीं, ‘श्तिपा शपा’–परि. १३१–ही परिभाषा अनित्य आहे आणि तिसरें असें कीं या परिभाषेचा भाष्यांत कोठेंहि उल्लेख केला नाहीं. (‘राज् + यङ + ति’ या स्थलीं ‘यङोऽचि च’ सु. २६५० या सूत्रानें यङ्प्रत्ययाचा लुक् होऊन व प्रत्ययलक्षणानें ‘सन्यङोः’ सू. २३९५ या सूत्रानें धातूचें द्विर्वचन होऊन ‘ह्रस्वः’ सू. २१८० या सूत्रानें अभ्यासांतील आकार ह्रस्व केल्यावर ‘दीर्घोऽकितः’ सू. २६३२ या सूत्रानें पुन्हा अभ्यास दीर्घ करून ‘राराज् + ति’ अशी स्थिति झाली असतां, ‘व्रश्चभ्रस्ज’ सू. २९४ या सूत्रानें ‘राज्’ धातूच्या अन्त्य जकाराचें षत्व पावलें आहे. पण जर तो धातु ‘व्रश्चभ्रस्ज’ या सूत्रांत ‘राजृ’ असा ऋकारानुबन्धसहित पठित केला तर, ‘श्तिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङलुकि ॥’ –परि १३१–ही परिभाषा असल्यामुळें, ‘राजृ’ या अनुबन्धयुक्त धातूच्या यङलुकाच्या वरील रूपांत जकाराचें षत्व होणार नाहीं व ‘राराष्टि’ असें इष्ट रूप सिद्ध न होतां, ‘चोः कुः’ सू. ३७८ या सूत्रानें अन्त्य जकाराचें कुत्व होऊन, म्हणजे गकार होऊन, व नंतर ‘खरि च’ सू. १२१ या सूत्रानें त्या गकाराचा ककार होऊन ‘राराक्ति’ असें अनिष्ट रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल. म्हणून ‘व्रश्चभ्रस्ज’ या सूत्रांत ‘राजृ’ असा ऋकारानुबन्धसहित धातु पठित करावा असें जें दीक्षीतांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे तसें केल्यानें वरील आपत्ति येत असल्यामुळें, ‘राजृ’ असा पाठ त्या सूत्रांत करणें योग्य नाहीं असें शंकाकाराचें म्हणणें आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, यङलुकाचा प्रयोग भाषेंत होत नसून केवळ वेदांतच होत असतो व ‘छन्दसिदृष्टानुविधिः’ या न्यायान्वयें वेदांत

जसा प्रयोग आढळत असेल तसा प्रयोग शुद्ध मानलाच पाहिजे. दुसरें असें कीं, जे वैयाकरण 'श्तिपा शपाऽनुबन्धेन' ही परिभाषा मानतात त्यांच्याच मतें ती परिभाषा अनित्य असल्यामुळें जेथें ती प्रवृत्त केल्यानें अनिष्ट रूप सिद्ध होऊं पाहतें तेथें त्या परिभाषेची तिच्या अनित्यत्वामुळें प्रवृत्ति न करितां इष्ट रूपाची सिद्धि करण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. तिसरें असें कीं, वरील परिभाषा भाष्यांत कोठेंहि पठित नसल्यामुळें व भाष्यकारांनीं तिचा कोठेंहि उपयोग केला नसल्यामुळें, ती भाष्यानुक्त परिभाषा स्वीकारतां येत नाहीं व त्यामुळें जरी 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत 'राजृ' असा ऋकारानुबन्धसहित धातु पठित केला तरी, ती परिभाषा न मानल्यानें 'राराज् + ति' या स्थलीं 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रानें 'राज्' यांतील अन्त्य जकाराचें षत्व होऊन व 'ष्टुना ष्टुः' सू. ११३ या सूत्रानें 'ति' प्रत्ययांतील तकाराचा टकार होऊन 'राराष्टि' असें इष्ट रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं.) म्हणून 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत फणादिगणांत पठित असलेल्या 'राजृ' धातूचें गणरूपानें ग्रहण केल्यास त्या धातूच्या यङ्लुकाच्या ('राराष्टि' इत्यादि) रूपांत अन्त्य जकाराचें षत्व होऊं शकणार नाहीं असें जें कित्येक वैयाकरणांचें म्हणणें आहे तें (वर दिलेल्या कारणांमुळें) चूक ठरतें. दुसरें असें कीं, 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत गणाचा निर्देश करून षत्वकार्य होणें सांगितलें नाहीं. (कित्येक वैयाकरणांचें असें म्हणणें आहे कीं, 'श्तिपा शपाऽनुबन्धेन'– परि. १३१–या परिभाषेंत 'निर्दिष्टं यद्गणेन च' असें वचन असल्यामुळें, 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या व फणादिगणांत अन्तर्भूत असलेल्या 'राज्' धातूचें यङ्लुकाचें रूप करतेवेळीं 'राज्' यांतील अन्त्य जकाराचें षत्व होऊं शकत नाहीं. त्यांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, 'राज्' धातूचें गणरूपानें ग्रहण केल्यास त्या धातूचे ठिकाणीं 'निर्दिष्टं यद्गणेन च' हें वचन प्रवृत्त होऊन जकाराचें षत्व होणार नाहीं. यावर शब्दरत्नकार असें उत्तर

देतात कीं, 'श्तिपा शपा' ही परिभाषा नसल्यामुळें व वर जीं कारणें दिलीं आहेत त्या कारणांमुळें, त्या वैयाकरणांचें म्हणणें आपोआपच चूक ठरतें. आणखी असें कीं, 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत फणादिगणाचा निर्देश करून षत्वकार्य होणें सांगितलें नसल्यामुळें, त्या गणांत अन्तर्भूत असलेल्या 'राज' धातूच्या जकाराचें षत्व होण्यांत, वरील परिभाषा मानली तरी ती आड येत नाहीं; कारण त्या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या फणादिगणान्तर्भूत 'राज' धातूचें फणादित्व हें ग्राहकतावच्छेदक—ग्रहण करण्यास कारणीभूत लिङ्ग—नसून 'राजत्व'—तो 'राज्' धातु आहे—हें ग्राहकतावच्छेदक आहे. म्हणून त्या वैयाकरणांनीं केलेली शंका अनुपपन्न ठरते असा शब्दरत्न-कारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'राट्, विभ्राट्' इत्यादि स्थलीं 'राज' चे ठिकाणीं 'राजृत्व' आहे (व 'भ्राज' चे ठिकाणीं 'भ्राजृत्व' आहे) असें जें मानलें जातें तें भूतपूर्वगतीनें—पूर्व स्वरू-पाचा आश्रय केल्यानें—मानलें जातें. ('राजृ' किंवा 'भ्राजृ' धातूहून 'क्विप्' व 'सु' प्रत्यय करून 'राट्, विभ्राट्' इत्यादि रूपांची सिद्धि करतेवेळीं 'राजृ' किंवा 'भ्राजृ' असा ऋकारानु-बन्धसहित धातु राहत नसून त्यांतील ऋकारानुबन्ध नाहींसा होऊन त्या धातूंचें 'राज्, भ्राज्' असें अनुबन्धरहित स्वरूप होतें व फणादिगणान्तर्भूत 'राजृ, भ्राजृ' हे धातु धातुपाठांत ऋकारानु-बन्धसहित पठित केले असल्यामुळें, तशा फणादिगणान्तर्भूत 'राजृ, भ्राजृ' धातूंनाच 'व्रश्चभ्रस्ज' हें सूत्र लागू पडतें असें मानलें तर, त्या धातूंचा अनुबन्ध नाहींसा झाल्यावर त्यांचे ठिकाणीं 'व्रश्चभ्रस्ज' हें सूत्र प्रवृत्त करतां येऊं शकणार नाहीं अशीं शंकाकाराची शंका आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, जरी 'क्विप' व 'सु' प्रत्यय करतेवेळीं 'राजृ, भाजृ' या धातूंचा अनुबन्ध नाहींसा होऊन त्यांचें 'राज्, भ्राज्' असें रूप होतें तरी, त्यांचे 'राजृ, भ्राजृ' असें जें मूळचें पूर्व स्वरूप आहे त्या पूर्व स्वरूपाचा आश्रय केल्यानें, 'साम्प्रतिकाभावेभूतपूर्वगतिः'— परि. ७७— या

न्यायान्वयें व 'अनुबन्धसहितस्य निर्देशे सर्वत्र भूतपूर्वस्य गतिरेव सुप्रसिद्धा' या वचनान्वयें, तशा अनुबन्धरहित धातूंना देखील 'व्रश्चभ्रस्ज' हें सूत्र लागूं पडतें व त्यामुळें त्या धातूंतील अन्त्य जकाराचें षत्व होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं.) 'रा' शब्दपूर्वक 'जॄ' धातूचें 'राजॄ' असें जें रूप होतें त्याचें ('ऱ्हस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' सू. ३१८ या सूत्रानें ऱ्हस्व करून) 'राजृ' असें नपुंसकाचें रूप केल्यावर तशा रूपांत षत्व होत नाहीं; कारण 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत 'राजृ' असा जो धातु (दीक्षितांनीं) पठित करणें सांगितलें आहे त्यांतील अन्त्य ऋकार अनुनासिक आहे. (शंकाकाराचें असें म्हणणें आहे कीं, 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत 'राज' या शब्दाचे जागीं 'राजृ' असा पाठ केला तर, 'रातीति राः तं जृणातीति राजृ' या नपुंसकाच्या रूपांत 'राजृ' हा शब्द असल्यामुळें त्यांतील अन्त्य वर्णाचें षत्व होण्याची आपत्ति येईल. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत 'राज' चे जागीं 'राजृ' असा शब्द पठित करावा असें जें दीक्षितांनीं म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, त्या शब्दांतील अन्त्य ऋकार अनुनासिक पठित करावा. तो ऋकार तसा पठित केल्यानें 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' सू. ३ या सूत्रानें तो इत्संज्ञक होऊन व 'तस्य लोपः' सू. ६२ या सूत्रानें त्याचा लोप होऊन 'राज्' असें जें रुप होतें त्यांतील अन्त्य जकाराचें 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रानें षत्व होतें. शंकाकारानें वर सांगितल्याप्रमाणें सिद्ध केलेल्या 'राजृ' या नपुंसकाच्या रूपांत अन्त्य ऋकार अनुबन्ध व अनुनासिक नसल्यामुळें, 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत अनुनासिकान्त व ऋकारानुबन्धसहित पठित केलेल्या 'राजृ, शब्दानें तशा अनुबन्धरहित निरनुनासिकान्त नपुंसक प्रातिपदिकाचें ग्रहण होऊं शकत नाहीं व त्यामुळें तशा रूपाचे ठिकाणीं 'व्रश्चभ्रस्ज' हें सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं आणि षत्व होण्याची आपत्ति येत नाहीं. या खेरीज येथें असें देखील म्हणतां येतें कीं, 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्'–

परि. ११४–ही परिभाषा असल्यामुळें 'व्रश्चभ्रस्ज' हें सूत्र 'राजृ' या प्रतिपदोक्त सूत्रनिर्दिष्ट धातूलाच लागू पडतें व वर प्रमाणें सिद्ध केलेल्या 'राजृ' या लाक्षणिक रूपाला तें सूत्र लागू पडत नाहीं व त्यामुळें त्या रूपांत षत्व होण्याची आपत्ति मुळींच येत नाहीं.) 'तत्स्थानेऽकारस्य सुपठत्वाच्च' असें जें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, अफणादि 'भ्राज' धातु 'भ्राजृ' असा जो धातुपाठांत पठित केला आहे तसा तो पठित न करतां 'भ्राज' असा धातुपाठांत पठित केल्यास, 'भ्राजभ्रास' सू. २५६५ या सूत्रांत 'भ्राज' धातूचें ग्रहण करण्याची कांहीं आवश्यकता राहत नाहीं; (कारण फणादिगणांतील 'भ्राज' धातु 'भ्राजृ' असा धातुपाठांत ऋदित् पठित केला असल्यामुळें त्याला 'नाग्लोपि' सू. २५७२ हा निषेध लागून त्या णिजन्त धातूच्या चङाच्या रूपांत 'णौ चङि' सू. २३१४ या सूत्रानें प्राप्त होणारें उपधाऱ्हस्वकार्य न होतां 'अबभ्राजत्' असें रूप सिद्ध होऊं शकतें, व अफणादि 'भ्राज्' धातु धातुपाठांत 'भ्राज' असा पठित केल्यास, त्याला 'नाग्लोपि' हा निषेध लागू पडत नसल्यामुळें, 'णौ चङि' या सूत्रानें उपधाऱ्हस्वकार्य होऊन व सन्वद्भाव होऊन आणि 'सन्यतः' सू. २३१७ या सूत्रानें अभ्यासांतील अकाराचा इकार होऊन 'अबिभ्रजत्' असें रूप सिद्ध होऊं शकतें. सारांश दीक्षितांनीं 'भ्राज्' धातुसंबंधानें धातुपाठांत जो फरक करणें सुचविलें आहे तसा फरक केल्यास, म्हणजे अफणादि 'भ्राज' धातु 'भ्राज' असा पठित केल्यास, फणादि व अफणादि 'भ्राज' धातूचीं 'अबभ्राजत्' व 'अबिभ्रजत्' अशीं रूपें अनुक्रमें सहज सिद्ध होऊं शकत असल्यामुळें, त्या रूपांची विकल्पेंकरून सिद्धि होण्याकरितां 'भ्राजभ्रास' या विकल्पविधायक सूत्रांत 'भ्राज' धातूचें ग्रहण करण्याची कांहीं आवश्यकता राहत नाहीं असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'सीरदेवोक्तं ज्ञापकमपि सम्यगेव' असें जें दीक्षितांनीं मनोरमेंत सीरदेवाचा नामनिर्देश करून म्हटलें आहे त्यावरून हें

सूचित होतें कीं, त्यांना सीरदेवाचें मत मान्य नाहीं व त्याचें कारण हें कीं, 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत 'व्रश्च, भ्रस्ज' इत्यादि धातूंच्या साहचर्यामुळें, धातुसंज्ञक 'राज'चेंच ग्रहण होईल (व 'भ्राज'मधील 'राज'चें ग्रहण होणार नाहीं; कारण 'भ्राज' या धातूंतील 'राज' हा अवयव धातु नाहीं आणि म्हणून त्या सूत्रांत) 'भ्राज' धातूचें पृथक् ग्रहण आवश्यक ठरतें (व अशा रीतीनें तें ग्रहण चरितार्थ ठरत असल्यामुळें, तें अर्थवद्ग्रहणपरिभाषेचें ज्ञापक मानतां येत नाहीं.) दुसरें असें कीं, (फणादिगणांत पठित असलेल्या 'भ्राज' धातूला) जो ऋकारानुबन्ध लावलेला आहे तो त्या 'भ्राज' धातूंतील 'राज' या अवयवाला लावलेला अनुबन्ध नसून, 'भ्राज' या संपूर्ण समुदायाला लावलेला अनुबन्ध आहे. (म्हणून 'व्रश्च-भ्रस्ज' या सूत्रांत पठित केलेल्या फणादि 'राजृ' धातूनें फणादि 'भ्राजृ' धातूचें ग्रहण होऊं शकत नाहीं; कारण 'यदुपदेशप्रयोज्या यस्येत्संज्ञा तदनुबन्धत्वमेव तस्य' या न्यायान्वयें 'भ्राज' धातूला लावलेला ऋकारानुबन्ध त्या धातूंतील 'राज' या अवयवाचा अनुबन्ध मानतां येत नाहीं व अशा रीतीनें 'राजृ'नें 'भ्राजृ'चें ग्रहण होऊं शकत नसल्यामुळें, 'व्रश्चभ्रस्ज' या सूत्रांत 'भ्राज' धातूचें पृथक् ग्रहण असणें आवश्यक आहे, आणि म्हणून त्या सूत्रांतील 'भ्राज' धातूचें पृथक् ग्रहण चरितार्थ व आवश्यक ठरत असल्यामुळें, तें ग्रहण 'अर्थवद्ग्रहणे' या परिभाषेचें ज्ञापक मानतां येत नाहीं असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

मनोरमा--प्रवत्सतरेति । अत्र कालापानुसारिणो वत्सरशब्दमपि पठित्वा वत्सरे देयमृणं वत्सरार्णमित्युदाहरन्ति । अपरे तु वत्सशब्दमपि पठन्ति तत्सर्वं भाष्यादिविरुद्धम् ।।

('एत्येधत्यूठ्सु' सू. ७३ या सूत्रावरील कौमुदींत 'प्रवत्सतर-कम्बलवसनदशार्णानामृणे' असें जें वार्तिक पठित केलें आहे) त्या वार्तिकांत कलापतन्त्रानुसारी वैयाकरण 'वत्सर' हा शब्द देखील

पठित करून त्याचें 'वत्सरे देयमृणं वत्सरार्णम्' असें उदाहरण देतात. इतर वैयाकरण त्या वार्तिकांत 'वत्स' या शब्दाचा देखील पाठ करितात. पण हें सर्व भाष्यादिविरुद्ध आहे. ('एत्येधत्यूठ्सु' ६. १. ८९ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं 'प्रवत्सतरकम्बल-वसनानां च ऋणे' व ''ऋणदशाभ्यां च' हीं दोन वार्तिकें पठित केलीं आहेत व या दोन वार्तिकांत ज्या शब्दांचा निर्देश केला आहे तेवढ्याच शब्दांचा कौमुदींत पठित केलेल्या वार्तिकांत निर्देश केला आहे. भाष्यांत पठित केलेल्या वरील दोन वार्तिकांत 'वत्सर' व 'वत्स' या शब्दांचा निर्देश केला नसल्यामुळें, जे वैयाकरण त्या दोन शब्दांपुढें 'ऋण' हा शब्द आल्यास वृद्धिरूप एकादेश होतो असें म्हणतात तें त्याचें म्हणणें वर दिलेल्या दोन वार्तिकांच्या व भाष्याच्या विरुद्ध ठरतें आणि म्हणून त्यांचें म्हणणें बरोबर मानतां येत नाहीं असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

शब्दरत्न-- भाष्यादिविरुद्धमिति । तदनुक्तत्वादिति भावः ।।

मनोरमेंत 'भाष्यादिविरुद्धम्' असें जें म्हटलें आहे त्याचें कारण कीं, भाष्यांत पठित केलेल्या (वरील दोन) वार्तिकांत 'वत्सर' व 'वत्स' या शब्दांचा निर्देश केला नाहीं.

मनोरमा--अन्तादिवच्च इहैकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते यथा-संख्यं चेत्यभिप्रेत्याह-पूर्वस्यान्तवदिति । स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदं सूत्रम् । न चाल्विध्यर्थमिदमिति भ्रमितव्यम्, अस्याप्यल्विधाव-निष्टत्वात् । अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यत्र सवर्णदीर्घापत्तेः । तथा च वार्तिकम्--"न वा अताद्रूप्यातिदेशात्" इति । ब विसर्ग इति । एतच्च 'सुखार्तः' इत्यादावपि तुल्यम् । अत्र च कार्यकालपक्षे बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वमपि बोध्यम् । न च "नाजानन्तर्य-" इति निषेधः, यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरा नन्तर्यं तत्रेति हरदत्तपक्षे तत्प्राप्तावपि यत्र पश्चात्प्रवर्तमाने ऽजानन्तर्यमिति कैयटमते निषेधा-प्राप्तेः । बह्वपेक्षत्वेन बहिरङ्गायां वृद्धावजानन्तर्यसत्त्वे ऽपि पश्चात्प्रवर्तमाने तदभावात ।।

'अन्तादिवच्च' सू. ७५ या सूत्रांत 'एकः पूर्वपरयोः' सू. ६८ या पूर्व सूत्राची अनुवृत्ति होत असल्यामुळें येथें यथासंख्यन्याय लागू पडतो आणि म्हणून या सूत्राचें 'योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात्' असें कौमुदींत व्याख्यान केलें आहे. (प्रकृत सूत्रांत 'एकः पूर्वपरयोः' या सूत्राची अनुवृत्ति होत असल्यामुळें, 'एकः पूर्वपरयोः अन्तादिवच्च' असें तें सूत्र होतें. या सूत्रांत 'एकः पूर्वपरयोः' हें उद्देश्य असून 'अन्तादिवत्' हें विधेय आहे. उद्देश्य 'पूर्व' व 'पर' यांची संख्या दोन असून 'अन्त' व 'आदि' या विधेयांची देखील संख्या दोनच आहे, व अशा रीतीनें या सूत्रांतील उद्देश्य व विधेय समानसंख्याक असल्यामुळें, 'यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्' सू. १२८ हें सूत्र प्रकृत सूत्राचे ठिकाणीं प्रवृत्त होऊन 'एकादेशः पूर्वस्य अन्तवत् परस्य आदिवद्भवति' असा सूत्रार्थ निष्पन्न होतो. 'पूर्वस्य अन्तवत्' याला पूर्वान्तवद्भाव असें म्हणत असून 'परस्य आदिवत्' याला परादिवद्भाव असें म्हणतात हें लक्षांत ठेवावें.) 'स्थानिवदादेशः' सू. ४९ हें सूत्र असल्यामुळें त्या सूत्रानेंच 'अन्तादिवच्च' हें प्रकृत सूत्र गतार्थ होतें, म्हणजे हें सूत्र असण्याची कांहीं गरज नाहीं. (या पंक्तीचें विवरण शब्दरत्नांत करण्यांत येईल. आतां येथें शंकाकार अशी शंका करतो कीं, 'स्थानिवदादेशः' या सूत्रांत 'अनल्विधौ' हा प्रतिषेध असल्यामुळें व अल्विधि करतेवेळीं तें सूत्र लागू पडत नसल्यामुळें, तसा विधि करतेवेळीं देखील पूर्वान्तवद्भावानें व परादिवद्भावानें स्थानिवद्भाव करतां यावा याकरितां प्रकृत सूत्र मुद्दाम केलें आहे व अशा रीतीनें तें सूत्र आवश्यक ठरत असल्यामुळें, 'स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदं सूत्रम्' हें म्हणणें योग्य ठरत नाहीं. या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं,) अल्विधि करतेवेळीं 'अन्तादिवच्च' हें सूत्र लागू पडावें म्हणून तें आवश्यक ठरतें हें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण अल्विधि करतेवेळीं प्रकृत सूत्र प्रवृत्त केल्यानें देखील अनिष्ट रूपें होण्याची आपत्ति येते. अल्विधि करतेवेळीं प्रकृत सूत्र लागू पडतें असें मानल्यास, 'अयजे

इन्द्रम्' या स्थलीं सवर्णदीर्घ होण्याची आपत्ति येते. ('अयज+इट्+इन्द्रम्=अयज+इ+इन्द्रम्' या उदाहरणांत 'अयज' ही प्रकृति व त्यापुढील 'इट्=इ' हा प्रत्यय या दोहोंचें सन्धिरूप अन्तरङ्गकार्य 'आद्गुण:' सू. ६९ या सूत्रानें केल्यावर 'अयजे+इन्द्रम्' अशी स्थिति झाली असतां, 'ए' हा गुणरूप एकादेश 'अन्तादिवच्च' या सूत्रान्वयें पूर्वान्तवद्भावानें इकारच आहे असें मानल्यास, 'अक: सवर्णे दीर्घ:' सू. ८५ या सूत्रानें सवर्णदीर्घ होण्याची आपत्ति येते. या उदाहरणांत एकाराचे ठिकाणीं इकार-बुद्धि करून सवर्णदीर्घकार्य करणें हें अलाश्रित कार्य आहे व असें स्थान्यलाश्रित कार्य करतेवेळीं 'अन्तादिवच्च' हें सूत्र लागू पडत नसल्यामुळें, सवर्णदीर्घकार्य होण्याची आपत्ति टळते.) अल्विधि करतेवेळीं 'अन्तादिवच्च' हें सूत्र लागू पडत नाहीं याला 'न वा अताद्रूप्यातिदेशात्' हें वार्तिक प्रमाण आहे. (शब्दरत्नाचें व्याख्यान करतेवेळीं या वार्तिकाचें विवरण केलें जाईल.) 'अन्तवद्भावेन पदान्तरेफस्य न विसर्ग:' असें जें ('खरवसानयोर्विसर्जनीय:' सू. ७६ या सूत्रावरील कौमुदींत) म्हटलें आहे तें (जसें 'उपार्च्छति, प्रार्च्छति' या 'उपसर्गादृति धातौ' सू. ७४ या सूत्रावरील कौमुदींत दिलेल्या उदाहरणांना लागू पडतें तसेंच तें) 'सुखार्त:' इत्यादि उदाहरणांना देखील सारखेंच लागू पडतें. ('सुखेन ऋत:' या स्थलीं 'ऋते च तृतीयासमासे' या वार्तिकान्वयें 'सुख' यांतील अन्त्य अकार व 'ऋत' या पदांतील आद्य ऋकार या दोहोंचें जागीं 'आर्' असा वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'सुखार्त:' असें रूप होतें. 'आर्' हा एकादेश पूर्वान्तवद्भावानें 'सुख' या पूर्व पदाचा अन्तावयव आहे असें मानल्यानें, पूर्व पदाच्या अन्तीं रकार आहे असें मानतां येतें व त्यामुळें 'खरवसानयो:' सू. ७६ या सूत्रानें 'सुखार्' यांत पदान्तीं असलेल्या रकाराचे जागीं विसर्ग पावतो. रेफाचे जागीं विसर्ग करणें हा जरी अल्विधि आहे तरी, तो स्थानिभूत अलाला मानून करणें नसून आदेश झाल्यावर

त्या आदेशांत उत्पन्न झालेल्या रेफाचे जागीं करणें असल्यामुळें, या ठिकाणीं 'अनल्विधौ' हा प्रतिषेध लागू पडत नाहीं. तसेंच रेफाचे ठिकाणीं पदान्तत्व धर्म आणणें हा देखील अल्विधि नव्हें; कारण पदान्तत्वधर्म केवळ अल्चे ठिकाणीं राहणारा धर्म नसून, अनल् समुदायाचे ठिकाणीं देखील राहणारा धर्म आहे. म्हणून येथें रेफाचा विसर्ग करण्याची प्राप्ति होते. तथापि 'खरवसानयोः' या सूत्रावरील कौमुदींत सांगितल्याप्रमाणें 'उभयथर्क्षु' सू. ३६३० व 'कर्तरि चर्षिदेवतयोः' सू. ३१६७ इत्यादि पाणिनीय निर्देश असल्यामुळें व त्या निर्देशांत गुणरूप एकादेशांतील अन्त्य रेफाचे जागीं विसर्ग पावला असून देखील पाणिनीनें विसर्ग केला नसल्यामुळें, 'पूर्वान्तवद्भावेन पदान्तत्वं प्राप्तस्य रेफस्य विसर्गो न भवति' याचें वरील पाणिनीय निर्देश ज्ञापक ठरतात व त्या ज्ञापकान्वयें 'सुखार्तः' या उदाहरणांत रेफाचें जागीं विसर्ग होत नाहीं.) कार्यकालपक्ष मानल्यास ('सुखार्तः' इत्यादि स्थलीं) वृद्धिरूप एकादेशकार्य बहिरङ्ग असल्यामुळें पदान्त रेफ असिद्ध ठरतो व त्यामुळें त्या रेफाचे जागीं विसर्ग होत नाहीं हें देखील लक्षांत ठेवावें. ('सुख + ऋतः' या स्थलीं वृद्धिरूप एकादेशकार्य दोन भिन्न पदांत असणाऱ्या दोन वर्णांचे ठिकाणीं होणारें कार्य पदद्वयाश्रित कार्य असल्यामुळें तें कार्य, 'खरवसानयोः' या सूत्रानें पदान्त रेफाचा विसर्ग करणें या एकपदाश्रित कार्याच्या मानानें, बहिरङ्ग ठरतें व 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'–परि. ५०–ही परिभाषा दीक्षितांच्या मतें कार्यकालपक्षांत त्रिपादींत उपस्थित होत असल्यामुळें, जरी रेफाचा विसर्ग करणें हें त्रैपादिक कार्य आहे व वृद्धिरूप एकादेश करणें हें सापादिक कार्य आहे तरी, त्रैपादिक अन्तरङ्ग कार्याच्या दृष्टीनें सापादिक बहिरङ्ग कार्य असिद्ध ठरतें. त्यामुळें विसर्गरूप त्रैपादिक अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं 'आर्' हा बहिरङ्ग वृद्धिरूप एकादेश झालाच नाहीं असें मानावें लागत असल्यामुळें, रेफाचे जागीं विसर्गाची प्राप्तीच होत नाहीं. कार्यकालपक्षांत देखील 'असिद्धं

बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ही सापादिक परिभाषा त्रिपादींत उपस्थित होत नाहीं असा पक्ष मानल्यास, प्रकृत स्थलीं रेफाचे जागीं विसर्ग होत नाहीं याला वर सांगितलेले पाणिनीय निर्देशच प्रमाण मानले पाहिजेत.) 'सुखार्तः' इत्यादि उदाहरणांत 'नाजानन्तर्ये'–परि. ५१– हा निषेध लागू पडतो हें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण हरदत्ताच्या पक्षांत अन्तरङ्ग किंवा बहिरङ्ग कार्य करतेवेळीं एका अचाच्या लगेंच पुढें दुसरा अच् असल्यास जरी हा निषेध लागू पडतो तरी, कैयटाचें असें मत आहे कीं, जेथें बहिरङ्ग कार्य केल्यावर अन्तरङ्ग कार्याची प्राप्ति होते तेथें जर तें अन्तरङ्ग कार्य अचास होणें प्राप्त असेल व त्या अचाच्या लगेंच पुढें त्या अन्तरङ्ग कार्याचें निमित्त असेल तर तेथेंच तो निषेध लागू पडतो, आणि म्हणून 'सुखार्तः' इत्यादि उदाहरणांना तो निषेध लागू पडत नाहीं; कारण वृद्धिरूप एकादेशकार्य बह्वपेक्ष–अधिक निमित्तांची अपेक्षा करणारें–असल्यामुळें बहिरङ्ग ठरत असणारें तें कार्य करतेवेळीं जरी एका अचाच्या लगेंच पुढें दुसरा अच् आहे तरी, तें बहिरङ्ग कार्य केल्यानंतर जेव्हां (रेफाचा विसर्ग करणें या) अन्तरङ्ग कार्याची प्राप्ति होते तेव्हां तें कार्य अचास करणें नसल्या-मुळें, किंवा पुढें असणाऱ्या अचाच्या निमित्तामुळें 'नाजानन्तर्ये' हा निषेध लागू पडत नाहीं. ('सुख+ऋतः' या स्थलीं 'सुख' या पदांतील अन्त्य अकार व 'ऋतः' या पुढील भिन्न पदांतील आद्य ऋकार या दोन वर्णांचे ठिकाणीं होणारें वृद्धिरूप एकादेशकार्य पदद्वयस्थितवर्णद्वयापेक्ष असून बह्वपेक्ष असल्यामुळें बहिरङ्ग आहे. हें बहिरङ्ग कार्य करतेवेळीं 'अ' या अचापुढें 'ऋ' हा अच् आहे व हें कार्य करतेवेळीं रेफाचा विसर्ग करणें या अन्तरङ्ग कार्याची प्राप्तीच नाही; कारण त्यावेळीं रेफ अस्तित्वांतच नाहीं. बहिरङ्ग वृद्धिरूप एकादेशकार्य केल्यावरच रेफ अस्तित्वांत येतो व 'सुखार्+तः' अशी बहिरङ्ग कार्य होऊन स्थिति झाल्यावरच 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' या सूत्रानें रेफाचा विसर्ग होणें या

अन्तरङ्ग कार्याची प्राप्ति होते. तें अन्तरङ्ग कार्य अचास प्राप्त होत नसून 'र्' या हलास प्राप्त होतें. म्हणून कैयटाच्या मताप्रमाणें 'नाजानन्तर्ये' ही निषेधक परिभाषा या उदाहरणास लागू पडत नाहीं व त्यामुळें 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ही परिभाषा कार्यकालपक्षांत लागू पडते व त्या पक्षांत रेफाचा विसर्ग करतेवेळीं बहिरङ्ग वृद्धिरूप एकादेशकार्य असिद्ध ठरत असल्यामुळें रकार नाहींच अशी बुद्धि केल्यानें विसर्गरूप अन्तरङ्ग कार्य होत नाहीं. मनोरमेंतील वरील पंक्तीवरून हें स्पष्ट होतें कीं, दीक्षितांना हरदत्ताचें मत मान्य नसून कैयटाचें मत मान्य आहे.)

शब्दरत्न– गतार्थमिदमिति । पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशेनोभयोरपि प्रत्येकं स्थानित्वाविति भावः । एवं च प्राच्छतीत्यादौ विसर्गवारणाय ज्ञापकाश्रयणमपि न कार्यं, यतस्तत्र स्थानिवत्त्वेन रेफान्ते पदत्वं दुर्लभं, तस्य तत्स्थानि धर्मत्वाभावात् । आनुमानिकवचनकल्पनया प्र ऋच्छीत्यस्य प्राच्छर्चादेशे तु समुदाये प्रशब्दधर्माणां स्थानिवत्त्वेन लाभेऽपि प्रारित्यत्र तदलाभेन रेफे पदान्तत्वस्य दुर्लभत्वादिति बोध्यम् । न वेति । "वर्णाश्रये विधावन्तादिवद्भावप्रतिषेधो वाच्यः" इत्यस्य प्रत्याख्यानमेतत्–न वा वक्तव्यं ताद्रूप्यस्य = वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानेनातिदेशाभावादिति तदर्थः । पूर्वस्य परस्य च समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रातिपदिकत्व–सुबन्तत्व प्रत्ययत्वादयस्ते कृतैकादेशस्यापि भवन्तीत्यर्थात् । अत एव तुक्यसिद्धवचनं चरितार्थम् । अन्यथाऽधीत्येत्यादौ ह्रस्वत्वप्रयुक्ततुक्सिद्धेरसिद्धवचनवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव खट्वाभिरित्यत्रैस् नेति दिक् । अत्र चेति । सुखार्त इत्यत्र, प्राच्छंतीत्यत्र चेत्यर्थः । आद्ये विशिष्य ऋतशब्दस्य तृतीयासमाससापेक्षत्वेनान्त्ये उपसर्गत्वधातुत्वादिसापेक्षत्वेन वृद्धेर्बहिरङ्गत्वादिति भावः । अचोरानन्तर्यमिति । अचोऽजानन्तर्यनिमित्तमित्यर्थः । पश्चात्प्रवर्तमाने इति । अन्तरङ्गे इत्यर्थः । अत्र च "षत्वतुकोः– इति सूत्रस्थं तुग्ग्रहणं ज्ञापकम् । अन्यथाऽधीत्येत्यादौ ल्यप्प्रवृत्तये पूर्वं समासे तत्र जाते संहिताया नित्यत्वात् ल्यबुत्पत्तिपर्यन्तमप्यसंहितया-

ऽवस्थानासम्भवेन एकादेशे ल्यपि तुगपेक्षया पवद्वयसम्बन्धिवर्ण-द्वयापक्षैकादेशस्य बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वेन तद्द्वयर्थं स्पष्टमेव । तत्र पश्चात्प्रवर्तमाने तुक्यचो ऽन्यानन्तर्यनिमित्तककार्यत्वान्न दोषः । अजानन्तर्यमिति । अचोऽन्यानन्तर्यमित्यर्थः ।।

'स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदं सूत्रम्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, ('अन्तादिवच्च' या प्रकृत सूत्रांत 'एकः पूर्वपरयोः' हें पूर्व सूत्र अनुवृत्त होत असून त्या अनुवृत्त सूत्रांत) 'पूर्वपरयोः' असा द्विवचनाचा निर्देश असल्यामुळें, ज्या दोन वर्णांचे जागीं एकादेश होतो त्या दोन वर्णांपैकीं प्रत्येक वर्ण देखील एकादेशाचा स्थानी होतो. (समुदायाचेच ठिकाणीं स्थानिता असती व त्या समुदायांतील दोन वर्णांपैकीं प्रत्येक वर्णाचे ठिकाणीं देखील स्थानिता नसती तर, 'एकः पूर्वपरयोः' या सूत्रांत 'पूर्वपरयोः' असा इतरेतरद्वन्द्व करून द्विवचननिर्देश न करितां, समाहारद्वन्द्व करून एकवचननिर्देश केला असता. समुदायांतील दोन वर्णांपैकीं प्रत्येक वर्ण, म्हणजे पूर्व समुदायांतील अन्त्य वर्ण व पर समुदायांतील आदि वर्ण, एकादेशाचा स्थानी होत असल्यामुळें, पूर्ववर्णान्त पूर्व समुदायाचे ठिकाणीं एकादेश करण्यापूर्वीं जे धर्म होते ते एकादेश केल्यावर देखील 'स्थानिवदादेशः' या सूत्रान्वयें तशा एकादेशान्त पूर्व समुदायाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भावानें येऊं शकतात व तसेंच परवर्णादि पर समुदायाचे ठिकाणीं एकादेश करण्यापूर्वीं जे धर्म होते ते एकादेश केल्यावर देखील तशा एकादेशान्तदि पर समुदायाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भावानें येऊं शकतातच आणि म्हणून प्रकृत सूत्र असण्याची कांहीं गरज नाहीं हें दीक्षितांच्या म्हणण्याचें तात्पर्य आहे असें शब्दरत्नकार म्हणतात. परंतु 'अन्तादिवच्च' ६. १. ८५ या सूत्रावरील भाष्यांत 'स्थानिवदादेशः' या सूत्रानें प्रकृत सूत्र गतार्थ होतें असें म्हटलें नाहीं; उलट प्रकृत सूत्राचें प्रयोजन सांगतांना 'अन्तादिवद्वचनमामिश्रस्यादेशवचनात्' हें वार्तिक पठित करून भाष्यकार म्हणतात. 'अन्तादिवदित्युच्यते । किं कारणम् ? ।

आमिश्रस्यादेशवचनात् । आमिश्रस्याऽयमादेश उच्यते, स नैव पूर्वग्रहणेन गृह्यते नाऽपि परग्रहणेन । तद्यथा—क्षीरोदके सम्पृक्ते आमिश्रत्वान्नैव क्षीरग्रहणेन गृह्येते, नाप्युदकग्रहणेन । इष्यते च ग्रहणं स्यादिति; तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यन्तादिवद्वचनम् । एवमर्थ-मिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् ।' आणि म्हणूनच बालमनोरमा-कारांनीं या विषयाचा उहापोह करून 'एतेन स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थमिदं सूत्रमिति निरस्तम्' असें म्हटलें आहे.) अशा रीतीनें वर सांगितल्याप्रमाणें स्थानिवद्भावाचा आश्रय केल्यानें 'प्राच्छंति' इत्यादि स्थलीं विसर्ग होण्याची आपत्ति टाळण्याकरितां ('उभयथर्क्षु' इत्यादि) ज्ञापकाचा आधार घेण्याची कांहीं गरज राहत नाहीं; कारण त्या उदाहरणांत (एकादेशाचा कोणताहि स्थानी पदसंज्ञक नसल्यामुळें) रेफान्ताचे ठिकाणीं स्थानिवद्भावानें पदसंज्ञा होऊं शकत नाहीं. (साक्षात् श्रुत स्थान्यादेशभाव न मानतां) आनुमानिक स्थान्यादेशभाव मानला तरी, 'प्र+ऋच्छ्' यांचे जागीं होणाऱ्या 'प्राच्छं' या समुदायरूप आदेशाचे ठिकाणीं 'प्र' शब्दांत असणारे धर्म जरी स्थानिवद्भावानें येऊं शकतात तरी 'प्रार्' चे ठिकाणीं ते धर्म येऊं शकत नसल्यामुळें रेफ = रकार हा पदान्तीं असणारा ठरत नाहीं. ('प्र+ऋच्छति' या स्थलीं 'अ' व 'ऋ' या दोन वर्णांचे जागीं 'उपसर्गादृति धातौ' सू. ७४ या सूत्रानें 'आर्' असा वृद्धिरूप एकादेश होतो. 'अ' व 'ऋ' हे जे 'आर्' या एकादेशाचे स्थानी आहेत त्यांपैकीं कोणालाहि पदसंज्ञा नसून 'प्र' व 'ऋच्छति' यांना पदसंज्ञा आहे. म्हणून 'आर्' या आदेशाला स्थानिवद्भावानें पदसंज्ञा होऊं शकत नसल्यामुळें, त्या आदेशांतील रेफ पदान्तीं आहे असें मानतां येत नाहीं आणि त्यामुळें त्या रेफाचे जागीं 'खरवसानयोः' या सूत्रानें विसर्गाची प्राप्तीच होत नाहीं. आतां 'अ' व 'ऋ' या साक्षात् श्रुत स्थानींचे जागीं 'आर्' हा आदेश झाला आहे असें न मानतां, 'प्र' व 'ऋच्छ्' या दोन आनुमानिक स्थानींचे जागीं 'प्राच्छं' असा आनुमानिक आदेश

झाला आहे असें जरी मानलें तरी, 'प्र' या स्थानीचे ठिकाणीं असणारे पदत्वादि धर्म 'प्राच्छ्' या आदेशामध्यें स्थानिवद्भावानें येऊं शकतील, पण त्या आदेशांतील 'प्रार्' या एकदेशाचे ठिकाणीं ते धर्म स्थानिवद्भावानें आणतां येणें शक्य नाहीं; कारण 'प्रार्' हा अनुमानिक आदेश नसून 'प्राच्छ्' हा आनुमानिक आदेश आहे, आणि जरी 'प्र' या स्थानीत असलेली पदसंज्ञा 'प्राच्छ्' या आदेशाला करतां येईल तरी, त्या आदेशांत अन्तर्भूत असलेल्या 'प्रार्' या एकदेशाला कोणत्याहि रीतीनें पदसंज्ञा प्राप्त होऊं शकत नाहीं आणि अशा रीतीनें 'प्रार्' यांतील रेफ पदान्तीं आहे असें मानतां येत नसल्यामुळें, त्या रेफाचे जागीं विसर्गाची प्राप्तीच होत नाहीं. म्हणून त्या रेफाचा विसर्ग होणें या कार्याचें निवारण करण्याकरितां दीक्षितांनीं जे पाणिनीय निर्देश ज्ञापकरूपानें मनोरमेंत दिले आहेत त्यांचा आधार घेण्याची कांहींच आवश्यकता नाहीं असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

'वर्णाश्रये विधावन्तादिवद्भावप्रतिषेधो वाच्य:'–म्हणजे वर्णाचा आश्रय करून कार्य करतेवेळीं 'अन्तादिवच्च' हें सूत्र प्रवृत्त करूं नये असा प्रतिषेध सांगितला पाहिजे–या वार्तिकाचें प्रत्याख्यान करणारें 'न वाऽताद्रूप्यातिदेशात्' हें वार्तिक आहे व या वार्तिकाचा असा अर्थ आहे कीं, पूर्व वार्तिक पठित करण्याची कांहीं गरज नाहीं; कारण 'अन्तादिवच्च' या सूत्रानें केवळ वर्णाचे ठिकाणीं राहणाऱ्या धर्माचा–अल्मात्रवृत्तिधर्माचा–अतिदेश करतां येत नाहीं. (प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत 'वर्णाश्रयविधौ च,' म्हणजे 'वर्णाश्रयविधौ च नाऽन्तादिवद्भवतीति वक्तव्यम्,' हें वार्तिक पठित करून, पुढें त्या वार्तिकाचें प्रत्याख्यान करणारें 'न वाऽताद्रूप्यातिदेशात्' हें द्वितीय वार्तिक पठित केलें आहे व या द्वितीय वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात–'न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? । अताद्रूप्यातिदेशात् । न हि ताद्रूप्यमतिदिश्यते । रूपाश्रया वा एते विधयोऽताद्रूप्यान्न भविष्यन्ति ।' या भाष्याचा अर्थ कैयटवृत्तींत व उद्योतांत

स्पष्ट केला आहे व तो असा—'अवयववाचकाऽन्ताऽऽदिशब्दाभ्यामाक्षिप्तसमुदायनिमित्तकार्यमात्रमनेनातिदिश्यते, नत्वन्ताद्यवयवमात्रनिबन्धनकार्यम्।') पूर्व समुदायाचा अन्त्य वर्ण व पर समुदायाचा आद्य वर्ण या दोहोंचे जागीं एकादेश करण्यापूर्वी पूर्व व पर समुदायांचे ठिकाणीं जें प्रातिपदिकत्व, सुबन्तत्व, प्रत्ययत्व इत्यादि धर्म होते ते धर्म एकादेश केल्यावर देखील तशा पूर्व व पर समुदायांचे ठिकाणीं येतात असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ आहे. असा त्या सूत्राचा अर्थ होत असल्यामुळेंच, तुगागम करतेवेळीं एकादेश असिद्ध समजावा, म्हणजे एकादेश झालाच नाहीं असें मानून तुगागम करावा, (या अर्थाचें 'षत्वतुकोरसिद्धः' ३३३३) हें वचन चरितार्थ ठरतें. प्रकृत सूत्राचा तसा अर्थ न मानल्यास, 'अधीत्य' इत्यादि स्थलीं (परादिवद्भावानें 'ई' हा एकादेश ऱ्हस्व 'इ' च आहे असें मानल्यानें) त्या ऱ्हस्वत्वामुळें तुगागमाची सिद्धि होऊन 'षत्वतुकोरसिद्धः' हें एकादेश असिद्ध होतो असें सांगणारें वचन व्यर्थ ठरतें हें उघड आहे. वर सांगितल्याप्रमाणें प्रकृत सूत्राचा अर्थ असल्यामुळेंच, 'खट्वाभिः' या स्थलीं ('भिस्' प्रत्ययाचे जागीं) 'ऐस्' आदेश होत नाहीं. (एकादेशाचें ठिकाणीं ताद्रूप्यातिदेश करतां येत नाहीं, म्हणजे दोन वर्णांचे जागीं झालेला एकादेश पूर्ववर्णसदृश किंवा परवर्णसदृश मानून त्या वर्णाच्या निमित्तानें पूर्व किंवा पर समुदायास प्राप्त होणारें कार्य करतां येत नाहीं, म्हणूनच, पाणिनीला 'षत्वतुकोरसिद्धः' हें सूत्र मुद्दाम करावें लागलें असें कैयटानें देखील प्रकृत सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तींत म्हटलें आहे. त्या वृत्तींत कैयटानें प्रकृत सूत्रान्वयें अल्मात्रनिमित्तक कार्याचा अतिदेश होत नाहीं हें सांगून पुढें 'तुक्यसिद्धवचनं चास्याऽर्थस्य लिङ्गम्। यदि हि वर्णाश्रयो विधिरनेनातिदिश्येत तदाऽधीत्य प्रेत्येत्यादावेकादेशस्य ऱ्हस्वत्वं प्रत्यादिवद्भावात्तुकः सिद्धत्वात्तुक्यसिद्धत्वं न ब्रूयात्।' असें म्हटलें आहे. 'अधि + इ + क्त्वा' या स्थलीं 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' सू. ३३३२ या सूत्रानें 'क्त्वा' चे जागीं ल्यबादेश

होण्यापूर्वीं धातु व उपसर्ग यांचा समास होणें आवश्यक आहे. समास केला असतां, 'नित्या समासे' या वचनान्वयें, धातु व उपसर्ग यांचें सन्धिकार्य होणें आवश्यक आहे. 'अकः सवर्णे दीर्घः' सू. ८५ या सूत्रानें प्राप्त होणारें तें अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घरूप सन्धिकार्य केल्यावर 'ई' असा एकादेश होऊन 'अधी + य' अशी स्थिति होते. 'अधी' यांतील एकादेश ईकार जो दोन ऱ्हस्व इकारांचे जागीं झाला आहे तो परादिवद्भावानें ऱ्हस्व इकारच आहे व 'इ' धातूच आहे असें मानल्यास, त्या ऱ्हस्ववर्णाच्या निमित्तामुळें 'ऱ्हस्वस्य पिति कृति तुक्' सू. २८५८ या सूत्रानें तुगागम होऊं शकतोच. मग 'षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेश असिद्धः स्यात्' या अर्थाचें 'षत्वतुकोरसिद्धः' हें सूत्र पाणिनींनें कां केलें ? तें सूत्र व्यर्थ ठरूं पाहतें. म्हणून तें सूत्र चरितार्थ ठरण्याकरितां हें मानणें आवश्यक आहे कीं, प्रकृत सूत्रानें अन्तादिवर्णमात्रप्रयुक्त म्हणजे केवळ अन्त्य किंवा आद्य वर्णाच्या निमित्तानें प्राप्त होणाऱ्या, कार्याचा अतिदेश करतां येत नाहीं. त्यामुळें 'अधी+य' या स्थलीं 'अधी' हें दीर्घान्त अङ्ग असल्यामुळें, ऱ्हस्वान्त अङ्गास तुगागम होण्याचें विधान करणाऱ्या 'ऱ्हस्वस्य पिति कृति तुक्' या सूत्रानें तुगागम होऊं शकत नाहीं. तुगागम न केल्यास, 'अधीय' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. तसें अनिष्ट रूप न व्हावें म्हणून, तुगागम करतेवेळीं एकादेश असिद्ध समजावा या अर्थाचें 'षत्वतुकोरसिद्धः' हें सूत्र पाणिनीनें मुद्दाम केलें आहे. तें सूत्र असल्यामुळें, तुगागम करतेवेळीं एकादेश झालाच नाहीं व 'अधि + इ' अशीच स्थिति आहे आणि 'इ' हें ऱ्हस्वान्त अङ्ग कायमच आहे असें मानल्यानें, तुगागम होऊन 'अधीत्य' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें आणि अशा रीतीनें 'षत्वतुकोरसिद्धः' हें सूत्र प्रकृत सूत्रानें अन्तादिवर्णमात्रप्रयुक्त कार्याचा अतिदेश करतां येत नाहीं याचें ज्ञापक ठरतें. तसेंच 'खट्व + टाप् + भिस् = खट्व + आ + भिस्' अशा स्थितींत 'खट्व' यांतील अन्त्य अकाराच्या व त्यापुढील आकाराच्या जागीं 'अकः सवर्णे दीर्घः

सू. ८५ या सूत्रानें 'आ' असा जो एकादेश होतो तो पूर्वान्त-वद्भावानें 'अ'च आहे असें मानून त्या अदन्तत्वनिमित्तामुळें 'अतो भिस ऐस्' सू. २०३ या सूत्रानें प्राप्त होणारें 'भिस्' प्रत्ययाचे जागीं 'ऐस्' आदेश करणें हें कार्य करतां येत नाहीं व त्यामुळें 'भिस्' प्रत्ययाचे जागीं 'ऐस्' आदेश न होतां 'खट्वाभिः' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. प्रकृत सूत्रानें ताद्रूप्यातिदेश करतां आला असता तर 'अतो भिस ऐस्' सू. २०३ हें सूत्र प्रवृत्त होऊन 'खट्वैः' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति आली असती.)

'अत्र च कार्यकालपक्षे' या मनोरमेच्या पंक्तींतील 'अत्र' या पदाचा 'सुखार्तः इत्यत्र प्रार्च्छतीत्यत्र च' असा अर्थ आहे. 'सुखार्तः' या प्रथम उदाहरणांत 'ऋत' या विशिष्ट शब्दाचा निर्देश केला असून त्याला तृतीयासमासाची अपेक्षा असल्यामुळें व 'प्रार्च्छति' या द्वितीय उदाहरणांत उपसर्गत्व, धातुत्व इत्यादिकांची अपेक्षा असल्यामुळें, त्या दोन्ही उदाहरणांत होणारें वृद्धिरूप एकादेशकार्य (रेफाचा विसर्ग करणें या कार्याच्या मानानें) बहिरङ्ग ठरतें असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. ('ऋते च तृतीयासमासे' या वार्तिकानें जें वृद्धिरूप एकादेशकार्य होणें सांगितलें आहे तें 'अ'वर्णान्तापुढें 'ऋत' हा विशिष्ट शब्द आल्यास त्या दोन शब्दांचा जेथें तृतीयासमास होतो तशाच ठिकाणीं होणें सांगितलें आहे. सारांश वृद्धिरूप एकादेशकार्य त्या वार्तिकान्वयें होण्याकरितां 'ऋत' या विशिष्ट शब्दाची व तृतीयासमासाची अपेक्षा आहे, आणि म्हणूनच 'कृष्णस्य ऋद्धिः कृष्णर्द्धिः, परभर्तः, इत्यादि स्थलीं वृद्धिरूप एकादेश न होतां गुणरूप एकादेश होतो. 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' सू. ७६ या सूत्रानें रेफाचा विसर्ग होण्याकरितां तशा निमित्तांची अपेक्षा नाहीं. अशा रीतीनें वृद्धिरूप एकादेशकार्य अधिकनिमित्तापेक्ष असून त्याच्या मानानें विसर्गाचा रेफ करणें हें कार्य अल्पनिमित्तापेक्ष असल्यामुळें, 'अल्पापेक्षमन्तरङ्गं बह्वपेक्षं बहिरङ्गम्' या न्यायान्वयें वृद्धिरूप एकादेशकार्य विसर्ग-

होण्यापूर्वीं धातु व उपसर्ग यांचा समास होणें आवश्यक आहे. समास केला असतां, 'नित्या समासे' या वचनान्वयें, धातु व उपसर्ग यांचें सन्धिकार्य होणें आवश्यक आहे. 'अकः सवर्णे दीर्घः' सू. ८५ या सूत्रानें प्राप्त होणारें तें अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घरूप सन्धिकार्य केल्यावर 'ई' असा एकादेश होऊन 'अधी + य' अशी स्थिति होते. 'अधी' यांतील एकादेश ईकार जो दोन ऱ्हस्व इकारांचे जागीं झाला आहे तो परादिवद्भावानें ऱ्हस्व इकारच आहे व 'इ' धातूच आहे असें मानल्यास, त्या ऱ्हस्ववर्णाच्या निमित्तामुळें 'ऱ्हस्वस्य पिति कृति तुक्' सू. २८५८ या सूत्रानें तुगागम होऊं शकतोच. मग 'षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेश असिद्धः स्यात्' या अर्थाचें 'षत्वतुकोर-सिद्धः' हें सूत्र पाणिनीनें कां केलें ? तें सूत्र व्यर्थ ठरूं पाहतें. म्हणून तें सूत्र चरितार्थ ठरण्याकरितां हें मानणें आवश्यक आहे कीं, प्रकृत सूत्रानें अन्तादिवर्णमात्रप्रयुक्त म्हणजे केवळ अन्त्य किंवा आद्य वर्णाच्या निमित्तानें प्राप्त होणाऱ्या, कार्याचा अतिदेश करतां येत नाहीं. त्यामुळें 'अधी + य' या स्थलीं 'अधी' हें दीर्घान्त अङ्ग असल्यामुळें, ऱ्हस्वान्त अङ्गास तुगागम होण्याचें विधान करणाऱ्या 'ऱ्हस्वस्य पिति कृति तुक्' या सूत्रानें तुगागम होऊं शकत नाहीं. तुगागम न केल्यास, 'अधीय' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. तसें अनिष्ट रूप न व्हावें म्हणून, तुगागम करतेवेळीं एकादेश असिद्ध समजावा या अर्थाचें 'षत्वतुकोरसिद्धः' हें सूत्र पाणिनीनें मुद्दाम केलें आहे. तें सूत्र असल्यामुळें, तुगागम करतेवेळीं एकादेश झालाच नाहीं व 'अधि + इ' अशीच स्थिति आहे आणि 'इ' हें ऱ्हस्वान्त अङ्ग कायमच आहे असें मानल्यानें, तुगागम होऊन 'अधीत्य' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें आणि अशा रीतीनें 'षत्वतुकोर-सिद्धः' हें सूत्र प्रकृत सूत्रानें अन्तादिवर्णमात्रप्रयुक्त कार्याचा अतिदेश करतां येत नाहीं याचें ज्ञापक ठरतें. तसेंच 'खट्व + टाप् + भिस् = खट्व + आ + भिस्' अशा स्थितींत 'खट्व' यांतील अन्त्य अकाराच्या व त्यापुढील आकाराच्या जागीं 'अकः सवर्णे दीर्घः

सू. ८५ या सूत्रानें 'आ' असा जो एकादेश होतो तो पूर्वान्तवद्भावानें 'अ'च आहे असें मानून त्या अदन्तत्वनिमित्तामुळें 'अतो भिस ऐस्' सू. २०३ या सूत्रानें प्राप्त होणारें 'भिस्' प्रत्ययाचे जागीं 'ऐस्' आदेश करणें हें कार्य करतां येत नाहीं व त्यामुळें 'भिस्' प्रत्ययाचे जागीं 'ऐस्' आदेश न होतां 'खट्वाभिः' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. प्रकृत सूत्रानें ताद्रूप्यातिदेश करतां आला असता तर 'अतो भिस ऐस्' सू. २०३ हें सूत्र प्रवृत्त होऊन 'खट्वैः' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति आली असती.)

'अत्र च कार्यकालपक्षे' या मनोरमेच्या पंक्तींतील 'अत्र' या पदाचा 'सुखार्तः इत्यत्र प्रार्च्छतीत्यत्र च' असा अर्थ आहे. 'सुखार्तः' या प्रथम उदाहरणांत 'ऋत' या विशिष्ट शब्दाचा निर्देश केला असून त्याला तृतीयासमासाची अपेक्षा असल्यामुळें व 'प्रार्च्छति' या द्वितीय उदाहरणांत उपसर्गत्व, धातुत्व इत्यादिकांची अपेक्षा असल्यामुळें, त्या दोन्ही उदाहरणांत होणारें वृद्धिरूप एकादेशकार्य (रेफाचा विसर्ग करणें या कार्याच्या मानानें) बहिरङ्ग ठरतें असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. ('ऋते च तृतीयासमासे' या वार्तिकानें जें वृद्धिरूप एकादेशकार्य होणें सांगितलें आहे तें 'अ'वर्णान्तापुढें 'ऋत' हा विशिष्ट शब्द आल्यास त्या दोन शब्दांचा जेथें तृतीयासमास होतो तशाच ठिकाणीं होणें सांगितलें आहे. सारांश वृद्धिरूप एकादेशकार्य त्या वार्तिकान्वयें होण्याकरितां 'ऋत' या विशिष्ट शब्दाची व तृतीयासमासाची अपेक्षा आहे, आणि म्हणूनच 'कृष्णस्य ऋद्धिः कृष्णर्द्धिः, परभर्तः, इत्यादि स्थलीं वृद्धिरूप एकादेश न होतां गुणरूप एकादेश होतो. 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' सू. ७६ या सूत्रानें रेफाचा विसर्ग होण्याकरितां तशा निमित्तांची अपेक्षा नाहीं. अशा रीतीनें वृद्धिरूप एकादेशकार्य अधिकनिमित्तापेक्ष असून त्याच्या मानानें विसर्गाचा रेफ करणें हें कार्य अल्पनिमित्तापेक्ष असल्यामुळें, 'अल्पापेक्षमन्तरङ्गं बह्वपेक्षं बहिरङ्गम्' या न्यायान्वयें वृद्धिरूप एकादेशकार्य विसर्ग-

कार्याच्या मानानें बहिरङ्ग ठरतें व 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'–परि. ५०–ही परिभाषा दीक्षितांच्या मतें कार्यकालपक्षांत त्रिपादींत उपस्थित होत असल्यामुळें, वृद्धिरूप एकादेशकार्य सापादिक असून देखील त्रैपादिक अन्तरङ्ग विसर्गकार्य करतेवेळीं, तें सापादिक कार्य त्या पक्षांत असिद्ध ठरतें. त्यामुळें विसर्गकार्य करतेवेळीं 'आर्' हा एकादेश झालाच नाहीं व रेफ अस्तित्वांतच नाहीं असें मानावें लागत असल्यामुळें, रेफाचा विसर्ग होणें या कार्याची प्राप्तीच होत नाहीं. तसेंच 'प्र + ऋच्छति' या उदाहरणांत 'उपसर्गादृति धातौ' सू. ७४ या सूत्रानें जें वृद्धिरूप एकादेशकार्य होतें त्या कार्याला 'अ' वर्णान्त उपसर्गपूर्वी असणें व त्यापुढें ऋकारानें सुरू होणारा धातू असणें अशा प्रकारच्या उपसर्गत्व व धातुत्व या अधिक निमित्तांची अपेक्षा असून, रेफाचा विसर्ग होण्यास तशा निमित्तांची अपेक्षा नाहीं. म्हणून अल्पापेक्ष विसर्गकार्य बह्वपेक्ष वृद्धिरूप एकादेशकार्याच्या मानानें वर सांगितल्याप्रमाणें अन्तरङ्ग ठरतें व कार्यकालपक्षांत 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' या परिभाषान्वयें विसर्गकार्य करतेवेळीं वृद्धिरूप एकादेशकार्य असिद्ध ठरत असल्यामुळें, म्हणजे तें कार्य झालेंच नाहीं व रेफाचें अस्तित्वच नाहीं असें मानावें लागत असल्यामुळें, विसर्गकार्याची त्या पक्षांत प्राप्तीच होत नाहीं असा दीक्षितांचे म्हणण्याचा आशय आहे असें शब्दरत्नकार म्हणतात.) 'अचोरानन्तर्यं तत्रेति हरदत्तपक्षे' या मनोरमेच्या पंक्तींतील 'अचोरानन्तर्यम्' या पदांचा 'अचोऽजानन्तर्यनिमित्तम्'–म्हणजे जेथें एका अचाच्या लगेंच पुढें त्याचे ठिकाणीं कार्य होण्याचें अच्रूप निमित्त उपस्थित आहे– असा अर्थ आहे. ('निमित्त-निमित्तिभावापन्नाज्द्वयनिरूपितपरस्परानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे, बहि-रङ्गे वा बहिरङ्गासिद्धत्वम्न' असा हरदत्ताच्या मतें 'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः'–परि–५१–या परिभाषेचा अर्थ आहे. पण हा अर्थ दीक्षितांना मान्य नाहीं हें पूर्वीं मनोरमेंत सांगितलेंच आहे.) मनोरमेंतील 'पश्चात् प्रवर्तमाने' या पदांचा 'पश्चात् प्रवर्तमाने

अन्तरङ्गे' असा अर्थ आहे. 'नाजानन्तर्ये' या परिभाषेचें 'षत्वतुकोरसिद्धः' सू. ३३३३ या सूत्रांत केलेलें तुक्‌चें ग्रहण ज्ञापक आहे. ही परिभाषा न मानली तर, 'अधीत्य' इत्यादि स्थलीं ('क्त्वा' चे जागीं) ल्यबादेश होण्याकरितां पूर्वी ('अधि' हा उपसर्ग व त्यापुढील 'इ' हा धातु या दोहोंचा 'कुगतिप्रादयः' सू. ७६१ या सूत्रानें होणारा) समास करणें आवश्यक आहे व समास केल्यावर ('नित्या समासे' या वचनान्वयें 'अधि' व 'इ' यांचा,) सन्धि करणें हें कार्य नित्य असल्यामुळें (सन्धि करणें टाळतां येत नाहीं व धातु व उपसर्ग यांचा समास होऊन सन्धि झाल्यावरच 'क्त्वा' चे जागीं ल्यबादेश होऊं शकतो) व ल्यबादेश होईपर्यंत (धातु व उपसर्ग यांचे) सन्धि न होतां पृथक् स्थितींत—सन्धिशिवाय—राहणें अशक्य असल्यामुळें, ('अकः सवर्णे दीर्घः' सू. ८५ या सूत्रानें सवर्णदीर्घरूप) एकादेश प्रथम केला असतां, तो एकादेश दोन भिन्न पदांत असणाऱ्या दोन वर्णांचे जागीं होणारा असल्याकारणानें, (केवळ 'ल्यप्' या पित् प्रत्ययाच्या निमित्तामुळें 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' सू. २८५८ या सूत्रानें होणाऱ्या) तुगागमकार्याच्या मानानें बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळें ('असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' या परिभाषान्वयें) असिद्ध ठरतोच. (म्हणून तो एकादेश असिद्ध ठरण्याकरितां 'षत्वतुकोरसिद्धः' सू. ३३३३ या सूत्रांत केलेलें) तुग्ग्रहण व्यर्थ ठरूं पाहतें हें उघड आहे. (समास प्रथम होऊन व नंतर नित्य सन्धिकार्य होऊन सवर्णदीर्घरूप बहिरङ्ग एकादेश झाल्यावर, 'ल्यप्' प्रत्ययाच्या निमित्तामुळें, नंतर) जेव्हां तुगागमरूप अन्तरङ्गकार्याची प्राप्ति होते तेव्हां तें अन्तरङ्गकार्य अचाच्या लगेंच पुढें असणाऱ्या (ल्यप्‌रूप) भिन्न निमित्तामुळें होणारें कार्य असल्यामुळें कांहीं दोष येत नाहीं, म्हणजे 'नाजानन्तर्ये' ही परिभाषा वरील उदाहरणास लागू पडते व त्यामुळें पूर्वी झालेलें बहिरङ्ग एकादेशरूप कार्य बहिरङ्ग ठरत नाहीं. ('अधीत्य' या रूपाची प्रक्रिया पूर्वी दिलीच आहे. 'अधि + इ + क्त्वा' या स्थलीं 'अधि' व 'इ' यांचा समास होऊन व नंतर

सवर्णदीर्घ एकादेशरूप सन्धिकार्य होऊन ‘क्त्वा’ चे जागीं ल्यबादेश झाला असतां ‘अधी + ल्यप् = अधी + य’ अशी स्थिति होते. येथें ‘अधी’ हें दीर्घान्त अङ्ग असल्यामुळें, ‘ऱ्हस्वस्य पिति कृति तुक्’ या सूत्रानें ऱ्हस्वान्त अङ्गाला होणाऱ्या तुगागमाची प्राप्ति होत नाहीं. जरी ल्यप्प्रत्ययनिमित्तक तुगागमकार्य पदद्वयस्थितवर्णद्वयापेक्ष एकादेशकार्याच्या मानानें अन्तरङ्ग आहे व एकादेशकार्य बहिरङ्ग आहे तरी, ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ या परिभाषेची ‘नाजानन्तर्ये’ ही निषेधक परिभाषा असल्यामुळें, सवर्णदीर्घ एकादेश बहिरङ्ग असून देखील तो बहिरङ्ग आहे असें मानतां येत नाहीं; कारण या स्थलीं जें तुगागमरूप अन्तरङ्गकार्य करणें आहे तें ‘इ’ या अचास त्याच्या लगेंच पुढें असलेल्या ल्यप्प्रत्ययाच्या निमित्तामुळें करणें आहे. अशा रीतीनें पूर्वीं झालेलें एकादेशरूप बहिरङ्गकार्य ‘नाजानन्तर्ये’ या परिभाषान्वयें बहिरङ्ग ठरत नसल्यामुळें, तें कार्य बहिरङ्ग असून देखील असिद्ध ठरत नाहीं, म्हणजे एकादेश झालाच नाहीं असें मानतां येत नाहीं. त्यामुळें ‘अधि + इ + य अशीच स्थिति आहे असें मानतां येत नसल्यामुळें व ‘अधी + य’ अशीच वास्तविक स्थिति आहे असें मानणें भाग पडत असल्यामुळें, ‘अधी’ या दीर्घान्त अङ्गाला, वर सांगितल्याप्रमाणें, तुगागम होऊं शकत नाहीं. तुगागम न केल्यास ‘अधीय’ असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टाळण्याकरितां पाणिनीनें ‘षत्वतुकोरसिद्धः’ या सूत्रांत तुग्ग्रहण केलें आहे. त्यामुळें तुगागमकार्य करतेवेळीं पूर्वीं झालेला सवर्णदीर्घरूप एकादेश असिद्ध ठरतो व ‘अधि + इ’ अशीच स्थिति आहे असें मानावें लागतें आणि अशा स्थितींत ‘ल्यप्’ या पित्प्रत्ययाच्या पूर्वीं ‘इ’ हें ऱ्हस्वान्त अङ्ग येत असल्यामुळें, ‘ऱ्हस्वस्य पिति कृति तुक्’ या सूत्रानें त्या ऱ्हस्वान्त अङ्गास तुगागम होऊन ‘अधीत्य’ असें इष्ट रूप सिद्ध होतें व अशा रीतीनें ‘षत्वतुकोरसिद्धः’ या सूत्रांतील तुग्ग्रहण ‘नाजानन्तर्ये’ या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें. ही परिभाषा नसती तर, वरील सूत्रांत तुग्ग्रहण करण्याची

कांहींच गरज नव्हती; कारण तुगागमरूप अन्तरङ्गकार्य करतेवेळीं बहिरङ्ग एकादेश 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' या परिभाषान्वयें असिद्ध ठरलाच असता व तुगागम सहज करतां आला असता. पण 'नाजानन्तर्ये' ही परिभाषा असल्यामुळें तो एकादेश बहिरङ्ग व असिद्ध न ठरण्याची जी आपत्ति येत होती ती टाळण्याकरितांच पाणिनीला 'षत्वतुकोरसिद्धः' या सूत्रांत तुग्ग्रहण मुद्दाम करावें लागलें आणि अशा रीतीनें तें तुग्ग्रहण 'नाजानन्तर्ये' या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'अजानन्तर्यमिति कैयटमते' या मनोरमेच्या पंक्तींतील 'अजानन्तर्यम्' या पदाचा 'अचः अन्यानन्तर्यम्' असा अर्थ आहे. (सारांश बहिरङ्गकार्य केल्यावर अन्तरङ्गकार्याची प्राप्ति झाली असतां, 'नाजानन्तर्ये' ही परिभाषा लागू पडण्याकरितां ज्या अचाला अन्तरङ्गकार्य करणें आहे त्या अचापुढें दुसरा अच् असणें या निमित्ताची आवश्यकता जी हरदत्त मानतो तशी आवश्यकता नसून, त्या अचापुढें असणाऱ्या निमित्तामुळें—मग तें निमित्त अच्रूप असो किंवा अज्भिन्न असो—अन्तरङ्गकार्य प्राप्त होणें एवढ्याचीच आवश्यकता आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

मनोरमा—उपसर्गेणेति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसञ्ज्ञा इत्युक्तत्वादिति भावः ।

('खरवसानयोर्विसर्जनीयः' सू. ७६ या सूत्रावरील कौमुदींत 'उपसर्गादृति धातौ' सू. ७४ या सूत्रासंबंधानें) 'उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे' असें जें म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, ज्या धातूच्या क्रियारूप अर्थामध्यें (प्रादिगणांत पठित असलेल्या) 'प्र' इत्यादि शब्दांचा अन्वय होतो त्या धातूचे ते प्रादिशब्द गतिसंज्ञक किंवा उपसर्गसंज्ञक होतात असें भाष्यकारादिकांनीं म्हटलें आहे. ('गतिश्च' सू. १·४·६० या सूत्रावरील भाष्यांत 'गत्युपसर्गसंज्ञाः

क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीतिवचनम्' हें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें भाष्यकारांनीं 'गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्' असें व्याख्यान केलें आहे. सारांश दीक्षितांनीं जें मनोरमेंत वर सांगितल्याप्रमाणें व्याख्यान केलें आहे त्याला वरील वार्तिक व भाष्य प्रमाण आहे असा त्यांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. या वरील भाष्यावरून हें सिद्ध होतें कीं, उपसर्गाचा धातूशीं नित्य संबंध असतो व तो धातूशिवाय स्वतंत्रपणें कधींहि राहत नाहीं. त्यामुळें 'उपसर्ग' हा शब्द उच्चारला कीं, धातु आपोआपच आक्षिप्त होतो. म्हणून 'उपसर्गादृति धातौ' या सूत्रांत 'उपसर्गात्' या पदाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, 'धातौ' या पदाचें ग्रहण केलें नसतें तरी चालूं शकलें असतें. तथापि त्या सूत्रांत त्या पदाचें जें ग्रहण केलें आहे त्याचें कारण हें कीं, त्या सूत्राचा 'धातौ' असा योगविभाग, पुनर्वृद्धिविधानाकरितां व 'ऋत्यकः' सू. ९२ या सूत्रानें प्राप्त होणाऱ्या पाक्षिक प्रकृतिभावाचा बाध होण्याकरितां, करतां यावा असें दीक्षितांनीं कौमुदींत म्हटलें आहे.)

शब्दरत्न—यत्क्रियेति । यदर्थक्रियायुक्ता इत्यर्थः । इत्युक्तत्वादिति । भाष्यकारादिभिरिति शेषः ॥

मनोरमेंतील 'यत्क्रियायुक्ताः' या पदाचा 'यदर्थक्रियायुक्ताः' असा अर्थ आहे. ('यत्क्रियायुक्ताः' या पदांतील 'यत्' या सर्वनामानें धातूचा परामर्श होतो. धातूचा व त्यानें बोधित होणाऱ्या क्रियेचा अर्थार्थिभावसंबंध आहे व हा अर्थ स्पष्ट करण्याकरितां शब्दरत्नकारांनीं 'यदर्थक्रियायुक्ताः' असा मनोरमेंतील पदाचा अर्थ केला आहे.) मनोरमेंतील 'इत्युक्तत्वात्' या पदापुढें 'भाष्यकारादिभिः' हें पद अध्याहृत आहे. (ज्या वार्तिकांत व भाष्यांत दीक्षितांनीं व्याख्यान केल्याप्रमाणें म्हटलें आहे तें वार्तिक व भाष्य मनोरमेच्या विचरणांत वर दिलेंच आहे. व त्या भाष्यांत 'वृद्धिविधौ

च धातुग्रहणानर्थक्यम्' हें वार्तिक पठित करून भाष्यकारांनीं 'वृद्धिविधौ च धातुग्रहणानर्थक्यम् । उपसर्गादृति धातौ इति' असें स्पष्ट म्हटलें आहे.)

मनोरमा---प्रार्षभीयतीति "शरोऽचि" इति द्वित्वनिषेधः ।।

('वा सुप्यापिशलेः' सू. ७७ या सूत्रावरील कौमुदींत दिलेल्या) 'प्रार्षभीयति' या उदाहरणांत ('अचो रहाभ्यां द्वे' सू. ५९ या सूत्रानें पावलेलें षकाराचें द्वित्व होत नाहीं याचें कारण हें कीं,) 'शरोऽचि' सू. ३४० हें द्वित्वनिषेधक सूत्र आहे (व तें द्वित्वनिषेधक सूत्र असल्यामुळें, जरी 'आ' या अचापुढें रकार असून त्यापुढें षकार हा 'यर्' आहे तरी, तो शर् असल्यामुळे त्या षकाराचें 'अचो रहाभ्यां द्वे' या सूत्रानें पावलेलें वैकल्पिक द्वित्व होत नाहीं.)

मनोरमा---प्रेजत इति । एजृ दीप्तौ । कम्पनार्थस्तु परस्मैपदी । एजते कम्पते इति तु प्राचां व्याख्यानं प्रामादिकमेव । एङ्येङित्येव सिद्धे परग्रहणमुत्तरार्थं रूपग्रहणं तु चिन्त्यप्रयोजनम्, एङि पर इत्येव सिद्धेः । यथा "अमि पूर्वः" इति । नियोगोऽवधारणमिति । यदाहुः---

"अनवक्लृप्तौ यदा दृष्टः पररूपस्य गोचरः ।।
एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेऽयं यदा भवेत्" ।। १ ।। इति

एतेन 'नियोजनं नियोगो व्यापारः' इति व्याख्यानं परास्तम्, "यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरं" "ममैव जन्मान्तरपातकानाम्" इत्यादिप्रयोगविरोधात्, उदाहृतवृत्तिस्थश्लोकविरोधात्, "लङः शाकटायनस्यैव" "तपस्तपःकर्मकस्यैव" इत्यादिसौत्रप्रयोगविरोधाच्च । यत्तु श्लोकवार्तिकमिदमित्याहुः, तद्भ्रमसात् ।।

('एङि पररूपम्' सू. ७८ या सूत्रावरील कौमुदींत) 'प्रेजते' हें जें उदाहरण दिलें आहे तें 'एजृ दीप्तौ' या धातूचें उदाहरण

होय. 'कम्पने' या अर्थाचा वाचक 'एजृ' धातु परस्मैपदी आहे. ('एङि पररूपम्' या सूत्रावरील प्रक्रियाकौमुदींत 'प्रेजते' हें जें उदाहरण दिलें आहे त्याचें व्याख्यान करितांना) 'एजते कम्पते' असें जें प्रकाशकारांनीं म्हटलें आहे तें निःसंशय चूक आहे. ('एजृ' धातु धातुपाठांत भ्वादिगणांत दोनदां पठित आहे. या दोन धातूंपैकीं 'एजृ दीप्तौ'–धातु नं. १७९–हा आत्मनेपदी असून 'एजृ कम्पने'–धातु नं. २३४–हा धातु परस्मैपदी आहे. म्हणून 'एजृ कम्पने' या परस्मैपदी धातूचें 'प्रेजते' असें रूप होऊं शकत नाहीं. 'एजृ दीप्तौ' या आत्मनेपदी धातूचेंच तसें रूप होऊं शकतें. त्यामुळें 'प्रेजते' हें 'एजृ कम्पने' या धातूचें रूप आहे असें जें प्रकाशकारांनीं म्हटलें आहे तें चूक ठरतें हें उघड आहे. प्रसादकारांनीं देखील 'प्रेजते इति । एजृ कम्पने' असेंच म्हटलें आहे व तें म्हणणें देखील चूक आहे हें वरील व्याख्यानावरून स्पष्ट होतें.) 'एङि एङ' एवढेंच सूत्र करून देखील इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकत असतां, 'एङि पररूपम्' या सूत्रांत जें 'पर' शब्दाचें ग्रहण केलें आहे तें त्या शब्दाची उत्तरसूत्रांत–'ओमाङोश्च' इत्यादि पुढील तीन सूत्रांत–अनुवृत्ति व्हावी याकरितां केलें आहे. 'एङि परः' एवढेंच सूत्र केल्यानें इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकत असतां (व 'परः' हें पद पुढील तीन सूत्रांत अनुवृत्त होऊं शकत असतां) त्या सूत्रांत 'रूप' या शब्दाचें जें ग्रहण केलें आहे त्याचें प्रयोजन चिन्त्य आहे, म्हणजे त्या सूत्रांत 'रूपम्' या शब्दाचें ग्रहण करण्याची वास्तविक कांहीं आवश्यकता नव्हती. उदाहरणार्थ 'अमि पूर्वः' सू. १९४ एवढेंच सूत्र केलें आहे, म्हणजे त्या सूत्रांत 'रूप' शब्दाचें ग्रहण न करितां 'पूर्व' एवढ्याच शब्दाचें ग्रहण केलें आहे (व त्याचप्रमाणें 'एङि पररूपम्' असें सूत्र न करितां 'एङि परः' असें सूत्र केल्यानें सहज काम भागूं शकलें असतें व सर्व इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकली असती आणि 'परः' हें पद उत्तर सूत्रांत अनुवृत्त करतां येऊं शकलें असतें. 'एङि पररूपम्' या सूत्रावरील कौमुदींत

'एवे चानियोगे' हें जें वार्तिक पठित केलें आहे त्या वार्तिकांतील) 'नियोग' या शब्दाचा 'अवधारण' असा अर्थ आहे व त्या शब्दाचा असा अर्थ आहे याला 'अनवक्लृप्तौ यदा दृष्टः पररूपस्य गोचरः । एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेऽयं यदा भवेत् ॥' ही कारिका प्रमाण आहे. (या कारिकेचा अर्थ असा आहे कीं, जेव्हां 'एव' हा शब्द 'अवक्लृप्ति = अवधारण' या अर्थाचा वाचक नसतो तेव्हां तो 'एव' शब्द पररूप एकादेशाचा विषय होतो, म्हणजे अनवधारणार्थक 'एव' शब्द अवर्णान्तापुढें आल्यास 'वृद्धिरेचि' सू. ७२ या सूत्रानें वृद्धिरूप एकादेश न होतां 'एवे चानियोगे' या वार्तिकान्वयें पररूप एकादेश होतो. परंतु जेव्हां 'एव' हा शब्द 'नियम = अवधारण' या अर्थाचा वाचक असतो तेव्हां तो वृद्धीचा विषय होतो, म्हणजे अवधारणार्थक 'एव' शब्द 'अ' वर्णान्तापुढें आल्यास वरील वार्तिकान्वयें पररूप एकादेश होत नाहीं व 'वृद्धिरेचि' या सूत्रान्वयें वृद्धिरूप एकादेश होतो) अशी ही कारिका असल्यामुळें, 'नियोजनं नियोगो व्यापारः' असें जें (प्रसादकारांनीं) म्हटलें आहे तें चूक ठरतें; कारण त्यांनीं केलेला अर्थ 'यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरम्', 'ममैव जन्मान्तरपातकानाम्' इत्यादि प्रयोगांच्या व तसेंच त्यांनीं आपल्या टीकेंत जो श्लोक उदाहरणरूपानें दिला आहे त्याच्या आणि तसेंच 'लङः शाकटायनस्यैव' सू. २४६३ 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' सू. २७७१ इत्यादि पाणिनीय सूत्रांतील प्रयोगांच्या विरुद्ध आहे. (वरील सर्व प्रयोगांत 'एव' या शब्दाचा 'अवधारण' या अर्थामध्यें उपयोग केला असून 'व्यापार' या अर्थामध्यें उपयोग केला नाहीं आणि असें असून देखील वृद्धिरूप एकादेश केला आहे. या वरील सर्व उदाहरणांवरून हें स्पष्ट होतें कीं, वरील वार्तिकांतील 'नियोग' या शब्दाचा 'व्यापार' असा अर्थ नसून 'अवधारण' असाच अर्थ आहे, व त्याच्या उलट 'अनियोग' या शब्दाचा 'निश्चयात्मक कांहींच सांगतां येत नाहीं' असा अनिश्चितरूप किंवा असंभावना असा अर्थ आहे आणि म्हणूनच कौमुदींत दिलेल्या 'क्वेव

भोक्ष्यसे', म्हणजे तूं कोठें जेवशील याबद्दल निश्चयात्मक कांहींच सांगतां येत नाही किंवा 'तव भोजनं क्वचिदपि न संभाव्यते' या अर्थाच्या वाचक उदाहरणांत 'एव' हा शब्द अनिश्चितरूप अर्थाचा किंवा असंभावना या अर्थाचा वाचक असल्यामुळें येथें वृद्धिरूप एकादेश न होतां, वरील वार्तिकान्वयें पररूप एकादेश झाला आहे. प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं 'एङि पररूपम्' या सूत्रावरील वृत्तींत 'एवे चानियोगे' हें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचीं उदाहरणें देतांना 'अद्येव । नियोगे तु अद्यैव गच्छ' असें म्हटलें आहे व प्रसादकारांनीं आपल्या टीकेंत वरील वार्तिकाचें व दोन उदाहरणांचें व्याख्यान करितांना 'नियोजनं नियोगो व्यापारः।... एवशब्दो नियमे वर्तते । यदा व्यापारेणाविशिष्टं नियममाह तदा पररूपं भवति । यदा तु व्यापारविशिष्टं तदा न, किन्तु वृद्धिरेव स्यादिति । अद्येवेति । स्वरूपाख्यानं न तु नियोगः । अद्यैव गच्छेति नियोगः । अन्ये तु नियोगो नियमोऽवधारणमिति यावदिति नियोगं व्याख्यायाऽनियोगमनवधारणं कथयन्ति । ततश्च यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरम् इत्यादयः प्रयोगाः उपपन्ना भवन्तीत्याहुः' असें म्हटलें आहे. परंतु भाष्यकारांनीं हें वार्तिक 'एङि पररूपम्' सू. ६·१·९४ या सूत्रावरील भाष्यांत पठित करून जरी त्या वार्तिकाचीं उदाहरणें दिलीं आहेत तरी 'नियोग' या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट केला नाहीं. तथापि कैयटानें आपल्या वृत्तींत 'नियोगोऽवश्यंभावः, अवधारणं, तस्मादन्यत्रार्थे पररूपं भवति । यथा—क्वेव भोक्ष्यते । अत्रानवक्लृप्ता-वेवशब्दः । यदा त्ववधारणे वर्तते तदा वृद्धिः ।' असें स्पष्ट म्हटलें आहे. सारांश 'नियोग' शब्दाचा प्रसादकारांनीं जो अर्थ केला आहे तो मनोरमेंत दिलेल्या कारिकेच्या व कैयटवृत्तीच्या विरुद्ध असल्या-मुळें, स्वीकारार्ह नाहीं असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.) वर दिलेली कारिका श्लोकवार्तिक आहे असें जें प्रकाशकारांनीं म्हटलें आहे तें विचार न करितां म्हटलें आहे (व तें चूक आहे; कारण असें श्लोकवार्तिक भाष्यांत कोठेंहि पठित केलेलें आढळत नाहीं.)

शब्दरत्न— उत्तरार्थमिति । तेनाद्यर्यात्, भिन्द्युः, पचन्ति, इत्यादिसिद्धिः । "अतो गुण इत्युत्तरार्थम्" इति क्वाचित्कोऽपपाठः । चिन्त्यप्रयोजनमिति । न च शिवायेत्यत्र "अणो ऽप्रगृह्यस्य–" इत्यनुनासिकत्वे तदनुकरणे ततः परमोमित्यस्य "ओमाङोश्च" इति पररूपे ऽनुनासिकाभावार्थं परस्य यादृशं रूपं तादृशं यथा स्यादिति रूपग्रहणम् । स्पष्टं चेदं "ऐऔच्" इत्यत्र भाष्ये, कैयटे चेति वाच्यम्, "तृज्वत्क्रोष्टुः" इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या गुणस्य शब्दत्वादिवद्रूपत्वाभावेन रूपग्रहणेनाव्यावृत्तेः । रूपशब्देन च श्रावणज्ञानविषयोऽवयवसंस्थानवान् । अत एव तृज्वत्सूत्रे न हि स्वरो रूपवानित्युक्तम् । वर्णरूपावयवसंस्थानमेव शब्दस्य रूपं तद्वत्त्वैव शब्दस्य रूपमिति व्यवहारः, स्वरस्तु न तद्वानिति शब्दत्वादिवन्न स शब्दस्य रूपमिति तदर्थः । तत्र सूत्रे रूपातिदेशो स्वरातिदेशो न स्यादित्युपक्रम्येदमुक्तम् । परः किं गुणको भवतीत्याकाङ्क्षायां स्थानिगुणक इति लभ्यते । तत्रोभयगुणकस्यासम्भवादेकस्थान्यन्तरतमत्वात्तद्गुणकस्यैवोपस्थित्या च तस्यैव सिद्धेश्च । परशब्देन प्रयोगस्थस्योपस्थितस्य ग्रहणं, प्रयोगे च गुणो भेदक एव । शास्त्रे परमुच्चारितो गुणो ऽभेदको न तु प्रयोगे इति परशब्देनोपस्थितानुनासिकस्यैवेकस्थान्यन्तरतमत्वाद्विधिः । यत्र तु स्थानिद्वयगुणकसम्भवस्तत्र स एव । अत एव स्वरितान्तसुब्रह्मण्याशब्दस्य निपातत्वादुदात्तेन ओंशब्देन "ओमाङोः–" इत्येकादेशः सुब्रह्मण्योमिति स्वरित इति "तस्यादित–" इति सूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्तम् । "ऐऔज्" इति सूत्रे एकादेशे "आद् गुणः" इत्यादौ दीर्घग्रहणं कर्तव्यं त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा माभूवन्निति वार्त्तिककृतोक्ते "अकः सवर्णे–" इत्यत्र योगविभागेन "एकः पूर्वपरयोः" इति यो निर्दिष्टः स दीर्घ इति व्याख्याने पचन्तीत्यत्र दोषमाशङ्क्यैकदेशिनोक्तं–रूपग्रहणात् परस्य यादृशं रूपमित्यादि भाष्ये, तत्तु ह्रस्वत्वस्य रूपत्वाभिमानेन । सिद्धान्ते तु स्पष्टार्थमेव रूपग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये सूचितम् । "इको गुण–" इति

सूत्रस्थकैयटस्तु चिन्त्य एव। तत्रहि—इक्परिभाषाऽभावे अनेर्गुणोऽनुनासिकः स्यादिति शङ्किते पररूपेण शुद्धो भविष्यतीति भाष्ये उक्तम्। तस्य मदुक्तरीत्या उपपत्तेः। "ऐऔच्" इति सूत्रस्थकैयटस्तु पूर्वपक्षोपपादकत्वान्न स्वार्थे साधक इति दिक्॥

नावक्लृप्तौ यदेति पाठे न च्छन्दोभङ्गः। तद्भसाविति। वृत्तौ भवमिति व्याख्याने वार्त्तिकशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरित्याहुः।

'परग्रहणमुत्तरार्थम्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे तसें असल्यामुळें, 'अद्यर्श्यात्, भिन्द्युः, पचन्ति' इत्यादि रूपें सिद्ध होतात. 'अतो गुण इत्युत्तरार्थम्' असा जो मनोरमेच्या क्वचित् प्रतींत पाठ आढळतो तो अशुद्ध पाठ आहे. (कारण 'एङि पररूपम्' या सूत्रांतून 'अतो गुणे' एवढ्याच सूत्रांत 'पर' या शब्दाची अनुवृत्ति होते व 'ओमाङोश्च' आणि 'उस्यपदान्तात्' या पूर्व दोन सूत्रांत त्या पदाची अनुवृत्ति होत नाहीं असें मानल्यास, 'अद्यर्श्यात्, भिन्द्युः' इत्यादि रूपांची सिद्धि होऊं शकणार नाहीं. 'अद्य + आ + ऋश्यात् = अद्यर्श्यात्' या उदाहरणांत 'ऋश्यात्' हें धातूचें रूप नसून 'ऋश्य' या प्रातिपदिकाच्या पञ्चमीविभक्तीचें एकवचनाचें रूप आहे व 'गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरो मृगाः' या अमरवचनान्वयें 'ऋश्य' हा शब्द 'मृग' या अर्थाचा वाचक आहे. त्यामुळें या स्थळीं 'उपसर्गादृति धातौ' सू. ७४ हें सूत्र लागू पडत नाहीं. या वरील उदाहरणांत 'अद्य + आ' यांचा 'अद्या' असा प्रथम सन्धि करून नंतर 'अद्या' याचा 'ऋश्यात्' याशीं सन्धि केल्यानें, 'आद्गुणः' सू. ६९ या सूत्रान्वयें जरी गुणरूप एकादेश होऊन 'अद्यर्श्यात्' असें रूप सिद्ध होतें तरी, 'आ + ऋश्यात् = अर्श्यात्' असा प्रथम सन्धि करून 'अद्य + अर्श्यात्' यांचा नंतर सन्धि केल्यास व 'ओमाङोश्च' या सूत्रांत 'पर' या शब्दाची अनुवृत्ति न मानल्यास, 'अकः सवर्णे दीर्घः' सू. ८५ या उत्तरसूत्रानें सवर्णदीर्घ होऊन 'अद्यार्श्यात्' असें अनिष्ट रूप होईल व

'अद्यर्श्यात्' असें पररूप एकादेशानें सिद्ध होणारें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं. 'ओमाङोश्च' या सूत्रांत 'पर' या शब्दाची अनुवृत्ति मानली तरच, तसें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकतें; कारण 'आ + ऋश्यात् = अर्श्यात्' यांतील 'अर्' हा पूर्वान्तवद्भावानें 'आ' च आहे अशी बुद्धि केल्यानें, पररूप एकादेश होतो. याचें कारण हें कीं, जरी 'ओमाङोश्च' हें पूर्वसूत्र आहे व 'अकः सवर्णे दीर्घः' हें परसूत्र आहे तरी, 'ओमाङोश्च' हा प्रतिपदोक्तविधि असल्यामुळें, तें सूत्र 'अकः सवर्णे दीर्घः' या सूत्राचा बाध करून प्रथम प्रवृत्त होतें व पररूप एकादेश होऊन 'अद्य + अर्श्यात् = अद्यर्श्यात्' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. 'ओमाङोश्च' ६·१·९५ या सूत्रावरील भाष्यांत 'अद्यर्श्यात्' असेंच रूप होणें इष्ट आहे असें भाष्यकारांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे. त्या भाष्यांत भाष्यकार म्हणतातः–'किमर्थश्चकारः ?। एङीत्यनुकृष्यते । किं प्रयोजनम् ? । इह मा भूत्–आ–ऋश्यात् । अर्श्यात् । अद्य–अर्श्यात्–अद्यार्श्यात् । कदार्श्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अद्यर्श्यादित्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति । चोऽनर्थकोऽनधिकारादेङः ।।' तसेंच 'भिदिर् विदारणे' या रुधादिगणांत पठित असलेल्या धातूचें विधिलिङाचें प्रथमपुरुषाचें बहुवचन करितांना 'भिन्द् + यासुट् + झि' अशा स्थितींत 'लिङः स लोपोऽनन्त्यस्य' सू. २२११ या सूत्रानें 'यासुट् = यास्' यांतील अन्त्य सकाराचा लोप होऊन व 'झेर्जुस्' सू. २२१३ या सूत्रानें 'झि' चे जागीं 'उस्' असा सर्वादेश होऊन 'भिन्द् + या + उस्' अशी स्थिति होते. 'उस्यपदान्तात्' या सूत्रांत 'पर' या शब्दाची अनुवृत्ति न मानली तर, 'आद्गुणः' सू. ६९ हें सूत्र येथें प्रवृत्त होऊन अनिष्ट रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल व 'भिन्द्युः' असें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं. पण 'उस्यपदान्तात्' या सूत्रांत 'पर' या शब्दाची अनुवृत्ति मानली म्हणजेच, 'भिन्द् + या + उस् = भिन्द्युः' असें, पररूप एकादेश होऊन, इष्ट रूप सिद्ध होतें. 'अतो गुणे' सू. १९१ या सूत्रांत

मनोरमेच्या वरील अपपाठांत देखील 'पर' या शब्दाची अनुवृत्ति मानली आहे व शब्दरत्नकारांनीं त्या सूत्रानें होणाऱ्या पररूप एकादेशाचें 'पचन्ति' हें उदाहरण दिलें आहे. 'पच्+शप्+झि' या स्थलीं 'झोऽन्तः' सू. २१६९ या सूत्रानें 'झि' यांतील झकाराचे जागीं 'अन्त्' असा आदेश होऊन 'पच्+अ+अन्ति = पच+अन्ति' अशी स्थिति झाली असतां, 'अतो गुणे' सू. १९१ या सूत्रांत 'एङि पररूपम्' या सूत्रांतून 'पर' या शब्दाची अनुवृत्ति होत असल्यामुळें व 'पच' यांतील अन्त्य अकार पदान्तीं नसल्यामुळें आणि त्यापुढें 'अ' हा गुणसंज्ञक वर्ण असल्यामुळें, पररूप एकादेश होऊन 'पचन्ति' असें रूप होतें. सारांश दीक्षितांच्या म्हणण्याचा वास्तविक असा आशय आहे कीं, 'एङि पररूपम्' या सूत्रापुढें 'ओमाङोश्च, उस्यपदान्तात्, अतो गुणे' हीं जीं तीन सूत्रें अष्टाध्यायींत पठित केलीं आहेत त्या तीन्ही सूत्रांत 'पर' या शब्दाची अनुवृत्ति व्हावी याकरितां 'एङि पररूपम्' या सूत्रांत 'पर' या शब्दाचें ग्रहण केलें आहे; म्हणून 'परग्रहणमुत्तरार्थम्' या मनोरमेंतील पाठाऐवजीं 'परग्रहणमतो गुणे इत्युत्तरार्थम्' असा मनोरमेच्या क्वचित् प्रतींत आढळणारा पाठ मानल्यास, 'अतो गुणे' या सूत्रांत 'एङि पररूपम्' या सूत्रांतून 'पर' या शब्दाची मण्डूकप्लुतीनें अनुवृत्ति करावी लागेल व तशी अनुवृत्ति करणें दोषयुक्त आहे हें पूर्वीं अनेकदां सांगितलेंच आहे. तशी दोषयुक्त अनुवृत्ति केली व 'ओमाङोश्च' आणि 'उस्यपदान्तात्' या मधील दोन सूत्रांत 'पर' या शब्दाची अनुवृत्ति न केली तर 'अद्यश्यात्, भिन्द्युः' इत्यादि उदाहरणांची सिद्धि होऊं शकणार नाहीं. म्हणून 'अतो गुणे उत्तरार्थम्' हा क्वाचित्क पाठ अशुद्धच मानला पाहिजे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. आतां मनोरमेंत 'रूपग्रहणं तु चिन्त्यप्रयोजनम्' असें जें म्हटलें आहे त्यावर शंकाकार, 'एङि पररूपम्' या सूत्रांतील 'रूप' या शब्दाचें देखील ग्रहण सार्थक आहे हें सिद्ध करण्याकरितां, असें

म्हणतो कीं,) 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' सू. ११० या सूत्रानें ('नमः शिवाय' इत्यादि वाक्यांच्या शेवटीं असलेल्या) 'शिवाय' यांतील अन्त्य अप्रगृह्य अकार अनुनासिक करून व तशा अनुनासिकान्त 'शिवायँ' या शब्दाचें अनुकरण करून, तशा अनुकरणरूप 'शिवायँ' या शब्दापुढें 'ओम्' हा शब्द आल्यास, 'ओमाङोश्च' सू. ८० या सूत्रानें जो पररूप एकादेश प्राप्त होतो तो परस्थानीचें-'ओम्' यांतील 'ओ' या निरनुनासिकाचें-जसें (निरनुनासिक) रूप आहे तशा प्रकारचा (निरनुनासिक) पररूप एकादेश व्हावा व अनुनासिक आदेश होऊं नये याकरितां 'पररूपम्' या पदांत 'रूप' या शब्दाचें ग्रहण केलें आहे. (शंकाकाराचें असें म्हणणें आहे कीं, अनुकरणरूप 'शिवायँ' या शब्दापुढें 'ओम्' हा शब्द आल्यास, 'ओमाङोश्च' सू. ८० या सूत्रानें पररूप एकादेशाची प्राप्ति होते. त्या एकादेशाचे 'शिवायँ' यांतील अन्त्य अनुनासिक 'अँ' व त्यापुढें असणाऱ्या 'ओम्' यांतील निरनुनासिक 'ओ' हे दोन स्थानी आहेत. त्या दोन स्थानींपैकीं परस्थानी 'ओ' निरनुनासिक असून पूर्वस्थानी, म्हणजे 'शिवायँ' यांतील अन्त्य 'अँ', अनुनासिक असल्यामुळें 'स्थानेऽन्तरतमः' सू. ३९ या सूत्रान्वयें एकादेशाचे ठिकाणीं अनुनासिकत्वाच्या प्राप्तीचा संभव आहे. तें अनुनासिकत्व एकादेशास न व्हावें व परस्थानीचे, म्हणजे 'ओम्' यांतील 'ओ'चे, जसें निरनुनासिक रूप आहे तसेंच एकादेशाचें निरनुनासिक रूप व्हावें याकरितां 'पररूपम्' या स्थलीं 'रूप' शब्दाचें ग्रहण केलें आहे व अशा रीतीनें तें ग्रहण चरितार्थ ठरतें व शंकाकार पुढें असें म्हणतो कीं) 'ऐऔच्' या शिवसूत्रावरील भाष्यांत व तसेंच ('इको गुणवृद्धी' १·१·३ या सूत्रावरील भाष्याच्या) कैयटवृत्तींत 'रूप' ग्रहणाची सार्थकता दाखविली आहे. 'ऐऔच्' या शिव सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात-'पचन्तीत्यतो गुणे पर इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकं परस्यरूपं तथाजातीयकमभयोर्यथा स्यादिति ।' 'एङि

पररूपम्' या सूत्रांतून 'अतो गुणे' या सूत्रांत 'पररूपम्' या पदाची अनुवृत्ति होतें हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. भाष्यकार म्हणतात कीं, 'अतो गुणे पररूपम्' असें सूत्र न करितां 'अतो गुणे परः' असें सूत्र केलें असतें तरी, 'पच + अन्ति' या स्थलीं त्या सूत्रानें 'पच' यांतील अन्त्य अकार व 'अन्ति' यांतील आद्य अकार या दोहोंचे जागीं पर अकार आदेश झालाच असता. असें असून देखील ज्याअर्थी पाणिनीनें 'रूपम्' हा अधिक शब्द उच्चारला आहे त्याअर्थी पाणिनीचा हेतु असा दिसतो कीं, ज्याप्रकारचें–जितक्या मात्रांचें व ज्या गुणानें युक्त–परस्थानीचें रूप आहे त्याचप्रकारचें एकादेशाचें रूप व्हावें. तसेंच 'इको गुणवृद्धी' या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तींत कैयटानें असें म्हटलें आहे कीं, 'रूपग्रहणस्येदमेव प्रयोजनम्–यादृक् परस्य रूपं तादृगेव यथा स्यादिति.' म्हणून शंकाकार म्हणतो कीं, ज्याअर्थी भाष्यकार व कैयट या दोघांनींहि वर सांगितल्याप्रमाणें 'रूप' ग्रहणाची सार्थकता सिद्ध करून दाखविली आहे त्याअर्थी 'रूपग्रहणं तु चिन्त्यप्रयोजनम्' असें जें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे तें बरोबर मानतां येत नाहीं. सारांश शंकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, 'यथाजातीयकं परस्य रूपं तथाजातीयकमुभयोर्यथास्यात्' याकरितां, पाणिनीनें 'परः' एवढाच शब्द न उच्चारतां, त्याबरोबर 'रूपम्' हा अधिक शब्द उच्चारून 'एङि पररूपम्' या सूत्रांत 'पररूपम्' असा शब्दप्रयोग केला आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं,) ही शंका बरोबर नाहीं; कारण 'तृज्वत्क्रोष्टुः' ७. १. ९५ या सूत्रावरील भाष्यांत जें व्याख्यान केलें आहे त्या व्याख्यानान्वयें, ज्याप्रमाणें शब्दत्व हें (शब्दाचा केवळ गुण असून) शब्दाचें रूप नव्हे त्याचप्रमाणें गुण–म्हणजे अनुनासिकत्व, निरनुनासिकत्व, उदात्तत्व, अनुदात्तत्व, स्वरितत्व, ऱ्हस्वत्व, दीर्घत्व–इत्यादिकांचे ठिकाणीं रूपाचा अभाव असल्यामुळें, 'पर' या शब्दाबरोबर 'रूप' या अधिक शब्दाचें ग्रहण केलें तरी,

('शिवायँ + ओम्' या स्थलीं 'ओमाङोश्च पररूपम्' अशा शब्दघटित सूत्रानें पररूप सन्धि करतेवेळीं) अनुनासिक एकादेश टाळतां येणें अशक्य आहे. (शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, 'ओमाङोश्च' या सूत्रांत 'परः' एवढ्याच शब्दाचें ग्रहण केल्यास जर पररूप एकादेश अनुनासिक होण्याची आपत्ति शंकाकाराच्या मतें टाळतां येत नाहीं तर, त्या सूत्रांत 'रूप' या अधिक शब्दाचें ग्रहण केल्यानें देखील ती आपत्ति टाळतां येणें शक्य नाहीं; कारण गुण रूपवान् नसल्यामुळें ज्याअर्थी 'रूप' या शब्दानें गुणाचें ग्रहण होऊं शकत नाहीं त्याअर्थी, जसें परस्थानीचें रूप आहे तसें एकादेशाचें रूप व्हावें असें म्हटल्यानें, दोन स्थानींचे जागीं पररूप एकादेश करतेवेळीं तो एकादेश 'स्थानेऽन्तरतमः' सू. ३९ या सूत्रान्वयें अन्तरतम–अत्यन्त सदृश–होणारा आदेश असल्यामुळें व प्रकृत उदाहरणांत दोन स्थानींपैकी पूर्वस्थानी अनुनासिक असल्यामुळें, अनुनासिकगुणवान् पररूप एकादेश होणें हें कसें टाळतां येऊं शकणार ? शंकाकार म्हणतो कीं, परस्थानी निरनुनासिक असल्यामुळें त्याचें जसें निरनुनासिक रूप आहे तसें पररूप एकादेशाचें रूप होईल. पण निरनुनासिकत्व हें परस्थानीचें रूप नसून, तो त्याचा गुण–धर्म–आहे. म्हणून परस्थानीच्या रूपासारखें पररूप एकादेशाचें रूप होतें असें म्हटल्यानें, त्या एकादेशाचे ठिकाणीं आन्तरतम्यानें प्राप्त होणारा व रूपाहून भिन्न असणारा अनुनासिक गुण कसा टाळतां येणें शक्य आहे ?) जें कानांनीं ऐकिलें जातें व ज्याची वर्णरूप अवयवांनीं अवस्थिति आहे तशा कर्णेन्द्रियगोचर वर्णानुपूर्वीला शब्दाचें 'रूप' असें म्हणतात. म्हणूनच 'तृज्वत्क्रोष्टुः' या सूत्रावरील भाष्यांत 'न हि स्वरो रूपवान्' असें भाष्यकारांनी म्हटलें आहे. त्या भाष्यपंक्तीचा अर्थ असा आहे कीं, वर्णानुपूर्वीनें युक्त शब्द राहत असल्यामुळेंच, तशा वर्णानुपूर्वीला शब्दाचें रूप म्हणण्याचा व्यवहार आहे. स्वराचे ठिकाणीं वर्णानुपूर्वी नसल्यामुळें, ज्याप्रमाणें शब्दत्व हें शब्दाचें रूप नव्हें त्याचप्रमाणें स्वर देखील

शब्दाचें रूप नव्हें. त्या भाष्यांत ‘रूपातिदेशे स्वरातिदेशो न स्यात्’ असा उपक्रम करून भाष्यकारांनीं ‘न हि स्वरो रूपवान्’ असें म्हटलें आहे. (‘राम’ या शब्दांत र्, आ, म्, अ अशी कानांनीं ऐकूं येणारी वर्णानुपूर्वी आहे. त्या कर्णेन्द्रियगोचर वर्णानुपूर्वीला ‘राम’ या शब्दाचें रूप असें म्हणतात. अनुनासिकत्व, निरनुनासिकत्व हे गुण व तसेंच उदात्तादि स्वर जरी कानांनीं ऐकूं येतात तरी त्यांचे ठिकाणीं, ‘रूप’ हा शब्द लागू पडण्यास आवश्यक असणारी, वर्णानुपूर्वी नाहीं आणि म्हणून त्यांना–गुणांना–‘रूप’ असें म्हणतां येत नाहीं. त्यामुळें अमुक प्रकारचा पूर्वरूप किंवा पररूप एकादेश व्हावा असें म्हटल्यानें, जरी पूर्वाच्या किंवा पराच्या रूपाचा अतिदेश होतो तरी, त्यांचे ठिकाणीं असणारे गुण त्यांचें रूप नसल्यामुळें, त्यांच्या रूपातिदेशानें त्यांच्या गुणाचा अतिदेश होत नाहीं. याला ‘तृज्वत्क्रोष्टुः’ या सूत्रावरील भाष्य प्रमाण आहे. त्या भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात:– ‘अथ वा पुनरस्तु रूपातिदेशः । अथैतस्मिन्रूपातिदेशे सति किं प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तदतिश्यते, आहो स्वित्कृतेष्वादेशेषु ? । ··· उभयथा च स्वरोऽनतिदिष्टः । किं कारणम् ? । न हि स्वरो रूपवान् ।’ या भाष्याचा थोडक्यांत अर्थ असा आहे कीं, रूपातिदेश व्हावा असें जें म्हटलें आहे त्याचा अर्थ असा समजावा काय कीं, आदेश करण्या-पूर्वीं जें रूप होतें त्याचा अतिदेश करावा, किंवा आदेश केल्यानंतर जें रूप होतें त्याचा अतिदेश करावा ? या दोहोंपैकीं कांहींहि म्हटलें तरी, स्वराचा अतिदेश होऊं शकत नाही; कारण स्वर हा रूप नव्हें. या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, गुण हा रूप नसल्यामुळें, रूपातिदेश केल्यानें गुणातिदेश होत नाहीं. म्हणून ‘शिवायँ+ओम्’ या प्रकृत उदाहरणांत, ‘ओमाङोश्च पररूपम्’ असें सूत्र मानून देखील तशा सूत्रान्वयें पररूप एकादेश करतेवेळीं, येथें केवळ रूपातिदेश केला असून गुणातिदेश केला नसल्यामुळें, ‘स्थानेऽन्तरतमः’ या सूत्रान्वयें आन्तरतम्यानें प्राप्त होणारा

अनुनासिकगुणयुक्त पररूप एकादेश होणें कसें टाळतां येऊं शकणार? म्हणून 'पररूपम्' या ठिकाणीं 'रूपम्' हा अधिक शब्द घातल्यानें जर इष्ट प्रयोजन सिद्ध होऊं शकत नाहीं तर तो अधिक शब्द सूत्रांत घालून उपयोग काय? मग जर 'पररूपम्' असें म्हटल्यानें इष्ट प्रयोजन सिद्ध होऊं शकत नाहीं तर, 'ओमाङोश्च परः' असें सूत्र करून त्या सूत्रांत 'परः' एवढाच शब्द घातल्यानें इष्ट रूप कसें सिद्ध होऊं शकणार असें शंकाकारानें म्हटल्यास, शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'ओमाङोश्च परः' एवढेंच जरी सूत्र असलें तरी, इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकते, व ती कशी होऊं शकते हें शब्द-रत्नकार पुढील पंक्तींत सांगतात.) पररूप एकादेश कोणत्या गुणांनीं युक्त व्हावा अशी आकांक्षा उत्पन्न झाली असतां, ('स्थानेऽन्तर-तमः' सू. ३९ या सूत्रान्वयें) त्याच्या स्थानींचे जे गुण असतील त्या गुणांनीं युक्त तो पररूप एकादेश व्हावा असें निष्पन्न होतें. परंतु ('शिवायँ+ओम्' या प्रकृत उदाहरणांत पररूप एकादेशाचे 'अँ' व 'ओम्' हे जे दोन स्थानी आहेत त्यांच्यापैकीं पूर्वस्थानी 'अँ' अनुनासिक असून, परस्थानी 'ओम्' यांतील आद्य ओकार निरनुनासिक असल्यामुळें व अनुनासिकत्व आणि निरनुनासिकत्व हे दोन गुण परस्परविरुद्ध असल्यामुळें, ते) दोन्ही (परस्परविरुद्ध) गुण पररूप एकादेशाचे ठिकाणीं येणें असंभवनीय आहे. म्हणून (त्या परस्पर-विरुद्धगुणयुक्त दोन स्थानींपैकीं कोणत्या तरी) एका स्थानीच्याच गुणाशीं अन्तरतम असा तो पररूप एकादेश होऊं शकतो. (अशा स्थितींत तो पररूप एकादेश कोणत्या स्थानीच्या गुणाशीं अन्तरतम व्हावा असा प्रश्न उत्पन्न झाला असतां, 'ओमाङोश्च परः' या सूत्रांतील) 'परः' या शब्दानें (निरनुनासिकगुणयुक्त 'ओम्' या) परस्थानीची उपस्थिति होऊन (त्या परस्थानीच्या गुणाशीं सदृशतम असा निरनुनासिकच) पररूप एकादेश होणें सिद्ध होतें (व 'शिवायँ + ओम् = शिवायोम्' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. सारांश 'ओमाङोश्च परः' या सूत्रांत 'परः' एवढाच शब्द घातल्यानें

देखील इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकत असल्यामुळें व त्या 'पर' शब्दाला 'रूपम्' हा अधिक शब्द जोडल्यानें कोणताहि अधिक अर्थ निष्पन्न होत नसल्यामुळें, 'रूपग्रहणं तु चिन्त्यप्रयोजनम्' असें जें मनोरमेंत दीक्षितांनीं म्हटलें आहे तें म्हणणें यथार्थ ठरतें व त्यावर शंकाकारानें केलेल्या शंकेंत कांहींच अर्थ नाहीं असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. येथें हें देखील लक्षांत घेण्याजोगें आहे कीं, 'अमि पूर्वः' सू. १९४ या सूत्रांत 'पूर्वरूपम्' या शब्दाचें ग्रहण न करितां 'पूर्वः' एवढ्याच शब्दाचें ग्रहण केलें आहे. 'अमि पूर्वः' या सूत्रांतून 'सम्प्रसारणाच्च' सू. ३३० या परसूत्रांत 'पूर्वः' या पदाची अनुवृत्ति होते. सारांश या दोन्ही सूत्रांत 'पूर्वः' एवढेंच पद असून जर इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकते तर, 'एङि पररूपम्, ओमाङोश्च, उस्यपदान्तात्' व 'अतो गुणे' या सूत्रांत 'पररूपम्' हा शब्द असण्याची आवश्यकता काय? जशी प्रथम दोन सूत्रांत 'पूर्वः,' हा शब्द असल्यानें इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकते त्याचप्रमाणें वरील पुढील चार उत्तरसूत्रांत 'परः' एवढाच शब्द घातल्यानें इष्ट रूपांची सिद्धि होण्यांत कांहीं अडचण येऊं शकत नाहीं आणि त्यामुळें 'पररूपम्' यांतील 'रूपम्' हा शब्द व्यर्थ व निष्प्रयोजनक ठरतो हें उघड आहे. 'ओमाङोश्च परः' इत्यादि पररूप विधायक सूत्रांतील) 'पर' या शब्दानें, प्रयोगांत, म्हणजे जेथें पररूप एकादेश करणें आहे अशा उदाहरणांत, जो पलीकडे उपस्थित—विद्यमान—आहे तशा परस्थानीचें ग्रहण होतें, व लौकिक प्रयोगांत गुण भेद करणारे आहेत म्हणजे निरनुनासिक हा गुण अनुनासिकत्व या गुणाहून भिन्न असून एकानें दुसऱ्याचें ग्रहण होऊं शकत नाहीं व अशा रीतीनें गुण भिन्नव्यवहारसंपादक आहेत, असेंच मानलें जातें. परंतु व्याकरणशास्त्रांत उच्चारित गुणामुळें भेद उत्पन्न होत नाहीं असें मानलें आहे तथापि तो व्याकरणशास्त्रांत मानलेला नियम म्हणजे 'अभेदका गुणाः' परि. ११८ हा न्याय, लौकिक प्रयोगांत लागू पडत नाहीं. असें असल्यामुळें, ('शिवायँ + ओम्' या प्रकृत

उदाहरणांत 'ओमाङोश्च परः' या सूत्रानें पररूप एकादेश करते-वेळीं, त्या सूत्रांतील) 'परः' या शब्दानें ('ओम्' या) निरनुनासिक परस्थानीची उपस्थिति होऊन, त्या एकाच परस्थानीच्या गुणाशीं अन्तरतम असा निरनुनासिक पररूप एकादेशविधि होतो. (लौकिक प्रयोगांत गुण भेद उत्पन्न करणारे आहेत असें मानलें असल्यामुळें व 'ओमाङोश्च परः' या सूत्रांतील 'परः' या शब्दानें उपस्थित झालेला 'ओम्' हा परस्थानी म्हणजे त्यांतील 'ओ' हा आद्य अच्, निर-नुनासिक असल्यामुळें, येथें अनुनासिक पररूप एकादेश करतां येत नाहीं आणि परस्थानीच्या गुणाशीं अन्तरतम असा निरनुनासिक आदेशच होऊं शकतो आणि अशा रीतीनें 'शिवायोम्' असें पररूप एकादेश केल्यानें इष्ट रूप सिद्ध होतें. 'ऐऔच' या शिवसूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात – 'भेदका गुणाः' । कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा इति ? । एवं हि दृश्यते लोके, एकोऽयमात्मा उदकं नाम, तस्य गुण-भेदादन्यत्वं भवति, अन्यदिदं शीतम्, अन्यदिदमुष्णमिति । ननु च भो अभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा । देवदत्तो मुण्ड्यपि जट्यपि शिरव्यपि स्वामाख्यां न जहाति, तथा बालो युवा वत्सो दम्यो बली-वर्द इति । उभयमिदं गुणेषुक्तम् – भेदकाः, अभेदका इति । किं पुनरत्र (व्याकरणशास्त्रे) न्याय्यम् ? । अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् ? । यदयम् अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः इत्यु-दात्तग्रहणं करोति । यदि भेदका गुणाः स्युरुदात्तमेवोच्चारयेत् ।' या वरील भाष्याच्या टीकेंत कैयटानें असें म्हटलें आहे कीं, 'आम्नाय-शब्दा नियतस्वरा इति वेदे गुणानां भेदकत्वम् । लोके तूभयथा व्यव-हारः, गोपिण्डो हि वत्साद्यवस्थाभेदात् क्रयविक्रयादिषु मूल्यादिभेदा-द्भेदेन व्यवह्रियते, स एवायमिति प्रत्यहभिज्ञानादभेदेनापि ।' या वरील भाष्यावरून व कैयटवृत्तीवरून हें स्पष्ट होतें कीं, जरी व्याकरणशास्त्रांत उच्चारित गुणानें भेद उत्पन्न होत नाहीं तरी, लौकिक व्यवहारांत गुण हे भेद उत्पन्न करणारे आहेत असेंच मानलें जातें. पाणी हा पदार्थ जरी एकच आहे तरी त्याचें थंड पाणी, ऊन

पाणी, गढूळ पाणी, स्वच्छ पाणी इत्यादि भेद मानले जातात. त्यामुळें लौकिक प्रयोगांत अनुनासिकत्व व निरनुनासिकत्व हे गुण भिन्न मानले जातात आणि म्हणून जेथें पररूप एकादेश होणें सांगितलें आहे तेथें परस्थानी निरनुनासिक असल्यास, निरनुनासिकच पररूप एकादेश होतो, अनुनासिक पररूप एकादेश करतां येत नाहीं. 'अभेदका गुणाः' या परिभाषेचें विस्तृत विवेचन परिभाषेन्दुशेखराच्या मराठी भाषांतरांत पान ५०१–१२ मध्यें केलें आहे. तें वाचल्यास त्या परिभाषेचा अर्थ व प्रकृत विषय नीट ध्यानांत येईल.) परंतु जेथें पूर्व व पर स्थानींचे ठिकाणीं असणारे गुण (परस्पर विरुद्ध नसल्यास) एकादेशाचे ठिकाणीं येणें संभवनीय आहे तेथें उभयस्थानींच्या गुणांशीं अन्तरतम असाच एकादेश होतो. असें असल्यामुळेंच, स्वरितान्त 'सुब्रह्मण्या' या शब्दाला, 'ओम्' हा निपात असल्यामुळें आद्युदात्त असणाऱ्या त्या निपाताशीं, 'ओमाङोश्च' या सूत्रानें पररूप सन्धि करतेवेळीं, 'सुब्रह्मण्योम्' असें जें पररूप एकादेश केल्यानें रूप होतें त्यांतील 'ओम्' हा एकादेश स्वरित होतो असें 'तस्यादितः' १-२-३२ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनी व तसेंच कैयटानें आपल्या भाष्यवृत्तींत म्हटलें आहे. (त्या भाष्यांत 'न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्यतूदात्तः' सू. ३६६६ या सूत्रानें होणारा उदात्त स्वर, जेथें सापादिक शास्त्रानें स्वरित स्वर झाला आहे व त्यामुळें सिद्ध आहे, तेथेंच होऊं शकतो या अर्थाचें 'स्वरितोदात्तार्थं च' हें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात – 'स्वरितोदात्तार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । इन्द्र आगच्छ । क्व तर्हि स्यात् ? । यः सिद्ध स्वरितः । सुब्रह्मण्योमिन्द्र आगच्छ ।' व कैयटानें त्या भाष्याच्या वृत्तींत 'सुब्रह्मण्योम्' या रूपाची प्रक्रिया सांगतांना पुढें लिहिल्याप्रमाणें म्हटलें आहे : 'सुब्रह्मणि साधुरिति यत् प्रत्ययस्तित्वात्स्वरितः । ततष्टाबेकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तरतम्यात्स्वरितः । ततः ओमाङोश्चेत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एव ।' या कैयटवृत्तीचा अर्थ

असा आहे कीं, 'सुब्रह्मणि साधुः सुब्रह्मण्यः' या स्थलीं 'तत्र साधुः' सू. १६५० या सूत्रानें 'यत् = य' प्रत्यय झाला आहे व हा प्रत्यय तित् असल्यामुळें, 'तित्स्वरितम्' सू. ३७२९ या सापादिक सूत्रानें 'सुब्रह्मण्य' हा तित्प्रत्ययान्त शब्द स्वरितान्त होतो. 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' सू. ३७०९ या सूत्रान्वयें अनुदात्त असणारा 'टाप् = आ' हा पित् स्त्रीप्रत्यय 'सुब्रह्मण्य' शब्दाहून केला असतां, त्या शब्दांतील अन्त्य 'अ' हा स्वरित व 'आ' हा प्रत्यय अनुदात्त असल्यामुळें व स्वरितांमध्यें, 'समाहारः स्वरितः' सू. ७ या सूत्रान्वयें एकदेश अनुदात्त राहत असल्यामुळें, उभय स्थानींच्या गुणाशीं अन्तरतम असा 'आ' हा एकादेश स्वरित होतो. अशा स्वरितान्त 'सुब्रह्मण्या' शब्दाचा, 'निपाता आद्युदात्ताः' फिट् सू. ८० या सूत्रान्वयें आद्युदात्त असणाऱ्या, 'ओम्' या निपाताशीं पररूप सन्धि करतेवेळीं, 'ओमाङोश्च' या सूत्रान्वयें होणारा 'ओम्' हा पररूप एकादेश, दोन्ही स्थानींचे स्वर ज्यांत आहेत अशा, अन्तरतम स्वरित स्वरानें युक्त होतो. स्वरितांतील एकदेश उदात्त व एकदेश अनुदात्त राहत असल्यामुळें, स्वरितत्व हा धर्म उदात्तत्वाशीं किंवा अनुदात्तत्वाशीं विरुद्ध ठरत नाहीं हें उघड आहे व त्यामुळें स्वरित पूर्व स्थानी व उदात्त पर स्थानी यांचा पररूप एकादेश होतेवेळीं, दोन्ही गुणांनीं युक्त असा स्वरित पररूप एकादेश होतो.)

'ऐऔच्' या शिवसूत्रावरील भाष्यांत, 'आद्गुणः' इत्यादि सूत्रांनीं होणाऱ्या एकादेशास 'दीर्घ' हें विशेषण लावावें व तसें विशेषण लावण्याचें प्रयोजन हें आहे कीं, (जेथें दोन्हीं स्थानींच्या मिळून तीन किंवा चार मात्रा होत असतात तेथें त्यांचे जागीं) त्रिमात्रिक किंवा चतुर्मात्रिक एकादेश न व्हावा (व द्विमात्रिकच एकादेश व्हावा) असें वार्तिककारानें म्हटलें आहे. त्यावर भाष्यांत असें म्हटलें आहे कीं, 'अकः सवर्णे दीर्घः' या सूत्राचा 'दीर्घः' असा योगविभाग करून, 'एकः पूर्वपरयोः' या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेला (व पूर्व व पर स्थानींचे जागीं होणारा) एकादेश दीर्घ होतो – म्हणजे द्विमात्रिकच होतो– असें व्याख्यान करावें, म्हणजें 'एकः पूर्वपरयोर्दीर्घः' असें सूत्र पठित

करावें. पण असें केल्यास 'पच + अन्तिः = पचन्ति' या स्थलीं दोष येईल, म्हणजे 'अतो गुणे' सू. १९१ या सूत्रानें या उदाहरणांत होणारा एकादेश देखील दीर्घ होण्याची आपत्ति येईल, अशी शंका करून त्या शंकेचें उत्तर देतांना ('अतो गुणे' या सूत्रांत 'एङि. पररूपम्' या पूर्व सूत्रांतून 'पररूपम्' या पदाची अनुवृत्ति होत असल्यामुळें व अशा रीतीनें त्या सूत्रांत केवळ 'पर' एवढ्याच शब्दाचें ग्रहण न करितां) 'रूपम्' या अधिक शब्दाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, परस्थानीचें जसें रूप आहे तसेंच एकादेशाचें रूप होईल असें जें एकदेशीनें म्हटलें आहे तें (ऱ्हस्व हा गुण असून देखील) ऱ्हस्वत्व या गुणाचे ठिकाणीं रूपाचा आरोप करून म्हटलें आहे. परंतु त्या सूत्रांत 'रूप' या शब्दाचें जें ग्रहण केलें आहे तें केवळ अर्थ स्पष्ट होण्याकरितां केलें आहे हें ('तपरे गुणवृद्धी' असा सिद्धान्त सांगितला असल्यामुळें) त्या भाष्यावरूनच ध्वनित होतें. पण 'इको गुणवृद्धी' १-१-३ या सूत्रावरील भाषाच्या वृत्तींत कैयटानें ('पररूपेण शुद्धो भविष्यति' या भाष्यांतील पंक्तीचें व्याख्यान करितांना 'रूपग्रहणम्येदमेव प्रयोजनं यादृक परस्य रूपं तादृगेव यथा स्यादिति' असें) जें म्हटलें आहे तें चिन्त्यच आहे, म्हणजे तें म्हणणें मुळींच बरोबर मानतां येत नाहीं. त्या भाष्यांत, 'इको गुणवृद्धी' ही परिभाषा नसल्यास, 'जन' धातूंतील अन्त्य नकाराचा ('सार्वधातुकार्धधातुकयोः' सू. २१६८ या सूत्रानें गुण होऊन) गुणरूप आदेश अनुनासिक होण्याची आपत्ति येईल अशी शंका उपस्थित केली असतां, त्या शंकेवर 'पररूपेण शुद्धो भविष्यति' – म्हणजे गुणरूप आदेश अनुनासिक झाला तरी पुन्हा पररूप एकादेश केल्यावर तो आदेश निरनुनासिक होईल – असें भाष्यांत उत्तर दिलें आहे व (परः किं गुणको भवतीत्याकाङ्क्षायां ...... एकस्थान्यन्तरतमत्वाद्विधिः' असें जें आम्ही पूर्वीं शब्दरत्नांत म्हटलें आहे त्या) आम्ही सांगितलेल्या तऱ्हेनें त्या भाष्याची उपपत्ति लावतां येते, म्हणजे तें भाष्य आमच्या पूर्वीं सांगितलेल्या मताच्या विरुद्ध जात नाहीं. 'ऐऔच्' या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तींत जें

कैयटानें म्हटलें आहे तें केवळ पूर्वपक्षाचें उपपादन करणारें विवेचन असून, कैयटाचें स्वतःचें तसें मत आहे असें, म्हणजे 'पररूपम्' या स्थलीं 'रूप' हा शब्द असणें आवश्यक आहे असें, प्रतिपादन करणारें तें विवेचन नव्हे. ('ऐऔच्' या शिवसूत्रावरील भाष्यांत 'एकादेशे दीर्घग्रहणम्' असें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात – 'एकादेशे दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् । आद्गुणो दीर्घः । वृद्धिरेचि दीर्घ इति । किं प्रयोजनम् ? । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति । …… खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः । खट्वा औपगवः खट्वौपगवः । तर्त्हि दीर्घग्रहणं कर्त्तव्यम् ? । न कर्तव्यम् । उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । अकः सवर्णे एको भवति । ततो दीर्घः । दीर्घश्च स भवति यः स एकः पूर्वपरयोरित्येवं निर्दिष्ट इति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । पशुं, विद्धं, पचन्तीति । नैष दोषः । … पचन्तीति । अतो गुणे परः इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् – यथाजातीयकं परस्य रूपं तथाजातीयकमुभयोर्यथा स्यात् इति । इह तर्हि खट्वश्र्यो मालश्र्य इति दीर्घवचनादकारो न, अनान्तर्यादेकारौकारौ न । तत्र को दोषः – ? । विगृहीतस्य श्रवणं प्रसज्येत । न ब्रूमो, यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति । किं तर्हि ? । यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यमिति । क्व च क्रियमाणे न दोषः ? । संज्ञाविधौ । वृद्धिरादैज्दीर्घः । अदेङ्गुणो दीर्घ इति । तर्त्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् ? । न कर्तव्यम् । कस्मादेवान्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति ? । तपरे गुणवृद्धी । ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः । नेत्याह । तादपि परस्तपर इति ।' या भाष्याचा असा अर्थ आहे कीं, 'एओङ्, ऐऔच्' या शिवसूत्रांतील 'ए, ओ, ऐ, औ' तपर न केल्यास, एकादेशविधायक सूत्रांत 'दीर्घ' हा शब्द घालावा लागेल व आद्गुणो दीर्घः, वृद्धिरेचि दीर्घः' अशा प्रकारें एकादेशाचें विधान करणारीं सूत्रें पठित केलीं पाहिजेत. तशीं तीं सूत्रें पठित करण्याचें प्रयो-

जन हें आहे कीं, जेथें दोन्ही स्थानींच्या मिळून तीन किंवा चार मात्रा होतात तेथें एकादेश त्रिमात्रिक किंवा चतुर्मात्रिक न होतां द्विमात्रिकच व्हावा. उदाहरणार्थ खट्वा + ऐतिकायनः' व 'खट्वा + औपगवः' या स्थलीं एकादेशाचे जे दोन स्थानी आहेत त्या दोहोंच्या मिळून चार मात्रा होत असल्यामुळें जो चतुर्मात्रिक आदेश आन्तर-तम्यानें प्राप्त होतो तो एकादेश चतुर्मात्रिक न होतां द्विमात्रिकच व्हावा. परंतु एकादेशविधायक सूत्रांत 'दीर्घ' या पदाचें ग्रहण न केलें तरी चालूं शकतें; कारण 'आद्गुणः, वृद्धिरेचि' या सूत्रांच्या पलीकडे पठित असलेल्या 'अकः सवर्णे दीर्घः' या सूत्राचा 'अकः सवर्णे' व 'दीर्घः' असा योगविभाग केल्यानें, 'दीर्घः' या योगविभागाचा असा अर्थ होतो कीं, 'एकः पूर्वपरयोः' या अधिकारामध्यें पठित असलेल्या कोणत्याहि सूत्रानें जो एकादेश होणें सांगितलें आहे तो एकादेश दीर्घ होतो. पण असा अर्थ केल्यास, 'अतो गुणे' हें सूत्र देखील वरील अधिकारांत पठित असल्यामुळें, त्या सूत्रानें होणारा एकादेश देखील दीर्घ होण्याची आपत्ति येईल. पण वास्तविक ही आपत्ति येत नाहीं; कारण 'अतो गुणे' सू. १९१ या सूत्रांत 'एङि. पररूपम्' या पूर्व सूत्रांतून 'पररूपम्' या पदाची अनुवृत्ति होत आहे व 'अतो गुणे परः' असें सूत्र करून देखील काम भागत असतां, आचार्य पाणिनीनें ज्याअर्थीं 'रूप' हा अधिक शब्द उच्चारला आहे त्याअर्थीं हें सिद्ध होतें कीं, ज्याप्रकारचें – जितक्या मात्रांचें – परस्थानीचें रूप आहे तशाच प्रकारचें दोन्ही स्थानींचे जागीं होणाऱ्या एकादेशाचें रूप व्हावें. परंतु असें मानलें तरी, 'खट्वा + ऋश्यः, माला + ऋश्यः' या उदाहरणांत, 'एकः पूर्वपरयोः' या अधिकारांत पठित असलेल्या 'आद्गुणः' या सूत्रांत 'दीर्घ' या शब्दाचें ग्रहण केल्यानें, 'आ' या स्थानीचा जरी स्थानसाम्यानें 'अ' हा अन्तरतम आहे तरी तो ऱ्हस्व असल्यामुळें होणार नाहीं व 'ए, ओ' यांशीं आकाराचें स्थानसाम्य नसल्यामुळें तेहि होणार नाहींत व त्याचा परिणाम असा होईल कीं, सन्धि न होतां 'आ' व 'ऋ' या दोहोंचेंहि श्रवण

होईल. या आपत्तीचें निरसन करितांना भाष्यकार असें म्हणतात कीं, 'एकादेशे दीर्घग्रहणम्' या वार्तिकाचा आम्ही असा अर्थ म्हणत नाहीं कीं, ज्या एकादेशविधायक सूत्रामध्यें एकादेश दीर्घ होतो असें म्हटल्यानें दोष येतो तेथें देखील 'दीर्घ' या शब्दाचें ग्रहण करावें. जेथें दोष येत नसेल तेथेंच 'दीर्घ' शब्दाचें ग्रहण करावें असें आमचें म्हणणें आहे. वृद्धि व गुण या संज्ञांचें स्वरूप सांगणाऱ्या 'वृद्धिरादैच्' 'अदेङ्गुण:' या दोन सूत्रांत 'दीर्घ:' या पदाचें ग्रहण करून 'वृद्धिरादैच् दीर्घ:' 'अदेङ्गुणो दीर्घ:' अशीं तीं सूत्रें पठित करावीं. परंतु वास्तविक त्या दोन सूत्रांत देखील 'दीर्घ' या शब्दाचें ग्रहण करण्याची कांहीं गरज नाहीं; कारण त्या दोन्ही सूत्रांत तपर उच्चारण केलें आहे व 'तपर' या शब्दाचा 'त: परो यस्मात्' एवढाच विग्रह होत नसून 'तात् पर:' असा देखील विग्रह होतो. त्यामुळें 'तपरस्तत्कालस्य' सू. १५ या सूत्रांतील 'तपर:' हा बहुव्रीहिसमास मानल्यानें 'अदेङ्गुण:', 'वृद्धिरादैच्' या सूत्रांत तकार पुढें जोडलेले गुणसंज्ञक 'अ' व वृद्धिसंज्ञक 'आ' हे तपर ठरून, व तो पञ्चमी-तत्पुरुषसमास मानल्यानें, तकारापुढें निर्दिष्ट असलेले 'एङ्, ऐच् = ए, ओ, ऐ, औ' हे तपर ठरून तात्कालिक वर्णांचे ग्राहक होत असल्यामुळें, वर दर्शविलेल्या सर्व आपत्तींचें सहज निवारण होऊं शकतें असा भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. या वरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं वर सांगितल्याप्रमाणें अखेरीस जो सिद्धान्त सांगितला आहे त्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, 'अतो गुणे पररूपम्', 'ओमाङोश्च पररूपम्' अशीं सूत्रें पठित न करितां, 'अतो गुणे पर:, ओमाङोश्च पर:' अशीं सूत्रें पठित केलीं तरी, म्हणजे त्या दोन सूत्रांत 'एङि पररूपम्' या पूर्व सूत्रांतून 'पररूपम्' या संपूर्ण पदाची अनुवृत्ति न करितां 'पर' एवढ्याच शब्दाची अनुवृत्ति केली तरी, 'अवर्णान्तात् गुणसंज्ञके वर्णे परे सति पर: एकादेशो भवति' असा प्रथम सूत्राचा अर्थ होऊन 'पच + अन्ति' या स्थलीं 'अ' वर्णान्तापुढे गुणसंज्ञक अकार असल्यामुळें दोन्ही अकारांचे

जागीं पर अकार होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं आणि तो पर गुणसंज्ञक अकार 'तपरे गुणवृद्धी' या भाष्यसिद्धान्तान्वयें तात्कालिक वर्णाचा ग्राहक होत असल्यामुळें, वरील उदाहरणांत दीर्घादेश होण्याची किंवा जेथें पूर्व अकार अनुनासिक आहे तेथें गुणरूप एकादेश अनुनासिक होण्याची आपत्ति येत नाहीं. त्याचप्रमाणें 'अवर्णान्तात् ओमि आङि च परे पर: एकादेश: स्यात्' असा 'ओमाङोश्च पर:' या सूत्राचा अर्थ होऊन, 'परो निरनुनासिकश्चेदेकादेशो निरनुनासिक:, परोऽनुनासिकश्चेदेकादेशोऽनुनासिक:' असा त्या सूत्रांतून सहज अर्थ निष्पन्न होऊं शकत असल्यामुळें व 'ओ' हा गुणसंज्ञक वर्ण आणि 'आ' हा वृद्धिसंज्ञक वर्ण तात्कालिक वर्णांचे व जसा त्यांचा गुण किंवा धर्म आहे तशाचेंच ग्राहक होऊं शकत असल्यामुळें आणि 'शिवायँ + ओम्' या स्थळीं 'ओम्' या परस्थानींतील आद्य 'ओ' हा निरनुनासिक असल्यामुळें, पररूप एकादेश अनुनासिक होण्याची आपत्ति मुळींच येत नाहीं व पररूप एकादेश निरनुनासिकच होऊं शकतो. म्हणून 'रूपग्रहणं तु चिन्त्यप्रयोजनम्' असें जें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे तें वर दिलेल्या भाष्यसिद्धान्तान्वयें अगदीं योग्य आहे. हें खरें कीं, वरील भाष्यांत 'अतो गुणे पर: इतीयता सिद्धम्...तथाजातीयकमुभयोर्यथा स्यात्' असें म्हटलें आहे. पण तें एकदेशीचें वचन असून, 'तपरे गुणवृद्धी' असा भाष्यसिद्धान्त असल्यामुळें, एकदेशीच्या वचनाचे आधारावर शंकाकारानें जी वर शंका उपस्थित केली आहे ती अखेरीस सांगितलेल्या सिद्धान्तपक्षास धरून नसल्यामुळें अयोग्य ठरते हें उघड आहे. तसेंच त्या भाष्यावरील वृत्तींत 'तस्मात् पूर्वश्रुति: पूर्वरूपार्था। सैवोत्तरत्रानुवर्तते इति सिद्धमिति पूर्वरूपं भविष्यति।' असें जें कैयटानें म्हटलें आहे तें केवळ पूर्वपक्षाचें कसें तरी समर्थन करण्याकरितां म्हटलें असून सिद्धान्तप्रतिपादक नसल्यामुळें, शंकाकार त्या वचनाचा देखील आधार घेऊं शकत नाहीं आणि त्यामुळें त्याची शंका अयोग्यच ठरते. पण पुढें शंकाकार असें म्हणतो कीं, जरी

'ऐऔच्' या शिवसूत्रावरील भाष्यांत दिलेल्या सिद्धान्तान्वयें त्यानें केलेली शंका अनुपपन्न मानली तरी, 'इको गुणवृद्धी' या सूत्रावरील भाष्यान्वयें, 'रूपग्रहणं तु चिन्त्यप्रयोजनम्' असें जें दीक्षितांनीं म्हटलें आहे तें म्हणणें, चूक ठरतें. त्या भाष्यांत 'इग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जन-निवृत्त्यर्थम्'–म्हणजे 'आ, ए, ऐ, ओ, औ,' आणि व्यञ्जनें या वर्णांना गुण व वृद्धि होऊं नये याकरितां 'इको गुणवृद्धी' या सूत्रांत 'इकः' या पदाचें ग्रहण केलें आहे–हें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें खण्डन करितांना भाष्यकार म्हणतात :– 'व्यञ्जननिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति, न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति यदयं जनेर्डं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम्? । डित्करण एतत्प्रयोजनं डितीति टिलोपो यथा स्यात् । यदि व्यञ्जनस्य गुणः स्याड्डित्करणमनर्थकं स्यात् । गुणे कृते त्रयाणामकाराणां पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात् उपसरजः मन्दुरज इति । पश्यति त्वाचार्यो न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति ततो जनेर्डं शास्ति । ... यदप्युच्यते जनेर्डवचनं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति । सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति । न च जनेर्गुणेन सिध्यति । कुतो ह्येतज्जनेर्गुण उच्यमानोऽकारो भवति, न पुनरेकारो वा स्यादोकारो वेति । आन्तर्यतोऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिकोऽकारो भविष्यति । एवमप्यनुनासिकः प्राप्नोति । पररूपेण शुद्धो भविष्यति ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, व्यञ्जनाला गुण न व्हावा याकरितां 'इको गुणवृद्धी' या सूत्रांत 'इकः' या पदाचें ग्रहण केलें आहे असें जें वार्तिककाराचें म्हणणें आहे त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं; कारण 'सप्तम्यां जनेर्डः' सू. ३००७ या सूत्रानें 'जन्' धातूहून 'ड' प्रत्यय व्हावा असें विधान केलें असल्यामुळें, त्यावरूनच हें ज्ञापित होतें कीं, व्यञ्जनाला गुण होत नाहीं. 'जन्' धातूहून 'अ' प्रत्यय होणें न सांगतां ज्यांत डकार इत् आहे असा 'ड = अ' प्रत्यय होणें जें पाणिनीनें सांगितलें आहे त्याचें प्रयोजन हें आहे कीं, 'टेः' सू. ३१६ या

सूत्रानें 'जन्' यांतील 'टि'चा, म्हणजे 'अन्'चा लोप व्हावा. जर व्यञ्जनाला गुण होऊं शकतो असें मानलें तर, 'सप्तम्यां जनेर्डः' या सूत्रांतील 'ड' प्रत्ययाचें डित्करण व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते; कारण 'जन्' यांतील नकाराचे जागीं 'अ' असा गुणादेश केल्यावर तीन्ही अकारांचा पररूप सन्धि होऊन 'उपसरजः मन्दुरजः' हीं रूपें सिद्ध होऊं शकतातच. परंतु व्यञ्जनाला गुण होऊं शकत नाहीं असें आचार्य पाणिनींचें मत असल्यामुळें, त्यानें 'जन्' धातूहून 'ड' प्रत्यय होणें मुद्दाम सांगितलें आहे. या भाष्याचा अर्थ नीट ध्यानांत येण्याकरितां आपण 'पङ्के जातम् = पङ्कजम्' हें उदाहरण घेऊं. या उदाहरणांत 'जन्' धातूहून 'ड' प्रत्यय न करितां 'अ' प्रत्यय केला व व्यञ्जनास गुण होतो असें मानलें तर 'जन् अ' या स्थलीं 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' सू. २१६८ या सूत्रानें अर्धमात्रिक नकार या व्यञ्जनाचे जागीं एकमात्रिक अकार होऊन 'जन् + अ = ज + अ + अ' अशी स्थिति झाली असतां, 'अतो गुणे' सू. १९१ या सूत्रानें प्रथम 'ज + अ = ज' असा पररूप एकादेश होऊन व नंतर 'ज + अ = ज' असा पुन्हा पररूप एकादेश होऊन 'पङ्कज' असें रूप सिद्ध होऊं शकतेंच व त्यामुळें पाणिनीनें 'जन्' धातूहून जें 'ड' प्रत्यय होण्याचें विधान केलें आहे तें व्यर्थ ठरूं पाहतें. व्यञ्जनाला गुण होऊं शकत नाहीं असें मानलें तरच 'ड' प्रत्ययाचें डित्करण चरितार्थ ठरतें. डित्करण केलें नसतें व 'अ' प्रत्यय होणें सांगितलें असतें तर, पाणिनींच्या मतें व्यञ्जनास गुण होत नसल्यामुळें, 'अभस्यापि टेर्लोपो डिति' या वचनान्वयें 'टेः' सू. ३१६ या सूत्रानें होणारा टिलोप झाला नसता व 'जन् + अ = जन' असें अनिष्ट रूप होऊन 'पङ्कजन' असें अशुद्ध रूप होण्याची आपत्ति आली असती. ती आपत्ति टाळण्याकरितां पाणिनीनें 'अ' प्रत्यय होण्याचें विधान न करितां 'ड' हा डित्प्रत्यय होण्याचें विधान केलें आहे आणि अशा रीतीनें व्यञ्जनाला गुण होत नाहीं याचें तें

ङित्करण ज्ञापक ठरतें. पण पुढें भाष्यकार असें म्हणतात कीं, 'सप्तम्यां जनेर्डः' या सूत्रांत केलेलें 'ड' प्रत्ययाचें ङित्करण व्यञ्जनाला गुण होत नाहीं याचें ज्ञापक मानतां येत नाहीं; कारण एखादें सूत्र केलें नसतां इष्ट रूपांची सिद्धि होत असून देखील जर तसें सूत्र मुद्दाम केलें असलें तरच, तसें सूत्र व्यर्थ न ठरावें म्हणून, ज्ञापक मानतां येतें. पण 'सप्तम्यां जनेर्डः' या सूत्रांत केलेलें 'ड' प्रत्ययाचें ङित्करण व्यर्थ ठरत नाहीं; कारण 'जन्' धातूंतील नकाराचा गुण केल्यानें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकत नाहीं. याचें कारण हें कीं, 'अदेङ् गुणः' या सूत्रान्वयें 'अ, ए, ओ' हें तीन्ही वर्ण गुणसंज्ञक असल्यामुळें, नकार या व्यञ्जनास गुण करतेवेळीं नकाराचे जागीं अकारच कां व्हावा व एकार किंवा ओकार कां होऊं नये? नकाराचे जागीं एकार किंवा ओकार असा गुणरूप आदेश केल्यास, 'उपसरजः, मन्दुरजः' अशीं इष्ट रूपें सिद्ध होऊं शकत नाहींत. पण येथें असें म्हणतां येतें कीं, नकार या व्यञ्जनाची अर्धमात्रा असल्यामुळें व अकार एकमात्रिक असून 'ए, ओ' हे वर्ण द्विमात्रिक असल्यामुळें आणि अशा रीतीनें 'ए, ओ' यांच्या मानानें नकार व अकार या दोहोंत अधिक प्रमाणरूप सादृश्य असल्यामुळें, नकाराचे जागीं 'ए' किंवा 'ओ' असा गुणरूप आदेश होऊं शकत नाहीं व अकार हाच गुणरूप आदेश होऊं शकतो. पण नकाराचे जागीं जरी अकारादेश केला तरी, नकार अनुनासिक असल्यामुळें आदेशरूप अकार आन्तरतम्यानें अनुनासिक होईल. परंतु गुणरूप अकारादेश अनुनासिक झाला तरी 'जन्+अ+अ = ज+अँ+अ = जँ+अ' अशी स्थिति झाली असतां, 'अतो गुणे' सू. १९१ या सूत्रानें पररूप एकादेश केल्यावर अखेरीस जें रूप–'ज'–सिद्ध होतें तें निरनुनासिकच होईल व त्यामुळें इष्टरूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येणार नाहीं. या भाष्यांत 'पररूपेण शुद्धो भविष्यति' असें जें म्हटलें आहे व असें म्हणतांना 'यथाजातीयकः परः तथाजातीयकः उभयोः स्थाने

एकादेशो भविष्यति' असें न म्हणतां 'पररूपेण' या शब्दाचें जें ग्रहण केलें आहे व त्या भाष्यपंक्तीचें व्याख्यान करितांना पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें कैयटानें जें म्हटलें आहे त्या दोन्ही वचनांचा आधार घेऊन शंकाकार असें म्हणतो कीं, 'रूपग्रहणं तु चिन्त्यप्रयोजनम्' असें जें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे तें बरोबर मानतां येत नाहीं; कारण वरील भाष्यांत व कैयटवृत्तींत 'रूप' या शब्दाच्या ग्रहणाची सार्थकता दाखविली आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'पररूपेण शुद्धो भविष्यति' असें जें भाष्यांत म्हटलें आहे त्यावरून असा अर्थ काढतां येत नाहीं कीं, 'एङि पररूपम्' या सूत्रांत केलेलें 'रूप' या शब्दाचें ग्रहण आवश्यक आहे; कारण 'परः किंगुणको भवतीत्याकाङ्क्षायां ...... एकस्थान्यन्तरतमत्वाद्विधिः' असें जें शब्दरत्नांत पूर्वी म्हटलें आहे त्या व्याख्यानानुरूप वरील भाष्यपंक्तीचा अर्थ सहज करतां येतो व म्हणून 'रूपग्रहणं तु चिन्त्यप्रयोजनम्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे तें त्या भाष्यपंक्तीच्या विरुद्ध ठरत नाहीं. परंतु त्या भाष्यपंक्तीचें व्याख्यान करितांना कैयटानें जें आपल्या वृत्तींत म्हटलें आहे तें मात्र विरुद्ध जातें. पण कैयटाचें म्हणणें बरोबर मानतां येत नाहीं असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. हरदत्तानें देखील 'एङि पररूपम्' या सूत्रावरील पदमञ्जरींत 'रूपग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्, तथा चामि पूर्व इत्यत्र रूपग्रहणं न कृतम् ।' असेंच म्हटलें आहे व नागेशांनीं 'रूपग्रहणस्येदमेव प्रयोजनम् – यादृक् परस्य रूपं तादृगेव यथा स्यादिति' या कैयटवृत्तीचें व्याख्यान करितांना उद्योतांत, शब्दरत्नांत जें म्हटलें आहे तेंच, म्हटलें आहे. सारांश 'रूपग्रहणं तु चिन्त्यप्रयोजनम्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे तें अगदीं योग्य असून शंकाकारानें केलेली शंका अयोग्य आहे असें शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचें तात्पर्य आहे.) 'नावक्लृप्तौ यदा' असा ('अनवक्लृप्तौ यदा' या ऐवजी) पाठ केल्यास कारिकेंतील छन्दोभंग नाहींसा होतो. 'वार्तिक' या शब्दाचें 'वृत्तौ भवम्' असें व्याख्यान केल्यास, 'वार्तिक'

शब्दाचा पूर्वनिपात होण्याची आपत्ति येईल असें कांहीं वैयाकरणांचें म्हणणें आहे. ('यत्तु श्लोकवार्तिकमिदमित्याहुः, तद्भ्रमसात्' असें जें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे त्यावर खण्डनकाराचें असें म्हणणें आहे कीं, 'अनवक्लृप्तौ यदा दृष्टः' ही कारिका श्लोकवार्तिक आहे असें जें प्रकाशकारांनी म्हटलें आहे तें मुळींच चूक नाहीं, कारण त्यांनीं 'श्लोकवार्तिक' असें म्हणतांना जो 'वार्तिक' शब्दाचा उपयोग केला आहे तो 'वार्तिककारानें रचलेलें वार्तिक' या रूढ अर्थामध्यें केला नसून 'वृत्तौ भवः' – वृत्तींत दिलेला – या यौगिक अर्थामध्यें त्या शब्दाचा उपयोग केला आहे – म्हणजे 'वृत्ति' या द्व्यचक शब्दाहून 'व्द्यजृद्ब्राह्मण' सू० १४५१ या सूत्रानें 'तत्र भवः' या अर्थामध्यें 'ठक्' प्रत्यय केला असतां, 'किति च' सू० १०७६ या सूत्रानें 'ऋ' या आद्य अचाची वृद्धि होऊन व 'यस्येति च' सू० ३११ या सूत्रानें 'वृत्ति' यांतील अन्त्य इकाराचा, 'ठक् = इक' हा तद्धित प्रत्यय पुढें असल्यामुळें, लोप होऊन बनलेला 'वार्तिक' हा यौगिक शब्द आहे. त्यामुळें दीक्षितांनी जें मनोरमेंत वर सांगितल्याप्रमाणें म्हटलें आहे तें अयोग्य ठरतें. पण खण्डनकाराचें हें व्याख्यान बरोबर मानल्यास, 'वार्तिक' हा शब्द 'श्लोक' या शब्दाचें विशेषण ठरतो व या दोन विशेषणविशेष्यवाचक पदांचा 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' सू० ७३६ या सूत्रानें समास केल्यास, 'वार्तिक' हें विशेषण 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' सू. ६५३ या सूत्रांन्वयें उपसर्जनसंज्ञक ठरेल व 'उपसर्जनं पूर्वम्' सू. ६५४ या सूत्रान्वये तें पद समासांत पूर्व पद होऊन 'वार्तिकश्लोकः' असें सामासिक पद होईल. पण प्रकाशकारांनीं अशा पदाचा उपयोग न करितां 'श्लोकवार्तिकम्' या पदाचा उपयोग केला असल्यामुळें, खण्डनकारानें केलेलें व्याख्यान बरोबर मानतां येत नाहीं असें कांहीं वैयाकरणांचें म्हणणें आहे. या शब्दरत्नांतील पंक्तींत 'आहुः' हें जें पद घातलें आहे तें भैरवीकारांच्या व भावप्रकाशकारांच्या मतें अरुचिप्रदर्शक आहे, म्हणजे त्या वैयाकरणांचें म्हणणें शब्दरत्नकारांना मान्य

नाहीं, व भैरवीकारांनी 'आहुरित्यस्वरसबीजन्तु पूर्वनिपातप्रकरण-स्यानित्यत्वेन तथा व्याख्यानमपि युक्तमेवेति ।' असें म्हटलें आहे व त्याचा अर्थ हा आहे कीं, पूर्वनिपाताचीं सूत्रें अनित्य असल्यामुळें, खण्डनकारांनें केलेलें व्याख्यान अयोग्य ठरत नाहीं.)

मनोरमा—शकन्ध्वादिष्विति । शकन्ध्वादिविषये तत्सिद्ध्यनुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः । अत एवाह—तच्च टेरिति । यदि तु 'आत्' इत्यधिकारादकारस्यैवेष्येत तर्हि मनीषा, इति न सिद्ध्येत् । केचित्तु मनःपतच्छब्दयोः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपेऽकारस्यैव पररूपमाहुः । शकानां देशविशेषाणामन्धुः=कूपः—शकन्धुः । कर्काणां राज्ञामन्धुः । बदरीवाची तु कर्कन्धूशब्दो दीर्घान्तः "अन्दूदृम्भू—" इत्यादिना उणादिषु वक्ष्यते । अटतीत्यटा पचाद्यच् । कुलस्य अटा कुलटा । ईष उञ्छे, ईष गत्यादिषु, आभ्यां "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्यये ईषा । मनस ईषा मनीषा । हलस्य ईषा हलीषा=लाङ्गलदण्डः । मूर्द्धन्योपधः । यस्तु

"प्रभुशङ्करयोरीशः स्त्रियां लाङ्गलदण्डके ।"

इति रभसकोशात् तालव्योपधस्तस्मिन् परे "आद्गुणः" इत्येव भवति, हलेशा । पतन्नञ्जलिर्यस्मिन् नमस्कार्यत्वादिति पतञ्जलिः । मार्तण्ड इति । केचिदत्र सवर्णदीर्घमाहुः । परा मार्ताण्डमास्यत्, पुनर्मार्ताण्डमाभरत्, विश्वो मार्ताण्डोऽव्रजदित्यादिवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः ॥

('अचोऽन्त्यादि टि' सू० ७९ या सूत्रावरील कौमुदींत पठित असलेल्या 'शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्' या वार्तिकाचा असा अर्थ आहे कीं, 'शकन्धु' इत्यादि शब्दांच्या विषयांत, म्हणजे 'शकन्धु' इत्यादि रूपें सिद्ध करतेवेळीं, ज्या स्थानीचे जागीं पररूप आदेश केल्यानें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकतें तशाच स्थानीचे जागीं पररूप आदेश करावा, आणि म्हणूनच 'तच्च टेः' असें कौमुदींत व्याख्यान केलें आहे. (वास्तविक 'टेः' हा शब्द प्रकृत

वार्तिकांत निर्दिष्ट नाहीं. तथापि शकन्ध्वादिगणांत अन्तर्भूत असलेल्या शब्दांच्या 'टि' चा त्या 'टि' च्या लगेंच पुढें असणाऱ्या अचाशीं पररूप सन्धि केल्यानेंच इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकत असल्यामुळें, 'टि' चे व पुढील अचाचे जागीं मिळून पररूप एकादेश करावा असें कौमुदींत म्हटलें आहे.) जर 'आद्गुणः' या पूर्व सूत्रांतून 'आत्' या अधिकारपदाची प्रकृत वार्तिकांत अनुवृत्ति केली तर (व 'अ' वर्णाचेंच जागीं पररूप आदेश होतो असें मानलें तर) 'मनीषा' हें रूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं; (कारण 'मनस् + ईषा' या स्थलीं 'ई' या अचापूर्वी 'अ' वर्ण नसून 'अस्' आहे. 'तच्च टेः' असें व्याख्यान केल्यानेंच म्हणजे 'टि' चे जागीं पररूप आदेश होतो असें मानल्यानेंच, 'अस्' या 'टि' चे जागीं 'ई' हा पररूप आदेश होऊन शकन्ध्वादिगणांत पठित असलेल्या 'मनीषा' या रूपाची सिद्धि होऊं शकते.) कित्येक वैयाकरणांचें (प्रकाशकारांचें) असें म्हणणें आहे कीं, 'मनस्' व 'पतत्' या शब्दांतील अन्त्य वर्णाचा 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' सू. १०३४ या सूत्रान्वयें लोप केला असतां, (प्रकृत वार्तिकांत 'आद्गुणः' या सूत्रांतून 'आत्' या अधिकारपदाची अनुवृत्ति मानली तरी देखील) 'अ' वर्णाचेच, म्हणजे सकाराचा व तकाराचा अनुक्रमें लोप केल्यानें 'मन, पत' अशीं जीं रूपें होतात त्यांतील अन्त्य अकाराचे, जागीं पररूप आदेश होतो (व 'मनीषा' आणि 'पतञ्जलिः' या इष्ट रूपांची सिद्धि होते.) 'शकानां देशविशेषाणामन्धुः' असा 'शकन्धु' या शब्दाचा व 'कर्काणां राज्ञामन्धुः' असा 'कर्कन्धुः' या शब्दाचा विग्रह आहे (व हे दोन्ही शब्द पररूप एकादेश होऊन सिद्ध झाले आहेत आणि या शब्दांतील 'अन्धु' या शब्दाचा 'कूप' असा अर्थ आहे.) बोरांचा वाचक 'कर्कन्धू' हा शब्द दीर्घ ऊकारान्त आहे व 'अन्दूदृम्भू' उणादि. सू. ९३ या उणादि सूत्राचें व्याख्यान करतेवेळीं त्या शब्दाची व्युत्पत्ति सांगण्यांत येईल. ('कर्कं दधातीति कर्कन्धूः' या स्थलीं 'धा' धातूहून वरील उणादि सूत्रान्वयें 'कू = ऊ' हा उणादि कित् प्रत्यय

होऊन 'कर्कन्धू' हा शब्द सिद्ध झाला आहे.) 'अटतीति अटा' या स्थलीं ('नन्दिग्रहिपचादिभ्यः' सू. २८९६ या सूत्रान्वयें) पचादि या आकृतिगणांत अन्तर्भूत असलेल्या 'अट्' धातूहून 'अच् = अ' प्रत्यय झाला आहे (व अशा रीतीनें 'अट' हें अदन्त प्रातिपदिक सिद्ध होऊन त्याहून 'अजाद्यतष्टाप्' सू. ४५४ या सूत्रानें स्त्रीत्व बोधक 'टाप्=आ' प्रत्यय केल्यावर 'अटा' असें स्त्रीलिङ्गाचें रूप होतें व शकन्ध्वादिगणांत अन्तर्भूत असलेल्या 'कुलटा' या शब्दाचा) 'कुलस्य अटा' असा विग्रह आहे (व या स्थलीं पररूप एकादेश होऊन 'कुलटा' हें रूप सिद्ध झालें आहे.) 'ईष उञ्छे' किंवा ईष गत्यादिषु' या धातूहून 'गुरोश्च हलः' सू. ३२८० या सूत्रानें 'अ' प्रत्यय होऊन (व नंतर 'ईष' या अदन्त प्रातिपदिकाहून 'टाप्=आ' प्रत्यय होऊन स्त्रीलिङ्गाचें) 'ईषा' असें रूप होतें व 'मनसः ईषा मनीषा, हलस्य ईषा हलीषा' हीं रूपें (पररूप सन्धि केल्यानें) सिद्ध होतात. 'हलीषा' या शब्दाचा 'नांगराचा दांडा' असा अर्थ आहे व या शब्दाच्या उपधेंत मूर्धन्य षकार आहे. 'लाङ्गलदण्डक' या अर्थाचा वाचक जो तालव्योपध 'ईशा' हा शब्द 'प्रभुशङ्करयोरीषः, स्त्रियां लाङ्गलदण्डके' या रभस-कोषांतील श्लोकांत निर्दिष्ट आहे तो शब्द 'हल' या शब्दापुढें आला असतां, 'आद्गुणः' या सूत्रानें गुणरूप एकादेशच होतो व 'हलेशा' असें रूप सिद्ध होतें. ('हलीषा' हा शब्द शकन्ध्वादिगणांत पठित असून, ज्याच्या उपधेंत तालव्य शकार आहे असा 'हलीशा' या प्रकारचा शब्द त्या गणांत पठित नाहीं. त्यामुळें 'हल्+ईशा' या स्थलीं प्रकृत वार्तिकान्वयें पररूप एकादेश न होतां 'आद्गुणः' सू. ६९ या सूत्रानें गुणरूप एकादेश होऊन 'हलेशा' असेंच रूप सिद्ध होतें व 'हलीशा' असें रूप सिद्ध होऊं शकत नाहीं.) पतञ्जलिः' या शब्दाचा 'पतन्' अञ्जलिर्यस्मिन्, नमस्कार्यत्वात्' असा विग्रह आहे. (ज्याला पाहतांक्षणींच किंवा ज्याचें नांव उच्चारतांक्षणींच लोक

बद्धान्जलि होऊन नमस्कार करतात तो पूज्य व नमस्कारार्ह महर्षि पतञ्जलि होय. गोनर्ददेशांत कोणी एक ऋषि सन्ध्या करीत असतांना त्याच्या अञ्जलींतून महर्षि पतञ्जलि पडले व अशा रीतीनें त्यांचा जन्म झाला या दन्तकथेचा आधार घेऊन कित्येक वैयाकरण 'पतञ्जलि' या शब्दाचा 'अञ्जले: पतन्' असा विग्रह करतात व म्हणतात कीं, या स्थलीं 'मयूरव्यंसकादयश्च' सू. ७५४ या सूत्रानें 'पतन्' या पदाचा पूर्व निपात झाला आहे.) 'मार्तण्ड:' या स्थलीं कित्येक वैयाकरण ('अक: सवर्णे दीर्घ:' सू. ८५ या सूत्रानें) सवर्णदीर्घ करतात (व मार्ताण्ड:' असें देखील रूप होतें असें म्हणतात,) व त्यांच्या म्हणण्यास 'परा मार्ताण्डमास्थत्, पुनर्मार्ताण्डिमाभरत्, विश्वो मार्ताण्डोऽव्रजत्' इत्यादि वैदिक प्रयोग अनुकूल–प्रमाण–आहेत. ('मृतमण्डं यस्य स: मृतण्ड: कश्चिदृषि:' या स्थलीं 'मृत+अण्ड' येथें 'अक : सवर्णे दीर्घ:' या सूत्रानें जो सवर्ण दीर्घ पावला आहे त्याचा प्रकृत वार्तिकानें बाध होऊन व पररूप एकादेश होऊन, 'मृताण्ड:' असें रूप न होतां, 'मृतण्ड:' असें रूप होतें. 'मृतण्ड' शब्दाहून 'तस्यापत्यम्' सू. १०८८ या अर्थामध्ये 'अण = अ' प्रत्यय केला असतां 'तद्धितेष्वचामादे:' सू. १०७५ या सूत्रानें 'ऋ' या आद्य अचाची वृद्धि होऊन 'मृतण्डस्य अपत्यं पुमान मार्तण्ड:' असें रूप सिद्ध होतें पण वैदिक प्रयोगांत 'मार्ताण्ड' असा शब्द आढळत असल्यामुळें, कित्येक वैयाकरण 'मृत + अण्ड' या स्थळीं प्रकृत वार्तिकानें सवर्णदीर्घाचा बाध न करितां सवर्णदीर्घ करून 'मृताण्ड' असें रूप सिद्ध करतात. व 'मृताण्डस्य अपत्यं पुमान् मार्ताण्ड:' या रूपाची सिद्धि करतात. दीक्षित म्हणतात कीं, असें करण्यास वैदिक प्रयोग अनुकूल असल्यामुळें त्यांचें तसें करणें वावगें मानतां येत नाहीं. पण 'दृष्टानुविधिश्छन्दसि' या वचनान्वयें 'मार्ताण्ड:' या छान्दस प्रयोगाची सिद्धि करणें अधिक इष्ट आहे.)

शब्दरत्न—विषय इति । शकन्ध्वादिष्विति विषयसप्तमीति भावः । अत एवाहेति । ईदृशव्याख्यानतो लब्धमाहेत्यर्थः ।।

आहुरिति । अत्रारुचिबीजं तु वचनद्वयव्यापारो व्यर्थः, पृषोदरादित्वाट्टिलोपेनैव सिद्धेरिति । देशविशेषाणामिति । देशविशेषशब्दस्य यौगिकत्वेन जातिवाचकत्वाभावात् "विशेषणानां चाजातेः" इति न निषेध इति बोध्यम् । कुलस्याटेति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । अन्यथा कर्मण्यणि कुलाटीति स्यादिति भावः ।

'शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्' या वार्तिकाचा अर्थ करतेवेळीं 'शकन्ध्वादिविषये तत्सिद्ध्यनुगुणं पररूपं वाच्यम्' असें जें दीक्षितांनी मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, त्या वार्तिकांतील 'शकन्ध्वादिषु' ही विषयसप्तमी आहे. 'अत एवाह' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा अर्थ हा आहे कीं, वर सांगितल्याप्रमाणें 'तत्सिद्ध्यनुगुणं पररूपं वाच्यम्' असें जें प्रकृत वार्तिकाचें दीक्षितांनी व्याख्यान केलें आहे त्या व्याख्यानावरूनच 'तच्च टेः' हा अर्थ निष्पन्न होतो. (कारण 'टि' चे जागीं पररूप आदेश केल्यानेंच मनोरमेच्या विवरणांत सांगितल्याप्रमाणें इष्ट रूपांची सिद्धी होऊं शकते. मनोरमेंत 'अकारस्यैव पररूपमाहुः' असें जें प्रकाशकारांचें मत सांगतांना दीक्षितांनीं म्हटलें आहे त्यांतील 'आहुः' हा शब्द अरुचिप्रदर्शक आहे, म्हणजे प्रकाशकाराचें म्हणणें दीक्षितांना मान्य नाहीं, व) त्याचें कारण हें कीं, 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' सू. १०३४ एवढेंच सूत्र प्रवृत्त करून टिलोप केल्यानेंच 'मनीषा, पतञ्जलिः' हीं रूपें निपातनानें सिद्ध होऊं शकत असतां, तें सूत्र व प्रकृत वार्तिक हीं दोन्ही प्रवृत्त करून तीं दोन रूपें सिद्ध करण्याची खटपट करणें व्यर्थ आहे. (प्रकाशकारांच्या अनुयायींचें असें म्हणणें आहे कीं, 'मनस् + ईषा, पतत् + अञ्जलिः' या स्थलीं वर सांगितल्याप्रमाणें टिलोप केल्यास, 'मन् + ईषा, पत् + अञ्जलिः' अशीं रूपें होतील व या स्थलीं

नकार व तकार पदान्तीं असल्यामुळें, 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' सू. २३६ या सूत्रानें 'मन्' यांतील अन्त्य नकाराचा लोप होण्याची व तसेंच 'झलां जशोऽन्ते' सू. ८४ या सूत्रानें 'पत्' यांतील अन्त्य तकाराचा दकार होण्याची आपत्ति येईल. म्हणून वरील दोन उदाहरणांत 'टि' लोप न करितां 'मनस्, पतत्' यांतील अन्त्य वर्णाचा 'पृषोदरादीनि' या सूत्रानें निपातनानें लोप करावा असें प्रकाशकारांनीं म्हटलें आहे. तसें केल्यास 'मन + ईशा, पत + अञ्जलिः' अशी स्थिति झाली असतां, प्रथम उदाहरणांत 'आद्गुणः' सू. ६९ हें सूत्र व द्वितीय उदाहरणांत 'अकः सवर्णे दीर्घः' सू. ८५ हें सूत्र प्रवृत्त होऊं पाहतें. म्हणून त्या सूत्रांचा बाध होण्याकरितां प्रकृत अपवादक वार्तिकाची प्रवृत्ति करणें आवश्यक आहे व प्रकृत वार्तिक प्रवृत्त केल्यानें पररूप एकादेश होऊन वरील दोन्ही इष्ट रूपांची सिद्धि होते. यावर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'पृषोदरादि' या आकृतिगणांत 'मनीषा, पतञ्जलिः' हे शब्द अन्तर्भूत आहेत असें मानल्यानें 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' या सूत्रान्वयेंच त्या दोन्ही शब्दांची निपातनानें सिद्धि होऊं शकत असतां, त्या शब्दांची सिद्धि करण्याकरितां पुन्हा प्रकृत वार्तिक प्रवृत्त करण्याची गरज काय ? 'पृषोदरादीनि' हें सूत्र प्रवृत्त केल्यानेंच काम भागत असतां पुन्हा प्रकृत वार्तिकाची प्रवत्ति करणें अनावश्यक व व्यर्थ आहे.)

'शकानां देशविशेषाणाम्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्यांतील 'देशविशेष'–विशिष्ट देश–हा शब्द यौगिक अर्थानें जातीचा वाचक नसल्यामुळें, 'विशेषणानां चाजातेः' सू. १३०० हा निषेध येथें लागू पडत नाहीं हें लक्षांत ठेवावें. ('शकानां राज्ञां निवासः' या स्थलीं 'तस्य निवासः' सू. १२८१ या सूत्रानें चातुरर्थिक 'अण्' प्रत्यय केला असतां, 'जनपदे लुप्' सू. १२९३ या सूत्रानें 'अण्' प्रत्ययाचा लुप् होतो व 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' सू. १२९४ या सूत्रान्वयें 'शक' या प्रकृतीचें जें लिङ्ग–पुल्लिङ्ग–व वचन–बहुवचन–आहे त्या लिङ्गाचा व वचनाचा शब्द सिद्ध होणें सांगितलें

असल्यामुळें, 'शकानां निवासः जनपदः' याचें 'शकः' असें रूप न होतां 'शकाः' असें रूप होतें. शक राजांचें राहण्याचें स्थान एक असून अनेक नसल्यामुळें, 'शकानां देशविशेषस्य' असें दीक्षितांनीं म्हणावयास पाहिजे होतें व 'शकानां देशविशेषाणाम' असा जो त्यांनीं मनोरमेंत प्रयोग केला आहे तो असाधु ठरतो असें शंकाकाराचें म्हणणें आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, जरी 'देश' हा शब्द जातिवाचक आहे तरी 'देशविशेष' या शब्दाचा 'विशिष्ट देश' असा यौगिक अर्थ असल्यामुळें आणि अशा रीतीनें 'देशविशेष' हा शब्द व्यक्तीचा वाचक असल्यामुळें, 'विशेषणानां चाजातेः' या सूत्रांत सांगितलेला 'अजातेः' हा निषेध त्या शब्दाला लागू पडत नाहीं व त्यामुळें 'शकानाम्' या शब्दाचें जें लिङ्ग व वचन आहे तेंच 'देशविशेष' या विशेषणरूप शब्दाचें होऊं शकतें आणि म्हणून 'शकानां देशविशेषाणाम्' असाच प्रयोग साधु ठरतो व 'शकानां देशविशेषस्य' असा प्रयोग साधु ठरत नाहीं.) 'कुलस्य अटा कुलटा' या स्थलीं कर्माची शेषत्वानें विवक्षा असल्यामुळें 'कुलस्य' ही शेषे षष्ठी आहे. कर्मरूपानें विवक्षा असल्यास, 'कर्मण्यण्' सू. २९१३ या सूत्रानें अण्प्रत्यय होऊन 'कुलाटी' असें रूप होईल. (कर्मणि उपपद असतांना 'कर्मण्यण्' या सूत्रानें धातूहून 'अण्' प्रत्यय होणें सांगितलें आहे. म्हणून 'कुलस्य अटा' या स्थलीं 'कुलस्य' ही कर्मणि षष्ठी मानल्यास 'अट्' धातूहून 'अण्' प्रत्यय होईल व तो प्रत्यय णित् असल्यामुळें 'अत उपधायाः' सू. २२८२ या सूत्रानें 'अट्' यांतील 'अ' या उपधेची वृद्धि होईल आणि 'टिड्ढाणञ्' सू. ४७० या सूत्रानें 'ङीप्' प्रत्यय होऊन, 'कुलटा' असें रूप न होतां, 'कुलाटी' असें रूप होईल. म्हणून 'कुलस्य' ही कर्मणि षष्ठी न मानतां शेषे षष्ठी मानावी, म्हणजे येथें कर्माची कर्मत्वरूपानें विवक्षा नसून शेषत्वरूपानें विवक्षा आहे असें मानावें, व तसें मानल्यानें 'कुलटा' हें रूप पररूप एकादेश केल्यानें सिद्ध होतें असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

मनोरमा— ओत्वोष्ठयोरिति । अकारस्य ओत्वोष्ठयोश्चैकत्र समासे स्थितौ सत्यामिदं प्रवर्तते । तेनेह न, वृषलसुतौष्ठव्रणस्ते इति ।।

('अचोऽन्त्यादि टि' सू. ७९ या सूत्रावरील कौमुदींत पठित असलेलें) 'ओत्वोष्ठयोः समासे वा' हें वार्तिक अशाच ठिकाणीं प्रवृत्त होतें कीं, जेथें 'अ' वर्णान्त शब्द व त्या पुढील 'ओतु' किंवा 'ओष्ठ' हा शब्द या दोहोंचे समासांत एकत्र अवस्थान आहे, म्हणजे 'अ' वर्णान्त शब्दाचा त्या पुढील 'ओतु' किंवा 'ओष्ठ' या शब्दाशीं समास झाला असतांच प्रकृत वार्तिक प्रवृत्त होतें. असें असल्यामुळें, 'हे वृषलसुत ओष्ठव्रणस्ते' या स्थलीं पररूप एकादेश होत नाहीं व 'वृषलसुतौष्ठव्रणस्ते' असें सन्धि केल्यानें रूप सिद्ध होतें. (जरी 'वृषलसुत' या 'अ' वर्णान्त पदापुढें 'ओष्ठ' हा शब्द आहे तरी त्या दोहोंचा समास झालेला नसल्यामुळें व त्यांची भिन्न पदांत पृथक् अवस्थिति असल्यामुळें, या स्थलीं, समास झाला असतांच प्रवृत्त होणारें, प्रकृत वार्तिक प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं आणि पररूप एकादेश न होतां 'वृद्धिरेचि' सू. ७२ या सूत्रानें वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'वृषलसुतौष्ठव्रणस्ते' असा सन्धियुक्त प्रयोग सिद्ध होतो.)

मनोरमा— अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे–ध्वनेरिति । अनुकरणस्येति । परिस्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः । तस्य चानुकरणत्वं किञ्चित्साम्येन बोध्यम् । यत्तु प्राचोक्तम्—अतः किम् ? दकारान्ते मा भूदिति । यच्च व्याख्यातं दकारान्त इति रूपान्तरोपलक्षणं वटक्, मरुत् इत्यादेरपीति, तन्निःसारम्, प्रश्नस्य, दान्त इत्युत्तरस्य च निरालम्बनत्वात् । यत्तु व्याचख्युः—"अतो गुणे" इत्यतोऽत इत्यनुवर्त्य शब्दाधिकाराश्रयणात्सिद्धमिति प्रश्नः । यदा जश्त्ववशाद्दान्तत्वं तदाऽपि स्यात्पुनरद्ग्रहणे तु श्रौततान्तत्वस्य विवक्षणान्नेत्युत्तरमिति, तच्चिन्त्यम्, जश्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वेन पररूपस्यैव

प्रवृत्तेः, "नाम्रेडितस्य–" इति निषेधे पटत्पटवितीत्युदाहरणस्यासंबद्धत्वापत्तेश्च। तत्र हि भवदुक्तरीत्या प्राप्तिरेव नास्ति, दान्तत्वात्। एतेनानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया विभक्त्यभावेन गवित्ययमाहेतिवदपदत्वात् पटत् इतीत्यत्र जश्त्वं नेति ग्रन्थोऽपि प्रत्युक्तः, उत्तरग्रन्थविरोधात्, जश्त्वस्यासिद्धतया पररूपेणैव बाधाच्च। ननु तदपि नित्यं तथा च कथं पररूपविरहेण प्रयोग इति, चेन्न, अलौकिकं प्रक्रियावाक्यमिदमिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात् संहिताया अविवक्षायां तत्सम्भवाच्चेति दिक्॥

('अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ' सू. ८१ या सूत्रांतील) 'अव्यक्त' या शब्दाचा 'ध्वनि' असा कौमुदींत अर्थ दिला आहे व त्या सूत्रांतील 'अनुकरणस्य' या पदाचा 'परिस्फुटाकारादिवर्णस्य,' म्हणजे ज्यांत अकारादिवर्ण स्पष्टपणें ऐकूं येतात, असा अर्थ आहे. ध्वनि व त्याचें अनुकरण या दोहोंमध्यें (ध्वनिरूप) थोडेसें साम्य राहत असल्यामुळें, ध्वनीच्या अनुकरणाला 'अनुकरण' असें म्हणतां येतें हें जाणावें. (कोणी एखादा शब्द उच्चारल्यास दुसऱ्यानें तोच शब्द तशाच तऱ्हेनें उच्चारणें याला अनुकरण म्हणतात, व ज्याचें अनुकरण केलें जातें त्याला अनुकार्य म्हणतात व अशा अनुकार्य व अनुकरण यांत पूर्णपणें साम्य असतें. पण ध्वनीचें अनुकरण करणाऱ्या शब्दाचे ठिकाणीं तसें साम्य राहणें शक्य नाहीं; कारण ध्वनि अव्यक्त- अपरिस्फुटवर्णविभाग – असून ज्या शब्दानें त्याचें अनुकरण केलें जातें तो शब्द व्यक्त – परिस्फुटवर्णविभाग–असतो, म्हणजे ध्वनीमध्यें अकारादि वर्ण नसून त्याच्या अनुकरणांत अकारादि वर्ण असतात व त्यांचें स्पष्टपणें श्रवण होतें. पाऊस जोरानें पडत असला किंवा आंब्याच्या झाडावरून आंबे वाऱ्यामुळें खालीं पडत असले तर 'पट्, पट्' असा आवाज होतो. हा अव्यक्त ध्वनि होय. कारण यांत अकारादि कोणत्याहि वर्णाचें स्पष्ट उच्चारण नसतें. पण त्या अव्यक्त ध्वनीचें अनुकरण करणारा 'पट्, पट्' हा शब्द व्यक्त आहे, म्हणजे त्यांत अकारादिवर्ण असून ते सर्व वर्ण स्पष्टपणें ऐकूं येतात. म्हणून

ध्वनि व त्याचें अनुकरण या दोहोंत पूर्ण साम्य नसल्यामुळें, ध्वनीच्या अनुकरणाला वास्तविक 'अनुकरण' असें म्हणतां येत नाहीं. तथापि त्या दोहोंत ध्वनिरूप थोडेसें साम्य राहत असल्यामुळें, ध्वनीच्या अनुकरणाला पाणिनीनें प्रकृत सूत्रांत 'अनुकरण' म्हटलें आहे असें दीक्षितांचें म्हणणें आहे.) प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं 'अतः किम्' असा जो प्रश्न केला आहे व त्या प्रश्नाचें 'दकारान्ते मा भूत्' असें जें उत्तर दिलें आहे आणि याचें व्याख्यान करितांना 'दकारान्ते इति रूपान्तरोपलक्षणं वटक् मरुत् इत्यादेरपि' असें जें प्रकाशकारांनीं म्हटलें आहे तें सर्व व्यर्थ आहे; कारण प्रक्रियाकौमुदींत केलेला प्रश्न व त्याचें उत्तर हीं दोन्ही निराधार आहेत. (प्रक्रिया-कौमुदीकारांनीं प्रकृत सूत्रावरील वृत्तींत 'अतः किम्' असा जो प्रश्न केला आहे व 'दकारान्ते मा भूत्' असें जें त्याचें उत्तर दिलें आहे त्या दोहोंचा भावार्थ हा आहे कीं, ध्वनीचें अनुकरण करणारा जो शब्द त्याच्या अन्तीं 'अत्' असा तकारान्त शब्द असल्यास व त्या 'अत्' पुढें 'इति' हा शब्द आल्यास, 'अत्' व 'इ' या दोहोंचे जागीं 'इ' असा पररूप आदेश होतो आणि प्रकृत सूत्रांत 'अत्' असें तकारान्ताचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, जेथें ध्वनीचें अनुकरण करणाऱ्या शब्दाच्या अन्तीं 'अद्' असा दकारान्त शब्द—वर्णसमुदाय—असून त्यापुढें 'इति' हा शब्द आहे तेथें पररूप एकादेश होत नाहीं. याचें व्याख्यान करितांना प्रकाशकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं, 'दकारान्ते मा भूत्' यांतील 'दकारान्ते' हा शब्द उपलक्षणात्मक असून त्या पदानें केवळ दकारान्ताचीच व्यावृत्ति होत नसून 'अत्' याहून भिन्न कोणतीहि वर्णानुपूर्वी अनुकरण करणाऱ्या शब्दाच्या अन्तीं असल्यास, तशा वर्णानुपूर्वीची देखील व्यावृत्ति होते आणि म्हणूनच 'मरुत् इति, वटक् इति' इत्यादि स्थलीं 'उत्' किंवा 'अक्' चे जागीं पररूप एकादेश होत नाहीं. पण दीक्षित म्हणतात कीं, प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं हा जो प्रश्नोत्तराचा व प्रकाशकारांनीं लांबलचक व्याख्यानाचा खटाटोप केला आहे तो

सर्व व्यर्थ आहे; कारण प्रकृत सूत्रांत 'अतः' या पदाचें मुद्दाम ग्रहण केलें असल्यामुळें त्यावरूनच हें स्पष्ट होतें कीं, जेथें अनुकरण करणाऱ्या शब्दाच्या अन्तीं 'अत्' अशी वर्णानुपूर्वी आहे तेथेंच प्रकृत सूत्र प्रवृत्त होऊं शकतें व इतरत्र प्रकृत सूत्राची प्रवृत्ति मुळींच होऊं शकत नाहीं.) 'अतः किम्' या प्रश्नाचें व्याख्यान करितांना प्रकाशकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं, प्रकृत सूत्रांत 'अतो गुणे' या पूर्व सूत्रांतून 'अतः' या पदाची अनुवृत्ति करून (अर्थाधिकार न मानतां, येथें) शब्दाधिकार मानल्यानें, म्हणजे 'अतो गुणे' या सूत्रांत 'अतः' या तपर पदाचा 'ऱ्हस्व अकार' असा जो अर्थ आहे त्या अर्थानें युक्त अशा 'अतः' या पदाची अर्थाधिकार मानून अनुवृत्ति न करितां, केवळ 'अत्' या आनुपूर्वीविशिष्टबोधक शब्दाची शब्दाधिकार मानून अनुवृत्ति केल्यानें, काम भागत असतां, पुन्हा प्रकृत सूत्रांत 'अतः' या पदाचें ग्रहण कां केलें आहे असा प्रक्रिया-कौमुदीकारांनीं केलेल्या 'अतः किम्' या प्रश्नाचा आशय आहे, आणि त्या प्रश्नाचें ('दान्ते मा भूत्' असें प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं) जें उत्तर दिलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, ('झलां जशोऽन्ते' सू. ८४ या सूत्रानें 'अत्' यांतील तकाराचें) जश्त्व–दकार–झालें असतां देखील ('अद्' हा एकदेशविकृतन्यायानें 'अत्' च आहे असें मानल्यानें) पररूप एकादेशाची प्राप्ति होते; परंतु प्रकृत सूत्रांत पुन्हा तान्त अशा 'अत्' शब्दाचें मुद्दाम ग्रहण केलें असल्यामुळें, तशा तान्त 'अत्' शब्दाचेच जागीं एकादेश होणें विवक्षित आहे व त्यामुळें (जश्त्व होऊन दकारान्त झालेल्या) 'अद्' चे जागीं पररूप एकादेश होत नाहीं. पण प्रकाशकारांनी केलेलें हें व्याख्यान चिन्त्य आहे, म्हणजे बरोबर आहे असें मानतां येत नाहीं; कारण (प्रकृत सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें 'झलां जशोऽन्ते' हें त्रैपादिक) जश्त्व-शास्त्र ('पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ या सूत्रान्वयें) असिद्ध ठरत असल्यामुळें (त्रैपादिक जश्त्वशास्त्राची प्रवृत्ति न होतां, प्रकृत सापादिक) पररूप शास्त्राचीच प्रवृत्ति होते. दुसरें असें कीं,

(प्रकाशकारांचें वरील म्हणणें बरोबर मानल्यास) 'नाम्रेडितस्य' सू. ८२ या निषेधक सूत्रावरील वृत्तींत त्या सूत्राचें 'पटत्पटदिति' हें जें उदाहरण दिलें आहे तें चूक ठरण्याची आपत्ति येते; कारण त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें (जश्त्व झाल्यावर 'अत्' हा 'अद्' होत असल्यामुळें) पररूप एकादेशाची दान्तत्वामुळें प्राप्तीच होत नाहीं. (प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं 'दकारान्ते मा भूत्' असें जें म्हटलें आहे त्याचा असा आशय दिसतो कीं, मूळ अनुकरण दकारान्त असल्यास त्यांतील अन्त्य 'अद्' चे जागीं पररूप आदेश होऊं नये याकरितां प्रकृत सूत्रांत 'अतः' या पदाचें ग्रहण केलें आहे व त्यानीं 'घटद् + इति = घटदिति' असें दकारान्त अनुकरणांतील 'अद्' चे जागीं पररूप एकादेश होत नाहीं याचें उदाहरण दिलें आहे. पण प्रकाशकार म्हणतात कीं, त्या उत्तराचा भावार्थ असा आहे कीं, प्रकृत सूत्रांत 'अतो गुणे' या पूर्व सूत्रांतून 'अतः' या पदाची अनुवृत्ति केल्यानें व वर सांगितल्याप्रमाणें अर्थाधिकार न मानतां शब्दाधिकार मानल्यानें काम भागत असतां, म्हणजे 'अतः' या अनुवृत्त पदाचा 'ऱ्हस्व अकार' असा अर्थ न मानतां त्या पदाचा 'अत्' हा शब्द असा अर्थ केल्यानें काम भागूं शकत असतां, पुन्हा प्रकृत सूत्रांत 'अतः' या पदाचें जें ग्रहण केलें आहे तें अशाकरितां केलें आहे कीं, 'पटत् + इति' या स्थलीं 'झलां जशोऽन्ते' या सूत्रानें 'पटत्' यांतील अन्त्य तकाराचा दकार केल्यावर 'पटद् + इति' अशी जेव्हां स्थिति होते तेव्हां जरी 'पटद्' यांतील 'अद्' हा 'अत्' च आहे असें एकदेशविकृतन्यायानें मानतां येतें व त्यामुळें पररूप एकादेशाची प्राप्ति होते तरी, तशा दान्त 'अद्' चे जागीं पररूप आदेश होऊं नये. पण दीक्षित म्हणतात कीं, प्रकाशकारांनीं केलेलें हें व्याख्यान बरोबर मानतां येत नाहीं; कारण 'पटत् + इति' या स्थलीं जरी 'झलां जशोऽन्ते' या त्रैपादिक शास्त्राची व प्रकृत सापादिक शास्त्राची युगपत् प्राप्ति आहे तरी, 'पूर्वत्रासिद्धम्' या वचनान्वयें सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक शास्त्र असिद्ध

ठरत असल्यामुळें व तें नाहींच असें मानावें लागत असल्यामुळें वरील उदाहरणांत जश्त्वविधायक त्रैपादिक शास्त्र प्रवृत्त होऊंच शकत नाहीं व प्रकृत सापादिक शास्त्रच प्रवृत्त होऊं शकतें आणि त्यामुळें 'पटत् + इति' याचें 'पटद् + इति' असें रूप होऊंच शकत नाहीं. प्रकाशकारांच्या म्हणण्याचा असा आशय दिसतो कीं, जश्त्वकार्य त्रैपादिक असून देखील प्रकृत सापादिक सूत्रानें पररूप एकादेशकार्य करण्यापूर्वी तें करतां येतें व तें जश्त्वकार्य पूर्वी केल्यास, प्रकृत सूत्रांत 'अत:' या पदाचें मुद्दाम ग्रहण केलें असल्यामुळें, पररूप एकादेशाची प्राप्ति होत नाहीं आणि जेव्हां जश्त्व प्रथम केलें जात नाहीं तेव्हांच पररूप एकादेश होऊं शकतो. पण हें त्यांचें म्हणणें बरोबर मानल्यास, 'पटत्पटदिति' हें जें 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक सूत्राचें प्रक्रियाकौमुदींत उदाहरण दिलें आहे तें चूक ठरण्याची आपत्ति येते. या उदाहरणांत 'डाचि बहुलं द्वे भवत:' सू. ८२ वरील वार्तिक, या वार्तिकांतील 'बहुल' शब्दाच्या ग्रहणसामर्थ्यानें 'पटत्' या अनुकरणाचें द्वित्व केलें आहे व या उदाहरणांतील द्वितीय 'पटत्' हा शब्द 'तस्य परमाम्रेडितम्' सू. ८३ या सूत्रान्वयें आम्रेडितसंज्ञक आहे. या द्वितीय आम्रेडितसंज्ञक 'पटत्' शब्दापुढें 'इति' हा शब्द आहे. 'अव्यक्तानुकरणस्य' या प्रकृत सूत्रानें येथें जी पररूप एकादेशाची प्राप्ति होते तिचा निषेध व्हावा याकरितां 'नाम्रेडितस्य' हें निषेधक सूत्र केलें आहे. पण 'पटत्पटत् + इति' या स्थलीं जश्त्व त्रैपादिक असून देखील प्रथम केल्यावर 'पटत्पटद् + इति' अशी स्थिति झाली असतां, प्रकाशकारांचें म्हणणें बरोबर मानल्यास, पररूप एकादेशाची प्राप्तीच होत नाहीं. मग 'पटत्पटदिति' हें 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक सूत्राचें योग्य उदाहरण कसें ठरूं शकणार ? 'प्राप्तस्यैव निषेध:' या न्यायान्वयें जें प्राप्त आहे त्याचाच निषेध केला जातो. जें प्राप्तच नाहीं त्याचा निषेध करण्याची कांहींच गरज नाहीं. म्हणून 'पटत्पटदिति' या थल्लीं दान्तत्वामुळें पररूप एकादेशाची प्रकाशकारांच्या

मतें प्राप्तीच नसल्यामुळें तें 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक सूत्राचें योग्य उदाहरण ठरत नाहीं हें उघड आहे. परंतु प्रकृत पररूपविधायक सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक जश्त्वशास्त्र असिद्ध असल्यामुळें 'पटत्पटत् + इति' या स्थलीं जश्त्वाची मुळींच प्राप्ति होत नसून प्रकृत सूत्रानें जी पररूप एकादेशाची प्राप्ति होते तिचा निषेध व्हावा व वरील उदाहरणांत पररूप एकादेश होऊं नये याकरितांच 'नाम्रेडितस्य' हें निषेधक सूत्र मुद्दाम केलें आहे असें मानल्यानेंच, वरील उदाहरण त्या निषेधक सूत्राचें योग्य उदाहरण ठरतें व तें निषेधक सूत्र असल्यामुळेंच, वरील उदाहरणांत प्रकृत सूत्रानें जो पररूप एकादेश प्राप्त होतो तो होत नाहीं आणि जश्त्व होऊन 'पटत्पटदिति' असें रूप सिद्ध होतें. या वरील विवेचनावरून हें स्पष्ट होतें कीं, प्रकाशकारांनी वर जें व्याख्यान केलें आहे तें चूक ठरतें असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) प्रकृत सूत्राच्या विषयांत अनुकार्य व अनुकरण या दोहोंमध्यें अभेदाची विवक्षा असल्यामुळें, म्हणजे अनुकार्य व अनुकरण हे भिन्न नसून एकच आहेत असा अभेदानुकरणपक्ष मानावा लागत असल्यामुळें, ज्याप्रमाणे 'गवित्ययमाह' या स्थलीं ('गो' या अनुकरणास) विभक्तिप्रत्ययाचे अभावी पदसंज्ञा होत नाहीं त्याचप्रमाणें 'पटत् + इति' या स्थलीं 'पटत्' या अनुकरणाला पदसंज्ञा होत नसल्यामुळें, 'पटत्' यांतील अन्त्य तकाराचें जश्त्व होत नाहीं असें जें प्रकाशकारांनी आपल्या टीकेंत म्हटलें आहे तें देखील वरील विवेचनावरून चूक ठरतें; कारण हें त्यांचें म्हणणें त्यांनी आपल्या टीकेंत जें पुढें म्हटलें आहे त्याशीं विरोध येतो व जश्त्वशास्त्र असिद्ध असल्यामुळें पररूप शास्त्रानें त्या जश्त्वशास्त्राचा बाध होतोच. (अभेदानुकरणपक्ष व भेदानुकरणपक्ष असे दोन्ही प्रकारचे पक्ष व्याकरणशास्त्रांत मानले आहेत. अभेदानुकरणपक्षांत अनुकरण अर्थवान् नसतें, कारण अनुकार्य जरी अर्थवान् आहे तरी, त्या पक्षांत अनुकरण हें अनुकार्याच्या केवळ वर्णानुपूर्वीचें दर्शक असल्यामुळें, तें अनुकार्याच्या

अर्थाचें वाचक होत नाहीं व अशा रीतीनें त्या पक्षांत अनुकरण अर्थवान् ठरत नसल्यामुळें, 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' सू० १७८ या सूत्रानें अर्थवानाला होणारी प्रातिपदिकसंज्ञा त्या अर्थरहित अनुकरणाला होत नाहीं. त्यामुळें ' ङ्याप्प्रातिपदिकात् ' सू० १८२ या अधिकारसूत्रानें प्रातिपदिकाहून होणारी सुबुत्पत्ति त्या अनुकरणाहून होत नाहीं व त्यामुळें ' सुप्तिङन्तं पदम् ' सू. २९ या सूत्रानें होणारी पदसंज्ञा त्याला होत नाहीं. म्हणूनच 'गवित्ययमाह'- त्यानें 'गो' असें म्हटलें–या स्थलीं 'गो' या अनुकरणाला अभेदानुकरण पक्षांत पदसंज्ञा होत नसल्यामुळें, 'अवङ् स्फोटायनस्य' सू० ८८ या सूत्रान्वयें पदान्तीं असणाऱ्या 'गो' शब्दास होणारा 'अवङ्' आदेश त्याला होत नाहीं व 'गो इति' या स्थलीं 'एचोऽयवायाव :' सू० ६१ या सूत्रानें 'गो' यांतील ओकाराचे जागीं अवादेश होऊन 'गव् + इति' अशी स्थिति झाल्यावर 'गव्' यांतील अन्त्य वकार पदान्तीं आहे असें मानतां येत नसल्यामुळें, पदान्तीं असणाऱ्या वकाराचा विकल्पेंकरून लोप होतो हें विधान करणाऱ्या 'लोपः शाकल्यस्य' सू. ६७ या सूत्राची प्रवृत्ति होत नाहीं व वकाराचा लोप न होतां 'गविति' असें रूप होतें. त्याचप्रमाणें 'पटत् + इति' या स्थलीं 'पटत्' या अनुकरणाला अभेदानुकरणपक्षांत पदसंज्ञा होत नसल्यामुळें, पदान्तीं असणाऱ्या झल्चे जागीं जश् होतो असें विधान करणारें 'झलां जशोऽन्ते' सू० ८४ हें सूत्र प्रवृत्त होत नाहीं व त्यामुळें 'पटत्' यांतील अन्त्य तकाराचें जश्त्व–दकार– होत नाहीं असें प्रकाशकारांचें म्हणणें आहे. यावर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, प्रकृत सूत्राच्या विषयांत अभेदानुकरणपक्षच मानला पाहिजे व 'प्रकृतिवदनुकरणं भवति'– परि. ३६ – या न्यायान्वयें सिद्ध होत असलेला भेदानुकरणपक्ष मानतां येत नाहीं असें म्हणण्यास कोणतेंच प्रमाण नाहीं. उलट प्रकृत सूत्राच्या विषयांत अभेदानुकरणपक्ष मानल्यास, 'यदा जश्त्ववशाद्दान्तत्वम्' असें जें प्रकाशकारांनीं म्हटलें आहे तें व तसेंच

'पटत्पटदिति' हें जें 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक सूत्राचें उदाहरण दिलें आहे तें विसङ्गत ठरतें; कारण अभेदानुकरणपक्षांत 'पटत्' व तसेंच 'पटत्पटत्' या अनुकरणाला प्रातिपदिकसंज्ञा व पदसंज्ञा होत नसल्यामुळें, त्यांतील अन्त्य तकार पदान्तीं आहे असें मानतां येत नाहीं आणि त्यामुळें 'झलां जशोऽन्ते' या सूत्रानें होणारें जश्त्व त्या तकाराला पावतच नाहीं व त्यामुळें 'पटत् इति' या स्थलीं जश्त्वाची प्राप्तीच होत नाहीं आणि तसेंच 'पटत्पटदिति' असें रूप सिद्ध होऊंच शकत नाहीं. पण प्रकाशकारांनीं तर 'पटत्पटदिति' हें 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक सूत्राचें उदाहरण मानलें असून त्यांतील अन्त्य तकाराचें जश्त्व केलें आहे व हें त्यांचें करणें त्यांनीं वर जें म्हटलें आहे त्याच्या विरुद्ध जातें हें उघड आहे. परंतु व्याकरणशास्त्रांत दोन्ही पक्ष मानले असल्यामुळें, प्रकृत स्थलीं भेदानुकरणपक्ष मानल्यास, त्या पक्षांत अनुकरण अर्थवान् ठरत असून त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा होत असल्यामुळें व त्याहून सुबुप्तत्ति होत असल्यामुळें, 'पटत्' या अनुकरणाहून 'सु' प्रत्यय होऊन 'हल्ङ्याब्भ्यः' सू. २५२ या सूत्रानें त्या 'सु' प्रत्ययाचा लोप झाल्यावर 'पटत् इति' या स्थलीं 'पटत्' या अनुकरणाला प्रत्यय-लक्षणानें पदसंज्ञा होते व त्यामुळें त्यांतील अन्त्य तकारास 'झलां जशोऽन्ते' या त्रैपादिक सूत्रानें जश्त्वाची व तसेंच 'अव्यक्तानुकरण-स्यात इतौ' या प्रकृत सापादिक सूत्रानें पररूपाची युगपत् प्राप्ति होते, व प्रकृत सूत्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक जश्त्वशास्त्र सिद्ध मानल्यास, तें परशास्त्र प्रथम प्रवृत्त होऊन 'पटद् इति' अशी स्थिति होईल व 'अत्' च्या अभावीं प्रकृत सूत्र नंतर प्रवृत्त होऊं शकणार नाहीं. पण पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें प्रकृत सापादिक पररूप शास्त्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक जश्त्वशास्त्र असिद्ध असल्यामुळें तसें मानल्यानेंच जश्त्वशास्त्राचा बाध होऊन प्रकृत पररूप शास्त्रच प्रवृत्त होतें व त्यामुळें 'पटदिति' असें रूप न होतां 'पटिति' असेंच रूप होतें. 'पटत्पटत् + इति' या स्थलीं देखील प्रकृत सूत्रान्वयें 'पटत्पटिति'

असें रूप होऊं पाहतें. परंतु या उदाहरणांत द्वितीय 'पटत्' हा शब्द आम्रेडितसंज्ञक असल्यामुळें व 'नाम्रेडितस्य' हें निषेधक सूत्र असल्यामुळें, येथें पररूप एकादेश होत नाहीं व भेदानुकरणपक्ष मानल्यानेंच त्या पक्षांत अन्त्य तकाराचें जश्त्व होऊन 'पटत्पटदिति' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध होतो.) 'अव्यक्तानुकरणस्य' सू. ८१ या सूत्रानें होणारें पररूप कार्य देखील नित्य असल्यामुळें (त्या सूत्राचें उदाहरण देतांना कौमुदींत 'पटत् इति पटिति' असें जें म्हटलें आहे त्यांत 'पटत् इति' असा) पररूप सन्धि न करितां कसा प्रयोग केला आहे अशी कोणी शंका केल्यास, ती शंका बरोबर नाहीं; कारण 'पटत् इति' हें अलौकिक प्रक्रियावाक्य आहे असें प्रकाश-कारांनीं स्वतःच आपल्या टीकेंत व्याख्यान करितांना म्हटलें आहे व दुसरें असें कीं, 'पटत् इति' या वाक्यांत सन्धि करण्याची विवक्षा नाहीं असें मानल्यानें तसा प्रयोग होणें देखील संभवतें. (शंकाकाराची अशी शंका आहे कीं, प्रकृत सूत्रानें होणारें पररूप सन्धिकार्य नित्य असल्यामुळें दीक्षितांनीं प्रकृत सूत्राचें उदाहरण देतांना 'पटत् इति पटिति' असें जें कौमुदींत म्हटलें आहे त्या वाक्यांत 'पटत् इति' असा जो पररूपसन्धिविरहित प्रयोग केला आहे तो अशुद्ध ठरतो आणि म्हणून त्यांनी तसें वाक्य न उच्चारतां 'पटिति' असें उदाहरण द्यावयास पाहिजे होतें. या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, 'पटत् इति' हा उदाहरणाचा भाग नसून 'पटिति' या उदाहरणाचें, 'राजन् + ङस् + पुरुष + सु' असें जें 'राजपुरुष' याचें अलौकिक-प्रक्रियावाक्य होतें तशा प्रकारचें, अलौकिकप्रक्रियावाक्य आहे, म्हणजे 'पटिति' हा लौकिक प्रयोग कसा सिद्ध होतो याची केवळ प्रक्रिया करून दाखविणारें तें वाक्य आहे, आणि त्यामुळें शंकाकारानें केलेली शंका अनुपपन्न ठरते. दुसरें असें कीं, 'पटत् इति' हें लौकिक वाक्य मानल्यास देखील 'वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते' या वचनान्वयें वाक्यांत सन्धि करणें किंवा न करणें हें वक्त्याच्या इच्छेवर अवलंबून असल्यामुळें, तें सन्धिरहित वाक्य देखील शुद्ध ठरतें आणि 'पटत्

इति पटिति' असें जें प्रक्रियाकौमुदींत प्रकृत सूत्राचें उदाहरण दिलें आहे त्याचें व्याख्यान करितांना 'पटत् इति' हें अलौकिकप्रक्रियावाक्य आहे असेंच प्रकाशकारांनीं देखील म्हटलें आहे. म्हणून शंकाकारानें केलेल्या शंकेंत कांहींच अर्थ नाहीं असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

शब्दरत्न— किं चित्साम्येनेति। तदभावे हि भग्नदन्ताद्युच्चारिताव्यक्तशब्दे एव स्यादव्यक्तत्वं चार्थबोधाजनकत्वेनापि वक्तुं शक्यमित्याहुः। निरालम्बनत्वादिति। अद्ग्रहणं तद्भिन्नव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थस्य बालैरपि सुज्ञेयत्वेनातः किमिति प्रश्नस्य, दान्ते मा भूत्, वटक्, मरुदित्यत्र च मा भूदिति उत्तरस्य च निरालम्बनत्वमित्यर्थः। शब्दाधिकारेति। तदाश्रयणाच्चाच्छब्दस्येत्यर्थो भविष्यतीति भावः। तदाऽपि स्यादिति। एकदेशविकृतन्यायेनाच्छब्दत्वादिति भावः। जश्त्वशास्त्रस्येति। अनुकार्यानुकरणयोर्भेदे पदान्ततया जश्त्वेऽपीत्यादिः। तदसिद्धत्वेनात एव सत्त्वादितिभावः। ननु पुनरद्ग्रहणाज्जश्त्वासिद्धत्वमपि बाध्यतामत आह—नाम्रेडितेति। उदाहरणस्य = वृत्त्यादिस्थस्य। अनुकार्यानुकरणयोरिति। सर्वत्र जश्त्वप्राप्त्योदाहरणासम्भवाशङ्कायां ह्येतदुक्तं तैरिति बोध्यम्। उत्तरग्रन्थेति। नाम्रेडितस्येत्यस्य पटत्पटदितीत्युदाहरणपरग्रन्थेत्यर्थः। ननु स ग्रन्थो जश्त्वासिद्धत्वेन योज्य इति चेत्तत्राह—जश्त्वेति। तस्यासिद्धतया पररूपेणैव भवितव्यमिति जश्त्वस्याप्रवृत्तिलक्षणो बाधः। एवं च यदा जश्त्ववशाद्दान्तत्वमिति ग्रन्थासंगतिरिति सेयमुभयतः स्पाशा रज्जुरिति भावः। दिगिति। दिगर्थस्तु अपदान्तादित्यनुवृत्त्यैव जश्त्वविषये व्यावृत्तिसिद्धेः पुनरद्ग्रहणं व्यर्थमेव। एतेन पुनरद्ग्रहणं श्रौततान्तत्वविवक्षाद्वारा जश्त्वाविषये ऽभेदविवक्षायामेव यथा स्यान्न तु भेदविवक्षायां जश्त्वविषय इत्यर्थकमित्यपास्तम्। ममाद्ग्रहणं तु शब्दाधिकारानित्यत्वज्ञापनार्थमिति दिक्॥

कित्येक वैयाकरणांचें असें म्हणणें आहे कीं, 'अव्यक्तानुकरणस्य' सू. ८१ या प्रकृत सूत्रांत 'अनुकरणस्य' हें पद घातलें नसतें

(व 'अव्यक्तस्यात इतौ' एवढेंच जर सूत्र केलें असतें) तर, ज्यांचे दांत पडले आहेत इत्यादि (बोबड्या) पुरुषांनीं उच्चारलेल्या अव्यक्त शब्दाचे ठिकाणींच (तशा 'अत्' शब्दान्त अव्यक्त शब्दापुढें 'इति' हा शब्द आला असतां) प्रकृत सूत्र प्रवृत्त होऊं शकलें असतें (व तशाच ठिकाणीं पररूप एकादेश होऊं शकला असता आणि अव्यक्त ध्वनीचें अनुकरण करणाऱ्या 'अत्' शब्दान्त शब्दापुढें 'इति' हा शब्द आला असतां, पररूप एकादेश होऊं शकला नसता. तसें न व्हावें व ध्वनीचें अनुकरण करणाऱ्या शब्दाच्या अन्तीं 'अत्' शब्द असून त्यापुढें 'इति' हा शब्द आला असतां, तशाच स्थलीं पररूप एकादेश व्हावा याकरितां प्रकृत सूत्रांत 'अनुकरण' या शब्दाचें ग्रहण केलें आहे. पण भग्नदन्तादि बोबड्या पुरुषांनीं उच्चारलेल्या शब्दांमध्यें अकारादि वर्ण असल्यामुळें त्यांनीं उच्चारलेल्या शब्दांना 'अव्यक्त' म्हणतां येत नाहीं व ध्वनीमध्यें अकारादि वर्णांचा अभाव असल्यामुळें ध्वनीलाच 'अव्यक्त' हा शब्द लागू पडतो अशी कोणी शंका केल्यास, त्या शंकेवर ते वैयाकरण असें उत्तर देतात कीं,) भग्नदन्तादि बोबड्या पुरुषांनीं उच्चारलेल्या शब्दांपासून अर्थबोध होऊं शकत नसल्यामुळें, तशा शब्दांना देखील 'अव्यक्त' म्हणतां येणें शक्य आहे. (म्हणून अकारादिवर्णरहित अव्यक्त ध्वनींत 'अत्' शब्द असणें संभवनीय नसून त्या ध्वनीच्या अनुकरणामध्येंच तसा 'अत्' शब्द येणें संभवनीय असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रांत 'अनुकरण' हा शब्द घातला नसता तरी अर्थापत्तीनें अनुकरणाचें ग्रहण झालेंच असतें आणि अशा रीतीनें या प्रकृत सूत्रांत केलेलें 'अनुकरण' या पदाचें ग्रहण व्यर्थ ठरतें असें जें प्रकाशकारांनीं म्हटलें आहे तें त्यांचें म्हणणें चूक ठरतें असा त्या वैयाकरणांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. पण अकारादिवर्णविशिष्ट अनुकरण तर 'सदृशमनुकरणं भवति' या वचनान्वयें वर्णसमूहात्मक शब्दाचेंच होऊं शकतें, म्हणजे अनुकार्य व अनुकरण हे सजातीय असले पाहिजे. म्हणून एखाद्या पुरुषानें एखादा शब्द उच्चारला

असतां दुसऱ्या पुरुषानें तोच शब्द तशाच तऱ्हेनें उच्चारल्यास त्याला अनुकरण म्हणतां येतें. परंतु ध्वनीमध्यें अकारादि वर्णांचा अभाव असल्यामुळें, अकारादिवर्णयुक्त शब्दानें त्या ध्वनीचें अनुकरण केल्यास, तशा विजातीय अनुकरणाला 'अनुकरण' हा शब्द लागू पडत नाहीं अशी कोणी शंका केल्यास, त्या शंकेवर दीक्षितांनीं 'तस्य चानुकरणत्वं किञ्चित्साम्येन बोध्यम्' असें मनोरमेंत उत्तर दिलें आहे. (या पंक्तीचा अर्थ मनोरमेच्या विवरणांत स्पष्ट केलाच आहे. सारांश ध्वनि व त्याचें शब्दानें केलेलें अनुकरण या दोहोंमध्यें थोडेसें ध्वनिरूप साम्य असल्यामुळें, तशा ध्वनीच्या अनुकरणाला देखील 'अनुकरण' म्हणतां येतें असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे असें शब्दरत्नकार म्हणतात.) 'निरालम्बनत्वात्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें की, प्रकृत सूत्रांत 'अत्' या शब्दाचें जें ग्रहण केलें आहे तें अशाकरितां कीं, 'अत्' शब्दाहून भिन्न शब्दाचें ग्रहण होऊं नये हा अर्थ बालांना – साधारण बुद्धीच्या पुरुषांना – सहज कळूं शकत असल्यामुळें, प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं 'अतः किम्' हा जो प्रश्न केला आहे व 'दान्ते मा भूत्, वटक् मरुत् इत्यत्र च मा भूत्' असें जें त्या प्रश्नाचें उत्तर दिलें आहे हा सर्व खटाटोप निरर्थक ठरतो. 'शब्दाधिकाराश्रयणात्सिद्धम्' असें जें प्रकाशकारांचें म्हणणें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, ('अतो गुणे' या पूर्व सूत्रांतून प्रकृत सूत्रांत 'अतः' या पदाची अनुवृत्ति केल्यास व अर्थाधिकार मानल्यास, त्या अनुवृत्त 'अत्' शब्दाचा ऱ्हस्व अकार असा जो अर्थ होतो तसा अर्थ) शब्दाधिकार मानल्यानें न होतां, त्या अनुवृत्त पदाचा 'अत्शब्दस्य' असा अर्थ होऊं शकलाच असता. (याचें विवरण पूर्वीं मनोरमेंत केलेंच आहे.) 'यदा जश्त्ववशाद्दान्तत्वं तदाऽपि स्यात्' या मनोरमेंतील पंक्तींत 'तदाऽपि स्यात्' असें जें प्रकाशकारांनीं म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, ('पट्त' यांतील अन्त्य तकाराचें जश्त्व–दकार–केलें तरी त्यांतील 'अद्' हा 'अत्' च आहे असें एकदेशविकृतन्यायानें

मानतां येतें. (याचें विवरण मनोरमेंत केलेंच आहे.) 'जश्त्वशास्त्र-स्यासिद्धत्वेन पररूपस्यैव प्रवृत्तेः' या मनोरमेंतील पंक्तीपूर्वी 'अनुकार्यानुकरणयोर्भेदे पदान्ततया जश्त्वेऽपि' हीं पदें अध्याहृत आहेत, म्हणजे 'अनुकार्यानुकरणयोर्भेदे पदान्ततया जश्त्वेऽपि जश्त्व-शास्त्रस्यासिद्धत्वेन पररूपस्यैव प्रवृत्तेः' अशी ती पंक्ति पठित करावी, (व त्या पंक्तीचा अर्थ असा आहे कीं, भेदानुकरणपक्ष मानल्यास 'पटत् इति' या स्थलीं 'पटत्' हें अनुकरण अर्थवान् ठरत असून त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा व पदसंज्ञा होत असल्यामुळें व अशा रीतीनें 'पटत्' यांतील तकार पदान्तीं आहे असें मानतां येत असल्यामुळें, जरी 'झलां जशोऽन्ते' हें त्रैपादिक जश्त्वशास्त्र प्रवृत्त होऊं पाहतें तरी, प्रकृत सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीनें तें शास्त्र असिद्ध ठरत असल्यामुळें, त्या त्रैपादिक शास्त्राचा बाध होऊन पररूप सापादिक शास्त्रच प्रवृत्त होतें व त्यामुळें 'पटत्' यांतील अन्त्य तकाराचें जश्त्व होऊंच शकत नाहीं. याचें विस्तृत विवरण पूर्वी मनोरमेंत केलेंच आहे.) अशा रीतीनें प्रकृत सूत्राच्या दृष्टीनें जश्त्वशास्त्र असिद्ध असल्यामुळें, 'पटत्' यांत 'अत्' च राहूं शकतो; (व त्या 'अत्' चें 'अद्' असें रूप होऊंच शकत नाहीं.) प्रकृत सूत्रांत 'अत्' या शब्दाचें पुन्हा ग्रहण केलें असल्या-मुळें जश्त्वाच्या असिद्धत्वाचा देखील बाध होतो असें म्हणणें असल्यास, त्यावर मनोरमेंत 'नाम्रेडितस्य ...... असम्बद्धत्वापत्तेः' हें उत्तर दिलें आहे. येथें असें म्हणण्यांत येतें कीं, 'अतो गुणे' या पूर्व सूत्रांतून प्रकृत सूत्रांत 'अतः' या पदाची अनुवृत्ति करतां येत असून देखील व शब्दाधिकार मानल्यानें त्या अनुवृत्त पदाचा ऱ्हस्व अकार असा अर्थ न होतां 'अत्शब्द' असा अर्थ करतां येत असून देखील पुन्हा प्रकृत सूत्रांत 'अतः' अशा वर्णानुपूर्वीविशिष्ट शब्दाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें त्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, अत्भिन्नाचें ग्रहण होऊं शकत नाहीं व 'अत्' अशा वर्णानुपूर्वीविशिष्ट शब्दाचेंच ग्रहण होऊं शकतें. पण प्रकृत सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें 'झलां

जशोऽन्ते ' हें त्रैपादिक जश्त्वशास्त्र असिद्ध मानल्यास, 'पटत् इति' इत्यादि उदाहरणांत 'पटत्' या अनुकरणांतील अन्त्य तकाराचा दकार होऊंच शकत नाहीं व पररूप एकादेशच होऊं शकतो, व पररूप एकादेश केल्यावर 'अत्' नाहींसा होत असल्यामुळें, तकाराचे अभावीं जश्त्वाची प्राप्तीच होत नाहीं आणि 'अद्' असें रूप मिळूंच शकत नाहीं. म्हणून 'अत्' याला 'अद्' असें व्यावर्त्य मिळणें शक्य नसल्यामुळें, प्रकृत सूत्रांत वर सांगितल्याप्रमाणें 'अतः' या पदाची अनुवृत्ति करतां येत असून पुन्हा त्या सूत्रांत केलेलें 'अतः' या पदाचें ग्रहण, व्यावर्त्याच्या अभावामुळें, व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. तें ग्रहण चरितार्थ ठरण्याकरितां व 'अत्' याला 'अद्' असें व्यावर्त्य मिळण्याकरितां असें मानलें पाहिजे कीं, जश्त्वशास्त्र त्रैपादिक असून देखील प्रकृत सापादिक पररूप शास्त्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरत नाहीं. तसें मानलें असतां, 'पटत् इति' या स्थलीं उत्तर त्रैपादिक शास्त्र प्रथम प्रवृत्त केल्यावर जेव्हां 'पटद् इति' अशी स्थिति होते तेव्हां 'अत्' अशी विशिष्टवर्णानुपूर्वी न राहतां तिचें 'अद्' असें भिन्नवर्णानुपूर्वीविशिष्ट स्वरूप होत असल्यामुळें, तशा स्थलीं प्रकृत सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं व पररूप एकादेश होऊं शकत नाहीं आणि अशा रीतीनें 'अत्' या शब्दाला व्यावर्त्य मिळून त्याचें प्रकृत सूत्रांत केलेलें ग्रहण चरितार्थ ठरतें. यावर दीक्षितांनीं 'नाम्रेडितस्य इति निषेधे पटत्पटदितीत्युदाहरणस्यासम्बद्धत्वापत्तेः' हें मनोरमेंत उत्तर दिलें आहे असें शब्दरत्नकारांचें म्हणणें आहे व त्या पंक्तीचें विवरण पूर्वी मनोरमेंत केलेंच आहे. सारांश प्रकृत सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक जश्त्वशास्त्र सिद्ध मानल्यास, 'पटत्पटत् इति' या स्थलीं प्रकृत पूर्व सूत्रानें होणाऱ्या पररूप एकादेशाची प्राप्तीच होत नाहीं व सिद्ध मानलेल्या त्रैपादिक पर जश्त्वशास्त्राचीच, 'पूर्वात्परं बलवत्' या न्यायान्वयें, प्राप्ति होते व त्यामुळे 'पटत्पटदिति' असेंच रूप सिद्ध होऊं शकतें. मग जर या वरील उदाहरणांत पररूप एका-

देशाची प्राप्तीच नाहीं व जश्त्वाचीच प्राप्ती आहे तर हें उदाहरण 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक सूत्राचें योग्य उदाहरण कसें ठरूं शकणार ? पररूप एकादेशाची प्राप्ति असून देखील 'नाम्रेडितस्य' हें निषेधक सूत्र असल्यामुळें, पररूप एकादेश होऊं शकत नाहीं असें मानलें तरच, तें त्या निषेधक सूत्राचें योग्य उदाहरण ठरूं शकतें, आणि प्रकृत सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक जश्त्वशास्त्र असिद्ध आहे असें मानल्याशिवाय पररूप एकादेशाची प्राप्ति होऊं शकत नसल्यामुळें, त्या सूत्राच्या दृष्टीनें जश्त्वशास्त्र सिद्ध आहे हें मानणें अगदीं अयोग्य ठरतें. जश्त्वशास्त्र असिद्ध मानल्यानें जी पररूप एकादेशाची प्राप्ति होते तिचा 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक सूत्रानें निषेध होऊन 'पटत्पटदिति' हें उदाहरण 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक सूत्राचें योग्य उदाहरण मानतां येतें. म्हणून जश्त्वासिद्धत्वमपि बाध्यताम्' असें जें म्हणणें आहे तें बरोबर मानल्यास 'पटत्पटदिती' हें 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक सूत्राचें योग्य उदाहरण ठरत नसल्यामुळें, तें म्हणणें बरोबर मानतां येत नाहीं असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. यावर प्रकाशकारानुयायी खण्डनकाराचें असें म्हणणें आहे कीं, 'नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा' या सूत्राचें दोन भाग असून 'नाम्रेडितस्य' हा प्रथम भाग प्रकृत सूत्रानें प्राप्त होणाऱ्या पररूप एकादेशाचा निषेधक आहे व 'अन्त्यस्य तु वा' हा द्वितीय भाग अन्त्य तकाराचे जागीं पररूप एकादेशाचें विकल्परूपानें विधान करणारा आहे, आणि प्रक्रियाकौमुदींत या सूत्राचीं 'पटत्पटेति, पटत्पटदिति' हीं जीं दोन उदाहरणें दिलीं आहेत त्यांपैकीं 'पटत्पटदिति' हें द्वितीय उदाहरण निषेधक प्रथम भागाचें उदाहरण नसून, जेव्हां द्वितीय विकल्पविधायक भागानें अन्त्य तकाराचे जागीं विकल्पामुळें पररूप आदेश होत नाहीं तेव्हां त्या तकाराचें जश्त्व होऊन जें रूप होतें त्या रूपाचें प्रदर्शक आहे, व जेव्हां विकल्पानें अन्त्य तकाराचेंच जागीं पररूप आदेश होतो त्याचें 'पटत्पटेति' हें प्रथम उदाहरण आहे. म्हणून दीक्षितांनीं मनोरमेंत 'नाम्रेडितस्य

इति निषेधे पटत्पटदितीत्युदाहरणस्यासम्बद्धत्वापत्तेः' असा जो दोष वरील उदाहरणासंबंधानें दिला आहे तो अयोग्य ठरतो. यावर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, मनोरमेच्या वरील पंक्तींतील) 'उदाहरणस्य' या शद्वाचा 'वृत्त्यादिस्थस्य उदाहरणस्य' असा अर्थ आहे. (शद्वरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, काशिकावृत्ति इत्यादि सर्व ग्रन्थांत 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक भागाचेंच 'पटत्पटदिति' हें उदाहरण दिलें असल्यामुळें, तें त्या निषेधक भागाचें उदाहरण नव्हे असें जें खण्डनकारानें म्हटलें आहे तें बरोबर मानतां येत नाहीं आणि प्रकृत सूत्राच्या दृष्टीनें जश्त्वशास्त्र असिद्ध मानल्याशिवाय तें उदाहरण, वर सांगितल्याप्रमाणें, 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक भागाचें योग्य उदाहरण ठरत नसल्यामुळें, दीक्षितांनीं मनोरमेंत जो दोष दिला आहे तो योग्य ठरतो.) 'अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया… पटत् इतीत्यत्र जश्त्वं न' असें जें प्रकाशकारांनीं म्हटलें आहे त्याचें कारण हें आहे कीं, (जश्त्वकार्य नित्य असल्यामुळें) सर्वत्र जश्त्वाची प्राप्ति होईल व त्यामुळें 'अव्यक्तानुकरणस्य' हें प्रकृत सूत्र प्रवृत्त होण्यास कोणतेंहि उदाहरण मिळणें संभवनीय नाहीं. (प्रकृत सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक जश्त्वशास्त्र असिद्ध न मानतां सिद्ध मानल्यास, 'अत्' शद्वान्त अनुकरणापुढें 'इति' हा शद्व आला असतां, जश्त्वविधायक परसूत्रानें तशा शद्वांतील अन्त्य तकाराचा दकार होऊन 'अद्' शद्वान्तच रूप मिळेल व 'अत्' शद्वान्त रूप मिळूंच शकणार नाहीं व त्यामुळें प्रकृत सूत्र प्रवृत्त होण्यास कोणतेंहि उदाहरण मिळणें शक्य नसल्यामुळें, तें सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल. ही आपत्ति टाळण्याकरितां प्रकाशकारांनीं प्रकृत सूत्राच्या विषयांत अभेदानुकरणपक्ष मानला आहे. त्या पक्षांत, पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें, पटत् इति' इत्यादि स्थलीं 'पटत्' या अनुकरणास पदसंज्ञा होत नसल्यामुळें, 'पटत्' यांतील अन्त्य तकाराचें जश्त्व होण्याची आपत्ति टळते व प्रकृत सूत्र प्रवृत्त होण्यांत व पररूप एकादेश होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. हें प्रकाशकारांचें मत त्यांच्या उत्तरग्रन्थाविरुद्ध आहे

असें दीक्षितांनीं 'उत्तरग्रन्थविरोधात्' हा शब्द वापरून म्हटलें आहे व त्यांतील) 'उत्तरग्रन्थ' या शब्दाचा, 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक सूत्राचें 'पटत्पटदिति' हें उदाहरण देतेवेळीं त्यांनीं आपल्या टीकेंत जें म्हटलें आहे तो उत्तरग्रन्थ, असा अर्थ आहे. पदद्वित्वप्रकरणांत पठित असलेल्या 'डाचि बहुलं द्वे' या वार्तिकानें पदाचें द्विर्वचन होणें सांगितलें आहे. म्हणून 'पटत्' हें अनुकरण पदसंज्ञक मानल्या-शिवाय त्याचें द्विर्वचन होऊं शकत नाहीं. पण अभेदानुकरणपक्ष मानल्यास, 'पटत्' या अनुकरणाला पदसंज्ञा होत नसल्यामुळें त्यांचें द्विर्वचन करतां येणें शक्य नाहीं. परंतु 'पटत्' या अनुकरणाचें 'पटत्पटत्' असें प्रकाशकारांनीं द्विर्वचन केलें असल्यामुळें, अभेदानुकरणपक्ष मानल्यानें 'पटत्' याला पदसंज्ञा होत नाहीं व त्यामुळें त्या अनुकरणांतील अन्त्य तकाराचें जश्त्व होत नाहीं असें जें त्यांनी म्हटलें आहे हें त्यांचें म्हणणें चूक ठरतें हें उघड आहे. सारांश 'पटत्' या अनुकरणाला पदसंज्ञा होऊन त्याचें द्विर्वचन होण्याकरितां येथें भेदानुकरणपक्षच मानला पाहिजे. पण तो पक्ष मानला व त्याबरोबरच प्रकृत सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक जश्त्वशास्त्र असिद्ध ठरत नाहीं असें मानलें तर, 'पटत् इति = पटिति' या प्रकृत सूत्रावरील उदाहरणांत पर जश्त्वशास्त्र प्रथम प्रवृत्त होईल व 'पटत्' या पदसंज्ञक अनुकरणां-तील अन्त्य तकाराचा दकार होईल व त्यामुळें 'अत्' शब्दान्त अनुकरण मिळणें असंभवनीय असल्यामुळें, प्रकृत सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल. तसेंच 'पटत्पटत् इति' या उदाहरणांत देखील जश्त्वशास्त्राची प्रथम प्राप्ति होईल व जश्त्व प्रथम केल्यावर आम्रेडितसंज्ञक अनुकरण 'अद्' शब्दान्त होईल आणि त्यामुळें पररूप एकादेशाची प्राप्तीच होत नसल्याकारणानें, 'नाम्रेडितस्य' हें निषेधक सूत्र देखील व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल. पररूप एकादेशाची प्राप्ति होत असून देखील 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक सूत्रानें पररूप एकादेशाचा निषेध होतो व पररूप एकादेश होत नाहीं अशी

जर स्थिति असेल तरच, 'पटत्पटत् इति' हें 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक सूत्राचें योग्य उदाहरण ठरूं शकतें. पण प्रकृत सूत्राच्या दृष्टीनें जश्त्व सिद्ध मानल्यास, वरील उदाहरणांत पररूपाची प्रथम प्राप्ति होत नसून जश्त्वाचीच प्रथम प्राप्ति होत असल्यामुळें, तें उदाहरण 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक सूत्राचें योग्य उदाहरण मानतां येत नाहीं हें उघड आहे. म्हणून प्रकृत सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक जश्त्वशास्त्र सिद्ध मानणें अयोग्य आहे. प्रकृत सूत्राच्या दृष्टीनें जश्त्वशास्त्र असिद्ध मानलें व भेदानुकरणपक्ष मानला तरच, 'पटत्पटदिति' हें 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक सूत्राचें योग्य उदाहरण ठरतें; कारण या उदाहरणांत 'अव्यक्तानुकरणस्य' या प्रकृत सूत्रानें पररूप एकादेशाची प्राप्ति आहे, परंतु 'अत्' शब्दान्त 'पटत्' हा द्वितीय शब्द आम्रेडितसंज्ञक असल्यामुळें, 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक सूत्रानें पररूप एकादेशाचा निषेध होतो व त्यामुळें पररूप एकादेश न होतां अन्त्य तकाराचें जश्त्व होऊन 'पटत्पटदिति' असें रूप होतें. प्रकृत सूत्राच्या विषयांत अभेदानुकरणपक्ष मानणें व 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक सूत्राच्या विषयांत भेदानुकरणपक्ष मानणें हें तर अगदींच अयोग्य आहे; कारण हीं दोन्हीं सूत्रें एकाच प्रकरणांत पठित असून निषेध्यनिषेधकभावानें परस्परांशीं संबद्ध असल्यामुळें, दोन्ही सूत्रांच्या विषयांत एकच पक्ष मानणें उचित आहे, व भेदानुकरणपक्ष मानल्याशिवाय 'पटत्' याचें वर सांगितल्याप्रमाणें द्विर्वचन होऊं शकत नसल्यामुळें आणि 'पटत्पटदिति' हें 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक सूत्राचें योग्य उदाहरण ठरत नसल्यामुळें, वरील दोन्ही सूत्रांच्या विषयांत भेदानुकरणपक्ष मानणेंच उचित आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. आतां प्रकृत सूत्राच्या दृष्टीनें जश्त्वशास्त्र असिद्ध मानल्यास 'पटत्पटदिति' हें 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक सूत्राचें योग्य उदाहरण ठरत नाहीं असें जें वर म्हटलें आहे त्यासंबंधानें प्रकाशकारांच्या तर्फे असें म्हणण्यांत येतें कीं,) प्रकृत सूत्राच्या दृष्टीनें जश्त्व-

शास्त्र असिद्ध मानून प्रकाशकारांच्या उत्तरग्रन्थाची उपपत्ति लावावी–म्हणजे ‘पटत्पटदिति’ या उदाहरणांत जश्त्वशास्त्र असिद्ध मानलें असतां, जी पररूप एकादेशाची प्राप्ति होते तिचा ‘नाम्रेडितस्य’ या निषेधक सूत्रानें बाध होतो व त्या निषेधक सूत्राचें तें योग्य उदाहरण ठरतें असा प्रकाशकारांच्या उत्तरग्रन्थाचा अर्थ करावा. यावर दीक्षितांनीं मनोरमेंत ‘जश्त्वस्यासिद्धतया पररूपेणैव बाधात्’ असें म्हटलें आहे व त्या पंक्तीचा असा अर्थ आहे कीं, प्रकृत सूत्राच्या दृष्टीनें जश्त्वशास्त्र असिद्ध असल्यामुळें, जश्त्व-शास्त्राची प्रवृत्ति होऊं शकत नाहीं व अशा रीतीनें त्या जश्त्व-शास्त्राच्या प्रवृत्तीचा बाध होत असल्यामुळें, पररूप एकादेशच झाला पाहिजे. (पण ‘नाम्रेडितस्य’ हें निषेधक सूत्र असल्यामुळें, पररूप एकादेशाची प्राप्ति असून देखील पररूप एकादेश होत नाहीं व त्यामुळें ‘पटत्पटदिति’ हें ‘नाम्रेडितस्य’ या निषेधक सूत्राचें योग्य उदाहरण ठरतें असा प्रकाशकारांच्या उत्तर ग्रन्थाचा अर्थ करतां येतो.) पण असा त्या उत्तर ग्रन्थाचा अर्थ केल्यास, (प्रकृत सूत्राच्या दृष्टीनें जश्त्वशास्त्र सिद्ध मानून) ‘यदा जश्त्ववशाद्दान्तत्वं तदाऽपि स्यात्’ हा प्रकाशकारांचा पूर्वग्रन्थ असङ्गत ठरतो, (व प्रकृत सूत्राच्या दृष्टीनें जश्त्वशास्त्र सिद्ध मानल्यास, त्यांचा उत्तरग्रन्थ असङ्गत ठरतो, आणि अशा रीतीनें एकदां जश्त्वशास्त्र सिद्ध व एकदां असिद्ध मानल्यानें त्यांच्या पूर्वपरग्रन्थांत विरोध येत असल्यामुळें) प्रकाशकार दोन्हीकडून दोरीनें बांधले गेले आहेत–म्हणजे प्रकृत सूत्राच्या दृष्टीनें जश्त्वशास्त्र सिद्ध मानलें तर उत्तर-ग्रन्थाशीं विरोध येतो व जश्त्वशास्त्र असिद्ध मानलें तर पूर्व ग्रन्थाशीं विरोध येतो व अशा रीतीनें एकीकडे आड व एकीकडे विहीर अशी त्यांची स्थिति झाली आहे. (म्हणून प्रकृत सूत्राच्या दृष्टीनें जश्त्वशास्त्र असिद्ध मानल्यानें व भेदानुकरणपक्ष मानल्यानें कोणताहि विरोध येत नसल्यामुळें, तसेंच मानणें उचित आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) ‘तत्सम्भवाच्चेति

दिक्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्यांतील 'दिक्' या शब्दाचा भावार्थ हा आहे कीं, ('अतो गुणे' या पूर्व सूत्रांतून प्रकृत सूत्रांत 'अतः' या पदाची अनुवृत्ति करतां येत असून व शब्दाधिकार मानल्यानें त्या पदाचा 'ऱ्हस्व अकार' असा अर्थ न होतां' अत् शब्द' असा अर्थ करतां येत असून देखील आणि तसेंच 'उस्यपदान्तात्' या पूर्व सूत्रांतून प्रकृत सूत्रांत) 'अपदान्तात्' या पदाची अनुवृत्ति केल्यानें ('झलां जशोऽन्ते' सू. ८४ या सूत्रांत पदान्तीं असणाऱ्या झल्चा जश् होतो असें विधान केलें असल्यामुळें, त्या सूत्रानें होणाऱ्या) जश्त्वाची आपोआपच व्यावृत्ति होत असून देखील, पुन्हा प्रकृत सूत्रांत 'अतः' या पदाचें जें ग्रहण केलें आहे तें व्यर्थ ठरतेंच. त्यामुळें प्रकृत सूत्रांत 'अतः' या पदाचें जें ग्रहण केलें आहे तें अशाकरितां कीं, 'पररूप' एकादेश होण्याकरितां 'अत्' अशा तान्त रूपाची, म्हणजे तान्त रूप असतांनाच पररूप एकादेश व्हावा, अशी विवक्षा आहे हें ज्ञापित व्हावें व भेदानुकरणपक्ष मानल्यानें जी जश्त्वाची प्राप्ति होते ती न व्हावी व जश्त्व केलें असतां पररूप एकादेश न व्हावा आणि तान्त रूप मिळण्याकरितां अभेदानुकरणपक्ष मानावा व तो पक्ष मानल्यानें जश्त्वाची प्राप्तीच होत नसल्यामुळें तशाच स्थलीं पररूप एकादेश व्हावा हें ज्ञापित व्हावें असें जें (प्रकाशकार-मतानुयायींचें) म्हणणें आहे तें वरील विवेचनावरून चूक ठरतें; कारण प्रकृत सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक जश्त्वशास्त्र असिद्ध असल्यामुळें, भेदानुकरणपक्षांत देखील 'पटत् इति' इत्यादि उदाहरणांत जश्त्वाची प्राप्ति न होतां पररूप एकादेशाचीच प्राप्ति होते. म्हणून जश्त्व होण्याची आपत्ति टळावी व तान्त रूप मिळावें याकरितां अभेदानुकरणपक्ष मानण्याची कांहींच गरज नाहीं. उलट तो पक्ष मानल्यास 'पटत्पटदिति' हें जें 'नाम्रेडितस्य' या निषेधक सूत्राचें काशिकाकारादिकांनीं उदाहरण दिलें आहे तें अयोग्य ठरण्याची आपत्ति येत असल्यामुळें, प्रकृत सूत्राच्या विषयांत तो पक्ष न मानतां भेदानुकरणपक्षच मानणें उचित आहे आणि हा पक्ष मानला असतां,

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें कोणताहि दोष येत नसल्यामुळें, खण्डनकारानें प्रकाशकारांच्या मताचें समर्थन करण्याकरितां जें वर म्हटलें आहे तें चूक ठरतें असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. मग प्रकृत सूत्रांत केलेलें 'अतः' या पदाचें ग्रहण व्यर्थ ठरत असून देखील पुन्हा या सूत्रांत त्या पदाचें ग्रहण कां केलें आहे असा खण्डनकारांदिकांनीं प्रश्न केल्यास, त्या प्रश्नाचें शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, शब्दाधिकार अनित्य आहे हें ज्ञापित करण्याकरितांच प्रकृत सूत्रांत आमच्या मतें 'अतः' या पदाचें ग्रहण केलें आहे. (सारांश प्रकृत सूत्रांत 'अतः' या पदाचें पुन्हा ग्रहण करण्याचें प्रकाशकारांनीं जें कारण दिलें आहे तें बरोबर नसून खरें कारण हें आहे कीं, शब्दाधिकार मानून पूर्व सूत्रांतून उत्तर सूत्रांत एखाद्या पदाची अनुवृत्ति करणें हा पक्ष अनित्य असल्यामुळें, त्या अनित्य पक्षाचा आश्रय न करितां अर्थाधिकार मानल्यानें 'अतः' या अनुवृत्त होणाऱ्या पदाचा 'ऱ्हस्व अकार' असा अर्थ होण्याची जी आपत्ति येते ती टळावी व 'अतः' या पदाचा 'अत् शब्द' असा अर्थ व्हावा याकरितां पाणिनीनें प्रकृत सूत्रांत 'अतः' या पदाचें मुद्दाम ग्रहण केलें आहे.)

मनोरमा– "अकः सवर्णे" अचि पर इति । यदा तूष्मणामीषद्विवृतत्वमाश्रित्य "नाज्झलौ" इति सूत्रं प्रत्याख्यायते तदा इहाचीति नानुवर्तनीयम् । अकोऽकि दीर्घ इति सुवचम् । वर्णद्वयं द्विमात्रमिति । यत्तु प्राचा व्याख्यातं दीर्घे प्राप्ते ह्रस्व ऋकारः, ऌकारश्च विधीयत इति तद्भाष्यकैयटादिविरोधादुपेक्ष्यम् ।।

('अकःसवर्णे दीर्घः' सू. ८५ या सूत्रांत 'इको यणचि' या पूर्व सूत्रांतून 'अचि' या पदाची अनुवृत्ति करून त्या सूत्राचें व्याख्यान करितांना) 'अचि परे' असें कौमुदींत म्हटलें आहे. पण ऊष्मवर्णांचा, म्हणजे 'श्, ष्, स्, ह्' या वर्णांचा, आभ्यन्तरप्रयत्न ईषद्विवृत आहे या पक्षाचा आश्रय करून 'नाज्झलौ'

सू. १३ या सूत्राचें प्रत्याख्यान केलें तर, प्रकृत सूत्रांत 'अचि' या पदाची अनुवृत्ति करण्याची कांहीं गरज नाहीं. ('कुमारी शेते' इत्यादि उदाहरणांत 'ई' व 'श्' यांचे जागीं प्रकृत सूत्रानें सवर्ण-दीर्घरूप एकादेश न व्हावा म्हणून या सूत्रांत 'अचि' या पदाची अनुवृत्ति करणें आवश्यक आहे. 'ई' व 'श्' या दोहोंचेंहि तालुस्थान असल्यामुळें त्या दोहोंत स्थानसाम्य आहे व 'विवृतमूष्मणां स्वराणां च' हा पक्ष मानल्यास, त्या दोन वर्णांत विवृतरूप आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्य देखील आहे. म्हणून 'तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्' सू. १० या सवर्णसंज्ञाविधायक सूत्रान्वयें इकार व शकार सवर्ण ठरतात. 'नाज्झलौ' सू. १३ हा निषेध शिवसूत्रांत साक्षात् पठित असलेल्या वर्णांनाच लागू पडणारा असल्यामुळें आणि दीर्घ ईकार हा वर्ण अक्षरसमाम्नायांत साक्षात् पठित नसल्यामुळें व अशा रीतीनें त्यां सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या अच्प्रत्याहारानें दीर्घ ईकाराचें ग्रहण होऊं शकत नसल्यामुळें, तो निषेध ईकार व शकार यांचें सावर्ण्य नाहींसें करण्यास समर्थ होऊं शकत नाहीं. पण 'नाज्झलौ' या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या अच्प्रत्याहारानें आक्षरसमाम्नायिक वर्णांचेंच ग्रहण होतें व त्या वर्णांच्या दीर्घप्लुतादिकांचें ग्रहण होत नाहीं असें जरी मानलें तरी, 'आदिरन्त्येन सहेता' सू. २ या सूत्रान्वयें अच्प्रत्याहार सिद्ध केल्यावर त्या प्रत्याहारानें उपस्थित होणाऱ्या ऱ्हस्व अकारादि वर्णांनीं 'अणुदित्सवर्णस्य' सू. १४ या ग्रहणकशास्त्राच्या सहायानें त्यांच्या दीर्घादिकांचें ग्रहण करतां येतें आणि अशा रीतीनें अच्प्रत्याहारान्तर्भूत ऱ्हस्व इकारानें दीर्घ ईकाराचें ग्रहण होऊं शकत असल्यामुळें, 'नाज्झलौ' या निषेधान्वयें शकार हा हल् 'ई' या दीर्घ अचाचा सवर्ण होऊं शकत नाहीं व म्हणून 'कुमारी शेते' इत्यादि स्थलीं सवर्णदीर्घ होण्याची आपत्ति येत नसल्यामुळें, प्रकृत सूत्रांत 'अचि' या पदाची पूर्व सूत्रांतून अनुवृत्ति करण्याची कांहीं गरज नाहीं अशी कोणी शंका केल्यास, त्या शंकेवर दीक्षितांनी प्रकृत सूत्रावरील

कौमुदींत 'नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः, ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः' असें उत्तर दिलें आहे व पूर्वी वाक्यापरिसमाप्तिन्याय सांगतेवेळीं या विषयाचें विस्तृत विवरण प्रकृत ग्रन्थांत केलेंच आहे. या विषयासंबंधानें 'नाज्झलौ' या सूत्रावरील प्रक्रियाकौमुदींत 'न निषिद्धं सवर्णत्वं नाज्झलाविति दीर्घशोः । ग्रहोदितनिषिद्धत्वादन्यत्र न निषिद्धिता ।।' ही कारिका पठित केली आहे व या कारिकेचें व्याख्यान करितांना प्रसादकारांनी 'नाज्झलौ इत्यत्र अच् इति प्रत्याहारसन्निविष्टा एवाकारादयो गृह्यन्ते, न तु तत्सवर्णा अपि । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इत्यस्य शास्त्रस्य सवर्णसंज्ञाविधायकशास्त्रं प्रत्यसिद्धेः । यतस्तस्य सवर्णसंज्ञा अङ्गम् । तस्या अङ्गभूताया असिद्धावङ्गिनोऽपि ग्रहणकशास्त्रस्यासिद्धिः । तस्मान्नाज्झलौ इति शास्त्रं प्रति ग्रहणकशास्त्रनिवृत्तेस्तत्र प्रत्याहारसूत्रसन्निविष्टा एवाकारादयो गृह्यन्ते । तेन दीर्घशकारयोरयं सावर्ण्यनिषेधो न । दीर्घस्य प्रत्याहारसूत्रसन्निवेशाभावादिति ।' असें म्हटलें आहे. म्हणून 'कुमारी शेते' इत्यादि स्थलीं सवर्णदीर्घ होण्याची आपत्ति न यावी याकरितां प्रकृत सूत्रांत 'अचि' या पदाची अनुवृत्ति करणें आवश्यक आहे असें दीक्षितांचें म्हणणें आहे. तशी अनुवृत्ति केली असतां, 'कुमारी' यांतील अन्त्य ईकारापुढें असणारा शकार हा अच् नसल्यामुळें, त्या उदाहरणांत सवर्णदीर्घ एकादेश होत नाहीं. परंतु 'विवृतमूष्मणां स्वराणां च' या वचनाऐवजीं 'ईषद्विवृतमूष्मणां, विवृतं स्वराणां च' असें वचन पठित केलें तर, ईकार व शकार यांचा आभ्यन्तरप्रयत्न भिन्न ठरून ईकाराचें शकाराशीं सावर्ण्य होत नसल्यामुळें, 'कुमारी शेते' इत्यादि उदाहरणांत सवर्णदीर्घ होण्याची आपत्ति आपोआपच टळते आणि तशा स्थितींत 'नाज्झलौ' हें सूत्र असण्याची देखील कांहीं आवश्यकता राहत नाहीं. अशा रीतीनें त्या सूत्राचें प्रत्याख्यान केल्यास, प्रकृत सूत्रांत 'अचि' या पदाची अनुवृत्ति करण्याची कांहींच गरज नाहीं असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.)

'अकः सवर्णे दीर्घः' या प्रकृत सूत्राऐवजीं 'अकोऽकि दीर्घः' असें सूत्र पठित करणें अधिक योग्य आहे. (तसें सूत्र पठित केल्यानें उद्देश्य व निमित्त यांची संख्या समान होत असल्यामुळें, 'यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्' सू. १२८ हा यथासङ्ख्यन्याय येथें लागू पडतो व त्यामुळें 'सवर्णे' हें अधिक मात्रांचें पद प्रकृत सूत्रांतून गाळतां येतें व प्रकृत सूत्रांत 'अचि' या पदाची अनुवृत्ति करण्याची देखील गरज राहत नाहीं. पण प्रकृत सूत्रावर वार्तिककारानें 'ऋति ऋ वा' व 'ऌति ऌ वा' अशीं दोन वार्तिकें पठित केलीं असल्यामुळें व त्या दोन वार्तिकांत प्रकृत सूत्रांतून 'सवर्णे' या पदाची अनुवृत्ति होत असल्यामुळें, प्रकृत सूत्रांतील 'सवर्णे' हें पद गाळल्यास त्या दोन्ही वार्तिकांत 'सवर्णे' हें पद घालावें लागेल व अशा रीतीनें लाघव न होतां उलट गौरव होण्याची आपत्ति येईल अशी कोणी शंका केल्यास, त्या शंकेवर हें उत्तर आहे कीं, भाष्यकारांनीं त्या दोन्ही वार्तिकांचें प्रत्याख्यान केलें असल्यामुळें, वरील शंका अनुपपन्न ठरते. वरील दोन्ही वार्तिकांत ॠकार व ॡकार हे जे दोन वर्ण पठित आहेत ते) द्विमात्रिक वर्ण आहेत असें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत म्हटलें आहे. प्रसादकारांनीं त्या वार्तिकांचें 'दीर्घे प्राप्ते ऱ्हस्व ऋकार ऌकारश्च विधीयते' असें जें व्याख्यान केलें आहे तें भाष्यकैयटादि ग्रन्थांच्या विरुद्ध असल्यामुळें स्वीकारार्ह नाहीं. (प्रसादकारांचें असें म्हणणें आहे कीं, ऋकारापुढें ऋकार व ऌकारापुढें ऌकार आला असतां त्या दोहोंचे जागीं वरील वार्तिकान्वयें जो विकल्पेंकरून अनुक्रमें ऋकार व ऌकार होणें सांगितलें आहे तो ऱ्हस्व ऋकार व ऌकार होय. पण भाष्यकारांनीं व कैयटानें तो द्विमात्रिक आदेश आहे असें म्हटलें असल्यामुळें, प्रसादकारांचें म्हणणें चूक ठरतें हें उघड आहे. ज्या भाष्यांत द्विमात्रिक आदेश होतो असें म्हटलें आहे तें भाष्य शब्दरत्नांत सांगण्यांत येईल.)

शब्दरत्न– सुवचमिति। जातिपक्षाश्रयणे यथासंख्येनेष्टसिद्धेरिति भावः। एवं रीत्या यथासंख्यं "इको यणचि" इत्यत्रापि बोध्यमिति

सूचितम् । तद्भाष्येति । "तुल्यास्य" सूत्रस्थभाष्येत्यर्थः । तत्र हि "अकः सवर्णे" इति सूत्रेणैतद्वार्तिकान्यथासिद्धिरुद्भाविता ।

'अकोऽकि दीर्घ इति सुवचम्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, (व्यक्तिपक्षांत अनन्त व्यक्ति असल्यामुळें त्यांच्या संख्येचें ज्ञान होणें संभवनीय नाहीं म्हणून तो पक्ष न मानतां) जातिपक्ष मानल्यास, यथासङ्ख्यन्यायानें इष्ट रूपांची सिद्धि करतां येते. (जातिपक्ष मानल्यानें अक् या उद्देश्याची व अक् या निमित्ताची संख्या समान होत असल्यामुळें येथें यथासंख्यन्याय प्रवृत्त करण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं) व याच रीतीनें 'इको यणचि' सू. ४७ या सूत्राचे ठिकाणीं देखील (जातिपक्ष मानून) यथासंख्यन्यायाची प्रवृत्ति करावी असें दीक्षितांनीं सुचविलें आहे. ('इको यणचि' या सूत्रावरील मनोरमेंत दीक्षितांनीं व्यक्तिपक्ष मानून त्या सूत्राचे ठिकाणीं यथासंख्यन्याय लागू पडत नाहीं असें पूर्वीं म्हटलें आहे. पण प्रकृत सूत्राऐवजीं 'अकोऽकि दीर्घः' असें सूत्र पठित करून त्या सूत्राचे ठिकाणीं त्यांनीं यथासंख्यन्याय लावला असल्यामुळें, ते असें ध्वनित करतात कीं, दोन्ही सूत्रांच्या विषयांत जातिपक्ष मानून यथासंख्यन्यायाची प्रवृत्ति करणें हेंच अधिक उचित आहे.) 'तद्भाष्यकैयटादिविरोधादुपेक्ष्यम्' या मनोरमेच्या पंक्तींत 'भाष्य' हा जो शब्द वापरला आहे तो 'तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्' १.१.९ या सूत्रावरील भाष्यासंबंधानें वापरला आहे. त्या भाष्यांत 'अकः सवर्णे दीर्घः' या प्रकृत सूत्रानें 'ॠति ॠ वा, ॡति ॡ वा' हीं दोन्ही वार्तिकें गतार्थ होतात (व तीं वार्तिकें मानण्याची गरज नाहीं; कारण त्या दोन वार्तिकांनीं जीं रूपें सिद्ध होतात तीं प्रकृत सूत्रानेंहि सिद्ध करतां येतात) असें सिद्ध करून दाखविलें आहे. (त्या भाष्यांत 'ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिः' हें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात— 'ऋकारऌकारयोः सवर्णसंज्ञा विधेया । होतॢकारः होतॄकारः । किं प्रयोजनम् ? । अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं यथा स्यात् ।'

या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, ऋकाराचें मूर्धन्यस्थान असून ऌकाराचें दन्तस्थान असल्यामुळें व अशा रीतीनें त्या दोन वर्णांत स्थानसाम्य नसल्यामुळें, ऋकारापुढें ऌकार आल्यास प्रकृत सूत्रानें दोहोंचे जागीं दीर्घ ऋकार होऊं शकणार नाहीं; पण तसें होणें इष्ट असल्यामुळें, ते दोन वर्ण सवर्ण मानले पाहिजेत व तसें मानलें तरच, 'होतृ+ऌकारः=होतॄकारः' असें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकतें. पण भाष्यकार पुढें म्हणतात— 'नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्— सवर्णदीर्घत्वे ऋति ॠ वा वचनम् ऌति ॡ वा वचनमिति ।। तत्सवर्णे यथा स्यात् । इह मा भूत् दध्य्ऌकारः मध्व्ऌकारः इति ।। यदेतत्सवर्णदीर्घत्वे ऋतीति एतदृत इति वक्ष्यामि । ततः—ऌति । ऌकारे परत ऌकारो वा भवतीति । ऋत इत्येव ।। तन्न वक्तव्यं भवति ।। अवश्यं तद्वक्तव्यम् । ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञो भवतीत्युच्यते । न च ऋकार ऌकारो वाऽजस्ति ।। ऋकारस्य ऌकारस्य चाऽच्त्वं वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । प्लुतो यथा स्यात् । होतृ—ऋकारः होतॄकारः । होतॄ३कार इति । होतृ—ऌकारः होत्ॡकारः होत्ॡ३कार इति ।। किं पुनरत्र ज्यायः ? ।। सवर्णसंज्ञावचनमेव ज्यायः । दीर्घत्वं चैव हि सिद्धं भवति ।' भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे कीं, सवर्णसंज्ञाविधायक वार्तिकाचें जें वर प्रयोजन सांगितलें आहे तें इतर रीतीनें सिद्ध होऊं शकत असल्यामुळें, त्या प्रयोजनाच्या सिद्धीकरितां तें वार्तिक पठित करण्याची कांहीं गरज नाहीं; कारण 'अकः सवर्णे दीर्घः' या सूत्रावर वार्तिककारानें 'ऋति ॠ वा, ऌति ॡ वा' हीं दोन वार्तिकें पठित केलीं आहेत व त्या वार्तिकांनीं द्विमात्रिक ऋकार व ऌकार असा आदेश होऊं शकतोच. पण 'अकः सवर्णे दीर्घः' या सूत्रांत 'सवर्णे' हें पद घातलें असल्यामुळें, ऋकारापुढें सवर्ण नसलेला ऌकार आल्यास दोहोंचे जागीं द्विमात्रिक वार्तिकनिर्दिष्ट विलक्षण प्रकारचा ऋकार होण्याकरितां वरील

सवर्णसंज्ञाविधायक वार्तिक पठित करणें आवश्यक आहे. तें वार्तिक मानलें तरच, 'होतृ + लृकार:' या स्थलीं 'ऋ' व 'लृ' हे सवर्ण ठरून त्या दोहोंचे जागीं द्विमात्रिक ऋकारादेश किंवा द्विमात्रिक लृकारादेश होऊं शकतो व 'दधि + ऋकार:, दधि + लृकार:' या स्थलीं तसा आदेश होण्याची आपत्ति टळते. पण भाष्यकार म्हणतात कीं, 'ऋति ऋ वा' या प्रथम वार्तिकांत 'ऋति' या ऐवजीं 'ऋत:' हें पञ्चम्यन्त पद घातल्यानें व 'अक: सवर्णे दीर्घ:' या ज्या सूत्रावर तें वार्तिक पठित आहे त्या प्रकृत सूत्रांतून या वार्तिकांत 'सवर्णे' या पदाची अनुवृत्ति केल्यानें, ऋकाराचा सवर्ण ऋकारच असल्यामुळें, ऋकारापुढें ऋकार आल्यासच हें प्रथम वार्तिक प्रवृत्त होईल व दोन ऋकारांचे जागीं द्विमात्रिक ऋकार होईल आणि ऋकारापुढें भिन्न अच् असल्यास, तें वार्तिक मुळींच प्रवृत्त होणार नाहीं. 'लृति लृ वा' या द्वितीय वार्तिकांत प्रथम वार्तिकांतून 'ऋत:' या पञ्चम्यन्त पदाची अनुवृत्ति केल्यानें व प्रकृत सूत्रांतून 'सवर्णे' या पदाची अनुवृत्ति न केल्यानें, द्वितीय वार्तिकाचा असा अर्थ होतो कीं, ऋकारापुढें लृकार आल्यास त्या दोहोंचे जागीं विकल्पेंकरून 'लृ' असा द्विमात्रिक आदेश करावा व या अर्थान्वयें ऋकाराहून भिन्न अचापुढें लृकार आल्यास, तें द्वितीय वार्तिक प्रवृत्त होणार नाहीं अशा रीतीनें वरील दोन वार्तिकें मानल्यानें ऋकारापुढें ऋकार आल्यास, दोहोंचे जागीं द्विमात्रिक ऋकार व दीर्घ ऋकार, आणि लृकार आल्यास दोहोंचे जागीं द्विमात्रिक लृकार व दीर्घ ऋकार, होऊन इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकत असल्यामुळें, 'ऋकारलृकारयो: सवर्णविधि:' हें सवर्ण विधीचें वार्तिक पठित करण्याची कांहीं गरज राहत नाहीं. पण भाष्यकार पुढें म्हणतात कीं, तें सवर्णविधीचें वार्तिक मानलेंच पाहिजे, कारण 'ऊकालोऽज् ह्रस्वदीर्घप्लुत:' सू. ४ या सूत्रान्वयें अच्च दीर्घ व प्लुत होऊं शकतो आणि 'ऋति ऋ वा, लृति लृ वा' या दोन वार्तिकांन्वयें होणारे द्विमात्रिक ऋकार व लृकार यांचा

आभ्यन्तरप्रयत्न ईषत्स्पृष्ट असून विवृत नसल्यामुळें, ते अच् ठरूं शकत नाहींत व त्यामुळें त्यांना दीर्घ, प्लुत या संज्ञा होऊं शकत नाहींत. पण भाष्यकार पुढें म्हणतात कीं, हे जे विलक्षण प्रकारचे ईषत्स्पृष्ट द्विमात्रिक ऋकार व ऌकार वरील दोन वार्तिकांन्वयें होण्याचें सांगितलें आहे त्यांचा 'अद् उण्' या शिवसूत्रापुढें अच्प्रत्याहारांत पाठ केल्यानें, ते अच् ठरून, ते द्विमात्रिक असल्यामुळें दीर्घ ठरतील व त्यांना प्लुतसंज्ञा होण्यांत कांहीं अडचण येणार नाहीं. पण अशा रीतीनें त्या ईषत्स्पृष्ट, द्विमात्रिक ऋकार व ऌकार यांचा अच्-प्रत्याहारांत पाठ केल्यानें ज्याअर्थी ते अच् ठरतात त्याअर्थी ते 'ऋ, ऌ' या वर्णांचे सवर्ण देखील ठरतात व त्यामुळें 'अकःसवर्णे दीर्घः' या सूत्रानेंच ते द्विमात्रिक ऋकारादेश व ऌकारादेश होऊं शकतात आणि त्यामुळें वरील दोन वार्तिकें पठित करण्याची कांहीं गरज राहत नाहीं. सारांश सवर्णसंज्ञेचें वार्तिक मानल्यानें प्रकृत सूत्रानेंच तसे आदेश व त्याचप्रमाणें दीर्घ ॠकारादेश होऊं शकत असल्यामुळें, भाष्यकारांनी वरील दोन वार्तिकांचें प्रत्याख्यान केलें आहे. यावरील भाष्यव्याख्यानावरून हें स्पष्ट होते कीं, ऋकारापुढें ऋकार किंवा ऌकार आल्यास त्या दोहोंचे जागीं जो विलक्षण प्रकारचा 'ऋ' किंवा 'ऌ' आदेश होणें सांगितलें आहे तो द्विमात्रिक आहे व ऱ्हस्व द्विमात्रिक नसून एकमात्रिक असल्यामुळें, 'दीर्घे प्राप्ते ऱ्हस्व ऋकार ऌकारश्च विधीयते' असें जें प्रसादकारांनीं आपल्या टीकेंत म्हटलें आहे तें चूक ठरतें. कैयटानें प्रदीपांत 'द्वावप्येतो दीर्घौ ऋ ऌ इति' व 'तस्माद्द्विमात्रात्रेतावभ्युपगन्तव्यौ' असें स्पष्ट म्हटलें आहे. म्हणून प्रसादकारांचें म्हणणें भाष्यविरुद्ध व कैयटमतविरुद्ध ठरत असल्यामुळें, तें स्वीकारार्ह नाहीं असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे असें शब्दरत्नकार म्हणतात.)

मनोरमा– "एङः पदान्तात्" "ङसिङसोश्च" इत्यस्यारम्भावस्य पदान्तविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थं पदान्तादिति स्पष्टार्थमिहैव कृतम् ।।

'ङसिङसोश्च' सू. २४६ या (अपदान्त एङविषयक लगेच पुढें पठित असलेल्या) सूत्राच्या आरंभसामर्थ्यानें 'एङः पदान्तादति' सू. ८६ हें सूत्र पदान्तविषयक आहे हें सिद्ध होत असून देखील या सूत्रांत 'पदान्तात्' या शब्दाचें जें ग्रहण केलें आहे तें त्या शब्दाची उत्तर सूत्रांत अनुवृत्ति व्हावी व प्रकृत सूत्राचा अर्थ स्पष्ट व्हावा याकरितां केलें आहे. ('एङः पदान्तादति' या प्रकृत सूत्राच्या लगेंच पुढें 'ङसिङसोश्च' हें सूत्र अष्टाध्यायींत पठित केलें आहे व या सूत्रावरील काशिकावृत्तींत 'अपदान्तार्थ आरम्भः'–म्हणजे या सूत्रापासून अपदान्त एङविषयाचा आरंभ होतो–असें स्पष्ट म्हटलें आहे; कारण 'ङसि, ङस्' हे विभक्तिप्रत्यय प्रातिपदिकापुढेंच येऊं शकतात व पदापुढें येऊंच शकत नाहींत. यावरून हें सिद्ध होतें कीं, 'एङः पदान्तादति' इत्यादि पूर्व सूत्रें पदान्तीं असणाऱ्या 'एङ' च्या संबंधाचीं सूत्रें आहेत. म्हणून प्रकृत सूत्रांत 'पदान्तात्' या पदाचें ग्रहण करण्याची कांहीं आवश्यकता नव्हती व त्या पदाचें त्या सूत्रांत ग्रहण केलें नसतें तरी पदान्तीं असणाऱ्या 'एङ' च्या संबंधाचें हें सूत्र आहे हें सहज ज्ञात होऊं शकलें असतें. तथापि प्रकृत सूत्राचा अर्थ स्पष्ट व्हावा व 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य' इत्यादि उत्तर सूत्रांत त्या पदाची अनुवृत्ति व्हावी याकरितां या सूत्रांत 'पदान्तात्' या पदाचें ग्रहण केलें आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. या विषयाचें अधिक विवरण शब्दरत्नांत करण्यांत येईल.)

शब्दरत्न––आरम्भादिति । अपदान्ताच्चेन् ङसिङसोरेवेति नियमादिति भावः । उत्तरार्थमिति । "इकोऽसवर्णे" इत्याद्यर्थम् । स्पष्टार्थमिति । विभक्तौ चेन्ङसिङसोरेवेति नियमशङ्कावारणार्थ-मिति भावः ।

'आरम्भात्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, अपदान्त 'एङ' असला तर तशा अपदान्त 'एङ्' पुढें 'ङसि' किंवा 'ङस्' या प्रत्ययांचा अवयव ऱ्हस्व अकार आल्यासच

पूर्वरूप एकादेश होतो अशा प्रकारचें 'ङसिङसोश्च' सू. २४६ हें नियामक सूत्र ठरत असल्यामुळें, त्या सूत्राच्या आरंभसामर्थ्यानेंच प्रकृत सूत्र पदान्तीं असणाऱ्या 'एङ' च्या संबंधाचें सूत्र आहे असें (त्या सूत्रांत 'पदान्तात्' हा शब्द घातला नसता तरी) ज्ञात होऊं शकलेंच असतें. (याचें विवरण वर मनोरमेंत केलेंच आहे.) 'उत्तरार्थम्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा अर्थ हा आहे कीं, 'इकोऽसवर्णे' इत्यादि उत्तरसूत्रांत प्रकृत सूत्रांतून 'पदान्तात्' या पदाची अनुवृत्ति व्हावी. 'स्पष्टार्थमिहैव कृतम्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'ङसिङसोश्च' या सूत्राचा 'विभक्तिप्रत्यये परे चेत् यदि पूर्वरूपैकादेशोभवति तर्हि ङसिङसोः प्रत्यययोः अति परे एव' अशा तऱ्हेचा विपरीत नियम त्या सूत्रांतून निघतो अशी शंका उत्पन्न झाली असतां त्या शंकेचें निवारण व्हावें व त्या सूत्राचा तशा प्रकारचा नियामक अर्थ होऊं नये हें स्पष्ट होण्याकरितां प्रकृत सूत्रांत 'पदान्तात्' या पदाचें ग्रहण केलें आहे. ('एङ अति' एवढेंच जर प्रकृत सूत्र केलें असतें तर, पदान्तीं किंवा अपदान्तीं 'एङ' असून त्या पुढें 'अत्', म्हणजे ऱ्हस्व अकार, आला असतां पूर्वरूप एकादेश होतो असा त्या सूत्राचा अर्थ झाला असता. मग अपदान्त 'एङ' पुढें 'ङसि = अस्' व 'ङस् = अस्' या प्रत्ययांचा ऱ्हस्व अकार आल्यास त्या दोहोंचे जागीं पूर्वरूप एकादेश होतो या अर्थाचें 'ङसिङसोश्च' हें सूत्र करण्याची कांहीं गरज नव्हती; कारण 'एङः अति' या सूत्रानेंच 'ङसिङसोश्च' या सूत्रानें होणाऱ्या रूपांची सिद्धि करतां येऊं शकली असती. पण 'ङसिङसोश्च' हें सूत्र मुद्दाम केलें असल्यामुळें व 'ङसि' आणि 'ङस्' हे प्रत्यय प्रातिपदिकापुढेंच, म्हणजे अपदान्ता-पुढेंच, येणारे प्रत्यय असल्यामुळें, 'प्राप्ते सति नियमार्थम्' या न्यायान्वयें तें सूत्र नियामक सूत्र ठरून त्याचा अर्थ असा होतो कीं, 'अपदान्ताच्चेदेङः अति परे सति पूर्वरूपैकादेशो भवति तर्हि ङसिङसोः प्रत्यययोः अति परे सत्येव भवति' व तसा त्या सूत्राचा अर्थ होत असल्यामुळें 'एङः अति' इत्यादि पूर्व सूत्रांत

'अपदान्तात्' या पदाची व्यावृत्ति होऊन 'एङः अति' या सूत्राचा 'एङः पदान्तादति' असाच अर्थ निष्पन्न होतो. म्हणून प्रकृत सूत्रांत 'पदान्तात्' या पदाचें ग्रहण केलें नसतें तरी चालूं शकलें असतें. तथापि प्रकृत सूत्रांत 'पदान्तात्' या पदाचें ग्रहण अशाकरितां केलें आहे कीं, 'सर्वत्र विभाषा गोः, अवङ् स्फोटायनस्य, इन्द्रे च, इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य' इत्यादि पुढील सूत्रांत त्या पदाची अनुवृत्ति व्हावी. दुसरें असें कीं, 'एङः अति' एवढेंच जर प्रकृत सूत्र केलें असतें तर, 'असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातः' असा न्याय आहे तरी, नियम सजातीयालाच लागू पडत असल्यामुळें व 'ङसिङसोश्च' या सूत्रांत विभक्तिप्रत्ययांचेंच ग्रहण केलें असल्यामुळें त्या नियामक सूत्रांत सांगितलेला नियम सामान्यापेक्ष नियम न मानला जाता, विशेषापेक्ष, म्हणजे केवळ विभक्तिप्रत्ययापेक्ष, नियम मानला गेला असता व त्यामुळें 'ङसिङसोश्च' या नियामक सूत्राचा असा अर्थ झाला असता कीं, 'एङः विभक्तिप्रत्ययस्य अति परे चेत् पूर्वरूपैकादेशो भवति तर्हि ङसिङसोः प्रत्यययोः अति परे एव' व तसा अर्थ झाल्यानें, पूर्व सूत्रांत अपदान्ताची व्यावृत्ति न होतां, 'ङसि' व 'ङस्' हे विभक्तिप्रत्यय खेरीज करून इतर विभक्तिप्रत्ययांचीच व्यावृत्ति झाली असती व त्यामुळें 'भू + शप् + ति = भो + अ + ति' या स्थलीं 'भो' यांतील अपदान्त एङ्पुढें जो 'शप् = अ' आहे तो विभक्तिप्रत्यय नसल्यामुळें, 'एङः अति' एवढेंच जर सूत्र असतें तर, तें सूत्र प्रवृत्त होऊन पूर्वरूप एकादेश होण्याची व 'भोति' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति आली असती. ती आपत्ति टळावी व प्रकृत सूत्राचा अर्थ स्पष्ट व्हावा याकरितां 'एङः अति' असें सूत्र न करितां 'एङः पदान्तादति' असें प्रकृत सूत्र केलें आहे.)

मनोरमा— "सर्वत्र विभाषा गोः" यद्यपि छन्दसीति न प्रकृतं तथाऽपि "यजुष्युरः" इत्याविप्रक्रमाच्छन्दस्येवेदमिति सम्भाव्येत, अतः सर्वत्रेत्युक्तम् । तद्व्याचष्टे—लोके वेदे चेति ।

इह "एङ" इत्यनुवर्त्यैङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम्, तेनेह न--चित्रग्वग्रमिति। प्रतिपदोक्तस्य एङो ग्रहणान्नेह हे चित्रगोऽग्रम्। प्रकृतिभाव इति। "प्रकृत्याऽन्तः पादम्" इति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्तेः। यद्यपि भाष्ये "इको गुणवृद्धी" इति सूत्रे "नान्तःपादम्" इति पाठः स्थितः। षाष्ठभाष्येऽप्येवम्। तथापि शाकलसूत्रे "ह्रस्वश्च" इति चकारेण "प्रकृत्या इत्यनुकृष्यते" इति भाष्यदर्शनात् "प्रकृत्यान्तः पादम्" इति पाठोऽपि साधुरेव। "न" इति पाठे तु "सर्वत्र" इति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विकल्प्येतेत्यवधेयम्॥

जरी 'सर्वत्र विभाषा गोः' सू. ८७ या सूत्रांत ('वा छन्दसि' या पूर्व सूत्रांतून) 'छन्दसि' या पदाची अनुवृत्ति होत नाहीं, म्हणजे तें पद निवृत्त होतें, तरी 'यजुष्युरः' इत्यादि (पांच) वेदविषयक सूत्रें प्रकृत सूत्रापूर्वी पठित असल्यामुळें (व त्यांपैकीं प्रथम सूत्रांत 'यजुषि' हें पद साक्षात् पठित असून पुढील चार सूत्रांत त्या पदाची अनुवृत्ति होत असल्यामुळें त्या सूत्रांतील 'यजुषि' हें पद प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्त होतें व) प्रकृत सूत्र देखील वेदविषयकच आहे असा समज होण्याचा संभव होता. (तसा चुकीचा समज न व्हावा) याकरितां प्रकृत सूत्रांत 'सर्वत्र' या पदाचें ग्रहण केलें आहे आणि म्हणूनच त्या पदाचा 'लोके वेदे च' असा कौमुदींत अर्थ केला आहे. प्रकृत सूत्रांत ('एङः पदान्तादति' या पूर्व सूत्रांतून) 'एङः' या पदाची अनुवृत्ति करून 'एङन्तस्य गोः' असें व्याख्यान केलें पाहिजे. तसें व्याख्यान केल्यानें, 'चित्रग्वग्रम्' या उदाहरणांत पूर्वरूप एकादेश होत नाहीं. ('एङः पदान्तादति' या सूत्रांत 'एङः' हें पञ्चम्यन्त पद आहे. प्रकृत सूत्रांत तें पद अनुवृत्त करून त्याचा षष्ठीविभक्तींत विपरिणाम केल्यानें तें पद प्रकृत सूत्रांतील 'गोः' या षष्ठ्यन्त पदाचें विशेषण होतें व 'येन विधिस्तदन्तस्य' सू. २६ या सूत्रान्वयें 'एङः' या विशेषणाचा 'एङन्तस्य' असा अर्थ होतो व प्रकृत सूत्रांत 'पदान्तात्' या पदाची देखील अनुवृत्ति असल्यामुळें, प्रकृत सूत्राचा

'एङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते' असा अर्थ निष्पन्न होतो व तसाच अर्थ कौमुदींत केला आहे. त्यामुळें 'चित्रा गावो यस्य सः चित्रगुः, चित्रगोः अग्रम = चित्रगु+ङस्+अग्र+सु' या स्थलीं 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' सू. ६५६ या सूत्रानें 'चित्रगु' असें जें रूप झालें आहे त्यांतील एकदेशविकृत 'गु' हा 'गो' च आहे असें 'एकदेशविकृतमनन्यवत्'–परि. ३७–या परिभाषान्वयें मानलें तर, 'चित्रगु' या शब्दापुढील 'ङस्' या अन्तर्वर्तिविभक्तिप्रत्ययाचा 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्रानें लुक् झाल्यावर 'चित्रगु' हा शब्द प्रत्ययलक्षणानें पदसंज्ञक ठरत असून त्याच्या अन्तीं 'गो' हा शब्द आहे असें मानावें लागेल व त्या 'गो = गु' या पदान्तीं असणाऱ्या शब्दापुढें अकारानें सुरू होणारा 'अग्र' हा शब्द येत असल्यामुळें, पूर्वरूप एकादेश होऊन 'चित्रगुग्रम्' असें विकृत रूप होण्याची व विकल्पेंकरून प्रकृतिभाव होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टळावी याकरितां 'एङन्तस्य गोः' असें व्याख्यान करणें आवश्यक आहे व तसें व्याख्यान केल्यानें, 'चित्रगु' यांतील 'गो' हा शब्द उकारान्त असून एङन्त नसल्यामुळें, पूर्वरूप एकादेश व वैकल्पिक प्रकृतिभाव न होतां, 'इको यणचि' सू. ४७ या सूत्रानें यणादेश होऊन 'चित्रग्वग्रम्' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें.) प्रकृत सूत्रांत प्रतिपदोक्त एङ्चें ग्रहण असल्यामुळें, 'हे चित्रगोऽग्रम्' या उदाहरणांत प्रकृतिभाव होत नाहीं. (कारण या उदाहरणांत मूळ शद्ब 'चित्रगु' असून त्याचें 'ऱ्हस्वस्य गुणः' सू. २४२ या सूत्रानें अन्त्य उकारास गुण होऊन 'चित्रगो' असें संबुद्धीचें रूप झालें आहे. या रूपाच्या अन्तीं असलेला 'गो' हा शद्ब प्रतिपदोक्त 'गो' शब्द नसून लाक्षणिक, म्हणजे पाणिनीय सूत्रान्वयें गुण होऊन सिद्ध झालेला, शद्ब आहे. म्हणून अशा लाक्षणिक एङन्त 'गो' शद्बाला प्रकृत सूत्र लागू पडत नसल्यामुळें, 'हे चित्रगोअग्रम्' असा प्रकृतिभाव न होतां, 'एङः पदान्तादति' सू. ८६ या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेश होऊन 'हे चित्रगोऽग्रम्' असेंच रूप होतें.) 'प्रकृत्याऽन्तःपादम्'

या पूर्वसूत्रांतून प्रकृत सूत्रांत 'प्रकृत्या' या पदाची अनुवृत्ति होत असल्यामुळें, 'वा प्रकृतिभावःस्यात्'–म्हणजे या सूत्रानें विकल्पेंकरून प्रकृतिभाव होतो– असें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत व्याख्यान केलें आहे. जरी 'इको गुणवृद्धी' १. १. ३. या सूत्रावरील भाष्यांत ('प्रकृत्याऽन्तःपादम्' असा पाठ मानला नसून त्या सूत्राचा) 'नान्तःपादम्' असा पाठ मानला आहे व त्याचप्रमाणें षष्ठाध्यायांतील ६. १. ११५-सूत्रावरील भाष्यांत देखील तसाच पाठ आढळतो तरी, 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' या शाकलसूत्रांत असलेल्या 'ह्रस्वश्च' यांतील 'च' या पदानें 'प्रकृत्या' या पदाचें अनुकर्षण होतें असें भाष्यांत म्हटलें असल्यामुळें 'प्रकृत्याऽन्तःपादम्' हा सूत्रपाठ देखील साधु ठरतो. (व त्यामुळें तसा पाठ असलेल्या सूत्रांतून प्रकृत सूत्रांत 'प्रकृत्या' या पदाची अनुवृति केल्यानें वैकल्पिक प्रकृतिभाव सिद्ध होतो. सध्यां उपलब्ध असलेल्या अष्टाध्यायीपाठांत 'प्रकृत्याऽन्तः-पादमव्यपरे' असाच सूत्रपाठ आढळतो व काशिकेंत देखील असाच सूत्रपाठ दिला आहे. पण त्या सूत्राचें षष्ठाध्यायांत व्याख्यान करते-वेळीं भाष्यकारांनीं त्या सूत्राचा 'नाऽन्तःपादमव्यपरे' असा पाठ केला आहे. 'इको गुणवृद्धी' या सूत्रावरील भाष्यांत तें सूत्र साक्षात् पठित केलें नाहीं. पण त्या भाष्यांत जें व्याख्यान केलें आहे तें 'नाऽन्तःपादमव्यपरे' असा सूत्रपाठ मानला तरच योग्य ठरतें, आणि म्हणून दीक्षितांनीं मनोरमेंत 'भाष्ये इको गुणवृद्धी इति सूत्रे नान्तःपादमिति पाठः स्थितः' असें म्हटलें आहे. त्या भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात–'अस्ति पुनः क्वचि-दन्यत्रापि, अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गोऽपि न भवति ? अस्तीत्याह। सुजाते अश्वसूनृते। अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम्। शुक्रं ते अन्यदिति। पूर्वरूपे प्रतिषिद्धेऽयादयोऽपि न भवन्ति।' या वरील भाष्यांत भाष्यकार असा प्रश्न करितात कीं, अपवादक सूत्राचा निषेध झाल्या-वर उत्सर्गसूत्र–सामान्यशास्त्र–देखील प्रवृत्त होत नाहीं या संबंधाचा इतर कोठें दाखला आहे काय व या प्रश्नाचें 'होय' असें भाष्यकार

उत्तर देतात व तीन वैदिक उदाहरणें देतात. या तीन्ही उदाहरणांत 'ए' व 'ओ' या पुढें 'अ' हा अच् असल्यामुळें 'एचोऽयवायावः' सू. ६१ या सूत्रानें 'ए, ओ' यांचे जागीं अनुक्रमें 'अय्, अव्' या आदेशांची प्राप्ति आहे. पण ते 'ए' व 'ओ' पदाच्या अन्तीं असल्यामुळें व त्यांच्यापुढें ऱ्हस्व अकार असल्यामुळें आणि 'एङः पदान्तादति' सू. ८६ हें सूत्र 'एचोऽयवायावः' या वरील सामान्य-शास्त्राचें अपवादक शास्त्र असल्यामुळें, 'अय्, अव्' या आदेशांची प्राप्ति न होतां, अपवादक शास्त्रानें पूर्वरूप एकादेशाची प्राप्ति होते. पण त्या अपवादक शास्त्राचा निषेध करणारें 'नान्तःपादम्' हें निषेधक शास्त्र असल्यामुळें, वरील तिन्ही उदाहरणांत अपवादक शास्त्र प्रवृत्त होत नाहीं व पूर्वरूप एकादेश होत नाहीं. अशा रीतीनें अपवादक पूर्वरूप शास्त्राचा निषेध झाल्यावर 'एचोऽयवायावः' हें सामान्यशास्त्र देखील भ्रष्टावसरन्यायान्वयें वरील तीन्ही उदाहरणांत प्रवृत्त होऊं शकत नसल्यामुळेंच, 'ए, ओ' यांचे जागीं 'अय्, अव्' असा आदेश श्रुतींत केला नाहीं. यावरून हें सिद्ध होतें कीं, अपवादाचा निषेध झाल्यावर पुन्हा सामान्यशास्त्राची प्रवृत्ति होत नाहीं असा भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. जर 'प्रकृत्याऽन्तः-पादम्' असा सूत्रपाठ भाष्यकारांनीं मानला असता तर, प्रकृतिभाव झाला असल्यामुळें उत्सर्गशास्त्र व अपवादकशास्त्र यांची निवृत्ति झाली आहे असें त्यानीं म्हटलें असतें. पण 'नान्तःपादम्' असा सूत्रपाठ त्यांनीं मानला असल्यामुळें भाष्यांत वर सांगितल्याप्रमाणें म्हटलें आहे, आणि म्हणूनच या भाष्यावरील प्रदीपांत 'नान्तःपादमव्यपरे इति पाठमा-श्रित्यैतदुक्तम्' असें कैयटानें म्हटलें आहे व उद्योतकारांनीं या कैयटपंक्तीचें व्याख्यान करितांना 'ननु तत्र प्रकृतिभावेन साक्षादेवो-त्सर्गापवादयोर्निवृत्तिर्न त्वपवादेन बाधादुत्सर्गस्येत्यत आह—नान्त इति । भाष्ये न भवन्तीति । भ्रष्टावसरन्यायेनेति भावः ।' असें उद्योतांत म्हटलें आहे. सारांश या वरील भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, भाष्यकारांनीं 'नान्तः पादम' असा पाठ मानला आहे आणि

या सूत्राचें षष्ठाध्यायांत व्याख्यान करतेवेळीं तर त्यांनीं 'नान्तःपादमव्यपरे' असा स्पष्ट सूत्रपाठ दिला आहे. हे दोन्ही भाष्यपाठ 'प्रकृत्याऽन्तःपादम्' हा सूत्रपाठ मानण्याच्या विरुद्ध येतात. तथापि •'इकोऽसवर्णे' ६-१-१२७ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात 'किमर्थश्चकारः ? । प्रकृत्येत्येतदनुकृष्यते ।' या भाष्याचा असा अर्थ आहे कीं, 'इकोऽसवर्णे' या सूत्रांत 'ऱ्हस्वश्च' या स्थलीं 'च' हें जें पद घातलें आहे त्याचें प्रयोजन हें आहे कीं, त्या पदानें 'प्रकृत्या' या पदाचें पूर्व सूत्रांतून अनुकर्षण व्हावें. पण 'नान्तःपादम्' या पूर्वसूत्रांत जर 'न' असें पद आहे व 'प्रकृत्या' असें पदच नाहीं तर, 'प्रकृत्या' या पदाचें 'च' नें अनुकर्षण कसें होऊं शकणार ? या भाष्यावरून हें सिद्ध होतें कीं, भाष्यकारांनीं 'प्रकृत्याऽन्तःपादम्' असा पाठ देखील मानला आहे आणि म्हणूनच दीक्षितांनीं मनोरमेंत 'प्रकृत्याऽन्तःपादम् इति पाठोऽपि साधुरेव' असें म्हटलें आहे.) पण 'नान्तःपादम्' असा त्या सूत्राचा पाठ मानला तर, 'सर्वत्र विभाषा गोः' (या प्रकृत सूत्रांत, 'नान्तःपादम्' या सूत्रामध्यें 'प्रकृत्या' या पदाचा अभाव असल्यामुळें, 'प्रकृत्या' या पदाची अनुवृत्ति होणें शक्य नाहीं व त्यामुळें) या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेशाचाच विकल्प होईल (व इष्ट वैकल्पिक प्रकृतिभाव न होण्याची आपत्ति येईल) हें लक्षांत ठेवावें (म्हणून प्रकृत सूत्रांत 'प्रकृत्या' या पदाची अनुवृत्ति होण्याकरितां व वैकल्पिक प्रकृतिभाव होण्याकरितां 'प्रकृत्याऽन्तःपादम्' असा सूत्रपाठ मानणें इष्ट आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

शब्दरत्न– इत्यनुवर्त्येति । षष्ठचा विपरिणमय्येत्यपि बोध्यम् । प्रतिपदोक्तस्येति । एङ्ग्रहणाऽवृत्त्येति भावः, प्रतिपदोक्तपरिभाषया वा । वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तिज्ञापकस्य तदनित्यतामात्रज्ञापकत्वम् । ध्वनितं चेदम् "ओत्" सूत्रे भाष्ये । "एङः पदान्तात्" इत्यत्र तु "हलोऽनन्तरा" इत्यादिनिर्देशान्न प्रतिपदोक्तग्रहणम् । अत्र च स्थानिवत्सूत्रस्थं भाष्यं मानमित्यन्यत्र विस्तरः । पूर्वरूपमेवेति ।

पूर्वरूपमपीत्यर्थः। गोशब्दस्य यद्यत्प्राप्तं तन्नेति व्याख्यानेन नान्तःपाद-मित्यनेनैव पूर्वत्वादिकं विकल्पेन निषिध्येतेत्यर्थः। तेनावादेशोऽपि न।

मनोरमेंत 'इह एङ इत्यनुवर्त्य' असें जें म्हटलें आहे त्या-खेरीज 'षष्ठ्या विपरिणमय्य' असें देखील म्हटलें पाहिजे हें लक्षांत ठेवावें (कारण अनुवृत्त पञ्चम्यन्त 'एङः' या पदाचा षष्ठीविभक्तींत विपरिणाम केल्याशिवाय तें पद सूत्रनिर्दिष्ट षष्ठ्यन्त 'गोः' या पदाचें विशेषण होऊं शकत नाहीं व 'एङन्तस्य गोः' असा अर्थ निष्पन्न होऊं शकत नाहीं. याचें विवरण पूर्वीं मनोरमेंत केलेंच आहे.) 'प्रतिपदोक्तस्य एङो ग्रहणात्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे तें, 'एङः' या अनुवृत्त पदाचें दोनदां उच्चारण केल्यानें किंवा 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' –परि. ११४– या परिभाषेनें, सिद्ध होतें. ('एङः' या अनुवृत्त पदाचें दोनदां उच्चारण केल्यानें 'एङन्तस्य गोः एङन्तस्य सतः एव'– म्हणजे एङन्त 'गो' शब्द एङन्तरूपानें कायम असल्यासच– असा अर्थ होतो. त्यामुळें 'चित्रा गावो यस्य = चित्रा + जस् + गो + जस् + सु' या स्थलीं जरी एङन्त 'गो' शब्द आहे तरी, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्रानें 'जस्' या अन्तर्वर्ति विभक्तिप्रत्ययांचा लुक् होऊन व या अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमासांत 'चित्रा' व 'गो' हीं दोन्ही पदें उपसर्जनीभूत असल्यामुळें 'चित्रा' यांतील 'टाप् = आ' या स्त्रीप्रत्ययाचा व एङन्त 'गो' शब्दाचा 'गोस्त्रियोरुप-सर्जनस्य' सू. ६५६ या सूत्रानें ऱ्हस्व होऊन 'चित्रगु' असें रूप झालें असतां, मूळ एङन्त 'गो' शब्दाचें एङन्तत्व कायम राहत नसल्यामुळें व तें रूप ऱ्हस्व उकारान्त होत असल्यामुळें, तशा उकारान्त शब्दाचें संबुद्धीचें रूप केलें असतां, 'ऱ्हस्वस्य गुणः' सू. २४६ या सूत्रानें गुण होऊन जरी पुन्हा 'चित्रगो' असें एङन्त रूप होतें तरी, तें एङन्त 'गो' शब्दाचें एङन्त रूप नसून उकारान्त 'चित्रगु' शब्दाचें एङन्त रूप असल्यामुळें, तशा रूपापुढें ऱ्हस्व अकार आल्यास, प्रकृत सूत्रानें होणारा वैकल्पिक प्रकृतिभाव होत नाहीं. परंतु 'गो + ङस् + अग्रम्'

या स्थलीं मूळचा एङन्त 'गो' शब्द असून 'ङस्' या अन्तर्वर्ति विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर देखील तो शब्द एङन्त रूपानेंच कायम राहत असल्यामुळें, तेथें प्रकृत सूत्रानें वैकल्पिक प्रकृतिभाव होतो व 'एङः' या अनुवृत्त पदाचें द्विरुच्चारण करण्याचें हें फल आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. पुढें ते असेंहि म्हणतात कीं, जेथें लाक्षणिक रूपाचें व तसेच प्रतिपदोक्त रूपाचें ग्रहण संभवतें तेथें लाक्षणिक रूपाचें ग्रहण न करितां प्रतिपदोक्त रूपाचेंच ग्रहण करावें या अर्थाची 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्'–परि. ११४–ही परिभाषा असल्यामुळें व 'हे चित्रगो अग्रम्' या स्थलीं 'चित्रगो' हा शब्द 'ह्रस्वस्य गुणः' या लक्षणानें–सूत्रानें–सिद्ध झालेला लाक्षणिक एङन्त शब्द असून, 'गो अग्रम्' या स्थलीं प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्द असल्यामुळें, प्रथम उदाहरणांत प्रकृतिभाव न होतां द्वितीय उदाहरणांत विकल्पेंकरून प्रकृतिभाव होतो. सारांश 'एङः' या अनुवृत्त पदाचें द्विरुच्चारण केल्यानें किंवा लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषेचा आश्रय केल्यानें 'प्रतिपदोक्तस्य एङो ग्रहणात्' असें जें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे तें सिद्ध होतें असें शब्दरत्नकारांचें म्हणणें आहे. आतां येथें शंकाकार अशी शंका करतो कीं, जेथें सूत्रांत वर्णग्रहण केलें आहे तेथें लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषा प्रवृत्त होत नाहीं याचें 'आदेच उपदेशेऽशिति' सू. २३७० या सूत्रांतील 'उपदेशे' या पदाचें ग्रहण सीरदेवानें ज्ञापक मानलें असल्यामुळें व प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्त असलेलें एङः' हें पद 'ए, ओ' या वर्णांचें वाचक असल्यामुळें, प्रकृत सूत्राचे ठिकाणीं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं. शंकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, 'आदेच उपदेशे' या सूत्रांत 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' या पूर्व सूत्रांतून 'धातोः' या पदाची अनुवृत्ति केल्यानें 'गोभ्याम्, नौभ्याम्' इत्यादि स्थलीं 'गो, नौ' या एजन्त शब्दांपुढें जरी 'भ्याम्' हा अशित् प्रत्यय आहे तरी 'गो' व 'नौ' हे धातु नसल्यामुळें, 'आदेच' हें सूत्र

त्यांना लागू शकत नाहीं. परंतु 'आदेच' या सूत्रांतून 'उपदेशे' हें पद गाळल्यास व 'आदेच अशिति' असें तें सूत्र पठित केल्यास, 'अचैषीत्, अनैषीत्' इत्यादि स्थलीं त्या सूत्राची प्रवृत्ति होण्याचा संभव आहे; कारण 'अ + चि + सिच् + त्, अ + नी + सिच् + त्' या स्थलीं 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' सू. २२९७ या सूत्रानें अन्त्य 'इक्'ची वृद्धि होऊन 'चि' व 'नी' या धातूंची 'चै, नै' अशीं एजन्तरूपें होत असल्यामुळें आणि त्यांच्यापुढें 'सिच्' हा अशित् प्रत्यय आला असल्यामुळें, 'आदेच अशिति' हें सूत्र प्रवृत्त होऊन व अन्त्य 'ऐ'चा 'आ' होऊन 'अचासीत्, अनासीत्' अशीं विकृत् रूपें होण्याची आपत्ति येईल. परंतु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा असल्यामुळें आणि 'चै, नै' हीं 'चि, नी' या धातूंचीं प्रतिपदोक्त–धातुपाठांत साक्षात् पठित असलेलीं–रूपें नसून, अन्त्य 'इक्'ची वृद्धि होऊन बनलेलीं लाक्षणिक रूपें असल्यामुळें 'ऐ'चा 'आ' होणें ही आपत्ति टळते व अशा रीतीनें 'आदेच' या सूत्रांत 'उपदेशे' या पदाचें ग्रहण न केलें तरी इष्ट रूपें लक्षणप्रतिपदोक्त-परिभाषेच्या सहायानें सिद्ध होऊं शकत असल्यामुळें, त्या सूत्रांतील 'उपदेशे' या पदाचें ग्रहण व्यर्थ ठरूं पाहतें. परंतु जेथें सूत्रांत वर्णग्रहण केलें आहे तेथें लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवृत्त होत नाहीं असें मानल्यानेंच, 'आदेच' या सूत्रांत 'एचः' या 'ए, ओ, ऐ, औ' या वर्णांच्या वाचक शब्दाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, त्या सूत्रांतील 'उपदेशे' हें पद चरितार्थ ठरून 'वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्त-परिभाषा न प्रवर्तते' याचें ज्ञापक ठरतें. म्हणून प्रकृत सूत्रांत 'एङः' असें वर्णग्रहण केलें असल्यामुळें येथें लक्षणप्रतिपदोक्त-परिभाषेची प्रवृत्ति करतां येत नाहीं व त्यामुळें 'प्रतिपदोक्तस्य एङो ग्रहणात्' हें दीक्षितांचें म्हणणें चूक ठरतें. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात की,) जेथें सूत्रांत वर्णग्रहण केलें आहे तेथें लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवृत्त होत नाहीं याचें ('आदेच उपदेशे' या सूत्रांतील 'उपदेशे' हें पद सीरदेवानें)

जें ज्ञापक मानलें आहे तें ज्ञापक लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा अनित्य आहे एवढ्याचेंच ज्ञापक आहे व 'वर्णग्रहणे एषा न प्रवर्तते' याचें ज्ञापक नव्हें, व 'ओत्' सू. १-१-१५ या सूत्रावरील भाष्यांत हें ध्वनित केलें आहे. (त्या सूत्रावरील भाष्यांत 'ओतश्च्विप्रतिषेधः' हें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात-'ओदन्तो निपात इत्यत्र च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनदः अदः अभवत् अदोऽभवत्। तिरोऽभवत्। न वक्तव्यः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'ओत्' सू. १०४ या सूत्रानें ओकारान्त निपाताला जी प्रगृह्यसंज्ञा होणें सांगितलें आहे ती प्रगृह्यसंज्ञा च्विप्रत्ययान्त निपाताला होत नाहीं असा प्रतिषेध सांगणें आवश्यक आहे; कारण 'अनदः अदः अभवत् अदोऽभवत्, अतिरः तिरः अभवत् तिरोऽभवत्' या स्थलीं 'अदस्' व 'तिरस्' शब्दांहून 'अभूततद्भावे च्विः'-सू. २११७ वरील वार्तिक-या वार्तिकानें च्विप्रत्यय होऊन 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' सू. ७६२ या सूत्रानें त्यांना निपातसंज्ञा होते. च्विप्रत्ययांतील चकार इत्संज्ञक असून व इकार उच्चारणार्थ असून 'च्वि=व्' हा अपृक्त एकाल्प्रत्यय आहे व 'वेरपृक्तस्य' सू. ३७५ या सूत्रानें त्या वकाराचा लोप होऊन 'अदस्+च्वि+अभवत्=अदस्+अभवत्' अशी स्थिति होते. येथें 'अदस्' यांतील अन्त्य सकाराचें 'ससजुषो रुः' सू. १६२ या सूत्रानें रुत्व होऊन व 'अतो रोः' सू. १६३ या सूत्रानें 'रु' चे जागीं 'उ' होऊन आणि 'आद्‌गुणः' सू. ६९ या सूत्रानें 'अदस्' यांतील दकारापुढील अकार, व त्या अकारापुढील सकाराचें रुत्व व उत्व होऊन त्या सकाराचे जागीं झालेला उकार, या दोहोंचें जागीं गुणरूप एकादेश होऊन 'अदस्' याचें 'अदो' असें रूप होतें. हा ओदन्त निपात मानून 'ओत्' या सूत्रानें याला प्रगृह्यसंज्ञा केली असतां, 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' सू. ९० हें सूत्र असल्यामुळें, 'अदो' व 'अभवत्' यांचा 'एङः पदान्तादति'

सू. ८६ या सूत्रानें होणारा पररूप सन्धि न होतां प्रकृतिभाव होईल व त्यामुळे 'अदोऽभवत्' असें इष्ट रूप सिद्ध न होतां 'अदो अभवत्' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति टाळण्याकरितां 'ओतश्विप्रतिषेधः' हें वार्तिक मानलें पाहिजे. परंतु पुढें भाष्यकार असें म्हणतात कीं, 'अदो' हा मूळचा ओदन्त निपात नसून 'अदस्' यांतील अन्त्य सकाराचें रुत्व व उत्व होऊन व नंतर पूर्व 'अ' व त्या पुढील 'उ' या दोहोंचे जागीं 'आद्गुणः' या लक्षणानें–सूत्रानें–गुणरूप एकादेश होऊन बनलेला लाक्षणिक शब्द असल्यामुळें व लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा असल्यामुळें, त्या परिभाषेनें 'अदो' या लाक्षणिक रूपाला 'ओत्' या सूत्रानें होणारी प्रगृह्यसंज्ञा होऊं शकत नाहीं व त्यामुळें वरील उदाहरणांत प्रकृतिभाव न होतां पूर्वरूप सन्धि होऊन 'अदोऽभवत्' असें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकत असल्यामुळें 'ओतश्विप्रतिषेधः' हें वार्तिक मानण्याची कांहीं गरज नाहीं. या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, जरी 'ओत्' या सूत्रांत 'ओ' या वर्णाचें ग्रहण केलें आहे तरी त्या सूत्राचे ठिकाणीं भाष्यकारांनीं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवृत्त केली आहे. म्हणून 'वर्णग्रहणे एषा न प्रवर्तते' हें सीरदेवाचें म्हणणें भाष्यविरूद्ध व चूक ठरतें, आणि अशा रीतीनें जेथें सूत्रांत वर्णग्रहण केलें आहे तेथें देखील लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा वरील भाष्यान्वयें प्रवृत्त होत असल्यामुळें 'आदेच' या सूत्रांतील 'उपदेशे' या पदाचें ग्रहण 'वर्णग्रहणे एषा न प्रवर्तते' याचें ज्ञापक मानतां येत नाहीं. परिभाषेन्दुशेखरांत 'भुवश्च महाव्याहृतेः' सू. ३६०५ या सूत्रांतील 'महाव्याहृतेः' या पदाचें ग्रहण लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषेच्या अनित्यत्वाचें ज्ञापक मानलें आहे, त्या परिभाषेच्या अनित्यत्वामुळें ती 'आदेच' या सूत्रांत प्रवृत्त न केल्यास, वर सांगितल्याप्रमाणें 'अचासीत्, अनासीत्' इत्यादि अनिष्ट रूपें होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति टाळण्याकरितां त्या सूत्रांत 'उपदेशे' या पदाचें ग्रहण केलें आहे व अशा रीतीनें तें ग्रहण देखील त्या परिभाषेच्या

अनित्यत्वाचेंच ज्ञापक मानणें उचित आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'हलोऽनन्तरा: संयोग:' सू. ३० इत्यादि पाणिनीय निर्देश असल्यामुळें, 'एङ: पदान्तादति' सू. ८६ या सूत्रांत प्रतिपदोक्त 'एङ'चें ग्रहण केलें नाहीं हें सिद्ध होतें. ('हल: अनन्तरा: = हल् + जस् + अनन्तरा:' या स्थलीं 'जस् = अस्' यांतील अन्त्य सकाराचें 'ससजुषो रु:' सू. १६२ या सूत्रानें रुत्व होऊन व 'अतो रो:' सू. १६३ या सूत्रानें त्या 'रु'चें उत्व होऊन व 'आद्गुण:' सू. ६९ या सूत्रानें 'अ + उ' या दोहोंचे जागीं 'ओ' असा गुणरूप एकादेश होऊन 'हलो + अनन्तरा:' अशी स्थिति होते. 'हलो' या पदाच्या अन्तीं असणारा 'ओ' हा 'एङ' प्रतिपदोक्त—मूळचा—नसून, वर सांगितल्याप्रमाणें, पाणिनीय सूत्रें प्रवृत्त केल्यानें बनलेला असल्यामुळें लाक्षणिक आहे. म्हणून 'एङ: पदान्तादति' या सूत्रांत प्रतिपदोक्त 'एङ'चें ग्रहण केलें असतें तर पाणिनीनें पूर्वरूप एकादेश करून 'हलोऽनन्तरा:' असा निर्देश केला नसता. पण तसा निर्देश केला असल्यामुळें, त्यावरून हें सिद्ध होतें कीं, 'एङ: पदान्तादति' या सूत्रांत प्रतिपदोक्त 'एङ'चें ग्रहण केलें नाहीं, आणि म्हणूनच 'मुखनासिकावचनोऽनुनासिक:' सू. ९ इत्यादि पाणिनीय निर्देश व त्याचप्रमाणें 'हरेऽव, विष्णोऽत्र' इत्यादि प्रयोग देखील शुद्ध ठरतात. परंतु 'सर्वत्र विभाषा गो:' या प्रकृत सूत्रांत प्रतिपदोक्त 'एङ'चें ग्रहण केलें आहे व या सूत्राला लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा लागू पडते याला) 'स्थानिवदादेश:' १. १. ५६ या सूत्रावरील भाष्य प्रमाण आहे व याचें इतर ग्रन्थांत—उद्योतांत—विस्तृत विवरण केलें आहे. ('स्थानिवदादेश:' या सूत्रावरील भाष्यांत 'गो: पूर्वणित्त्वात्वस्वरेषु' हें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात—'गो: पूर्वणित्त्वात्वस्वरेषु प्रतिषेधो वक्तव्य: । चित्रग्वग्रं, शबलग्वग्रम् । सर्वत्र विभाषा गोरिति विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोति । नैष दोष: । एङ इति वर्तते । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति । एवमपि हे चित्रगो

अग्रम् अत्र प्राप्नोति ।' या भाष्याचें व्याख्यान करण्यापूर्वीं हें सांगणें आवश्यक आहे कीं, 'सर्वत्र विभाषा गोः' या सूत्रांत पूर्वरूप एकादेश होण्याचें विधान केलें नसून पूर्वरूपाचा अपवाद जो प्रकृतिभाव आहे तो विकल्पेंकरून होण्याचें विधान केलें आहे. ज्या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेश होण्याचें विधान केलें आहे तें वास्तविक 'एङः पदान्तादति' हें सूत्र आहे. म्हणूनच या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तींत 'प्रकृतिभावोऽनेन विधीयते, न तु पूर्वत्वम् । तस्मादेङः पदान्तादतीति पूर्वत्वं प्राप्नोतीति वाच्यम् । यदा त्वप्रकृतिभावः, तदाऽयं प्रसङ्ग उक्तः । उत्तरं त्वल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाऽभावः ।' असें कैयटानें म्हटलें आहे आणि उद्योतांत तर 'अत्र वार्तिके भाष्ये च पूर्वशब्देन तदपवादो लक्ष्यते' असें स्पष्ट म्हटलें आहे. या वरून हें स्पष्ट होतें कीं, वरील वार्तिकांत व भाष्यांत असलेल्या 'पूर्व' या शब्दाचा 'पूर्वरूप' हा अर्थ नसून 'प्रकृतिभाव' हा अर्थ आहे. वरील भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'गो' या शब्दाला प्रकृतिभाव, णित्व, आत्व व स्वर हे विधि करतेवेळीं 'गो' शब्दाचे जागीं झालेल्या आदेशाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव करतां येत नाहीं असा निषेध सांगितला पाहिजे. तसा निषेध न सांगितल्यास, 'चित्रग्वग्रम्, शबलग्वग्रम्' या उदाहरणांत 'गो'चे जागीं 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' सू. ६५६ या सूत्रानें 'गु' असा जो आदेश होतो तो स्थानिवद्भावानें 'गो'च आहे असें मानलें तर, वरील दोन्ही स्थलीं 'सर्वत्र विभाषा गोः' या सूत्रानें विकल्पेंकरून प्रकृतिभाव होण्याची आपत्ति येईल. पण भाष्यकार म्हणतात कीं, हा दोष येत नाहीं; कारण त्या सूत्रांत 'एङः पदान्तादति' या पूर्व सूत्रांतून 'एङः' या पदाची अनुवृत्ति आहे आणि एङन्तत्व हा अल्मात्रवृत्ति–केवळ अल्चे ठिकाणीं राहणारा–धर्म असल्यामुळें व 'स्थानिवदादेशः' सू. ४९ या सूत्रांत 'अनल्विधौ' हा प्रतिषेध असल्यामुळें, तशा अल्मात्रवृत्ति धर्माचा आदेशाचे ठिकाणीं अतिदेश करतां येत नाहीं आणि म्हणून 'गु' हा आदेश एङन्त 'गो' शब्दच आहे असें मानणें, म्हणजे 'एच इग्घ्रस्वादेशे' सू. ३२३

या सूत्रानें 'गो' यांतील 'ओ' या अलरूप स्थानीचे जागीं झालेला 'उ' हा आदेश 'ओ'च आहे असें मानणें, हा अल्विधि असल्यामुळें, वरील उदाहरणांत स्थानिवद्भाव होऊं शकत नाहीं, व अशा रीतीनें त्या दोन उदाहरणांत वैकल्पिक प्रकृतिभाव होण्याची आपत्तीच येत नसल्यामुळें, वैकल्पिक प्रकृतिभाव न व्हावा याकरितां वरील वार्तिक मानण्याची कांहीं गरज नाहीं. पण पुढें भाष्यकार अशी शंका करतात कीं, वरील दोन उदाहरणांकरितां जरी तें वार्तिक मानण्याची आवश्यकता नसली तरी, 'हे चित्रगो अग्रम्' या उदाहरणांत प्रकृतिभाव टाळण्याकरितां वरील वार्तिक मानणें भाग आहे; कारण या उदाहरणांत 'ऱ्हस्वस्य गुणः' सू. २४२ या सूत्रानें 'चित्रगु' यांतील अन्त्य उकारास गुण होऊन 'गो' हा एङन्त होत असल्यामुळें व त्यापुढें अकार असल्यामुळें, 'सर्वत्र विभाषा गोः' या सूत्रानें वैकल्पिक प्रकृतिभावाची प्राप्ति आहे. या उदाहरणांत गुण होऊन 'गो' हा एङन्त शब्द उपलब्ध होत असल्यामुळें व तो स्थानिवद्भावानें एङन्त आहे असें मानण्याची कांहीं गरज नसल्यामुळें, येथें 'अनल्विधौ' हा प्रतिषेध लागूच पडत नाहीं व त्यामुळें जी वैकल्पिक प्रकृतिभाव होण्याची आपत्ति येते ती टाळण्याकरितां वरील वार्तिक मानल्याशिवाय गत्यन्तर नाहीं. या शंकेचें भाष्यकारांनीं वरील भाष्यांत कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. पण स्थानिवद्भावाचा निषेध करणाऱ्या वरील वार्तिकांत जीं प्रयोजनें दिलीं आहेत तीं इतर रीतीनें सहज सिद्ध होऊं शकतात असें सांगून भाष्यकारांनीं त्या वार्तिकाचें प्रत्याख्यान केलें आहे. वार्तिकारम्भ-पक्षांत जीं इष्ट प्रयोजनें सिद्ध होतात तीं वार्तिकप्रत्याख्यानपक्षांत सिद्ध होऊं शकत असलीं तरच वार्तिकाचें प्रत्याख्यान योग्य ठरतें हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. म्हणून तें प्रत्याख्यान योग्य ठरण्याकरितां हें मानणें आवश्यक आहे कीं, 'सर्वत्र विभाषा गोः' या प्रकृत सूत्रांत प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण केलें आहे व तसें मानल्यानेंच, 'हे चित्रगो अग्रम्' या उदाहरणांत प्रतिपदोक्त

एङन्त 'गो' शब्द नसून '-ह्रस्वस्य गुणः' या सूत्रानें बनलेला लाक्षणिक एङन्त 'गो' शब्द असल्यामुळें व जेथें सूत्रांत वर्णग्रहण केलें आहे तेथें देखील लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषा लागू पडत असल्यामुळें, त्या परिभाषान्वयें वरील उदाहरणांत प्रकृतिभाव होण्याची आपत्ति येत नाहीं व त्यामुळें वरील प्रतिषेधक वार्तिक मानण्याची कांहीं गरज नाहीं असा भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे हें ज्ञापित होतें. सारांश त्या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, प्रकृत सूत्रांत प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण केलें आहे आणि म्हणूनच शब्दरत्नकारांनीं 'अत्र च स्थानिवत्सूत्रस्थं भाष्यं मानमित्यन्यत्र विस्तरः' असें म्हटलें आहे. वरील भाष्याचें व्याख्यान करितांना उद्योतांत 'लाक्षणिकत्वादस्य गोशब्दस्य स्वतः प्रकृतिभावाऽप्राप्तावपि स्थानिवत्त्वेन प्राप्नोतीति तत्प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। यदि तु ओत्सूत्रभाष्योक्तरीत्या वर्णग्रहणेऽपि प्रतिपदोक्त परिभाषा प्रवर्त्तते, तदेदं वचनं न कार्यम् । एङो लाक्षणिकत्वात् ।' असें म्हटलें आहे व त्याचा अर्थ हा आहे कीं, प्रकृत सूत्रांत प्रतिपदोक्त एङन्ताचें ग्रहण केलें आहे आणि जेथें सूत्रांत वर्णग्रहण केलें आहे तेथें देखील लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषा लागू पडते असा वरील भाष्याचा आशय आहे.) मनोरमेंतील 'पूर्वरूपमेव' या पदांचा 'पूर्वरूपमपि' असा अर्थ आहे, म्हणजे या पदांतील 'एव' हा शब्द 'अपि' या अर्थाचा वाचक आहे. (तसें मानल्यानें 'अपि' या शब्दानें 'एचोऽयवायावः' सू. ६१ या सूत्रानें होणाऱ्या अवादेशाचें देखील ग्रहण होतें. 'एव' हा शब्द 'अपि' या अर्थाचा वाचक न मानतां अवधारण या अर्थाचा वाचक मानला तर, 'पूर्वरूपमेव विकल्प्येत' या मनोरमेंतील पंक्तीचा, पूर्वरूपाचाच विकल्पेंकरून निषेध होईल असा अर्थ होईल व अवादेशाचा देखील निषेध होईल असा अर्थ होणार नाहीं, आणि त्यामुळें 'गो अग्रम्' या उदाहरणांत अवादेश होण्याची आपत्ति येईल. पण असा त्या पदांचा अर्थ करणें बरोबर नाहीं याचें कारण शब्दरत्नकार

पुढील पंक्तींत सांगतात.) 'नान्त:पादम्' असें सूत्र मानलें तरी (त्यांतील 'न' हें पद 'सर्वत्र विभाषा गो:' या प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्त केल्यानें प्रकृत सूत्राचा अर्थ असा होतो कीं, 'गो' शब्दापुढें अकार आला असतां, त्या) 'गो' शब्दाला ज्या ज्या कार्यांची प्राप्ति होते तीं कार्यें होत नाहींत व असें व्याख्यान केल्यानें पूर्वरूप इत्यादि कार्यांचा विकल्पेंकरून निषेध होतो व त्यामुळें अवादेश देखील होत नाहीं. (शब्दरत्नकारांचें असें म्हणणें आहे कीं, 'प्रकृत्याऽन्त:पादम्' असें सूत्र भाष्यांत पठित केलें नसल्यामुळें तसें सूत्र न मानतां, 'नान्त:पादम्' असा जो त्या सूत्राचा भाष्यांत पाठ आहे तो मानला तरी सर्व इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकतेच; कारण 'सर्वत्र विभाषा गो:' या सूत्रांत 'नान्त : पादम्' या सूत्रांतील 'न' हें पद अनुवृत्त केल्यानें, 'न इत्यस्य = निषेधस्य, विभाषा = विकल्प:' अशा रीतीनें व्याख्यान केलें असतां, निषेधाचा विकल्प होऊन 'निषेधविकल्पे विधिविकल्प: फलति' या न्यायान्वयें आपोआपच विधिविकल्प सिद्ध होतो व त्यामुळें 'गो + अग्रम्' या स्थलीं 'एङ: पदान्तादति' आणि 'अवङ् स्फोटायनस्य' या सूत्रान्वयें ज्या कार्याची प्राप्ति आहे तीं कार्यें विकल्पेंकरून होऊं शकतात असा सूत्रार्थ निष्पन्न होतो. त्यामुळें 'एङ: पदान्तादति' सू. ८६ या सूत्रानें होणारा पूर्वरूप एकादेश विकल्पेंकरून केल्यास 'गोऽग्रम्' असें रूप होतें. पूर्वरूप एकादेश विकल्पेंकरून न केल्यास 'गो अग्रम्' असेंच रूप राहतें व त्यामुळें आपोआपच प्रकृतिभाव सिद्ध होतो. तसेंच 'अवङ् स्फोटायनस्य' या सूत्रानें वरील उदाहरणांत विकल्पेंकरून अवङ् आदेश केल्यास 'गवाग्रम्' असें रूप होतें व तो आदेश विकल्पेंकरून न केल्यास 'गो अग्रम्' असेंच रूप राहतें व त्यामुळें देखील प्रकृतिभाव आपोआपच सिद्ध होतो. वरील उदाहरणांत 'एचोऽयवायाव:' सू. ६१ या सूत्रानें जरी अवादेशाची प्राप्ति होते तरी, 'एङ: पदान्तादति' हें सूत्र 'एचोऽयवायाव:' या सूत्राचें अपवादक सूत्र असल्यामुळें अवादेशाचा बाध होतो व त्यामुळें अवादेश होत नाही, आणि अशा रीतीनें

अवादेश केला नसतां 'गो अग्रम्' असा प्रकृतिभाव आपोआपच सिद्ध होतो. सारांश 'प्रकृत्याऽन्तःपादम्' असा सूत्रपाठ न मानल्यानें जरी प्रकृत सूत्रांत 'प्रकृत्या' या पदाची अनुवृत्ति होऊं शकत नाहीं तरी 'प्रकृत्या' हें पद प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्त केल्यानें जो वैकल्पिक प्रकृतिभाव सिद्ध होतो तो, 'नान्तःपादम्' असा सूत्रपाठ मानल्यानें देखील, 'गो' शब्दाला ज्या ज्या कार्यांची प्राप्ति होते त्या सर्व कार्यांचा विकल्पेकरून निषेध होत असल्यामुळें, जेव्हां तीं कार्यें विकल्पानें केलीं जात नाहींत तेव्हां प्रकृतिभाव आपोआपच सिद्ध होतो असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

मनोरमा--"अवङ् स्फोटायनस्य" अत्राप्येङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् । अगिति सूत्रयितुमुचितम् । विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम् । गवीति । यत्तु प्राचा गवे इति प्रत्युदाहृतम्, तन्न, सत्यप्यवङि-"अतो गुणे" इति पररूपेण रूपसिद्धेः । न च सत्यवङि ङेर्यादेशः स्यात्, स्त्रियां तु टाप् स्यादिति, वाच्यम्, सन्निपातपरिभाषया यादेशटापोः सुसमाधानत्वात् । नच साऽनित्येति वाच्यम्, तावताप्यौत्सर्गिकतत्प्रवृत्त्येष्टसिद्धेः । गवाक्ष इति । गवामक्षीवेति विग्रहः । "अक्ष्णोऽदर्शनात्" इत्यच् समासान्तः । वातायने रूढोऽयम् । पुंस्त्वं लोकात् ॥

'अवङ् स्फोटायनस्य' सू. ८८ या सूत्रांत देखील 'एङन्तस्य गोः' असेंच व्याख्यान केलें पाहिजे. (या सूत्रांत 'एङः पदान्तादति' या पूर्व सूत्रांतून 'एङः पदान्तात्' या पदांची व 'सर्वत्र विभाषा गोः' या पूर्व सूत्रांतून 'गोः' या पदाची अनुवृत्ति होत असल्यामुळें 'एङन्तस्य गोः' असा अर्थ निष्पन्न होतो असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'अक् स्फोटायनस्य' असें सूत्र पठित करणें, म्हणजे या सूत्रांत 'अवङ्' या आदेशाचें विधान न करितां 'अक्' या आगमाचें विधान करणें, अधिक बरें झालें असतें. 'सर्वत्र विभाषा गोः' या पूर्व सूत्रांतून प्रकृत सूत्रांत 'विभाषा' या पदाची अनुवृत्ति

होत असल्यामुळें, 'स्फोटायन' ग्रहण (विकल्पार्थक न ठरतां) पूजार्थक ठरतें, म्हणजे अवङादेश विकल्पेंकरून होतो याला स्फोटायनाचें मत देखील प्रमाण आहे असें सांगण्याचा पाणिनीचा आशय आहे असा अर्थ निष्पन्न होतो. 'पदान्ते किम्' याचें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत 'गवि' असें प्रत्युदाहरण दिलें आहे. परंतु त्याचें प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं 'गवे' हें जें प्रत्युदाहरण दिलें आहे तें योग्य नाहीं; कारण अवङादेश केला तरी 'अतो गुणे' सू. १९१ या सूत्रानें पररूप एकादेश होऊन 'गवे' असेंच रूप सिद्ध होतें. ('गो+ङे=गो+ए' या स्थलीं 'गो' हें प्रातिपदिक असून पद नसल्यामुळें व अशा रीतीनें 'गो' हा शब्द पदान्तीं नसल्यामुळें, प्रकृत सूत्रानें पदान्तीं असणाऱ्या 'गो' यांतील 'ओ' चे जागीं जो अवङादेश होणें सांगितलें आहे तो न होतां, 'एचोऽयवायावः' सू. ६१ या सूत्रानें अवादेश होऊन 'गव्+ए=गवे' असें रूप सिद्ध होतें असा प्रक्रियाकौमुदीकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. पण दीक्षित म्हणतात कीं, 'गो+ङे' या स्थलीं अवङादेश करून देखील 'गव+ए' अशी स्थिति झाली असतां, अपदान्त 'अ' यापुढें 'ए' हा गुणसंज्ञक वर्ण आला असल्यामुळें, 'अतो गुणे' या सूत्रानें पररूप एकादेश होऊन 'गवे' असेंच रूप होतें. म्हणून 'पदान्ते किम्' याचें 'गवे' हें प्रत्युदाहरण न देतां 'गवि' हें प्रत्युदाहरण देणें योग्य आहे. वर जें दीक्षितांनीं म्हटलें आहे त्यावर शंकाकार अशी शंका करतो कीं, 'गो+ङे' या स्थलीं) अवङादेश केल्यास ('गव' असें अदन्त रूप होत असल्यामुळें) 'ङेर्यः' सू. २०४ या सूत्रानें 'ङे' चे जागीं 'य' हा आदेश होण्याची व तसेंच स्त्रीलिङ्गाचें रूप करतेवेळीं (अजाद्यतष्टाप्' सू. ४५४ या सूत्रानें 'गव' या अदन्त शब्दाहून स्त्रीत्वबोधक) टाप्प्रत्यय होण्याची आपत्ति येते. (या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं,) ही शंका बरोबर नाहीं; कारण सन्निपातपरिभाषा—परि. ८६—असल्यामुळें यादेश व 'टाप्' होऊं शकत नाहींत अशा रीतीनें त्या शंकेचें सहज समाधान—

निरसन–करतां येतें. सन्निपातपरिभाषा अनित्य आहे (व तिच्या अनित्यत्वामुळें ती 'गवे' या स्थलीं प्रवृत्त न केल्यास, 'गवाय' व 'गवायै' अशीं अनिष्ट रूपें होण्याची आपत्ति येईल आणि म्हणून प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं 'गवे' हें जें प्रत्युदाहरण दिलें आहे तें योग्य आहे) असें शंकाकाराचें म्हणणें असल्यास, तें म्हणणें देखील बरोबर नाहीं; कारण परिभाषा प्रवृत्त होणें हा तिचा स्वाभाविक धर्म असल्यामुळें, जेथें ती प्रवृत्त झाल्यानें इष्ट रूपांची सिद्धि होते तेथें तिची प्रवृत्ति तिच्या अनित्यत्वामुळें रोखली जाऊं शकत नाहीं व त्यामुळें, 'गवे' हें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकतें. (जेथें अनित्य परिभाषा प्रवृत्त झाल्यास अनिष्ट रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येते तशा स्थलीं तिच्या अनित्यत्वामुळें तिची प्रवृत्ति न करणें योग्य आहे. 'गो + ङे' या स्थलीं अवङादेश करून 'गव+ङे =गव + ए' अशी स्थिति झाली असतां, 'ङेर्यः' सू. २०४ या सूत्रानें 'ङे' चे जागीं 'य' या आदेशाची प्राप्ति आहे. पण तो आदेश केल्यास, अवङादेशाचें निमित्त जो 'गो' हा एङन्त शब्द व त्यापुढील 'ङे = ए' हा अच् यांच्या सन्निपाताचा विनाश होतो व त्या सन्निपाताचा विनाश करणाऱ्या 'ङेर्यः' या सूत्राची प्रवृत्ति होऊं शकत नाहीं. तसेंच 'गव' या अदन्त शब्दाहून 'टाप्' प्रत्यय केल्यास व 'याडापः' सू. २९० या सूत्रानें 'ङे = ए' या प्रत्ययाला 'याट् = या' हा आगम केल्यास 'गवा + यै' अशी स्थिति झाली असतां, अवङादेशाचें निमित्त जो एङन्त 'गो' शब्द व त्यापुढील 'ए' हा अच् यांच्या सन्निपाताचा विनाश होत असल्यामुळें व 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' ही परिभाषा असल्यामुळें, 'गव' याहून 'टाप्' प्रत्यय होऊं शकत नाहीं व त्यामुळें 'याडापः' या सूत्राची देखील प्रवृत्ति होऊं शकत नाहीं. त्यामुळें 'ङे' चे जागीं यादेश न होतां व तसेंच 'गव' शब्दाहून टाप्प्रत्यय न होतां 'अतो गुणे' हें सूत्र प्रवृत्त होऊन 'गवे' असेंच रूप सिद्ध होतें आणि म्हणून शंकाकारानें केलेली शंका अयोग्य

ठरते असा दिक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत) 'गवाक्षः' हें जें उदाहरण दिलें आहे त्याचा 'गवामक्षीव' असा विग्रह आहे व या स्थलीं 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' सू. ९४४ या सूत्रानें समासान्त 'अच् = अ' प्रत्यय झाला आहे. ('गवामक्षीव = गो + आम् + अक्षि + सु + अच्' या स्थलीं 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सुत्रानें अन्तर्वर्ति विभक्तिप्रत्ययांचा लुक् होऊन 'गो + अक्षि + अच्' अशी स्थिति झाली असतां 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू. २६२ या सूत्रानें 'गो' शब्दाला पदसंज्ञा होते व अशा रीतीनें 'गो' हा शब्द पदान्तीं आहे असें मानतां येत असल्यामुळें, त्यांतील 'ओ'चे जागीं प्रकृत सुत्रानें 'अवङ = अव' आदेश होऊन 'गव + अक्षि + अच्' अशी स्थिति झाल्यावर 'अकः सवर्णे दीर्घः' सू. ८५ या सूत्रानें सवर्णदीर्घ होऊन 'गवाक्षि + अच्' अशी स्थिति होते. येथे 'अच्' हा अजादि तद्धित प्रत्यय असल्यामुळें, 'गवाक्षि' हें अङ्ग भसंज्ञक होतें व त्यामुळें 'यस्येति च' सू. ३११ या सूत्रानें 'अक्षि' यांतील अन्त्य इकाराचा लोप होऊन 'गवाक्ष' असें रूप सिद्ध होतें.) 'गवाक्ष' हा शब्द 'वातायन' या अर्थामध्यें रूढ आहे. (लिङ्ग भाषेंत रूढ असलेल्या लौकिक प्रयोगावरून ठरत असल्यामुळें) 'गवाक्ष' हा शब्द लौकिकप्रयोगाच्या आधारें पुल्लिङ्गी ठरतो. ('वातायनं गवाक्षः स्यात्' या अमरपाठावरून 'गवाक्ष' हा शब्द पुल्लिङ्गी आहे हें स्पष्ट होतें.)

शब्दरत्न—एङन्तस्य गोरिति । प्रतिपदोक्तस्यैङ इत्यपि बोध्यम् । ननु "गोरग्वचनं स्वरसिद्धयर्थमन्यथावङ कदा चिदन्तोदात्तोऽपि स्याद्" इत्येतत्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्चित्रग्वग्रमित्यत्रावङभावोऽस्तु, तत्रागवङो रूपे विशेषस्य स्पष्टत्वात् । चित्रगोऽग्रमित्यत्रावङभावकल्पने किं मानमिति, चेन्न, उपदेशे आद्युदात्तत्वनिपातनेनावङन्यासस्थापनपरभाष्यस्य मानत्वात् । चित्रगोशब्द आमन्त्रिताद्युदात्तत्वेनान्तानुदात्तस्तत्राकि तस्यागमानुदात्तत्वे उभयोरनुदात्तयोरेव

श्रवणं स्यात् । आद्युदात्तत्वनिपातने तु गकाराकारस्योदात्तस्येति विशेषः स्पष्टः ।।

'अत्राप्येङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्या खेरीज 'प्रतिपदोक्तस्य' असें देखील म्हटलें पाहिजे, म्हणजे 'अत्रापि प्रतिपदोक्तस्य एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम्' अशा रीतीनें ती पंक्ति पठित करावी. (अशा रीतीनें ती पंक्ति पठित केल्यानें 'चित्रगु + अग्रम्' या स्थलीं एङन्त 'गो' शब्द नसल्यामुळें अवङादेश न होतां, 'इको यणचि' सू. ४७ या सूत्रानें यणादेश होऊन 'चित्रग्वग्रम्' असें रूप होतें. तसेंच प्रकृत सूत्रांत प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण मानलें असल्यामुळें, 'हे चित्रगो अग्रम्' या स्थलीं जरी एङन्त 'गो' शब्द आहे तरी तो प्रतिपदोक्त एङन्त नसून 'ह्रस्वस्य गुणः' सू. २४२ या सूत्रानें गुण होऊन बनलेला लाक्षणिक एङन्त 'गो' शब्द असल्यामुळें अवङादेश होत नाहीं. यावर शंकाकार अशी शंका करतो कीं,) 'गोरग्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमन्यथावङ कदाचिदन्तोदात्तोऽपि स्यात्' म्हणजे–'गवाग्रम्' या स्थलीं इष्ट स्वर सिद्ध होण्याकरितां 'गो' यांतील ओकाराचे जागीं 'अवङ' आदेश न करितां त्याला 'अक्' आगम करावा; तसें न केल्यास व अवङादेश केल्यास कदाचित् अन्तोदात्त स्वर होण्याची आपत्ति येईल–असें प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत प्रमाणभूत वचन असल्यामुळें, त्या वचनाच्या आधारें 'चित्रग्वग्रम्' या स्थलीं अवङादेश न करणें योग्य आहे; कारण अवङादेश केल्यास भिन्न प्रकारचें रूप होईल हें उघड आहे. पण 'हे चित्रगो अग्रम्' या उदाहरणांत अवङादेश करतां येत नाहीं असें म्हणण्यास काय प्रमाण आहे ? (या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं,) ही शंका बरोबर नाहीं; कारण वरील उदाहरणांत अवङादेश करतां येत नाहीं असें म्हणण्याला, प्रकृत सूत्रानें होणारा अवङादेश उपदेशकालीं निपातनानें आद्युदात्त करावा असें सांगून भाष्यकारांनीं प्रकृत सूत्रावरील ज्या भाष्यांत अवङादेशपक्ष सिद्धान्तरूपानें स्थापित केला आहे तें भाष्य प्रमाण

आहे. 'हे चित्रगो' हा (संबुद्धयन्त) आमन्त्रितसंज्ञक शब्द ('आमन्त्रितस्य च' सू. ३६५३ या षष्ठाध्यायांतील सूत्रान्वयें) आद्युदात्त असल्यामुळें अनुदात्तान्त आहे. त्याहून 'अक्' आगम केल्यास तो आगम ('आगमा अनुदात्ता:' या वचनान्वयें) अनुदात्त असल्यामुळें, दोहोंचेंहि—म्हणजे गकारापुढील अकाराचें व वकारापुढील अकाराचें—अनुदात्तरूपानें श्रवण होईल. पण निपातनानें उपदेशांत आद्युदात्त मानलेला अवङादेश केल्यास, गकारापुढील अकार उदात्त होतो व अशा रीतीनें रूपांत फरक पडतो हें उघड आहे. (प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत 'गोरग्वचनं गवाग्रे स्वरसिद्धयर्थम्' हें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात—'गोरग्वक्तव्य: । किं प्रयोजनम् ? । गवाग्रे स्वरसिद्धयर्थम् । गवाग्रे स्वरसिद्धिर्यथा स्यात् । गवाग्रम् । अवङादेशे हि स्वरे दोषः । अवङादेशे हि स्वरे दोष: स्यात् । अन्तोदात्तस्यान्तर्यतोऽन्तोदात्त आदेश: प्रसज्येत । कथं पुनरयमन्तोदात्तो यदैकाच्? । व्यपदेशिवद्भावेन । यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनाऽन्तोदात्त एवमाद्युदात्तोऽपि । तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भवति । सत्यमेवमेतत् । नत्विदं लक्षणमस्ति प्रातिपदिकस्यादिरुदात्तो भवतीति । इदं पुनरस्ति प्रातिपदिकस्याऽन्त उदात्तो भवतीति । सोऽसौ लक्षणेनाऽन्तोदात्तस्तत्रान्तर्यतोऽन्तोदातस्यान्तोदात्त आदेश: प्रसज्येत ।' या भाष्याचें व्याख्यान करण्यापूर्वीं हें सांगणें आवश्यक आहे कीं, व्याकरणशास्त्रांत अव्युत्पत्तिपक्ष व व्युत्पत्तिपक्ष असे दोन भिन्न पक्ष मानले असून अव्युत्पत्तिपक्ष हा सिद्धान्तपक्ष मानला आहे. 'उणादय: अव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' हा अव्युत्पत्तिपक्ष होय. या पक्षांत 'गो' हा शब्द धातूहून उणादिप्रत्यय होऊन सिद्ध झाला आहे असें मानलें जात नसून तो शब्द प्रकृतिप्रत्ययविभागरहित स्वत:सिद्ध अव्युत्पन्न प्रातिपदिक आहे असें मानलें जातें. 'उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' हा व्युत्पत्तिपक्ष होय. या पक्षांत प्रत्येक प्रातिपदिक धातूहून उणादिप्रत्यय होऊन

सिद्ध झालें आहे असें मानलें जातें. वरील भाष्य अव्युत्पत्तिपक्षाला धरून लिहिलें आहे व त्या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'गावः अग्रेयस्य तत्' असा बहुव्रीहि समास होऊन बनलेल्या 'गवाग्रम्' या शब्दाला 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' सू. ३७३५ या सूत्रान्वयें इष्ट आद्युदात्त पूर्वपदप्रकृतिस्वर होण्याकरितां प्रकृत सूत्रांत अवङादेशाचें विधान न करितां 'अक्' आगमाचें विधान करणें आवश्यक आहे; कारण 'अवङ' आदेश केल्यास अनिष्टस्वरयुक्त रूप होण्याची आपत्ति येते. अव्युत्पत्तिपक्षांत 'गो' हें प्रातिपदिक 'फिषोऽन्त उदात्तः' फिट् सू. १ या सूत्रान्वयें अन्तोदात्त ठरतें. त्यामुळें त्या अन्तोदात्त शब्दांतील 'ओ' या उदात्ताचे जागीं 'अवङ् = अव' आदेश केला असतां, 'स्थानेऽन्तरतमः' सू. ३९ या परिभाषान्वयें 'अव' असा अन्तोदात्त आदेश होतो, म्हणजे 'गो = ग् + अव = गव' यांतील वकारापुढील अकार उदात्त होतो व त्यामुळें 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' सू. ३६५० या सूत्रान्वयें गकारापुढील अकार अनुदात्त होतो. पण तो 'गव' शब्द अन्तोदात्त न होतां आद्युदात्त होणें इष्ट आहे व ज्याअर्थी अवङादेश केल्यानें 'गवाग्रम्' हा आद्युदात न होतां मध्योदात्त होतो त्याअर्थी अवाङदेश केल्यानें स्वरांत दोष येतो हें उघड आहे. तो दोष टाळण्याकरितां 'गो' यांतील 'ओ' चे जागीं 'अवङ्' आदेश न करितां त्याला 'अक्' आगम करणें इष्ट आहे. तसें केलें असतां 'गो' + अक् = गो + अ' या स्थलीं 'एचोऽयवायावः' सू. ६१ या सूत्रानें 'गो' यांतील 'ओ' या उदात्त स्थानीचे जागीं होणारा 'अव्' हा आदेश 'स्थानेऽन्तरतमः' या परिभाषान्वयें उदात्त होतो व त्यापुढील 'अ' हा आगम 'आगमा अनुदात्ताः' या वचनान्वयें अनुदात्त आहे. म्हणून 'गो + अ = गव' यांतील गकारापुढील अकार उदात्त होत असल्यामुळें 'गव' हा शब्द आद्युदात्त ठरतो व त्यामुळें 'गवाग्रम्' या स्थलीं इष्ट आद्युदात्त पूर्वपदप्रकृतिस्वर सिद्ध होण्यांत कोणताहि दोष येत नाहीं. यावर शंकाकार अशी शंका करतो कीं, 'गो' या शब्दांत 'ओ' हा एकच अच्

असल्यामुळें तो शब्द अन्तोदात्त आहे असें कसें म्हणतां येतें ? 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्'–परि-३०–या परिभाषान्वयें 'गो' शब्दाला अन्तोदात्त मानतां येतें असें म्हटल्यास, शंकाकार असें उत्तर देतो कीं, त्याच परिभाषान्वयें 'गो' हा शब्द आद्युदात्त आहे असें देखील मानतां येतें व तसें मानल्यास, 'गो' यांतील 'ओ' चे जागीं होणारा 'अवङ् = अव' हा आदेश आन्तरतम्यानें आद्युदात्त होऊन 'गव' हा शब्द आद्युदात्त ठरतो व अशा रीतीनें अवङादेश केल्याने 'गवाग्रम्' या उदाहरणांत इष्ट आद्युदात्त स्वराची सिद्धि होऊं शकत असल्यामुळें, 'अक्' आगमाचें विधान करणारें वरील वार्तिक पठित करण्याची कांहीं गरज नाहीं. या शंकेवर भाष्यकार असें उत्तर देतात कीं, 'प्रातिपदिकस्य अन्त्यः अच् उदात्तः' या अर्थाचें 'फिषोऽन्त उदात्तः' हें सूत्र आहे. पण त्याच्या उलट 'प्रातिपदिकस्य आदिरच् उदात्तः' या अर्थाचें सूत्र व्याकरणशास्त्रांत कोठेंहि पठित नाहीं. म्हणून 'फिषोऽन्त उदात्तः' या सूत्रान्वयें अन्तोदात्त असणाऱ्या 'गो' या प्रातिपदिकांतील 'ओ' चे जागीं 'अवङ् = अव' आदेश केल्यास, तो आदेश आन्तरतम्यानें अन्तोदात्तच होऊं शकतो, म्हणजे गकारापुढील अकार उदात्त न होतां वकारापुढील अकार उदात्त होतो, व त्यामुळें 'गव' हा शब्द अन्तोदात्त होत असल्यामुळें, 'गवाग्रम्' या स्थलीं आद्युदात्त इष्ट स्वराची सिद्धि होऊं शकत नाहीं. म्हणून इष्टस्वरसिद्ध्यर्थं वरील वार्तिक अव्युत्पत्तिपक्षांत मानणें आवश्यक आहे. येथपर्यंत अव्युत्पत्तिपक्षाचा आश्रय करून व्याख्यान केल्यावर आतां व्युत्पत्तिपक्षाचा आश्रय करून भाष्यकार म्हणतातः–'यदि पुनर्गमेर्डोर्विधीयेत ? । किं कृतं भवति ?। प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते आन्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति । कथं पुनरयमाद्युदात्तो यदैकाच् ? । व्यपदेशिवद्भावेन । यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनाद्युदात्त एवमन्तोदात्तोऽपि । तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत । सत्यमेवमेतत् । न त्विदं लक्षणमस्ति प्रत्ययस्याऽन्त उदात्तो भवतीति । इदं पुनरस्ति

प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति । सोऽसौ लक्षणेनाद्युदात्तस्तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति । एतदप्यादेशे नास्त्यादेशस्यादिरुदात्तो भवतीति । प्रकृतितोऽनेन स्वरो लभ्यः । प्रकृतिश्चाऽस्य यथैवाद्युदात्तैवमन्तोदात्ताऽपि ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, व्युत्पत्तिपक्षांत 'गम्' धातूहून 'गमेर्डोः' उणादि. सू. २२५ या सूत्रानें 'डो' हा उणादि प्रत्यय केल्यास, तो प्रत्यय डित् असल्यामुळें 'टेः' सू. ३१६ या सूत्रानें 'अभस्यापि टेर्लोपो डिति' या वचनान्वयें 'गम्' यांतील 'अम्' या 'टि' चा लोप होऊन 'गम्'+डो=ग्+ओ=गो' असें जें रूप होतें त्यांत 'डो=ओ' हा प्रत्यय अन्तीं असल्यामुळें व 'आद्युदात्तश्च' सू. ३७०८ या सूत्रान्वयें तो प्रत्यय आद्युदात्त असल्यामुळें त्याचे जागीं 'अवङ्=अव' आदेश केल्यास, तो आदेश देखील 'स्थानेऽन्तरतमः' सू. ३९ या परिभाषान्वयें आद्युदात्तच होतो, म्हणजे गकारापुढील अकार उदात्त होतो, व त्यामुळें 'गव' हा शब्द आद्युदात्त ठरून 'गवाग्रम्' या स्थलीं आद्युदात्त इष्ट स्वराची सिद्धि होते. पण 'गो' या शब्दांत 'ओ' हा एकच अच् असल्यामुळें त्याला जसें व्यपदेशिवद्भावानें आद्युदात्त म्हणतां येतें तसेंच अन्तोदात्त देखील म्हणतां येतें व तो अन्तोदात्त मानल्यानें त्याचे जागीं होणारा 'अवङ' आदेश आन्तरतम्यानें अन्तोदात्तच होऊं शकतो अशी कोणी शंका केल्यास, त्या शंकेवर भाष्यकार असें उत्तर देतात कीं, 'प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवति' या अर्थाचें 'आद्युदात्तश्च' हें सूत्र पठित आहे. पण त्याच्या उलट 'प्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवति' या अर्थाचें सूत्र व्याकरणशास्त्रांत कोठेंहि पठित नाहीं. त्यामुळें 'ओ' या आद्युदात्त प्रत्ययाचे जागीं होणारा अवङादेश आन्तरतम्यानें आद्युदात्तच होतो. आदेशाचा आद्य अच् उदात्त होतो याहि अर्थाचें कोणतेंहि सूत्र व्याकरणशास्त्रांत पठित नाहीं. म्हणून आदेशाला होणारा स्वर प्रकृतीच्या स्वरावरच अवलंबून आहे, म्हणजे प्रकृति जर आद्युदात्त असली तर त्या प्रकृतीचे

जागीं होणारा आदेश आद्युदात्त होतो व प्रकृति जर अन्तोदात्त असली तर त्या प्रकृतीचे जागीं होणारा आदेश अन्तोदात्त होतो. परन्तु वर सांगितल्याप्रमाणें प्रकृत स्थलीं 'गो' ही प्रकृति जशी व्युत्पत्ति-पक्षांत आद्युदात्त आहे तशीच ती अव्युत्पत्तिपक्षांत अन्तोदात्त देखील आहे. त्यामुळें व्युत्पत्तिपक्षांत 'अवङ = अव' हा आदेश आद्युदात्त होतो आणि अव्युत्पत्तिपक्षांत तो आदेश अन्तोदात्त होतो व अशा रीतीनें वरील दोन पक्षांत भिन्नस्वरयुक्त रूपें होण्याची आपत्ति येते. म्हणून ती आपत्ति टाळण्याकरितां व दोन्हीं पक्षांत एकच प्रकारच्या स्वराचें रूप सिद्ध होण्याकरितां 'अक्' आगमाचें विधान करणारें वरील वार्तिक मानणें आवश्यक आहे. तें वार्तिक मानल्यानें दोन्ही पक्षांत एकच प्रकारचें इष्ट आद्युदात्त 'गवाग्रम्' हें रूप सिद्ध होतें. पण पुढें भाष्यकार म्हणतात– 'एवं तर्ह्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वर: प्रकृति-स्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्य: यथैव 'निपातनस्वर: प्रकृतिस्वरस्य बाधक एवं समासस्वरस्याऽपि । गवास्थि गवाक्षि ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'अक्' आगमाचें विधान करणारें वरील वार्तिक मानण्याची कांहीं गरज नाहीं; कारण 'अवङ' आदेश निपातनानें आद्युदात्त केल्यानें सर्वत्र इष्टस्वरसिद्धि होऊं शकते. तो आदेशाचा आद्युदात्त निपातनस्वर प्रकृतिस्वराचा बाधक होईल, म्हणजे अव्युत्पत्तिपक्षांत जरी 'गो' ही प्रकृति अन्तोदात्त आहे तरी त्या प्रकृतीचे जागीं होणारा 'अवङ = अव' हा आदेश आन्तरतम्यानें अन्तोदात्त न होतां निपातनामुळें आद्युदात्तच होईल व त्यामुळें दोन्ही पक्षांत 'गवाग्रम्' हें आद्युदात्तस्वरयुक्त इष्ट रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येणार नाहीं. पण असें आद्युदात्त स्वराचें निपातन केलें तरी, 'समासस्य' सू. ३७३४ हें सूत्र 'अवङ् स्फोटायनस्य' या प्रकृत सूत्राच्या मानानें परसूत्र असल्यामुळें, 'पूर्वात्परं बलवत्' या न्यायान्वयें तें सूत्र प्रथम प्रवृत्त होऊन अन्तोदात्त स्वर झाल्यावर नंतर 'अवङ'

आदेशाचें पूर्व सूत्र प्रवृत्त होईल व त्यामुळें 'गवास्थि, गवाक्षि' या तत्पुरुषसमासांत इष्ट अन्तोदात्त स्वर न होतां अनिष्ट आद्युदात्त स्वर होण्याची आपत्ति येईल. ही आपत्ति टाळण्याकरितां 'एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः', म्हणजे मूळ उपदेशांतच 'अवङ्' हा आदेश आद्युदात्त होतो, असें म्हटलें पाहिजे. तसें म्हणण्याचा परिणाम हा होतो कीं, जरी अवङादेशाचें सूत्र पूर्व सूत्र आहे तरी उपदेशकालींच प्रथम आद्युदात्त अवङादेश होऊन नंतर 'समासस्य' या परसूत्रानें होणारा अन्तोदात्त स्वर होतो व त्यामुळें 'सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वम्' या वचनान्वयें मागून होणारा अन्तोदात्त स्वर बलवत्तर ठरून 'गवास्थि, गवाक्षि' इत्यादि स्थलीं अन्तोदात्त स्वराची सिद्धि होते. येथपर्यन्त प्रकृत सूत्रावरील भाष्याचें विवरण संपलें. शब्दरत्नांत उपस्थित केलेली शंका व त्या शंकेचें शब्दरत्न-कारांनीं दिलेलें उत्तर हीं दोन्हीं वरील भाष्याच्या आधारें केलीं असल्यामुळें, त्या भाष्यांत भाष्यकारांनीं काय म्हटलें आहे हें वाच-कांच्या नीट ध्यानांत यावें याकरितां त्या भाष्याचें वर विस्तृत विवरण केलें आहे. या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, भाष्यकारांच्या मतें उपदेशकालीं आद्युदात्त 'अवङ' आदेशाचें विधान केल्यानें इष्टस्वर-सिद्धि होत असल्यामुळें, त्यानीं 'अक्' आगमाचें विधान करणाऱ्या वरील वार्तिकाचें प्रत्याख्यान केलें आहे व प्रकृत सूत्रांत पाणिनीनें जें 'अवङ' आदेशाचें विधान केलें आहे त्याचेंच समर्थन केलें आहे. त्यांनीं एवढेंच अधिक म्हटलें आहे कीं, तो अवङादेश निपातनानें आद्युदात्त आहे म्हणजे प्रकृत सूत्राचा एकश्रुतीनें स्वररहित पाठ करून त्यांत अवङचें यत्नपूर्वक आद्युदात्त उच्चारण केलें आहे, व तो आदेश उपदेशकालींच होतो असें मानावें. वार्तिकारंभपक्षांत जीं रूपें सिद्ध होतात तशींच रूपें वार्तिकप्रत्याख्यानपक्षांत सिद्ध होऊं शकत असतील तरच वार्तिकप्रत्याख्यान योग्य ठरतें. म्हणून वरील भाष्यावरून हा सिद्धान्त निघतो कीं, जेथें अवङादेश केल्यानें व 'अक्' आगम केल्यानें भिन्न प्रकारचीं रूपें सिद्ध होत असतील तेथें

'अवङ स्फोटायनस्य' हें सूत्र प्रवृत्त करूं नये, म्हणजे अवङादेश करूं नये. या सिद्धान्ताच्या आधारावर शंकाकार असें म्हणतो कीं, 'चित्रगु + अग्रम्' या स्थलीं 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' सू. ६५६ या सूत्रानें 'गो'चे जागीं झालेला 'गु' हा आदेश स्थानिवद्भावानें 'गो'च आहे असें मानून 'चित्रगु' यांतील ओकारस्थानिक उकाराचे जागीं 'अवङ = अव' आदेश केल्यास 'चित्रगव + अग्रम् = चित्रगवाग्रम्' असें, 'अकः सवर्णे दीर्घः' सू. ८५ या सूत्रानें सवर्णदीर्घ होऊन, रूप सिद्ध होत असल्यामुळें व 'अक् = अ' आगम केल्यास 'चित्रगु + अ + अग्रम्' अशी स्थिति झाली असतां, 'इको यणचि' सू. ४७ या सूत्रानें 'चित्रगु' यांतील उकाराचे जागीं वकार होऊन 'चित्रग्व् + अ + अग्रम्' अशी स्थिति झाल्यावर सवर्णदीर्घ होऊन 'चित्रग्वाग्रम्' असें भिन्न प्रकारचें रूप सिद्ध होत असल्यामुळें, या उदाहरणांत प्रकृत सूत्राची प्रवृत्ति न करणें योग्य आहे, व तें सूत्र या उदाहरणांत प्रवृत्त न व्हावें याकरितां 'एङः पदान्तादति' या पूर्व सूत्रांतून प्रकृत सूत्रांत 'एङः' या पदाची अनुवृत्ति करून 'एङन्तस्य गोः' असें जें दीक्षितांनीं व्याख्यान केलें आहे तसें व्याख्यान करणें उचित आहे. तसें व्याख्यान केल्यानें, 'चित्रगु + अग्रम्' या स्थलीं 'गु' हा शब्द एङन्त नसून उकारान्त असल्यामुळें व पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें एङन्तत्व या अल्मात्रवृत्तिधर्माचा उकाराचे ठिकाणीं स्थानिवद्भावानें, 'अनल्विधौ' या प्रतिषेधान्वयें, अतिदेश करतां येत नसल्यामुळें, येथें प्रकृत सूत्र प्रवृत्त न होतां व अवङादेश न होतां 'इको यणचि' या सूत्रानें यणादेश होऊन 'चित्रग्वग्रम्' असें एकच प्रकारचें रूप सिद्ध होतें. म्हणून 'एङन्तस्य गोः अवङ् वा स्यात्' असें प्रकृत सूत्राचें व्याख्यान करणें जरी योग्य आहे तरी, 'प्रतिपदोक्तस्य एङन्तस्य गोः अवङ वा स्यात्' असें 'प्रतिपदोक्तस्य' हा अधिक शब्द घालून व्याख्यान करण्याची कांहींच गरज नाहीं; कारण 'हे चित्रगो अग्रम्' या उदाहरणांत जरी प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्द नसून 'ह्रस्वस्य

गुणः' सू. २४२ या सूत्रानें बनलेला लाक्षणिक एङन्त 'गो' शब्द आहे तरी, 'गो' शब्दांतील 'ओ' चे जागीं अवङादेश केल्यास किंवा त्या ओकाराला 'अक्' आगम केल्यास भिन्न प्रकारचीं रूपें सिद्ध न होतां, 'चित्रगवाग्रम्' असें एकच प्रकारचें रूप सिद्ध होतें. 'अवङ् = अव' आदेश केल्यास 'चित्रगव + अग्रम् = चित्रगवाग्रम्' असें रूप होतें; 'अक्' आगम केल्यास 'चित्रगो + अ + अग्रम्' अशी स्थिति झाली असतां, 'एचोऽयवायावः' सू. ६१ या सूत्रानें 'चित्रगो' यांतील 'ओ' चे जागीं 'अव्' आदेश होऊन 'चित्रगव् + अ + अग्रम् = चित्रगव + अग्रम् = चित्रगवाग्रम्' असेंच रूप होतें. म्हणून प्रकृत सूत्रांत प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण करण्याची कांहीं गरज नाहीं व केवळ एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण करणें योग्य आहे, मग तो एङन्त 'गो' शब्द प्रतिपदोक्त असो किंवा लाक्षणिक असो, असा शंकाकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'हे चित्रगो अग्रम्' या स्थलीं अवङादेश केल्यानें किंवा 'अक्' आगम केल्यानें जरी 'चित्रगवाग्रम्' असें दिसण्यांत एकच प्रकारचें रूप सिद्ध होतें तरी, अवङादेश केल्यानें ज्या प्रकारचें स्वरयुक्त रूप सिद्ध होतें त्याहून भिन्न प्रकारचें स्वरयुक्त रूप 'अक्' आगम केल्यानें सिद्ध होतें व अशा रीतीनें त्या दोन प्रकारच्या रूपांत स्वराचा फरक पडतो, आणि ज्या 'अक्' आगम विधायक वार्तिकाचें भाष्यकारांनी प्रत्याख्यान केलें आहे तें वार्तिक मुद्दाम स्वर-सिद्ध्यर्थ केलें असल्यामुळें, वरील अवङादेशस्थापनपर भाष्यावरून हा देखील सिद्धांत निघतो कीं, जेथें अवङादेश केल्यानें व 'अक्' आगम केल्यानें भिन्नस्वरयुक्त रूपें सिद्ध होतात तेथें देखील, वार्तिक-प्रत्याख्यान योग्य ठरण्याकरितां व वार्तिकारम्भपक्षांत आणि वार्तिक-प्रत्याख्यानपक्षांत सारख्याच स्वराचीं रूपें सिद्ध होण्याकरितां अवङादेश करणें अनुचित आहे व हें अनौचित्य टाळण्याकरितां प्रकृत सूत्रांत प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण करणें आवश्यक

आहे. 'हे चित्रगो + अग्रम्' या स्थलीं 'चित्रगो' हा संबुद्धयन्त शब्द 'सामन्त्रितम्' सू. ४११ या सूत्रान्वयें आमन्त्रितसंज्ञक असल्यामुळें, 'आमन्त्रितस्य च' सू. ३६५३ या सूत्रान्वयें आद्युदात्त आहे, म्हणजेच अनुदात्तान्त आहे. याला 'अक् = अ' आगम केल्यास तो आगम 'आगमा अनुदात्ताः' या वचनान्वयें अनुदात्त असल्यामुळें, 'चित्रगो + अ' येथें 'एचोऽयवायावः' सू. ६१ या सूत्रानें 'यदागमाः' या परिभाषान्वयें अपदान्त ठरणाऱ्या 'गो' यांतील 'ओ' या अनुदात्त स्थानीचे जागीं जो 'अव्' आदेश होतो तो 'स्थानेऽन्तरतमः' सू. ३९ या सूत्रान्वयें अनुदात्त होतो, म्हणजे त्या आदेशांतील 'अ' हा अच् अनुदात्त होतो, व त्या पुढील 'अक् = अ' हा आगम देखील अनुदात्त असल्यामुळें, अवादेश होऊन 'चित्रगव' असें जें रूप होतें त्यांतील 'ग' व 'व' या दोहोंमधील अकार अनुदात्त होतो आणि त्यामुळें अगागमपक्षांत 'चित्रगव' हा शब्द आद्युदात्त ठरतो. पण अवङादेश केल्यास, 'चित्रगो' हा संबुद्धयन्त शब्द आमन्त्रितसंज्ञक आहे तरी, 'आमन्त्रितस्य च' हें सूत्र 'अवङ् स्फोटायनस्य' या सूत्राच्या मानानें परसूत्र असल्यामुळें, 'पूर्वात्परं बलवत्' या न्यायान्वयें तें परसूत्र प्रथम प्रवृत्त होऊन 'चित्रगो' हा शब्द आद्युदात्त झाल्यावर नंतर अवङादेशाचें पूर्वसूत्र प्रवृत्त होतें. तो अवङादेश' 'एवं तर्ह्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते' या भाष्यवचनान्वयें निपातनानें आद्युदात्त मानला असल्यामुळें, 'सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वम्' या वार्तिकान्वयें तो शिष्ट–अखेरीस झालेला– स्वर बलवत्तर ठरतो व 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' सू. ३६५० या सूत्रान्वयें बाकीचे अच् अनुदात्त होतात व अशा रीतीनें 'चित्रगव' यांतील 'ग' मधील अकार उदात्त होत असल्यामुळें 'चित्रगव' हा शब्द मध्योदात्त ठरतो. सारांश 'अक्' आगम केल्यानें 'चित्रगव' हा शब्द आद्युदात्त होत असल्यामुळें व अवङादेश केल्यानें तो शब्द मध्योदात्त होत असल्यामुळें, दोन रूपांच्या स्वरांत फरक पडतो हें उघड आहे. अशा रीतीनें वार्तिकारंभपक्षांत व

वार्तिकप्रत्याख्यानपक्षांत 'हे चित्रगो अग्रम्' या स्थलीं स्वरांत फरक पडून भिन्न स्वरयुक्त रूपें होण्याची जी आपत्ति येते ती टाळण्याकरितां हें मानणें आवश्यक आहे कीं, प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दालाच 'अवङ् स्फोटायनस्य' या प्रकृत सूत्रान्वयें अवङादेश होतो. तसें मानलें म्हणजे, वरील उदाहरणांत 'चित्रगो' हा एङन्त शब्द प्रतिपदोक्त नसून 'ऱ्हस्वस्य गुणः' सू. २४२ या सूत्रानें बनलेला लाक्षणिक एङन्त असल्यामुळें, अवङादेशाची प्राप्तीच होत नाहीं व भिन्नस्वरयुक्त रूपें होण्याची आपत्ति आपोआपच टळते असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

शब्दरत्न--न च गवाक्ष इत्यादाववङ आद्युदात्तस्य श्रवणं मा भूदिति तस्योपदेशिवद्भावो वाच्य इति समासान्तोदात्तादिवामन्त्रिताद्युदात्तादपि प्रागवङ्स्वरप्रवृत्तौ पश्चादामन्त्रितस्वरे स्वरभेदाभाव इति वाच्यम्, गवाक्ष इत्यादौ समानकालप्रवृत्तिकस्य परत्वेन प्रथमं प्राप्तस्य समासस्वरस्य प्रागप्रवृत्तौ उपदेशिवद्भाववचनचारितार्थ्येनाङ्गसञ्ज्ञासापेक्षबहिरङ्गगुणापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवामन्त्रितस्वरप्राप्त्या तदप्रवृत्तिसंपादनेऽस्य सामर्थ्याभावात् । तद् ध्वनयन्नाह—अगितीत्यादि । यथान्यासे त्वाद्युदात्तनिपातनोपदेशिवद्भावयोः करणे गौरवादस्यौचित्यमिति भावः । स्थानिवत्सूत्रे भाष्येऽप्युक्तं "गोः पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रग्वग्रं "सर्वत्र विभाषा गोः" इति पूर्वत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः, 'एङः' इति वर्त्तते, तत्र "अनल्विधौ" इति प्रतिषेधो भविष्यति । एवन्तर्हि चित्रगोऽग्रमित्यत्र प्राप्नोति" इति । अत्र पूर्वत्वशब्देन तदपवादप्रकृतिभावावङौ, विनिगमनाविरहात् । "सर्वत्र" इति "अवङ–" इत्यस्याप्युपलक्षणम् । अत एव प्रकृतिभावे इति त्यक्त्वा पूर्वत्वे इत्युक्तं वार्तिके, भाष्ये च । चित्रगोशब्दस्य लाक्षणिकत्वे ऽपि स्थानिवत्त्वात्प्राप्तौ तत्प्रतिषेधः कृतः । एङः प्रतिपदोक्तत्वाश्रयणे तु तन्न कार्यमिति लाघवमिति दिक् । टाप्स्यादिति । ङीप

उपलक्षणमिदम् । इष्टसिद्धेरिति । गवीत्यस्य स्थाने गवे इति स्यादिति तद्ग्रन्थव्याख्यानमपि न समञ्जसम् ॥

(आतां शंकाकार पुन्हा अशी शंका करतो कीं,) 'गवाक्ष' इत्यादि उदाहरणांत 'अवङ्' आदेशाच्या आद्युदात्त स्वरांचें श्रवण न व्हावें, म्हणजे 'गवाक्ष' हा शब्द आद्युदात्त न व्हावा, याकरितां भाष्यकारांनीं 'एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः' – म्हणजे मूळ उपदेशांतच प्रथम आद्युदात्त 'अवङ्' आदेश करावा – असें वचन पठित केलें आहे व त्यामुळें ('गवाक्ष' इत्यादि स्थलीं) 'समासस्य' सू. ३७३४ या सूत्रानें होणारा अन्तोदात्त स्वर करण्यापूर्वींच 'अवङ्'च्या आद्युदात्त स्वराची जशी प्रथम प्रवृत्ति केली जाते त्याचप्रमाणें ('हे चित्रगो अग्रम्' या स्थलीं) 'आमन्त्रितस्य च' सू. ३६५३ या सूत्रानें होणारा आद्युदात्त स्वर करण्यापूर्वींच 'अवङ्'च्या आद्युदात्त स्वराची प्रथम प्रवृत्ति केल्यानें व नंतर 'आमन्त्रितस्य च' या सूत्रानें होणारा स्वर केल्यानें ('हे चित्रगो अग्रम्' या स्थलीं 'अक्' आगम केला किंवा अवङादेश केला तरी सारखींच स्वरयुक्त रूपें सिद्ध होतात व त्यांच्या) स्वरांत कांहीं फरक पडत नाहीं (आणि म्हणून प्रकृत सूत्रांत प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण करण्याची कांहींच आवश्यकता नाहीं व केवळ एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण करणें योग्य आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं,) ही शंका बरोबर नाहीं; कारण 'गवाक्ष' इत्यादि उदाहरणांत 'अवङ्'चा आद्युदात्त स्वर व 'समासस्य' या सूत्रानें होणारा स्वर या दोन्ही स्वरांची युगपत् प्राप्ति होते आणि 'समासस्य' हें परसूत्र असल्यामुळें त्या पर सूत्रानें होणारा स्वर प्रथम न व्हावा (व अवङादेशाचें सूत्र पूर्वसूत्र असून देखील त्या आदेशाचा आद्युदात्त स्वर प्रथम व्हावा) याकरितां 'एवमप्युदेशिवद्भावो वक्तव्यः' हें वचन पठित केलें आहे आणि अशा रीतीनें तें भाष्यवचन ('गवाक्ष' इत्यादि उदाहरणांत) चरितार्थ होत असल्यामुळें, ('हे चित्रगो + अग्रम्' या स्थलीं)

प्रत्ययामुळें होणाऱ्या अङ्गसंज्ञेची अपेक्षा करणाऱ्या बहिरङ्ग गुणाच्या मानानें 'आमन्त्रितस्य च' या सूत्रानें होणारें स्वरकार्य अन्तरङ्ग असून, त्याच्या अन्तरङ्गत्वामुळें जी त्या कार्याची प्रथम प्राप्ति होते तिचा बाध करण्याचें सामर्थ्य (इतर स्थलीं चरितार्थ झालेल्या 'एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः' या) भाष्यवचनांत नाहीं. (आतां-पर्यंत शब्दरत्नकारांनीं हें सिद्ध करून दाखविलें आहे कीं, 'हे चित्रगो अग्रम्' या स्थलीं 'गो' शब्दाला 'अक्' आगम केल्यास ज्या प्रकारचें स्वरयुक्त रूप सिद्ध होतें त्या प्रकारचें स्वरयुक्त रूप 'गो' शब्दाला 'अवङ' आदेश केल्यानें सिद्ध न होतां भिन्न स्वरयुक्त रूप सिद्ध होतें व म्हणून वार्तिकारंभपक्षांत व वार्तिकप्रत्याख्यानपक्षांत फलैक्यसिद्धि—म्हणजे एकच प्रकारचीं स्वरयुक्त रूपें सिद्ध-होत नसल्यामुळें, प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दालाच आद्युदात्त अवङादेश करावा व लाक्षणिक एङन्त 'गो' शब्दाला तो आदेश करूं नये हें मानणें आवश्यक आहे. यावर शंकाकार असें म्हणतो कीं 'गवाक्ष = गो + ङस् + अक्षि + सु + अच्' या तत्पुरुषसमासांत 'समासस्य' सू. ३७३४ या पर सूत्रानें होणारा अन्तोदात्त स्वर प्रथम केल्यास व नंतर प्रकृत पूर्व सूत्रानें होणारा आद्युदात्त 'अवङ' आदेश केल्यास, 'सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वम्' या वार्तिकान्वयें, अखेरीस होणारा स्वर बलवत्तर ठरून गकारापुढील अकार उदात्त होईल व त्यामुळें 'गवाक्ष' यांतील बाकींचे अच् 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' सू. ३६५० या सूत्रान्वयें अनुदात्त होऊन 'गवाक्ष' हा तत्पुरुषसामासिक शब्द आद्युदात्त होण्याची व इष्ट अन्तोदात्तस्वरयुक्त रूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति टाळण्याकरितां 'एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः' हें वचन भाष्यकारांनीं प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत मुद्दाम पठित केलें आहे. त्या वचनान्वयें आद्युदात्त 'अवङ्' आदेश जरी पूर्व सूत्रानें प्राप्त होतो तरी तो प्रथम केला जातो व 'समासस्य' हें परसूत्र असून देखील त्या सूत्रानें होणाऱ्या स्वराची नंतर प्रवृत्ति केली जाते. त्यामुळें 'समासस्य' या सूत्रानें नंतर झालेला अन्तोदात्त स्वर 'सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वम' या

वार्तिकान्वयें बलवत्तर ठरून पूर्वी झालेला 'अवङ' आदेशाचा आद्युदात्त स्वर 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' या सूत्रान्वयें अनुदात्त होतो व त्यामुळें 'गवाक्ष' या स्थलीं अन्तोदात्त इष्ट स्वराची सिद्धि होते. त्याचप्रमाणें 'हे चित्रगो अग्रम्' या स्थलीं देखील 'एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः' या भाष्यवचनाचा आश्रय केल्यास, येथें देखील पूर्वसूत्रानें होणारा आद्युदात्त 'अवङ्' आदेश प्रथम केल्यानें जरी 'चित्रगव' यांतील गकारापुढील अकार उदात्त होऊन तो शब्द मध्योदात्त होतो तरी, 'चित्रगो' या आमन्त्रितसंज्ञक शब्दाला 'आमन्त्रितस्य च' या पर सूत्रानें होणारा आद्युदात्त स्वर नंतर केल्यानें तो नंतर केलेला स्वर 'सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वम्' या वचनान्वयें बलवत्तर ठरून गकारापुढील उदात्त अकार 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' या सूत्रान्वयें अनुदात्त होतो व त्यामुळें, वर सांगितल्याप्रमाणें आद्युदात्त अवङादेश केल्यानें देखील 'चित्रगव' हा शब्द अखेरीस आद्युदात्त होतो. त्याचप्रमाणें 'चित्रगो' यांतील 'ओ' ला 'अक्' आगम केल्यानें देखील, तो आगम अनुदात्त असल्यामुळें व 'चित्रगो' हा आमन्त्रितसंज्ञक शब्द आद्युदात्त असल्यामुळें, 'चित्रगव' हा शब्द आद्युदात्तच होतो व अशा रीतीनें आद्युदात्तअवङादेशपक्षांत व 'अक्' आगमपक्षांत एकच प्रकारचें 'चित्रगव' हें आद्युदात्त स्वरयुक्त रूप सिद्ध होत असल्यामुळें, म्हणजे स्वरांत फरक न पडतां फलैक्यसिद्धि होत असल्यामुळें, प्रकृत सूत्रांत प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण करावें असें जें शब्दरत्नकारांनीं म्हटलें आहे तें म्हणणें योग्य ठरत नाहीं. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'हे चित्रगो अग्रम्' या स्थलीं 'ऱ्हस्वस्य अङ्गस्य अन्त्यस्य इको गुणः स्यात् सम्बुद्धौ' या अर्थाच्या वाचक 'ऱ्हस्वस्य गुणः' सू. २४२ या अङ्गाधिकारांत पठित असलेल्या सूत्रानें होणारा गुण, 'यस्मात्प्रत्ययविधिः' सू. १९९ या सूत्रान्वयें अङ्गसंज्ञा होण्यास कारणीभूत असणाऱ्या पुढील संबुद्धिप्रत्ययामुळें होणारा व अशा रीतीनें परनिमित्तक असल्यामुळें, बहिरङ्ग ठरतो

व तो बहिरङ्ग गुण झाल्यानंतर व 'चित्रगु' चें 'चित्रगो' असें एङन्त रूप झाल्यावर प्राप्त होणारें आद्युदात्त अवङादेशरूप कार्य अर्थातच बहिरङ्ग ठरतें व त्याच्या मानानें 'आमन्त्रितस्य च' सू. ३६५३ या परसूत्रान्वयें होणारा आद्युदात्त स्वर केवळ आमन्त्रितान्त-रूपसापेक्ष व अशा रीतीनें परनिमित्तक नसून अपरनिमित्तक असल्यामुळें अन्तरङ्ग ठरतो आणि 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' परि. ५० - ही परिभाषा असल्यामुळें, अन्तरङ्ग आमन्त्रितस्वरकार्य प्रथम झाल्यावरच नंतर बहिरङ्ग गुणकार्य होऊन आद्युदात्त 'अवङ्' आदेश होऊं शकतो. त्यामुळें 'चित्रगो' हा शब्द प्रथम प्रवृत्त होणाऱ्या 'आमन्त्रितस्य च' या सूत्रान्वयें जरी आद्युदात्त होतो तरी, आद्युदात्त 'अवङ' आदेश नंतर झाल्यावर 'सति शिष्टस्वरबलीय-स्त्वम्' या वार्तिकान्वयें, नंतर झालेला 'अवङ्' आदेशाचा आद्युदात्त स्वर बलवत्तर ठरून 'चित्रगव' या शब्दांतील गकारापुढील अकार उदात्त होतो आणि 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' या सूत्रान्वयें 'चित्रगव' या शब्दांतील बाकीचे अच् अनुदात्त होऊन 'चित्रगव' हा शब्द मध्योदात्त ठरतो. सारांश पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें 'अक्' आगम केल्यानें 'चित्रगव' हा शब्द आद्युदात्त होत असल्यामुळें व आद्युदात्त 'अवङ्' आदेश केल्यानें तो शब्द मध्योदात्त होत असल्यामुळें, अगागमपक्षांत व आद्युदात्त अवङादेशपक्षांत सिद्ध होणाऱ्या रूपांच्या स्वरांत फरक पडतो हें उघड आहे. म्हणून प्रकृत सूत्रांत प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण करणें आवश्यक आहे. तसें केलें म्हणजे, वरील उदाहरणांत 'चित्रगो' हा एङन्त शब्द लाक्षणिक असून प्रतिपदोक्त नसल्यामुळें, प्रकृत सूत्रानें होणाऱ्या अवङादेशाची प्राप्तीच होत नाहीं व त्यामुळें भिन्नस्वरयुक्त रूपें होण्याची आपत्ति आपोआपच टळते. पण बहिरङ्ग गुणादेशाच्या निमित्तामुळें होणारा आद्युदात्त 'अवङ्' आदेश प्रथम न करितां 'आमन्त्रितस्य च' या सूत्रानें अन्तरङ्ग स्वरकार्य प्रथम करून नंतर तो आदेश केल्यास तसें करणें 'एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः' या भाष्य-

वचनाच्या विरुद्ध ठरतें असें शंकाकारानें म्हटल्यास, त्यावर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'गवाक्ष' इत्यादि उदाहरणांत जेथें पूर्वसूत्रानें व परसूत्रानें प्राप्त होणाऱ्या कार्यांची युगपत् प्राप्ति आहे व तीं कार्यें सारख्याच दर्जाचीं आहेत, म्हणजे त्यांपैकीं एक अन्तरङ्ग व दुसरें बहिरङ्ग नाहीं, तशाच ठिकाणीं वरील भाष्यवचन प्रवृत्त होऊं शकतें. पण ज्या स्थलीं अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग अशा दोन कार्यांची प्राप्ति आहे तशा ठिकाणीं 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' या परिभाषेचा बाध करून बहिरङ्ग कार्य प्रथम करविण्याचें, 'गवाक्ष' इत्यादि ठिकाणीं चरितार्थ झालेल्या, त्या भाष्यवचनांत सामर्थ्य नाहीं. त्यामुळें 'हे चित्रगो अग्रम्' या स्थलीं अगागमपक्षांत व आद्युदात्त अवङादेश-पक्षांत जीं भिन्नस्वरयुक्त रूपें होण्याची आपत्ति येते ती टाळण्या-करितां प्रकृत सूत्रांत प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण करणें आवश्यक आहे. तसें न केल्यास, आद्युदात्त 'अवङ' आदेश करावा असें विधान करून भाष्यकारांनीं अगागमविधायक वार्तिकाचें जें प्रत्याख्यान केलें आहे तें अयोग्य ठरण्याची आपत्ति येते; कारण वर सांगितल्याप्रमाणें वार्तिकारंभपक्षांत व वार्तिकप्रत्याख्यानपक्षांत जर एकच प्रकारचीं रूपें सिद्ध होत असतील तरच वार्तिकप्रत्याख्यान योग्य ठरतें. आणि प्रकृत सूत्रांत प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण केल्यानें, वरील उदाहरणांत पदान्तीं असणारा एङन्त 'गो' शब्द लाक्षणिक असल्यामुळें, 'अवङ' आदेशाची किंवा 'अक्' आगमाची प्राप्तीच होत नाहीं व 'एङः पदान्तादति' सू. ८६ या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेश होऊन 'हे चित्रगोऽग्रम्' असें एकच प्रकारचें रूप सिद्ध होतें व 'चित्रगवाग्रम्' असें रूप मुळींच सिद्ध होऊं शकत नाहीं असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.) वर जें सांगितलें आहे तें सर्व ध्वनित करण्याच्या हेतूनेंच 'अगिति सूत्र-यितुमुचितम्' असें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे. 'अवङ स्फोटायनस्य' असें यथापठित सूत्र मानल्यास, 'आद्युदात्तनिपातनं

करिष्यते' व 'एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः' हीं वचनें पठित करण्याची गरज पडत असल्यामुळें तसें सूत्र पठित करण्यांत गौरव आहे आणि म्हणून 'गोरक् स्फोटायनस्य' असें सूत्र पठित करणेंच योग्य आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे; (कारण तसें सूत्र पठित केल्यानें वरील दोन भाष्यवचनें पठित करण्याची गरज न पडतां सर्वत्र इष्टस्वरसिद्धि होते व प्रकृत सूत्रांत प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण केल्यानें 'हे चित्रगो अग्रम्' या स्थलीं 'अक्' आगम होण्याची व 'हे चित्रगवाग्रम्' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति टळते.) 'स्थानिवदादेशः' १. १. ५६ या सूत्रावरील भाष्यांत देखील असें म्हटलें आहे कीं, 'गो' शब्दाला पूर्वरूप विधि करतेवेळीं 'गो' शब्दाचे जागीं झालेल्या आदेशाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव करूं नये असा प्रतिषेध सांगितला पाहिजे. 'चित्रगु + अग्रम् = चित्रग्वग्रम्' या स्थलीं ('गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' सू. ६५६ या सूत्रानें 'गो' चे जागीं 'गु' असा जो आदेश होतो तो स्थानिवद्भावानें 'गो'च आहे असें मानल्यास) 'सर्वत्र विभाषा गोः' सू. ८७ या सूत्रानें पूर्वरूपाची प्राप्ति होते. (पण पुढें भाष्यकार म्हणतात कीं, 'चित्रगु + अग्रम्' या उदाहरणांत वर दाखविलेला) हा दोष येत नाहीं; कारण 'सर्वत्र विभाषा गोः' या सूत्रांत ('एङः पदान्तादति' या पूर्व सूत्रांतून) 'एङः' या पदाची अनुवृत्ति होते (व एङन्तत्व हा अल्मात्रवृत्ति—केवळ अल्चे ठिकाणीं राहणारा—धर्म असल्यामुळें) 'अनल्विधौ' हा प्रतिषेध तेथें लागू पडतो (व त्यामुळें 'गु' हा एङन्त 'गो' शब्द आहे असें स्थानिवद्भावानें मानतां येत नाहीं. पण जरी 'चित्रगु + अग्रम्' या स्थलीं वर सांगितल्याप्रमाणें पूर्वरूप होण्याची आपत्ति येत नाहीं) तरी, 'हे चित्रगो अग्रम्' या उदाहरणांत पूर्वरूप होण्याचा दोष येतोच. (या भाष्याचें विस्तृत विवरण 'सर्वत्र विभाषा गोः' या सूत्रावरील शब्दरत्नांत पूर्वी केलेंच आहे. म्हणून पुन्हा येथें या भाष्याचें विवरण करण्याची कांहीं गरज नाहीं. या भाष्यांत वास्तविक 'गोः पूर्वणित्त्वात्वस्वरेषु' असें वार्तिक पठित केलें आहे.

पण त्या वार्तिकांत निर्दिष्ट असलेल्या णित्व, आत्व व स्वरविधि या तीन विधींचा यथापठित प्रकृत सूत्राशीं कांहीं संबंध नसल्यामुळें, शब्दरत्नकारांनीं शब्दरत्नांत तें संपूर्ण वार्त्तिक पठित न करितां 'गोः पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' असा प्रकृत सूत्रास लागू पडणारा त्या वार्तिकाचा एकदेश पठित केला आहे. वरील भाष्यांतील 'सर्वत्र विभाषा गोः इति विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोति' या वचनांत निर्दिष्ट असलेल्या) 'पूर्वत्वम्' या शब्दानें ('एङः पदान्तादति' सू. ८६ या सूत्रानें होणाऱ्या पूर्वरूप एकादेशाचें ग्रहण होत नसून वास्तविक त्या पूर्वरूप एकादेशाचे) प्रकृतिभाव व अवङादेश हे जे अपवाद आहेत त्या दोहोंचेंहि ग्रहण होतें; कारण एकाचें–प्रकृतिभावाचें–ग्रहण करावें व दुसऱ्याचें–अवङादेशाचें–ग्रहण करूं नये असा भेद करण्यास कोणत्याहि युक्तीचा आधार देतां येत नाहीं. 'सर्वत्र विभाषा गोः' हें जें सूत्र वरील भाष्यांत निर्दिष्ट केलें आहे तें 'अवङ स्फोटायनस्य' या सूत्राचें देखील उपलक्षण आहे, म्हणजे त्या सूत्रानें 'अवङ् स्फोटायनस्य' या सूत्राचें देखील ग्रहण होतें. (वरील भाष्यवचनांत 'सर्वत्र विभाषा गोः' या सूत्राचा उल्लेख केला आहे व त्या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेश होणें सांगितलें नसून वैकल्पिक प्रकृतिभाव होणें सांगितलें आहे, आणि जसें 'सर्वत्र विभाषा गोः' हें सूत्र 'एङः पदान्तादति' या सूत्राचें अपवादक सूत्र आहे तसेंच 'अवङ् स्फोटायनस्य' हें सूत्र देखील त्याचें अपवादक सूत्र असल्यामुळें व या द्वितीय सूत्रानें देखील पूर्वरूप एकादेश होणें सांगितलें नसून, विकल्पेंकरून अवङादेश होणें सांगितलें असल्यामुळें आणि तसेंच त्या भाष्यवचनांत 'एङः पदान्तादति' या सूत्राचा निर्देश केला नसून वरील दोन अपवादक सूत्रांपैकीं एका सूत्राचा, म्हणजे 'सर्वत्र विभाषा गोः' या सूत्राचा, स्पष्ट निर्देश केला असल्यामुळें, त्या भाष्यवचनांत निर्दिष्ट असलेल्या 'पूर्वत्व' या शब्दानें पूर्वरूप एकादेशाचें ग्रहण होत नसून त्याचे प्रकृतिभाव व अवङादेश हे जे दोन अपवाद आहेत त्यांचेंच ग्रहण

होते असें शब्दरत्नकारांचें म्हणणें आहे. यावर शंकाकार अशी शंका करतो कीं, वरील भाष्यवचनांत 'अवङ् स्फोटायनस्य' या सूत्राचा उल्लेख केला नसून 'सर्वत्र विभाषा गोः' याच सूत्राचा उल्लेख केला असल्यामुळें, त्या भाष्यवचनांत निर्दिष्ट असलेल्या 'पूर्वत्व' या शब्दानें केवळ प्रकृतिभावाचें ग्रहण करणें योग्य आहे व अवङादेशाचें ग्रहण करणें उचित नाहीं. 'हे चित्रगो अग्रम्' या उदाहरणांत जरी 'गो' हा एङन्त शब्द लाक्षणिक आहे तरी तो एङन्त असल्यामुळें व त्याचे ठिकाणीं एङन्तत्व हा धर्म आणण्याकरितां स्थानिवद्भावाची गरज नसल्यामुळें, त्या उदाहरणांत प्रकृतिभावाची व तसेंच अवङादेशाची जी प्राप्ति आहे त्या दोहोंचेंहि निवारण व्हावें असा जर भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा आशय असता तर, त्यांनीं वरील भाष्यांत जसा 'सर्वत्र विभाषा गोः' या सूत्राचा निर्देश केला आहे तसा 'अवङ् स्फोटायनस्य' या सूत्राचा देखील निर्देश केला असता व असें स्पष्ट म्हटलें असतें कीं, त्या उदाहरणांत प्रकृतिभाव व अवङादेश न व्हावा याकरितां 'गोः पूर्व' हें वार्तिक पठित करणें आवश्यक आहे. परंतु त्यांनीं तसें म्हटलें नसल्यामुळें, वरील उदाहरणांत अवङादेशाचा प्रतिषेध व्हावा असें त्या भाष्यावरून सिद्ध होत नाहीं. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'सर्वत्र विभाषा गोः' व 'अवङ स्फोटायनस्य' हीं दोन्ही सूत्रें 'एङः पदान्तादति' या सूत्राचीं अपवादक सूत्रें असल्यामुळें, जरी वरील भाष्यांत त्या दोन अपवादक सूत्रांपैकीं एकाच सूत्राचा निर्देश केला आहे तरी तो निर्देश उपलक्षणात्मक असून त्यानें द्वितीय अपवादक सूत्राचें देखील ग्रहण होतें. दोन अपवादक कार्यांपैकीं एका कार्याचें ग्रहण करावें व दुसऱ्याचें ग्रहण करूं नये हें म्हणणें युक्तीला सोडून असल्यामुळें, 'पूर्वत्व' या शब्दानें जसें प्रकृतिभावाचें ग्रहण होतें तसेंच अवङादेशाचें देखील ग्रहण होतें आणि त्यामुळें भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा आशय हाच मानला पाहिजे कीं, 'हे चित्रगो अग्रम्' या उदाहरणांत जी प्रकृति-

भावाची व तसेंच अवङादेशाची प्राप्ति आहे त्या दोहोंचाहि प्रतिषेध करण्याकरितां वरील वार्तिक मानणें आवश्यक आहे.) आणि म्हणूनच वरील वार्तिकांत व भाष्यवचनांत 'प्रकृतिभाव' या शब्दाचा उपयोग न करितां 'पूर्वत्व' या शब्दाचा उपयोग केला आहे. (वरील वार्तिकांत व भाष्यवचनांत 'प्रकृतिभाव' हा विशेष कार्याचा बोधक शब्द उच्चारला असता तर अवङादेशविधायक 'अवङ् स्फोटायनस्य' या सूत्राचें ग्रहण न होतां, केवळ प्रकृतिभावाचा विकल्प सांगणाऱ्या 'सर्वत्र विभाषा गोः' याच सूत्राचें ग्रहण झालें असतें. परंतु पूर्वरूपाचे प्रकृतिभाव व अवङादेश हे जे दोन अपवाद आहेत त्या दोहोंचेंहि ग्रहण होणें इष्ट असल्यामुळें, 'प्रकृतिभाव' हा विशिष्ट शब्द न वापरतां वार्तिकांत व भाष्यवचनांत 'पूर्वत्व' हा अपवाद्य कार्याचा वाचक सामान्य शब्द वापरला आहे आणि त्यामुळें वरील भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, 'हे चित्रगो अग्रम्' या उदाहरणांत जी पूर्वत्वाची, म्हणजे प्रकृतिभावाची व अवङादेशाची, प्राप्ति आहे त्या दोहोंचाहि प्रतिषेध होण्याकरितां वरील वार्तिक मानणें आवश्यक आहे. सारांश भाष्यकारांच्या मतें 'हे चित्रगो अग्रम्' या उदाहरणांत प्रकृतिभाव व तसेंच अवङादेश हीं कार्यें होणें इष्ट नाहीं हें वरील विवेचनावरून स्पष्ट होतें. या उदाहरणांतील) 'चित्रगो' हा शब्द लाक्षणिक एङन्त आहे तरी तशा लाक्षणिक 'गो' या स्थानीचे जागीं जी प्रकृति-भावाची व अवङादेशाची प्राप्ति आहे तिचा निषेध व्हावा याकरितां 'गोः पूर्वत्व' हें प्रतिषेधक वार्तिक केलें आहे. (पण एवढ्याचकरितां तें वार्तिक मानण्यापेक्षां, त्या वार्तिकानें सिद्ध होणारें फल, प्रकृत सूत्रांत प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण केलें आहे असें मानल्यानें देखील, सिद्ध होत असल्यामुळें, प्रकृत सूत्रांत) प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण केलें आहे हें मानण्यांतच लाघव आहे; कारण तसें मानल्यानें वरील प्रतिषेधक वार्तिक पठित करण्याची गरज राहत नाहीं. (पूर्वत्व, णित्व, आत्व व स्वर हे चार विधि करतेवेळीं 'गो' शब्दाचे जागीं झालेल्या आदेशाला तो 'गो'च

आहे असें स्थानिवद्भावानें मानूं नये याकरितां 'गोः पूर्वणित्त्वात्वस्वरेषु' हें प्रतिषेधक वार्तिक केलें आहे. पण णित्व व आत्व या दोन विधीसंबंधानें भाष्यकार म्हणतात—'णित्त्वम् । चित्रगुः चित्रगू चित्रगवः । गोतो णित् इति णित्त्वं प्राप्नोति । आत्वम् । चित्रगुं पश्य । शबलगुं पश्य । आ ओत इत्यात्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । तपरकरणात्सिद्धम् । तपरकरणसामर्थ्याण्णित्त्वात्वे न भविष्यतः । या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'गोतो णित्' सू. २८४ या सूत्रांत 'गो' हा शब्द तपर पठित केला असल्यामुळें साक्षात् एङन्त असणाऱ्या 'गो' याचेंच ग्रहण होऊं शकतें आणि 'चित्रगु' या स्थलीं 'गो' हा शब्द अन्तीं नसून 'गु' हा शब्द अन्तीं असल्यामुळें, 'चित्रगु' या शब्दापुढें सर्वनामस्थानप्रत्यय आला असतां, तो प्रत्यय णिद्वत् होऊंच शकत नाहीं. तसेंच 'औतोऽम्शसोः' सू. २८५ या सूत्रांत 'ओ' हा तपर पठित केला असल्यामुळें व 'चित्रगु' या शब्दाच्या अन्तीं उकार असून ओकार नसल्यामुळें, तशा उकारान्त शब्दापुढें 'अम्' व 'शस्' हे विभक्तिप्रत्यय आल्यास आत्वाची प्राप्तीच होत नाहीं आणि म्हणून णित्व व आत्व हे दोन विधि कर्तव्य असतांना वरील वार्तिक मानण्याची कांहीं गरज नाहीं. पूर्वत्वविधि, म्हणजे प्रकृतिभाव व अवङादेश, करतेवेळीं 'गो'चे जागीं झालेला 'गु' हा आदेश 'गो'च आहे असें स्थानिवद्भावानें मानल्यास, 'चित्रगु + अग्रम्' या स्थलीं त्या विधीची प्राप्ति होण्याची जी आपत्ति येते तिचें निवारण भाष्यकारांनीं 'अनल्विधौ' या प्रतिषेधान्वयें केलें आहे हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. पण 'हे चित्रगो अग्रम्' या स्थलीं 'अनल्विधौ' हा प्रतिषेध लागू पडत नसल्यामुळें, त्या उदाहरणांत प्रकृतिभाव व अवङादेश होण्याची आपत्ति येते; कारण त्या उदाहरणांत जरी 'गो' हा एङन्त शब्द लाक्षणिक आहे तरी तो एङन्त आहेच व त्याचे ठिकाणीं स्थानिवद्भावानें एङन्तत्व हा धर्म आणावा लागत नाहीं. तथापि 'हे चित्रगो = चित्रा + जस् + गो + जस् + सु' या स्थलीं

'जस्' या दोन अन्तर्वर्तिविभक्तिप्रत्ययांचा 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्रानें लुक् होऊन व 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' सू. ६५६ या सूत्रानें बहुव्रीहिसमासांत उपसर्जनीभूत असलेला 'गो' हा शब्द ऱ्हस्व होऊन 'चित्रगु' असें जें प्रातिपदिक होतें त्याचें संबुद्धीचें रूप करतेवेळीं 'ऱ्हस्वस्य गुणः' सू. २४२ या सूत्रानें गुण होऊन 'चित्रगो' असें रूप होतें. या स्थलीं बहुव्रीहिसमासांत अवयवरूपानें उपसर्जनीभूत असलेल्या मूळ 'गो'चे जागीं 'गु' असा ऱ्हस्व आदेश होऊन त्या 'गु'चे जागीं पुढें 'गो' असा जो गुण केल्यानें आदेश झाला आहे तो तरी आदेशच आहे व तो आदेश स्थानिवद्भावानें मूळ 'गो'च आहे असें मानल्यास, वरील उदाहरणांत जी प्रकृतिभाव व अवङादेश होण्याची आपत्ति येते ती टाळण्याकरितां स्थानिवद्भावाचा निषेध करणारें वरील वार्तिक मानणें आवश्यक आहे. पण शब्दरत्नकार म्हणतात कीं, 'सर्वत्र विभाषा गोः' व 'अवङ स्फोटायनस्य' या दोन सूत्रांत प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण केलें आहे असें मानल्यास, पूर्वत्वविधि, म्हणजे प्रकृतिभाव व अवङादेश, कर्तव्य असतांना देखील वरील प्रतिषेधक वार्तिक मानण्याची कांहीं गरज नाहीं आणि हाच भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे असें शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचें तात्पर्य आहे. परन्तु 'एङः पदान्तादति' या सूत्रांतून 'एङः' या पदाची 'सर्वत्र विभाषा गोः' व 'अवङ स्फोटायनस्य' या दोन उत्तर सूत्रांत अनुवृत्ति होते व त्या पूर्वसूत्रांत 'एङः' या पदानें लाक्षणिक एङन्ताचें देखील ग्रहण होतें व त्यामुळेंच 'हे हरेऽव, हे विष्णोऽव' इत्यादि प्रयोग शुद्ध ठरतात हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. मग त्या सूत्रांतून वरील दोन सूत्रांत अनुवृत्त होणाऱ्या 'एङः' या पदानें प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दाचेंच ग्रहण करावें व लाक्षणिक एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण करूं नये हें म्हणणें कसें सयुक्तिक ठरतें ? यावर 'सर्वत्र विभाषा गोः' या सूत्रावरील शब्दरत्नांत शब्दरत्नकारांनी पूर्वीं उत्तर दिलेंच आहे व त्या सूत्रांत

प्रतिपदोक्त एङन्ताचें ग्रहण कशा रीतीनें केलें जातें हें सांगितलें आहे, आणि शंकाकाराला देखील हें मान्य आहे कीं, त्या सूत्रांत प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण केलें आहे आणि म्हणूनच 'हे चित्रगो अग्रम्' या स्थलीं प्रकृतिभाव होऊं शकत नाहीं हें त्याला कबूल आहे. मग जर त्या सूत्रांत प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण होतें तर 'अवङ स्फोटायनस्य' या पुढील सूत्रांत प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण कां होऊं नये ? भाष्य-कारांनीं वरील उदाहरणांत जसा प्रकृतिभाव होणें अनिष्ट मानलें आहे तसाच अवङादेश होणें देखील अनिष्ट मानलें आहे हें पूर्वी सिद्ध करून दाखविलेंच आहे. म्हणून त्या उदाहरणांत जो अवङादेश होण्याची आपत्ति येते ती टाळण्याकरितां, एक तर वरील प्रतिषेधक वार्तिक मानलें पाहिजे किंवा 'अवङ् स्फोटायनस्य' या सूत्रांत प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण केलें आहे असें मानलें पाहिजे. पण वरील प्रतिषेधक स्वतंत्र वार्तिक मानण्यांत गौरव असून प्रकृत सूत्रांतच प्रतिपदोक्त एङन्त 'गो' शब्दाचें ग्रहण केलें आहे असें मानण्यांत लाघव असल्यामुळें, तसेंच मानणें इष्ट आहे व त्यामुळें 'हे चित्रगो अग्रम्' या स्थलीं अवङादेश होऊं शकतो असें जें शंकाकाराचें म्हणणें आहे तें अयोग्य ठरतें असा 'ननु गोरग्वचनं ··· लाघवमिति दिक्' या शब्दरत्नांत जें शब्दरत्नकारांनीं म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ आहे.) 'स्त्रियां तु टाप् स्यात्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्यांतील 'टाप्' हा प्रत्यय 'ङीष्' या प्रत्ययाचें उपलक्षण आहे, म्हणजे 'टाप्'नें 'ङीष्'चें ग्रहण होतें. ('गो' शब्दाला अवङादेश केल्यानें जरी 'गव' जसा अदन्त शब्द होतो व त्यामुळें 'अजाद्यतष्टाप्' सु. ४५४ या सूत्राने 'टाप् = आ' या स्त्रीप्रत्ययाची प्राप्ति आहे तरी, 'गो' हा शब्द जातिवाचक असल्या-मुळें, 'जातेरस्त्रीविषयात्' सू. ५१८ या सूत्रानें 'चित्रगव' या शब्दाहून 'ङीष्' हा स्त्रीप्रत्ययच होऊं शकतो, आणि म्हणूनच 'टाप्' प्रत्ययानें वास्तविक 'ङीष्'चें ग्रहण होतें असें शब्दरत्न-

कारांनीं म्हटलें आहे. 'पदान्ते किम्' याचें प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं 'गवे' असें जें प्रत्युदाहरण दिलें आहे त्या उदाहरणासंबंधानें खण्डन-काराचें असें म्हणणें आहे कीं, प्रक्रियाकौमुदीकारांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, 'गो + ङि' या स्थलीं पदान्तीं नसलेल्या 'गो' शब्दाचे जागीं अवङादेश केल्यास, सप्तमीचें) 'गवि' असें इष्ट रूप सिद्ध न होतां ('गव + इ' येथें 'आद्गुणः' सू. ६९ या सूत्रानें गुणरूप एकादेश होऊन) 'गवे' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल. परंतु हें व्याख्यान देखील समंजस—शब्दार्थाला धरून—नाहीं. (तसा जर प्रक्रियाकौमुदीकारांच्या म्हणण्याचा वास्तविक आशय असता तर, त्यांनीं 'पदान्ते किम् ? गवे' असें आपल्या ग्रन्थांत न म्हणतां 'अवङादेशे कृते सति गवि इत्यस्य स्थाने गवे इति स्यात्' असें म्हटलें असतें. म्हणून खण्डनकारानें केलेलें व्याख्यान प्रक्रिया-कौमुदींत जे शब्द वापरले आहेत त्यांच्या अर्थाला धरून नसल्यामुळें व त्या प्रत्युदाहरणाचें कसें तरी समर्थन करण्याकरितां केलें असल्या-मुळें, तें व्याख्यान बरोबर मानतां येत नाहीं असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

मनोरमा—"इन्द्रे च" आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदम् । "इन्द्रे च नित्यम्" इति पाठस्तु भाष्यासंमतत्वादुपेक्षितः ।।

'इन्द्रे च' सू. ८९ हें सूत्र मुद्दाम आरंभिलें असल्यामुळें, या सूत्राच्या आरंभसामर्थ्यानें या सूत्रान्वयें होणारा अवङादेश नित्य होतो. ('अवङ् स्फोटायनस्य' या पूर्वसूत्रांत 'एङः पदान्तादति' या सूत्रांतून 'अति' या पदाची अनुवृत्ति होत नसून 'इको यणचि' या सूत्रांतून 'अचि' या पदाची अनुवृत्ति होत असल्यामुळें, 'गो' या शब्दापुढें 'इन्द्र' हा अजादि शब्द आला असतां त्या सूत्रानेंच 'गो' यांतील 'ओ' चे जागीं अवङादेश होऊं शकतोच. पण त्या सूत्रानें होणारा अवङादेश विकल्पेंकरून होणारा असल्यामुळें, तसा विकल्पेंकरून अवङादेस न व्हावा याकरितां प्रकृत सूत्र मुद्दाम पठित

केलें आहे आणि या सूत्राच्या आरंभसामर्थ्यानें या सूत्रान्वयें होणारा अवङादेश विकल्पेंकरून न होतां नित्य होतो.) 'इन्द्रे च नित्यम्' असा जो प्रकृत सूत्राचा पाठ (काशिकावृत्तींत व प्रक्रियाकौमुदींत) दिला आहे तो भाष्यकारांना संमत नसल्यामुळें (व भाष्यांत 'इन्द्रे च' असाच सूत्रपाठ असल्यामुळें) त्या पाठाची उपेक्षा केली आहे, म्हणजे त्या पाठाचा स्वीकार केला नाहीं.

शब्दरत्न--- भाष्यासंमतत्वादिति । "इन्द्रे इति सामर्थ्यान्नित्यम्" इति तदुक्तेरिति भावः ।।

'भाष्यासम्मतत्वादुपेक्षितः' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'इन्द्रे इति सामर्थ्यान्नित्यम्,' म्हणजे प्रकृत सूत्रांत 'इन्द्र' हें अजादि पद घालून तें सूत्र मुद्दाम पठित केलें असल्यामुळें, त्या सूत्राच्या आरंभसामर्थ्यानें नित्य अवङादेश होतो, असें भाष्यकारांनीं म्हटलें असल्यामुळे, 'इन्द्रे च नित्यम्' हा जो प्रकृत सूत्राचा पाठ दिला आहे तो स्वीकारार्ह नाहीं. (पण शब्दरत्नांत दिलेलें हें वचन सध्यां उपलब्ध असलेल्या छापील भाष्यप्रतींत आढळत नाहीं. प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत 'इन्द्रादौ' हें वार्तिक पठित करून भाष्यकारांनीं 'इन्द्रादाविति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । गवेन्द्र यज्ञे वीहीलि । तर्हि वक्तव्यम् ? । न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते इन्द्रेऽचीति । कथं तर्हि ? । अचि भवति । कतरस्मिन् ? । इन्द्रेऽचीति ।' एवढेंच त्या भाष्यांत म्हटलें आहे. कदाचित् शब्दरत्नकारांजवळ असलेल्या भाष्यप्रतींत किंवा इतर सूत्रावरील भाष्यांत हें वचन असेल.)

।। अथ प्रकृतिभावः ।।

मनोरमा---एहि कृष्णेति । "दूराद्धूते च" इति प्लुतः । यत्तु कृष्ण ३ एहीति प्राचोक्तं तन्न, "दूराद्धूते च" इत्यादौ "वाक्यस्य टेः--" इत्यधिकारात् ।।

('प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' सू. ९० या सूत्रावरील कौमुदींत प्लुताचें) 'एहि कृष्ण ३' हें जें उदाहरण दिलें आहे त्या उदाहरणांत 'कृष्ण' यांतील अन्त्य अकार 'दूराद्धूते च' सू. ९५ या सूत्रानें प्लुत झाला आहे. या सूत्रावरील प्रक्रियाकौमुदींत 'कृष्ण ३ एहि' हें जें प्लुताचें उदाहरण दिलें आहे तें बरोबर नाहीं, कारण 'दूराद्धूते च' इत्यादि सूत्रांत 'वाक्यस्य टे: प्लुत उदात्त:' सू. ९३ या अधिकारसूत्राची अनुवृत्ति आहे, म्हणजे त्या अधिकारांत 'दूराद्धूते च' इत्यादि सूत्रें पठित आहेत. (त्यामुळें 'कृष्ण एहि' या वाक्यांत 'कृष्ण' हा शब्द वाक्याच्या शेवटीं नसल्यामुळें त्याचा अन्त्य अकार प्लुत होऊं शकत नाहीं व त्यामुळें येथें प्रकृत सूत्रानें प्रकृतिभाव होऊं शकत नाहीं व 'वृद्धिरेचि' सू. ७२ या सूत्रानें वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'कृष्णैहि' असा संधियुक्त प्रयोग होऊं शकतो. म्हणून 'एहि कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति' हेंच कौमुदींत दिलेलें उदाहरण योग्य आहे, कारण या उदाहरणांत 'कृष्ण' हें संबुद्धयन्त पद 'एहि कृष्ण' या वाक्याच्या शेवटीं असल्यामुळें, त्याचा टि-अन्त्य अकार-प्लुत होतो व त्यामुळें प्रकृत सूत्रानें प्रकृतिभाव होतो आणि 'अक: सवर्णे दीर्घ:' सू. ८५ या सूत्रानें होणारा सवर्ण-दीर्घरूप एकादेश होत नाहीं.)

शब्दरत्न---प्लुत इति । प्रकृतिभाववचनसामर्थ्यादेव प्लुतस्य तत्र नासिद्धत्वमिति भाव: ।।

'इति प्लुत:' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, (जरी प्लुताचें विधान करणारीं सूत्रें त्रिपादींत पठित आहेत व 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ या सूत्रान्वयें सपादसप्ताध्यायीच्या दृष्टीनें त्रिपादी असिद्ध आहे तरी, 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' या प्रकृत सापादिक सूत्रांत प्लुताचा अनुवाद करून त्यापुढें अच् आला असतां नित्य प्रकृतिभाव होण्याचें विधान केलें असल्यामुळें, त्या) प्रकृतिभावाचें विधान करणाऱ्या वचनाच्या सामर्थ्यानें प्रकृत

सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें प्लुत (त्रैपादिक सूत्रांनीं होणारा असून देखील) असिद्ध ठरत नाहीं. (जर प्लुत असिद्ध ठरला असता तर 'एहि कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति' या कौमुदींत दिलेल्या उदाहरणांत इष्ट प्रकृतिभाव न होतां संधि होऊन 'अकः सवर्णे दीर्घः' सू. ८५ या सूत्रानें सवर्ण दीर्घ होण्याची आपत्ति आली असती.)

मनोरमा––चक्र्यत्रेति। इह "स्कोः–" इति कलोपो न, यणः कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वात्, स्थानिवद्भावाच्च। "पूर्वत्रासिद्धीये न–" इति तु नास्ति, "तस्य दोषः संयोगादिलोप–" इत्याद्युक्तेः॥

('इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ऱ्हस्वश्च' सू. ९१ या सूत्रावरील कौमुदींत 'चक्रि अत्र चक्र्यत्र' असें जें उदाहरण दिलें आहे त्या उदाहरणांतील) 'चक्र्यत्र' या स्थलीं 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' सू. ३८० या सूत्रानें 'क्र्य्' या संयोगांतील आद्य ककाराचा लोप होत नाहीं; कारण कार्यकालपक्षांत बहिरङ्गपरिभाषान्वयें यणादेश असिद्ध ठरतो व दुसरें असें कीं, येथें स्थानिवद्भाव होत असल्यामुळें संयोगाच्या आदि असणाऱ्या ककाराचा लोप होत नाहीं. ('चक्री + अत्र' या स्थलीं 'इको यणचि' सू. ४७ या सूत्रानें 'चक्री' यांतील अन्त्य ईकाराचे जागीं यकार होऊन 'चक्र्य्+अत्र' अशी स्थिति होते. येथें 'क्र्य्' हा संयोग पूर्वपदाच्या अन्तीं असून त्या संयोगांत ककार हा आद्य वर्ण आहे. म्हणून 'स्कोः संयोगाद्योः' या सूत्रानें त्या ककाराचा लोप पावतो. पण तो लोप होत नाहीं याचें कारण दीक्षित असें देतात कीं, यण्कार्य हें 'चक्री' व 'अत्र' या दोन पदांच्या आश्रयानें होणारें कार्य असून पुढें असणाऱ्या 'अ' या अचाच्या निमित्तामुळें होणारें कार्य आहे. पण संयोगादिलोपकार्य 'चक्र्य्' या एकच पदाच्या आश्रयानें होणारें कार्य असून त्या कार्याला पुढें निमित्त असण्याची अपेक्षा नाहीं व 'क्र्य्' हा संयोग पदान्तीं आहे. एवढ्याच निमित्ताची संयोगादिककारलोपाला अपेक्षा

आहे. सारांश संयोगादिलोपकार्य एकपदाश्रित व अपरनिमित्तक असून यण्कार्य पदद्वयाश्रित व परनिमित्तक असल्यामुळें, संयोगादिलोप-कार्य यण्कार्याच्या मानानें अन्तरङ्ग ठरतें व यण्कार्य बहिरङ्ग ठरतें, आणि अन्तरङ्ग संयोगादिलोपकार्य करतेवेळीं पूर्वी झालेलें बहिरङ्ग यण्कार्य कार्यकालपक्षांत 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'–परि. ५०–या बहिरङ्गपरिभाषान्वयें असिद्ध ठरत असल्यामुळें व अशा रीतीनें यण्कार्य झालेंच नाहीं व 'चक्री+अत्र' अशीच स्थिति आहे आणि पदान्तीं 'क्य्' असा संयोगच नाहीं असें मानावें लागत असल्यामुळें, कार्यकालपक्षांत संयोगादि ककाराचा लोप होत नाहीं. पण यथोद्देशपक्ष मानल्यास, त्या पक्षांत 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' या सापादिक परिभाषेच्या दृष्टीनें त्रिपादी असिद्ध असल्यामुळें, म्हणजे त्रिपादीचा अभाव असल्यामुळें व अशा रीतीनें त्या पक्षांत त्या परिभाषेची त्रिपादींत उपस्थिति होणें शक्य नसल्यामुळें, 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ या वचनान्वयें सापादिक यण्कार्य प्रथम केल्यावर जेव्हां नंतर त्रैपादिक संयोगादिलोपकार्याची प्राप्ति होते तेव्हां 'क्य्' या संयोगांतील आद्य ककाराचा लोप कां होऊं नये अशी कोणी शंका केल्यास त्या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, 'चक्री अत्र' या स्थलीं 'इको यणचि' या सूत्रानें 'ई' चे जागीं जो यकार होतो तो संयोगादिलोपरूप पूर्वविधि करतेवेळीं ईकारच आहे असें 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' सू. ५० या सूत्रान्वयें स्थानिवद्भावानें मानावें लागत असल्यामुळें, 'चक्य्' असें रूप नसून 'चक्री' असेंच रूप आहे असें मानणें भाग पडतें. त्यामुळें पदान्तीं ककारादिसंयोग नाहीं असें मानावें लागत असल्यामुळें, यथोद्देशपक्षांत देखील ककाराचा लोप होत नाहीं. यावर शंकाकार अशी शंका करतो कीं, संयोगादिलोप हें त्रैपादिक कार्य असल्या-मुळे व त्रैपादिक कार्य करतेवेळीं अजादेशाचे ठिकाणीं, 'पूर्व-त्रासिद्धीये न स्थानिवत्' या वार्तिकान्वयें स्थानिवद्भाव करतां येत नसल्यामुळें, 'क्य्' या संयोगांतील आद्य ककाराचा लोप पावतो.

या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, संयोगादिलोप, लत्व व णत्व हीं तीन त्रैपादिक कार्य करतेवेळीं वरील प्रतिषेधक वार्तिक लागू पडत नाहीं या अर्थाचें) 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' हें वचन असल्यामुळें, प्रकृत स्थलीं 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' या वार्तिकाची प्रवृत्ति करतां येत नाहीं. (त्यामुळें ईकाराचे जागीं झालेला यकार ईकारच आहे असें स्थानिवद्भावानें मानावें लागत असल्यामुळें व अशा रीतीनें पदाच्या अन्तीं ककारादिसंयोग नाहीं असें मानणें भाग पडत असल्यामुळें, वरील उदाहरणांत ककाराचा लोप होत नाहीं. दीक्षितांच्या मतें कार्यकालपक्षांत बहिरङ्गपरिभाषा–परि. ५०–त्रिपादींत उपस्थित होते. पण शब्दरत्नकारांच्या मतें त्या पक्षांत देखील ती परिभाषा त्रिपादींत उपस्थित होत नाहीं, व हें मत मानल्यास, कार्यकाल-पक्षांत देखील संयोगादिककाराचा लोप होत नाहीं याला 'स्थानिव-त्वाच्च' हा जो द्वितीय हेतु मनोरमेंत दिला आहे तोच कारण मानलें पाहिजे.)

मनोरमा––"दूराद्धूते च" हूतमाह्वानं तच्च सम्बोधन-मात्रोपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह–दूरात्संबोधन इति। उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति–सक्तून् पिबेत्यादि ॥

'दूराद्धूते च' सू. ९५ या सूत्रांतील 'हूत' हा शब्द आव्हान–हांका मारणें किंवा बोलावणें–या अर्थाचा वाचक आहे तरी तो केवळ संबोधनाचें उपलक्षण आहे, म्हणजे तो केवळ संबोधनाचा वाचक आहे, हा आशय मनांत धरून या सूत्रावरील कौमुदींत 'दूरात्सम्बोधने यद्वाक्यम्' असें व्याख्यान केलें आहे. 'हूत' या शब्दाचा उपलक्षणानें 'संबोधन' असा अर्थ होतो असें जें व्याख्यान कौमुदींत केलें आहे त्या व्याख्यानानें निष्पन्न होणाऱ्या फलाचें 'सक्तून्पिब देवदत्त ३' हें उदाहरण प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत दिलें आहे. (या उदाहरणांत 'देवदत्त' हा शब्द वाक्याच्या शेवटीं

असून संबुद्धयन्त असल्यामुळें, प्रकृत सूत्रानें त्याचा 'टि'–अन्त्य अकार–प्लुत होतो. बालमनोरमेंत प्रकृत सूत्रांतील 'हूत' या पदाचा 'यत्र प्रदेशे स्थितस्य प्रयत्नोच्चारितं शब्दं बोध्यमानो न श्रृणोति किं त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तद्दूरं हूतमाव्हानं, भावे क्तः' असा अर्थ दिला आहे व पुढें असें म्हटलें आहे कीं, 'यदि तु आह्वानमेवात्र विवक्षितं स्यात् तर्हि एहि देवदत्तेत्यादौ आह्वानवाचकपदे सत्येव स्यात्। संबोधनपरत्वे तु तदन्यत्रापि भवतीत्यभिप्रेत्योदाहरति–सक्तूनिति।' या विषयाचें अधिक विवरण शब्दरत्नांत करण्यांत येईल.)

शब्दरत्न––उपलक्षणेति। एवं चासत्यप्याह्वाने भवतीति भावः।

मनोरमेंत 'हूतमाहूवानं तच्च सम्बोधनमात्रोपलक्षणम्' असें म्हटलें असल्यामुळें, जेथें संबोधनाचा प्रयोग करून आह्वान केलें नसलें तेथें देखील प्लुत होतो. ('सक्तून् पिब देवदत्त ३' या कौमुदींत दिलेल्या उदाहरणांत देवदत्ताला आह्वान करून जवळ बोलाविलें नसून केवळ 'सक्तून् पिब' असें त्याला संबोधित करून म्हटलें आहे. असें असून देखील, 'देवदत्त' या संबोधनांतील अन्त्य अकार प्लुत होतो. प्रकृत सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या 'हूत' या शब्दाचा 'आह्वान' असा अर्थ विवक्षित असता तर, 'एहि देवदत्त' इत्यादि वाक्यांत जसें 'एहि' हें आह्त्रानवाचक क्रियापद आहे तशा प्रकारचें आह्वानवाचक पद वाक्यांत असतांनाच प्लुत झाला असता. पण 'हूत' हा शब्द केवळ संबोधनाचें उपलक्षण असल्यामुळें, वाक्यांत तसें आह्त्रानवाचक पद नसलें तरी, वाक्याच्या अन्तीं असलेल्या संबोधनाचा टि प्लुत होतो.)

मनोरमा––"गुरोरनृतः" अपिशब्दो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थः। देवदत्तेति। अस्यंहीत्यादिः। एवमग्रेऽपि। सर्वः प्लुत इति। तथा च "अग्नीत्प्रेषणे परस्य च" इति सूत्रे भाष्यम्–"सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छताऽपि विभाषा कर्तव्यः" इति।

साहसम् = शास्त्रत्यागः, तदनिच्छताऽपि – शास्त्रमनुसन्धानेनापीत्यर्थ इति हरदत्तः । वैकल्पिकेष्वनुष्ठानक्लेशं धर्माधिक्यफलकमप्यशक्तत्वादनिच्छतेत्यर्थ इत्यन्ये । एतेन "द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव पुत्रेति" इति भागवतं व्याख्यातम्, प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात् । किं चेह पुत्रशब्दस्य वाक्यान्तत्वं नास्तीत्यपि सुवचम्, आख्यातप्राग्वर्तिनोऽप्यनुकरणसम्भवात् । अपि च अस्तु प्लुतः, प्रकृतिभावस्तु वैकल्पिकत्वान्मास्तु । तथा च "ई चाक्रवर्मणस्य" इति सूत्रे भाष्यम्– "ईग्रहणेन नार्थः वशा इयं वशेयमिति" । प्लुतप्रकृतिभावः सर्वोपि चाक्रवर्मणमते नास्तीति भावः । अपि च इह प्रकृतिभावोऽपि दुर्लभ एव, "अप्लुतवदुपस्थिते" इति सूत्रात् । उपस्थितं नामावैदिक इतिशब्दस्तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवत्स्यादिति हि तस्यार्थः । एवं चतुर्धापि निर्वाहे स्पष्टे आर्षप्रयोग इति श्रीधरोक्तिर्नादर्तव्या ।।

'गुरोरनृतोऽनन्त्यस्यापि' सू. ९७ या सूत्रांत 'अपि' शब्दाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, वाक्यांतील 'टि'–अन्त्य अच्–गुरु असला किंवा लघु असला तरी तो प्लुत होतो, म्हणजे 'अन्त्यस्य तु गुरोरगुरोश्च प्लुतः स्यात्' असा अर्थ होतो. या सूत्रावरील कौमुदींत 'देवदत्त' हें जें उदाहरण दिलें आहे त्यापूर्वी 'एहि' हें क्रियापद अध्याहृत आहे. (कारण तसें न मानल्यास, 'देवदत्त' या उदाहरणांत क्रियापद नसल्यामुळें, 'एकतिङ् वाक्यम्' या वचनान्वयें होणारी वाक्यसंज्ञा 'देवदत्त' या सुटया शब्दाला होणार नाहीं व त्यामुळें 'वाक्यस्य टेः' या अधिकारांत पठित असलेल्या प्रकृत सूत्रानें 'देवदत्त' यांत अन्तीं नसणारे गुरु अच् व अन्त्य लघु अच् पर्यायानें प्लुत होणार नाहींत. तसेंच कौमुदींत प्रकृत प्रकरणांत) पुढें दिलेल्या उदाहरणांत देखील 'एहि' हें क्रियापद त्या उदाहरणांपूर्वी अध्याहृत आहे असें समजावें. प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत 'तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते' असें जें म्हटलें आहे त्याला 'अग्नीत्प्रेषणे परस्य च' सू. ८. २. ९२. या सूत्रावरील भाष्यांतील 'सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छताऽपि विभाषा

कर्तव्य:' हें वचन प्रमाण आहे. (वास्तविक त्या भाष्यांत 'सर्व एव प्लुत: साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्य:' असें वार्तिक पठित केलें आहे. या भाष्यवचनांतील) 'साहसम्' या पदाचा 'शास्त्रत्याग:,' व 'तदनिच्छताऽपि' याचा 'शास्त्रमनुरुन्धानेनापि', म्हणजे शास्त्र पाळणाऱ्यानें देखील, असा अर्थ आहे असें हरदत्तानें म्हटलें आहे. इतर वैयाकरण 'अनिच्छता' या पदाचा असा अर्थ करतात कीं, वैकल्पिक विधीचें अनुष्ठान केल्यानें जे क्लेश होतात त्यामुळें अधिक पुण्य लाभतें तरी, अशक्तपणामुळें ज्याला तसे क्लेश करून अधिक पुण्य प्राप्त करून घेण्याची इच्छा नाहीं त्यानें प्लुताचें उच्चारण न केलें तरी चालतें. (सारांश हरदत्ताच्या म्हणण्याप्रमाणें वरील भाष्यवचनाचा असा अर्थ होतो कीं, पाणिनीय शास्त्राच्या अनुरोधानें वागणाऱ्या पुरुषानें देखील प्लुत सर्वत्र विकल्पेंकरून उच्चारावा—म्हणजे प्लुताचें उच्चारण करणें किंवा न करणें हें त्याच्या इच्छेवर अवलंबून आहे व त्यानें वाटल्यास प्लुत उच्चारावा, न वाटल्यास प्लुत उच्चारूं नये, आणि त्यानें प्लुताचें उच्चारण न केल्यानें त्याचे पदरीं कांहीं दोष येत नाहीं—आणि कैयटानें देखील वरील भाष्यवचनाचा 'शास्त्रत्याग: साहसम्। तेन शास्त्रमत्यजताऽभियुक्तस्मरणात्सर्व: प्लुतो विभाषा विधेय इत्यर्थ:।' असाच अर्थ केला आहे. हरदत्ताच्या व कैयटाच्या व्याख्यानावरून हें स्पष्ट होतें कीं, सर्वत्र प्लुत विकल्पेंकरून होतो. पण इतर वैयाकरण त्या भाष्यवचनाचा असा अर्थ करतात कीं, जरी प्लुताचें उच्चारण केल्यानें अधिक पुण्य लाभतें तरी, ज्याला अशक्तपणामुळें प्लुताचें उच्चारण करण्याचें सामर्थ्य नाहीं त्यानें प्लुत उच्चारला नसतां त्याला कांहीं दोष घडत नाहीं. हा द्वितीय अर्थ मानल्यास, ज्याला प्लुताचें उच्चारण करण्याचें सामर्थ्य आहे त्यानें प्लुत उच्चारलाच पाहिजे असा अर्थ निष्पन्न होऊन विकल्पाची सिद्धि होत नाहीं. म्हणून भाष्यवचनाचा जो प्रथम अर्थ केला आहे तोच मानणें योग्य आहे.) प्लुतविधि वैकल्पिक असल्यामुळें, 'द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव पुत्रेति' या भागवत-

वचनांतील 'पुत्रेति' हा प्रयोग साधु ठरतो. (या भागवतांतील श्लोकांवर टीका करितांना श्रीधरानें जें म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं 'पुत्र' हा शब्द संबोधन असल्यामुळें, 'दूराद्धूते च' सू. ९५ या सूत्रान्वयें त्याचा अन्त्य अच् प्लुत होतो व त्यामुळें 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' सू. ९० या सूत्रानें 'पुत्र इति' असा प्रकृतिभाव व्हावयास पाहिजे होता. पण तसा प्रकृतिभाव न करितां 'आद्गुणः' सू. ६९ या सूत्रानें संधि करून 'पुत्रेति' असा जो प्रयोग केला आहे तो आर्ष आहे. परंतु दीक्षित म्हणतात कीं, प्लुतविधि वैकल्पिक असल्यामुळें, 'पुत्र' यांतील अन्त्य अकार प्लुत न मानल्यानें संधि करण्यांत कांहीं प्रत्यवाय येत नाहीं व 'पुत्रेति' हा प्रयोग साधु ठरतो आणि म्हणून तो आर्ष प्रयोग आहे असें जें श्रीधरानें म्हटलें आहे तें म्हणणें योग्य ठरत नाहीं.) दुसरें असें कीं, वरील भागवतांतील श्लोकांत 'पुत्र' हा शब्द वाक्याच्या शेवटीं नाहीं असें देखील म्हणणें योग्य ठरतें; कारण ('पुत्र एहि' या वाक्यांतील 'एहि' या) क्रियापदाच्या पूर्वीं असणाऱ्या 'पुत्र' या शब्दाचें वरील श्लोकांत अनुकरण केलें आहे असा देखील संभव आहे (व 'पुत्र' हा शब्द अनुकरण मानल्यानें अनुकरण हें अनुकार्याच्या अर्थाचें केवळ बोधक असल्यामुळें त्याला संबोधनसंज्ञा होऊं शकत नाहीं व त्यामुळें त्या शब्दांतील अन्त्य अचाला 'दूराद्धूते च' या सूत्रानें होणारा प्लुत होत नाहीं.) तिसरें असें कीं, 'पुत्र' यांतील अन्त्य अच् प्लुत मानला तरी, प्रकृतिभाव करणें वैकल्पिक असल्यामुळें, प्रकृत स्थलीं प्रकृतिभाव केला नाहीं (व संधि केला आहे असें देखील म्हणतां येतें. प्लुतनिमित्तक) प्रकृतिभाव करणें वैकल्पिक आहे हें मानण्यास 'ई चाक्रवर्मणस्य' सू. ६-१-१३० या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं 'ईग्रहणेन नार्थः वशा इयं वशेयमिति' असें जें म्हटलें आहे, तें प्रमाण आहे, व त्या भाष्याचा असा भावार्थ आहे कीं, चाक्रवर्मणाच्या मतें प्लुतामुळें होणारा प्रकृतिभाव

कोठेंहि केला जात नाहीं. (त्यामुळें 'पुत्र' यांतील अन्त्य अच् प्लुत मानला तरी, येथें जो प्रकृतिभाव केला नाहीं तो चाक्रवर्मणाच्या मतान्वयें योग्य ठरतो. सारांश वरील भाष्यान्वयें प्रकृतिभाव वैकल्पिक ठरत असल्यामुळें तो प्रकृत स्थलीं केला नाहीं व त्यामुळें 'पुत्रेति' हा संधियुक्त प्रयोग साधु ठरतो हें उघड आहे.) चवथें असें कीं, 'अप्लुतवदुपस्थिते' सू. ९८ हें सूत्र असल्यामुळें, 'पुत्रेति' या स्थलीं प्रकृतिभाव होणें दुर्लभ–अशक्य–आहे. त्या सूत्रांतील 'उपस्थित' या शब्दाचा 'अवैदिक इति हा शब्द' असा अर्थ आहे व तसा अवैदिक 'इति' शब्द प्लुतापुढें आला असतां प्लुत अप्लुता-सारखा होतो असा त्या सूत्राचा अर्थ आहे. (त्यामुळें 'पुत्र' यांतील अन्त्य अकार प्लुत मानला तरी, त्यापुढें 'इति' हा अवैदिक–पुराणोक्त–शब्द असल्यामुळें, प्लुत अप्लुतासारखा होतो आणि म्हणून येथें प्रकृतिभाव पावतच नाहीं व 'पुत्रेति' हा संधियुक्त प्रयोगच साधु ठरतो.) अशा रीतीनें वर दिलेल्या चार कारणांच्या योगानें 'पुत्रेति' हा प्रयोग स्पष्टपणें साधु ठरत असल्यामुळें, तो आर्षप्रयोग आहे असें जें श्रीधरानें म्हटलें आहे तें स्वीकारार्ह नाहीं.

शब्दरत्न—एहीत्यादिरिति । "वाक्यस्य टेः" इत्युक्तेरिति भावः । हरदत्त इति । कैयटोऽप्येवम् । अत्र पक्षे "विभाषा पृष्ट–" इत्यत्र विभाषाग्रहणमवयुत्यानुवादः । "अविद्वांसः प्रत्यभिवादे–" इत्यादि पस्पशास्थं भाष्यमपि वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानौचित्येन शास्त्राज्ञाननिन्दापरं बोध्यम् । आख्यातप्रागिति । पुत्र एहीति वाक्यस्थस्येत्यर्थः । अनुकरणे दूरात्संबोधनत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । वैकल्पिकत्वादिति । अस्य अप्लुतवद्भावस्य वैकल्पिकत्वेन तत्पक्षे स्याभावेन तत्त्वमित्यर्थः । प्लुतप्रकृतिभाव इति । तस्य मते अप्लुतवद्भावोक्तेरिति भावः । एतेन चाक्रवर्मणस्याचार्यस्याप्लुत-वदित्येव भाष्योक्तेरिदं सर्वं चिन्त्यमित्यपास्तम् । प्रकारान्त-रेणाप्यप्लुतवद्भावोऽत्रेत्याह– अपि चेति । अवैदिक इति । अस्य पुराणस्थत्वेनावैदिकत्वं स्पष्टमेव ॥

'एहीत्यादिः' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, ('वाक्यस्य टेः' सू. ९३ या अधिकार सूत्रांत) 'वाक्यस्य टेः' असें म्हटलें आहे. ('वाक्यस्य टेः' या अधिकारांत प्रकृत सूत्र देखील पठित असल्यामुळें, 'एहि देवदत्त' असें वाक्य असलें तरच 'देवदत्त' हा शब्द त्या वाक्याच्या शेवटीं असल्यामुळें त्याचा टि–अन्त्य अकार–प्लुत होतो. 'देवदत्त एहि' असें वाक्य असल्यास, 'देवदत्त' हा शब्द त्या वाक्याच्या अन्तीं नसल्यामुळें, त्याचा 'टि' प्लुत होऊं शकत नाहीं. येथें हें लक्षांत ठेवावें कीं, 'पदसमूहो वाक्यम्' हा पक्ष दीक्षितांस व शब्दरत्नकारांस मान्य नसून 'एकतिङ् वाक्यम्' हाच पक्ष त्यांना मान्य आहे.) हरदत्तानें जसें मनोरमेंत दिलेल्या भाष्यवचनाचें व्याख्यान केलें आहे तसेंच व्याख्यान कैयटानें देखील केलें आहे. (कैयटानें केलेलें व्याख्यान मनोरमेंत दिलेंच आहे. प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत 'प्राचामिति योगो विभज्यते । तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते' असें दीक्षितांनी म्हटलें आहे. त्यांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, 'प्राचाम्' असा योगविभाग करून त्यांत 'वाक्यस्य टेः प्लुतः' या पूर्व सूत्रांतून 'प्लुतः' या पदाची अनुवृत्ति केल्यानें, 'प्राचां मते प्लुतो भवति, नान्यमते' असा त्या योगविभागाचा अर्थ होतो व हा योगविभाग सर्व प्लुतप्रकरणाला लागू केल्यानें, सर्वत्र प्लुत विकल्पें-करून होतो असा अर्थ निष्पन्न होतो आणि त्यामुळें 'अग्नीत्प्रेषणे' ८.२.९२ या सूत्रावरील भाष्यांत 'सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्यः' हें जें वार्तिक पठित केलें आहे तें मानण्याची कांहीं गरज राहत नाहीं. पण भाष्यकारांनीं प्रकृत सूत्राचा तसा योगविभाग केला नाहीं व या सूत्रावरील भाष्यांत त्यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, या सूत्रांत 'प्राचाम्' या पदाचें ग्रहण अशाकरितां केलें आहे कीं, या सूत्रानें होणारा प्लुत विकल्पेंकरून व्हावा. या भाष्यांत ८.२.८६ भाष्यकार म्हणतात– 'अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ? । प्राग्वचनं विभाषार्थम् । प्राग्वचनं क्रियते । किं प्रयोजनम् ? । विभाषार्थम्, विभाषा यथा स्यात् ।' या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें

कीं, प्रकृत सूत्रानें होणारा प्लुत विकल्पेंकरून होतो एवढेंच भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे व सर्वत्र प्लुत विकल्पेंकरून होतो असें त्यांनीं या भाष्यांत म्हटलें नाहीं, व म्हणूनच 'अग्नीत्प्रेषणे' या पुढील सूत्रावरील भाष्यांत सर्वत्र प्लुत विकल्पेंकरून होतो हा सिद्धान्त सांगण्याच्या हेतूनें त्यांनीं वरील वार्तिक पठित केलें आहे. म्हणून शंकाकार अशी शंका करतो कीं, दीक्षितांनीं प्रकृत सूत्राचा 'प्राचाम्' असा योगविभाग करून सर्वत्र प्लुत विकल्पेंकरून होतो असें जें म्हटलें आहे तें बरोबर मानल्यास, 'विभाषा पृष्ट-प्रतिवचने हेः' या पुढील सूत्रांत 'हि' हा विकल्पेंकरून प्लुत व्हावा याकरितां 'विभाषा' या पदाचें जें ग्रहण केलें आहे तें व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते; कारण सर्वच प्लुत जर विकल्पेंकरून होतो तर, 'हि' हें पद देखील आपोआपच विकल्पेंकरून प्लुत होईल व त्यामुळें त्या सूत्रांत 'विभाषा' या पदाचें ग्रहण करण्याची कांहींच गरज नव्हती. पण त्या सूत्रांत त्या पदाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें दीक्षितांचें म्हणणें बरोबर मानतां येत नाहीं. या शंकेवर शब्दरत्न-कार असें उत्तर देतात कीं, दीक्षितांनीं 'प्राचाम्' असा योगविभाग करून सर्वत्र प्लुत विकल्पेंकरून होतो असा जो पक्ष मानला आहे) त्या पक्षांत असें मानलें पाहिजे कीं, 'विभाषा पृष्टप्रतिवचने' या सूत्रांतील 'विभाषा' हें पद ('प्राचाम्' या योगविभागानें जो सर्वत्र प्लुत विकल्पेंकरून होतो त्याचाच) पृथक अनुवाद करणारें आहे. (वास्तविक त्या सूत्रांत 'विभाषा' हें पद घातलें नसतें तरी चाललें असतें व त्या सूत्रानें होणारा प्लुत 'प्राचाम्' या योगविभा-गान्वयें वैकल्पिक ठरलाच असता. म्हणून त्या सूत्रांतील 'विभाषा' हें पद 'प्राचाम्' या योगविभागानें सिद्ध होणाऱ्या 'सर्वः प्लुतो विकल्प्यते' या विधानाचें केवळ अनुवादक आहे असें मानावें असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. पुन्हा शंकाकार अशी शंका करतो कीं, 'अविद्वांसः प्रत्यभिवादे' या पस्पशाह्निकांतील भाष्यावरून प्लुतविधि नित्य ठरत असल्यामुळें, सर्वत्र प्लुत विकल्पें-

करून होतो असें जें दीक्षितांनीं म्हटलें आहे तें त्या भाष्याच्या विरुद्ध ठरतें. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं,) ‘ अविद्वांसः प्रत्यभिवादे ’ इत्यादि पस्पशान्हिकांतील भाष्य देखील, विधि वैकल्पिक असला तरी तशा विधीचें अनुष्ठान करणें उचित आहे याचें प्रतिपादन करणारें असून व्याकरणशास्त्रासंबंधानें असलेल्या अज्ञानाची निंदा करणारें आहे हें जाणावें. (त्या भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात–‘ अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् । अभिवादे स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ।’ या भाष्याचा अर्थ हा आहे कीं, प्रत्यभिवादनाच्या वेळीं व्याकरणशास्त्र न जाणणाऱ्या ज्या गुरूला नामांमध्यें प्लुत करून उच्चारण कसें करावें हें माहीत नसतें त्या गुरूपुढें प्रवास आटोपून परत आलेल्या शिष्यानें, ज्याप्रमाणें स्त्रियांपुढें ‘ हा मी आलो ’ असा नामगोत्रनिर्देश न करितां उच्चार केला जातो तसाच उच्चार करावा. स्त्रियांपुढें जसा नमस्कार केला जातो तशा प्रकारचा नमस्कार आपल्या शिष्यांनीं आपणांस करूं नये याकरितां व्याकरणशास्त्राचें अध्ययन करणें आवश्यक आहे. शंकाकार म्हणतो कीं, या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, प्लुत उच्चारणें हा नित्यविधि आहे. पण शब्दरत्न-कार म्हणतात कीं, प्लुतविधि नित्य आहे या अर्थाचें प्रतिपादन करणारें वरील भाष्य नसून, ज्यांना व्याकरणशास्त्राचें अज्ञान आहे त्यांची केवळ निंदा करणारें तें भाष्य आहे. जर प्लुतविधि नित्य असता तर, भाष्यकारांनीं ‘ विभाषा पृष्टप्रतिवचने ’ या सूत्राचा ‘ विभाषा ’ असा योगविभाग करून सर्वत्र प्लुत विकल्पेंकरून होतो असे जें ‘ अग्नीत्प्रेषणे ’ सू. ८-२-९२ या सूत्रावरील भाष्यांत म्हटलें आहे तसें म्हटलें नसतें व त्या अर्थाचें वार्तिक देखील पठित केलें नसतें. पण तसा त्यांनीं योगविभाग केला असल्यामुळें व वरील वार्तिक पठित केलें असल्यामुळें, सर्वत्र प्लुत विकल्पेंकरून होतो हाच भाष्यसिद्धान्त ठरतो आणि म्हणून पस्पशान्हिकांतील वरील भाष्य व्याकरणशास्त्र-

विषयक अज्ञानाची निंदा करणारें भाष्य आहे असेंच मानणें योग्य आहे. म्हणून प्लुतविधि नित्यविधि ठरत नसल्यामुळें, 'पुत्र' यांतील अन्त्य अकार प्लुत न केल्यानें प्रकृतिभावाची प्राप्तीच होत नाहीं व 'पुत्रेति' हा संधियुक्त प्रयोग साधु ठरतो असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे असें शब्दरत्नकार म्हणतात.) मनोरमेंतील 'आख्यातप्राग्वर्तिन:' या पदाचा 'पुत्र एहि' या वाक्यांत असलेला 'पुत्र' हा शब्द होय व तो 'पुत्र' शब्द (व्यासानें उच्चारलेल्या शब्दाचें) अनुकरण मानल्यानें त्याला संबोधनसंज्ञा होऊं शकत नाहीं (आणि त्यामुळें 'दूराद्धूते च' सू. ९५ या सूत्रान्वयें त्या अनुकरणांतील अन्त्य अकाराला प्लुताची प्राप्तीच होत नाहीं) असें देखील जाणावें. 'प्रकृतिभावस्तु वैकल्पिकत्वान्मास्तु' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, ('ई चाक्रवर्मणस्य' सू. ९९ या सूत्रानें होणारा) अप्लुतवद्भाव वैकल्पिक असल्यामुळें, त्या अप्लुतवद्भाव-पक्षांत प्रकृतिभाव होऊं शकत नाहीं व त्यामुळें प्लुताच्या आश्रयानें होणारा प्रकृतिभाव देखील वैकल्पिक ठरतो. (चाक्रवर्मणाच्या मतें प्लुत ईकारापुढें अच् आला असतां तो प्लुत ईकार अप्लुतवत् होतो असा जरी 'ई ३ चाक्रवर्मणस्य' सू. ९९ या सूत्राचा आपातत: अर्थ होतो तरी, 'ईग्रहणेन नार्थ: । अविशेषेण चाक्रवर्मणस्याचार्यस्याप्लुतवत् भवति' असें 'ई चाक्रवर्मणस्य' ६-१-१३० या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं म्हटलें असल्यामुळें, कोणत्याहि प्लुत अचापुढें अच् आला असतां, तो प्लुत अच् आचार्य चाक्रवर्मणाच्या मतें अप्लुतवत् होतो असा त्या सूत्राचा अर्थ निष्पन्न होतो. पण इतर आचार्यांच्या मतें प्लुत अच् अप्लुतवत् होत नाहीं. अशा रीतीनें चाक्रवर्मणाच्या व इतर आचार्यांच्या मतांत फरक असल्यामुळें, अप्लुतवद्भाव वैकल्पिक ठरतो. त्यामुळें अप्लुत-वद्भावपक्षांत – प्लुत अप्लुतासारखा होतो या पक्षांत – 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' सू. ९० या सूत्रानें होणारा प्लुतनिमित्तक प्रकृतिभाव होऊं शकत नाहीं व प्लुतपक्षांतच तो होऊं शकतो. अशा रीतीनें

एका पक्षांत प्लुतनिमित्तक प्रकृतिभाव नित्य होत असून दुसऱ्या पक्षांत तो मुळींच होऊं शकत नसल्यामुळें, प्लुतनिमित्तक प्रकृतिभाव देखील वैकल्पिक ठरतो. त्यामुळें 'पुत्र' यांतील अन्त्य अकार प्लुत मानला तरी, प्लुतनिमित्तक प्रकृतिभाव वैकल्पिक असल्यामुळें, 'पुत्रेति' हा संधियुक्त प्रयोग साधु ठरतो व त्यामुळें तो आर्ष प्रयोग आहे असें मानण्याचें कांहीं कारण नाहीं.) 'प्लुतप्रकृतिभाव: सर्वोऽपि चाक्रवर्मणमते नास्ति' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, चाक्रवर्मणाच्या मतें (भाष्यकारांनीं म्हटल्याप्रमाणें) सर्वच प्लुत अप्लुतासारखा होतो. म्हणून चाक्रवर्मणाच्या मतें प्लुत अप्लुतवत् होतो एवढेंच भाष्यकारांनीं म्हटलें असल्यामुळें, प्रकृतिभाव वैकल्पिक ठरतो इत्यादि जें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे तें बरोबर मानतां येत नाहीं असें जे कोणी म्हणतात त्यांचेंच म्हणणें वरील विवेचनावरून चूक ठरतें. (खण्डनकाराचें असें म्हणणें आहे कीं, 'ई चाक्रवर्मणस्य' या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं एवढेंच म्हटलें आहे कीं, चाक्रवर्मणाच्या मतें सर्वच प्लुत अप्लुतासारखा होतो. पण प्लुत अप्लुतासारखा झाल्यानें प्लुतनिमित्तक प्रकृतिभाव देखील होत नाहीं असें भाष्यकारांनीं कोठेंहि म्हटलें नाहीं. त्यामुळें प्लुतनिमित्तक प्रकृतिभाव विकल्पेंकरून होतो असें जें दीक्षितांनीं म्हटलें आहे तें अयोग्य ठरतें. यावर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, प्लुताच्या निमित्तामुळें प्रकृतिभाव होत असल्यामुळें, प्लुत अप्लुतासारखा होतो असें म्हटल्यानेंच अप्लुतवद्भावपक्षांत प्रकृतिभाव होत नाहीं हें आपोआपच सिद्ध होतें आणि म्हणून प्लुत अप्लुता-सारखा झाला असतां, प्रकृतिभाव होत नाहीं असें स्पष्टपणें वेगळें म्हणण्याची भाष्यकारांना गरज वाटली नाहीं. सारांश चाक्रवर्मणाच्या मतें प्लुतनिमित्तक प्रकृतिभाव वर सांगितल्या-प्रमाणें कोठेंहि होत नसून इतर आचार्यांच्या मतें तो सर्वत्र होत असल्यामुळें, प्लुतनिमित्तक प्रकृतिभाव आचार्यांच्या मतभेदामुळें वैकल्पिक ठरतो हें उघड आहे. त्यामुळें 'पुत्र' यांतील

अन्त्य अकार प्लुत मानला तरी, प्लुतनिमित्तक प्रकृतिभाव वैकल्पिक असल्यामुळें तो न केल्यास, 'पुत्रेति' हा संधियुक्त प्रयोग साधु ठरतो.) 'पुत्रेति' या उदाहरणांत इतर रीतीनें देखील ('पुत्र' यांतील अन्त्य प्लुत अकार) अप्लुतवत् होतो हें सिद्ध करण्याच्या हेतूनें दीक्षितांनीं मनोरमेंत 'अपि च इह प्रकृतिभावोऽपि दुर्लभ एव। अप्लुतवदुपस्थिते इति सूत्रात्' ही पंक्ति लिहिली आहे. (या पंक्तीचें विवरण मनोरमेंत केलेंच आहे.) 'पुत्रेति' या उदाहरणांत 'इति' हा शब्द अवैदिक आहे असें जें दीक्षितांनी मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, तो पुराणोक्त शब्द असल्यामुळें, म्हणजे भागवतपुराणांतील प्रयोगांत तो शब्द असल्यामुळें, (व वैदिक प्रयोगांतील तो शब्द नसल्यामुळें) तो वैदिक शब्द नाहीं हें अगदीं स्पष्ट होतें.

मनोरमा—द्विवचनमिति "सुप्तिङन्तम्" इति अन्तग्रहणेन "सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति" इति ज्ञापितत्वादिति भावः। तेनेह न, कुमार्योर्वध्वोश्चागारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति। स्पष्टं चेदं भाष्यादौ। द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्यादिति तु प्राचः प्रमाद एव। हरी एताविति। इह शाकलं न, "प्लुतप्रगृह्या–" इत्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तम्। अत्र वृत्तिकारः। "माणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति पठित्वा मणीव, रोदसीव, दम्पतीव, जम्पतीवेत्युदाजहार। तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटहरदत्तादयः। एवं स्थिते—

"मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम" ॥

इति भारतप्रयोगं समर्थयते। इवार्थ इति। वशब्द इति। "वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययम्" इति मेदिनी ॥

"व वा यथा तथेवैवं साम्ये" इत्यमरग्रन्थव्याख्यावसरे "शात्रवं व पपुर्यशः" इति कालिदासप्रयोगस्याभियुक्तैरुदाहृतत्वात्, "कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानि" इत्यादिदर्शनाच्चेति भावः।

यत्तु पाठान्तरं "वद्वा यथा तथा" इत्यादि तदयुक्तम्, नामलिङ्गानुशासनप्रक्रमे तद्धितवतेरननुगुणत्वात्, अपत्यसमूहादिपर्यायमध्ये ऽण्फिञ्वुञादीनामनुक्तेश्च ॥

('ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' सू. १०० या सूत्राचें कौमुदींत व्याख्यान करितांना 'द्विवचनान्तम्' असें न म्हणतां) 'द्विवचनम्' असें जें म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, सुप्तिङन्तं पदम्' सू. २९ या सूत्रांत 'अन्त' शब्दाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति'—म्हणजे संज्ञाविधायक सूत्रांत प्रत्ययाचें ग्रहण केलें असल्यास तो प्रत्यय प्रत्ययान्ताचा वाचक होत नाहीं व केवळ प्रत्ययाचाच वाचक होतो—परि. २७—ही परिभाषा ज्ञापित होते. ('प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्'—परि. २३—या परिभाषान्वयें 'सुप्' व 'तिङ्' या प्रत्ययवाचक शब्दांचा सुबन्त व तिङन्त असा अर्थ होऊं शकतोच. मग 'सुप्तिङन्तं पदम्' या सूत्रांत 'अन्त' या शब्दाचें ग्रहण कां केलें आहे ? तें ग्रहण व्यर्थ ठरूं पाहते. परंतु 'सुप्तिङन्तं पदम्' हें पदसंज्ञाविधायक सूत्र असल्यामुळें व त्या सूत्रांत 'सुप्' व 'तिङ्' या प्रत्ययवाचक शब्दांचा निर्देश केला असल्यामुळें, त्या प्रत्ययांनीं प्रत्ययान्ताचें ग्रहण होणार नाहीं हें जाणून पाणिनीनें त्या सूत्रांत 'अन्त' शब्दाचें मुद्दाम ग्रहण केलें आहे व अशा रीतीनें तें 'अन्त' शब्दाचें ग्रहण चरितार्थ ठरून 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें. म्हणून 'द्विवचन' हा शब्द 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः' सू. २१६१ या सूत्रान्वयें प्रत्ययाचा वाचक असल्यामुळें व प्रकृत सूत्र प्रगृह्यसंज्ञाविधायक सूत्र असल्यामुळें, वरील परिभाषान्वयें 'द्विवचनम्' या शब्दाचा 'द्विवचनान्तम्' असा अर्थ करतां येत नाहीं, आणि म्हणून प्रकृत सूत्रांतील 'ईदूदेत्' हें पद 'द्विवचनम्' याचें विशेषण असल्यामुळें 'येन विधिस्तदन्तस्य' सू. २६ या सूत्रान्वयें त्या पदाचा 'ईदूदेदन्तम्' असा अर्थ करून 'ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्'

असें त्या सूत्राचें कौमुदींत व्याख्यान केलें आहे व 'ईदूदेदन्तं द्विवचनान्तं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्' असें व्याख्यान केलें नाहीं असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'द्विवचनम्' या पदाचा 'द्विवचनान्तम्' असा वर सांगितल्याप्रमाणें अर्थ करतां येत नसल्यामुळें, 'कुमार्यगारम्, वध्वगारम्' या उदाहरणांत ('कुमारी' व 'वधू' यांना) प्रगृह्यसंज्ञा होत नाहीं (व त्यामुळें प्रकृतिभाव न होतां 'इको यणचि' सू. ४७ या सूत्रानें यणादेश होऊन 'कुमार्यगारम्, वध्वगारम्' अशीं संधियुक्त इष्ट रूपें सिद्ध होतात.) हें सर्व भाष्यादि ग्रन्थांवरून स्पष्ट होतें. 'ईदूदेदन्तं द्विवचनान्तं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्' असें जें प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं प्रकृत सूत्राचें व्याख्यान केलें आहे तें अगदीं चूक आहे. (प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत १·१·११ भाष्यकारांनीं या सूत्राचा चार तऱ्हेनें अर्थ करून दाखविला आहे. तो असाः–१. 'ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्याः,' २. 'ईदाद्यन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्,' ३. 'ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तं तत्प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्,' ४. 'ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनं तदन्तं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्.' या चार अर्थांपैकीं कोणताहि अर्थ स्वीकारला तरी कोणकोणते दोष उद्भवतात हें सांगून व द्वितीय अर्थ मानल्यानें जो एक दोष उद्भवतो त्या दोषाचें निरसन करून भाष्यकारांनीं द्वितीय अर्थच सिद्धान्तभूत मानला आहे व इतर तीन अर्थांचें प्रत्याख्यान केलें आहे. तृतीय अर्थाचें प्रत्याख्यान करतेवेळीं 'ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधः' हें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात– 'ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुमार्योरगारं कुमार्यगारम् । वध्वोरगारं वध्वगारम् । एतद्धीदाद्यन्तं च श्रूयते द्विवचनान्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'ईदूदेदन्तं द्विवचनान्तं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्' असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ केल्यास, द्विवचनाच्या प्रत्ययाचा लुक् झाला असतां, तशा ठिकाणीं प्रगृह्यसंज्ञा होत नाहीं असा प्रतिषेध सांगितला

पाहिजे. तसा प्रतिषेध न केल्यास, 'कुमारी + ओस् + अगार + सु, वधू + ओस् + अगार + सु' या स्थलीं 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्रानें 'ओस्' या द्विवचनप्रत्ययाचा व 'सु' प्रत्ययाचा लुक् होऊन 'कुमारी + अगार, वधू + अगार' अशी स्थिति झाली असतां 'कुमारी' व 'वधू' या शब्दांच्या अन्तीं ईकार व ऊकार प्रत्यक्षच आहेत व त्या शब्दांच्या शेवटीं द्विवचनप्रत्यय आहे असें 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू. २६२ या सूत्रान्वयें मानतां येतें. त्यामुळें 'कुमारी' व 'वधू' या शब्दांना प्रगृह्यसंज्ञा होण्याची व 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' सू. ९० या सूत्रानें प्रकृतिभाव होण्याची आपत्ति येते आणि 'कुमार्यगारम्, वध्वगारम्' अशीं इष्ट रूपें सिद्ध न होतां 'कुमारी अगारम्, वधू अगारम्' अशीं अनिष्ट रूपें होण्याची आपत्ति येते. म्हणून तृतीय अर्थ मानणें योग्य नाहीं असा भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. द्वितीय अर्थ मानल्यास, जरी 'कुमारी' व 'वधू' हे शब्द अनुक्रमें ईदन्त व ऊदन्त आहेत तरी त्यांचे अन्त्य ईकार व ऊकार द्विवचनसंज्ञक प्रत्यय नसल्यामुळें, प्रकृतिभाव न होतां यणादेश होऊन 'कुमार्यगारम्, वध्वगारम्' अशीं इष्ट रूपें सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं आणि म्हणूनच 'तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः,' म्हणजे द्वितीय पक्ष मानणेंच उचित आहे, असें अखेरीस सांगून भाष्यकारांनीं द्वितीय अर्थच सिद्धान्तभूत अर्थ मानला आहे. त्यामुळें प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं जो प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला आहे तो भाष्यकारांनीं प्रत्याख्यात केलेल्या तृतीय अर्थाला धरून असल्यामुळें भाष्यविरुद्ध व चूक ठरतो असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत 'हरी एतौ' हें जें त्या सूत्राचें उदाहरण दिलें आहे त्या उदाहरणाला ('इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' सू. ९१ हा) शाकलनियम लागू शकत नाहीं; कारण 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' या सूत्रांत 'नित्यम्' या शद्बाचें ग्रहण केलें आहे. (प्रगृह्यसंज्ञक शद्बापुढें अच् आला असतां, नित्य प्रकृतिभाव होतो असें

प्लुतप्रगृह्या:' सू. ९० या सूत्रांत सांगितलें असल्यामुळें, 'हरी एतौ' या उदाहरणांत 'हरी' हा शब्द ईदन्त असून द्विवचन असल्यामुळें, त्याला प्रकृत सूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा होऊन त्यापुढें 'ए' हा अच् आला असल्यामुळें नित्य प्रकृतिभाव होतो व शाकल नियमान्वयें 'हरि एतौ' किंवा 'हर्येतौ' अशीं ऱ्हस्व होऊन किंवा यणादेश होऊन वैकल्पिक रूपें होऊं शकत नाहींत. या संबंधानें बालमनोरमेंत 'अकृते सति नित्यग्रहणे परत्वात् शाकलऱ्हस्वसहित: प्रकृतिभाव: प्रसज्येत। नित्यग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यादेव परमपि शाकलं ऱ्हस्वसमुच्चित-प्रकृतिभावं प्लुतप्रगृह्या इति केवल: प्रकृतिभावो बाधते' असें म्हटलें आहे. येथें हें सांगणें आवश्यक आहे कीं, जरी भाष्यकारांनीं प्लुतविधि वैकल्पिक मानून प्लुतनिमित्तक प्रकृतिभाव वैकल्पिक मानला आहे तरी, प्रगृह्यविधि व प्रगृह्यनिमित्तक प्रकृतिभाव वैकल्पिक मानला नाहीं. त्यामुळे 'हरी एतौ' या उदाहरणांत प्रगृह्यनिमित्तक प्रकृतिभाव नित्य होतो.) प्रकृत सूत्रावरील वृत्तींत काशिकाकारानें 'मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य:' हें वचन पठित करून 'मणीव, रोदसीव, दम्पतीव, जम्पतीव' हीं त्या वचनाचीं उदाहरणें दिलीं आहेत. पण हें वचन सूत्रकार पाणिनी, वार्तिककार व भाष्यकार या तीन्ही मुनींनीं पठित केलें नसल्यामुळें, तें प्रमाण मानतां येत नाहीं असें कैयट, हरदत्त इत्यादि वैयाकरणांनीं म्हटलें आहे. (काशिकेंत दिलेल्या उदाहरणांतील 'मणी, रोदसी, दम्पती, जम्पती' हे शब्द ईदन्त असून द्विवचनाचीं रूपें आहेत. त्यामुळें त्यांना प्रकृत सूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्त होते व त्यांच्यापुढें 'इव' यांतील 'इ' हा अच् असल्यामुळें, 'प्लुतप्रगृह्या:' सू. ९० या सूत्रान्वयें प्रकृतिभाव झाला पाहिजे आणि 'अक: सवर्णे दीर्घ:' सू. ८५ या सूत्रानें सवर्णदीर्घ करतां येत नाहीं. त्यामुळें 'मणीव' इत्यादि प्रयोग अशुद्ध ठरण्याची आपत्ति येते. पण तसे प्रयोग तर भाषेंत आढळतात. म्हणून ते प्रयोग शुद्ध ठरावे याकरितां काशिकाकारानें 'मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य:', म्हणजे 'मणीव' इत्यादि प्रयोगांची सिद्धि व्हावी

याकरितां त्या शब्दांपुढें 'इव' हा शब्द आला असतां त्या शब्दांना प्रगृह्यसंज्ञा होऊं नये असा प्रतिषेध सांगितला पाहिजे, हें वचन पठित केलें आहे. पण दीक्षित म्हणतात कीं, तीन्ही मुनींनीं हें वचन पठित केलें नसल्यामुळें तें वचन प्रमाण मानतां येत नाहीं. पण हें वचन प्रमाण न मानल्यास, 'मणीवोष्ट्रस्य' हा भारतांतील प्रयोग कसा शुद्ध ठरेल असा कोणी प्रश्न केल्यास,) 'मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम' या भारतांतील प्रयोगाचें समर्थन करण्याकरितां प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत 'इवार्थे व शब्दो वा शब्दो वा बोध्यः' असें म्हटलें आहे. 'व' हा शब्द 'इव' या अर्थाचा वाचक आहे याला प्रमाण 'वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययम्' हा मेदिनीकोशांतील श्लोक आहे. (या श्लोकाचा अर्थ असा आहे कीं, 'व' हा शब्द वरुणाचा वाचक आहे व जेव्हां तो 'इव' या अर्थाचा वाचक असतो तेव्हां तो अव्ययसंज्ञक होतो.) 'व वा यथा तथेवैवं साम्ये' या अमरकोशांतील श्लोकाचें व्याख्यान करितांना नामांकित पंडितांनीं 'शात्रवं व पपुर्यशः'–रघुवंश सर्ग ४ श्लोक ४२–हें उदाहरण दिलें आहे, व 'कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानि' इत्यादि प्रयोग देखील आढळतात (व या सर्व प्रयोगांमध्यें 'व' या शब्दाचा 'इव' या अर्थामध्यें उपयोग केला आहे. म्हणून 'मणी-वोष्ट्रस्य' या भारतांतील प्रयोगांत 'मणी इव उष्ट्रस्य' अशीं पदें न पाडतां 'मणी, व, उष्ट्रस्य' किंवा 'मणी, वा, उष्ट्रस्य' अशीं पदें पाडलीं असतां आणि त्या पदांतील 'व' किंवा 'वा' हा शब्द 'इव' या अर्थाचा वाचक आहे असें मानलें असतां, 'मणी' या प्रगृह्यसंज्ञक शब्दापुढें वकार हा हल् असून अच् नसल्यामुळें, 'प्लुतप्रगृह्याः सू. ९० या सूत्रानें होणाऱ्या प्रकृतिभावाची प्राप्तीच होत नाहीं व काशिकेंत दिलेलें वचन न मानतां देखील भारतांतील वरील प्रयोग साधु ठरतो असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. या विषयासंबंधानें प्रकृत सूत्रावरील प्रदीपांत कैयटानें 'मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यकारवार्तिककाराभ्याम-

पठितत्वादप्रमाणमेतत् । मणीवोष्ट्रस्येति तु प्रयोगो वाशब्दस्योपमानार्थस्य । रोदसीवेत्यादिस्तु च्छान्दसः प्रयोगः । छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते इति ।' असें म्हटलें आहे व तसेंच प्रकृत सूत्रावरील पदमञ्जरींत हरदत्तानें 'न चेदं वचनं, भाष्यवार्तिककाराभ्यामपठितत्वात्, किंतु मणीवादीनां निर्वाहः कर्तव्य इत्यर्थस्तत्र मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते इत्यत्र वाशब्दस्योपमानार्थस्य प्रयोगो, रोदसीवेत्यादौ छान्दसत्वादिति निर्वाहः ।' असें म्हटलें आहे. अमरकोशांतील वरील श्लोकांत 'व वा यथा' या पदांचे जागीं) 'वद्वा यथा' इत्यादि जो क्वचित् प्रतींत पाठ आढळतो तो बराबर नाहीं, म्हणजे अशुद्ध आहे; कारण नामांचा अर्थ व त्यांचें लिङ्ग सांगण्याकरितां ज्या अमरकोशाचा उपक्रम–प्रारंभ–झाला आहे त्या कोशांत तद्धित 'वति' हा प्रत्यय 'इव' या अर्थाचा वाचक आहे हें सांगणें (त्या प्रक्रमाशीं जुळत नसल्यामुळें) संभवत नाहीं. ('वत्' हा तद्धित प्रत्यय नाम नसून नामाहून–प्रातिपदिकाहून किंवा सुबन्ताहून–होणारा 'इव' या अर्थाचा वाचक प्रत्यय आहे. सम्पूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनम्' असा उपक्रम करून नामांचे अर्थ व लिङ्ग सांगण्यास प्रवृत्त झालेल्या अमरकोशांत प्रत्ययांचे अर्थ कोठेंहि सांगितले नाहींत. म्हणून केवळ 'वत्' प्रत्ययाचा अर्थ त्या कोशांत सांगितला आहे हें मानणें अयोग्य आहे.) तसेंच 'अपत्य' व 'समूह' इत्यादि शब्दांचे पर्यायवाचक शब्द सांगतेवेळीं 'अण्, फिञ्, वुञ्' इत्यादि प्रत्यय पर्यायरूपानें सांगितले नसल्यामुळें, तसा पाठ असणें असंभवनीय आहे. (उदाहरणार्थ आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ।।' या अमरांतील श्लोकांत अपत्यार्थवाचक नामें व त्यांचीं लिङ्गें सांगितलीं आहेत. परंतु 'तस्यापत्यम्' सू. १०८८ या अपत्याधिकारांत पठित असलेल्या 'अण्' इत्यादि अपत्यार्थक प्रत्ययांचा त्या श्लोकांत मुळीच निर्देश केला नाहीं. तसेंच 'समूहो निवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः । स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसञ्चयाः ।।'

या व पुढील श्लोकांत जरी समूहाचीं पर्यायवाचक नामें व त्यांचीं लिङ्गें दिलीं आहेत तरी, 'तस्य समूहः' सू. १२४३ या अर्थामध्यें होणाऱ्या 'वुञ्, तल्' इत्यादि समूहवाचक प्रत्ययांचा निर्देश कोठेंहि केला नाहीं. म्हणून त्या कोशांत 'वत्' प्रत्ययाचा अर्थ सांगितला आहे हें मानणें बरोबर नाहीं आणि त्यामुळें 'वद्वा यथा तथा' हा पाठ अशुद्धच मानला पाहिजे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

शब्दरत्न--कुमार्योरिति । अत्र हि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तत्वं श्रुत्या चेदन्तत्वमस्तीति भावः । इदं च द्विवचनान्तमीदन्तमित्यर्थे । ईदन्तं यद् द्विवचनं तदन्तमित्यर्थे तदन्तविध्यसम्भव एव दोषो बोध्यः । इत्युक्तमिति । मूले इति शेषः । शात्रवं वेति । शात्रवं यश इवेत्यर्थः । ववेत्यादिकोशप्रदर्शनेन वशब्द इव पर्यायः, स्वतन्त्र एव न तु सत्या भामादिवत् एकदेशो इति सूचयति, "विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्यः" इति वचनेन तादृशस्थले तथाकल्पनेऽप्यखण्डे पदे तथात्वे मानाभावात् ।।

प्रकृत सूत्राचा 'ईदूदन्तं द्विवचनान्तं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्' असा अर्थ केल्यास, कुमार्योः अगारम्, वध्वोः अगारम्' या उदाहरणांत 'कुमारी' व 'वधू' हे शब्द ('प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू. २६२ या सूत्रान्वयें) प्रत्ययलक्षणानें द्विवचनान्त मानले जाऊं शकतात व ते शब्द स्वतः ईकारान्त व ऊकारान्त ऐकूं येतात. (त्यामुळें त्या तृतीय पक्षांत, पूर्वी मनोरमेंत सांगितल्याप्रमाणें, 'कुमारी अगारम्, वधू अगारम्' असा प्रकृतिभाव होऊन अनिष्ट रूपें होण्याची आपत्ति येते. म्हणून प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं जो तृतीय अर्थ मानला आहे तो मानणें उचित नाही.) प्रकृत सूत्राचा 'ईदूदन्तं यद्द्विवचनं तदन्तं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्' असा चवथा अर्थ मानल्यास, तदन्तविधि होणें असंभवनीय आहे एवढाच त्या पक्षांत दोष येतो हें ध्यानांत ठेवावें. (प्रकृत सूत्राचा चवथा

अर्थ केल्यास, 'शुक्ल्यास्तांवस्त्रे' या उदाहरणांत प्रगृह्यसंज्ञा व त्यामुळें प्रकृतिभाव होण्याची आपत्ति येते असें सांगून व त्या दोषाचें निवारण करून पुढें भाष्यकार म्हणतात–'एवमपि दोषः। वक्ष्यत्येतत्। पदसंज्ञायामन्त्यवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति। इदं चापि प्रत्ययग्रहणमयं चापि संज्ञाविधिः। तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः।' या भाष्याचा असा अर्थ आहे कीं, 'शुक्ल्यास्ताम्' या उदाहरणांत वर जो दोष दाखविला आहे त्या दोषाचें निराकरण करतां येऊं शकत असलें तरी, एक वेगळा दोष येतोच. 'सुप्तिङन्तं पदम्' सू. २९ या पदसंज्ञाविधायक सूत्रांत जें 'अन्त' शब्दाचें ग्रहण केलें आहे तें संज्ञाविधायक सूत्रामध्यें प्रत्ययग्रहण केलें असतां त्या प्रत्ययानें प्रत्ययान्ताचें ग्रहण करतां येत नाहीं हें ज्ञापित करण्याच्या हेतूनें केलें आहे असें वार्तिककार पुढें सांगणार आहेत. प्रकृत सूत्रांत 'द्विवचन' या प्रत्ययवाचक शब्दानें प्रत्ययाचें ग्रहण केलें आहे व प्रकृत सूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा होणें देखील सांगितलें असल्यामुळें हा संज्ञाविधि ठरतो. म्हणून प्रकृत सूत्रांतील 'द्विवचन' या प्रत्ययवाचक शब्दाचा 'द्विवचनान्त' असा अर्थ होऊं शकत नसल्यामुळें, या चतुर्थ पक्षांत 'द्विवचन' याचा 'द्विवचनान्त' असा अर्थ करणें हा दोष येतोच. म्हणून मध्यम पक्ष–द्वितीय पक्ष–मानणेंच योग्य आहे. वास्तविक वरील भाष्यांत सांगितलेला चतुर्थ पक्ष तृतीय पक्षाचाच पोटभेद आहे व या दोन्ही पक्षांत 'द्विवचन' या प्रत्ययवाचक शब्दाचा तदन्तविधीनें 'द्विवचनान्तम्' असा चूक अर्थ केला असल्यामुळें, हा दोष या दोन्ही पक्षांना सारखाच लागू पडतो. म्हणून भाष्यांत वास्तविक तीनच मुख्य पक्ष मानले आहेत व 'तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः' या भाष्यवचनांतील 'मध्यमः' या पदावरून हें स्पष्ट होतें. सारांश तिसरा व चवथा पक्ष मानतां येत नाहीं हें वरील भाष्यावरून स्पष्ट होत असल्यामुळें, तृतीय पक्षाचा आश्रय करून प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं जें प्रकृत सूत्राचें व्याख्यान केलें आहे तें अयोग्य ठरतें हें उघड आहे.) 'नित्यग्रहणादित्युक्तम्'

असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्यापुढें 'मूले' हें पद अध्याहृत आहे, म्हणजे 'हरी एतौ' या उदाहरणांत 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ऱ्हस्वश्च' सू. ९१ हें सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं असें 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' सू. ९० या सूत्रावरील कौमुदींत पूर्वीं सांगितलेंच आहे असा त्या पंक्तीचा अर्थ आहे. 'शात्रव व पपुर्यशः' या रघुवंशांतील श्लोकपादाचा 'शात्रवं यश इव पपुः' असा अर्थ आहे. 'व वा यथा तथेवैवं साम्ये'—म्हणजे 'व, वा, यथा, तथा, इव, एवम्' हे शब्द 'साम्य' या अर्थाचे वाचक आहेत—इत्यादि श्लोकानें दीक्षितांनीं मनोरमेंत पठित केलें आहेत त्यावरून ते असे सुचवितात कीं, 'व' हा शब्द 'इव' या शब्दाचा पर्यायशब्द सांगितला आहे व तो 'व' शब्द स्वतंत्र शब्द आहे आणि 'सत्या, भामा' इत्यादि शब्द जसे 'सत्यभामा' इत्यादि शब्दांचे एकदेश आहेत तसा 'व' हा शब्द 'इव' या शब्दाचा एकदेश नाहीं. 'विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्यः'—सू. २०३५ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वयें जरी 'सत्या, भामा' इत्यादि स्थलीं अनुक्रमें उत्तर-पदलोप व पूर्वपदलोप मानतां येतो तरी, जेथें अखण्ड पद उच्चारलें आहे तशा ठिकाणीं वरील वार्तिक प्रवृत्त करण्यास कांहींच प्रमाण नाहीं. (सारांश जेथें 'सत्या, भामा' अशा प्रकारचा खण्डित शद्ब उच्चारला आहे तशाच ठिकाणीं वरील वार्तिक प्रवृत्त करणें उचित आहे आणि ज्याअर्थीं अमर इत्यादि कोशांत 'इव' या अर्थाचा वाचक 'व' असा अखण्ड शब्द उच्चारला आहे त्याअर्थीं वरील वार्तिक प्रवृत्त करून तो 'व' शब्द 'इव' या शब्दाचा एकदेश आहे असें मानणें उचित नाहीं असा शद्बरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

मनोरमा—"अदसो मात्" इह एकारो नानुवर्तते, असम्भवात् । इत्यभिप्रेत्याह—ईदूताविति । ननु ऊकारानुवृत्तिर्व्यर्था, स्त्रियौ फले वा 'अमू आसाते' इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धेः । मुत्वस्या-सिद्धत्वे ऽप्येकारान्तत्वादत आह—रामकृष्णाविति । पुंसि पूर्वेण न

सिध्यति, औकारान्तत्वादिति भावः। "अदसो मात्" इति सूत्रं प्रति तु मूत्वमीत्वे नासिद्धे, आरम्भसामर्थ्यात्। एकारोऽपीति। तथा च एकाराननुवृत्तितात्पर्यग्रहणफलकं माद्ग्रहणमिति भावः। अत्रेदं चिन्त्यम्। ईदूत्सप्तम्यर्थे प्रगृह्यम्, अदसः, एच्च द्विवचनमित्येव कुतो न सूत्रितम्। एवं हि पूर्वसूत्रस्थमीदूद्ग्रहणम्, प्रकृतसूत्रे माद्ग्रहणं च मास्तु। एकदेशानुवृत्तिक्लेशोऽपि नेति ।।

'अदसो मात्' सू. १०१ या प्रकृत सूत्रांत ('ईदूदेत्' या पूर्व सूत्रांतून) एकाराची अनुवृत्ति होत नाहीं; कारण ('अदस्' शद्वाचीं रूपें करितांना मकार झाल्यावर तशा मकारापुढें) एकार येणें असंभवनीय आहे, म्हणजे मकारापुढें एकार येतच नाहीं, आणि हा आशय मनांत धरूनच 'अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः' असें कौमुदींत प्रकृत सूत्राचें व्याख्यान केलें आहें. प्रकृत सूत्रांत ('ईदूदेत्' या पूर्व सूत्रांतून) 'ऊत्' या पदाची अनुवृत्ति करणें व्यर्थ आहे, 'स्त्रियौ अमू आसाते, फले अमू आसाते' या स्त्रीलिङ्गाच्या व नपुंसकलिङ्गाच्या 'अमू' या रूपाला 'ईदूदेत्' या पूर्व सूत्रानेंच प्रगृह्यसंज्ञा होऊं शकते, कारण मुत्व असिद्ध असल्यामुळें स्त्रीलिङ्गाचें व नपुंसकलिङ्गाचें 'अमू' हें रूप एदन्त आहे असें मानतां येतें अशी कोणी शंका केल्यास, ती शंका मनांत धरूनच प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत 'रामकृष्णावमू आसाते' हें उदाहरण दिलें आहे. या पुल्लिङ्गाच्या 'अमू' या रूपाला, मुत्व असिद्ध मानल्याने पुल्लिङ्गाचें औकारान्त रूप होत असल्यामुळें, 'ईदूदेत्' या पूर्व सूत्रानें प्रगृह्यासंज्ञा होऊं शकत नाहीं. 'अदसो मात्' (या प्रकृत सूत्रांत 'मात्' या पदाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें) या सूत्राच्या आरंभसामर्थ्यानें त्याच्या दृष्टीनें ('अदसोऽसेर्दादु दो मः' सू. ४१९ व 'एत ईद्बहुवचने' सू. ४३८ या त्रैपादिक सूत्रांनीं अनुक्रमें होणारीं) मूत्व व मीत्व हीं कार्यें असिद्ध ठरत नाहींत. (प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत 'अमी ईशाः' व 'रामकृष्णावमू आसाते' हीं या सूत्राचीं दोन उदाहरणें दिलीं आहेत. 'अदस् + जस्' या स्थलीं 'त्यदादीनामः' सू. २६५ या सूत्रानें

'अदस्' यांतील अन्त्य सकाराचे जागीं अकार होऊन व 'अतो गुणे' सू. १९१ या सूत्रानें पररूप एकादेश होऊन 'अद + जस्' अशी स्थिति झाली असतां, 'अद' हें अदन्त सर्वनाम होत असल्यामुळें, त्यापुढील 'जस्' प्रत्ययाचे जागीं 'जसः शी' सू. २१४ या सूत्रानें 'शी = ई' आदेश होऊन 'अद + ई' अशी स्थिति होते व या स्थितींत 'आद्गुणः' सू. ६९ या सूत्रानें गुणरूप एकादेश होऊन 'अदे' असें रूप होतें. हें रूप जरी एदन्त आहे तरी हें द्विवचनाचें रूप नसून बहुवचनाचें रूप असल्यामुळें, त्याला 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' सू. १०० या पूर्वसूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा होऊं शकत नाहीं. त्याला ती प्रगृह्यसंज्ञा व्हावी याकरितां प्रकृत सूत्र आरंभिलें आहे. 'एत ईद्बहुवचने' या सूत्रानें 'अदे' यांतील दकाराचा मकार व दकारापुढील एकाराचा ईकार होऊन 'अमी' असें रूप सिद्ध झालें असतां, या रूपांत मकारापुढें ईकार असल्यामुळें, 'अमी' याला प्रकृत सूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा होते व त्यामुळें 'अमी ईशाः' या स्थलीं 'अकः सवर्णे दीर्घः' सू. ८५ या सूत्रानें सवर्ण दीर्घ न होतां, 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' सू. ९० या सूत्रानें प्रकृतिभाव होतो. तसेंच 'रामकृष्णावमू आसाते' या उदाहरणांतील 'अमू' हें द्विवचन असून जरी ऊदन्त आहे तरी 'अदस् + औ = अद + औ' अशी, वर सांगितल्याप्रमाणें, स्थिति झाल्यावर 'वृद्धिरेचि' सू. ७२ या सूत्रानें वृद्धि-रूप एकादेश होऊन 'अदौ' असें जें द्विवचनाचें रूप होतें तें औकारान्त असल्यामुळें, त्याला 'ईदूदेत्' सू. १०० या सूत्रान्वयें प्रगृह्यसंज्ञा होऊं शकत नाहीं. त्याला ती संज्ञा व्हावी याकरितां देखील प्रकृत सूत्र आरंभिलें आहे व 'अदसोऽसेः' सू. ४१९ या सूत्रानें 'अदौ' यांतील दकाराचा मकार व दकारापुढील 'औ' चा ऊकार होऊन 'अमू' असें जें रूप होतें त्यांत मकारापुढें ऊकार असल्यामुळें, 'अमू' या द्विवच-नाच्या रूपाला प्रकृत सूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा होते व त्यामुळें 'अमू आसाते' या स्थलीं संधिकार्य न होतां प्रकृतिभाव होतो. वरील 'अमी' व 'अमू' या दोन रूपांना प्रगृह्यसंज्ञा व्हावी याकरितां प्रकृत सूत्रांत

‘ईदूदेत्’ या पूर्व सूत्रांतून ‘द्विवचनम्’ व ‘एत्’ या पदांची अनुवृत्ति न करितां ‘ईदूत्’ व ‘प्रगृह्यम्’ याच पदांची अनुवृत्ति केली आहे. ‘एत्’ या पदाची अनुवृत्ति केली नाहीं याचें कारण हें कीं, मकारापुढें एकार केव्हांहि येणें शक्य नसून ऊकार व ईकार हेच येणें शक्य आहे. प्रकृत सूत्र सापादिक असून त्याच्या दृष्टीनें ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ सू. १२ या सूत्रान्वयें ‘अदसोऽसेः’ व ‘एत ईत्’ हीं त्रैपादिक सूत्रें असिद्ध ठरत असल्यामुळें ‘अदे’ व ‘अदौ’ यांत मीत्व व मूत्व करून ‘अमी, अमू’ अशीं रूपें झाल्यावर मीत्व व मूत्व असिद्ध ठरतात व त्यामुळें ‘अदे, अदौ’ अशींच रूपें आहेत असें मानणें भाग आहे व ‘अदे’ हें जरी एकारान्त रूप आहे तरी तें बहुवचनाचें रूप असल्यामुळें व ‘अदौ’ हें जरी द्विवचनाचें रूप आहे तरी तें औकारान्त असल्यामुळें, या दोन्हीं रूपांना प्रगृह्यसंज्ञा होऊं शकत नाहीं अशी कोणी शंका केल्यास, त्या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, प्रकृत सूत्रांत ‘मात्’ या पदाचें ग्रहण करून. म्हणजे त्रैपादिक सूत्रांनीं होणाऱ्या कार्याचा अनुवाद करून, तें सूत्र आरंभिलें असल्यामुळें व अशा रीतीनें त्या सूत्राचा ‘अदश्शब्दावयमकारात्परावीदूतौ प्रगृह्यसंज्ञौ स्तः’ असा अर्थ होत असल्यामुळें, प्रकृत सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक मूत्व, मीत्व असिद्ध ठरत नाहींत व त्यामुळें ‘अमी, अमू’ यांना प्रकृत सूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा होते. पुन्हा शंकाकार अशी शंका करतो कीं, ‘अमी’ या रूपाला प्रगृह्यसंज्ञा व्हावी याकरितां जरी प्रकृत सूत्रांत ‘ईदूदेत्’ या पूर्व सूत्रांतून ‘ईत्’ या पदाची अनुवृत्ति करणें योग्य आहे तरी ‘उत्’ या पदाची अनुवृत्ति करण्याची कांहींच गरज नाहीं; कारण ‘स्त्रियौ अमू आसाते’ फले अमू आसाते या दोन्ही उदाहरणांतील ‘अमू’ या शब्दाला ‘ईदूदेत्’ या पूर्व सूत्रानेंच प्रगृह्यसंज्ञा होते. त्याच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, ‘अमू’ हें स्त्रीलिङ्गाचें द्विवचनाचें रूप सिद्ध करतेवेळीं, पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें, ‘अद + औ’ अशी स्थिति झाली असतां ‘अजाद्यतष्टाप्’ सू. ४५४ या सूत्रानें ‘अद’ या अदन्त

शब्दाहून स्त्रीत्वबोधक 'टाप् = आ' प्रत्यय करून व 'अकःसवर्णे दीर्घः' सू. ८५ या सूत्रानें सवर्णदीर्घ करून 'अदा + औ' अशी स्थिति झाल्यावर 'औङ आपः' सू. २८७ या सूत्रानें 'औ' चे जागीं 'शी = ई' असा आदेश होऊन 'आद्गुणः' सू. ६९ या सूत्रानें गुणरूप एकादेश केल्यावर 'अदे' असें जें रूप होतें तें द्विवचनाचें एकारान्तरूप असल्यामुळें त्याला 'ईदूदेत्' या पूर्व सूत्रानेंच प्रगृह्यसंज्ञा होते व 'अदसोऽसेः' या सूत्रानें मूत्व करून 'अमू' असें जें रूप होतें त्याला स्थानिवद्भावानें प्रगृह्यसंज्ञा होऊं शकतेच. तसेंच नपुंसकलिङ्गाचें द्विवचनाचें रूप करतेवेळीं 'अदस् + औ = अद + औ' अशी, वर सांगितल्याप्रमाणें, स्थिति झाली असतां, 'नपुंसकाच्च' सू. ३१० या सूत्रानें 'औ' चे जागीं 'शी = ई' असा आदेश होऊन 'अद + ई = अदे' असेंच रूप होतें व हें रूप देखील द्विवचनाचें रूप असून एकारान्त असल्यामुळें, त्याला 'ईदूदेत्' या पूर्वसूत्रानेंच प्रगृह्यसंज्ञा होते आणि मूत्व करून 'अमू' असें रूप झालें असतां, त्याला देखील स्थानिवद्भावानें प्रगृह्यसंज्ञा होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. म्हणून प्रकृत सूत्रांत 'ऊत्' या पदाची पूर्व सूत्रांतून अनुवृत्ति करणें व्यर्थ आहे असें शंकाकाराचें म्हणणें आहे. या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, जरी 'अदस्' शब्दाच्या स्त्रीलिङ्गाच्या व नपुंसकलिङ्गाच्या द्विवचनाच्या 'अमू' या रूपाला, शंकाकारानें म्हटल्याप्रमाणें, 'ईदूदेत्' या पूर्व सूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा होते तरी, 'अदस्' शब्दाच्या पुल्लिङ्गाच्या 'अमू' या रूपाला त्या पूर्व सूत्रानें, वर सांगितल्याप्रमाणें, प्रगृह्यसंज्ञा होऊं शकत नाहीं आणि म्हणूनच 'स्त्रियौ अमू आसाते' किंवा 'फले अमू आसाते' असें प्रकृत सूत्राचें उदाहरण न देतां, 'रामकृष्णावमू आसाते' असें त्या सूत्राचें कौमुदींत उदाहरण दिलें आहे व या उदाहरणांतील 'अमू' या शब्दाला जी पूर्व सूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्त होत नाहीं ती प्रकृत सूत्राच्या आरंभसामर्थ्यानें होते आणि म्हणून त्या शब्दाला ती संज्ञा प्राप्त होण्याकरितां प्रकृत सूत्रांत 'ऊत्' या पदाची देखील पूर्व

सूत्रांतून अनुवृत्ति करणें आवश्यक आहे. तशी अनुवृत्ति न केल्यास, 'अमू' या पुल्लिङ्गाच्या द्विवचनाच्या रूपाला प्रगृह्यसंज्ञा न होण्याची आपत्ति येईल असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत' असें जें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, प्रकृत सूत्रांत 'मात्' या पदाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें हें फळ निष्पन्न होतें कीं, ('ईदूदेत्' या पूर्व सूत्रांतून प्रकृत सूत्रांत) एकाराची अनुवृत्ति होत नाहीं, म्हणजे एकाराची प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्ति न व्हावी याकरितांच या सूत्रांत 'मात्' या पदाचें ग्रहण केलें आहे. (प्रकृत सूत्रांत 'मात्' या पदाचें ग्रहण केलें नसतें तर, 'एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः'—परि. १७—या परिभाषान्वयें 'ईदूदेत्' सू. १०० या पूर्व सूत्रांतील 'ईदूदेत्' या समाहारद्वन्द्वांत निर्दिष्ट व परस्परसंबद्ध असलेल्या 'ईत्, ऊत् एत्' या तीन्ही पदांची प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्ति झाली असती व त्यामुळें 'अव्ययसर्व-नाम्नामकच् प्राक्टेः' सू. २०२६ या सूत्रानें 'अदस्' या सर्वनामाहून 'अकच्' प्रत्यय केल्यावर 'अदकस्' असें जें रूप होतें त्याचें प्रथमेच्या बहूवचनाचें रूप करतेवेळीं, पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें, त्यदा-द्यत्व, पररूप, 'जस्' प्रत्ययाचे जागीं 'शी = ई' आदेश, 'आद्गुणः' सू. ६९ या सूत्रानें गुणरूप एकादेश, व 'अदसोऽसेः' सू. ४१९ या सूत्रानें मत्व व उत्व करून 'अमुके' असें जें अखेरीस एदन्त रूप होतें व ज्यांत ककारापुढें एकार आहे त्याला देखील प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्त होण्याची आपत्ति आली असती व 'अमुके अत्र' या स्थलीं 'एङः पदान्तादति' सू. ८६ या सूत्रानें इष्ट पूर्वरूप एकादेश न होतां, 'प्लुतप्रगृह्या:' सू. ९० या सूत्रानें अनिष्ट प्रकृतिभाव झाला असता. परन्तु प्रकृत सूत्रांत 'मात्' या पदाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें व 'अदस्' शब्दाचा अवयव जो मकार त्यापुढें एकार केव्हांहि येत नसल्यामुळें, प्रकृत सूत्रांत एकाराची अनुवृत्ति, माद्ग्रहणरूप प्रतिबंधामुळें, होऊं शकत नाहीं व त्यामुळें 'अमुके' या एदन्त

रूपाला प्रगृह्यसंज्ञा होऊं शकत नसल्यामुळें, 'अमुके अत्र' या स्थलीं प्रकृतिभाव होण्याची आपत्ति टळते व पूर्वरूप एकादेश होऊन 'अमुकेऽत्र' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध होतो. सारांश प्रकृत सूत्रांत 'मात्' या पदाचें जें ग्रहण केलें आहे तें या सूत्रांत 'इदूदेत्' या पूर्व सूत्रांतून 'एत्' या पदाची अनुवृत्ति न होतां निवृत्ति व्हावी या फलाची सिद्धि करणारें आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.) येथें ही गोष्ट विचार करण्यासारखी आहे कीं, 'ईदूत्सप्तम्यर्थे प्रगृह्यम्' व नंतर 'अदसः' आणि त्यानंतर 'एच्च द्विवचनम्' अशीं सूत्रें कां पठित केलीं नाहींत ? अशीं सूत्रें पठित केलीं असतीं तर, 'ईदूदेत्' या पूर्व सूत्रांत 'ईदूत्' चें ग्रहण करण्याची व तसेंच प्रकृत सूत्रांत 'मात्' या पदाचें ग्रहण करण्याची कांहीं आवश्यकता राहिली नसती, आणि अशीं सूत्रें पठित केल्यानें एकदेशानुवृत्तिरूप क्लेश–दोष–टाळतां आला असता. ('ईदूतौ च सप्तम्यर्थे' सू. १०९ हें सूत्र पुढें पठित न करितां 'ईदूदेत्' सू. १०० या सूत्रापूर्वीं 'इदूत्सप्तम्यर्थे प्रगृह्यम्' अशा तऱ्हेनें पठित केलें असतें व त्याच्या लगेंच पुढें प्रकृत सूत्राऐवजीं 'अदसः' एवढेंच सूत्र पठित केलें असतें तर, 'अदसः' या उत्तर सूत्रांत 'इदूत्सप्तम्यर्थे' या पूर्व सूत्रांतून 'ईदूत्' या पदाची अनुवृत्ति झाली असती व 'अदस्' शब्दाची ईदन्त व ऊदन्त रूपें प्रगृह्यसंज्ञक होतात असा 'अदसः' या सूत्राचा अर्थ झाला असता व त्यामुळें 'इदूदेत्' या यथापठित पूर्व सूत्रांतून प्रकृत सूत्रांत 'एत्' या पदाची अनुवृत्ति न व्हावी याकरितां या सूत्रांत 'मात्' या पदाचें जें ग्रहण केलें आहे तें ग्रहण करण्याची कांहीं आवश्यकता राहिली नसती व 'ईदूदेत्' या पूर्व सूत्रांतील 'ईदूदेत्' या समासिक पदांतून 'ईदूत्' या एकादेशाची अनुवृत्ति करणें हा जो दोष 'एकयोगनिर्दिष्टानाम्'—परि. १७—या परिभाषान्वयें येतो तोहि टाळतां आला असता आणि 'अदस्' शब्दाच्या 'अमुके' या एदन्त रूपाला प्रगृह्यसंज्ञा होण्याची आपत्ति देखील सहज टाळतां आली असती. तसेंच 'ईदूदेत् द्विवचनं

प्रगृह्यम्' असें सूत्र पठित न करितां त्या ऐवजीं 'एच्च द्विवचनम्' असें सूत्र 'अदसः' या सूत्राच्या लगेंच पुढें पठित केलें असतें तर, या सूत्रांतील 'च' या पदानें पूर्व सूत्रांतून 'ईदूत्' चें अनुकर्षण झालें असतें व 'प्रगृह्यम्' या पदाची त्या सूत्रांतून अनुवृत्ति होऊन या सूत्राचा 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' असाच अर्थ झाला असता. सारांश वर सांगितल्याप्रमाणें तीन सूत्रें पठित केलीं असतीं तर सर्व इष्ट प्रयोजनें सिद्ध झालीं असतीं व प्रकृत सूत्रांत 'मात्' या पदाचें ग्रहण टाळतां आलें असतें व तसेंच एकदेशानुवृत्तिरूप दोषहि टाळतां आला असता आणि मात्रालाघव देखील झालें असतें असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

शब्दरत्न——आरम्भसामर्थ्यादिति । ननु कार्यकालपक्षेऽनुनासिकप्रतिषेधेन चारितार्थ्यं, तत्पक्षे हि संज्ञाशास्त्रस्य न पृथग् बोधकत्वं, "पूर्वत्रासिद्धम्" इति चातिदेशः कार्यार्थः । कार्यज्ञानं वाक्यार्थबोधोत्तरमिति यद्देशेवाक्यार्थबोधस्तद्देशस्थत्वमेव तस्य । किं च अधिकारः सः । एवं च मुत्वदृष्टया अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नसञ्ज्ञाया अपि तद्दृष्टयाऽसिद्धतया मुत्वशास्त्रेऽनुवृत्तपूर्वत्रासिद्धमित्यत्रत्यपूर्वशब्देन तदेकवाक्यतापन्नस्य "अदसो मात्" इत्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वम् । एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपूर्वत्वस्यानपगमेन सञ्ज्ञां प्रत्यसिद्धत्वं दुर्वारमित्यपास्तमिति, चेन्न, अप्रगृह्यादस इति न्यासेनैव सिद्धौ सामान्यसञ्ज्ञासूत्रकरणसामर्थ्येन "प्लुतप्रगृह्या" इत्यत्राप्युपस्थितत्या तत्सामर्थ्येनासिद्धत्वबाधात् । 'हे ऽसुक' 'असुका' इत्यादौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्, तयोरनभिधानाद्वा सूत्रमतेऽपि नानुनासिक इत्याशयात् । स्पष्टं चेदं भाष्ये ।।

('अदसो मात् इति सूत्रं प्रति तु मुत्वमीत्वे नासिद्धे, आरम्भसामर्थ्यात्', म्हणजे 'अदसो मात्' या सूत्राच्या आरंभसामर्थ्यानें या सूत्राच्या दृष्टीनें 'मुत्व, मीत्व' असिद्ध ठरत नाहींत, असें जें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे त्यावर शंकाकार अशी शंका

करतो कीं,) कार्यकालपक्षांत ('अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' सू. ११० या त्रैपादिक सूत्रानें होणाऱ्या) अनुनासिककार्याचा प्रतिषेध व्हावा याकरितां 'अदसो मात्' हें सूत्र चरितार्थ ठरतें (व त्यामुळें प्रकृत सूत्राच्या दृष्टीनें 'मूत्व, मीत्व' असिद्ध ठरत नाहींत हें म्हणणें बरोबर नाहीं.) कार्यकालपक्षांत संज्ञासूत्र जेथें पठित आहे त्या प्रदेशांत त्याच्या अर्थाचा बोध होत नसतो; (विधिसूत्रप्रदेशांतच त्याच्या अर्थाचा बोध होत असतो.) 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ हें अतिदेशशास्त्र केवळ कार्यक्रम ठरविणारें, म्हणजे प्रथम सापादिक शास्त्रानें कार्य करावें व नंतर त्रैपादिक पूर्वपूर्व शास्त्रानें कार्य केल्यावर उत्तरोत्तर त्रैपादिक शास्त्रांनीं प्राप्त होणारें कार्य करावें असा क्रम सांगणारें, सूत्र आहे. विधिसूत्राच्या अर्थाचा बोध झाल्यानंतरच त्या सूत्रानें कोणतें कार्य विहित आहे याचें ज्ञान होतें. म्हणून ज्या प्रदेशांत विधिसूत्राच्या अर्थाचा बोध होतो त्या प्रदेशांतच संज्ञासूत्र आहे असें मानलें पाहिजे—म्हणजे विधिसूत्रांत संज्ञेचें ग्रहण केलें असल्यास जेव्हां त्या संज्ञेचें विधान करणारें सूत्र त्या विधिसूत्राच्या प्रदेशांत उपस्थित होतें तेव्हां तें संज्ञासूत्र विधिसूत्रप्रदेशस्थ होत असल्यामुळें, तें त्या प्रदेशांतच आहे असें मानावें लागतें. दुसरें असें कीं 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ हें अधिकारसूत्र आहे, म्हणजे या अधिकारांत पठित असलेल्या प्रत्येक सूत्राशीं संबद्ध होणारें हें सूत्र आहे. त्यामुळें 'अदसोऽसेः' सू. ४१९ या पूर्व त्रैपादिक शास्त्राच्या दृष्टीनें 'अणोऽप्रगृह्यस्य' सू. ११० हें त्रैपादिक परशास्त्र असिद्ध ठरत असल्यामुळें ('अणोऽप्रगृह्यस्य' या त्रैपादिक परसूत्रानें अप्रगृह्य अन्त्य अणाला अनुनासिक कार्य करतेवेळीं, या सूत्रांत प्रगृह्यसंज्ञेचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, 'यदा कार्यं तदा संज्ञा' या न्यायान्वयें कार्यकालपक्षांत) जेव्हां 'अदसो मात्' हें प्रकृत सापादिक प्रगृह्यसंज्ञाविधायक सूत्र त्या अनुनासिक कार्याचें विधान करणाऱ्या त्रैपादिक परसूत्राच्या प्रदेशांत उपस्थित होऊन त्या सूत्राशीं एकवाक्यतापन्न होतें तेव्हां तें प्रकृत संज्ञासूत्र अनुनासिक विधिसूत्रदेशस्थ झाल्यानें, तें सापादिक

सूत्र असून देखील, 'अदसोऽसेः' या त्रैपादिक पूर्व सूत्राच्या दृष्टीनें, अनुवृत्त होत असणाऱ्या 'पूर्वत्रासिद्धम्' या अधिकारसूत्रान्वयें, असिद्ध ठरतें. म्हणून त्या अधिकारसूत्रांतील 'पूर्व' शब्दानें ('अणोऽप्रगृह्यस्य' या त्रैपादिक पर सूत्राशीं एकवाक्यतापन्न झालेल्या व तद्देशस्थ बनलेल्या) 'अदसो मात्' या सूत्राचें ग्रहण करतां येणें अशक्य आहे, म्हणजे 'अदसोऽसेः' या त्रैपादिक सूत्राच्या मानानें त्रैपादिकपरसूत्रदेशस्थ बनलेलें 'अदसो मात्' हें पूर्व सूत्र आहे असें म्हणतां येऊं शकत नाहीं व तें त्रैपादिकपरसूत्रदेशस्थ असल्यामुळें पर सूत्र आहे असें मानणें भाग पडतें. अशी स्थिति असल्यामुळें, अष्टाध्यायींत जसा सूत्रपाठक्रम आहे तो, कार्यकालपक्षांत देखील, बदलवितां येत नसल्यामुळें, म्हणजे त्या पाठक्रमान्वयेंच सूत्राचें परापरत्व ठरविणें भाग पडत असल्यामुळें, 'अदसो मात्' या प्रकृत सापादिक संज्ञासूत्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक मुत्वकार्यविधायक 'अदसोऽसेः' हें सूत्र असिद्ध ठरतें असें जे कोणी म्हणतात तें त्यांचें म्हणणें चूक ठरतें. (येथपर्यंत शंकाग्रन्थ आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं,) ही शंका बरोबर नाहीं; कारण 'अणोऽप्रगृह्यादसोऽनुनासिकः,' म्हणजे प्रगृह्यसंज्ञक व 'अदस्' शब्दाचीं रूपें खेरीज करून इतर पदांच्या अन्तीं असलेला 'अण्' विकल्पेंकरून अनुनासिक होतो, असें त्या सूत्राऐवजीं सूत्र केल्यानेंच ('अदस्' शब्दाच्या रूपांतील अन्त्य 'अण्' अनुनासिक होऊं नये हें) इष्ट प्रयोजन साधतां येऊं शकत असून देखील 'अदसो मात्' असें सामान्य प्रगृह्यसंज्ञाविधायक सूत्र मुद्दाम केलें असल्यामुळें, त्या सूत्राच्या आरंभसामर्थ्यानें 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' या विधिसूत्राच्या प्रदेशांत देखील 'अदसो मात्' हें सूत्र उपस्थित होतें व त्या उपस्थिति-सामर्थ्यानें तें सूत्र 'अदसोऽसेः' या त्रैपादिक सूत्रानें होणाऱ्या 'मुत्व, मीत्व' कार्यांच्या असिद्धतेचा बाध करतें, म्हणजे त्या कार्यांना सिद्ध ठरवितें. (दीक्षितांचें असें म्हणणें आहे कीं, 'अदसो मात्' या सूत्रांत 'मात्' या पदाचें ग्रहण करून, म्हणजे 'अदसोऽसेः' व 'एत ईत्'

या त्रैपादिक सूत्रांनीं होणाऱ्या असिद्ध मूत्व मीत्व कार्यांचा अनुवाद करून, तें सूत्र मुद्दाम आरंभिलें असल्यामुळें, त्या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें 'अदसोऽसेः' व 'एत ईद्बहुवचने' या त्रैपादिक सूत्रांनीं होणारीं मूत्व व मीत्व कार्यें असिद्ध ठरत नाहींत. 'अदसो मात्' या सूत्राच्या दृष्टीनें तीं कार्यें असिद्ध ठरतात असें मानल्यास, तें सूत्र प्रवृत्त होण्यास कोणतेंहि उदाहरण मिळणार नाहीं व तें सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल. यावर शंकाकार असें म्हणतो कीं, 'अदसो मात्' हें सूत्र व्यर्थ ठरत नसून इतर रीतीनें चरितार्थ ठरत असल्यामुळें, या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें मूत्व, मीत्व कार्यें असिद्ध ठरतात हें दीक्षितांचें म्हणणें बरोबर मानतां येत नाहीं. 'अदसो मात्' हें सूत्र कसें व्यर्थ ठरत नाहीं व अन्य रीतीनें कसें चरितार्थ ठरतें हें सिद्ध करण्याकरितां तो कार्यकालपक्षाचा आश्रय करून असें म्हणतो कीं, 'यदा कार्यं तदा संज्ञापरिभाषम्' या कार्यकालपक्षांत संज्ञासूत्रें व परिभाषा विधि-सूत्राजवळ उपस्थित होऊन व त्या सूत्राशीं एकवाक्यतापन्न होऊन विधिसूत्रप्रदेशस्थ बनतात. म्हणून 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' सू. ११० या सूत्रांत 'प्रगृह्य' या संज्ञावाचक शब्दाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, त्या विधिसूत्राजवळ 'अदसो मात्' हें प्रगृह्यसंज्ञेचें सूत्र उपस्थित होऊन त्या सूत्राशीं एकवाक्यतापन्न झालें असतां, 'अणोऽप्रगृह्यस्य' या त्रैपादिक उत्तर सूत्राचा जो प्रदेश आहे तोच 'अदसो मात्' या सापादिक संज्ञासूत्राचा प्रदेश होतो व अशा रीतीनें परत्रैपादिकसूत्रप्रदेशस्थ बनलेल्या 'अदसो मात्' या सूत्राच्या दृष्टीनें 'अदसोऽसेः' व 'एत ईत्' हीं पूर्वत्रैपादिक सूत्रें असिद्ध ठरत नाहींत, आणि म्हणून त्या पूर्वत्रैपादिक सूत्रांनीं झालेलीं 'मूत्व, मीत्व' कार्यें 'अदसो मात्' या परत्रैपादिकसूत्रप्रदेशस्थ सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरत नसल्यामुळें, 'अमू, अमी' यांना प्रगृह्यसंज्ञा होते व त्यामुळें त्यांचा अन्त्य 'अण्', 'अणोऽप्रगृह्यस्य' या सूत्रांत 'अप्रगृह्यस्य' असा प्रतिषेध असल्यामुळें, अनुनासिक

होत नाहीं. अशा रीतीनें 'अदस्' शब्दाच्या ईदन्त, ऊदन्त रूपांना अनुनासिककार्याचा प्रतिषेध करण्याकरितां 'अदसो मात्' हें सूत्र चरितार्थ ठरत असल्यामुळें, तें सूत्र व्यर्थ ठरत नाहीं. म्हणून 'अदसो मात्' या सूत्राच्या दृष्टीनें 'मूत्व, मीत्व' सिद्ध न मानल्यास तें सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते असें जें दीक्षितांनीं म्हटलें आहे तें योग्य ठरत नाहीं असा शंकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'अदस्' शब्दाच्या ईदन्त व ऊदन्त रूपांना 'अणोऽप्रगृह्यस्य' या सूत्रानें होणाऱ्या अनुनासिककार्याचा प्रतिषेध करणें एवढेंच एक जर 'अदसो मात्' या सूत्राचें प्रयोजन असतें तर, 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' या सूत्राऐवजीं 'अणोऽप्रगृह्यस्याऽऽनुनासिकोऽदसो न' असें सूत्र पठित केल्यानें तें प्रयोजन सहज साधतां आलें असतें व तें प्रयोजन साधण्याकरितां, 'नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति' या न्यायान्वयें, 'अदसो मात्' असें स्वतंत्र सामान्य प्रगृह्यसंज्ञेचें सूत्र करण्याची कांहींच गरज नव्हती. असें असून देखील पाणिनीनें 'अदसो मात्' या सूत्रांत 'मात्' या पदाचें ग्रहण करून, म्हणजे मूत्व मीत्व कार्याचा अनुवाद करून, तें सामान्य सूत्र मुद्दाम आरंभिलें असल्यामुळें, तें सामान्य सूत्र, 'प्लुतप्रगृह्य अचि नित्यम्' सू. ९० या सापादिक सूत्रांत 'प्रगृह्य' शब्दाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, त्या सूत्राजवळ देखील आरंभसामर्थ्यानें उपस्थित होऊन त्याशीं एक-वाक्यतापन्न होतें व तद्देशस्थ बनतें व त्यामुळें 'अदसोऽसेः' व 'एत ईत्' या त्रैपादिक सूत्रांनीं होणाऱ्या मूत्व मीत्व कार्यांच्या असिद्धत्वाचा बाध होऊन व 'अमू आसाते, अमी ईशाः' इत्यादि स्थलीं 'अदस्' शब्दाच्या 'अमू, अमी' या ईदन्त व ऊदन्त रूपांना प्रगृह्यसंज्ञा होऊन प्रकृतिभाव होतो व संधिकार्य होत नाहीं. सारांश 'अदसो मात्' हें प्रगृह्यसंज्ञेचें सामान्य सूत्र 'मात्' या पदाचें ग्रहण करून मुद्दाम आरंभिलें असल्यामुळें, त्या आरंभसामर्थ्यानेंच त्या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें, 'मूत्वमीत्व' कार्यें त्रैपादिक असिद्ध शास्त्रानें

होणारीं असून देखील, सिद्ध ठरतात. तसें न मानल्यास तें सामान्य संज्ञासूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते हा जो दोष दीक्षितांनीं मनोरमेंत दिला आहे तो योग्य ठरतो असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. येथें हें लक्षांत ठेवावें कीं, शंकाकारानें वरील शंका करितांना यथोद्देशपक्षाचा आश्रय न करितां कार्यकाल-पक्षाचा जो आश्रय केला आहे त्याचें उघड कारण हें आहे कीं, यथोद्देशपक्षांत संज्ञासूत्रें व परिभाषा जेथें पठित आहेत तो प्रदेश सोडीत नाहींत व विधिसूत्रांच्या प्रदेशांत जाऊन त्यांशीं एकवाक्यता-पन्न होत नाहींत. त्यामुळें यथोद्देशपक्षांत 'अदसो मात्' हें सापादिक संज्ञा सूत्र 'अणोऽप्रगृह्यस्य' या त्रैपादिक सूत्राच्या प्रदेशांत उपस्थित होत नाहीं व तद्देशस्थ बनत नाहीं आणि त्यामुळें त्या पक्षांत तें सापादिक सूत्र 'अदसोऽसेः या त्रैपादिक सूत्राच्या मानानें केव्हांहि परसूत्र ठरूं शकत नाहीं व 'अदसोऽसेः' हें त्रैपादिक सूत्र त्या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें सिद्ध ठरणें शक्य नाहीं. परन्तु कार्यकाल-पक्षाची गोष्ट वेगळी आहे. त्या पक्षांत पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें संज्ञासूत्रें व परिभाषा विधिसूत्रांच्या प्रदेशांत उपस्थित होऊन व त्या सूत्रांशीं एकवाक्यतापन्न होऊन विधिसूत्रप्रदेशस्थ बनतात, आणि व्याकरण शास्त्रांत यथोद्देशपक्ष व कार्यकालपक्ष हे दोन्ही पक्ष मानले असल्यामुळें व या दोन पक्षांपैकीं जो पक्ष इष्ट प्रयोजनाची सिद्धि करण्याकरितां उपयोगी पडत असेल त्या पक्षाचा आश्रय करतां येत असल्यामुळें, शंकाकारानें कार्यकालपक्षाचा आश्रय करून वरील शंका केली आहे आणि त्या शंकेचें निरसन देखील शब्दरत्नकारांनीं कार्यकालपक्ष मानूनच केलें आहे. परंतु प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत –१-१-१२– भाष्यकारांनीं या सूत्राचें दोन्ही पक्षांत समर्थन केलें आहे. या भाष्यांत 'मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वादयावेकादेशप्रतिषेधः' हें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात 'मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्य ईत्वस्यऊत्वस्यचाऽसिद्धत्वादयावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति, तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमी अत्र अमी आसते, अमू

अत्र, अमू आसाते ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, प्रकृत सूत्रानें मकारापुढील वर्णाला प्रगृह्यसंज्ञा करतेवेळीं त्या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें 'एत ईद्बहुवचने' व 'अदसोऽसेः' या त्रैपादिक सूत्रांनीं अनुक्रमें होणारें ईत्व व ऊत्व असिद्ध असल्यामुळें, जे 'अय्, आव्' आदेश आणि एकादेश प्राप्त होतात त्यांचा निषेध केला पाहिजे. उदाहरणार्थ 'अमी' या 'अदस्' शब्दाच्या रूपांत झालेले मकार व ईकार असिद्ध असल्यामुळें 'अदे' असेंच 'अमी' चें मूळ-रूप आहे असें मानल्यानें, त्याच्या पुढें 'अत्र' हें पद आल्यानें, 'एङः पदान्तादति' सू. ८६ या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेशाची प्राप्ति होते व तसेंच त्यापुढें 'आसाते' हें पद आल्यानें, 'एचोऽयवायावः' सू. ६१ या सूत्रानें 'अय' आदेशाची प्राप्ति होते. त्याचप्रमाणें 'अदस्' शब्दाच्या 'अमू' या रूपांत झालेले मकार व ऊकार असिद्ध असल्या-मुळें 'अदौ' असेंच रूप आहे असें मानल्यानें, त्या रूपापुढें 'अत्र' किंवा 'आसाते' हें पद आलें असतां, 'आव्' आदेशाची प्राप्ति आहे. हे आदेश न व्हावे व प्रगृह्यसंज्ञानिमित्तक प्रकृतिभाव व्हावा याकरितां त्या आदेशांचा प्रतिषेध केला पाहिजे. असें सांगून भाष्य-कार पुढें म्हणतात :—'ननु च प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति । वचनार्थो हि सिद्धे । नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्यवचने प्रयोजनम् । किम् ? । यत्सिद्धेप्रगृह्यसंज्ञाकार्यं तदर्थमेतत्स्यात्–अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः इति । नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्–अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकोऽदसो नेति । कार्यकालंहि संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । प्रगृह्यः प्रकृत्येति । उपस्थितमिदं भवति अदसो मादिति ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'अमी अत्र' इत्यादि वर दिलेल्या उदाहरणांमध्यें जर अय्, आव् आदेश व पूर्वरूप एकादेश केले तर प्रकृत प्रगृह्यसंज्ञाविधायक सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल. म्हणून प्रकृत सूत्राच्या आरंभ-सामर्थ्यानेंच ते आदेश होणार नाहींत आणि म्हणून वरील प्रतिषेधक

वार्तिक पठित करण्याची कांहीं गरज नाहीं. यावर भाष्यकार 'वचनार्थो हि सिद्धे' हें वार्तिक पठित करून अशी शंका उपस्थित करतात कीं, प्रकृत सूत्राच्या आरंभसामर्थ्यानें 'अय्, आव्' इत्यादि आदेश होणार नाहींत, कारण तसे आदेश झाल्यास प्रकृत सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते, असा जो दोष वर दाखविला आहे तो दोष वास्तविक येत नाहीं. ज्या ठिकाणीं प्रकृत सूत्राच्या दृष्टीनें 'ईत्व, ऊत्व' सिद्ध ठरतात तशा ठिकाणीं प्रकृत सूत्राचा उपयोग होत असल्यामुळें तें सूत्र तशा स्थलीं सावकाश ठरतें. उदाहरणार्थ 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' या उत्तर त्रैपादिक सूत्रानें अनुनासिक-कार्य करतेवेळीं त्या सूत्रांत 'प्रगृह्य' या संज्ञावाचक शब्दाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, जेव्हां प्रकृत संज्ञासूत्र त्या विधिसूत्राच्या प्रदेशांत कार्यकालपक्षांत उपस्थित होऊन व त्याशीं एकवाक्यतापन्न होऊन तद्देशस्थ बनतें तेव्हां 'अदसोऽसेः' या पूर्वत्रैपादिक सूत्राच्या मानानें प्रकृत सूत्र परत्रैपादिक सूत्रदेशस्थ होत असल्यामुळें परसूत्र ठरतें आणि तेव्हां 'अदसोऽसेः' व 'एत ईत्' या सूत्रांनीं होणारीं 'मूत्व, मीत्व' कार्यें त्याच्या दृष्टीनें, म्हणजे त्या सूत्रानें होणाऱ्या प्रगृह्यसंज्ञेच्या दृष्टीनें, सिद्ध ठरतात. त्यामुळें 'अदस्' शब्दाच्या 'अमू, अमी' या ऊदन्त व ईदन्त रूपांना, 'अणोऽप्रगृह्यस्य' या सूत्रांत 'अप्रगृह्यस्य' असा प्रतिषेध असल्यामुळें, त्या सूत्रानें होणारें अनुनासिककार्य होत नाहीं. अशा रीतीनें अनुनासिक कार्याचा प्रतिषेध व्हावा याकरितां 'अदसो मात्' हें सूत्र चरितार्थ ठरत असल्यामुळें, या सूत्राच्या आरंभसामर्थ्यानेंच 'अय् आव्' इत्यादि आदेश होऊं शकणार नाहींत हें म्हणणें अयोग्य ठरतें आणि म्हणून वरील प्रतिषेधक वार्तिक मानणें आवश्यक आहे. भाष्यकार अशी शंका उपस्थित करून त्या शंकेवर असें उत्तर देतात कीं, 'अणोऽप्र-गृह्यस्य' या सूत्रानें होणाऱ्या अनुनासिक कार्याचा प्रतिषेध करणें एवढेंच जर 'अदसो मात्' या सूत्राचें प्रयोजन असतें तर, 'अणोऽ-प्रगृह्यस्यानुनासिकः' या सूत्राऐवजीं 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकोऽदसो न'

असें सूत्र केल्यानें तें प्रयोजन सहज साधतां आलें असतें व तेवढें एक प्रयोजन साधण्याकरितां 'नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति,' म्हणजे एकाच विशेष उपयोगाकरितां सामान्य सूत्र केलें जात नसतें, या न्यायान्वयें 'अदसो मात्' असें स्वतंत्र सामान्य प्रगृह्यसंज्ञेचें सूत्र करण्याची कांहींच गरज नव्हती. असें असून देखील पाणिनीनें 'अदसो मात्' असें सामान्य सूत्र मुद्दाम आरंभिलें असल्यामुळें, तें सूत्र कार्यकालपक्षांत 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' या सापादिक शास्त्राशीं देखील एकवाक्यतापन्न होऊन सापादिक सूत्र ठरतेंच आणि त्या सूत्रानें 'अमू, अमी' यानां प्रगृह्यसंज्ञा झाली असतां, 'अय् आव्' इत्यादि आदेश न होतां, 'प्लुतप्रगृह्याः' सू. ९० या सूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञानिमित्तक प्रकृतिभाव होईलच, आणि म्हणून वरील प्रतिषेधक वार्तिक मानण्याची कांहीं आवश्यकता नाहीं. हें वरील भाष्य कार्यकालपक्षाला धरूनच भाष्यकारांनीं लिहिलें आहे. यथोद्देशपक्षाचा आश्रय केला असतां, भाष्यकार 'आश्रया-सिद्धत्वं च यथा रोरुत्वे' असें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना म्हणतात:– 'आश्रयासिद्धत्वं भविष्यति, तद्यथा रुरुत्वे आश्रयासिद्धो भवति। किं पुनः कारणं रुरुत्वे आश्रयासिद्धो भवति न पुनर्यत्रैव रुः सिद्धस्तत्रैवोत्त्वमप्युच्यते?। नैवं शक्यम्। असिद्धेह्युत्वे आद्गुणाप्रसिद्धिः। असिद्धे ह्युत्वे आद्गुणस्याप्रसिद्धिः स्यात्। वृक्षोऽत्र। प्लक्षोऽत्र। तस्मात्तत्राश्रया-त्सिद्धत्वमेषितव्यम्। तत्र यथाश्रयात्सिद्धत्वं भवत्येवमिहापि भवि-ष्यति।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'अतो रोरप्लु-तादप्लुते' सू. १६३ या सापादिक सूत्रांत त्रैपादिक सूत्रांनीं होणाऱ्या रुत्वाचा अनुवाद करून त्या 'रु'चे जागीं 'उ' होणें सांगितलें असल्यामुळें, ज्याप्रमाणें त्या उत्वाच्या दृष्टीनें 'रुत्व' त्रैपादिक असून देखील सिद्ध समजलें जातें त्याचप्रमाणें, 'अदसो मात्' या प्रकृत सापादिक सूत्रांत त्रैपादिक सूत्रांनीं होणाऱ्या 'मूत्व, मीत्व' कार्यांचा अनुवाद करून मकारापुढील ईकाराला व ऊकाराला प्रगृह्यसंज्ञा होणें

सांगितलें असल्यामुळें, त्या सापादिक प्रगृह्यसंज्ञेच्या दृष्टीनें त्रैपादिक असिद्ध 'मूत्व, मीत्व' कार्यें सिद्ध आहेत असें मानलें पाहिजे. रुत्वावर 'उत्व' अवलंबून असल्यामुळें सापादिक उत्वकार्याच्या दृष्टीनें त्रैपादिक रुत्व जरी सिद्ध ठरतें तरी, पाणिनीनें 'अतो रोः' हें सूत्र सपादसप्ताध्यायींत कां पठित केलें व ज्या ठिकाणीं रुत्व आपोआप सिद्ध ठरतें अशा ठिकाणीं, म्हणजे 'रोःसुपि' या त्रैपादिक सूत्रानंतर, तें सूत्र कां पठित केलें नाहीं ? तसें करणें शक्य नव्हतें. तसें केलें असतें तर, 'आद्गुणः' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक रुत्व असिद्ध ठरले असतें व त्यामुळें 'रु' चे जागीं उकार झालाच नाहीं असें मानणें भाग पडलें असतें व त्यामुळें 'आद्गुणः' या सूत्रानें होणारा गुणरूप एकादेश झाला नसता आणि 'वृक्षोऽत्र, प्लक्षोऽत्र' हीं इष्टरूपें सिद्ध होऊं शकलीं नसतीं, म्हणून पाणिनीनें 'अतो रोः' हें सूत्र, सपादसप्ताध्यायींत पठित केलें हें अगदीं योग्य केलें. आणि ज्याप्रमाणें 'अतो रोः' या सूत्रांत रुत्वाचा अनुवाद करून उत्व होणें सांगितलें असल्यामुळें उत्वाच्या दृष्टीनें रुत्व सिद्ध मानलें जातें त्याचप्रमाणें 'अदसो मात्' या प्रकृत सूत्रांत मूत्व मीत्व कार्यांचा अनुवाद करून प्रगृह्यसंज्ञा होणें सांगितलें असल्यामुळें, त्या सूत्रानें होणाऱ्या प्रगृह्यसंज्ञेच्या दृष्टीनें मूत्व मीत्व कार्यें सिद्ध मानली पाहिजेत. अशा रीतीनें कार्यकालपक्ष व यथोद्देशपक्ष या दोन्ही पक्षांत भाष्यकारांनीं प्रकृत सूत्राचें समर्थन केलें आहे. या भाष्यांत कार्यकालपक्ष मानून भाष्यकारांनीं जी शंका उपस्थित केली आहे तीच शंका शब्दरत्नांतील वरील पंक्तींत केली आहे व त्या शंकेचें निरसन जसें भाष्यकारांनीं केलें आहे तसेंच शब्दरत्नकारांनींहि केलें आहे, आणि म्हणूनच 'स्पष्टं चेदं भाष्ये' असें पुढील पंक्तींत शब्दरत्नकारांनीं म्हटलें आहे.) 'हे असुक, असुका' इत्यादि स्थलीं (अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' सू. ११० या सूत्रांत सांगितलेली विभाषा) व्यवस्थित विभाषा मानल्यानें किंवा 'असुक, असुका' हे प्रयोग भाषेंत रूढ नाहींत असें मानल्यानें, सूत्रकार पाणिनीच्या मतें देखील अशा

रूपांतील अन्त्य ‘ अण् ’ अनुनासिक होत नाहीं असा भाष्याचा आशय आहे. वर जें विवेचन केलें आहे तें प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत सांगितलें आहे. (शब्दरत्नांतील प्रकृत पंक्तींत व्यवस्थित विभाषा मानावी इत्यादि जें म्हटलें आहे तें प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत सांगितलें नसून, शब्दरत्नांतील पूर्व पंक्तींत जी शंका उपस्थित केली आहे व तिचें जें निरसन केलें आहे त्याची भाष्यांत चर्चा केली आहे व त्या चर्चेचाच अनुवाद त्या पंक्तींत केला आहे आणि तें भाष्य त्या पंक्तीचें विवरण करतांना वर दिलेंच आहे. ‘ हे असुक असुका ’ हीं ‘ अदस् ’ या सर्वनामाहून अकच् प्रत्यय केल्यावर बनलेलीं रूपें आहेत. ‘अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः’ सू. २०२६ या सूत्रानें ‘अदस्’ या सर्वनामास ‘ अकच् ’ प्रत्यय केला असतां, तो प्रत्यय ‘ अदस् ’ च्या ‘ टी ’ पूर्वी, म्हणजे ‘ अस् ’ च्या पूर्वी, होत असल्यामुळें ‘ अदकस् ’ असें रूप होतें व या साकच् रूपाला देखील ‘ तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ’ –परि. ९०–या न्यायान्वयें सर्वनाम–संज्ञा होते. ‘ अदकस् + सु ’ या स्थलीं ‘ औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च ’ – सू. ४३७ वरील वार्तिक–या वार्तिकान्वयें, ‘अदस्’ यांतील अन्त्य सकाराचे जागीं ‘अदस औ सुलोपश्च’ सू. ४३७ या सूत्रानें पावलेला ‘औ’ आदेश न करितां ‘अदकस्’ यांतील दकाराचे जागीं ‘तदोः सः सावनन्त्योः’ सू. ३८१ या सूत्रानें सकार करून व ‘त्यदादीनामः’ सू. २६५ या सूत्रानें ‘अदकस्’ यांतील अन्त्य सकाराचे जागीं अकार करून आणि ‘अतो गुणे’ सू. १९१ या सूत्रानें पररूप एकादेश करून ‘असक’ असें रूप झालें असतां, सकारापुढील अकाराचे जागीं वरील वार्तिकान्वयें उकार केल्यास ‘असुकः’ असें वैकल्पिक रूप सिद्ध होतें. ‘असुक’ या अदन्त शब्दाहून ‘अजाद्यतष्टाप्’ सू. ४५४ या सूत्रानें स्त्रीत्वबोधक ‘टाप् = आ’ प्रत्यय केल्यास स्त्रीलिङ्गाचें ‘असुका’ असें प्रथमेच्या एकवचनाचें रूप सिद्ध होतें. ‘असुक’ या शब्दाचें संबुद्धीचें रूप करितांना ‘एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः’ सू. १९३ या सूत्रानें

'सु' प्रत्ययाचा लोप होऊन 'हे असुक' असें रूप सिद्ध होतें. 'हे असुक, असुका' हीं दोन्ही रूपें जरी 'अदस्' शब्दाला 'अकच्' प्रत्यय केल्यानें झालीं आहेत तरी, तो प्रत्यय 'अदस्' या शब्द-स्वरूपाच्या 'टि' च्या पूर्वी झाला असून त्या शब्दांतील आदि व अन्त्य वर्णांच्या मध्यें पडला असल्यामुळें त्या प्रत्ययासह बनलेला 'अदकस्' हा शब्द 'अदस्' शब्दच आहे असें 'तन्मध्यपतित:' —परि. ९०—या न्यायान्वयें मानावें लागत असल्यामुळें, ती रूपें 'अदस्' शब्दाचींच रूपें आहेत असें मानलें पाहिजे. तसें मानल्यास व 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक:' या सूत्राऐवजीं 'अणोऽप्रगृह्यादसोऽनु-नासिक:' असा भाष्यानुसार शब्दरत्नांत सुचविलेला सूत्रपाठ मानल्यास, 'हे असुक, असुका' यांतील अन्त्य अणाला अनुनासिक-कार्याची प्राप्ति होत नाहीं हें खरें. पण पाणिनीनें तें सूत्र जसें पठित केलें आहे त्या सूत्रापाठान्वयें त्या दोन रूपांतील अन्त्य अणाला अनुनासिककार्याची प्राप्ति होते व अशा रीतीनें यथापठित सूत्रानें अनुनासिककार्य होत असून वर सुचविलेल्या सूत्रपाठान्वयें अनुनासिककार्य होत नसल्यामुळें रूपांत फरक पडतो. म्हणून शब्दरत्नांतील शंकाग्रन्थांत सुचविलेला सूत्रपाठ भिन्नफलक ठरत असल्यामुळें तो पाठ योग्य मानतां येत नाहीं अशी शंकाकाराची शंका आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक:' या यथापठित सूत्रानें होणारें अनु-नासिककार्य वैकल्पिक असल्यामुळें, भाष्यकारांनीं जो पाठ सुचविला आहे व जो पाणिनीय सूत्रपाठ अहे त्या दोन पाठांन्वयें सिद्ध होणाऱ्या रूपांत फरक न पडावा याकरितां, 'अणोऽप्रगृह्यस्य' या सूत्रांत सांगितलेली विभाषा व्यवस्थितविभाषा मानणें योग्य आहे. तसें मानलें असतां, जरी पाणिनीय सूत्रपाठान्वयें 'हे असुक, असुका' यांतील अन्त्य अणाला अनुनासिककार्याची विकल्पेंकरून प्राप्ति आहे तरी त्या रूपांचा अन्त्य 'अण्' पाणिनीयमतें देखील अनुनासिक होत नाहीं असें मानल्यानें, दोन्ही मतांत सिद्ध होणाऱ्या

रूपांमध्यें कांहीं फरक न पडतां एकच प्रकारचीं रूपें सिद्ध होतात. दुसरें असें कीं, वर दिलेलीं दोन रूपें भाषेंत रूढ नसून केवळ काल्पनिक रूपें आहेत असें मानलें असतां, वरील शंका आपोआपच अनुपपन्न ठरते असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

मनोरमा--"शे" छान्दसमपीदं संदर्भशुद्धयर्थमुक्तम् । वस्तुतस्त्वनुकरणार्थतया लोकार्थमपि सम्भवत्येव, 'त्वे रायो' 'मे रायः' इत्यादौ त्वे इति, मे इति इत्यनुकरणे प्रयोजनलाभात् । अस्मे इति । अस्मभ्यमित्यर्थः । भ्यसः "सुपां सुलुक्" इति शे आदेशः । "शेषे लोपः" ॥

'शे' सू. १०२ हें सूत्र जरी वेदांत लागू पडणारें सूत्र आहे तरी (प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणांत हें सूत्र अष्टाध्यायींत पठित केलें असल्यामुळें) सूत्रसंदर्भ एकदम लक्षांत यावा याकरितां (वैदिक प्रक्रियेंत न सांगतां) येथेंच तें सांगितलें आहे. वास्तविक 'शे' प्रत्ययान्त वैदिक शब्दाचें अनुकरण केल्यास, भाषेंत देखील तसा 'शे' प्रत्ययान्त शब्द मिळण्याचा संभव आहे, म्हणजे लौकिक प्रयोगांत देखील या सूत्राचा उपयोग होणें संभवनीय आहे. 'त्वे रायः, मे रायः' इत्यादि वैदिक प्रयोगांतील 'त्वे, मे' यांचें 'त्वे इति, मे इति' असें अनुकरण केल्यास ('त्वे, मे' यांना प्रगृह्यसंज्ञा होऊन वरील उदाहरणांत प्रगृह्यसंज्ञानिमित्तक प्रकृतिभाव व्हावा हें) प्रयोजन या प्रकृत सूत्राच्या योगानें निष्पन्न होतें. (प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत दिलेल्या 'अस्मे इन्द्राबृहस्पती' या उदाहरणांतील) 'अस्मे' या शब्दाचा 'अस्मभ्यम्' असा अर्थ आहे. 'अस्मद् + भ्यस्' या स्थलीं 'सुपां सुलुक्' सू. ३५६१ या सूत्रानें 'भ्यस्'चे जागीं 'शे = ए' हा आदेश झाला आहे, व 'शेषे लोपः' सू. ३८५ हें सूत्र नंतर प्रवृत्त केल्यानें 'अस्मे' असें रूप सिद्ध होतें. ('शेषे लोपः' या सूत्राचा कौमुदींत दोन प्रकारें अर्थ केला आहे. प्रथम अर्थामध्यें 'शेषे' हें पद, या सूत्रांत 'अष्टन आ विभक्तौ' या पूर्व सूत्रांतून 'विभक्तौ = विभक्ति-

प्रत्यये' हें पद अनुवृत्त करून त्या अनुवृत्त पदाचें, विशेषण मानलें आहे व 'शेषे विभक्तौ' या पदांचा 'आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परत:' असा अर्थ करून 'लोप:' या पदाचा 'अलोऽन्त्यस्य' या सूत्रान्वयें 'अन्त्यस्य लोपः' असा अर्थ केला आहे. या प्रथम अर्थान्वयें 'अस्मद् + ए' या स्थलीं अन्त्य दकाराचा लोप केल्यावर 'अस्म + ए' अशी स्थिति झाली असतां, 'अस्म' यांतील अन्त्य अपदान्त अकारापुढें 'ए' हा गुणसंज्ञक वर्ण असल्यामुळें 'अतो गुणे' सू. १९१ या सूत्रानें पररूप एकादेश केल्यानें 'अस्मे' हें रूप सिद्ध होतें. दुसरा अर्थ असा कीं, 'शेषे इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया। तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य अदित्यस्य लोपः।' या द्वितीय अर्थान्वयें 'अस्मद् + ए' या स्थलीं 'अस्मद्' यांतील मकारापुढें असलेल्या 'अद्' या वर्णसमूहाचा, म्हणजे 'टि' चा, लोप केल्यानें 'अस्म् + ए = अस्मे' असें रूप सिद्ध होतें. सारांश दोन्ही अर्थान्वयें 'अस्मे' असेंच रूप होतें.)

शब्दरत्न--- छान्दसमिति। शे आदेशस्यच्छान्दसत्वादिति भावः। मे इतीत्यनुकरण इति। प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वात्पदान्तत्वप्रयुक्तः प्रकृतिभावस्तत्र, तेनातिदेशेन प्रगृह्यत्वं तु न। त्वे राय इत्यादावनुकार्ये फलाभावेन प्रगृह्यत्वाप्रवृत्त्या तदनुकरणे ऽतिदेशेनासिद्धयोपदेशप्रवृत्तिरेव वाच्येति भावः॥

'छान्दसम्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, (जरी प्रकृत सूत्रांत 'छन्दसि' हें पद घातलें नाहीं व तें पद कोणत्याहि पूर्व सूत्रांतून अनुवृत्त होत नाहीं तरी 'सुप्' या विभक्तिप्रत्ययांचे जागीं 'सुपां सुलुक्' सू. ३५६१ या सूत्रानें होणारा) 'शे' हा आदेश वेदांतच होत असतो. 'त्वे इति, मे इति इत्यनुकरणे प्रयोजनलाभात्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'प्रकृतिवदनुकरणं भवति'–परि. ३६– या अतिदेशान्वयें (भेदानुकरणपक्षांत) 'त्वे इति, मे इति' या

अनुकरणस्थलीं (अनुकार्य 'त्वे, मे' हीं पदें असल्यामुळें) 'त्वे, मे' या अनुकरणांना पदसंज्ञा होत असल्यामुळें (व 'सम्बुद्धौ शाकल्यस्य' सू. १०५ या सूत्रावरील मनोरमेंत सांगितल्याप्रमाणें 'प्लुतप्रगृह्या:' सू. ९० या सूत्रांत 'एङः पदान्तादति' या पूर्व सूत्रांतून 'पदान्त' या शब्दाची अनुवृत्ति होत असल्यामुळें) पदान्तत्वरूप निमित्तानें होणारा प्रकृतिभाव होतो. (पण प्रकृतिभाव होण्यास 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' सू. ९० या सूत्रान्वयें ज्या प्रगृह्यसंज्ञेची आवश्यकता आहे ती) प्रगृह्यसंज्ञा त्या अतिदेशानें 'त्वे, मे' या अनुकरणांचे ठिकाणीं येऊं शकत नाहीं; (कारण अनुकार्याला जर प्रगृह्यसंज्ञा असेल तरच ती संज्ञा अनुकरणाचे ठिकाणीं वरील अतिदेशान्वयें येऊं शकते. पण) 'त्वे राय:, मे राय:' या अनुकार्यस्थलीं 'त्वे, मे' या अनुकार्यांचे ठिकाणीं प्रगृह्यसंज्ञेची प्रवृत्ति होऊं शकत नाहीं, म्हणजे त्यांना प्रगृह्यसंज्ञा होऊं शकत नाहीं; कारण त्यांना प्रगृह्यसंज्ञा केल्यानें कोणतेंहि फल निष्पन्न होत नाहीं. (प्रगृह्यसंज्ञा केल्यानें दोन फलें निष्पन्न होऊं शकतात. (१) अच् पुढें आला असतां, 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' या सूत्रान्वयें नित्य प्रकृतिभाव होणें; (२) प्रगृह्य 'अण्' पदान्तीं असून त्यापुढें अवसान असतां, 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक:' सू. ११० या सूत्रानें होणारें अनुनासिक-कार्य तशा अणाला न होणें. 'त्वे राय:, मे राय:' या अनुकार्यस्थलीं 'त्वे, मे' यांच्या पुढें अच् नसून रकार हा हल् असल्यामुळें, त्यांना प्रगृह्यसंज्ञा केल्यानें प्रकृतिभावरूप प्रथम फल निष्पन्न होऊं शकत नाहीं आणि तसेंच 'त्वे, मे' या अनुकार्यांतील अन्त्य एकार 'अण्' नसल्यामुळें व त्यापुढें अवसानहि नसल्यामुळें अनुनासिक कार्याची प्राप्तीच होत नाहीं आणि त्यामुळें अनुनासिकरूप कार्याचा प्रतिषेध करणें हेंहि द्वितीय फल संभवत नाहीं. सारांश अनुकार्यस्थलीं वरील दोन्ही फलांचा अभाव असल्यामुळें, 'त्वे, मे' या अनुकार्यांचे ठिकाणीं प्रगृह्यसंज्ञा प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं. मग अनुकार्यांनाच जर प्रगृह्य-संज्ञा नाहीं तर 'प्रकृतिवदनुकरणं भवति' या अतिदेशानें ती संज्ञा

वरील कारिकेंत जे दोन अर्थ सांगितले आहेत त्यांहून भिन्न अर्थाचा वाचक 'आङ्' हा निपात आहे हें आपोआपच सिद्ध होतें. वरील कारिकेंत 'आङ्' या ङित् निपाताचे जे अर्थ सांगितले आहेत (ते अर्थ परिगणनरूपानें सांगितले नसून त्या निपाताचे जे अनेक अर्थ आहेत त्यांपैकीं कांहीं मुख्य अर्थ घेऊन) त्यांचा पृथक्‌रूपानें अनुवाद केला आहे. असें असल्यामुळेंच, अभ्र आँ अपः' या वैदिक उदाहरणांत 'आँ' हा ङित् निपात जरी सप्तमीविभक्तीच्या अर्थाचा वाचक आहे तरी (व वरील कारिकेंत 'आङ' या निपाताचा तसा अर्थ सांगितला नाहीं तरी) 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' सू. ३५२५ हें सूत्र प्रवृत्त होतें. (व 'आङ्' हा ङित् निपात अनुनासिक होतो. भाष्यकारिकेंत 'आङ्' या निपाताचे जे अर्थ दिले आहेत तेवढेच त्या निपाताचे अर्थ आहेत असें मानलें नाहीं म्हणजे, वरील श्रुतींत त्या अर्थांपैकीं कोणत्याहि अर्थामध्यें 'आङ्' या निपाताचा उपयोग केला नसून भिन्न अर्थामध्ये उपयोग केला आहे तरी त्याचे जागीं 'आँ' असा अनुनासिक आदेश होऊं शकतोच. सारांश वरील श्रुतींत 'आङ्' या निपाताचा सप्तम्यर्थामध्यें उपयोग केला असल्यामुळें, त्या निपाताचे भाष्यकारिकेंत जे अर्थ दिले आहेत ते परिगणनात्मक आहेत असें मानतां येत नाहीं असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

शब्दरत्न—— अन्यथात्वेति । अनभिमतत्वेत्यर्थः । तदाह-नामंस्था इति । स्मरणेति । विस्मृतस्य स्मरणविषयताद्योतक इत्यर्थः । मर्यादाभिविधावित्यत्र मध्यमपदलोपी समासः । तत्सहितेऽभिविधावित्यर्थः । सप्तम्यर्थेति । तद्वृत्तित्वं च तस्य निरुक्ते स्पष्टम् । अव्ययीभावाभावश्च श्रुतौ छान्दसत्वाद् बोध्यः ।

मनोरमेंतील 'अन्यथात्वद्योतकः' या पदांतील 'अन्यथात्व' या शब्दाचा 'अनभिमतत्वं,' म्हणजे पूर्वी जें मानलें होतें तें आतां मान्य नाहीं, असा अर्थ आहे व त्या शब्दाचा असा अर्थ असल्यामुळेंच,

'पूर्वमित्थं नामंस्था इदानीं त्वेवं मन्यसे' असा कौमुदींत दिलेल्या प्रथम उदाहरणाचा दीक्षितांनीं मनोरमेंत अर्थ केला आहे. कारिकेंतील 'स्मरण' हा शब्द ज्याचें पूर्वी विस्मरण झालें होतें त्याचें आतां स्मरण झालें आहे या अर्थाचा द्योतक आहे. कारिकेंतील 'मर्यादाभिविधौ' हा मध्यमपदलोपी समास असून त्याचा 'मर्यादासहितः अभिविधिः' असा विग्रह आहे. (इतरेतरयोगद्वन्द्वसमास केला तर 'मर्यादाभिविध्योः' असें रूप होण्याची आपत्ति येते व समाहारद्वन्द्व केला तर 'स नपुंसकम्' सू. ८२१ या सूत्रानें सामासिक शब्द नपुंसक होईल आणि नपुंसकाच्या सप्तमीच्या एकवचनांत 'इकोऽचि विभक्तौ' सू. ३२० या सूत्रानें नुमागम होण्याची आपत्ति येईल. म्हणून येथें द्वन्द्वसमास न मानतां मध्यमपदलोपीसमास मानणेंच इष्ट आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'अभ्र आँ अपः' या श्रुतींतील 'आँ' हा ङित् निपात सप्तम्यर्थाचा वाचक आहे असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे तें निरुक्तावरून स्पष्ट होतें. (यथायमध्यर्थे भवति तथा अभ्र आँ अपः इत्येष निगमः' असें निरुक्ताच्या पांचव्या अध्यायांतील प्रथम पादाच्या सहाव्या खण्डांत सांगितलें आहे.) 'अभ्र आँ' हा छान्दस प्रयोग असल्यामुळें (व 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते'–परि. ३५–असें वचन असल्यामुळें, जरी 'आङ = आ' हा निपात विभक्त्यर्थाचा वाचक आहे तरी, 'अव्ययं विभक्ति' सू. ६५२ या सूत्रानें पावलेला नित्य) अव्ययीभावसमास येथें झाला नाहीं हें लक्षांत ठेवावें.

मनोरमा– "ओत्" । निपातः किम् ? देवोऽसि । वायवायाहि ।

'ओत्' सू. १०४ या सूत्राचा 'ओदन्तो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात्' असा अर्थ असल्यामुळें 'देवोऽसि, वायवायाहि' या दोन उदाहरणांत प्रकृतिभाव झाला नाहीं. ('देवो, वायो' हें जरी ओदन्त आहेत तरी ओदन्त निपात नाहींत आणि म्हणून त्यांना प्रकृत सूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा होत नाहीं व त्यामुळें प्रकृतिभाव न होतां, प्रथम उदाहर-

णांत 'एङःपदान्तादति' सू. ८६ या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेश होऊन, 'वायो आयाहि' या द्वितीय उदाहरणांत 'ओ' चे जागीं 'एचोऽय-वायाव:' सू. ६१ या सूत्रानें 'अव्' आदेश झाला आहे.)

मनोरमा–"संबुद्धौ"॥ ऋषिर्वेदः, "तदुक्तमृषिणा" इत्यादौ तथा दर्शनादित्यभिप्रेत्याह––अवैदिक इति। सम्बुद्धौ किम्? अहो इति। अत्र परत्वाद्विकल्पो मा भूत्। यत्तु "ओत्" इत्यत्र निपातानुवृत्तेरिह च संबुद्धिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं वृत्त्यादावुक्तं गवित्ययमाहेति, तन्न, तत्र प्रगृह्यसञ्ज्ञासत्त्वेऽपि प्रकृतिभावाप्रसक्तेः। "इकोऽसवर्ण" इत्यत्र हि पदान्तग्रहणमनुवर्त्तते इत्याकरे स्पष्टम्। एवं च "प्लुत-प्रगृह्या" इति सूत्रे तत्सम्बन्ध आवश्यकः। गविति च न पदम्, अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया अर्थवत्त्वाभावेन विभक्तेरनुत्पादात्॥

'सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे' सू. १०५ या सूत्रांतील 'अनार्षे' या शब्दामध्यें असणाऱ्या (ऋषिणा प्रोक्ते = आर्षे' यांतील) 'ऋषि' या शब्दाचा 'वेद' असा अर्थ आहे; कारण 'तदुक्तमृषिणा' इत्यादि प्रयोगांत 'ऋषि' या शब्दाचा 'वेद' असा अर्थ केलेला आढळतो आणि हा आशय मनांत धरूनच प्रकृत सूत्रांतील 'अनार्षे' या पदाचा 'अवैदिके' असा कौमुदींत अर्थ केला आहे. 'अहो इति' या उदाहरणांत 'ओत्' सू. १०४ या पूर्व सूत्रानें प्राप्त झालेल्या नित्य प्रगृह्यसंज्ञेचा प्रकृत उत्तर सूत्रानें बाध होऊं नये व 'अहो' या ओदन्त निपाताला विकल्पेंकरून प्रगृह्यसंज्ञा होऊं नये याकरितां प्रकृत सूत्रांत 'सम्बुद्धौ' हें पद घातलें आहे (तें पद प्रकृत सूत्रांत घातलें असल्यामुळें व 'अहो' हा संबुद्धयन्त शब्द नसून ओदन्त निपात असल्यामुळें, त्या शब्दापुढें जरी 'इति' हा अवैदिक शब्द आहे तरी, त्याला वैकल्पिक प्रगृह्यसंज्ञा न होतां, 'ओत्' या पूर्व सूत्रानें नित्य प्रगृह्यसंज्ञा होते व 'प्लुतप्रगृह्याः' सू. ९० या सूत्रानें नित्य प्रकृतिभाव होतो. सारांश 'अहविति' असें वैकल्पिक संधियुक्त रूप न होतां 'अहो इति' असें एकच प्रकारचें रूप होतें.)

'ओत्' या सूत्रांत ('निपात एकाजनाङ्' या पूर्व सूत्रांतून) 'निपात' या शब्दाची अनुवृत्ति असल्यामुळें व प्रकृत सूत्रांत (त्या शब्दाची अनुवृत्ति नसून) 'सम्बुद्धौ' या पदाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, 'सम्बुद्धौ किम् ? गवित्ययमाह' असें जें काशिकावृत्तींत व इतर ग्रंन्थांत प्रत्युदाहरण दिलें आहे तें योग्य प्रत्युदाहरण ठरत नाही; कारण त्या प्रत्युदाहरणांत जरी प्रगृह्यसंज्ञा होत असली तरी प्रकृतिभावाची प्राप्तीच नाहीं. याचें कारण हें कीं, 'इकोऽसवर्णे' सू. ९१ या सूत्रांत ('एङः पदान्तादति' या पूर्व सूत्रांतून) 'पदान्त' या शब्दाची अनुवृत्ति होते असें भाष्यांत स्पष्ट सांगितलें आहे. त्यामुळें 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' (हें सूत्र त्या दोन सूत्रांच्या मध्यें पठित असल्यामुळें) या सूत्रांत देखील 'पदान्त' या शब्दाची अनुवृत्ति मानणें आवश्यक आहे. (तसें न मानल्यास मण्डूकप्लुतीनें अनुवृत्ति करण्याचा दोष येईल.) 'गवित्ययमाह' या उदाहरणांतील 'गो' हा शब्द पदसंज्ञक नाहीं; कारण या उदाहरणांत अनुकार्य व अनुकरण या दोहोंत अभेदाची विवक्षा असल्यामुळें, 'गो' हा शब्द अर्थवान् ठरत नाहीं व त्यामुळें त्याहून सुबुत्पत्ति– विभक्ति-प्रत्ययाची उत्पत्ति–होऊं शकत नाहीं. (प्रकृत सूत्रावरील काशिकावृत्तींत 'सम्बुद्धाविति किम् । गवित्ययमाह । अत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् । असत्यर्थवत्त्वे विभक्तिर्न भवति ।' असें म्हटलें आहे. काशिकाकारांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, प्रकृत सूत्रांतून 'सम्बुद्धौ' हें पद गाळलें तर त्यांत 'ओत्' या पूर्व सूत्राची अनुवृत्ति होऊन 'ओकारान्तं प्रगृह्यसंज्ञं वा स्यात् अनार्षे इतौ परे सति' असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ होईल व त्या अर्थान्वयें 'गो इत्ययमाह' या अनुकरणस्थलीं 'गो' हें अनुकरण ओकारान्त असल्यामुळें त्याला विकल्पेंकरून प्रगृह्यसंज्ञा होईल व त्यामुळें वैकल्पिक प्रकृतिभाव होण्याची आपत्ति येईल. परंतु अभेदानुकरणपक्षांत अनुकरण हें सादृश्यामुळें केवळ अनुकार्याची उपस्थिति करून देणारें असून अभिधावृत्तीनें किंवा लक्षणावृत्तीनें अनुकार्याचा

अर्थ बोधित करण्यास समर्थ नसल्यामुळें, तें अर्थवान् ठरत नाहीं व त्यामुळें 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' सू. १७८ या सूत्रानें होणारी प्रातिपदिकसंज्ञा त्याला होऊं शकत नाहीं आणि म्हणून 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' सू. १८२ या सूत्रानें प्रातिपदिकाहून होणारी सुबुत्पत्ति त्याहून होऊं शकत नाहीं. त्यामुळें 'गो' हें अनुकरण जरी ओकारान्त आहे तरी तें संबुद्धयन्त ठरत नसल्यामुळें आणि प्रकृत सूत्रांत 'सम्बुद्धौ' या पदाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, 'गो' या ओकारान्त अनुकरणाला प्रकृत सूत्रानें होणारी प्रगृह्यसंज्ञा होत नाही व त्यामुळें 'प्लुतप्रगृह्याः' सू, ९० या सूत्रानें होणारा प्रकृतिभाव न होतां, 'गो' यांतील 'ओ' चे जागीं 'एचोऽयवायावः' सू. ६१ या सूत्रानें 'अव्' आदेश होऊन 'गवित्ययमाह' असा प्रयोग सिद्ध होतो व अशा रीतीनें हें उदाहरण 'सम्बुद्धौ किम्' याचें प्रत्युदाहरण ठरतें. यावर दीक्षित असें म्हणतात कीं, वरील प्रत्युदाहरणांत प्रकृतिभावाची प्राप्तीच होत नाहीं; कारण 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' या ज्या सूत्रानें प्रकृतिभाव होत असतो त्या सूत्रांत, वर सांगितल्याप्रमाणें, 'पदान्त' या शब्दाची अनुवृत्ति असल्यामुळें व त्या सूत्राचा 'पदान्ताः प्लुतप्रगृह्याः अचि परे नित्यं प्रकृत्या स्युः' असा अर्थ होत असल्यामुळें आणि काशिकाकारांनीं स्वतः म्हटल्याप्रमाणें अभेदानुकरणपक्षांत 'गो' या शब्दाहून सुबुत्पत्ति होऊं शकत नसल्यामुळें, त्याला 'सुप्तिङन्तं पदम्' सू. २९ या सूत्रानें होणारी पदसंज्ञा केव्हांहि होऊं शकत नाहीं. म्हणून 'गो' हें ओकारान्त अनुकरण प्रगृह्यसंज्ञक मानलें तरी त्यांतील अन्त्य 'ओ' पदान्तीं नसल्यामुळें, 'प्लुतप्रगृह्याः' या सूत्रानें प्रकृतिभावाची मुळींच प्राप्ति होत नाहीं आणि म्हणून 'सम्बुद्धौ किम्' याचें 'गवित्ययमाह' हें योग्य प्रत्युदाहरण ठरत नाहीं. प्रकृत सूत्रांतून 'सम्बुद्धौ' हें पद गाळल्यानें जर वरील प्रत्युदाहरणांत 'गो' या शब्दाला वैकल्पिक प्रगृह्यसंज्ञा होऊन प्रकृतिभावाची प्राप्ति झाली असती व ती टाळण्याकरितां 'सम्बुद्धौ' हें पद आवश्यक आहे असें

म्हणतां आलें असतें तरच तें योग्य प्रत्युदाहरण ठरलें असतें असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. 'वृत्यादावुक्तम्' या मनोरमेंतील पंक्तींत जें 'आदि' पद घातलें आहे त्यावरून असें दिसून येतें कीं, त्यांचा कटाक्ष प्रसादकारांवर देखील होता; कारण काशिकेंत जसें म्हटलें आहे तसेंच प्रसादकारांनीं देखील आपल्या टीकेंत म्हटलें आहें. प्रसादकार म्हणतात–'सम्बुद्धाविति किम् । गवित्ययमाह । अत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वादर्थवत्त्वाभावाद्विभक्तिर्नोत्पद्यते । अत इदं प्रत्युदाहरणम् ।')

शब्दरत्न––अत्र परत्वादिति । न चैतदभावे नित्यविधिर्दुर्वारः। इतिशब्दातिरिक्ते "ओत्" इत्यस्य निपातातिरिक्ते "सम्बुद्धौ–" इत्यस्य चारितार्थ्येन, सामर्थ्याभावादेव च फलेऽविशेष इति वाच्यम्, परत्वेन विकल्पप्रवृत्तावभावपर्यन्तमप्यस्य व्यापारेण सकृद्गतिन्यायेन "ओत्" इत्यस्य तदभावेऽप्रवृत्तेः । अत एव "न यदि" "विभाषा साकाङ्क्षे" इति सूत्रे निषेधीयोभयत्र विभाषेति सङ्गच्छते । अन्यथा परत्वादेतत्प्रवृत्तावप्यनेन निषेधाभावे पूर्वसूत्रस्य दुर्वारत्वेन सा दुर्लभा स्यात् । न च "आकडार" सूत्रेणान्यत्र सञ्ज्ञानां बाध्यबाधकभावाभावस्य ज्ञापितत्वात्परत्वाद्विकल्प इत्यसंगतमिति वाच्यम, सञ्ज्ञाया एकत्वात्, ज्ञापकस्य च विशेषापेक्षत्वेन सञ्ज्ञाभेदविषयत्वादिति भाव इति केचित् ।

'अत्र परत्वाद्विकल्पो मा भूत्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्यावर शंकाकार अशी शंका करतो कीं, प्रकृत सूत्रांतून 'सम्बुद्धौ' हें पद गाळलें तरी ('अहो इति' या उदाहरणांत) 'ओत्' सू. १०४ या नित्यप्रगृह्यसंज्ञाविधायक सूत्रानें 'अहो' याला प्रगृह्यसंज्ञा होणें टाळतां येऊं शकत नाहीं, म्हणजे त्याला ती संज्ञा होऊं शकतेच; कारण ओदन्त निपातापुढें 'इति' हा अवैदिक शब्द खेरीज करून इतर कोणताहि अजादिशब्द आल्यास ('अहो ईशाः' इत्यादि स्थलीं) ओदन्त निपाताला

प्रगृह्यसंज्ञा करून 'ओत्' हें सूत्र चरितार्थ ठरतें, आणि ओदन्त निपात खेरीज करून इतर कोणत्याहि ओदन्त शब्दापुढें 'इति' हा अवैदिक शब्द आल्यास, त्या ओदन्त शब्दाला विकल्पानें प्रगृह्यसंज्ञा करून ('विष्णो इति' इत्यादि स्थलीं) 'शाकल्यस्येतावनार्षे' सू. १०५ हें सूत्र चरितार्थ ठरतें. त्यामुळें अन्यत्र सावकाश ठरत असलेल्या 'शाकल्यस्येतावनार्षे' या पर सूत्राचे ठिकाणीं 'ओत्' या पूर्व सूत्राची प्रवृत्ति न होऊं देण्याचें सामर्थ्य राहत नसल्यामुळें ('अहो इति' या स्थलीं नित्य प्रकृतिभाव होऊन एकच प्रकारचें रूप सिद्ध होऊं शकतें व त्यामुळें) फलांत कांहीं फरक पडत नाहीं. (येथपर्यंत शंकाग्रन्थ आहे. या शंकेवर दीक्षितमतानुयायी कित्येक वैयाकरण असें उत्तर देतात कीं,) ही शंका बरोबर नाहीं; कारण 'ओत्' या सूत्राच्या मानानें 'शाकल्यस्येतावनार्षे' हें परसूत्र असल्यामुळें ('पूर्वात्परं बलवत्' या न्यायान्वयें) तें विकल्पानें प्रगृह्यसंज्ञा होण्याचें विधान करणारें परसूत्र प्रवृत्त झालें असतां ('ओत्' या पूर्वसूत्रानें प्राप्त होणारी प्रगृह्यसंज्ञा) न होऊं देणें येथपर्यंत देखील त्या परसूत्राचा व्यापार चालू राहत असल्यामुळें, जेव्हां (प्रकृत विभाषासूत्रानें) विकल्पानें प्रगृह्यसंज्ञा केली जात नाहीं तेव्हां 'सकृद्गतौ'–परि. ४०–या न्यायान्वयें 'ओत्' हें बाधित पूर्व सूत्र प्रगृह्यसंज्ञा करून देण्यास प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं. (दीक्षितांनीं मनोरमेंत असें म्हटलें आहे कीं, प्रकृत सूत्रांतून 'सम्बुद्धौ' हें पद गाळल्यास 'अहो इति' या उदाहरणांत 'अहो' या ओदन्त निपाताला 'ओत्' या पूर्व सूत्रानें जी नित्य प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्त होती ती प्रकृत परसूत्रानें विकल्पेंकरून होईल व त्यामुळें विकल्पेंकरून प्रकृतिभाव होईल आणि 'अहो इति, अहविति' अशीं वैकल्पिक रूपें होण्याची आपत्ति येईल, व ही आपत्ति टाळण्याकरितां व 'अहो इति' असें प्रकृतिभावाचें एकच इष्ट रूप सिद्ध व्हावें याकरितां प्रकृत सूत्रांत 'सम्बुद्धौ' हें पद असणें आवश्यक आहे. यावर शंकाकार असें म्हणतो कीं, प्रकृत सूत्रांतून 'सम्बुद्धौ' हें पद

गाळलें तरी, 'अहो इति' असें एकच प्रकारचें रूप सिद्ध होऊं शकतें व 'अहविति' असें अनिष्ट वैकल्पिक रूप होण्याची आपत्ति मुळींच येत नाहीं; कारण वर सांगितल्याप्रमाणें 'ओत्' हें पूर्व सूत्र व 'शाकल्यस्येतावनार्षे' हें परसूत्र आपापल्या विषयांत सावकाश होणारीं सूत्रें असल्यामुळें, जेव्हां त्या दोन्ही सूत्रांची 'अहो इति' या उदाहरणांत प्राप्ति होते तेव्हां 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' सू. १७५ या सूत्रान्वयें 'ओत्' हें पूर्वसूत्र बाधित होऊन जरी 'शाकल्यस्येतावनार्षे' हें परसूत्र प्रवृत्त होतें तरी, त्या परसूत्रानें होणारी प्रगृह्यसंज्ञा विकल्पेंकरून होणारी असल्यामुळें जेव्हां ती संज्ञा केली जाते तेव्हां 'अहो' हा ओदन्त निपात प्रगृह्यसंज्ञक ठरतो व त्यापुढें 'इति' यांतील इकार हा अच् असल्यामुळें, 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' या सूत्रानें प्रकृतिभाव होतो आणि 'अहो इति' असा प्रयोग सिद्ध होतो. पण जेव्हां प्रकृत विभाषासूत्रानें 'अहो' याला विकल्पेंकरून प्रगृह्यसंज्ञा केली जात नाहीं तेव्हां देखील 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम्'—परि. ३९—या न्यायान्वयें 'ओत्' हें बाधित पूर्वसूत्र प्रवृत्त होतें व 'अहो' याला प्रगृह्यसंज्ञा होतेच आणि वर सांगितल्याप्रमाणें प्रकृतिभाव होऊन त्या पक्षांत देखील 'अहो इति' असाच प्रयोग सिद्ध होतो. म्हणून प्रकृत सूत्रांतील 'सम्बुद्धौ' हें पद व्यर्थ आहे आणि तें गाळलें तरी 'अहो इति' असें एकच प्रकारचें रूप सिद्ध होत असल्यामुळें, या उदाहरणासंबंधानें दीक्षितांनीं मनोरमेंत जें म्हटलें आहे तें बरोबर मानतां येत नाहीं. येथें हें लक्षांत ठेवावें कीं, शंकाकारानें वर जी शंका उपस्थित केली आहे ती 'साक्षात्प्रभृतीनि च' सू. १. ४. ७४ या सूत्रावरील भाष्याला धरून केली आहे. त्या भाष्यांत 'तत्र च्विप्रतिषेधः' या पूर्व वार्तिकाचें प्रत्याख्यान करणारें 'न वा पूर्वेण कृतत्वात्' हें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतातः— 'न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्? पूर्वेण कृतत्वात्। अस्त्वनेन विभाषा, पूर्वेण नित्यो भविष्यति।' या

भाष्याचा आशय हा आहे कीं, 'लवणीकृत्य' या उदाहरणांत 'ऊर्यादि च्विडाचश्च' सू. ७६२ या पूर्व सूत्रानें नित्य गतिसंज्ञा प्राप्त आहे व 'साक्षात्प्रभृति' या गणांत 'लवण' हा शब्द पठित असल्यामुळें, 'साक्षात्प्रभृतीनि च' सू. ७७५ या परसूत्रानें विकल्पें-करून गतिसंज्ञा प्राप्त आहे. विकल्पामुळें जेव्हां उत्तर सूत्रानें गतिसंज्ञा केली जात नाहीं तेव्हां 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम्' या न्यायान्वयें 'ऊर्यादि च्विडाचश्च' हें बाधित पूर्वसूत्र प्रवृत्त होऊन गतिसंज्ञा होऊं शकतेच व अशा रीतीनें विकल्पानें गतिसंज्ञा न होण्याची आपत्ति टळते. या भाष्यावरील प्रदीपांत कैयटानें 'लवणी-कृत्येति । तत्र हि परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति, नित्या च गति-संज्ञेष्यते । पूर्वेणेति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति भावः' असें म्हटलें आहे व वरील भाष्योक्ति आणि कैयटोक्ति मनांत धरूनच शंका-कारानें वरील शंका केली आहे. या शंकेचें उत्तर शब्दरत्नकार पुढें देणार आहेत; परंतु दीक्षितमतानुयायि वैयाकरणांचें या शंकेवर जें उत्तर आहे तें शब्दरत्नकार प्रथम सांगतात. त्या वैयाकरणांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, प्रकृत सूत्र प्राप्तविभाषेचें सूत्र असल्यामुळें, म्हणजे 'ओत्' या पूर्व सूत्राने जी नित्य प्रगृह्यसंज्ञा होणें सांगितलें आहे ती प्राप्त नित्यसंज्ञा विकल्पेंकरून व्हावी याचें विधान करणारें हें परसूत्र असल्यामुळें, या सूत्राचें प्रगृह्यसंज्ञा न व्हावी हें सांगण्यांतच तात्पर्य आहे; कारण 'ओत' या पूर्वसूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा सिद्ध आहेच आणि म्हणून प्रगृह्यसंज्ञा व्हावी हें सांगण्यांत या सूत्राचें तात्पर्य नाहीं आणि 'सर्वत्र प्राप्तविभाषासुभा-वस्य पूर्वेणैव सिद्धतया अपूर्वबोध्यत्वाभावेन भावसमानाधिकर-णोऽभाव एव विधीयते' असा सिद्धान्त आहे. म्हणून प्रकृत सूत्रानें विकल्पेंकरून प्रगृह्यसंज्ञा केली नसतां, त्या पक्षांत 'ओत्' हें बाधित पूर्व सूत्र प्रवृत्त करतां येत नाहीं; कारण तें सूत्र प्रवृत्त केल्यास व दोन्ही पक्षांत प्रगृह्यसंज्ञा केल्यास ती संज्ञा नित्य ठरेल व प्रगृह्यसंज्ञा विकल्पेंकरून होणें याकरितां मुद्दाम केलेलें

प्रकृत सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल. ही आपत्ति टाळण्याकरितां 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यब्दाधितं तब्दाधितमेव'–परि. ४०–हाच न्याय येथें प्रवृत्त करणें योग्य ठरतें व 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम्'–परि. ३९–हा न्याय येथें प्रवृत्त करणें अयोग्य आहे. येथें हें सांगणें जरूर आहे कीं, 'अचश्च' सू. १·२·२८ या सूत्रावरील प्रदीपांत, परविभाषा सूत्रानें विकल्पानें होणारें कार्य न केल्यास, पूर्व बाधित सूत्राची प्रवृत्ति 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम्' या न्यायाचा आश्रय करून करतां येत नाहीं हें सांगतांना कैयटानें 'न चैवंविधे विषये पुनः प्रसङ्गविज्ञानमस्ति। नित्यविकल्पयोर्विरोधात्, पूर्वेण परस्य बाधप्रसङ्गात्। यत्र हि पूर्वो विधिः परं न बाधते तत्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानं क्वचिदाश्रीयते।' असें स्पष्ट म्हटलें आहे व या कैयटोक्तीला धरूनच दीक्षितमतानुयायि वैयाकरणांनीं वरप्रमाणें वरील शंकेचें उत्तर दिलें आहे. ते म्हणतात कीं, प्रकृत सूत्रांतून 'सम्बुद्धौ' हें पद गाळल्यास, 'अहो इति' या स्थलीं जेव्हां प्रकृत सूत्रानें विकल्पेंकरून प्रगृह्यसंज्ञा केली जाणार नाहीं तेव्हां, कैयटानें म्हटल्याप्रमाणें, 'ओत्' या पूर्व बाधित सूत्राची प्रवृत्ति करून 'अहो' याला प्रगृह्यसंज्ञा करतां येणें शक्य नसल्यामुळें, त्या पक्षांत प्रगृह्यसंज्ञा न होण्याची व प्रगृह्यसंज्ञानिमित्तक प्रकृतिभाव न होतां 'अहविति' असें पाक्षिक अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते आणि म्हणून दीक्षितांनीं मनोरमेंत जो दोष दिला आहे तो योग्य ठरतो व त्या दोषाचें निवारण करण्याकरितां प्रकृत सूत्रांत 'सम्बुद्धौ' हें पद असणें आवश्यक आहे. पुढें ते वैयाकरण असें म्हणतात कीं,) असें आहे म्हणूनच, म्हणजे प्राप्तविभाषास्थलीं जेव्हां पूर्व नित्य सूत्रानें होणारें कार्य विकल्पेंकरून केलें जात नाहीं तेव्हां तें कार्य करण्याकरितां 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' या न्यायाचा आश्रय करून पूर्वसूत्राची प्रवृत्ति करतां येत नाहीं म्हणूनच, 'न यदि,' 'विभाषा साकाङ्क्षे' सू. २७७४,२७७५ हीं निषेधीय प्राप्ताप्राप्तविभाषेचीं सूत्रें आहेत असें जें भाष्यांत म्हटलें आहे तें म्हणणें योग्य ठरतें. पर

विभाषासूत्रानें जेव्हां विकल्पेंकरून कार्य केलें जात नाहीं तेव्हां तें कार्य करण्याकरितां पूर्वनित्य सूत्र प्रवृत्त होऊं शकतें असें मानलें तर, 'न यदि' या निषेधक सूत्राच्या मानानें 'विभाषा साकाङ्क्षे' हें परसूत्र असल्यामुळें ('पूर्वात्परं बलवत्' या न्यायान्वयें) तें परसूत्र प्रथम प्रवृत्त केल्यावर देखील 'न यदि' या सूत्रानें जो निषेध सांगितला आहे त्या निषेधाची पर विभाषासूत्रानें विकल्पेंकरून प्रवृत्ति केली नसतां, जर 'न यदि' हें सूत्र त्या पक्षांत प्रवृत्त केलें तर नित्य निषेध होईल व 'विभाषा साकाङ्क्षे' हें प्राप्ताप्राप्त-विभाषेचें सूत्र ठरूं शकणार नाहीं. ('न वेतिविभाषा' सू. १·१·४४ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं प्राप्तविभाषेचीं, अप्राप्त-विभाषेचीं व प्राप्ताप्राप्तविभाषेचीं उदाहरणें दिलीं असून, 'विभाषा साकाङ्क्षे' हें सूत्र प्राप्ताप्राप्तविभाषेचें उदाहरण दिलें आहे. त्या भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात:–'न यदि विभाषा साकाङ्क्षे । प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति सन्देहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाप्राप्ते, कथं वोभयत्र । यदीति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः । यत्कश्मीरेष्ववसाम । यत्तत्रौदनान्भोक्ष्यामहे । यत्तत्रौदनान भुञ्ज्महि । अप्राप्ते । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान्गमिष्यामः । कश्मीरानगच्छाम । तत्रौदनान्भोक्ष्यामहे । तत्रौदनानभुञ्ज्महि ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'विभाषा साकाङ्क्षे' या सूत्रानें सांगितलेली विभाषा प्राप्तविभाषा आहे किंवा अप्राप्तविभाषा आहे किंवा प्राप्ताप्राप्तविभाषा आहे असा सन्देह उत्पन्न होतो. 'न यदि' या पूर्व सूत्रानें लृट्चा निषेध नित्य प्राप्त झाला असतां तेथेंच या सूत्रानें विकल्प केला तर ही प्राप्तविभाषा होते; 'न यदि' या सूत्राची जेथें प्राप्ति नाहीं तशाच ठिकाणीं या सूत्रानें विकल्प केला तर ही अप्राप्तविभाषा होते; आणि दोन्ही ठिकाणीं या सूत्रानें विकल्प केला तर ही प्राप्ताप्राप्तविभाषा होते, आणि हें सूत्र प्राप्ताप्राप्तविभाषेचेंच सूत्र मानणें योग्य आहे. लृट्-

प्रत्ययाचा निषेध प्राप्त असून विकल्प झाल्याचें उदाहरण 'अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः यत्कश्मीरेष्ववसाम, यत्तत्रौदनान्भोक्ष्यामहे अभुञ्ज्महि' हें आहे. जेथें लृट्प्रत्ययाचा निषेध प्राप्त नाहीं तेथें विकल्प झाल्याचें उदाहरण 'अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान्गमिष्यामः अगच्छाम, तत्रौदनान्भोक्ष्यामहे अभुञ्ज्महि' हें आहे. 'अभिज्ञावचने लृट्' सू. २७७३ हें सूत्र असें सांगतें कीं, वाक्यांतील मुख्य धातूचें स्मृत्यर्थक धातु हें उपपद असल्यास, त्या मुख्य धातूहून लङ्प्रत्यय न करितां लृट्प्रत्यय करावा. या सूत्राचें 'न यदि' सू. २७७४ हें निषेधक सूत्र आहे व हें निषेधक सूत्र असें सांगतें कीं, वाक्यांत 'यद्' शब्दाचा प्रयोग केला असल्यास, लङ्-प्रत्ययाचे जागीं लृट्प्रत्यय करूं नये. यानंतर 'विभाषा साकाङ्क्षे' सू. २७७५ हें विभाषेचें सूत्र पठित आहे व हें सूत्र असें सांगतें की, ज्ञाप्यज्ञापकभाव गम्यमान असतांना लङ् व लृट् या दोन्ही प्रत्ययांचा विकल्पेंकरून उपयोग करतां येतो. 'न यदि' या सूत्रानें होणाऱ्या निषेधरूप कार्याचा 'विभाषा साकाङ्क्षे' या विभाषासूत्रानें विकल्प केला असतां, ज्यावेळीं विकल्पेंकरून निषेध केला जाणार नाहीं त्यावेळीं 'न यदि' हें बाधित पूर्व सूत्र प्रवृत्त करून निषेधरूप कार्य केलें म्हणजे विकल्पेंकरून लृट्प्रत्यय न करितां त्या पक्षांतहि लङ्-प्रत्ययच केला तर नित्य निषेध होईल व या प्राप्त स्थलीं विकल्पेंकरून निषेध न झाल्यानें 'विभाषा साकाङ्क्षे' हें विभाषासूत्र प्राप्तविभाषेचें सूत्र न ठरतां केवळ अप्राप्तविभाषेचें सूत्र ठरेल व त्यामुळें तें प्राप्ताप्राप्तविभाषेचें सूत्र आहे असें मानतां येऊं शकणार नाहीं. पण भाष्यकारांनीं तर हें सूत्र केवळ अप्राप्तविभाषेचें सूत्र न मानतां प्राप्ताप्राप्तविभाषेचें सूत्र मानलें आहे. म्हणून हें सूत्र जसें अप्राप्तविभाषेचें सूत्र आहे तसेंच प्राप्तविभाषेचें देखील सूत्र आहे--म्हणजेच प्राप्ताप्राप्तविभाषेचें सूत्र आहे--हें मानण्याकरितां हें गृहीत करणें आवश्यक आहे कीं, प्राप्तविभाषास्थलीं जेव्हां विकल्पेंकरून कार्य केलें जात नाहीं तेव्हां

पूर्व बाधित सूत्राची प्रवृत्ति करून तें कार्य करतां येत नाहीं; कारण त्या पक्षांतहि तें कार्य केल्यास, पूर्व सूत्रानें सांगितलेल्या कार्याचा केव्हांहि विकल्प न होतां तें कार्य नित्य होईल व विभाषा-सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल. म्हणून प्रकृत सूत्रांतून 'सम्बुद्धौ' हें पद गाळल्यास, 'अहो इति' या स्थलीं जेव्हां प्रकृत सूत्रानें विकल्पेंकरून 'अहो' याला प्रगृह्यसंज्ञा केली जात नाहीं तेव्हां ती प्रगृह्यसंज्ञा त्या पक्षांत करण्याकरितां 'ओत्' या पूर्व सूत्राची प्रवृत्ति करतां येत नसल्यामुळें, 'अहविति' असें अनिष्ट पाक्षिक रूप होण्याची आपत्ति येते असा जो दोष दीक्षितांनीं मनोरमेंत दिला आहे तो योग्य ठरतो असें दीक्षितमतानुयायि वैयाकरणांचें म्हणणें आहे. यावर शंकाकार पुन्हा अशी शंका करतो कीं,) 'आ कडारा-देका संज्ञा' सू. २३२ या सूत्रानें हें ज्ञापित होतें कीं, त्या अधिकाराच्या बाहेर ज्या संज्ञा पठित आहेत त्या संज्ञांमध्यें परस्परांत बाध्यबाधक-भाव होत नाहीं, आणि म्हणून 'परत्वाद्विकल्पो मा भूत्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे तें म्हणणें बरोबर मानतां येत नाहीं. (शंकाकाराचें असें म्हणणें आहे कीं, 'आ कडारादेका संज्ञा' हें सूत्र केलें असल्यामुळें त्यावरून हें ज्ञापित होतें कीं, त्या सूत्रापासून 'कडाराः कर्मधारये' या सूत्रापर्यंत ज्या संज्ञा पठित आहेत त्या संज्ञांमध्येंच परस्परांत बाध्यबाधकभाव होत असतो. 'ओत्' या सूत्रानें होणारी प्रगृह्यसंज्ञा त्या अधिकाराच्या कक्षेंत येत नसल्या-मुळें, म्हणजे 'आ कडारात्' या सूत्राच्या बरेंच पूर्वीं पठित असलेल्या सूत्रानें होणारी ती संज्ञा असल्यामुळें, 'अहो इति' या उदाहरणांत 'अहो' याला 'ओत्' या सूत्रानें झालेल्या प्रगृह्यसंज्ञेचा 'शाकल्य-स्येतावनार्षे' या परसूत्रानें बाध होऊं शकत नाहीं व अशा रीतीनें 'अहो' याची प्रगृह्यसंज्ञा अबाधित–नित्यकायम–राहत असल्यामुळें, 'अहो इति' या उदाहरणांत प्रगृह्यसंज्ञानिमित्तक प्रकृतिभाव नित्य होतो व 'अहविति' असें पाक्षिक अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति मुळींच येत नाहीं. म्हणून 'परत्वाद्विकल्पो मा भूत्' असें जें

दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे तें म्हणणें अयोग्य ठरतें. या शंकेवर दीक्षितमतानुयायी वैयाकरण असें उत्तर देतात कीं,) ही शंका बरोबर नाहीं; कारण 'ओत्' व 'शाकल्यस्येतावनार्षे' या दोन सूत्रांनीं (भिन्न भिन्न संज्ञा होणें सांगितलें नसून) एकच संज्ञा–प्रगृह्यसंज्ञा–होणें सांगितलें आहे व वर दिलेलें ज्ञापक विशेषापेक्ष असल्यामुळें, जेथें एकेच वेळीं भिन्न संज्ञांची प्राप्ति होते तशाच ठिकाणीं तें ज्ञापक लागू पडतें. ('ओत्' या सूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा होणें सांगितलें आहे व 'शाकल्यस्येतावनार्षे' या सूत्रानें भिन्न संज्ञा होणें सांगितलें नसून प्रगृह्यसंज्ञेचाच विकल्प होणें सांगितलें आहे. 'आ कडारादेका संज्ञा' हें जें ज्ञापक शंकाकारानें दिलें आहे तें सर्व ठिकाणीं लागू पडणारें सामान्यापेक्ष ज्ञापक नसून विशेष स्थलींच लागू पडणारें विशेषापेक्ष ज्ञापक आहे. जेथें 'आ कडारात्' या अधिकाराच्या बाहेर पठित असलेल्या संज्ञांपैकीं दोन किंवा अधिक संज्ञा एकेच वेळीं एखाद्या उदाहरणांत एकाच लक्ष्याचे ठिकाणीं प्राप्त होतात तशाच ठिकाणीं त्या युगपत् प्राप्त होणाऱ्या संज्ञांमध्यें परस्परांत बाध्यबाधकभाव होत नाही एवढेंच वरील ज्ञापकावरून सिद्ध होतें. परंतु जेथें पूर्व सूत्रानें एखादी संज्ञा होणें सांगितलें आहे व परसूत्रानें त्याच संज्ञेचा विकल्प होणें सांगितलें आहे तशा ठिकाणीं, ती संज्ञा 'आ कडारात्' या अधिकाराच्या बाहेर असली तरी, वरील ज्ञापक लागू पडत नाहीं व परसूत्रानें सांगितलेल्या विकल्पानें पूर्वसूत्रानें होणाऱ्या नित्य संज्ञेचा 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' सू. १७५ या न्यायान्वयें बाध होऊन ती संज्ञा विकल्पेंकरूनच होते. म्हणून प्रकृत सूत्रांतून 'सम्बुद्धौ' हें पद गाळल्यास, 'ओत्' हें सूत्र प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्त होईल व तें अनुवृत्त झाल्यानें 'अहो' या संबुद्धयन्त नसलेल्या पण ओदन्त असलेल्या शब्दाला विकल्पेंकरून प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्त होईल व विकल्पानें ती संज्ञा केली नसतां, 'अहो इति' या स्थलीं प्रगृह्यसंज्ञेच्या निमित्तानें होणारा प्रकृतिभाव न होतां 'अहविति' असें पाक्षिक अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल

हा जो दोष मनोरमेंत दिला आहे तो योग्य ठरतो असें दीक्षित मतानुयायि वैयाकरणांचें म्हणणें आहे. 'न चैतदभावे' पासून 'इति केचित्' या ग्रथांत सांगितलेल्या शंकांचें दीक्षितमतानुयायिवैयाकरणांनीं ज्या रीतीनें खण्डन केलें आहे तें खण्डन शब्दरत्नकारांस मान्य नसल्यामुळें त्यांनीं' इति केचित्' असा अरुचि प्रदर्शक शब्द वापरला आहे.)

शब्दरत्न--परे तु "ओत्" इत्यस्येतिशब्दनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमिति परत्वं न युक्तं "सम्बुद्धौ" इति तु निपातपदाननुवृत्तये। अन्यथौदन्तनिपातस्यैवेतौ विकल्पापत्तिः, नित्य-विकल्पविध्योर्युगपत्प्रवृत्तावपि विरोधाभावेन परत्वादित्यस्यासङ्गतेः। एवं च परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादपवादत्वादित्यर्थः। ओद्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरोद्ग्रहणेनापि तन्निवृत्तिसिद्धौ वैचित्र्यार्थमेव सम्बुद्धिग्रहणमित्याहुः। आवश्यक इति। अन्यथा "इकोऽसवर्ण" इत्यत्र मण्डूकानुवृत्त्यापत्तिः। सा च सम्बन्ध-तदभावोभयकल्पनापत्त्याऽन्याय्येति भावः। अनुत्पादादिति। अत एव तस्याः श्रवणं न। अभेदविवक्षापदार्थश्चार्थवत्सूत्रे निरूपयिष्यते। न च लिङ्गसर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेनोत्पन्नाया विभक्तेर्लुक्, ह्रस्वापत्तेः। न च सुप्सुपेति समासेन निर्वाहः, इतिशब्दस्य शब्दस्वरूपपरतातात्पर्यग्राहकत्वेन तेनैकार्थीभावरूपसामर्थ्यस्य दुरुपपादत्वात्। न च गोभ्यां गोक्षीरमित्याद्येकदेशगोशब्दानुकरणे "ऋलृक्" सूत्रभाष्योक्तेन "प्रकृतिवदनुकरणम्" इत्यतिदेशेन पदत्वं सुलभमिति वाच्यम्, "क्षियो दीर्घात्" इति सूत्रभाष्योक्तेन तदतिदेशानित्यत्वेन तदप्रवृत्तिमाश्रित्यापि सुसाधत्वेनासाधारणप्रयोजनत्वाभावादिति भावः॥

(आतां ते 'परे तु' या पुढील पंक्तींत स्वतःचें मत सांगतात.) पण इतर वैयाकरणांचें असें म्हणणें आहे कीं, 'ओत्' सू. १०४ या सूत्रानें होणाऱ्या प्रगृह्यसंज्ञेला 'इति' हा अवैदिक शब्द पुढें असण्याची गरज नसल्यामुळें, त्या सूत्रानें होणारी (अपरनिमित्तक)

प्रगृह्यसंज्ञा अन्तरङ्ग ठरते (व तिच्या मानानें 'इति' हा अवैदिक शब्द पुढें आला असतां 'शाकल्यस्येतावनार्षे' या सूत्रानें होणारी परनिमित्तक वैकल्पिक प्रगृह्यसंज्ञा बहिरङ्ग ठरते) म्हणून ही परसूत्रानें होणारी वैकल्पिक प्रगृह्यसंज्ञा बहिरङ्ग असल्यामुळें, ती परत्वामुळें पूर्व सूत्रानें होणाऱ्या अन्तरङ्ग नित्य प्रगृह्यसंज्ञेचा बाध करते हें म्हणणें योग्य ठरत नाहीं; (कारण 'परान्नित्यं बलवत्' व 'नित्यादप्यन्तरङ्गं बलीयः' असे न्याय असल्यामुळें व या न्यायांन्वयें परशास्त्राच्या मानानें अन्तरङ्गशास्त्र पूर्वशास्त्र असून देखील बलवत्तर ठरत असल्यामुळें, परशास्त्रानें पूर्व अन्तरङ्ग शास्त्राचा बाध होऊं शकत नाहीं. त्यामुळें 'परत्वाद्विकल्पो मा भूत्' या मनोरमेच्या पंक्तींतील 'परत्वात्' या पदाचा 'पर–पुढील–सूत्रानें' असा अर्थ करणें योग्य नाहीं. जशी 'ओत्' या पूर्व सूत्रांत 'निपात' या शब्दाची अनुवृत्ति होते तशी) प्रकृत सूत्रांत 'निपात' या शब्दाची अनुवृत्ति न व्हावी याकरितां या सूत्रांत 'सम्बुद्धौ' या पदाचें ग्रहण केलें आहे. प्रकृत सूत्रांत 'निपात' या शब्दाची अनुवृत्ति होते असें मानल्यास, ओदन्त निपातापुढें 'इति' हा अवैदिक शब्द आला असतां तशा निपातालाच विकल्पेंकरून प्रगृह्यसंज्ञा होण्याची आपत्ति येईल (व संबुद्धयन्त ओदन्त शब्दापुढें 'इति' हा अवैदिक शब्द आला असतां तशा ओदन्त संबुद्धयन्त शब्दाला विकल्पेंकरून प्रगृह्यसंज्ञा होणार नाहीं. व त्यामुळें प्रकृत सूत्र केवळ प्राप्तविभाषेचें सूत्र ठरेल व प्राप्ताप्राप्तविभाषेचें सूत्र ठरणार नाहीं आणि वर दिलेल्या भाष्याशीं विरोध येईल.) 'ओत्' हा नित्य विधि व 'शाकल्यस्येतावनार्षे' हा वैकल्पिक विधि हे दोन्ही विधि–म्हणजे हीं दोन्ही सूत्रें–'अहो इति' या स्थलीं युगपत् प्रवृत्त झालीं तरी देखील त्या दोन सूत्रांत विरोध येत नसल्यामुळें–म्हणजे पूर्व शास्त्र अन्तरङ्ग असून परशास्त्र बहिरङ्ग असल्यामुळें व अशा रीतीनें तीं दोन शास्त्रें तुल्यबल नसल्यामुळें, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' हा न्याय

या स्थलीं लागू पडत नाहीं आणि म्हणून त्या दोन सूत्रांत परस्पर-विरोध येत नसल्यामुळें–'परत्वाद्विकल्पो मा भूत्' या मनोरमेच्या पंक्तींतील 'परत्वात्' या पदाचा 'पुढील सूत्रानें' असा अर्थ करणें अयोग्य ठरतें. म्हणून मनोरमेंतील 'परत्वात्' या पदाचा 'उत्कृष्ट-त्वात्' म्हणजेच 'अपवादत्वात्' असा अर्थ करणें योग्य आहे. प्रकृत सूत्रांत 'ओत्' या पूर्व सूत्राची अनुवृत्ति केल्यानें काम भागत असतां, पुन्हा प्रकृत सूत्रांत 'ओत्' या शब्दाचें ग्रहण केल्यानें देखील, म्हणजे 'सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे' असें सूत्र न करितां 'ओत् शाकल्य-स्येतावनार्षे' असें सूत्र पठित केल्यानें देखील, प्रकृत सूत्रांत 'निपात' या शब्दाची अनुवृत्ति होणें टाळतां येऊं शकत असतां, या सूत्रांत 'सम्बुद्धौ' या पदाचें जें ग्रहण केलें आहे तें केवळ वैचित्र्याकरितां केलें आहे–म्हणजे दोन्ही सूत्रांत 'ओत्' हें एकच पद न घालतां द्वितीय सूत्रांत 'सम्बुद्धौ' हें समानफलक भिन्न पद घातलें आहे व दोन्ही पदांचें फल एकच आहे; कारण 'ओत्' या पदानें जशी 'निपात' या पदाची अनुवृत्ति टाळतां येते तसेंच निपात केव्हांहि सम्बुद्धिप्रत्ययपरक राहत नसल्यामुळें, 'सम्बुद्धौ' या पदानें देखील 'निपात' या पदाची अनुवृत्ति टाळतां येतें. ('सम्बुद्धौ किम्? अहो इति । अत्र परत्वाद्विकल्पो मा भूत्' या मनोरमेंतील पंक्तींत 'परत्वात्' हा जो शब्द घातला आहे तो दीक्षितांनीं कोणत्या अर्थामध्यें वापरला आहे? त्या पंक्तीचें मनोरमेंत विवरण करितांना 'परत्वात्' या शब्दाचा 'परसूत्र असल्यामुळें' असा जो आपाततः उघड अर्थ होतो तो अर्थ मानला आहे व दीक्षितमतानुयायिवैयाकरणांनीं देखील वरील शंकाग्रंथांत तोच अर्थ स्वीकारला आहे. पण शब्दरत्नकार म्हणतात कीं, 'परत्वात्' या शब्दाचा तसा अर्थ करणें योग्य नाहीं. तसा अर्थ केल्यास ती पंक्ति चूक ठरण्याची आपत्ति येते; कारण 'इति' या शब्दाची अपेक्षा नसणारें 'ओत्' हें पूर्व शास्त्र अन्तरङ्ग असून त्याच्या मानानें 'इति' या पर निमित्ताची अपेक्षा बाळगणारें 'शाकल्यस्येतावनार्षे' हें प्रकृत पर सूत्र बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळें

आणि ' पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः '-परि. ३८- ही परिभाषा असल्यामुळें, ' अहो ' या ओदन्त निपाताला ' ओत् ' या अन्तरङ्ग शास्त्रानें प्राप्त झालेल्या नित्य प्रगृह्यसंज्ञेचा, प्रकृत सूत्रांतून ' सम्बुद्धौ ' हें पद गाळलें तरी, प्रकृत बहिरङ्गशास्त्र बाध करूं शकत नाहीं. ' अभावपर्यन्तमप्यस्य व्यापारः ' असें जें दीक्षितमतानुयायींचें म्हणणें आहे त्याला कांहींच प्रमाण नाहीं. म्हणून ' अहो इति ' या स्थलीं ' अहो ' या ओदन्त निपाताला ' ओत् ' या पूर्व सूत्रानें होणारी प्रगृह्यसंज्ञा सदैव कायम राहत असल्यामुळें, परत्वामुळें वैकल्पिक प्रकृतिभाव होण्याची आपत्ति मुळींच येत नाहीं. पण प्रकृत सूत्रांतून ' सम्बुद्धौ ' हें पद गाळल्यानें या सूत्रांत ' निपात ' या शब्दाची अनुवृत्ति होऊन हें सूत्र निरवकाशत्वामुळें अपवादक ठरेल व ' अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान् ' या न्यायान्वयें प्रकृत अपवादक सूत्र ' ओत् ' या पूर्व अन्तरङ्गशास्त्राचा बाध करेल व त्यामुळें 'अहो' या ओदन्त निपाताला प्रकृत अपवादक सूत्रानें विकल्पेंकरून प्रगृह्य-संज्ञा होण्याची व विकल्पामुळें प्रगृह्यसंज्ञा केली नसतां त्या पक्षांत प्रकृतिभाव न होतां, ' अहविति ' असें पाक्षिक अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल असा वास्तविक ' परत्वाद्विकल्पो मा भूत' या मनोरमें-तील पंक्तीचा अर्थ करणें योग्य आहे असें शब्दरत्नकारांचें म्हणणें आहे. सारांश त्यांच्या मतें मनोरमेंतील 'परत्वात्' या पदाचा 'उत्तरसूत्रत्वात्' असा अर्थ न करितां 'निरवकाशत्वेनापवादत्वात् असा अर्थ केला पाहिजे. तसा अर्थ केल्यानेंच ती पंक्ति यथार्थ ठरते, नाहीं तर वर सांगितल्या-प्रमाणें ती पंक्ति चूक ठरण्याची आपत्ति येते. पुढें शब्दरत्नकार असें म्हणतात कीं, प्रकृत सूत्रांत ' सम्बुद्धौ ' या पदाचें ग्रहण न करितां त्या पदाऐवजीं ' ओत् ' या पदाचें ग्रहण करून ' ओत् शाकल्यस्येता-वनार्षे ' असें प्रकृत सूत्र पठित केलें असतें तरी, पूर्व सूत्रांत ' ओत् ' हें पद असून पुन्हा प्रकृत सूत्रांत ' ओत् ' या पदाचें ग्रहण केल्यानें त्या पदाच्या पुनर्ग्रहणसामर्थ्यानें प्रकृत सूत्रांत ' निपात ' या पदाची अनुवृत्ति होऊं शकली नसती व त्या ' ओत् ' पदाचा ' संबुद्धिनिमि-

त्तक ओकार' असा अर्थ होऊन, यथापठित सूत्राचा जसा अर्थ आहे तसाच अर्थ निष्पन्न झाला असता. तरी पण 'ओत्' हें पद प्रकृत सूत्रांत घातल्यानें जो संदेह उत्पन्न होण्याचा संभव होता त्याचा निरास व्हावा व एकच शब्द दोन सूत्रांत लागोपाठ न उच्चारतां द्वितीय सूत्रांत भिन्न शब्दाचा प्रयोग करणें इष्ट आहे या हेतूनें पाणिनीनें प्रकृत सूत्रांत 'सम्बुद्धौ' हा शब्द घातला आहे व तसा शब्द पाणिनीनें घातल्यामुळें हें देखील ध्वनित होतें कीं, मात्रालाघवांत तात्पर्य नसून पदलाघवांतच तात्पर्य आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रे तत्सम्बन्ध आवश्यकः' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, 'एङः पदान्तादति' या सूत्रांतील 'पदान्त' या शब्दाची 'प्लुतप्रगृह्याः' या पूर्व सूत्रांत अनुवृत्ति न मानल्यास, त्या सूत्रापुढील 'इकोऽसवर्णे' या सूत्रांत 'पदान्त' या शब्दाची मण्डूकप्लुतीनें अनुवृत्ति करण्याची आपत्ती येईल. 'इकोऽसवर्णे' या उत्तर सूत्रांत 'पदान्त' या शब्दाची अनुवृत्ति आहे व त्याच्यापूर्वी असलेल्या 'प्लुतप्रगृह्याः' या सूत्रांत त्या शब्दाची अनुवृत्ति नाहीं अशी उभयविध कल्पना करण्याची आपत्ति येत असल्यामुळें, तशी मण्डूकप्लुतीनें अनुवृत्ति करणें अन्याय्य– सदोष– ठरते. ('प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' या सूत्रांत 'पदान्त' या शब्दाची अनुवृत्ति आहे याला 'अदसो मात्' १-१-१२ या सूत्रावरील भाष्य प्रमाण आहे. त्या भाष्यांत भाष्यकारांनीं 'पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः'—म्हणजे पदाच्या अन्त्याला जीं कार्यें सांगितलीं आहेत त्या प्रकरणामध्यें प्रकृतिभाव होणें सांगितलें आहे—असें म्हटलें आहे. या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, प्रकृतिभावाचें वरील सूत्र पदान्तप्रकरणांत पठित असल्यामुळें, त्या सूत्रांत 'पदान्त' या शब्दाची अनुवृत्ति आहे.) 'अर्थवत्त्वाभावेन विभक्तेरनुत्पादात्' असें मनोरमेंत म्हटलें असल्यामुळें, 'गो इत्ययमाह' या स्थलीं विभक्ति प्रत्ययाचें श्रवण होत नाहीं. ('गो' या अनुकरणाहून अभेदानुकरणपक्षांत सुबुत्पत्ति झाली असती तर 'गौरित्य-

यमाह' असा प्रयोग झाला असता. पण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें त्या पक्षांत अनुकरण अर्थवान् नसल्यामुळें त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा होत नाहीं व त्यामुळें त्याहून सुबुत्पत्ति होत नाहीं आणि 'गवित्ययमाह' असा प्रयोग होतो.) अभेदविवक्षा कशास म्हणतात हें 'अर्थवदधातुर-प्रत्ययः प्रातिपदिकम्' सू. १७८ या सूत्राचें विवरण करतेवेळीं सांगण्यांत येईल. नपुंसकलिङ्ग सर्व लिङ्गांचें वाचक आहे असें मानलें असल्यामुळें वरील उदाहरणांतील 'गो' हा शब्द नपुंसकलिङ्गी आहे असें मानल्यानें, त्याहून उत्पन्न झालेल्या 'सु' या विभक्ति-प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे असें मानतां येतें अशी कोणी शंका केल्यास, ती शंका बरोबर नाहीं. कारण तसें मानल्यास, 'गो' हा शब्द ऱ्हस्व होण्याची आपत्ति येते. (दीक्षितांचें असें म्हणणें आहे कीं, 'गो इत्ययमाह' या स्थलीं 'गो' हा शब्द प्रगृह्यसंज्ञक मानला तरी त्यांतील ओकार पदान्तीं नसल्यामुळें, 'पदान्त' या शब्दाची अनुवृत्ति असणाऱ्या 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' या सूत्रानें त्या उदाहरणांत प्रकृतिभाव होणें अशक्य आहे. यावर शंकाकार असें म्हणतो कीं, 'सामान्ये नपुंसकम्'–सू. ८२१ वरील वार्तिक–या वार्तिकान्वयें नपुंसकलिङ्ग सर्व लिङ्गांचें वाचक मानतां येत असल्यामुळें, वरील उदाहरणांतील 'गो' हें अनुकरण नपुंसकलिङ्गी मानल्यास व त्याहून झालेल्या 'सु' प्रत्ययाचा 'स्वमोर्नपुंसकात्' सू. ३१९ या सूत्रानें लुक् झाला आहे असें मानल्यास, 'गो' शब्दांतील ओकार पदान्तीं आहे असें प्रत्ययलक्षणानें मानतां येतें व त्यामुळें प्रकृतिभाव होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'गो' हें अनुकरण नपुंसक मानल्यास व त्याहून 'सु' प्रत्यय झाला असून त्या प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे असें मानल्यास, 'ऱ्हस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' सू, ३१८ या सूत्रानें 'गो' हा शब्द ऱ्हस्व होईल व 'एच इग्ऱ्हस्वादेशे' सू. ३२३ या सूत्रान्वयें 'गो' चें गु असें रूप होईल आणि त्यामुळें 'गो इति' असा प्रयोग न होतां 'गु इति' असा प्रयोग होईल आणि

त्या प्रयोगांतील 'गु' हा शब्द उकारान्त झाल्यानें त्याचें ओदन्तत्व नष्ट होत असल्यामुळें, 'शाकल्यस्येतावनार्षे' हें ओदन्ताला लागू पडणारें सूत्र या स्थलीं प्रवृत्त होणार नाहीं व प्रगृह्यसंज्ञा आणि प्रकृतिभाव होऊं शकणार नाहीं. पुन्हा शंकाकार अशी शंका करतो कीं, वरील उदाहरणांतील 'गो' व 'इति' या दोन शब्दांचा 'सुप्सुपा' सू. ६४९ या सूत्रान्वयें समास झाला आहे व 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो:' सू. ६५० या सूत्रानें 'गो' या शब्दा-पुढील अन्तर्वर्तिविभक्तिप्रत्ययाचा लुक् झाला आहे असें मानल्यास, 'गो' या शब्दांतील ओकार प्रत्ययलक्षणानें पदान्तीं आहे असें मानतां येतें व त्यामुळें 'गो' या शब्दाला प्रगृह्यसंज्ञा होऊन प्रकृतिभाव होऊं शकतो. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं,) 'गो' व 'इति' या दोन शब्दांचा 'सुप्सुपा = सुबंन्तं सुबन्तेन सह समस्यते' सू. ६४९ या वचनान्वयें समास होऊं शकत नाहीं; कारण 'इति' हा शब्द त्याच्या पूर्वीं असलेल्या 'गो' या शब्दाच्या केवळ वर्णानुपूर्वीविशिष्ट शब्दस्वरूपाचा बोध करून देणारा असून स्वतंत्र अर्थाचा बोधक नसल्यामुळें, त्या दोन शब्दांत एकार्थी-भावापन्न होण्याचें सामर्थ्य नाहीं आणि म्हणून त्या दोन पदांचा समास होऊं शकत नाहीं. ('समर्थ: पदविधि:' सू. ६४७ हें कौमुदींत समासप्रकरणांत प्रथमसूत्र पठित केलें आहे. त्या सूत्रान्वयें दोन पदांचा समासरूप विधि कर्तव्य असतांना, त्या दोन्ही पदांत स्वतंत्र अर्थवत्ता असली पाहिजे व तसेंच एकार्थीभावापन्न होण्याचें सामर्थ्य असलें पाहिजे. तसें असल्यासच, त्या दोन पदांचा समास होऊं शकतो. उदाहरणार्थ, 'राज्ञ: पुरुष:' या स्थलीं 'राज्ञ:' व 'पुरुष:' हीं दोन पदें स्वतंत्र अर्थाचीं वाचक असून त्या दोन पदांत परस्परांच्या अर्थामध्यें अन्वित होऊन एकार्थीभावापन्न होण्याचें, म्हणजे समुदायशक्तीनें 'राजसंबंधी पुरुष:' अशा विशिष्ट अर्थाचा बोध करून देण्याचें, सामर्थ्य आहे. म्हणून त्या दोन पदांचा समास होऊं शकतो. बालमनोरमेंत हा विषय विशद रीतीनें स्पष्ट

केला आहे. बालमनोरमाकार म्हणतातः– 'एकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यं तु प्रक्रियादशायां प्रत्येकमर्थवत्वेन पृथक् गृहीतानां पदानां समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादकतारूपम्.' असें आहे म्हणूनच, 'पश्य देवदत्त कष्टं, श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम्' या स्थलीं 'कष्टम्' व 'श्रितः' या दोन पदांचा 'द्वितीया श्रितातीत' सू. ६८६ या सूत्रानें होणारा द्वितीयातत्पुरुष समास होऊं शकत नाहीं; कारण त्या दोन शब्दांत एकार्थीभावापन्न होण्याचें सामर्थ्य नाहीं. 'गो इति' या प्रकृत उदाहरणांत 'गो' हा शब्द भेदानुकरणपक्षांत जरी अर्थवान् मानतां येऊं शकतो तरी, त्याच्या पुढील 'इति' हा शब्द त्या 'गो' शब्दाच्याच विशिष्टवर्णानुपूर्वीचा बोधक असून त्याचे ठिकाणीं स्वतंत्र अर्थवत्ता नसल्यामुळें व 'गो इति' या समुदायांत एकार्थीभावापन्न होऊन समुदायशक्तीनें विशिष्टार्थबोधन करण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळें, त्या दोन पदांचा समास होऊं शकत नाहीं असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे व शब्दरत्नांतील प्रकृत पंक्तीचा हा आशय भैरवींत स्पष्ट केला आहे. भैरवीकार म्हणतातः–'यत्र हि लौकिकविग्रहे व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्ति तत्र कल्पितेऽलौकिकविग्रहे एकार्थीभावारोपात् समासो भवति। प्रकृते च इतिशब्दस्य स्वातन्त्र्येणार्थबोधनाय प्रयोगाभावेन नैकार्थीभाव इति भावः।' पुन्हा शंकाकार अशी शंका करतो कीं,) 'गो इत्ययमाह' या प्रयोगांतील 'गो' हा शब्द 'गोभ्याम्, गोक्षीरम्' इत्यादि शब्दांत असणाऱ्या 'गो' या पदसंज्ञक एकदेशाचें अनुकरण आहे असें मानलें असतां 'ऋलृक्' या शिवसूत्रावरील भाष्यांत पठित केलेल्या 'प्रकृतिवदनुकरणं भवति'–परि. ३६–या अतिदेशशास्त्रान्वयें 'गो' हा शब्द सहज पदसंज्ञक ठरूं शकतो. पण ही शंका बरोबर नाहीं (असें शब्दरत्नकार म्हणतात;) कारण 'क्षियो दीर्घात्' ८. २. ४६ या सूत्रावरील भाष्यांत वरील अतिदेश अनित्य मानला आहे व त्या अतिदेशाच्या अनित्यत्वामळें ज्या पक्षांत त्या अतिदेशशास्त्राची

प्रवृत्ति केली जाणार नाहीं त्या पक्षांत तरी निदान, प्रकृतिभाव न होतां, 'गवित्ययमाह' असा प्रयोग सहज सिद्ध होईल. म्हणून प्रकृत सूत्रांत 'सम्बुद्धौ' या पदाचें ग्रहण नसतें तर 'गवित्ययमाह' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊं शकला नसता असें काशिकाकारादिकांनीं सांगून तो जो प्रयोग त्यांनीं प्रत्युदाहरणरूपानें दिला आहे तो केवळ संबुद्धिग्रहण प्रकृत सूत्रांत असल्यामुळेंच सिद्ध होऊं शकतो असें म्हणतां येत नाहीं व त्यामुळें तें प्रकृत सूत्राचें असाधारण प्रत्युदाहरण ठरत नाहीं. ('प्रकृतिवदनुकरणं भवति' हा पक्ष मानल्यास, 'गोभ्याम्' यांतील 'गो' हा एकदेश 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' सू. २३० या सूत्रान्वयें पदसंज्ञक असल्यामुळें व तसेंच 'गोक्षीरम्' या समासांतील 'गो' या पूर्व पदास, ज्या अन्तर्वर्तिविभक्तिप्रत्ययाचा 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्रानें लुक् झाला आहे त्याचा 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू. २६२ या सूत्रान्वयें आश्रय केल्यानें पदसंज्ञा होत असल्यामुळें, 'गो इति' यांतील 'गो' हा शब्द त्या 'गो' पदाचें अनुकरण मानल्यानें त्याला पदसंज्ञा होऊन जरी पदान्तनिमित्तक प्रकृतिभाव होऊं शकतो तरी, 'प्रकृतिवदनुकरणं भवति' हा न्याय भाष्यकारांनीं अनित्य मानला असल्यामुळें, जेव्हां त्या न्यायाच्या अनित्यत्वामुळें त्याची प्रकृत उदाहरणांत प्रवृत्ति केली जाणार नाहीं तेव्हां 'गोभ्याम्, गोक्षीरम्' यांतील 'गो' हें अनुकार्य जरी पदसंज्ञक आहे तरी त्याचें अनुकरण प्रकृत उदाहरणांतील 'गो' हा शब्द पदसंज्ञक नाहीं असें मानतां येत असल्यामुळें, 'प्लुतप्रगृह्याः' सू. ९० या सूत्रानें पदान्त प्रगृह्यापुढें अच् आल्यास होणारा प्रकृति-भाव आपोआपच होणार नाहीं व 'एचोऽयवायावः' सू. ६१ या सूत्रानें 'गो' यांतील ओकाराचे जागीं अवादेश होऊन 'गवित्ययमाह' असा सन्धियुक्त प्रयोग त्या पक्षांत सहज सिद्ध होऊं शकतो. म्हणून 'सम्बुद्धौ किम्' याचें 'गवित्ययमाह' हें जें काशिकाकारादिकांनीं प्रत्युदाहरण दिलें आहे तें असाधारण त्याच पक्षांत सिद्ध होऊं शकणारें प्रत्युदाहरण ठरत नाहीं; कारण वर सांगितल्याप्रमाणें

'प्रकृतिवदनुकरणं भवति' हा न्याय अनित्य मानल्यानें देखील त्या उदाहरणाची सहज सिद्धि होऊं शकते असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. तो न्याय अनित्य आहे याला शब्दरत्नकारांनीं 'क्षियो दीर्घात्' या सूत्रावरील भाष्य प्रमाण दिलें आहे. त्या भाष्यांत वरील न्याय अनित्य आहे असें जरी स्पष्ट शब्दांत सांगितलें नाहीं तरी तो न्याय अनित्य आहे हें त्या भाष्यावरून ध्वनित होतें. त्या भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात–'नैष धातुर्धातोरेषोऽनुकरणम् । यद्यनुकरणमियङादेशो न प्राप्नोति । प्रकृतिवदनुकरणं भवतीतीयङादेशो भविष्यति । यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'अचिश्नुधातुभ्रुवाम्' सू. २७१ या सूत्रानें धातूंतील अन्त्य इकारापुढें अच् आला असतां त्या इकारचे जागीं इयङादेश होणें सांगितलें आहे. पण 'क्षियो दीर्घात्' सू. ३०१५ या सूत्रांतील 'क्षियः' या निर्देशांत असणारा 'क्षि' हा धातु नसून 'क्षि' धातूचें अनुकरण आहे. मग त्या अनुकरणाच्या अन्त्य इकाराचे जागीं इयङादेश कसा झाला आहे ? या प्रश्नाचें उत्तर हें आहे कीं, 'प्रकृतिवदनुकरणं भवति' या न्यायान्वयें प्रकृतीला जे नियम लागू पडतात ते त्या प्रकृतीच्या अनुकरणास देखील लागू पडत असल्यामुळें, 'क्षि' या अनुकरणांतील अन्त्य इकाराचे जागीं 'अचि श्नु' या सूत्रानें इयङादेश झाला आहे. पण 'प्रकृतिवदनुकरणं भवति' हा न्याय मानल्यास, 'क्षि' हें अनुकार्य धातुसंज्ञक असल्यामुळें, त्याच्या अनुकरणाला 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपादकम्' सू. १७८ या सूत्रांतील 'अधातुः' या प्रतिषेधान्वयें प्रातिपदिकसंज्ञा होऊं शकत नाहीं व त्यामुळें त्याहून सुबुत्पत्ति होऊं शकत नाहीं. मग 'क्षि' या अनुकरणाहून पञ्चमीविभक्तीच्या एकवचनाचा प्रत्यय कसा केला आहे ? यावरूनच हें ध्वनित होतें कीं, तो वरील न्याय अनित्य आहे. तो न्याय जर नित्य असता तर 'क्षि' या धातूच्या अनुकरणाहून पञ्चमीविभक्तीचा प्रत्यय केव्हांहि होऊं शकला नसता, म्हणजे धातूला सांगितलेली

कार्येंच होऊं शकलीं असतीं व प्रातिपदिकाला सांगितलेलीं कार्यें केव्हांहि होऊं शकलीं नसतीं. या भाष्यावरील उद्योतांत उद्योतकारांनीं 'इदमेव दीर्घग्रहणमत्र विभक्तिकरणं चातिदेशाऽनित्यत्वे ज्ञापकमिति तत्त्वम्' असें म्हटलें आहे. या विषयाचें विवेचन परिभाषेन्दुशेखराच्या मराठी भाषान्तरांत पान १२९ मध्यें केलें आहे व तें तेथें पाहावें.)

मनोरमा-- "उञः" "निपात एकाज्-" इति प्राप्ते विभाषेयम् ।।

'उञ्' या एकाच् निपाताला 'निपात एकाजनाङ्' सू. १०३ या सूत्रान्वयें जी नित्य प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्त होती ती, त्या निपातापुढें 'इति' हा अवैदिक शब्द आला असतां, त्याला विकल्पेंकरून व्हावी (व 'उ इति' एवढेंच प्रकृतिभावाचें रूप न होतां, 'इको यणचि' सू. ४७ या सूत्रानें संधिकार्य होऊन 'विति' असें पाक्षिक रूप देखील व्हावें) याकरितां 'उञः' सू. १०६ हें सूत्र पठित केलें आहे (व अशा रीतीनें हें सूत्र प्राप्तविभाषेचें सूत्र ठरतें.)

मनोरमा--"ऊँ" अनुनासिक इति । तेनास्मिन्परे "यरोऽनुनासिक-" इति विकल्पः । यदेतन्ँ इति पठसि, यदेतद्ँ इति वा तद्दीर्घमित्यादि । एतदर्थमेव तत्रानुनासिकग्रहणम् । अन्यथा यरोऽमि ञम्वेत्येवावक्ष्यत् ।।

'ऊँ' सू. १०७ या सूत्रांत ('उञ्' या निपातापुढें 'इति' हा अवैदिक शब्द आला असतां, त्या निपाताचे जागीं दीर्घ) अनुनासिक (प्रगृह्य 'ऊँ' असा आदेश विकल्पेंकरून) होण्याचें विधान केलें असल्यामुळें, 'यदेतद् उ इति पठसि' या उदाहरणांत जेव्हां प्रकृत सूत्रानें 'उ' चे जागीं 'ऊँ' असा दीर्घ अनुनासिक आदेश होऊन 'यदेतद् ऊँ इति पठसि' असें रूप होतें तेव्हां दकार या 'यर्' पुढें 'ऊँ' हा अनुनासिक वर्ण येत असल्यामुळें, 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' सू. ११६ या सूत्रानें त्या दकाराचे जागीं विकल्पेंकरून नकार हा अनुनासिक आदेश होऊन 'यदेतन्ँ

इति पठसि' व 'यदेतदूँ इति पठसि' अशीं दोन वैकल्पिक रूपें होतात. (या उदाहरणांत होणारा 'ऊँ' हा आदेश नित्य प्रगृह्यसंज्ञक असल्यामुळें, यणादेश होत नाहीं व नित्य प्रकृतिभाव होतो.) 'यरोऽनुनासिके' या सूत्रांत 'अनुनासिके' या पदाचें एवढ्याच करितां ग्रहण केलें आहे कीं, त्या पदानें (केवळ 'ञम्' प्रत्याहारान्तर्गत वर्णांचेंच ग्रहण न होतां) 'ऊँ' या अनुनासिकाचें देखील ग्रहण व्हावें. 'युरोऽनुनासिके' सू. ११६ या सूत्रांत 'अनुनासिके' या पदाचें ग्रहण करण्याचें तसें प्रयोजन नसतें तर, पाणिनीनें तसें सूत्र न करितां 'यरो ञमि ञम्वा' असेंच सूत्र पठित केलें असतें.

शब्दरत्न—एतदर्थमेवेति । एतदर्थमपीत्यर्थः । अनितेः क्विपि सम्बुद्धावान् चिनोषीत्यत्र "नश्छवि" इति रुत्वे "अत्रानुनासिकः" इति पूर्वस्यानुनासिके 'यदेतनांश्चिनोषि' 'कमलँ आँश्चि नोषि' इत्यत्रापि फलसत्त्वात् । अवक्ष्यदिति । न चैवं न्यासे यथासंख्यापत्तिः, तस्या सार्वत्रिकत्वात्, "आन्महतः" इत्यादिनिर्देशाच्चेति भावः । पूर्वोक्ते कमलाँश्चिनोषीत्यत्र लस्य नकारापत्तिवारणाय विधेयकोटावनुनासिक इति । विधेयकोटौ यकारमारभ्य प्रत्याहारे तु विधेयविषये सवर्णग्रहणाभावेन पूर्वोक्ते निरनुनासिकलस्यैवापत्तिरिति यथान्यासमेव साधु ।

मनोरमेंतील 'एतदर्थमेव' या पदांचा 'एतदर्थमपि' असा अर्थ आहे, म्हणजे 'एव' हें पद येथें अवधारणार्थक नसून 'अपि' या अर्थाचें वाचक आहे. तसा अर्थ करण्याचें फल हें आहे कीं, 'अन्' धातूहून ('क्विप् च' सू. २९८३ या सूत्रानें) 'क्विप्' प्रत्यय करून त्या क्विबन्त प्रातिपदिकाचें संबुद्धीचें रूप करतेवेळीं ('अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' सू. २६६६ या सूत्रानें उपधा दीर्घ होऊन) 'आन्' असें संबुद्धीचें रूप झाल्यावर त्यापुढें 'चिनोषि' हें पद आलें असतां, 'नश्छव्यप्रशान्' सू. १४० या सूत्रानें 'आन्'

या पदांतील अन्त्य नकाराचें रुत्व होऊन व 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' सू. १३६ या सूत्रानें नकारापूर्वी असणारा 'आ' हा अनुनासिक होऊन (व 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' सू. ७६ या सूत्रानें 'रु = र्' चा विसर्ग होऊन आणि 'विसर्जनीयस्य सः' सू. १३८ या सूत्रानें त्या विसर्गाचा सकार होऊन 'आँस् + चिनोषि' अशी स्थिति झाली असतां, 'स्तोः श्चुना श्चुः' सू. १११ या सूत्रानें सकारचे जागीं शकार होऊन) 'आँश्चिनोषि' असें जें रूप होतें त्यापूर्वी 'यदेतद्' हीं पदें आल्यास 'यरोऽनुनासिके' सू. ११६ या सूत्रानें ('एतद्' यांतील दकार या 'यर्' चे जागीं नकार हा अनुनासिक आदेश होऊन) 'यदेतनाँश्चिनोषि' असा प्रयोग सिद्ध होऊं शकतो. तसेंच 'हे कमलँ आँश्चिनोषि' हा प्रयोग देखील त्या 'अनुनासिक' पदाच्या ग्रहणाचें फल आहे असें मानतां येतें. 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' या गणसूत्रान्वयें 'कमल-माचष्टे' या अर्थामध्यें 'कमल + अम्' याहून 'णिच्' प्रत्यय केला असतां, 'कमल + अम् + णिच्' या णिजन्त समुदायाला 'सनाद्यन्ता धातवः' सू. २३०४ या सूत्रानें धातुसंज्ञा होत असल्यामुळें, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्रानें 'अम्' या अन्तर्वर्ति-विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होऊन 'कमल + णि' अशी स्थिति झाली असतां, इष्ठवद्भावानें 'टेः' सू. १७८६ या सूत्रानें 'कमल' यांतील 'टि' चा–अन्त्य 'अ' चा–लोप होऊन 'कमल् + णि' अशी स्थिति होते. या णिजन्त धातूहून 'क्विप् च' सू. २९८३ या सूत्रान्वयें 'कर्तरि क्विप्' प्रत्यय केला असतां, 'णेरनिटि' सू. २३१३ या सूत्रानें 'णि' लोप होऊन व 'वेरपृक्तस्य' सू. ३७५ या सूत्रानें 'क्विप् = व्' या अपृक्त प्रत्ययाचा लोप होऊन 'कमल्' असें प्राति-पदिकाचें रूप सिद्ध होतें, व या प्रातिपदिकाहून संबुद्धीचा 'सु' प्रत्यय केला असतां, 'हल्ङ्याब्भ्यः' सू. २५२ या सूत्रानें 'सु' प्रत्ययाचा लोप होऊन 'हे कमल्' असें संबुद्धीचें रूप होतें. 'आँश्चि-नोषि' हा प्रयोग कसा सिद्ध होतो हें नुकतेंच वर सांगितलें आहे.

'हे कमल्' या पुढें 'आंश्चिनोषि' हीं पदें आल्यास, 'कमल्' यांतील लकार या 'यर्' पुढें 'आँ' हा अनुनासिक असल्यामुळें, त्या लकाराचे जागीं 'यरोऽनुनासिके' सू. ११६ या सूत्रानें अनुनासिक 'लँ' असा आदेश व्हावा हें देखील त्या सूत्रांतील 'अनुनासिके' या पदाच्या ग्रहणाचें फल मानतां येतें आणि म्हणून 'एतदर्थमेव' या मनोरमेंतील पदांचा 'एतदर्थमपि' असाच अर्थ करणें योग्य आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'यरो ञमि ञम् वा' असें सूत्र केलें असतें तर यथासंख्यन्याय लागू पडण्याची आपत्ति आली असती असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें मात्र बरोबर नाहीं; कारण तो न्याय सर्वत्र लागू पडणारा न्याय नाहीं, म्हणजे तो न्याय अनित्य आहे आणि 'आन्महतः' सू. ८०७ इत्यादि पाणिनीय निर्देश देखील आहेत. (शंकाकाराचें असें म्हणणें आहे कीं, 'यरो ञमि ञम् वा' असें 'यरोऽनुनासिके' या सूत्राऐवजीं सूत्र केलें असतें तर, 'एतद्+मुरारिः' या स्थलीं दकार या 'यर्' पुढें मकार हा 'ञम्' असल्यामुळें, 'यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्' सू. १२८ या यथासंख्यन्यायान्वयें दकाराचे जागीं मकार होण्याची आपत्ति आली असती व 'एतन्मुरारिः' असें पाक्षिक इष्ट रूप सिद्ध न होतां, 'एतम्मुरारिः' असें अनिष्ट रूप झालें असतें आणि ही आपत्ति टाळण्याकरितांच 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' असें पाणिनीनें यथापठित सूत्र केलें आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, यथासंख्यन्याय अनित्य आहे व त्याच्या अनित्वत्वामुळें तो प्रवृत्त न केल्यानें, शंकाकारानें दर्शविलेली आपत्ति टाळतां आली असती. तसेंच 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' सू. १–३–१० या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात–'अथवैवं वक्ष्यामि । यथासंख्यमनुदेशः समानां स्वरितेन । ततोऽधिकारः । अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति ।' भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, 'यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्' व त्याच्या लगेंच पुढें पठित असलेलें स्वरितेनाधिकारः' या दोन सूत्रांचा दण्डपाठ मानावा व त्या सूत्राचा

'यथासंख्यमनुदेशःसमानां स्वरितेन' व 'अधिकारः' असा योग-विभाग करावा. तसा योगविभाग केल्यानें समसंख्याक हे जर स्वरितत्वचिन्हानें युक्त पठित केले असले तरच त्यांचा यथासंख्यसंबंध होतो असा त्या प्रथम सूत्राचा अर्थ निष्पन्न होतो; म्हणून 'यरो ञमि ञम् वा' या सूत्रांत 'ञमि, ञम्' हे स्वरितत्वयुक्त पठित न केल्यानें, वरील भाष्यान्वयें या सूत्राला यथासंख्यन्याय लागू पडला नसता. तसेंच 'आत् महतः' या स्थलीं तकार या 'यर्' पुढें मकार हा 'ञम्' असून देखील पाणिनीनें 'आम्महतः' असा निर्देश न करितां 'आन्महतः' असा निर्देश केला असल्यामुळें, असें म्हणतां आलें असतें कीं 'यरो ञमि ञम् वा' या सूत्राला यथासंख्यन्याय लागू पडत नाहीं. म्हणून शंकाकारानें केलेली शंका अयोग्य ठरते असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. परंतु 'यरो ञमि ञम् वा' असें सूत्र पठित केलें असतें तर, मनोरमेंत जें उदाहरण दिलें आहे व शब्दरत्नांत जीं वर सांगितलेलीं दोन उदाहरणें दिलीं आहेत त्या तिन्ही उदाहरणांत 'यर्' पुढें 'ञम्' किंवा यम्प्रत्याहारान्तर्गत वर्ण नसून अनुनासिक अच्च असल्यामुळें त्या तीन रूपांची सिद्धि झाली नसती आणि म्हणून त्या रूपांची सिद्धि होण्याकरितां 'यरोऽनुनासिके' या सूत्रांत निमित्तकोटींत 'अनुनासिके' या पदाचें ग्रहण असणें आवश्यक आहे असें शब्दरत्न-कार म्हणतात व पुढील शब्दरत्नांतील पंक्तींत असें सिद्ध करूं इच्छितात कीं, विधेयकोटींत देखील 'अनुनासिकः' हेंच पद असणें आवश्यक आहे आणि विधेयकोटींत 'ञम्' किंवा 'यम्' हें पद असल्यास अनिष्ट रूपें होण्याची आपत्ति येईल.) 'कमलाँ श्चिनोषि' या पूर्वी दिलेल्या उदाहरणांत लकाराचे जागीं दन्त्य नकार होण्याची जी आपत्ति येते तिचें निवारण करण्याकरितां वरील सूत्रांत विधेय-कोटींत 'अनुनासिकः' हेंच पद असणें आवश्यक आहे. विधेयकोटींत यकारानें सुरू होणारा 'यम्' प्रत्याहार पठित केल्यास, म्हणजे 'यरोऽनुनासिके यम् वा' असें सूत्र पठित केल्यास, विधीयमान

वर्णानें ('भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न'—परि. १९—या परिभाषान्वयें लकाराचे जागीं अनुनासिक लँकार न होतां, यम्प्रत्याहारांत अन्तर्भूत असलेला) निरनुनासिक लकारच होण्याची आपत्ति येईल, म्हणून यथापठित तें सूत्र असणेंच योग्य आहे. ('यरोऽनुनासिके ञम् वा' असें सूत्र पठित केलें तर 'हे कमल् आँश्चिनोषि' या उदाहरणांत स्थान साम्यामुळें दन्त्य लकाराचे जागीं ञम्प्रत्याहारांत अन्तर्भूत असलेला दन्त्य नकार होण्याची आपत्ति येईल व 'हे कमनाँ श्चिनोषि' असें अनिष्ट रूप होईल. म्हणून वरील सूत्राऐवजीं तसें सूत्र पठित करणें अयोग्य आहे. तसेंच 'यरोऽनुनासिके यम् वा' असें सूत्र पठित केल्यास, या स्थलीं 'यम्' हा आदेशरूपानें विधीयमान असल्यामुळें व 'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न' ही परिभाषा असल्यामुळें, लकाराचे जागीं अनुनासिक लँकार न होतां निरनुनासिक लकारच होईल व इष्ट रूप सिद्ध होणार नाहीं. म्हणून वर दर्शविलेल्या सर्व आपत्ति टाळण्याकरितां यथापठित तें सूत्र असणेंच योग्य आहे असा शब्दरत्न-कारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

मनोरमा—"मय उञो वो वा" ॥ मयः परस्येति । परादिती तु प्राचः प्रमादः, "षष्ठीनिर्दिष्टस्य हि आदेशा उच्यन्ते" इति भाष्यात, आदेशविधौ स्थानिनः षष्ठ्या एव न्याय्यत्वाच्च । असिद्धत्वादिति । अत एवेदं वत्वं त्रिपाद्यां विधीयते । प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वे हि "इको यण्—" इत्यनन्तरं मय उञो वेत्येवावक्ष्यत् । यणं चान्ववर्त्तयिष्यत् । इह मय उञ इतौ परे अष्टाविंशतिरूपाणि । तथा हि—"उञः" इति प्रगृह्यत्वे किमु इति, वत्वपक्षे किम्विति । ऊँआदेशे किमूँ इति । आदेशस्य स्थानिवत्त्वेन "मय उञ—" इति प्रकृतिभावापवादभूते आन्तरतम्यादनुनासिके वकारे किम्वँति । अनुनासिकाननुनासिकयोर्वकारयोः "मयो यण" इति द्वित्वस्य, मकारस्य "अनचि च" इति द्वित्वस्य च विकल्पेन वत्वपक्षे रूपाष्टकम् । तदभावे द्वयमिति दशकम् । प्रगृह्यसञ्ज्ञाविरहपक्षे "मय उञ—" इति वत्वस्यासिद्धत्वात् "इको यण्—" इति यणेव, तस्य

सिद्धत्वान्मोऽनुस्वारे "वा पदान्तस्य" इति परसवर्णपक्षे अनुनासिकाननुनासिकवकारद्वयोपेतमेकादशं रूपम् । अनुनासिकस्य द्वित्वे "हलो यमाम्" इति लोपस्य वैकल्पिकत्वादकरणे त्रिवकारं द्वादशं रूपम् । परसवर्णाभावपक्षे अनुस्वारस्य यत्वात्पाक्षिके द्वित्वे द्वे । संकलनया चतुर्दश । इतिशब्देकारस्य "अणोऽप्रगृह्यस्य" इत्यनुनासिकविकल्पादष्टाविंशतिरिति ।।

'मय उञो वो वा' सू. १०८ (या सूत्रांतील 'मय:' ही पञ्चमी असून 'उञ:' ही षष्ठी असल्यामुळें) या सूत्राचें कौमुदींत 'मय: परस्य उञो वो वा स्यादचि' असें व्याख्यान केलें आहे. प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं 'मय: परादुञोचि परे वो वा स्यात्' असें जें प्रकृत सूत्राचें व्याख्यान केलें आहे तें चूक आहे; कारण 'षष्ठीनिर्दिष्टस्य हि आदेशा उच्यन्ते', म्हणजे सूत्रांत जो षष्ठीविभक्तींत निर्दिष्ट आहे त्याचेच जागीं आदेश होण्याचें विधान केलें जातें, असें भाष्यांत म्हटलें आहे आणि म्हणून आदेशाचें विधान करणाऱ्या सूत्रांत स्थानी षष्ठीविभक्तींतच असणें न्याय्य–योग्य–आहे. (प्रकृत सूत्रांत 'उञ्' चें जागीं विकल्पेंकरून वकारादेश होणें सांगितलें असल्यामुळें, 'उञ:' ही स्थानषष्ठीच मानली पाहिजे, ती पञ्चमी मानतां येत नाहीं; म्हणून 'उञ:' ही पञ्चमी मानून प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं 'मय: परादुञ:' असें जें व्याख्यान केलें आहे तसें व्याख्यान करणें योग्य न ठरतां 'मय: परस्य उञ:' असेंच व्याख्यान करणें योग्य ठरतें. प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं प्रकृत सूत्राचें जें वरप्रमाणें व्याख्यान केलें आहे तें चूक न ठरावें याकरितां प्रसादकारांनीं आपल्या टीकेंत बरीच ओढाताण केली आहे व 'परादुञ:' हें एक सामासिक पद मानून व त्याचें 'अतति गच्छत्यत् । अत सातत्यगमने । क्विप् । परश्चासावच्च परात् । पराच्चासावुञ् च परादुञ् । तस्य परादुञ: । मय: परस्योञ इत्यर्थ: ।' असें व्याख्यान करून 'मय: परस्य उञ:' असा अर्थ निष्पन्न केला आहे. पुढें ते म्हणतात :— 'अथवा मय: परादिति पदादित्यधिकारात पदस्य परोवयवो ये मय

तस्मात् परस्योञः । मयन्तात्पदात्परस्योञ इत्युक्तं भवति । एतच्च येन विधिस्तदन्तस्य इति परिभाषया लभ्यते ।' 'मयः परस्य उञः' असें जर प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं सिद्धान्तकौमुदींत जसें व्याख्यान केलें आहे तसें सरळ व्याख्यान केलें असतें तर, प्रसादकारांनी जी वर खटपट केली आहे ती करण्याची कांहींच गरज पडली नसती.) 'उञ्' चे जागीं प्रकृत सूत्रानें विकल्पेंकरून होणारा वकारादेश असिद्ध ठरावा याकरितांच हें वकारादेश होण्याचें विधान करणारें सूत्र त्रिपादींत पठित केलें आहे. (म्हणूनच 'किमु उक्तम् = किम्वुक्तम्' या उदाहरणांत 'किम्' या पदांतील अन्त्य मकाराचे जागीं 'मोऽनुस्वारः' सू. १२२ या सूत्रानें होणारा अनुस्वार होत नाहीं; कारण जरी पदान्तीं असलेल्या मकारापुढें वकार हा हल् आहे तरी तो 'मोऽनुस्वारः' या पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या मानानें पर असलेल्या प्रकृत त्रैपादिक सूत्रानें झाला असल्यामुळें, तो त्या पूर्व त्रैपादिक सूत्रानें मकाराचा अनुस्वार करतेवेळीं 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ या सूत्रान्वयें असिद्ध ठरतो व तो झालाच नाहीं आणि मकारापुढें 'उ' हा अच्च आहे असें मानणें भाग पडत असल्यामुळें, मकाराचे जागीं अनुस्वाराची प्राप्तीच होत नाहीं आणि म्हणून 'किंवुक्तम्' असें रूप न होतां 'किम्वुक्तम्' असेंच रूप होतें.) केवळ प्रकृतिभावाचा बाध व्हावा एवढेंच जर प्रकृत सूत्राचें प्रयोजन असतें तर, 'इको यणचि' या सापादिक सूत्राच्या लगेंच पुढें 'मय उञो वा' अशा प्रकारें पाणिनीनें प्रकृत सूत्र पठित केलें असतें व या सूत्रांत 'इको यणचि' या पूर्व सूत्रांतून 'यण्' या पदाची अनुवृत्ति केली असती. ('किमु उक्तम्' या उदाहरणांतील 'उञ् = उ' हा निपात 'निपात एकाजनाङ्' सू. १०३ या सूत्रान्वयें नित्य प्रगृह्यसंज्ञक आहे व प्रगृह्यसंज्ञक निपात पदान्तीं असून त्यापुढें 'उक्तम्' यांतील 'उ' हा अच् असल्यामुळें, 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' सू. ९० या सूत्रानें येथें नित्य प्रकृतिभावाची प्राप्ति आहे. तशा नित्य होणाऱ्या प्रकृतिभावाचा बाध व्हावा, म्हणजे नित्य प्रकृतिभाव न होतां 'उञ् = उ' चे जागीं

विकल्पेंकरून वकारादेश व्हावा, याकरितां प्रकृत सूत्र केलें आहे असें शंकाकारांचें म्हणणें आहे. या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, एवढेंच जर या सूत्रांचें प्रयोजन असतें तर पाणिनीनें हें सूत्र त्रिपादींत पठित न करितां 'इको यणचि' या सूत्रानंतर सपादसप्ताध्यायींत पठित केलें असतें व त्या पूर्व सूत्रांतून प्रकृत सूत्रांत 'यण्' या पदाची अनुवृत्ति झालीच असती आणि प्रकृत सूत्रांत 'वः' हें पद घालण्याची गरज राहिली नसती व असें करण्यांत पद लाघव झालें असतें. असें असून देखील पाणिनीनें प्रकृत सूत्र त्रिपादींत मुद्दाम पठित केलें असल्यामुळें हें स्पष्ट होतें कीं, नित्य प्रकृतिभाव न व्हावा एवढाच पाणिनीचा हेतु नसून 'उञ्=उ' चे जागीं होणारा वकारादेश 'मोऽनुस्वारः' या पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरावा हा देखील पाणिनीचा हेतु होता. म्हणूनच 'किमु उतक्म्' या स्थलीं जेव्हां 'उञ् = उ' या निपाताचे जागीं विकल्पेंकरून वकारादेश केला जातो तेव्हां वर सांगितल्याप्रमाणें त्या वकारामागील मकाराचा 'मोऽनुस्वारः' सू. १२२ या सूत्रानें होणारा अनुस्वार होत नाहीं आणि 'किं वुक्तम' असें पाक्षिक अनिष्ट रूप न होतां 'किम्वुक्तम्' असें पाक्षिक इष्ट रूप सिद्ध होतें.) 'किमु इति' या उदाहरणांत 'म्' या 'मय्' पुढें 'उञ् = उ' हा निपात असून त्यापुढें 'इति' हा शब्द आला असल्यामुळें अठ्ठावीस रूपें होतात. तीं 'अशीं' :- 'उञ् = उ' या निपातापुढें 'इति' हा शब्द आला असल्यामुळें ('उञः' सू. १०६ या सूत्रान्वयें) 'उञ्' या निपाताला विकल्पें-करून प्रगृह्यसंज्ञा केल्यानें 'किमु इति' असें एक (प्रकृतिभावाचें) रूप सिद्ध होतें. 'उञ् = उ' या निपाताचे जागीं प्रकृत सूत्रानें विकल्पेंकरून वकारादेश केल्यास, 'किम्विति' असें दुसरें रूप सिद्ध होतें. 'उञ् = उ' या निपाताचे जागीं 'ऊँ' सू. १०७ या सूत्रानें 'ऊँ' असा प्रगृह्य आदेश केल्यास, 'किमूँ इति' असें तिसरें (प्रकृतिभावाचें) रूप सिद्ध होतें. 'उञ्' या (अनुबन्धविशिष्ट) निपाताचे जागीं झालेला 'ऊँ' हा आदेश 'उञ् = उ' च आहे

अशी ('स्थानिवदादेशः' सू. ४९ या सूत्रान्वयें) स्थानिवद्भावानें बुद्धि करून प्रकृतिभावाचें बाधक 'मय उञो वो वा' सू. १०८ हें प्रकृत सूत्र प्रवृत्त केल्यास, वकारादेशाचा स्थानी 'ऊँ' हा अनुनासिक असल्यामुळें ('स्थानेऽन्तरतमः' सू. ३९ या सूत्रान्वयें) आन्तरतम्यानें अनुनासिक वकारादेश होऊन 'किम्वँति' असें चवथें रूप सिद्ध होतें. (वास्तविक असें रूप सिद्ध होऊं शकत नाहीं हें शब्दरत्नकार सांगणार आहेत.) 'मयो यणो द्वे वाच्ये'— सू. ५४ वरील वार्तिक–या वार्तिकान्वयें अनुनासिक व निरनुनासिक वकारांचें व तसेंच 'अनचि च' सू. ४८ या सूत्रानें मकाराचें विकल्पेंकरून द्वित्व केल्यास, वकारादेशपक्षांत ('किम्विति' व 'किम्वँति' या प्रत्येक रूपाचीं चार रूपें होऊन एकंदर) आठ रूपें होतात. वकारादेशाभावपक्षांत, म्हणजे प्रकृत सूत्रानें विकल्पेंकरून होणारा वकारादेश न केल्यास, (प्रकृतिभावाचीं दोन रूपें होऊन) एकंदर दहा रूपें होतात. ('उञः' सू. १०६ या सूत्रान्वयें 'उञ्' या निपाताला विकल्पेंकरून प्रगृह्यसंज्ञा होत असल्यामुळें जेव्हां) 'उञ्' या निपाताला प्रगृह्यसंज्ञा केली जात नाहीं तेव्हां त्या पक्षांत (प्रकृत त्रैपादिक सूत्रानें 'उञ् = उ' चे जागीं होणारा) वकारादेश असिद्ध असल्यामुळें, 'इको यणचि' सू. ४७ या सापादिक सूत्रानेंच वकारादेश होतो व तो वकारादेश सिद्ध असल्यामुळें (व अशा रीतीनें 'किम्' या पदांतील अन्त्य मकारापुढें सिद्ध असलेला वकार हा हल् येत असल्यामुळें 'मोऽनुस्वारः' सू. १२२ या सूत्रानें मकाराचें जागीं अनुस्वार केल्यावर 'वा पदान्तस्य' सू. १२५ या सूत्रानें अनुस्वाराचे जागीं विकल्पेंकरून परसवर्ण, म्हणजे अनुनासिक 'वँ्', केल्यास, एक अनुनासिक व एक निरनुनासिक अशा दोन वकारांनीं युक्त 'किवँ्विति' असें त्या परसवर्णपक्षांत अकरावें रूप सिद्ध होतें. या अकराव्या रूपांतील ('इ' या अचापुढें असलेल्या) अनुनासिक वकाराचें ('अनचि च' या सूत्रानें) द्वित्व केल्यास व 'हलो यमां यमि लोपः' सू. ६० या सूत्रानें होणारा लोप

वैकल्पिक असल्यामुळें तो न केल्यास, त्रिवकारयुक्त, म्हणजे ज्यांत पहिले दोन वकार अनुनासिक असून पुढील तृतीय वकार निरनुनासिक आहे असें, 'किव्ँव्ँ विति' हें बारावें रूप सिद्ध होतें. (वर सांगितल्याप्रमाणें 'वा पदान्तस्य' या सूत्रानें अनुस्वाराचे जागीं परसवर्ण विकल्पेंकरून होत असल्यामुळें परसवर्ण न केल्यास व 'हयवरट्' या शिवसूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं अयोगवाहांचा अक्षरसमाम्नायांत 'अ' पुढें व 'शर्' मध्यें पाठ मानला असल्यामुळें) परसवर्णाभावपक्षांत (जो अनुस्वार हा अयोगवाह जसाचा तसाच कायम राहतो) तो अनुस्वार 'यर्' ठरत असल्यामुळें त्याचें 'अनचि च' सू. ४८ या सूत्रानें) विकल्पेंकरून द्वित्व केल्यास, 'किंविति' व 'किंविति' अशीं दोन रूपें सिद्ध होतात. अशा रीतीनें वरील सर्व रूपांची बेरीज केली असतां चवदा रूपें सिद्ध होतात. 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' सू. ११० या सूत्रानें वरील चवदा उदाहरणांतील 'इति' या पदाच्या अन्तीं असलेल्या (अप्रगृह्य) इकारास विकल्पेंकरून अनुनासिक केल्यास (वरील चवदा रूपांतील प्रत्येक रूपामधील 'इति' या पदांत असणारा अप्रगृह्य अन्त्य इकार हा 'अण्' एकदां अनुनासिक व एकदां निरनुनासिक होऊन एकंदर) अठ्ठावीस रूपें सिद्ध होतात.

शब्दरत्न– इत्येवावक्ष्यदिति । न चात्रापि न्यासे सन्निपातपरिभाषयाऽनुस्वाराप्राप्तिरिति वाच्यम्, त्रिपाद्यान्तथा पाठेन सन्निपातपरिभाषाऽनित्यत्वस्यापि ज्ञापनादिति भावः ।।

अनुनासिके वकारे इति । इदं कैयटानुरोधेन । "मय उञः–" इत्यत्र विधीयमानस्य सवर्णग्राहकत्वाभावेनानेन सानुनासिकविधानाभावेन कथमत्र सः । अन्यथेदमो मस्यानुनासिको ऽकारः स्यात् । अत एवेदृशे विषये गुणानामभेदकत्वपक्षानाश्रयणमिति चिन्त्यम् ।।

'इको यणचि' या सूत्रापुढें 'मय उञो वा' असें सूत्र पठित केलें तरी, या सूत्रानें 'उञ् = उ' चे जागीं होणारा वकारादेश त्या

‘उञ्’ च्या लगेंच पूर्वीं असलेल्या ‘म्’ या ‘मय्’ च्या निमित्तामुळें होणारा असल्यामुळें, ‘सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य’ –परि. ८६– या सन्निपातपरिभाषान्वयें तो वकारादेश मकाराचा अनुस्वार होऊं देणार नाहीं व त्या मकाराचा नाश करूं शकणार नाहीं आणि त्यामुळें अनुस्वार होण्याची प्राप्तीच नाहीं असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण प्रकृत सूत्र मुद्दाम त्रिपादींत पठित केलें असल्यामुळें, सन्निपातपरिभाषा अनित्य आहे हें देखील ज्ञापित होतें; (व ती परिभाषा अनित्य मानल्यानें तिची वरील उदाहरणांत प्रवृत्ति न केल्यास, मकाराचे जागीं अनुस्वार होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा असा आशय आहे कीं, प्रकृत सूत्र ‘इको यणचि’ या सूत्रानंतर सपादसप्ताध्यायींत पठित केलें असतें तरी, सन्निपातपरिभाषा प्रवृत्त केल्यानें मकाराचे जागीं अनुस्वार झालाच नसता. मग मकाराचा अनुस्वार न व्हावा यासाठीं वत्व असिद्ध ठरावें याकरितां प्रकृत सूत्र त्रिपादींत पठित करण्याची काय गरज होती? सन्निपातपरिभाषा अनित्य मानली तरच प्रकृत सूत्राचा त्रिपादींत केलेला पाठ योग्य ठरतो; कारण त्या परिभाषेच्या अनित्यत्वामुळें ती प्रकृत उदाहरणांत प्रवृत्त न केल्यास मकाराचा अनुस्वार होण्याची जी आपत्ति येत होती ती टाळण्यासाठीं ‘उञ् = उ’चे जागीं होणारा ‘व्’ हा आदेश असिद्ध ठरावा याकरितां प्रकृत सूत्र मुद्दाम त्रिपादींत पठित केलें आहे व अशा रीतीनें प्रकृत सूत्राचा त्रिपादींत केलेला पाठ सन्निपातपरिभाषेच्या अनित्यत्वाचा ज्ञापक ठरतो.) ‘आन्तरतम्यादनुनासिके वकारे किम्वँति’ असें जें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे तें कैयटाच्या मताला अनुसरून म्हटलें आहे. (प्रकृत सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तींत कैयटानें ‘ऊँ आदेशस्यापि स्थानिवद्भावादान्तरतम्यादनुनासिके पाक्षिके वकारे सति रूपपञ्चतयेन भाव्यमित्याहुः’ असें जें म्हटलें आहे त्याला अनुसरूनच दीक्षितांनीं मनोरमेंत दिलेलें चवथें रूप सिद्ध करून दाखविलें आहे असें शब्दरत्नकारांचें म्हणणें आहे.

येथें हें सांगणें आवश्यक आहे कीं, हरदत्तानें देखील पदमञ्जरींत '‌ऊँ आदेशस्यापि स्थानिवद्भावादनेन पक्षे वकारो भवति स चान्तरतमत्वादनुनासिकः' असेंच म्हटलें आहे. पण शब्दरत्नकार म्हणतात कीं) 'मय उञो वो वा' या प्रकृत सूत्रांत वकारादेश होण्याचें विधान केलें असल्यामुळें, तो विधीयमान वकार ('भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न'-परि. १९- या परिभाषान्वयें) सवर्णाचा, म्हणजे अनुनासिक वकाराचा, ग्राहक होऊं शकत नाहीं आणि प्रकृत सूत्रांत अनुनासिक वकारादेश होण्याचें विधान केलें नसल्यामुळें (अनुनासिक 'ऊँ' या स्थानीचे जागीं) अनुनासिक वकारादेश कसा होऊं शकणार ? (तसा अनुनासिक वकारादेश होणें शक्य नाहीं आणि त्यामुळें किम्वँति' असें मनोरमेंत दिलेलें चवथें रूप सिद्ध होऊं शकत नाहीं.) विधेयरूपानें सूत्रांत निर्दिष्ट असलेला 'अण्' सवर्णाचा ग्राहक होतो असें मानल्यास, ('त्यदादीनामः' सू. २६५ या सूत्रानें) 'इदम्' या शब्दाच्या अन्त्य मकाराचे जागीं होणारा अकारादेश अनुनासिक होण्याची आपत्ति येईल आणि म्हणून अशा ठिकाणीं येणारी ही आपत्ति टाळण्याकरितां 'अभेदका गुणाः'-परि. ११८-हा पक्ष अशा ठिकाणीं स्वीकारणें योग्य नाहीं; (कारण तो पक्ष येथें स्वीकारल्यास जी भाव्यमानपरिभाषा-परि. १९-'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' सू. १४ या सूत्रांतील 'अप्रत्ययः' या प्रतिषेधाच्या आधारावर रचली आहे ती बाधित होईल व तसें करणें मुळींच योग्य ठरत नाहीं. पाणिनीय सूत्राच्या आधारावर रचलेल्या त्या परिभाषेचा 'अभेदका गुणाः' ही ज्ञापकसिद्ध परिभाषा बाध करण्यास असमर्थ आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) आणि म्हणून मनोरमेंत दिलेलें 'किम्वँति' हें चवथें रूप चिन्त्य आहे, म्हणजे तसें रूप वास्तविक सिद्ध होऊं शकत नाहीं.

।। स्वरसन्धिप्रकरणं समाप्तम ।।

॥ अथ हल्सन्धिप्रकरणम् ॥

मनोरमा--"स्तोः श्चुना" ॥ स्तोरिति समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् । श्चुनेति । "सह युक्त-" इति सूत्रे विनापि तद्योगं तृतीयेति वक्ष्यते । योगइत्येतदध्याहारलभ्यम् । अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यं, निमित्तकार्यिणोस्तु न । "शात्" इति ज्ञापकात् । "अल्पाच्तरम्" इत्यादौ तु सौत्रत्वात् श्चुत्वं न । तज्ज्ञानमित्यादौ तु भवत्येव । स्तोः श्चौ श्चुरिति सुवचम् । न च "तस्मिन्निति निर्दिष्टे-" इति परिभाषोपस्थानेन यज्ञः याञ्चा इत्यादि न सिध्येत् । "शात्" इति लिङ्गेन तस्या इहानुपस्थानात् ॥

'स्तोः श्चुना श्चुः' सू. १११ या सूत्रांतील 'स्तोः' हा समाहारद्वन्द्व आहे व त्याचें पुल्लिङ्गत्व सौत्र आहे. ('स् च तुश्च' या दोन पदांचा समाहारद्वन्द्व केल्यास 'स नपुंसकम्' सू. ८२१ या सूत्रान्वयें सामासिक शब्द नपुंसक झाला पाहिजे व 'इकोऽचि विभक्तौ' सू. ३२० या सूत्रानें नुमागम होऊन 'स्तुनः' असें षष्ठीच्या एकवचनाचें रूप झालें पाहिजे. पण 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' असें भाष्यवचन असल्यामुळें, 'छन्दसि दृष्टानुविधिः' या न्यायान्वयें, आचार्य पाणिनीनें जसा सूत्रांत प्रयोग केला आहे तोच साधु मानणें भाग आहे व या स्थलीं 'स नपुंसकम्' हें सूत्र प्रवृत्त न करितां 'स्तोः' या पुल्लिङ्गी सौत्र निर्देशाची सिद्धि केली पाहिजे. येथें इतरेतरयोगद्वन्द्व करून एकवचन सौत्र मानल्यास देखील चालूं शकतें असें बालमनोरमेंत म्हटलें आहे. परंतु लिङ्ग व्याकरणशास्त्रान्वयें ठरत नसून लौकिकप्रयोगावरून ठरत असल्यामुळें व 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' सू. १८६ इत्यादि पाणिनीय शास्त्रान्वयें वचन सिद्ध होत असल्यामुळें वचनरूप शास्त्रीय कार्याचा व्यत्यय न मानतां लिङ्गरूप अशास्त्रीय कार्याचाच व्यत्यय मानणें उचित

आहे आणि म्हणूनच दीक्षितांनीं 'सौत्रं पुंस्त्वम्' असें म्हटलें आहे.) 'सहयुक्तेऽप्रधाने' सू. ५६४ या सूत्रान्वयें होणारी तृतीया 'सह' या शब्दाचा प्रयोग केला नसला तरी होऊं शकते हें त्या सूत्राचें व्याख्यान करतेवेळीं सांगण्यांत येईल, (आणि म्हणूनच प्रकृत सूत्रांत 'सह' या शब्दाचा निर्देश केला नसून देखील 'श्चुना' ही तृतीया वरील सूत्रान्वयें झाली आहे. त्या सूत्राचें व्याख्यान करितांना दीक्षितांनीं कौमुदींत 'विनाऽपि तद्योगं तृतीया। वृद्धोयूना इत्यादिनिर्देशात्' असें म्हटलें आहे. प्रकृत सूत्राचें कौमुदींत व्याख्यान करितांना 'सकार-तवर्गयो: शकारचवर्गाभ्यां योगे' असें जें म्हटलें आहे त्यांतील) 'योगे' हा शब्द (जरी प्रकृत सूत्रांत साक्षात् निर्दिष्ट नाहीं व पूर्व सूत्रांतून प्रकृत सूत्रांत त्या पदाची अनुवृत्ति नाहीं तरी) अध्याहारानें प्राप्त होतो, म्हणजे 'स्तो: श्चुना योगे श्चु:' असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ आहे. प्रकृत सूत्रांत स्थानी व आदेश यांचेच ठिकाणीं यथासंख्यन्याय लागू पडतो; स्थानी व निमित्त यांचे ठिकाणीं तो न्याय लागू पडत नाहीं व हें 'शात्' सू. ११२ या ज्ञापकावरून सिद्ध होतें. (प्रकृत सूत्रांत 'स्तो:' म्हणजे सकार व तवर्ग, हा स्थानी असून 'श्चु:', म्हणजे शकार व चवर्ग, हा आदेश आहे व या दोहोंची संख्या सारखीच, म्हणजे दोन, असल्यामुळें त्यांचे ठिकाणीं 'यथासङ्ख्यमनुदेश: समानाम्' सू. १२८ हा यथासंख्यन्याय लागू पडतो व त्यामुळें सकाराचे जागीं शकार आणि 'त्, थ्, द्, ध्, न्' यांचे जागीं अनुक्रमें 'च्, छ्, ज्, झ्, ञ्' असे आदेश होतात. स्थानी 'स्तो:' व निमित्त 'श्चुना' यांची देखील संख्या सारखीच, म्हणजे दोन, आहे व त्यामुळें त्यांचे ठिकाणीं देखील यथासंख्यसूत्राची प्राप्ति आहे. परंतु 'शात्परस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात्' या अर्थाचें 'शात्' हें निषेधक सूत्र पाणिनीनें केलें असल्यामुळें व 'प्राप्तस्यैव निषेध:' या न्यायान्वयें जें प्राप्त आहे त्याचाच निषेध होऊं शकत असल्यामुळें, हें निषेधक सूत्र चरितार्थ ठरण्याकरितां हें मानणें आवश्यक आहे कीं, शकार व तवर्ग यांचा योग झाला असतां प्रकृत सूत्रान्वयें

तवर्गाचे जागीं चवर्ग होण्याची जी प्राप्ति आहे तिचा शकारापुढें तवर्ग आल्यास निषेध व्हावा याकरितां 'शात्' हें निषेधक सूत्र केलें आहे व हें निषेधक सूत्र असल्यामुळेंच, 'प्रश्नः विश्नः' इत्यादि स्थलीं शकारापुढें असलेल्या तवर्गांतील नकाराचा ञकार होत नाहीं. पण शकारापूर्वीं तवर्गांतील वर्ण आल्यास, त्या वर्णाचे जागीं चवर्गांतील वर्ण होतोच व बृहत् + शरः = बृहच्शरः' असें रूप होतें. सारांश सकाराचा शकाराशीं आणि तवर्गाचा चवर्गाशीं योग झाल्यासच प्रकृत सूत्र लागू पडतें असें नसून, शकाराचा तवर्गाशीं योग झाल्यास देखील प्रकृत सूत्र लागू पडतेंच; फरक एवढाच कीं, शकाराचा तवर्गाशीं योग झाला असतां प्रकृत सूत्र लागू पडण्या-करितां शकारापुढें तवर्गांतील वर्ण न येतां तो वर्ण शकारापूर्वीं असला पाहिजे. यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, तवर्गाचा चवर्ग होण्यास जसें त्या तवर्गाचा चवर्गाशीं योग असणें हें निमित्त आहे तसेंच त्या तवर्गांतील वर्णापुढें शकार येणें हेंहि त्याचा चवर्ग होण्याचें निमित्त आहे व अशा रीतीनें जी उद्देश्यगत संख्या दोन आहे तिच्या मानानें निमित्तगत संख्या अधिक, म्हणजे तीन, ठरत असल्यामुळें, उद्देश्य व निमित्त यांचे ठिकाणीं यथासंख्यन्याय लागू पडत नाहीं. प्रकृत सूत्रांत उद्देश्य व निमित्त यांचे ठिकाणीं देखील यथासंख्यन्याय लागू पडतो असें मानल्यास, सकाराचा शकाराशीं योग झाला असतां सकाराचा शकार होतो व तवर्गाचा चवर्गाशीं योग झाला असतां तवर्गाचे जागीं चवर्ग होतो एवढाच प्रकृत सूत्रांतून अर्थ निष्पन्न होईल व 'शात्' हें निषेधक सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल. पण तें निषेधक सूत्र मुद्दाम केलें असल्यामुळें, वर सांगितल्याप्रमाणें प्रकृत सूत्राचा अर्थ करणें इष्ट नाहीं आणि म्हणून पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें प्रकृत सूत्रांत स्थानी व निमित्त यांची संख्या समान ठरत नसल्यामुळें, त्यांचे ठिकाणीं यथासंख्यन्याय लावतां येत नाहीं हें उघड आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'अल्पाच्तरम्' सू. ९०५ इत्यादि स्थलीं सौत्रनिर्देश असल्यामुळें, प्रकृत सूत्रानें तकाराचें पावलेलें

चुत्व झालें नाहीं. ('अल्पाच्तरम्' या सूत्रांत तकाराचा व चकाराचा योग झाला असल्यामुळें, प्रकृत सूत्रानें तकाराचे जागीं चकार होऊन 'अल्पाच्चरम्' असा प्रयोग व्हावयास पाहिजे होता. पण पाणिनीय सूत्रें छन्दोवत् मानलीं असल्यामुळें, 'छन्दसि दृष्टानुविधिः' या न्यायान्वयें पाणिनीनें सूत्रांत जसा प्रयोग केला आहे तो सौत्र प्रयोग साधु मानणें भाग आहे.) 'तज्ज्ञानम्' इत्यादि स्थलीं चुत्व होतेंच. ('तद्+ज्ञानम्' या स्थलीं दकारापुढें चवर्ग नसून 'ज्ञ्' हा वर्ण आहे.म्हणून येथें प्रकृत सूत्रानें दकाराचे जागीं जकार होऊं नये अशी कोणी शंका केल्यास, त्या शंकेच्या निरसनार्थ दीक्षितांनीं 'तज्ज्ञानम्' हें उदाहरण मुद्दाम दिलें आहे. या उदाहरणांत वास्तविक दकारापुढें चवर्गांतील जकार आहे; कारण 'ज्ञ' हा वर्ण अक्षर-समाम्नायांत पठित नसल्यामुळें तो स्वतंत्र वर्ण आहे असें मानतां येत नाहीं आणि वास्तविक तो वर्ण 'ज्' व 'ञ्' या दोन वर्णांचें बनलेलें जोडाक्षर आहे.) 'स्तोः श्चौ श्चुः' असें सूत्र केलें असतें तर अधिक योग्य झालें असतें. पण असें सूत्र केलें असतें तर (त्या सूत्रांत 'श्चौ' हा सप्तमीनिर्देश केल्यानें) 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' सू. ४०, ही परिभाषा उपस्थित झाली असती व त्यामुळें 'यज्ञः, याञ्चा' इत्यादि रूपें सिद्ध होऊं शकलीं नसतीं असें कोणी म्हटल्यास तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण 'शात्' हें ज्ञापक असल्यामुळें, प्रकृत सूत्र तसें पठित केलें असतें तरी त्याचे ठिकाणीं ती परिभाषा, सू. ४०, उपस्थित होऊं शकली नसती. (प्रकृत सूत्रावरील काशिकेंत 'यजः यज्ञः । याचेर्याञ्चा । शादिति प्रतिषेधो ज्ञापकः सङ्ख्यातानु-देशाभावस्य । स्तोः श्चाविति सप्तमीनिर्देशो न कृतः । पूर्वेण परेण च श्चुना सन्निपाते श्चुत्वं यथा स्यादिति ।' असें म्हटलें आहे व यावर टीका करितांना हरदत्तानें पदमञ्जरींत 'श्चुनेति तृतीयानि-र्देशः पूर्वभूतेनापि योगे यथा स्यात्, यज्ञः, याञ्चेति, सप्तमीनिर्देशे तु तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परभूतेनैव योगे स्यात् ।' असें म्हटलें आहे. या दोन्ही ग्रन्थांचा भावार्थ हा आहे कीं, 'यज्, याच्'

या धातूंहून ‘यजयाचयत’ सू. ३२६८ या सूत्रानें ‘नङ = न’ प्रत्यय केला असतां ‘यज् + न, याच् + न’ या दोन्ही स्थलीं चवर्गापुढें तवर्ग आहे. म्हणून ‘स्तोः श्चौ श्चुः’ असें सूत्र केलें असतें तर या सूत्रांत ‘श्चौ’ हा सप्तमीनिर्देश असल्यामुळें ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ ही परिभाषा उपस्थित झाली असती आणि वरील दोन उदाहरणांत चवर्गापुढें तवर्ग असून तवर्गापुढें चवर्ग नसल्यामुळें ‘स्तोः श्चौ श्चुः’ हें सूत्र त्या दोन उदाहरणांत प्रवृत्त झालें नसतें व तवर्गाचे जागीं चवर्ग झाला नसता आणि ‘यज्ञः, याच्ञा’ हीं इष्ट रूपें सिद्ध होऊं शकलीं नसतीं. यावर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, ‘शात्’ या निषेधक सूत्राची उपपत्ति लावण्याकरितां हें मानणें आवश्यक आहे कीं, ‘स्तोः श्चौ श्चुः’ असें सूत्र केलें असतें तरी त्या सूत्रांत ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ या परिभाषेची, म्हणजे या परिभाषेनें उपस्थित होणाऱ्या ‘पूर्वत्व’ या अंशाची, उपस्थिति होऊं शकली नसती; कारण ती परिभाषा उपस्थित होऊं शकली असती असें मानल्यास, शकारापुढें तवर्ग आला असतां त्या तवर्गाचे जागीं चवर्गाची प्राप्तीच होत नाहीं असें मानावें लागेल व त्यामुळें ‘शात्’ हें निषेधक सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल. या विषयाचें अधिक विवरण शब्दरत्नांत करण्यांत येईल.)

शब्दरत्न—विनापि तद्योगमिति । साहित्यं च योगक्रियायाम् । एतदिति । संयोग इति तदर्थः । सत्या भामेतिवन्निर्देशः । संयोगश्चाव्यवहितयोरेवेति चितं कटु तैलमित्यादौ न दोषः । यथासंख्यमिति । तथदधनेत्यादेरप्यनादितया तमादाय “परस्मैपदानां णल्” इत्यादौ सूत्रान्तरस्थक्रमेणेव यथासंख्यमिति भावः । चवादिशब्दैश्चानादिसिद्धलोकप्रसिद्धक्रमेणैवोपस्थितिरिति तात्पर्यम् । ननु तज्ज्ञानमित्यादौ श्चुयोगाभावान्न स्यादत आह——तज्ज्ञानमिति । जञायोगे तथोच्चारणमात्रं न त्विदं वर्णान्तरमिति भावः । अनुपस्थानेति । पूर्वत्वांशानपस्थानेत्यर्थः । तेन चितमित्यादौ न दोषः ॥

(' पुत्रेण सहागतः पिता ' या स्थलीं पिता व पुत्र यांचा जसा एकाच आगमनरूप क्रियेंत अन्वय आहे तसा ' स्तु ' व ' श्चु ' यांचा कोणत्या क्रियेंत अन्वय आहे कीं, ज्या योगानें ' श्चुना ' याला, सहार्थ गम्यमान असतांना ' सहयुक्तेऽप्रधाने ' या सूत्रान्वयें होणारी, तृतीया व्हावी असा कोणी प्रश्न केल्यास त्या प्रश्नाचें शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, प्रकृत स्थलीं 'स्तु' व 'श्चु' यांचा प्रकृत सूत्रांत अध्याहृत असलेल्या 'योगे' या शब्दानें बोधित होणाऱ्या) योगरूप= संयोगरूप एकाच क्रियेंत अन्वय असल्यामुळें सहार्थाचा बोध होतो (व त्यामुळें 'सहयुक्तेऽप्रधाने' या सूत्रानें 'श्चुना' हा तृतीयेचा प्रयोग सिद्ध होतो. दीक्षितांनीं मनोरमेंत वापरलेल्या) 'योग' या शब्दाचा 'संयोग' असा अर्थ आहे. 'सत्यभामा' या अर्थामध्यें जसा 'सत्या' किंवा 'भामा' या एकदेशाचा प्रयोग होत असतो तसाच ' संयोग ' या अर्थामध्यें दीक्षितांनीं 'योग' या एक-देशाचा प्रयोग केला आहे. दोन वर्णांत मध्यें कांहीं व्यवधान नसणें यालाच 'संयोग' म्हणतात (व ' हलोऽनन्तराः संयोगः' सू. ३० हें या अर्थाचें सूचक संयोग संज्ञेचें सूत्र प्रसिद्धच आहे) आणि ' संयोग ' शब्दाचा असा अर्थ असल्यामुळेंच, ' चितम्, कटु तैलम् ' इत्यादि स्थलीं कांहीं दोष येत नाहीं. (' चितम् ' या उदाहरणांत चकाराच्या लगेंच पुढें तकार नसून दोहोंमध्यें इकाराचें व्यवधान असल्यामुळें, प्रकृत सूत्रानें होणारें तकाराचें चुत्व–चकार–होत नाहीं. त्याच-प्रमाणें 'कटु तैलम्' या स्थलीं टकार व तकार या दोहोंमध्यें उकाराचें व्यवधान असल्यामुळें, 'ष्टुना ष्टुः' सू. ११३ या सूत्रानें होणारें तकाराचें टुत्व–टकार–होत नाहीं; कारण वरील दोन्हीं स्थलीं दोन वर्णांत इतर वर्णाचें व्यवधान असल्यामुळें त्यांचा संयोग झाला आहे असें म्हणतां येत नाहीं.) 'अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासङ्ख्यम्' असें जें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'परस्मैपदानां णलतुस्' सू. २१७३ इत्यादि सूत्रांचे ठिकाणीं इतर सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या क्रमान्वयें

जशी यथासंख्यन्यायाची प्रवृत्ति केली जाते त्याचप्रमाणें 'तथदधन' इत्यादि वर्णपाठ देखील अनादि असल्यामुळें त्या पाठाचा आश्रय केल्यानें प्रकृत सूत्राचें ठिकाणीं, म्हणजे प्रकृत सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या 'तु' व 'चु' यांचे ठिकाणीं, यथासंख्यन्यायाची प्रवृत्ति केली जाते. तात्पर्य हें कीं 'चु' इत्यादि शब्दांनीं अनादि कालापासून चालत आलेल्या व लोकांत प्रसिद्ध असलेल्या वर्णपाठक्रमान्वयेंच वर्णांची उपस्थिति होते. (शिवसूत्रांत 'चछजझञ, तथदधन,' इत्यादि तऱ्हेचा वर्णक्रमपाठ सांगितला नसल्यामुळें 'त्थ्द्ध्न्' यांचे जागीं 'च्छ्ज्झ्ञ्' हे आदेश अनुक्रमें होतात हें यथासंख्य सूत्र प्रवृत्त केल्यानें कसें सिद्ध करतां येतें अशी कोणी शंका केल्यास, त्या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'परस्मैपदानां णलतुस्' या सूत्रांत केवळ आदेशांचा निर्देश केला असून ते आदेश कोणत्या स्थानींचे–प्रत्ययांचे–जागीं अनुक्रमें व्हावे हें जरी सांगितलें नाहीं तरी, 'तिप्तस्झि' सू. २१५४ या भिन्न सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या प्रसिद्ध प्रत्ययांचे जागींच जसे 'णल्' इत्यादि आदेश अनुक्रमें केले जातात त्याचप्रमाणें जरी शिवसूत्रांत भिन्न प्रकारचा वर्णक्रमपाठ असून 'तथदधन' इत्यादि तऱ्हेचा वर्णक्रमपाठ नाहीं तरी, तसा पाठ लोकांत अनादि कालापासून प्रसिद्ध असल्यामुळें, त्या लौकिक अनादि वर्णक्रमपाठाचा आश्रय केल्यानें, त्या पाठक्रमानुसार प्रकृत स्थलीं, म्हणजे 'तु' व 'चु' या स्थलीं, यथासंख्यन्यायाची प्रवृत्ति करण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. सारांश 'चु, टु, तु' इत्यादि शब्दांनीं लोकप्रसिद्ध अनादि वर्णक्रमपाठान्वयेंच वर्णांची उपस्थिति होते, म्हणजे 'तु' या शब्दानें 'त्थ्द्ध्न्' या वर्णांची लौकिक वर्णक्रमपाठानुसार उपस्थिति होत असून 'चु' या शब्दानें 'च्छ्ज्झ्ञ्' या वर्णांची उपस्थिति होते. त्यामुळें 'तु' चे जागीं 'चु' होतो असें विधान केल्यानें 'त्थ्द्ध्न्' यांचे जागीं अनुक्रमें 'च्छ्ज्झ्ञ्' हे आदेश होतात असाच अर्थ निष्पन्न होतो असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'तज्ज्ञानम्' इत्यादि स्थलीं तवर्गाचा

चवर्गाशीं संयोग नसल्यामुळें प्रकृत सूत्रानें होणारें चुत्व होऊं शकत नाहीं अशी कोणी शंका केल्यास, त्या शंकेच्या निवारणार्थ दीक्षितांनीं 'तज्ज्ञानम्' हें उदाहरण मनोरमेंत दिलें आहे. त्यांच्या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'ज्ञ्' हा वर्ण केवळ 'ज्' व 'ञ्' या दोन वर्णांचें मिळून उच्चारण असून भिन्न स्वतंत्र वर्ण नाहीं. (याचें विवरण मनोरमेंत केलेंच आहे.) 'शात् इति लिङ्गेन तस्या इहानुपस्थानात्' या मनोरमेच्या पंक्तींतील 'अनुपस्थानात्' या पदाचा 'पूर्वत्वांशानुपस्थानात्' असा अर्थ आहे. त्यामुळें 'चितम्' इत्यादि स्थलीं कांहीं दोष येत नाहीं. ('तस्मिन्निति परिभाषया पूर्वत्वम्, अव्यवहितत्वम् षष्ठ्यर्थांश: इति अंशत्रयमुपस्थाप्यते, यत्र यावानंश: सिद्धो बाधितो वा तमपहाय अवशिष्टांश: उपस्थाप्यते' असा सिद्धान्त आहे व त्याचा असा अर्थ आहे कीं, 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' या परिभाषेनें पूर्वत्व, अव्यवहितत्व आणि षष्ठ्यर्थ या तीन अंशांची जरी उपस्थिति होऊं शकते तरी, ज्या सूत्रांत सप्तमीनिर्देश करून कार्याचें विधान केलें आहे त्या सूत्रांत या वरील तीन अंशांपैकीं ज्या अंशाची उपस्थिति बाधित आहे किंवा अन्य रीतीनें सिद्ध आहे तो अंश विधिसूत्रांत उपस्थित न होतां बाकीचे अंश उपस्थित होतात. म्हणून 'स्तो: श्चौ श्चु:' असें प्रकृत सूत्र पठित केलें असतें तरी या सूत्रांत 'स्तो:' हा षष्ठीनिर्देश असल्यामुळें, या सूत्रांत षष्ठ्यर्थरूप अंश उपस्थित होण्याची कांहीं गरज नाहीं. तसेंच 'शात्' या सूत्रानें 'पूर्वत्व' या अंशाची उपस्थिति, पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें, बाधिक होत असल्यामुळें, तो अंश देखील उपस्थित होऊं शकत नाहीं. बाकी राहिलेला 'अव्यवहितत्व' एवढाच अंश त्या सूत्रांत उपस्थित झाला असता व त्यामुळें त्या सूत्राचा असा अर्थ झाला असता कीं, सकार किंवा तवर्ग यांचा शकार किंवा चवर्ग यांच्याशीं अव्यवहित संबंध–संयोग–झाला असतां–मग या दोहोंपैकीं कोणताहि वर्ण पूर्व किंवा पर असो– सकाराचे जागीं शकार व तवर्गाचे जागीं चवर्ग होतो. सारांश 'स्तो: श्चौ श्चु:' असें

प्रकृत सूत्र पठित केलें असतें तरी, त्या सूत्रांत 'पूर्वस्य' या बाधित अंशाची उपस्थिति न होतां व तसेंच 'षष्ठ्यर्थ' या अंशाची देखील उपस्थिति न होतां, केवळ 'अव्यवहितत्व' एवढ्याच अंशाची उपस्थिति झाली असती व त्यामुळें 'चितम्' इत्यादि उदाहरणांत जरी चकारानंतर तकार आला आहे तरी चकार व तकार या दोहोंमध्यें अव्यवहितत्व नसल्यामुळें, म्हणजे या दोहोंमध्यें इकाराचें व्यवधान असल्यामुळें, तकाराचे जागीं चकार होऊं शकला नसताच.)

मनोरमा—ष्टुना इहापि कार्यनिमित्तयोर्यथासंख्यं न। "तोष्षि" इति ज्ञापकात्। ष्टौ ष्टुरिति सुवचम्। ईट्टे, ईष्टे, इत्यादौ "न पदान्तात्-" इति ज्ञापकान्न दोषः।

'ष्टुना ष्टुः' सू. ११३ या सूत्रांत देखील स्थानी व निमित्त यांचे ठिकाणीं यथासंख्यसूत्र लागू पडत नाहीं; कारण 'तोः षि' सू. ११५ हें सूत्र याबद्दल ज्ञापक आहे. (प्रकृत सूत्रांत स्थानी 'स्तोः' व आदेश 'ष्टुः' या दोहोंची संख्या समान, म्हणजे दोन, असल्यामुळें त्यांचे ठिकाणीं यथासंख्यन्याय लागू पडतो, म्हणजे सकाराचें व तवर्गाचे जागीं अनुक्रमें षकार व टवर्ग होतो असा अर्थ होतो. परंतु स्थानी 'स्तोः' व निमित्त 'ष्टुना' यांना तो न्याय लागू पडत नाहीं; कारण 'तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम्' या अर्थाचें 'तोः षि' हें निषेधक सूत्र असल्यामुळें व जें प्राप्त आहे त्याचाच निषेध केला जात असल्यामुळें त्या निषेधक सूत्रावरून हें ज्ञापित होतें कीं, तवर्गाचा टवर्ग होण्यास त्या दोन वर्गांतील वर्णांचा संयोग होणें हें जसें एक निमित्त आहे त्याचप्रमाणें तवर्गाचा षकाराशीं संयोग होणें हें देखील दुसरें निमित्त आहे; फरक एवढाच कीं, द्वितीय स्थलीं तवर्गापुढें षकार नसावा. तवर्गांतील वर्णाच्या लगेंच पूर्वीं षकार आल्यास तवर्गाचे जागीं टवर्ग होतोच. सारांश उद्देश्यगत दोन या संख्येच्या मानानें निमित्तगत तीन ही संख्या अधिक असल्यामुळें, प्रकृत सूत्रांतील उद्देश्य व निमित्त

यांचे ठिकाणीं यथासंख्यन्याय लागू पडत नाहीं. तो न्याय प्रकृत स्थलीं लावल्यास, सकाराचा षकाराशीं संयोग झाला असतां सकाराचा षकार होतो व तवर्गाचा टवर्गाशीं संयोग झाला असतां तवर्गाचा टवर्ग होतो एवढाच प्रकृत सूत्राचा अर्थ होईल, व पूर्व षकाराचा तवर्गाशीं संयोग झाला असतां देखील तवर्गाचा टवर्ग होतो हा अधिक अर्थ निष्पन्न होऊं शकणार नाहीं आणि त्यामुळें 'तोः षि' हें निषेधक सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल. या विषयाचें विस्तृत विवरण मागील सूत्रांत केलेंच आहे.) 'ष्टौ ष्टुः' असें सूत्र केलें असतें तर अधिक बरें झालें असतें. 'ईट्टे, ईष्टे' इत्यादि स्थलीं 'न पदान्तात्' सू. ११४ हें ज्ञापक असल्यामुळें कांहीं दोष येत नाहीं. ('ईड् + ते' या स्थलीं 'खरि च' सू. १२१ या सूत्रानें 'ईड्' यांतील डकाराचा टकार होऊन 'ईट् + ते' अशी स्थिति झाली असतां, जरी टकाराच्या लगेंच पुढें तकार आहे तरी टकार पदान्तीं नसल्यामुळें, 'न पदान्ताट्टोः' हा निषेध लागू पडत नाहीं व प्रकृत सूत्रानें तकाराचा टकार होऊन 'ईट्टे' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. तसेंच 'ईष् + ते' या स्थलीं तकारापुढें षकार नसून षकाराच्या लगेंच पुढें तकार असल्यामुळें, 'तोः षि' हा निषेध लागू पडत नाहीं व प्रकृत सूत्रानें 'ते' या प्रत्ययांतील तकाराचा टकार होऊन 'ईष्टे' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. 'ष्टौ ष्टुः' असें सूत्र केलें असतें तरी त्या सूत्रांत, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' या परिभाषेचे तीन्ही अंश उपस्थित न होतां, 'अव्यवहितत्व' एवढाच एक अंश उपस्थित झाला असता व त्यामुळें 'ईड् + ते, ईष् + ते' या उदाहरणांत जरी टवर्गापुढें व षकारापुढें तवर्ग आहे तरी, दोहोंमध्यें व्यवधान नसल्यामुळें, तकाराचा टकार होण्यांत कांहीं अडचण आली नसती.)

मनोरमा–सर्पिष्टममिति । "ह्रस्वात्तादौ" इति षत्वम् ।।

'सर्पिष्टमम्' या ('न पदान्ताट्टोः' सू. ११४ या सूत्रावरील कौमुदींत दिलेल्या) उदाहरणांत 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' सू. १३२५

या सूत्रानें सकाराचें षत्व झालें आहे. ('सर्पिस् + तमम्' या स्थलीं 'इ' या इण्प्रत्याहारान्तर्गत ऱ्हस्व वर्णापुढें सकार आला असून त्यापुढें तकारानें सुरु होणारा 'तमप्' हा तद्धित प्रत्यय आला असल्यामुळें, 'ऱ्हस्वात्तादौ' या सूत्रानें 'सर्पिस्' यांतील अन्त्य सकाराचा षकार होऊन 'सर्पिष् + तमम्' अशी स्थिति होते. या उदाहरणांत 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' सू. २३० या सूत्रानें, किंवा 'सर्पिस्' शब्दापुढील ज्या अन्तर्वर्तिविभक्ति-प्रत्ययाचा 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्रानें लुक् झाला आहे त्याचा आश्रय केल्यानें 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू. २६२ या सूत्रान्वयें प्रत्ययलक्षणानें, 'सर्पिष्' याला पदसंज्ञा होते व जरी या पदाच्या अन्तीं षकार आहे तरी, 'न पदान्ताट्टोः' सू. ११४ या सूत्रांत 'ष्टोः' असा निर्देश नसून 'टोः' एवढाच निर्देश असल्यामुळें, तें निषेधक सूत्र येथें लागू पडत नाहीं व पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें प्रकृत सूत्रांत 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' या परि-भाषेंतील 'पूर्वत्व' या अंशाची उपस्थिति होत नसून, केवळ 'अव्यवहितत्व' एवढ्याच अंशाची उपस्थिति होत असल्यामुळें, जरी षकारापूर्वी तकार नसून षकारापुढें तकार आहे तरी, प्रकृत सूत्रानें तकाराचा टकार होतो. येथें हें लक्षांत ठेवावें कीं, जरी 'सर्पिस्' या पदांतील अन्त्य सकार 'इस्' या उणादिप्रत्ययाचा अवयव आहे तरी, 'आदेश प्रत्यययोः' सू. २१२ या सूत्रानें त्या अन्त्य सकाराचें षत्व होऊं शकत नाहीं; कारण तें सूत्र 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' या अधिकारांत पठित आहे व 'सर्पिस्' यांतील सकार पदान्तीं आहे, आणि म्हणूनच दीक्षितांनीं 'ऱ्हस्वात्तादौ इति षत्वम्' असें मनोरमेंत म्हटलें आहे. सकाराचें षत्व झाल्यावर षकार पदान्तीं येत असून देखील त्याचें 'झलां जशोऽन्ते' सू. ८४ या सूत्रानें जश्त्व—डकार—होत नाहीं याचें कारण हें कीं, 'झलां जशोऽन्ते' या पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें 'ऱ्हस्वात्तादौ' या पर त्रैपादिक सूत्रानें झालेलें षत्व 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ या सूत्रान्वयें असिद्ध

ठरत असल्यामुळें व सकाराचा षकार झालाच नाहीं व सकारच कायम आहे असें मानावें लागत असल्यामुळें षकाराच्या जश्त्वाची प्राप्तीच होत नाहीं.)

शब्दरत्न– षत्वमिति । न च षस्य पदान्ते जश्त्वं भविष्यतीति तद्व्यर्थमिति वाच्यम् । षत्वस्यासिद्धत्वेनास्य जश्त्वाभावात् ।।

('सर्पिष् + तमम्' या स्थलीं) षकार पदान्तीं असल्यामुळें त्याचें जश्त्व होणार आणि म्हणून कौमुदींत दिलेलें ('सर्पिष्टमम् हें) प्रत्युदाहरण अयोग्य ठरतें असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण षत्व असिद्ध असल्यामुळें षकाराचें जश्त्व होऊं शकत नाहीं. (शंकाकाराचें असें म्हणणें आहे कीं, 'सर्पिष् + तमम्' या स्थलीं पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें 'सर्पिष्' यांतील षकार पदान्तीं असल्यामुळें 'झलां जशोऽन्ते' सू. ८४ या सूत्रानें जश्त्व होणारच व अशा रीतीनें पदान्तीं षकार मिळणें अशक्य आहे आणि म्हणून पदान्त षकाररूप व्यावर्त्याचा अभाव असल्यामुळें, दीक्षितांनीं 'न पदान्ताट्टो:' सू. ११४ या सूत्रावरील कौमुदींत षकाराची व्यावृत्ति करून 'टो: किम्' असा जो प्रश्न केला आहे व त्याचें 'सर्पिष्टमम्' हें जें प्रत्युदाहरण दिलें आहे हा सर्व खटाटोप व्यर्थ ठरतो. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'झलां जशोऽन्ते' हें त्रैपादिक पूर्वसूत्र असून 'ह्रस्वात्तादौ' हें त्रैपादिक परसूत्र असल्यामुळें, या परसूत्रानें होणारें षत्व 'झलां जशोऽन्ते' या पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरतें व षत्व झालेंच नाहीं असें मानावें लागत असल्यामुळें, षकाराचें जश्त्व होण्याची प्राप्तीच नाहीं. पण सकाराचें जें षत्व होतें तें असिद्ध ठरत असल्यामुळें जरी षकाराचें जश्त्व होऊं शकत नाहीं तरी, पदान्तीं असलेल्या 'सर्पिस्' यांतील अन्त्य सकाराच्या जश्त्वाची 'झलां जशोऽन्ते' या सूत्रानें 'ह्रस्वात्तादौ' या पर त्रैपादिक षत्वशास्त्राला बाधून प्राप्ति आहेच व म्हणून देखील षकाररूप व्यावर्त्याच्या अभावामुळें षकाराची व्यावृत्ति

करून केलेला 'टोः किम्' हा प्रश्न अनुपपन्न ठरतो व त्याचें 'सर्पिष्टमम्' हें जें प्रत्युदाहरण दिलें आहे तेंहि अयोग्य ठरतें असें कोणी म्हटल्यास, त्याला उत्तर हें आहे कीं, 'झलां जशोऽन्ते' या जश्त्वविधायकशास्त्राचें 'ससजुषो रूः' सू. १६२ हें रूत्वशास्त्र अपवादक असल्यामुळें, सकाराच्या जश्त्वाची प्राप्ति न होतां रुत्वाची प्राप्ति होते व रुत्व प्रथम केल्यावर 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' सू. ७६ या सूत्रानें रेफाचा विसर्ग करून व 'विसर्जनीयस्य सः' सू. १३८ या सूत्रानें विसर्गाचा सकार करून आणि नंतर 'ऱ्हस्वात्तादौ' सू. १३२५ या सूत्रानें त्या सकाराचें षत्व केलें असतां जरी षकार पदान्तीं येतो तरी विसर्ग, सत्व, षत्व हीं पर त्रैपादिक सूत्रांनीं होणारीं कार्यें 'झलां जशोऽन्ते' या पूर्व त्रैपादिक जश्त्व शास्त्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरत असल्यामुळें व अशा रीतीने षकार पदान्तीं नसून 'रु' च कायम आहे असें मानावें लागत असल्यामुळें, जश्त्वाची प्राप्तीच होत नाहीं. परंतु 'न पदान्ताट्टोः' हें 'ऱ्हस्वात्तादौ' या त्रैपादिक सूत्राच्या मानानें परसूत्र असल्यामुळें, त्या परसूत्राच्या दृष्टीनें 'ऱ्हस्वात्तादौ' या पूर्व त्रैपादिक सूत्रानें झालेलें षत्व सिद्ध ठरतें व अशा रीतीनें षकार पदान्तीं मिळत असल्यामुळें, 'न पदान्ताट्टोः' या सूत्राला पदान्त षकाराचें व्यावर्त्य मिळू शकतें. त्यामुळें त्या सूत्रांत 'ष्टोः' असा निर्देश असता तर, 'सर्पिष्टमम्' या स्थलीं ष्टुत्वाचा निषेध झाला असता. पण षकाराची आवृत्ति करून त्या सूत्रांत 'टोः' असा निर्देश केला असल्यामुळें, वरील उदाहरणांत ष्टुत्वाचा निषेध होत नाहीं व तकाराचा टकार होऊन 'सर्पिष्टमम्' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. म्हणून षकार पदान्तीं मिळूंच शकत नाहीं—कारण तो पदान्तीं आल्यास त्याचें जश्त्व अवश्य होणारच—असें जें शंकाकाराचें म्हणणें आहे तें अयोग्य ठरतें आणि म्हणून 'न पदान्ताट्टोः' या सूत्रांतील 'टोः' याचें 'सर्पिष्टमम्' हें जें दीक्षितांनीं प्रत्युदाहरण दिलें आहे तें योग्य ठरतें असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.)

मनोरमा---प्रत्यये भाषायामिति । यत्तु प्राचा मयटि नित्यमिति पठितम् । यच्च हलन्तप्रकरणे षण्णां, षड्णामित्युदाहृतम् । यच्च "यरोऽनुनासिक-" इति वाऽनुनासिक इति तत्र व्याख्यातं तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । यवादिगण इति । "यचि भं तसौ मत्वर्थे" इति संहितया पाठे तसाविति तात्पूर्वं दकारं प्रश्लिष्य भत्वेनाप्येतत्समाधातुं शक्यम् ।।

('प्रत्यये भाषायां नित्यम्'–सू. ११६ वरील वार्तिक–असें वार्तिक पठित न करितां 'यरोऽनुनासिके' या सूत्रावरील वृत्तींत) प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं 'मयटि नित्यं वाच्यम्' असें जें वार्तिक पठित केलें आहे व तसेंच हलन्त पुल्लिङ्ग प्रकरणांत 'षण्णाम्, षड्णाम्' अशीं जीं वैकल्पिक रूपें दिलीं आहेत आणि प्रसादकारांनीं 'यरोऽनुनासिके इति वाऽनुनासिक:' असें जें त्या वैकल्पिक रूपांसंबंधानें व्याख्यान केलें आहे तें सर्व भाष्यविरुद्ध असल्यामुळें स्वीकारार्ह नाहीं. ('मयटि नित्यं वाच्यम्' असें वार्तिक मानल्यास, 'मयट्' प्रत्यय पुढें आला असतांच त्याच्या लगेंच पूर्वी असलेल्या पदान्त 'यर्'चे जागीं विकल्पें करून अनुनासिक आदेश न होतां नित्य अनुनासिक होतो असा त्या वार्तिकाचा अर्थ होतो व त्यामुळें 'षष् + आम्' या स्थलीं 'षट्चतुर्भ्यश्च' सू. ३३८ या सूत्रानें 'आम्' प्रत्ययाला नुडागम होऊन व 'झलां जशोऽन्ते' सू. ८४ या सूत्रानें पदान्त षकाराचें जश्त्व होऊन 'षड् + नाम्' अशी स्थिति झाली असतां, 'स्वादिषु' सू. २३० या सूत्रान्वयें परसंज्ञक असणाऱ्या 'षड्' यांतील अन्त्य 'ड्' या 'यर्' पुढें 'मयट्' प्रत्यय नसून 'नाम्' हा प्रत्यय असल्यामुळें, 'मयटि नित्यं वाच्यम्' या वार्तिक पाठान्वयें डकाराचें जागीं नित्य अनुनासिक आदेश न होतां 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' सू. ११६ या सूत्रानें विकल्पेंकरून अनुनासिक आदेश होतो आणि त्यामुळें 'षण्णाम्, षड्णाम्' अशीं वैकल्पिक रूपें सिद्ध होतात असा प्रक्रियाकौमुदीकारांच्या व प्रसादकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. परंतु दीक्षित म्हणतात कीं, भाष्यांत 'मयटि नित्यं वाच्यम्' असें वार्तिक

पठित न करितां 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' असें वार्तिक पठित केलें असल्यामुळें प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं दिलेला वार्तिक पाठ भाष्यविरुद्ध ठरतो व भाष्यपाठ मानल्यानें 'षड् + नाम्' या स्थलीं 'ड्' या पदान्त 'यर्' पुढें 'नाम्' हा अनुनासिक वर्णानें सुरू होणारा प्रत्यय असल्यामुळें, त्या भाष्यपाठान्वयें डकाराचे जागीं विकल्पेंकरून अनुनासिक आदेश न होतां नित्य अनुनासिक आदेश होऊन 'षण्णाम्' असेंच रूप सिद्ध होतें व 'षड्णाम्' असें वैकल्पिक रूप मुळींच सिद्ध होऊं शकत नाहीं आणि तें जें वैकल्पिक रूप प्रक्रिया कौमुदीकारांनीं दिलें आहे तें भाष्यविरुद्ध ठरतें. म्हणूनच षकारान्त पुलिङ्गप्रकरणांत दीक्षितांनीं कौमुदींत 'षट्चतुर्भ्यश्च इति नुट् । अनामिति पर्युदासान्न ष्टुत्वनिषेधः । यरोऽनुनासिके इति विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये भाषायां नित्यमिति वचनान्नित्यमनुनासिकः । षण्णाम् ।' असें म्हटलें आहे. 'यरोऽनुनासिके' या सूत्रावरील कौमुदींत दीक्षितांनीं 'कथं तर्हि मदोदग्राः ककुद्मन्त इति'— म्हणजे 'मदोदग्राः ककुद्मन्तः' या कालिदासीय प्रयोगांतील 'ककुद्मन्तः' हें रूप कसें शुद्ध ठरूं शकतें, कारण त्या रूपांत 'ककुद्' या पदांतील अन्त्य दकार या 'यर्' पुढें 'मतुप्' हा अनुनासिक वर्णानें सुरू होणारा प्रत्यय असल्यामुळें 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' या वार्तिकान्वयें दकाराचें जागीं नित्य अनुनासिक नकाराची प्राप्ति आहे व त्यामुळें 'ककुन्मन्तः' असा प्रयोग असावयास पाहिजे होता —अशी शंका उपस्थित करून त्या शंकेचें 'यवादिगणे दकारनिपातनात्' अशा रीतीनें दीक्षितांनीं समाधान केलें आहे. त्यांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, यवादिगणांत 'ककुद्' असा दकारान्त शब्द निपातनानें पठित केला असल्यामुळें, 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' या वार्तिकानें दकाराचे जागीं जो नकार पावला होता तो न होतां, निपातित दकार जसाचा तसाच कायम राहून 'ककुद्मन्तः' असें रूप सिद्ध होतें व शुद्ध ठरतें. 'ककुद्' शब्दापुढें 'मतुप्' प्रत्यय आला असतां त्यांतील अन्त्य दकाराचा नकार होणें हें जर पाणिनीला

इष्ट असतें तर त्यानें यवादिगणांत 'ककुद्' असा दान्त शब्द पठित न करितां 'ककुन्' असा नान्त शब्दच त्या गणांत लाघवार्थं पठित केला असता असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. आतां तें रूप शुद्ध ठरतें हें मानण्याला दीक्षित दुसरें समाधान सांगतात.) 'यचि भम्' सू. २३१ व 'तसौमत्वर्थे' सू. १८९६ या दोन एकापुढें एक अष्टाध्यायींत पठित असलेल्या सूत्रांचा मिळून दण्डपाठ केल्यास व 'तसौ' यांतील तकारापूर्वी दकाराचा प्रश्लेष केल्यास, भसंज्ञेनें देखील (कौमुदींत केलेल्या शंकेचें) समाधान करतां येतें, म्हणजे अशा रीतीनें देखील 'ककुद्मन्तः' हें रूप शुद्ध मानतां येतें. (दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, वरील दोन सूत्रांचा मिळून दण्डपाठ केल्यास व 'तसौ' यांतील तकारापूर्वी दकाराचा प्रश्लेष केल्यास, प्रश्लिष्ट दकाराचा 'खरि च' सू. १२१ या सूत्रानें तकार होतो व तो तकार 'भम्' यांतील 'म्' या हल्पुढें असून त्यापुढें तकार हा सवर्ण 'झर्' असल्यामुळें त्या पूर्व तकाराचा 'झरो झरि' सू. ७१ या सूत्रानें जरी पाक्षिक लोप पावला आहे तरी तो लोप विकल्पेंकरून होणारा असल्यामुळें न केल्यानें, 'त्तसौ मत्वर्थे' असें सूत्र होतें व लोप केल्यास 'तसौ मत्वर्थे' असेंच सूत्र होतें व त्या सूत्राचा असा अर्थ होतो कीं, दकारान्त, तकारान्त व सकारान्त शब्दांपुढें मत्वर्थीय प्रत्यय आला असतां त्या शब्दांना भसंज्ञा होते. या अर्थान्वयें 'ककुद्+मतुप्' या स्थलीं 'ककुद्' या दकारान्त शब्दापुढें 'मतुप' प्रत्यय आला असल्यामुळें, 'ककुद्' याच्या पदसंज्ञेचा बाध होऊन त्याला भसंज्ञा होते. अशा रीतीनें 'ककुद्' या शब्दाला भसंज्ञा झाली असतां, त्या शब्दांतील अन्त्य दकार अपदान्त ठरत असल्यामुळें व 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' हें वार्तिक पदान्तीं असलेल्या 'यर्' लाच लागू पडणारें वार्तिक असल्यामुळें, तें वार्तिक प्रकृत उदाहरणांत प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं व त्यामुळें दकाराचे जागीं नकार न होतां 'ककुद्मन्तः' हें रूप शुद्ध ठरतें. 'त्तसौ' या पदांत दकार, सकार व तकार या तीन

वर्णांचें ग्रहण केलें असल्यामुळें ‘ त्सौ ’ असा द्विवचनान्त प्रयोग न होतां बहुवचनान्त प्रयोग व्हावयास पाहिजे होता अशी कोणी शंका केल्यास त्या शंकेवर तत्वबोधिनींत ‘तसाविति द्विवचननिर्देशस्तु दतयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा इतरेतरयोगद्वन्द्वे कृते समुपपद्यत इति’ असें उत्तर दिलें आहे. सारांश दीक्षितांनीं ‘ककुद्मन्तः’ या कालिदासीय प्रयोगाचें दोन प्रकारें समर्थन केलें आहे.)

शब्दरत्न– भाष्येति । प्रत्यय इत्येव तत्र पाठादिति भावः । दकारमिति ।चर्त्वे नेति भावः । मृच्छब्दस्य यवादिगणे पाठे न मानमिति तत्र ‘झयः’ इति वत्वे मृद्वानित्येवेति तात्पर्यम् । अतः “इति केचित्तन्न, मृन्मानित्यादावतिप्रसङ्गात्” इति क्वाचित्कोऽसांप्रदायिकः पाठः ।

‘भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्’ असें जें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, (‘यरोऽनुनासिके’ ८.४.४५ या सूत्रावरील) भाष्यांत ‘प्रत्यये भाषायां नित्यम्’ असाच वार्तिक पाठ दिला आहे. (याचें विवरण मनोरमेंत केलेंच आहे.) ‘तात्पूर्वं दकारं प्रश्लिष्य’ असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा ‘तात्पूर्वं चर्त्वेन दकारं प्रश्लिष्य’, म्हणजे ‘खरि च’ या सूत्रानें दकाराचे जागीं जो तकार होतो त्याचा प्रश्लेष करून, असा अर्थ आहे. (याचें देखील विस्तृत विवरण मनोरमेंत केलेंच आहे.) ‘मृद्’ या शब्दाचा यवादिगणांत पाठ आहे असें मानण्यास कांहींच प्रमाण नसल्यामुळें (‘मृद्’ या शब्दाहून ‘मतुप्’ प्रत्यय केला असतां) ‘झयः’ सू. १८९८ या सूत्रानें ‘मतुप्’ प्रत्ययांतील मकाराचा वकार होऊन ‘मृद्वान्’ असेंच रूप होतें असें मनोरमेंतील वरील समाधानपर पंक्तीचें तात्पर्य आहे. अशा रीतीनें ‘मृद्वान्’ हाच प्रयोग शुद्ध ठरत असल्यामुळें, ‘भत्वेनाप्ये तत्समाधातुं शक्यम्’ या मनोरमेंतील पदांपुढे ‘इति केचित्तन्न, मृन्मानित्यादावति प्रसङ्गात्’ अशी जी पंक्ति मनोरमेच्या क्वचित् प्रतींत आढळते ती सांप्रदायिक–गुरुशिष्यपरंपरागत–पाठाला धरून नाहीं (आणि म्हणून तो असांप्रदायिक पाठ स्वीकारार्ह नाहीं;

कारण तसा पाठ मानल्यास, दीक्षितांच्या मतें 'मृद्वान्' असें रूप न होतां 'मृन्मान्' असें रूप होतें असें मानणें व वरील मनोरमेची पंक्ति समाधानपरक नसून ती खण्डनपर आहे असें उलटें मानणें भाग पडतें. परंतु 'मृन्मान्' असें रूप सिद्ध होऊं शकत नाहीं कारण 'मृद्' यांतील दकार या 'यर्' पुढें 'मतुप्' प्रत्ययांतील मकार हा अनुनासिक वर्ण येत नसून, 'झय:' या सूत्रानें त्या मकाराचे जागीं झालेला वकार येतो आणि त्यामुळें दकाराचें जागीं नकार न होतां 'मृद्वान्' असेंच रूप सिद्ध होऊं शकतें. म्हणून तो क्वाचित्कपाठ लेखकाच्या प्रमादामुळें केला गेला असावा असें मानून त्या पाठाची उपेक्षा करणेंच योग्य आहे असें शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचें तात्पर्य आहे.)

मनोरमा—उद: स्था: ।। "अनुस्वारस्य ययि-" इत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य सम्बध्यते । एकदेशे स्वरितत्व-प्रतिज्ञानादित्याशयेनाह—पूर्वसवर्ण: स्यादिति । अघोषस्येत्यादि । एतेन सस्य तकार इति प्राचां ग्रन्था: प्रत्युक्ता: । यदपीह "चयो द्वितीया: शरि" इत्यस्योपन्यसनं तदतिरभसात् ।

'उद: स्थास्तम्भो: पूर्वस्य' सू. ११८ या सूत्रांत 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण:' या पूर्व सूत्रांतून, 'परसवर्ण:' हें जरी त्या सूत्रांत सामासिक पद आहे तरी त्यांतील, 'सवर्ण' हा एवढाच अंश काढून अनुवृत्त केला जातो; कारण 'परसवर्ण:' या पदांतील 'सवर्ण:' एवढ्याच अंशाचे ठिकाणीं स्वरितत्व आहे असें (पूर्वपरंपरेनें) ज्ञात होतें, आणि हा आशय मनांत धरूनच 'पूर्वसवर्ण: स्यात्' असें प्रकृत सूत्राचें व्याख्यान करितांना कौमुदींत म्हटलें आहे. 'अत्राऽ-घोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकार:' असें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत म्हटलें असल्यामुळें, प्राचीन वैयाकरणांनीं (प्रसादकार व प्रकाशकार यांनीं) 'उद: परस्य सकारस्य पूर्वसवर्णस्तकार:' असें जें आपल्या ग्रन्थांत म्हटलें आहे तें चूक ठरतें. तसेंच त्यांनीं 'चयो

द्वितीया: '–सू. १३० वरील वार्तिक–या वार्तिकाचा जो प्रकृत स्थलीं उपन्यास केला आहे तो कांहीं विचार न करितां केला आहे. (प्रकृत सूत्रांत 'उदः' हा परपञ्चमीनिर्देश असल्यामुळें, स्थानषष्ठीनिर्देश असतांना उपस्थित होणारी 'अलोऽन्त्यस्य' सू. ४२ ही परिभाषा उपस्थित न होतां, येथें पराला कार्य होणें सांगितलें असल्यामुळें 'आदेः परस्य' सू. ४४ ही परिभाषा उपस्थित होते व वर सांगितल्या-प्रमाणें प्रकृत सूत्रांत स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलामुळें 'परसवर्णः' यांतील 'सवर्णः' या अंशाची अनुवृत्ति होत असल्यामुळें, या सूत्राचा 'उदः परयोः स्थास्तम्भोः आद्यसकारस्य स्थाने तत्पूर्वस्य उदो दकारस्य यः सवर्णः स आदेशो भवति' असा अर्थ होतो. आतां 'तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्' सू. १० या सूत्रान्वयें दकाराचे 'त्, थ्, द्, ध्, न्' हे स्पर्शवर्ण सवर्ण आहेत; कारण दोहोंत दन्तस्थानसाम्य असून दोहोंचाहि आभ्यन्तरप्रयत्न स्पृष्ट आहे. जरी लृकार, सकार व लकार यांचें देखील दन्तस्थान आहे तरी 'लृ' हा स्वर व सकार हा ऊष्मवर्ण या दोन वर्णांचा 'विवृतमूष्मणां स्वराणं च' या वचनान्वयें 'विवृत' हा आभ्यन्तरप्रयत्न आहे व तसेंच लकार या अन्तस्थ वर्णाचा 'ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम्' या वचनान्वयें 'ईषस्पृष्ट' हा आभ्यन्तरप्रयत्न आहे. म्हणून आभ्यन्तरप्रयत्नभेदामुळें हे तीन वर्ण दकाराचे सवर्ण होऊं शकत नाहींत. तवर्गांतील वर्णच दकाराचे सवर्ण होऊं शकत असल्यामुळें त्या पांच वर्णांपैकीं कोणत्या वर्णाचा सकाराचे जागीं आदेश करावा? सकाराचे जागीं जो आदेश करणें आहे तो 'स्थानेऽन्तरतमः' सू. ३९ या परिभाषान्वयें अन्तरतम आदेश असला पाहिजे. म्हणून येथें स्थानीचें व आदेशाचें आन्तरतम्य ठरविण्याकरितां, आभ्यन्तरप्रयत्नभेदामुळें, म्हणजे सकार या ऊष्मवर्ण स्थानीचा 'विवृत' हा आभ्यन्तरप्रयत्न असून आदेशरूपानें प्राप्त होणाऱ्या तवर्गांतील वर्णांचा 'स्पृष्ट' हा आभ्यन्तरप्रयत्न असल्यामुळें, येथें आभ्यन्तरप्रयत्नाचा आश्रय करतां येत नाहीं व बाह्यप्रयत्नाचाच आश्रय केला पाहिजे. सकार या स्थानीचे अघोष,

श्वास, विवार व महाप्राण हे चार बाह्ययत्न असून तवर्गीतील थकाराचेच हे चारहि बाह्ययत्न आहेत. तवर्गीतील इतर वर्णांशीं सकाराचें तसें बाह्ययत्नसाम्य नाहीं; कारण त्या वर्गीतील प्रथम, तृतीय व पञ्चम वर्ण अल्पप्राण आहेत व चतुर्थवर्णाचे घोष, नाद व संवार हे बाह्ययत्न आहेत. म्हणून सकाराचे जागीं आन्तरतम्यानें थकार हाच आदेश होऊं शकतो, तकारादेश होऊं शकत नाहीं. त्यामुळें प्रसादकारादिकांनीं 'सकारस्य पूर्व सवर्णस्तकारः', म्हणजे सकाराचे जागीं पूर्व वर्णाचा सवर्ण तकार होतो, असें जें म्हटलें आहे तें म्हणणें चूक ठरतें असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. म्हणून 'उद् + स्थानम्' या स्थलीं दकाराचे जागीं 'खरि च' सू. १२१ या सूत्रानें तकार होऊन 'उत् + स्थानम्' अशी स्थिति झाली असतां, सकाराचे जागीं थकार केल्यानें, ज्यांत एक तकार व दोन थकार आहेत असें 'उत्थ्थानम्' हें रूप सिद्ध होतें व या रूपांतील प्रथम थकाराचा 'झरो झरि' सू. ७१ या सूत्रानें विकल्पेंकरून लोप केल्यास, ज्यांत एक तकार व एक थकार आहे असें 'उत्थानम्' हें द्वितीय रूप सिद्ध होतें. प्रथम रूपांतील प्रथम थकाराचा 'झरो झरि' या सूत्रानें विकल्पेंकरून होणारा लोप न केल्यास, त्या प्रथम थकाराचे जागीं 'खरि च' या सूत्रानें तकार होऊं शकत नाहीं; कारण 'खरि च' या पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें प्रकृत पर त्रैपादिक सूत्रानें सकाराचे जागीं झालेला थकार असिद्ध ठरत असून तो विद्यमानच नाहीं असें मानावें लागतें. त्यामुळें लोपाभावपक्षांत द्वितकारएकथकारयुक्त रूप सिद्ध होऊं शकत नाहीं व एकतकारद्विथकारयुक्त रूप जसेंचें तसेंच कायम राहतें. पण प्रसादकारादिकांनीं म्हटल्याप्रमाणें सकाराचे जागीं तकार केल्यास, 'उत्त्थानम्' अशी स्थिति झाली असतां, द्वितीय तकाराचा 'झरो झरि' या सूत्रानें वैकल्पिक लोप केल्यानें जरी 'उत्थानम्' असें एकतकारएकथकारयुक्त रूप सिद्ध होतें तरी लोपाभावपक्षांत एकतकारद्विथकारयुक्त इष्ट पाक्षिक रूप सिद्ध न होतां द्वितकार-

एकथकारयुक्त अनिष्ट पाक्षिकरूप होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टाळण्याकरितां 'चयो द्वितीयाः' हें वार्तिक प्रवृत्त करून द्वितीय तकाराचा थकार करतां येत नाहीं; कारण त्या वार्तिकान्वयें 'चय्'चे–वर्गांतील प्रथम वर्णाचे–जागीं, 'शर्' पुढें असतांनाच, द्वितीय वर्ण होऊं शकतो व वरील उदाहरणांत तकार या 'चय्' पुढें 'शर्' नसून थकार असल्यामुळें, तकाराचे जागीं थकार हा द्वितीय वर्ण त्या वार्तिकान्वयें होऊं शकत नाहीं व अशा रीतीनें तकारादेशपक्षांत एकतकारद्विथकारयुक्त इष्ट पाक्षिक रूप सिद्ध होऊं शकत नाहीं. 'उद् + स्थानम्' येथें 'उद्' यांतील दकाराचा 'खरि च' या सूत्रानें तकार केला असतां तकारापुढें सकार हा 'शर्' येतो हें खरें. पण तो विनाशोन्मुख आहे व 'चयो द्वितीयाः' या वार्तिकानें त्या तकाराचे जागीं थकार केल्यास व नंतर 'स्थानम्' यांतील सकाराचे जागीं तकार केल्यास थकार होण्यास निमित्त असलेला पुढील सकार हा 'शर्' नष्ट होत असल्यामुळें, 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' या न्यायान्वयें, पुन्हा त्या थकाराचा तकार होईल व त्यामुळें ज्यांत प्रथम एक तकार आहे व पुढें दोन थकार आहेत असें इष्ट रूप केव्हांहि सिद्ध होऊं शकणार नाहीं. म्हणून तकारादेशपक्ष सर्व रीतीनें त्याज्य आहे असें दीक्षितांच्या म्हणण्याचें तात्पर्य आहे. या विषयाचें अधिक विवरण शब्दरत्नांत केलें जाईल.)

शब्दरत्न– ननु सवर्णपदमधिकं "परसवर्णः" इत्यत्रैकार्थीभावापन्नस्यान्यत्र सम्बन्धो वक्तुमशक्यः । न च पूर्वस्येत्यस्य सम्बन्ध्याकाङ्क्षायां यत्किञ्चित्सम्बन्धिकल्पनापेक्षया पूर्वत्रोपस्थितार्थवाचकपदाध्याहारौचित्यात्तल्लाभः, "चुटू" इत्यादावादेरप्येवमेव सम्बन्धोपपत्तौ तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञाया वैयर्थ्यापत्तेः । न च स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादेकदेशानुवृत्तिः, "तोर्लि" इत्यत्र समुदायानुवृत्त्या तस्याश्चारितार्थ्यादित्यत आह–अनुस्वारस्येत्यादि, एकदेशे इति च । पकारमात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञयैव "तोर्लि" इत्यादावनुवृत्तिसिद्धौ पुनः

सकारांशे तत्प्रतिज्ञया तावतोऽप्यंशस्य उत्तरत्रानुवृत्तिरिति भावः। तदतिरभसादिति। चयोऽभावात्। "दीर्घादाचार्याणाम्" इत्युत्तरं "अनुस्वारस्य ययि" "वा पदान्तस्य "तोर्लि" "उदः स्था" "झयो हो" "शश्छोऽटि" इति षट्सूत्रीपाठोत्तरं "झलां जश् झशि" "अभ्यासे चर्च" "खरि च" "वा ऽवसाने" "अणोऽप्रगृह्यस्य" इति पञ्चसूत्र्याः पाठे भाष्यसम्मते थस्य चर्त्वेऽपि तस्यासिद्धत्वाच्छर्परत्वाभावाच्चेति भावः॥

(येथें शंकाकार अशी शंका करतो कीं, प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत 'पूर्वसवर्णः' असें जें पद घातलें आहे त्या पदांत) 'सवर्णः' हें अधिक पद घातलें आहे. (कारण प्रकृत सूत्रांत 'पूर्वस्य' हें पद असून त्यापुढें 'सवर्णः' हें पद नाहीं. 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' या पूर्व सूत्रांतून प्रकृत सूत्रांत 'सवर्णः' या अंशाची अनुवृत्ति होते असें जें दीक्षितांनी म्हटलें आहे त्यावर शंकाकार असें म्हणतो कीं, 'अनुस्वारस्य ययि' या सूत्रांत) 'सवर्ण' हा शब्द 'पर' या शब्दाशीं समासांत संबद्ध झाला असल्यामुळें व (अशा रीतीनें तो शब्द स्वतंत्र रीतीनें स्वार्थ सांगणारा नसून 'पर' या शब्दाच्या अर्थामध्यें स्वार्थ एकत्रीभूत झाल्यानें निष्पन्न होत असलेला अर्थ सांगणारा, म्हणजेच) एकार्थीभावापन्न शब्द असल्यामुळें, 'परसवर्णः' या पदांतील 'सवर्णः' एवढ्याच अंशाची प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्ति करतां येणें अशक्य आहे. पण प्रकृत सूत्रांतील 'पूर्वस्य' या संबंधवाचक षष्ठ्यन्त शब्दाला संबंधीची आकांक्षा असल्यामुळें ती आकांक्षा पूर्ण करण्याकरितां वाटेल त्या कोणत्या तरी संबंधीची कल्पना करण्यापेक्षां पूर्व सूत्रांत उपस्थित असलेल्या अन्वर्थक 'सवर्ण' (या पदाला संबंधी मानणें व प्रकृत सूत्रांतील 'पूर्वस्य' या पदापुढें) या पदाचा अध्याहार करणें हें उचित आहे व असा अध्याहार केल्यानें 'पूर्वस्य सवर्णः = पूर्वसवर्णः' असा (कौमुदींत दिलेला) अर्थ निष्पन्न होतो असें कोणी म्हटल्यास, त्यावर शंकाकार असें उत्तर देतो कीं, असें मानल्यास, म्हणजे संबंधाकांक्षा पूर्ण करण्याकरितां प्रकृत सूत्रांत

पूर्व सूत्रांतून 'परसवर्णः' या पदांतील 'सवर्णः' या अंशाचा 'पूर्वस्य' याशीं संबंध करतां येतो असें मानल्यास, 'चुटू' सू. १८९ इत्यादि सूत्रांत ('आदिर्ञिटुडवः' सू. २८९ या पूर्व सूत्रांतील) 'आदिः' या पदाचा अशाच रीतीनें संबंध लावतां येतो व त्यामुळें 'आदिः' हें जें पद मुद्दाम स्वरित केलें आहे तें त्याचें स्वरितत्व करणें व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. (शंकाकाराच्या म्हणण्याचा अर्थ हा आहे कीं, 'स्वरितेनाधिकारः' सू. ४६ या सूत्रान्वयें स्वरित पठित असलेल्या पदाची उत्तर सूत्रांत अनुवृत्ति केली जाते व तशी अनुवृत्ति होण्याकरितांच पूर्व सूत्रांतील पद स्वरित केलें जात असतें. संबंधाकांक्षा पूर्ण होण्याकरितां जर पूर्व सूत्रांतील पदाचा उत्तर सूत्रांत संबंध करतां येतो असें मानलें तर स्वरित पठित करण्याची खटपट करणें व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. पुन्हा शंकाकार असें म्हणतो कीं,) स्वरितत्वप्रतिज्ञेच्या सामर्थ्यामुळें (पूर्व सूत्रांत स्वरित पठित असलेल्या 'परसवर्णः' या पदांतील 'सवर्णः' या) एकदेशाची प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्ति करतां येते हें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण 'तोर्लि' सू. ११७ या सूत्रांत 'परसवर्णः' या समुदायाची, म्हणजे संपूर्ण पदाची, अनुवृत्ति होत असल्यामुळें, त्या संपूर्ण पदाचे ठिकाणीं केलेली स्वरितत्वप्रतिज्ञा चरितार्थ ठरते. ('अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' या सूत्रानंतर 'वा पदान्तस्य', 'तोर्लि', उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' हीं तीन सूत्रें अष्टाध्यायींत पठित आहेत. या तीन सूत्रांपैकीं पहिल्या दोन सूत्रांत 'परसवर्णः' या संपूर्ण पदाची अनुवृत्ति होणें आवश्यक असल्यामुळें तें संपूर्ण पद स्वरित पठित केलें आहे व अशा रीतीनें त्या पदाचें स्वरितत्व चरितार्थ ठरत असल्यामुळें, त्या पदांतील 'सवर्णः' या एकदेशाची प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्ति करतां येत नाहीं असा शंकाकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. 'ननु सवर्णपदमधिकम्' येथपासून 'तस्याश्चारितार्थ्यात्' येथपर्यंत शंकाग्रन्थ आहे. या शंकाग्रन्थांत उपस्थित केलेल्या सर्व शंका मनांत धरूनच त्यांचें निराकरण करण्याच्या हेतूनें दीक्षितांनीं मनोरमेंत)

'अनुस्वारस्य ययि...स्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्याशयेनाह' ही पंक्ति लिहिली आहे व त्या पंक्तीचा भावार्थ हा आहे कीं, 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' या सूत्रांतील 'परसवर्णः' या पदामधील केवळ आद्य पकाराचें ठिकाणीं स्वरित्वप्रतिज्ञा केल्यानेंच 'तोर्लि' इत्यादि उत्तर सूत्रांत 'परसवर्णः' या संपूर्ण पदाची अनुवृत्ति सिद्ध होत असून, पुन्हा 'परसवर्णः' या पदांतील सकाराचे ठिकाणीं स्वरितत्वाची प्रतिज्ञा केल्यानें उत्तर सूत्रांत, म्हणजे प्रकृत सूत्रांत 'सवर्णः' एवढ्याच अंशाची देखील अनुवृत्ति करतां येते. (सध्या उपलब्ध असलेल्या अष्टाध्यायीच्या पाठांत जसें अनुनासिकत्वाचें चिन्ह उपलब्ध नाहीं तसेंच स्वरितत्वाचें देखील चिन्ह उपलब्ध नाहीं. तथापि 'प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः' या वचनान्वयें वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थितः' अशा रीतीनें अनुनासिक पाठाचें वृत्तिकारादिकांनीं केलेल्या कार्यावरून अनुमान केलें जातें त्याचप्रमाणें पूर्वसूत्रांतून उत्तर सूत्रांत 'स्वरितेनाधिकारः' या सूत्रान्वयें इष्ट अंशाची अनुवृत्ति होण्याकरितां तो अंश पूर्व सूत्रांत स्वरित पठित आहे असें अनुमान केलें जातें. 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' या पूर्व सूत्रांतील 'परसवर्णः' या संपूर्ण पदाची 'वा पदान्तस्य', 'तोर्लि' या पुढील दोन सूत्रांत अनुवृत्ति होणें इष्ट असून त्यांच्या पुढील 'उदः स्थास्तम्भोः', 'झयो होऽन्यतरस्याम्' या दोन सूत्रांत 'सवर्णः' एवढ्याच अंशाची अनुवृत्ति होणें इष्ट आहे व अशाच तऱ्हेनें वृत्तिकारादिकांनीं अनुवृत्ति केली आहे. म्हणून त्यांनीं अशा रीतीनें केलेल्या अनुवृत्तीवरून हें अनुमान निघतें कीं, 'अनुस्वारस्य ययि' सूत्रांतील 'परसवर्णः' या पदाचे ठिकाणीं 'प'वर व तसेच 'स'वर स्वरितत्वाचें चिन्ह मूळ अष्टाध्यायी पाठांत होतें. 'प'वरील स्वरितत्वचिन्हानें 'परसवर्णः' हा संपूर्ण शब्द स्वरित ठरतो व 'स्वरितेनाधिकारः' सू. ४६ या सूत्रान्वयें 'वा पदान्तस्य', 'तोर्लि' या दोन पुढील सूत्रांत त्या संपूर्ण पदाची अनुवृत्ति केली जाते. तसेंच 'स' वरील स्वरितत्वचिन्हाने 'परसवर्णः' या पदांतील

'सवर्णः' एवढा अंश देखील स्वरित ठरून तेवढ्याच अंशाची 'उदः स्थास्तम्भोः', 'झयो हो' या पुढील दोन सूत्रांत अनुवृत्ति होण्यांत कांहीं प्रत्यवाय येत नाहीं व शंकाकारानें केलेली शंका व्यर्थ ठरते असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'तदतिरभसात्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, ('उद्+स्थानम्' या उदाहरणांत) 'चय्' चा अभाव आहे, म्हणजे वर्गांतील प्रथम वर्ण नाहीं. 'दीर्घादाचार्याणाम्' या सूत्रानंतर 'अनुस्वारस्य ययि', 'वा पदान्तस्य', 'तोर्लि', 'उदः स्था', 'झयो हो', 'शश्छोऽटि' या सहा सूत्रांचा पाठ करून त्यानंतर 'झलां जश् झशि', 'अभ्यासे चर्च', 'खरि च', 'वाऽवसाने', 'अणोऽप्रगृह्यस्य' या पांच सूत्रांचा भाष्यकारांनीं पाठ मानला असल्यामुळें, त्या भाष्यसम्मत पाठान्वयें, थकाराचें चर्त्व केलें, म्हणजे तकार केला, तरी तो असिद्ध ठरत असल्यामुळें आणि त्या तकारापुढें 'शर्' नसल्यामुळें, 'चयो द्वितीयाः शरि' या वार्तिकाची प्रवृत्ति होऊं शकत नाहीं. ('यदपीह चयो द्वितीयाः शरि इत्यस्योपन्यसनं तदतिरभसात्' असें जें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे तें प्रसादकारांसंबंधानें म्हटलें नाहीं; कारण प्रकृत सूत्रावरील प्रसादटीकेंत 'चयो द्वितीयाः' या वार्तिकाचा उपन्यास केलेला आढळत नाहीं, आणि नामनिर्देश न करितां ती पंक्ति लिहिली असल्यामुळें, दीक्षितांचे गुरु प्रकाशकार यांनींच त्या वार्तिकाचा आपल्या प्रकाशटीकेंत उपन्यास केला असावा असें वाटतें. दुर्दैवानें प्रकाशटीका येथें उपलब्ध नसल्यामुळें प्रकाशकारांनीं त्या वार्तिकाचा उपन्यास करितांना काय म्हटलें आहे हें कळण्यास साधन नाहीं. तरी पण प्रसादकार व हरदत्त यांनीं जसा 'उद् + स्थानम्' या स्थलीं सकाराचे जागीं तकारादेश प्रकृत सूत्रानें होतो असें म्हटलें आहे तसेंच प्रकाशकारांनीं देखील म्हटलें असावें, व याखेरीज त्यांनीं सकाराचे जागीं झालेल्या तकाराचा 'चयो द्वितीयाः' या वार्तिकान्वयें थकार होतो असें देखील म्हटलें असावें असें दिसून येतें. तें म्हणणें चूक ठरतें याचें उघड कारण हें आहे

कीं, 'चयो द्वितीयाः शरि' या वार्तिकान्वयें वर्गांतील प्रथम वर्णाचे जागीं द्वितीय वर्ण कर्तव्य असतां, त्या प्रथम वर्णापुढें 'शर्' असणें आवश्यक आहे. वरील उदाहरणांत सकाराचे जागीं केलेल्या तवर्गांतील तकार या प्रथम वर्णापुढें 'शर्' नसून थकार असल्यामुळें व अशा रीतीनें निमित्ताचा अभाव असल्यामुळें, तकाराचे जागीं थकार हा द्वितीय वर्ण होऊं शकत नाहीं. दीक्षितांच्या म्हणण्याप्रमाणें सकाराचे जागीं प्रकृत सूत्रान्वयें आन्तरतम्यानें वास्तविक थकारच होऊं शकतो, व तो थकार प्रकृत पर त्रैपादिक सूत्रानें होणारा असल्यामुळें, 'खरि च' या पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें तो असिद्ध ठरतो व त्यामुळें त्या थकाराचे जागीं 'खरि च' या सूत्रानें तकार होऊं शकत नाहीं असें दीक्षितांनीं प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत म्हटलें आहे. हरदत्तानें देखील या विषयासंबंधानें 'उत्थानेति। सकारस्य पूर्वसवर्णस्तकारः। अन्ये तु बाह्यप्रयत्नसाम्यात् थकारमिच्छन्ति, तत्र थकारद्वयस्य श्रवणम्, न च पूर्वस्य चर्त्वं, तत्र कर्तव्येऽस्य पूर्वसवर्णस्यासिद्धत्वात्।' असें पदमञ्जरींत म्हटलें आहे. सारांश प्रकृत सूत्रानें सकाराचा थकार केल्यावर त्या थकाराचे जागीं तकार होऊं शकत नसल्यामुळें, थकारादेशपक्षांत देखील तकार या 'चय्' च्या अभावामुळें 'चयो द्वितीयाः' या वार्तिकाची प्रवृत्ति होऊं शकत नाहीं. यावर शब्दरत्नकार असें म्हणतात कीं, सकाराचे जागीं थकार केल्यावर त्या थकाराचा 'खरि च' या सूत्रानें तकार होऊं शकत नाहीं असें जें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे तें जरी अष्टाध्यायी सूत्रपाठक्रमान्वयें योग्य ठरतें तरी, भाष्यकारांनीं वर सांगितल्याप्रमाणें त्या पाठक्रमांत बदल करून 'उदः स्था' हें प्रकृत सूत्र त्रिपादींत 'खरि च' या सूत्रापूर्वी पठित केलें असल्यामुळें, प्रकृत सूत्रानें सकाराचे जागीं केलेला थकारादेश 'खरि च' या परसूत्राच्या दृष्टीनें सिद्ध ठरतो व त्यामुळें पूर्व त्रैपादिक प्रकृत सूत्रानें होणाऱ्या थकाराचे जागीं 'खरि च' या सूत्रानें तकार होऊं शकतो. मग अशा रीतीनें तकार हा 'चय्' उपलब्ध होत असल्या-

मुळें त्याचे ठिकाणीं 'चयो द्वितीयाः' या वार्तिकाची प्रवृत्ति कां करूं नये असा प्रकाशकारानुयायीनें प्रश्न केल्यास, शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, भाष्यसम्मत पाठान्वयें 'खरि च' या पर त्रैपादिक सूत्रानें केलेला थकाराचा तकार 'उदः स्था' या प्रकृत पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरत असल्यामुळें व अशा रीतीनें थकारच विद्यमान आहे आणि तकार या 'चय्' चा अभाव आहे असें मानावें लागत असल्यामुळें, 'नादिन्याक्रोशे' या पूर्व त्रैपादिक सूत्रांत पठित असलेलें 'चयो द्वितीयाः' हें वार्तिक वरील उदाहरणांत प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं. दुसरें असें कीं, त्या उदाहरणांत जसा कार्याचा–'चय्' चा–अभाव आहे तसा निमित्ताचा देखील अभाव आहे; कारण थकाराचे जागीं केलेल्या तकारापुढें 'शर्' नसून थकार आहे. त्यामुळें देखील 'चयो द्वितीयाः शरि' हें वार्तिक वरील उदाहरणास लागू पडत नाहीं. सारांश सकाराचे जागीं प्रकृत सूत्रानें तकारादेश होतो असा प्रकाशकारांच्या म्हणण्याचा आशय नसून, सकाराचे जागीं प्रथम थकारच होतो व त्या थकाराचे भाष्यपाठ-क्रमान्वयें चर्त्व करतां येतें आणि तसें चर्त्व केल्यावर उपलब्ध होणाऱ्या तकाराचे ठिकाणीं 'चयो द्वितीयाः' या वार्तिकाची प्रवृत्ति केली जाते असा त्यांच्या म्हणण्याचा आशय आहे असें मानलें तरी, वर सांगितल्याप्रमाणें तो तकार असिद्ध ठरत असल्यामुळें व त्यापुढें 'शर्' नसल्यामुळें, 'चयो द्वितीयाः शरि' हें वार्तिक वरील उदाहरणांत प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. वास्तविक सकाराचे जागीं तकार होतो असाच प्रकाशकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे व त्या तकाराचे ठिकाणींच त्यांनीं 'चयो द्वितीयाः' त्या वार्तिकाची प्रवृत्ति केली आहे. पण पूर्वी मनोरमेंत सांगितल्याप्रमाणें सकाराचे जागीं प्रकृत सूत्रानें तकार होऊंच शकत नाहीं व थकारच होऊं शकतो व त्या थकाराचें 'खरि च' या पूर्व-त्रैपादिक सूत्रानें चर्त्व होऊं शकत नसल्यामुळें व अशा रीतीनें चय्चा अभाव असल्यामुळें आणि 'शर्' देखील पुढें नसल्यामुळें, 'चयो

द्वितीयाः ' या वार्तिकाचा उपन्यास करून तें जें वार्तिक वरील उदाहरणांत प्रवृत्त केलें आहे तें विचार न करितां प्रकाशकारांनीं प्रवृत्त केलें आहे असें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे. तथापि प्रकाशकारांच्या मताचें समर्थन करण्याकरितां त्यांच्या अनुयायींनीं जर असें म्हटलें कीं, दीक्षितांना प्रकाशकारांच्या म्हणण्याचा खरा आशय कळला नाहीं व प्रकाशकारांच्या म्हणण्याचा वास्तविक वर सांगितल्याप्रमाणें आशय होतो व हें त्यांचें म्हणणें गृहीत केलें तरी देखील, वरील उदाहरणांत 'चयो द्वितीयाः' हें वार्तिक प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं हें सिद्ध करण्याच्या हेतूनें शब्दरत्नकारांनीं शब्दरत्नांत त्या अनुयायींच्या मताचा शंकारूपानें उपन्यास करून त्या शंकेचें निरसन केलें आहे हें लक्षांत ठेवावें.)

मनोरमा—तच्छिव इति । यत्तु प्राचा तत् शिव इत्यत्र जश्त्वे कृते "खरि च" इत्युक्तम् । तन्न । तदो दान्तत्वेन जश्त्वोपन्यासवैयर्थ्यात् । यत्तु तत्पौत्रेणोक्तं तदो "वाऽवसाने" इति चर्त्वे कृते पश्चाच्छिव इत्यनेन सम्बन्धे "झलां जशोऽन्ते" इति जश्त्वे "खरि च" इति चर्त्वमिति तदतिस्थवीयः । जश्त्वं प्रति अवसाने चर्त्वस्यापवादत्वात् । जश्त्वे शिवशब्दानपेक्षणाच्च । भाविन्यवसानभङ्गे "वाऽवसाने" इत्यस्य पूर्वमप्रवृत्तेश्च । प्रवृत्तस्य वा निवृत्तिसम्भवात् । उक्तं च "अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः" इति "कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्ति" इति च । अन्यथा हरिरयमित्यत्रापि त्वदुक्तरीत्या प्रवृत्तो विसर्गः केन वार्यताम् । अथ तनोतीति तदिति क्विबन्तं ब्रूषे एवमपि जश्त्वेन दकारोऽस्तु । चर्त्वे कृते श्चुत्वमिति तु न न्याय्यम्, श्चुत्वं प्रति चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । यत्तु "न मु ने" इत्यत्र "न" इति योगं विभज्यासिद्धत्वमिह नेत्याहुः । तदपि न, असिद्धत्वेऽपि रूपसिद्धौ निर्बाधायां योगविभागस्यागतिकगतिभूतस्येहाश्रयणे प्रमाणाभावात् ॥

('खरि च' सू. १२१ या सूत्रावरील कौमुदींत दीक्षितांनीं 'तद + शिवः' या दोन पदांचा संधि करून 'तच्छिवः, तच्शिवः'

अशीं पाक्षिक रूपें दिलीं आहेत. त्यांनीं 'तद् + शिवः' अशा स्थितींतच, तवर्गांतील दकारापुढें शकार असल्यामुळें, 'स्तोः श्चुना श्चुः' सू. १११ हें सूत्र प्रवृत्त करून दकाराचे जागीं आन्तरतम्यानें जकार केला आहे व अशा रीतीनें 'तज् + शिवः' अशी स्थिति झाली असतां, 'खरि च' या सूत्रानें जकाराचे जागीं चकार करून व 'शश्छोऽटि' सू. १२० या सूत्रानें शकाराचे जागीं विकल्पानें छकार करून 'तच्छिवः, तच्शिवः' हीं रूपें साधलीं आहेत. परंतु प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं वेगळ्या तऱ्हेची प्रक्रिया दिली आहे. त्यांनीं 'तद्' हें दान्त सर्वनाम न मानतां तकारान्त सर्वनाम मानून 'तत् + शिवः' या स्थितींत 'तत्' या पदाच्या अन्तीं असणाऱ्या तकाराचे जागीं 'झलां जशोऽन्ते' सू. ८४ या सूत्रानें प्रथम दकार केला आहे व नंतर 'खरि च' या सूत्रानें त्या दकाराचे जागीं तकार करून, पुढें त्यांनीं 'स्तोः श्चुना श्चुः' या सूत्राची प्रवृत्ति करून तकाराचे जागीं चकार केल्यावर 'शश्छोऽटि' या सूत्रानें शकाराचे जागीं विकल्पेंकरून छकार केला आहे. दीक्षितांच्या मतें ही प्रक्रिया अशुद्ध असल्यामुळें ते असें म्हणतात कीं,) प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं 'तत् शिवः इत्यत्र जश्त्वे कृते खरि च' असें जें म्हटलें आहे तें बरोबर नाहीं; कारण 'तद्' हा शब्द दकारान्त असल्यामुळें जश्त्वाचा उपन्यास करणें व्यर्थ ठरतें—म्हणजे जर 'तत्' असा तकारान्त शब्द असता तरच जश्त्वाचा उपन्यास करणें योग्य ठरलें असतें. पण तो मूळचा दान्त शब्द असल्यामुळें 'झलां जशोऽन्ते' हें सूत्र प्रवृत्त करण्याची त्यांना कांहींच गरज नव्हती. (त्यांच्या या म्हणण्याचें कसें तरी समर्थन करण्याकरितां) त्यांचे पौत्र प्रसादकार यांनीं 'तदो वाऽवसाने इति चर्त्वे कृते पश्चात् शिव इत्यनेन सम्बन्धे जश्त्वं झलां जशोऽन्ते इति । ततश्च तद् शिव इति स्थिते खरि च । अनेन चर्त्वे (आन्तरतम्यात् स्तोः श्चुना इति चकारे तच् शिव इति स्थिते शश्छोऽटि इत्यनेन पक्षे शस्य छत्वे कृते तच्छिवः इति स्यात् । छत्वाभावे तच् शिव इति') असें जें आपल्या टीकेंत म्हटलें आहे तें

तर अधिकच दोषयुक्त आहे; कारण अवसान पुढें असतांना ('वाऽवसाने' सू. २०६ या सूत्रानें) होणारें चर्त्व ('झलां जशोऽन्ते' या सूत्रानें होणाऱ्या) जश्त्वाचें अपवादक आहे. दुसरें असें कीं, जश्त्व करतेवेळीं 'शिव' या शब्दाची कांहीं अपेक्षा–गरज–नाहीं. तिसरें असें कीं, पुढें अवसान नाहींसें होणार हें माहीत असतांना 'वाऽवसाने' या सूत्राची पूर्वी प्रवृत्ति करतां येत नाहीं. तें सूत्र प्रथम प्रवृत्त केलें तरी, (अवसान नाहींसें झालें असतां त्या सूत्रानें होणाऱ्या कार्याची) निवृत्ति होणारच, म्हणजे तें कार्य नाहींसें होणारच; कारण 'कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्ति' व 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' परि. ५६ हीं वचनें आहेत. हीं वचनें न मानल्यास, 'हरिरयम्' या स्थलीं झालेल्या विसर्गाचें निवारण तुमच्या रीतीप्रमाणें कसें करतां येणार ? जर तुमचें असें म्हणणें असेल कीं, 'तनोतीति तत्' असें क्विबन्त तान्त रूप आहे, तर तकाराचें जश्त्व करून त्याचे जागीं दकार होऊं शकतो. पण त्या दकाराचें ('खरि च' या सूत्रानें) चर्त्व केल्यावर, म्हणजे तकार केल्यावर, त्या तकाराचें ('स्तोः श्चुना श्चुः' सू. १११ या सूत्रानें चुत्व करणें, म्हणजे त्या तकाराचे जागीं चकार करणें, हें अयोग्य आहे; कारण श्चुत्वाच्या दृष्टीनें चर्त्व असिद्ध आहे. 'न मु ने' सू. ४३९ या सूत्राचा 'न' असा योगविभाग केल्यानें चुत्वाच्या दृष्टीनें चर्त्व येथें असिद्ध ठरत नाहीं असें जें प्रकाशकारांनीं म्हटलें आहे तें देखील बरोबर नाहीं; कारण श्चुत्वाच्या दृष्टीनें चर्त्व असिद्ध मानून देखील कोणताहि दोष न येतां इष्ट रूपांची सिद्धि करतां येत असल्यामुळें, जेथें गत्यन्तर नाहीं, म्हणजे इतर रीतीनें इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकत नाहीं, तशाच ठिकाणीं तसा योगविभाग करणें न्याय्य ठरतें व त्यामुळें प्रकृत स्थलीं तशा योगविभागाचा आश्रय करण्यास कांहीं प्रमाण नाहीं. ('स चासौ शिवश्च = तद् + सु + शिव + सु' अशा स्थितींत 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्रानें 'सु' या अन्तर्वर्तिविभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होऊन 'तद् + शिव' अशी स्थिति झाली असतां,

सर्वादिगणांत 'तद्' असें दकारान्त सर्वनाम पठित असल्यामुळें व अशा रीतीनें 'तद्' हें पद मूळचेंच स्वत:सिद्ध दान्त असल्यामुळें दकाराचा दकार करण्याची गरज काय ? जर तें सर्वनाम तान्त पठित असतें तर 'झलां जशोऽन्ते' या सूत्रानें 'तत्' या पदांतील अन्त्य तकाराचा दकार करण्याची गरज पडली असती. म्हणून 'तत् शिव इत्यत्र जश्त्वे कृते' असें जें प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं म्हटलें आहे तें चूक ठरतें हें उघड आहे. त्यांनीं बहुधा चुकीनें 'तत्' असें तान्त सर्वनाम मानून जश्त्वाची प्रवृत्ति केली आहे. पण तें सर्वनाम तान्त नसून दान्त आहे हें वर सांगितलेंच आहे. प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं केलेली ही चूक प्रसादकारांच्या ध्यानांत आल्यावर त्या चुकीचें कसें तरी समर्थन करण्याकरितां त्यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, 'तद् शिव:' या स्थलीं 'वाऽवसाने' सू. २०६ या सूत्रान्वयें 'तद्' यांतील अन्त्य दकाराचा तकार केल्यावर 'तत्' असें जें तकारान्त रूप होतें त्यापुढें 'शिव:' हा शब्द आला असतां अवसान नष्ट होत असल्यामुळें, 'तत्' यांतील अन्त्य तकाराचा 'झलां जशोऽन्ते' या सूत्रानें दकार केला असतां जेव्हां 'तद् शिव:' अशी पुन्हा स्थिति होते तेव्हां तशा स्थितींत 'खरि च या सूत्रानें 'तद्' यांतील दकाराचे जागीं पुन्हा तकार केल्यानें 'तत् शिव:' अशी स्थिति झाली असतां, 'स्तो: श्चुना श्चु:' हें सूत्र प्रवृत्त केल्यानें तकाराचे जागीं आन्तरतम्यानें चकार होऊन 'तच् शिव:' असें रूप होतें. यावर दीक्षित असें म्हणतात कीं, प्रसादकारांनी दर्शविलेली वरील प्रक्रिया शास्त्ररीत्या अशुद्ध आहे; कारण 'तद् शिव:' या स्थलीं 'वाऽवसाने' सू. २०६ हें सूत्र प्रथम प्रवृत्त करून 'तद्' यांतील दकाराचा तकार केल्यावर 'झलां जशोऽन्ते' हें सूत्र नंतर प्रवृत्त करतां येत नाहीं व तकाराचे जागीं दकार करतां येत नाहीं. याचें कारण हें कीं, जरी 'झलां जशोऽन्ते' या पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या मानानें 'वाऽवसाने' हें पर त्रैपादिक सूत्र आहे तरी, तें जश्त्वाचें अपवादक सूत्र आहे. तें जश्त्वाचें कसें अपवादक सूत्र ठरतें हें शब्दरत्नांत सांगण्यांत येईल. म्हणून अपवादक सूत्र

प्रथम प्रवृत्त केल्यावर बाधित–अपवाद्य–सूत्राची नंतर प्रवृत्ति करतां येत नसल्यामुळें, 'वाऽवसाने' या सूत्रानें प्रथम चर्त्व केल्यावर नंतर 'झलां जशोऽन्ते' या सूत्रानें जश्त्व करतां येत नाहीं हें उघड आहे. दुसरें असें कीं, 'तद्' या पदांतील अन्त्य दकाराचें 'वाऽवसाने' सू. २०६ या सूत्रानें चर्त्व करून 'तत्' असें रूप झालें असतां, त्या रूपांतील अन्त्य तकाराचें पुन्हा जश्त्व करण्या–करितां 'तत्' या पदापुढें कोणता तरी शब्द येऊन अवसान नष्ट होणें या निमित्ताची मुळींच अपेक्षा नाहीं; कारण 'झलां जशोऽन्ते' सू. ८४ या जश्त्वविधायक शास्त्रानें जश्त्व करण्याकरितां पदान्तीं 'झल्' असणें एवढ्याच निमित्ताची गरज आहे. मग त्या झल्पुढें अवसान असलें किंवा नसलें तरी तो पदान्तीं असल्यामुळें त्याचें जश्त्व करतां येतेंच. जश्त्व केल्यावर त्या जश्रूप झल्पुढें 'खर्' आल्यास, 'खरि च' सू. १२१ या सूत्रानें त्याचें चर्त्व होतें व अवसान पुढें असल्यास 'वाऽवसाने' या सूत्रानें त्याचें विकल्पेंकरून चर्त्व होतें ही गोष्ट वेगळी. 'तद् + सु' यांतील 'सु' या विभक्तिप्रत्ययाचा पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें लुक् केल्यावर 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू. २६२ या सूत्रान्वयें प्रत्ययलक्षणानें 'तद्' याला पदसंज्ञा होते व त्या पदांतील अन्त्य दकाराचा 'वाऽवसाने' या सूत्रानें तकार केला असतां, 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' - परि. ३७ - या न्यायान्वयें 'तत्' हा 'तद्' च आहे असें मानतां येत असल्यामुळें, 'तत्' याला देखील पदसंज्ञा होतेच. अशा रीतीनें 'तत्' या पदांतील अन्त्य तकार हा 'झल्' पदान्तीं येत असल्यामुळें, त्यापुढें अवसान असलें तरी त्याचें जश्त्व होण्यांत कांहीं प्रत्यवाय–अडचण–येत नाहीं. म्हणून 'वाऽवसाने इति चर्त्वे कृते पश्चाच्छिव इत्यनेन सम्बन्धे झलां जशोऽन्ते इति जश्त्वे' असें जें प्रसादकारांनीं म्हटलें आहे तें वर दिलेल्या दोन कारणांन्वयें अशुद्ध ठरतें. तिसरें असें कीं, 'तत्' या पदाचा 'शिव' या शब्दाशीं सम्बन्ध होणार व त्यामुळें अवसान नष्ट होणार हें पूर्वीपासून माहीत असल्यामुळें, 'तत्' या पदांतील

अन्त्य तकाराचें 'झलां जशोऽन्ते' या सूत्रानें जश्त्व करून उपयोग काय; कारण 'तत्' या पदापुढें 'शिव' हा शब्द येतां-क्षणींच अवसान नष्ट होणार व दकारापुढें शकार हा 'खर्' येत असल्यामुळें 'खरि च' या सूत्रानें पुन्हा दकाराचा तकार करावा लागणारच. म्हणून जें पुढें नाहींसें होणार आहे हें पूर्णपणें माहीत आहे तें करून फायदा काय? 'प्रक्षालनाद् हि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' या न्यायान्वयें, अशा ठिकाणीं 'निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्ति' या शास्त्रीय वचनाचें अवलंबन करणेंच योग्य आहे. सारांश दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, जेव्हां आपणास 'तद्' या शब्दाचा 'शिव' या शब्दाशीं पुढें सन्धि करणें आहे तेव्हां, 'वाऽवसाने' हें सूत्र प्रथम प्रवृत्त करून व नंतर 'झलां जशोऽन्ते' हें सूत्र प्रवृत्त करून अखेरीस 'खरि च' हें सूत्र प्रवृत्त करणें योग्य नाहीं. 'स्तोः श्चुना श्चुः' या सूत्रानें 'तद्' यांतील दकाराचा जकार करून नंतर 'खरि च' हें सूत्र एकदम प्रवृत्त केल्यानें सर्व काम भागत असल्यामुळें, वरील दोन सूत्रें प्रवृत्त करण्याची गरज काय असा त्यांच्या म्हणण्याचा कटाक्ष आहे. आतां जर कोणी असें म्हणेल कीं, 'कृतमपि कार्यं निवर्तयन्ति' किंवा 'निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्ति' या अर्थाची वाचक 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' ही वास्तविक परिभाषाच नाहीं तर, त्यावर दीक्षित असें म्हणतात कीं, जर ती परिभाषा न मानली तर, 'हरिरयम्' इत्यादि प्रयोग सिद्ध होऊं शकणार नाहींत. 'हरि + सु' या स्थलीं 'ससजुषो रुः' सू. १६२ या सूत्रानें 'सु' प्रत्ययाचे जागीं 'रु=' रकार केल्यावर त्या रकारापुढें अवसान असल्यामुळें, 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' सू. ७६ या सूत्रानें त्या रकाराचा विसर्ग होण्याची प्राप्ति आहे व त्या सूत्रानें त्या रकाराचा विसर्ग केल्यास, 'अकृतव्यूहाः' ही परिभाषा न मानली तर, त्या विसर्गाचा नाश करतां येणें व रेफाचा पुन्हा प्रादुर्भाव करतां येणें शक्य नाहीं व त्यामुळें 'हरिरयम्' हा इष्ट

प्रयोग सिद्ध होऊं शकणार नाहीं. पण ती परिभाषा मानल्यानें आपणांस विसर्गाची निवृत्ति करतां येते व रेफाचा पुन्हा प्रादुर्भाव करतां येतो व त्या परिभाषेच्या आधारें आपणांस असेंहि म्हणतां येते कीं, ज्याअर्थीं 'हरिर्' या शब्दाचा 'अयम्' या शब्दाशीं सन्धि करणें आहे हें आपणास पूर्वीपासून माहीत आहे त्याअर्थीं, 'निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्ति' या वचनान्वयें अशा ठिकाणीं 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' या सूत्राची प्रवृत्ति करणें योग्य नाहीं; कारण तें सूत्र प्रथम प्रवृत्त केलें तरी, अवसान नष्ट होतां क्षणींच 'निमित्तापाये नैमित्तिकापायः' या न्यायान्वयें, अवसान-निमित्तक विसर्गाची निवृत्ति होऊन पुन्हा पूर्वीचा रकार प्रादुर्भूत होणारच. सारांश 'हरिरयम्' इत्यादि प्रयोग सिद्ध होण्याकरितां 'अकृतव्यूहाः' ही परिभाषा मानणें आवश्यक आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे व त्या परिभाषान्वयें ज्या चर्त्वाची, अवसान नष्ट झाल्यावर, अवश्य निवृत्ति होणार आहे तसें चर्त्वकार्य प्रथम करणें अयोग्य आहे असें त्यांचें म्हणणें आहे. म्हणून 'तद् + शिवः' अशा स्थितींत 'वाऽवसाने' या सूत्रानें चर्त्व न करितां, 'स्तोः श्चुना श्चुः' या त्रैपादिक पूर्वसूत्रानें 'तद्' यांतील दकाराचा जकार करून, नंतर 'खरि च' या त्रैपादिक परसूत्रानें त्या जकाराचा चकार करावा. तसें केलें म्हणजे, चकार या 'झय्' पुढें 'शिव' यांतील शकार येत असल्यामुळें व त्या शकारापुढें 'इ' हा 'अट्' आला असल्यामुळें, 'शश्छोऽटि' सू. १२० या सूत्रानें शकाराचा विकल्पानें छकार होऊन, 'तच्छिवः' व 'तच्शिवः' अशीं वैकल्पिक इष्ट रूपें सिद्ध होतात. आतां 'तत् + शिवः' असें जें प्रक्रियाकौमुदी-कारांनीं उदाहरण दिलें आहे त्याचें समर्थन करण्याकरितां कांहीं प्रक्रियाकौमुदीकारानुयायी असें म्हणतात कीं, त्या उदाहरणांतील 'तत्' हा शब्द 'तद्' या सर्वनामाचें रूप नसून 'तनोतीति तत्' अशा रीतीनें 'तन्' धातूहून 'क्विप्' प्रत्यय करून सिद्ध झालेला मूळचा तकारान्त शब्द आहे. 'तन्' धातूहून क्विप् प्रत्यय केला

असतां, 'अनुदात्तोपदेश' सू. २४२८ या सूत्रानें 'तन्' यांतील अन्त्य नकाराचा लोप होऊन व 'ऱ्हस्वस्य पिति कृति तुक्' सू. २८५८ या सूत्रानें 'तुक् = त्' हा आगम होऊन 'तत्' असें जें रूप सिद्ध होतें त्याचा प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं वरील उदाहरणांत उपयोग केला आहे असा त्यांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. असें जर मानलें तर हें खरें कीं, 'तत्' या पदांतील अन्त्य तकार पदान्तीं असल्यामुळें, 'झलां जशोऽन्ते' सू. ८४ या सूत्रानें त्या अन्त्य तकाराचा दकार करतां येतो. पण पुढें त्या दकाराचा, 'खरि च' सू. १२१ या सूत्रानें 'शिव' या शब्दांतील शकार हा 'खर्' पुढें असल्यामुळें, तकार केल्यावर त्या तकाराचा 'स्तोः श्चुना श्चुः' सू. १११ या सूत्रानें चकार करतां येत नाहीं; कारण 'स्तोः श्चुना श्चुः' या त्रैपादिक पूर्व सूत्राच्या दृष्टीनें 'खरि च' या त्रैपादिक उत्तर सूत्रानें झालेला तकार 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ या सूत्रान्वयें असिद्ध ठरत असल्यामुळें तो दकारच आहे असें मानावें लागतें, व त्यामुळें त्या असिद्ध तकाराचे जागीं चकार होऊं शकत नाहीं. यावर प्रकाशकार असें म्हणतात कीं, 'न मु ने' सू. ४३९ या सूत्राचा 'न' असा योगविभाग केल्यास व त्यांत 'पूर्वत्रासिद्धम्' या पूर्व सूत्राची अनुवृत्ति केल्यास, त्या योग-विभागाचा 'क्वचित् पूर्वत्रासिद्धं न' असा अर्थ होतो व त्यामुळें 'न' या योगविभागाची प्रकृत उदाहरणांत प्रवृत्ति केल्यास, 'स्तोः श्चुना श्चुः' या पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें 'खरि च' हें त्रैपादिक उत्तर सूत्र असिद्ध ठरत नाहीं व अशा रीतीनें दकाराचे जागीं 'खरि च' या सूत्रानें झालेला तकार 'स्तोः श्चुना श्चुः' या सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरत नसल्यामुळें, 'स्तोः श्चुना श्चुः' या सूत्रानें त्या तकाराचें चुत्व करतां येतें. सारांश वर सांगितल्याप्रमाणें 'न मु ने' या सूत्राचा योगविभाग केल्यानें 'पूर्वत्रासिद्धम्' हें शास्त्र अनित्य ठरत असल्यामुळें, त्या शास्त्राची प्रकृत उदाहरणांत प्रवृत्ति न केल्यानें प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं दिलेलें 'तत् शिवः' हें उदाहरण योग्य ठरतें असा प्रकाशकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. यावर

दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, 'न मु ने' या सूत्राचा भाष्यकारांनीं 'न' असा योग-विभाग भाष्यांत कोठेंहि केला नाहीं व त्यामुळें तसा योगविभाग करण्यास कांहींच आधार--प्रमाण--नाहीं. दुसरें असें कीं, जेथें योगविभाग केल्याशिवाय इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकत नाहीं तशाच ठिकाणीं अगतिकगतिन्यायानें, म्हणजे गत्यन्तर नसल्यामुळें, योगविभाग करणें इष्ट ठरते. 'योगविभागादिष्टसिद्धि:' –परि-१२३– या परिभाषान्वयें इष्ट रूपांची सिद्धि करण्याकरितांच योगविभाग करतां येतो. पण 'न मु ने' या सूत्राचा 'न' असा योगविभाग न करितां देखील 'तच्छिव:' या उदाहरणांत 'तद् + शिव:' अशा स्थितींतच 'स्तो : श्चुना श्चु:' हें सूत्र प्रवृत्त करून 'तद्' यांतील अन्त्य दकाराचा जकार केल्यावर नंतर 'खरि च' या सूत्रानें त्या जकाराचा चकार केल्यानें 'तच्छिव:' असें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकत असल्यामुळें, तसा योगविभाग करण्याची कांहींच आवश्यकता नाहीं. जर तसा योगविभाग केल्याशिवाय 'तच्छिव:' या इष्ट रूपाची सिद्धि होणें अशक्य असतें तरच तसा योगविभाग करणें योग्य झालें असतें. म्हणून प्रकाशकारांनीं केलेल्या योगविभागाचें अवलंबन करून वरील रूप त्यांनीं दिलेल्या प्रक्रियान्वयें सिद्ध करणें अयोग्य आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

शब्दरत्न– चर्त्वमिति । तत: श्चुत्वे "शश्छोऽटि" इति प्रक्रियेति भाव: । चर्त्वापवादत्वादिति । एवं च तत्र कृते जश्त्वाप्रवृत्तिरिति भाव: । न च जश्त्वे कृते चर्त्वस्य चारितार्थ्येन तस्यासिद्धत्वादपवादत्वे न मानमिति वाच्यम् । तत्कालेऽवश्यं प्राप्तत्वेन येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वस्यसुलभतयोक्तरीतेरसम्भवात् । एतदेवाभिप्रेत्य "मिदचोऽन्त्यात्" सूत्रे भाष्ये उक्तम्–सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति । अन्यथा कौण्डिन्याय तक्रमित्यनेन ब्राह्मणेभ्यो दधीति प्राप्तदधिदानस्यापि बाधो न स्यात् । तद्दानोत्तरं तत्पूर्वं वा तद्दानस्य चारितार्थ्यात् । अत एव "अजादेर्द्वितीयस्य" इति सूत्रे प्रथमद्विर्वचनोत्तरमस्य चारितार्थ्येन प्रथमद्विर्वचनस्यानेन बाधो न स्यादित्याशङ्क्य सत्यपि

सम्भवे इति न्यायेन बाधकत्वमुक्तं भाष्ये । एवं च "दयतेर्दिगि" इति सूत्रस्थकैयटादिग्रन्था असम्भवे एव बाधकतेति वार्तिकानुसारेण प्रवृत्ता अयुक्ता एवेति बोध्यमिति भावः । केन वार्यतामिति । एवं चेदृशविषये वाक्यसंस्कारपक्षेणैव साधुत्वान्वाख्यानमिति स्वीकृत्या-कृतव्यूहपरिभाषा त्याज्येति चेदिष्टापत्तिरिति बोध्यम् । अन्ये तु पद-संस्कारे हरिः अस्तीति सविसर्गमपि साध्वेव सत्यभिधाने, परिभाषाया भाष्येऽदर्शनादित्याहुः प्रमाणाभावादिति । योगविभागस्य भाष्येऽदर्शने-नाप्रामाणिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

(मनोरमेंत, प्रसादकारांनीं दिलेली प्रक्रिया सांगतांना) 'चर्त्वम्' असें जें म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, चर्त्व केल्यावर चुत्व केल्यानंतर 'शश्छोऽटि' हें सूत्र प्रवृत्त केलें जातें अशी प्रसाद-कारांनीं प्रक्रिया दिली आहे. ('तद् शिवः' या उदाहरणांत प्रथम 'वाऽवसाने' सू. २०६ या सूत्रानें 'तद्' या पदांतील अन्त्य दकाराचा तकार केल्यावर व नंतर त्या तकाराचा 'झलां जशोऽन्ते' सू. ८४ या सूत्रानें दकार केल्यावर आणि नंतर 'खरि च' सू. १२१ या सूत्रानें त्या दकाराचा पुन्हा तकार केल्यावर व मग 'स्तोः श्चुना श्चुः' सू. १११ या सूत्रानें त्या तकाराचा चकार केल्यावर 'शश्छोऽटि' सू. १२० या सूत्रानें 'शिवः' यांतील शकाराचा विकल्पें-करून छकार केल्यानें 'तच्छिवः, तच्शिवः' अशीं पाक्षिक रूपें सिद्ध होतात अशी प्रसादकारांनीं प्रक्रिया सांगितली आहे. प्रसादकारांचें म्हणणें मनोरमेच्या विवरणांत दिलेंच आहे.) 'जश्त्वं प्रति अवसाने चर्त्वस्यापवादत्वात्' असें मनोरमेंत म्हटलें असल्यामुळें ('वाऽवसाने' या अपवादक सूत्रानें 'तद्' या पदांतील अन्त्य दकाराचें) चर्त्व केल्यावर ('झलां जशोऽन्ते' या बाधित सूत्राची, 'अपवादे प्रवृत्ते पुनरुत्सर्गाप्रवृत्तिः' या न्यायान्वयें, नंतर प्रवृत्ति करतां येत नाहीं व त्यामुळें पुन्हा दकाराचे जागीं झालेल्या तकाराचें) जश्त्व–दकार–करतां येत नाहीं. (येथें शंकाकार अशी शंका करतो कीं, 'झलां जशोऽन्ते' या सूत्रानें) जश्त्व केल्यावर ('वाऽवसाने' या सूत्रानें)

चर्त्व करतां येत असल्यामुळें व अशा रीतीनें तें सूत्र चरितार्थ ठरत असल्यामुळें आणि (त्या त्रैपादिक पर सूत्रानें होणारें) चर्त्व ('झलां जशोऽन्ते' या पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ या शास्त्रान्वयें) असिद्ध ठरत असल्यामुळें, 'झलां जशोऽन्ते' या सूत्राचें 'वाऽवसाने' हें अपवादक सूत्र ठरतें हें मानण्यास कांहीं प्रमाण नाहीं. (शंकाकाराचें असें म्हणणें आहे कीं, 'वाऽवसाने' या सूत्रानें 'तद्' या पदांतील दकाराचें चर्त्व–तकार–करतां येतें व अशा रीतीनें तें सूत्र चरितार्थ ठरत असल्यामुळें आणि त्या पर त्रैपादिक सूत्रानें होणारें चर्त्व 'झलां जशोऽन्ते' या पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरत असल्यामुळें, म्हणजे तकार झालाच नाहीं व दकारच कायम आहे असें मानतां येत असल्यामुळें, 'स्तोः श्चुना श्चुः' या सूत्राची प्रवृत्ति केल्यानें 'तज् शिवः' अशी स्थिति झाली असतां, 'खरि च' या सूत्रानें जकाराचा चकार केल्यानें 'तच् शिवः' असें इष्ट रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. सारांश 'वाऽवसाने' हें सूत्र निरवकाश ठरत नसून वर सांगितल्या-प्रमाणें चरितार्थ ठरत असल्यामुळें, तें 'झलां जशोऽन्ते' या सूत्राचें अपवादक सूत्र मानतां येत नाहीं. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'वाऽवसाने' या सूत्रानें) चर्त्व करतेवेळीं 'झलां जशोऽन्ते' या सूत्राची अवश्य प्राप्ति होत असल्यामुळें, म्हणजे जेथें जेथें 'वाऽवसाने' हें सूत्र प्रवृत्त होऊं पाहतें तेथें तेथें 'झलां जशोऽन्ते' या सूत्राची अवश्य प्राप्ति होत असल्यामुळें व अशा रीतीनें 'वाऽव-साने' हें सूत्र प्रवृत्त होण्यास कोणतेंहि उदाहरण मिळूं शकत नसल्यामुळें तशा अनवकाशत्वामुळें, 'वाऽवसाने' हें सूत्र 'येन नाप्राप्ते' –प. ५८– या न्यायान्वयें 'झलां जशोऽन्ते' या सूत्राचें अपवादक सूत्र ठरतें असें सहज म्हणतां येऊं शकतें, आणि म्हणून प्रसादकारांनी जी प्रक्रिया सांगितली आहे–म्हणजे अवसान पुढें असतांना 'वाऽवसाने' या सूत्रानें प्रथम चर्त्व करून नंतर 'झलां जशोऽन्ते' या सूत्रानें जश्त्व करणें–ती प्रक्रिया मुळींच संभवत नाहीं,

व चूक ठरते. अनवकाशत्वामुळें एक सूत्र दुसऱ्या सूत्राचें बाधक ठरतें हें मनांत धरूनच भाष्यकारांनीं 'मिदचोऽन्त्यात्परः' १.१.४७ या सूत्रावरील भाष्यांत 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति'–म्हणजे सामान्यशास्त्रानें कार्य केल्यानंतर विशेषशास्त्रानें नंतर कार्य होण्याचा संभव असला तरी, विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचें बाधक ठरतेंच–असें म्हटलें आहे. तें भाष्य वचन न मानल्यास, 'सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय' या स्थलीं कौण्डिन्याला दधिदान करण्यापूर्वी किंवा दधिदान केल्यावर तक्रदान करणें संभवत असून चरितार्थ ठरत असल्यामुळें, तक्रदानानें अवश्य युगपत् प्राप्त होणाऱ्या दधिदानाचा बाध होऊं शकणार नाहीं. म्हणूनच 'अजादेर्द्वितीयस्य' ६–१–२ या सूत्रावरील भाष्यांत पहिल्यानें प्रथम एकाचाचें द्विर्वचन केल्यानें 'अजादेर्द्वितीयस्य' हें सूत्र चरितार्थ ठरत असल्यामुळें त्या सूत्रानें 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' या सूत्राचा बाध होऊं शकणार नाहीं अशी शंका उपस्थित करून भाष्यकारांनीं त्या शंकेचें निरसन 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति' हा न्याय प्रवृत्त करून केलें आहे व 'अजादेर्द्वितीयस्य' हें सूत्र 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' या सूत्राचें बाधक ठरतें असें म्हटलें आहे. (त्या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात–'यदप्युच्यते, असति खल्वपि सम्भवे बाधनं भवति, अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यादिति । नैतदस्ति । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति । तद्यथा, दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि दधिदानस्य सम्भवे तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि सम्भवे प्रथमद्विर्वचनस्य, द्वितीयद्विर्वचनं बाधिष्यते ।' या भाष्याचा अर्थ असा आहे कीं, वार्तिककारानें जें म्हटलें आहे कीं, सामान्य-शास्त्रानें कार्य केल्यानंतर जेथें विशेषशास्त्रानें पुढें कार्य होऊं शकत नाहीं तशाच ठिकाणीं विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचें बाधक ठरतें तें वार्तिककाराचें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण जरी 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' या सूत्रानें पहिलें प्रथम एकाचाचें द्विर्वचन केल्यावर 'अजादेर्द्वितीयस्य' या सूत्रानें पुढें द्वितीय एकाचाचें द्विर्वचन करतां

येण्याचा संभव आहे तरी पण, असा संभव असून देखील, ज्याप्रमाणें 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय' या स्थलीं दधिदान पूर्वी किंवा नंतर होण्याचा संभव आहे तरी तक्रदान दधिदानाचें बाधक ठरतें त्याचप्रमाणें, 'अजादेर्द्वितीयस्य' हें सूत्र 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' या सूत्राचें बाधक ठरतेंच. तसेंच 'मिदचोऽन्त्यात्परः' सू. १-१-४७ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतातः– 'लोकेहि सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि सम्भवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि सम्भवेऽचामन्त्यात्परत्वं षष्ठी-स्थानेयोगत्वं बाधिष्यते ।' या द्वितीय भाष्यांत भाष्यकारांनीं असा प्रश्न केला आहे कीं, 'मिदचोऽन्त्यात्परः' सू. ३७ हें सूत्र करण्याचें प्रयोजन काय व त्या प्रश्नाचें असें उत्तर दिलें आहे कीं, तें सूत्र 'षष्ठी स्थानेयोगा' सू. ३८ व 'प्रत्ययः, परश्च' सू. १८०, १८१ या सूत्रांचा अपवाद ठरावा याकरितां केलें आहे– म्हणजे (१) 'षष्ठी स्थानेयोगा' या सूत्रानें 'अलोऽन्त्यस्य' सू. ४२ या परिभाषेच्या सहायानें जसा अन्त्य वर्णाचे जागीं आदेश होतो तसा, जो मित् केला आहे तो, न व्हावा व (२) तसेंच तो प्रत्यया-सारखा प्रकृतीच्यापुढें न होतां प्रकृतींतील अन्त्य अचापुढें व्हावा. तें सूत्र 'षष्ठी स्थानेयोगा' या सूत्राचा अपवाद आहे याची भाष्य-कारांनीं 'कुण्डानि, वनानि, पयांसि, यशांसि' अशीं चार उदाहरणें दिलीं आहेत. या उदाहरणांसंबंधानें शंकाकार अशी शंका करतो कीं, 'कुण्डानि, वनानि' या उदाहरणांत 'नपुंसकस्य झलचः' सू. ३१४ या सूत्रानें सांगितलेला 'नुम्' 'षष्ठी स्थानेयोगा' या सूत्रानें अलोऽन्त्यपरिभाषेच्या सहायानें 'कुण्ड, वन' यांतील अन्त्य अकाराचे जागीं पावतो व 'मिदचोऽन्त्यात्परः' या सूत्रानें तो 'नुम्' त्या अन्त्य अकाराचे जागीं पावत नसून त्याच्या पुढें होणें पावतो व अशीं दोन परस्परविरुद्ध कार्यें युगपत् होणें असंभवनीय असल्यामुळें, 'असति सम्भवे बाधनं भवति' या न्यायान्वयें, 'कुण्डानि, वनानि' हीं दोन

उदाहरणें अपवादाचीं योग्य उदाहरणें ठरतात. परंतु 'पयांसि, यशांसि' या दोन उदाहरणांत 'नुम्' षष्ठी 'स्थानेयोगा' या सूत्रानें 'पयस्, यशस्' यांतील अन्त्य सकारचे जागीं व 'मिदचोऽन्त्यात्पर:' या सूत्रानें त्यांतील अन्त्य अच् जो अकार त्याच्यापुढें पावतो, व हीं दोन कार्यें परस्परविरुद्ध नसल्यामुळें एकेच वेळीं करणें संभवनीय आहे व 'असति सम्भवे बाधनं भवति' हा न्याय असल्यामुळें, 'पयांसि, यशांसि' हीं दोन उदाहरणें अपवादाचीं योग्य उदाहरणें मानतां येत नाहींत. या शंकेवर भाष्यकार असें उत्तर देतात कीं, 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति' असाच न्याय लौकिक व्यवहारांत सर्वत्र मानला आहे व तसा न्याय असल्यामुळेंच, 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय' असें म्हटलें असतां, जरी कौण्डिन्याला ताक व दही हीं दोन्हीं देतां येणें संभवनीय आहे तरी, त्याला दहीं न दिलें जातां केवळ ताकच दिलें जातें. म्हणून जसा तक्रदानानें दधिदानाचा बाध होतो त्याचप्रमाणें, 'पयांसि, यशांसि' या स्थलीं देखील जरी अन्त्य वर्णाच्या जागीं 'नुम्' करणें व शेवटच्या अचापुढें 'नुम्' करणें या दोन कार्यांचा युगपत् संभव आहे तरी, 'मिद-चोऽन्त्यात्पर:' या सूत्रानें 'षष्ठी स्थानेयोगा' या सूत्राचा बाध होऊन 'नुम्' हा अन्त्य वर्णाचे जागीं न होतां, अन्त्य अचापुढेंच होतो. त्याचप्रमाणें 'झलां जशोऽन्ते' या सामान्यशास्त्रानें सर्व जागा व्यापली असल्यामुळें, 'वाऽवसाने' या सूत्रास प्रवृत्त होण्यास ज्याअर्थीं कोणतेंहि उदाहरण मिळत नाहीं त्याअर्थीं तें सूत्र अनवका-शत्वामुळें 'येन नाप्राप्ते' प. ५८ या न्यायान्वयें 'झलां जशोऽन्ते' याचें अपवादक सूत्र ठरतें व तें सूत्र प्रथम प्रवृत्त केल्यावर 'झलां जशोऽन्ते' या बाधित सूत्राची नंतर प्रवृत्ति करतां येत नाहीं असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे व त्यांनीं आपल्या मताचें समर्थन करण्याकरितांच वरील दोन भाष्यांचा दाखला आधाररूपानें दिला आहे.) 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति' असा भाष्यकारांचा सिद्धान्त असल्यामुळें, 'दयतेर्दिगि लिटि'

सू. ७. ४. ९ या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेंत 'असति सम्भवे बाधनं भवति' या वार्तिककाराच्या मताला अनुसरून 'असम्भवे एव बाधकता' असें जें कैयटादिकांनीं म्हटलें आहे तें अयोग्य ठरतें. (कारण 'उत्तरोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' या वचनान्वयें, जरी भाष्यकारांचें मत वार्तिककाराच्या विरुद्ध आहे तरी, तेंच स्वीकारलें पाहिजे.) मनोरमेंत 'केन वार्यताम्' असें म्हटलें असल्यामुळें त्यावरून हाच निष्कर्ष निघतो कीं, 'हरिरयम्' अशा प्रकारच्या उदाहरणांत— म्हणजे अवसान पुढें असतां एक प्रकारचें रूप होणें व अवसान पुढें नसून पदान्तर पुढें असल्यास भिन्न प्रकारचें रूप होणें अशा स्थलीं— वाक्यसंस्कारपक्ष मानूनच इष्ट रूपांची सिद्धि करणें योग्य आहे. पण असा पक्ष स्वीकारल्यानें, 'अकृतव्यूहाः' ही परिभाषा त्याज्य —अस्वीकारार्ह व निरर्थक— ठरते असें कोणी म्हटल्यास, ती त्याज्य ठरणें ही इष्टापत्तीच आहे असें समजावें. (वाक्यांतील प्रत्येक पदाची पाणिनीय शास्त्रान्वयें स्वतंत्र रीतीनें, इतर पदांकडें लक्ष न देतां, सिद्धि करणें हा पदसंस्कारपक्ष असून, वाक्यांतील उत्तरोत्तर पदांची सिद्धि करून पूर्वपूर्व पदांची सिद्धि करणें व अशा रीतीनें प्रत्येक पदाचें स्वतंत्र अन्वाख्यान न करितां संपूर्ण वाक्याचें शास्त्ररीत्या अन्वाख्यान करणें हा वाक्यसंस्कारपक्ष होय. हे दोन्ही पक्ष व्याकरणशास्त्रांत मानले आहेत व जेथें जो पक्ष मानल्यानें इष्ट रूप सिद्ध होत असेल तेथें तो पक्ष मानून इष्टरूपांची सिद्धि करावी असा सिद्धान्त आहे. म्हणून वाक्यसंस्कारपक्षांत 'हरिर्' यांतील रकारापुढें अवसान राहत नसून 'अयम्' हें पदान्तर येत असल्यामुळें, 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' या सूत्राची प्राप्तीच होत नाहीं. म्हणून पदसंस्कारपक्षांत त्या सूत्राची प्रवृत्ति बंद करण्याकरितां 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' ही जी भाष्यांत पठित न केलेली अप्रमाण परिभाषा मानली आहे ती मानण्यापेक्षां अशा स्थलीं वाक्य-संस्कार पक्षाचा स्वीकार करून इष्ट प्रयोगसिद्धि करणें योग्य आहे; कारण पदसंस्कारपक्ष मानल्यानें 'हरि सुः हरिर्' या स्थलीं अवसान

पुढें आहे असें मानावें लागत असल्यामुळें रेफाचा विसर्ग होण्याची जी आपत्ति येते ती, वाक्यसंस्कारपक्ष मानल्यानें व त्या पक्षांत 'हरिर्' यापुढें पदान्तर येत असल्यामुळें, आपोआपच टळते असें शब्दरत्नकारांचें म्हणणें आहे.) इतर वैयाकरण असें म्हणतात कीं, 'हरि: अस्ति' असा प्रयोग जर भाषेंत आढळत असेल तर तो विसर्गयुक्त प्रयोग देखील पदसंस्कारपक्षांत शुद्धच ठरतो; कारण 'अकृतव्यूहा:' ही परिभाषा भाष्यांत कोठेंहि पठित केलेली आढळत नाहीं. (म्हणून त्या पक्षांत 'हरिर्' यांतील रेफापुढें अवसान आहे असें मानावें लागत असल्यामुळें, 'खरवसानयोर्विसर्जनीय:' सू. ७६ या सूत्रानें त्या रेफाचा विसर्ग होणें, 'अकृतव्यूहा:' या भाष्यानुक्त अप्रमाण परिभाषेच्या अभावीं, टळतां येणें शक्य नाहीं व त्यामुळे त्या पक्षांत 'हरि: अस्ति' असाच प्रयोग होऊं शकतो.) 'योगविभागस्यागतिकगतिभूतस्येहाश्रयणे प्रमाणाभावात्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, 'न मु ने' या सूत्राचा 'न' असा योगविभाग भाष्यांत केलेला आढळत नाहीं व तसा योगविभाग करण्यास कांहींच प्रमाण नसल्यामुळें तो अप्रामाणिक ठरतो हें देखील जाणावें.

मनोरमा – आक्रंस्यत इति । "आङ उद्गमने" इति तङ् । "स्नुक्रमो: ––" इति नेट् ।।

('नश्चापदान्तस्य झलि' सू. १२३ या सूत्रावरील कौमुदींत दिलेल्या) 'आक्रंस्यते' या उदाहरणांत 'आङ उद्गमने' सू. २७१३ या सूत्रान्वयें 'तङ्' – आत्मनेपदि प्रत्यय–झाला आहे व 'स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते' सू. २३२३ हें सूत्र असल्यामुळें येथें ('स्य' ला) इडागम झाला नाहीं. ('क्रमुपादविक्षेपे' धा. नं. ४७३ हा धातु जरी धातुपाठांत भ्वादिगणांत परस्मैपदी पठित आहे तरी, त्या पूर्वी 'आङ' हा उपसर्ग आला असतां व 'उद्गमन' हा अर्थ वाच्य असतां, त्याहून 'आङ उद्गमने' या सूत्रान्वयें आत्मनेपदी प्रत्यय होतात. या आङ्पूर्वक 'क्रम्' धातूचें लृट्लकाराचें तृतीयपुरुषाचें

एकवचनाचें रूप करतेवेळीं 'स्यतासी लृलुटोः' सू. २१८६ या सूत्रान्वयें 'स्य' हें विकरण लागून 'आ + क्रम् + स्य + ते' अशी स्थिति झाली असतां, 'स्य' हा वलादि आर्धधातुक प्रत्यय असल्यामुळें, 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' सू. २१८४ या सूत्रानें त्याला इडागमाची प्राप्ति होते. पण 'स्नुक्रमोः' या नियामक सूत्रान्वयें परस्मैपदी प्रत्यय पुढें असतांनाच 'क्रम्' धातूपुढील वलादि आर्धधातुकप्रत्ययाला इडागम होणें सांगितलें असल्यामुळें व प्रकृत स्थलीं आत्मनेपदी प्रत्यय पुढें असल्यामुळें, 'स्य'ला इडागम होत नाहीं, व 'क्रम्' यांतील मकार पदान्तीं नसल्यामुळें जरी 'मोऽनुस्वारः' सू. १२२ या सूत्रानें त्या मकाराचे जागीं अनुस्वार होऊं शकत नाहीं तरी, 'नश्चापदान्तस्य झलि' हें प्रकृत सूत्र असल्यामुळें व अपदान्त मकारापुढें सकार हा 'झल्' असल्यामुळें, या सूत्रानें मकाराचे जागीं अनुस्वार होऊन 'आक्रंस्यते' हें इष्ट रूप सिद्ध होतें.)

मनोरमा——समसम्बन्धी विधिरिति । समकर्मकं विधानमिति तु नोक्तम् अनुवाद्ययोरपि यथासंख्यस्येष्टत्वात् "समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः" इत्यत्र यथा ।।

अनुवाद्यांची—उद्देश्य व निमित्त यांची—संख्या सारखी असल्यास देखील तशा ठिकाणीं यथासंख्यसूत्र लागू पडणें इष्ट असल्यामुळें, 'यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्' सू. १२८ या सूत्राचें व्याख्यान करितांना 'समकर्मकं विधानं यथासङ्ख्यं स्यात्' असें न म्हणतां, 'समसम्बन्धी विधिर्यथासङ्ख्यं स्यात्' असें कौमुदींत म्हटलें आहे. (प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं प्रकृत सूत्राचें व्याख्यान करितांना 'समेषूद्देशिषु समानां विधानं यथाक्रमं स्यात्' असें म्हटलें आहे. हें व्याख्यान बरोबर मानल्यास, जेथें उद्देश्य किंवा निमित्त आणि विधेय यांची संख्या सारखी आहे तशाच ठिकाणीं यथासंख्यन्याय लागू पडेल व जेथें उद्देश्य व निमित्त यांची संख्या सारखी आहे तशा ठिकाणीं यथासंख्यन्याय लागू पडणार नाहीं. ही आपत्ति टाळण्याकरितां

दीक्षितांनीं प्रकृत सूत्रांतील 'समानाम्' हें पद कर्मणि षष्ठी न मानतां, सम्बन्धसामान्यषष्ठी मानून प्रकृत सूत्राचें 'समसम्बन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात्' असें व्याख्यान केलें आहे. त्यामुळें 'एचोऽ-यवायावः' सू. ६१ इत्यादि सूत्रांत जेथें उद्देश्य व विधेय यांची संख्या सारखी आहे तेथें जसा यथासंख्यन्याय लागू पडतो तसाच तो न्याय जेथें उद्देश्य व निमित्त यांची संख्या सारखी आहे तेथें देखील लागू पडतो. त्यामुळें) 'समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः' सू. ३३५७ या सूत्रांत (कौमुदींत केलेल्या प्रकृत सूत्राच्या व्याख्या-नान्वयें) तो न्याय लागू पडतो. ('समूलाकृतजीवेषु' या सूत्रानें 'हन्, कृञ्' व 'ग्रह्' या धातूंचीं 'समूल, आकृत, जीव' हीं अनुक्रमें उपपदें असतांना त्या धातूंहून 'णमुल्' प्रत्यय होणें सांगितलें आहे. या सूत्रांत 'णमुल्' हें एकच विधेय असून उद्देश्यें तीन व निमित्तें तीन आहेत. त्यामुळें अनुवाद्य व विधेय यांची संख्या समान असल्यासच यथासंख्यन्याय लागू पडतो असें मानल्यास, वरील सूत्रांत उद्देश्य किंवा निमित्त आणि विधेय यांची संख्या सारखी नसल्यामुळें तो न्याय त्या सूत्रांत प्रवृत्त न होण्याची आपत्ति येते. परंतु या सूत्रांत उद्देश्य व निमित्त यांची संख्या सारखी असल्याल्यामुळें, प्रकृत सूत्राचें कौमुदींत जें व्याख्यान केलें आहे त्या व्याख्यानान्वयें तो न्याय या सूत्राला देखील लागू पडतो; कारण येथें समसम्बन्धी विधि होणें सांगितलें आहे, म्हणजे तीन उद्देश्यें व तीन निमित्तें यांचा अनुक्रमें संबंध झाला असतां उद्देश्यांहून 'णमुल्' प्रत्यय होण्याचें विधान केलें आहे. अशा स्थलीं देखील यथासंख्यन्यायाची प्रवृत्ति होणें इष्ट असल्यामुळें, प्रक्रियाकौमुदींत जसा प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला आहे तसा अर्थ न करितां, कौमुदींत जसा अर्थ केला आहे तसाच अर्थ करणें योग्य आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

शब्दरत्न—यथासङ्ख्यस्येति । "ख्यान्तैकदेशेन सूत्रस्य ग्रहणं बोध्यम ॥

'यथासङ्ख्यस्येष्टत्वात्' या मनोरमेच्या पंक्तींतील 'यथासङ्ख्य' या ख्यान्त एकदेशानें 'यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्' या प्रकृत सूत्राचें ग्रहण केलें आहे असें समजावें. (प्रकृत सूत्रांत 'यथासङ्ख्यम्' असें प्रथमान्त पद असून 'यथासङ्ख्य' हा शब्द त्या पदाचा एकदेश आहे. 'यथासङ्ख्यम्' या पदाचें 'यथासङ्ख्यम्' असेंच वास्तविक अनुकरण होऊं शकतें. तरी पण दीक्षितांनीं त्या संपूर्ण पदाचें अनुकरण न करितां त्यांतील 'यथासंख्य' या एकदेशाचेंच अनुकरण केलें आहे व त्या एकदेशानें देखील प्रकृत सूत्राचें ग्रहण होतें असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. 'यथासङ्ख्यमित्यस्येष्टत्वात्' असें जर दीक्षितांनी मनोरमेंत म्हटलें असतें तर शब्दरत्नकारांना वरील पंक्ति लिहिण्याची कांहीं गरज पडली नसती.)

मनोरमा—ङ्णोः कुक्टुकोः पूर्वान्तत्वात्प्राङ्क्साय इत्यत्र "सात्पदाद्योः" इति षत्वं न । सुगण्ट्साय इत्यत्र "न पदान्तात्" इति ष्टुत्वं न ।

पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसत् तस्यापत्यं पौष्करसादिराचार्यः बाह्वादित्वादिञ् । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥

'ङ्णोः कुक्टुक्शरि' सू. १३० या सूत्रानें होणारे 'कुक्,टुक्' हे आगम पूर्वपदाचे अन्त्यावयव होत असल्यामुळें 'प्राङ्क्साये' या उदाहरणांत, 'सात्पदाद्योः' सू. २१२३ हें निषेधक सूत्र असल्यामुळें, षत्व झालें नाहीं. ('प्राङ्क्साये' या सामासिक पदाचा 'सायात् प्राक्' असा विग्रह आहे. हा अव्ययीभाव समास असून अदन्त असल्यामुळें, 'तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्' सू. ६५८ या सूत्रान्वयें 'प्राङ्सायम्' व 'प्राङ्साये' अशीं वैकल्पिक रूपें होतात. येथें हें लक्षांत ठेवावें कीं, दिवादिगणांत पठित असलेल्या 'षोऽन्तकर्मणि' या धातूंतील षकाराचे जागीं 'धात्वादेः षः सः' सू. २२६४ या सूत्रानें सकारादेश होऊन व 'आदेच उपदेशे' सू. २३७० या

या सूत्रानें धातूंतील ओकाराचे जागीं आकार होऊन 'सा' असा जो आदन्त धातु होतो तो उपसर्गरहित असल्यामुळें, त्याहून 'आतश्चोपसर्गे' सू. २८९८ या सूत्रानें होणारा 'क' प्रत्यय न होतां व तसेंच त्या धातूला कर्मणि उपपद नसल्यामुळें त्याहून 'आतोऽनुपसर्गे कः' सू. २९१५ या सूत्रानें होणारा 'क' प्रत्यय न होतां, स्याऽऽद्व्यधास्रु' सू. २९०३ या सूत्रानें 'ण=अ' प्रत्यय होतो व हा प्रत्यय णित् असल्यामुळें, 'आतो युक् चिण्कृतोः' सू. २७६१ या सूत्रानें 'सा' या आदन्त धातूला 'युक्=य्' हा आगम होऊन 'साय' असें 'ण' प्रत्ययान्त कृदन्त रूप सिद्ध होतें. 'प्राङ्साये' या उदाहरणांत 'प्राङ्' यांतील ङकारापुढें 'साय' यांतील सकार हा 'शर्' आला असल्यामुळें 'ङ्णोः कुक्टुक् शरि' या प्रकृत सूत्रानें त्याला 'कुक्=क्' हा कित् आगम होतो व 'आद्यन्तौ टकितौ' सू. ३६ या सूत्रान्वयें तो आगम समासांत असलेल्या 'प्राङ्' या पूर्व पदांतील अन्त्य ङकाराच्या अन्तीं होऊन 'प्राङ्क्साये' असें रूप होतें आणि 'यदागमाः' – परि. ११ – या परिभाषान्वयें तो आगम ङकाराचा अवयव होऊन 'प्राङ्' या पूर्व पदाचा अन्त्यावयव ठरतो. त्यामुळें 'साये' या उत्तर पदांतील सकार हा पदाचा आदि ठरत असल्यामुळें व 'सात्पदाद्योः' हें निषेधक सूत्र असल्यामुळें, 'आदेशप्रत्यययोः' सू. २१२ या सूत्रानें प्राप्त होणारें आदेशरूप सकाराचें षत्व होत नाहीं.) 'सुगण्ट्सायः' या उदाहरणांत, 'न पदान्ताट्टोः' सू. ११४ हें निषेधक सूत्र असल्यामुळें, ष्टुत्व होत नाहीं. (कारण 'सुगण्' या पूर्व पदांतील अन्त्य णकाराला प्रकृत सूत्रानें 'टुक्=ट्' हा कित् आगम होऊन तो आगम वर सांगितल्याप्रमाणें णकाराचा अन्त्यावयव होतो व अशा रीतीनें तो आगमरूप टकार 'सुगण्' या पूर्व पदाच्या अन्तीं येत असल्यामुळें, जरी त्याच्यापुढें सकार आला आहे तरी, त्या सकाराचें 'ष्टुना ष्टुः' सू. ११३ या सूत्रानें होणारें ष्टुत्व–षत्व–, 'न पदान्ताट्टोः' हा निषेध असल्यामुळें, होत

नाहीं.) ‘पुष्करे–तीर्थविशेषे–सीदतीति पुष्करसद्, तस्यापत्यं पौष्कर-सादिः’ अशी (प्रकृत सूत्रांत पठित असलेल्या ‘चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः’ या वार्तिकांतील) ‘पौष्करसादि’ या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. या स्थलीं ‘बाह्वादिभ्यश्च’ सू. १०९६ या सूत्रानें अपत्यार्थक ‘इञ्’ प्रत्यय होऊन व ‘अनुशतिकादीनां च’ सू. १४३८ या सूत्रानें दोन्ही पदांतील आद्य अचाची वृद्धि होऊन ‘पौष्करसादिः’ हा शब्द सिद्ध झाला आहे.

मनोरमा––ङःसि धुट् “उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्, परत्वात्” इत्यभिप्रेत्याह––सस्येति । सीति सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः । षट्त्सन्त इति । धुटश्चर्त्वेन तकारः । यत्त्वाहुः––“चयो द्वितीया” इति पक्षे तस्य थ इति तन्न, चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । अत एव धुडभावे षट् सन्त इत्यत्र टस्य ठो न । टकारनकारविसर्गाणां द्वित्व-विकल्पात् षोडश । “खयः शर” इति सकारद्वित्वे द्वात्रिंशत् । न च तत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम् । “पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे” इत्युक्तेः । न च “शरोऽचि” इति द्वित्वनिषेधः शङ्क्यः, तस्य सौत्रद्वित्वमात्र-विषयत्वात् । अत एव “शरः खयः” इति वार्तिकस्य वत्स्सः अप्स्सराः इत्युदाहरणं भाष्ये स्थितम् । धुटः परादित्वं “न पदान्तात्—” इति ष्टुत्वनिषेधार्थम् । अत एव वक्ष्यमाणस्तुगिहेव न कृतः । यत्त्वाहुः––एवमपि प्रक्रियालाघवाय तुडेव कर्तुमुचित इति तन्न । “चयो द्वितीया” इति पक्षे थकारापत्तेः ।। “श्चुत्वं धुटि सिद्धं वाच्यम्” अटतीत्यट् श्चोतति । इह धुड् न ।।

(‘तस्मादित्युत्तरस्य’ हें सूत्र ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ या सूत्राच्या मानानें) परसूत्र असल्यामुळें, ‘उभयनिर्देशे पञ्चमी-निर्देशो बलीयान्’–परि. ७१– ही परिभाषा सिद्ध होते व हा आशय मनांत धरूनच (‘ङः सि धुट्’ या सूत्रांतील ‘सि’ या सप्तम्यन्त पदाचा कौमुदींत) ‘सस्य’ असा अर्थ केला आहे. प्रकृत सूत्रांत ‘सि’ असा जो निर्देश केला आहे तो लाघवाकरितां–मात्रा

कमी होण्याकरितां—केला आहे. ('डः सि धुट्' या प्रकृत सूत्रांत 'सि' हा सप्तमीनिर्देश असल्यामुळें 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' सू. ४० ही परिभाषा उपस्थित होते व ती परिभाषा प्रकृत सूत्राचे ठिकाणीं प्रवृत्त केल्यास, 'सकारे परे सति डकारस्य धुट् स्यात्' असा या सूत्राचा अनिष्ट अर्थ होण्याची आपत्ति येते. परंतु या सूत्रांत 'डः' असा पञ्चमीनिर्देश देखील असल्यामुळें 'तस्मादित्युत्तरस्य' सू. ४१ ही परिभाषा देखील उपस्थित होते व ही परिभाषा 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' या सूत्राच्या मानानें पर असल्यामुळें, 'पूर्वात्परं बलवत्' या न्यायान्वयें ही पर परिभाषा 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' या पूर्व परिभाषेचा बाध करून स्वतः प्रवृत्त होते व त्यामुळें प्रकृत सूत्रांतील 'सि' हा सप्तमीनिर्देश षष्ठ्यर्थाचा वाचक होतो व त्यामुळें 'डात्परस्य सस्य धुट् स्यात्' असा प्रकृत सूत्राचा इष्ट अर्थ निष्पन्न होतो आणि अशा रीतीनें 'सि' हें सप्तम्यन्त पद 'सस्य' या षष्ठ्यर्थाचें वाचक होतें. या व्याख्यानावरून हें स्पष्ट होतें कीं, जेथें सूत्रांत पञ्चमी व सप्तमी या दोन्ही विभक्तींचा निर्देश करून कार्य होणें सांगितलें आहे तेथें 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' या परिभाषान्वयें पञ्चमीनिर्देश बलवान् ठरत असल्यामुळें, सप्तम्यन्त पदाचा षष्ठींत विपरिणाम होतो. प्रकृत सूत्रांत वास्तविक 'सस्य' असा षष्ठीनिर्देश करावयास पाहिजे होता. पण असें षष्ठ्यन्त पद सूत्रांत निर्दिष्ट असतें तर अधिक मात्रा झाल्या असत्या व म्हणून 'अर्धमात्रालाघवेन'—परि. १३३—ही परिभाषा असल्यामुळें, पाणिनीनें प्रकृत सूत्रांत कमी मात्रांचा 'सि' असा सप्तमीनिर्देश केला असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'षट्त्सन्तः' या (प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत दिलेल्या) उदाहरणांत 'धुट् = ध्'चा ('खरि च' सू. १२१ या सूत्रानें) तकार झाला आहे (व त्यामुळें 'खरि च' या सूत्रानेंच 'षड्' यांतील डकाराचा टकार होऊन 'षट्त्सन्तः' असें रूप सिद्ध झालें आहे. वरील उदाहरणांत धकाराचा 'खरि च' या सूत्रानें तकार केल्यावर) 'चयो द्वितीयाः शरि' या वार्तिकान्वयें त्या

तकाराचा थकार होतो असें जें प्रकाशकारांनीं म्हटलें आहे तें बरोबर नाहीं; कारण ('नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य' या पूर्व त्रैपादिक सूत्रांत पठित असलेल्या वरील वार्तिकाच्या दृष्टीनें 'खरि च' हें त्रैपादिक परसूत्र असिद्ध ठरत असल्यामुळें, त्या परसूत्रानें झालेल्या धकाराचा) तकार असिद्ध ठरतो (व तो तकार धकारच आहे असें मानावें लागत असल्यामुळें व धकार हा 'चय्' नसल्यामुळें, 'चयो द्वितीयाः' हें वार्तिक वरील उदाहरणांत प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं.) असें आहे म्हणूनच, 'षड् सन्तः' या स्थलीं जेव्हां सकाराला विकल्पेंकरून होणारा धुट् आगम केला जात नाहीं तेव्हां ('खरि च' या सूत्रानें 'षड्' यांतील डकाराचा टकार केल्यावर त्या) टकाराचा ठकार होत नाहीं; (कारण वर सांगितल्याप्रमाणें 'खरि च' या त्रैपादिक परसूत्रानें जो डकाराचा टकार झाला आहे तो 'चयो द्वितीयाः' या वार्तिकाच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरतो व तो टकार डकारच आहे असें मानावें लागत असल्यामुळें आणि डकार हा 'चय्' नसल्यामुळें, त्याला 'चयो द्वितीयाः' हें वार्तिक लागूच पडत नाहीं. वरील उदाहरणांतील 'षट्' यांतील) टकार (व 'सन्तः' यांतील) नकार व विसर्ग यांचे ('अनचि च' सू. ४८ या सूत्रानें) विकल्पेंकरून द्वित्व केल्यास, (धुडागम होणें वैकल्पिक असल्यामुळें) सोळा रूपें सिद्ध होतात. (प्रकृत सूत्रानें होणारा धुट् आगम विकल्पेंकरून होत असल्यामुळें धुडभावपक्षांत 'षट्सन्तः' असें रूप होतें. या रूपांतील टकार, नकार व विसर्ग यांपैकीं कशाचेंहि द्वित्व न केल्यास, 'षट्सन्तः' असेंच प्रथम रूप होतें. केवळ टकाराचें द्वित्व केल्यास 'षट्ट्सन्तः' असें द्वितीय रूप होतें. केवळ नकाराचें द्वित्व केल्यास, 'षट्सन्न्तः' असें तृतीय रूप होतें, आणि केवळ विसर्गाचें द्वित्व केल्यास 'षट्सन्तःः' असें चवथें रूप होतें. टकार, नकार व विसर्ग यांपैकीं पहिल्या दोनचें द्वित्व केल्यास, 'षट्ट्सन्न्तः' असें पांचवें रूप होतें, व नकार आणि विसर्ग यांचें द्वित्व केल्यास, 'षट्सन्न्तःः' असें सहावें रूप होतें आणि नकाराचें द्वित्व न करितां केवळ टकार

व विसर्ग या दोहोंचेंच द्वित्व केल्यास 'षट्ट्सन्त::' असें सातवें रूप सिद्ध होतें. तीहींचेंहि द्वित्व केल्यास 'षट्ट्सन्न्त::' असें आठवें रूप होतें. अशा रीतीनें धुडभावपक्षांत एकंदर आठ रूपें सिद्ध होतात. धुडागमपक्षांत वर सांगितल्याप्रमाणें 'षट्त्सन्त:' असें जें रूप होतें त्या रूपांतील टकार, नकार व विसर्ग यांचें विकल्पेंकरून द्वित्व केल्यानें वर प्रमाणेंच आठ रूपें होतात. फरक एवढाच कीं, या आठहि रूपांत टकार व सकार या दोहोंमध्यें तकार हा एक अधिक वर्ण येतो. अशा रीतीनें धुडागमपक्षांत व धुडभावपक्षांत एकंदर सोळा रूपें होतात. येथें हें लक्षांत ठेवावें कीं, भाष्यकारांनीं अक्षरसमाम्नायांत अयोगवाहांचा 'अ' पुढें व 'शर्' मध्यें पाठ मानला असल्यामुळें विसर्ग हा अयोगवाह 'यर्' ठरतो व वरील उदाहरणांत तो 'सन्त' यांतील अन्त्य 'अ' या अच्पुढें असल्यामुळें, 'अनचि च' सू. ४८ या सूत्रानें त्याचें विकल्पेंकरून द्वित्व होतें. धुडागमपक्षांत 'धुट् = ध्' चा 'खरि च' या सूत्रानें जो तकार होतो तो जरी 'यर्' आहे व वरील उदाहरणांत त्याच्या पुढें अच् नाहीं तरी, तो अचापुढें नसून टकार या हल्पुढें असल्यामुळें, 'अनचि च' हें द्वित्व विधायक सूत्र त्याला लागू पडत नाहीं. वर जीं सोळा रूपें सिद्ध करून दाखविलीं आहेत त्यांतील) सकाराचें 'खय: शर:' या वार्तिकानें विकल्पेंकरून द्वित्व केल्यास (वरील सोळा रूपांतील प्रत्येकाचें सकाराच्या द्वित्वामुळें एक अधिक रूप होऊन व अशा रीतीनें सोळा अधिक रूपें होऊन एकंदर) बत्तीस रूपें सिद्ध होतात. ('अनचि च' सू. ८.४.४७ या सूत्रावरील भाष्यांत 'शर:खय:' असें वार्तिक भाष्यकारांनीं पठित केलें आहे. परंतु 'शर: इति पञ्चमी खय: इति षष्ठी' व 'खय: इति पञ्चमी शर: इति षष्ठी' असें त्या वार्तिकाचें भाष्यकारांनीं दोन तऱ्हेनें व्याख्यान केलें असल्यामुळें व वरील उदाहरणांत 'त्' या 'खय्' पुढें असलेल्या सकार या 'शर्चें द्वित्व करणें असल्यामुळें, दीक्षितांनीं त्या वार्तिकाचा मनोरमेंत 'खय: शर:' असा पाठ केला आहे. सकाराचें द्वित्व करतेवेळीं

'खरि च' या त्रैपादिक पर सूत्रानें जें पूर्व वर्णाचें चर्त्व केलें जातें तें 'अनचि च' या त्रैपादिक पूर्व सूत्रावर पठित असलेल्या 'शरः खयः' या वार्तिकाच्या दृष्टीनें) असिद्ध ठरतें अशी शंका करणें योग्य नाहीं; कारण 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' – परि – १२६ – अशी परिभाषा आहे. (या परिभाषेचा असा अर्थ आहे कीं, द्वित्वकार्य खेरीज करून इतर त्रैपादिक कार्य करतेवेळीं 'पूर्वत्रासिद्धम्' हें सूत्र लागू पडतें, पण त्रैपादिक द्वित्वकार्य करतेवेळीं तें सूत्र लागू पडत नाहीं. म्हणून प्रकृत स्थलीं सकाराचें द्वित्व करणें असल्यामुळें, 'खरि च' या पर त्रैपादिक सूत्रानें 'ध्' या पूर्व वर्णाचें झालेलें चर्त्व 'शरः खयः' या वार्तिकाच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरत नाहीं व त्यामुळें 'त्' या 'खय्' पुढें सकार हा 'शर्' आहे असें मानतां येत असल्यामुळें, त्या वार्तिकानें सकाराचें द्वित्व होण्यांत कांहीं प्रत्यवाय येत नाहीं.) 'शरोऽचि' सू. ३४० हें निषेधक सूत्र असल्यामुळें (व 'सन्तः' यांतील सकारापुढें 'अ' हा अच् असल्यामुळें) सकाराचें) द्वित्व होऊं शकत नाहीं अशी कोणी शंका केल्यास, ती शंका बरोबर नाहीं; कारण पाणिनीय सूत्रांनीं प्राप्त होणाऱ्या द्वित्वालाच तें निषेधक सूत्र लागू पडतें. असें आहे म्हणूनच, भाष्यांत 'शरः खयः' या वार्तिकाचीं 'वत्स्सः, अप्स्सराः' हीं उदाहरणें दिलीं आहेत. (या दोन्ही उदाहरणांत सकारापुढें 'अ' हा अच् असून देखील भाष्यकारांनीं त्या सकाराचें वरील वार्तिकान्वयें द्वित्व केलें आहे. या भाष्यावरून हें सिद्ध होतें कीं, 'शरोऽचि' हा निषेध 'खयः शरः' या वार्तिकानें द्वित्व करतेवेळीं लागू पडत नाहीं. 'धुक्' असा कित् आगम प्रकृत सूत्रांत पठित न करितां, 'धुट्' असा जो टित् आगम पठित केला आहे व अशा रीतीनें) तो 'धुट्' आगम उत्तरपदाचा आद्यवयव होणें सांगितलें आहे त्याचें कारण हें कीं, 'न पदान्ताट्टोः' सू. ११४ हें ष्टुत्वनिषेधक सूत्र त्याला लागू पडावें. ('धुक्' असा कित् आगम पठित केला असता तर, 'आद्यन्तौ टकितौ' सू. ३६ या सूत्रान्वयें तो आगम उत्तर पदाचा आद्यवयव न होतां पूर्व पदाचा

अन्त्यावयव झाला असता व 'षड् ध् सन्तः' या स्थलीं धकार हा पदान्तीं असणाऱ्या 'ड्' या टवर्गांतील वर्णापुढें आहे असें मानलें न जातां, तो धकार पदान्ती आहे असें मानलें गेलें असतें व त्यामुळें 'ष्टुना ष्टुः' सू. ११३ या सूत्रानें त्या धकाराचें टुत्व झालें असतें आणि 'न पदान्ताट्टोः' सू. ११४ हा निषेध त्याला लागू पडला नसता. परंतु 'धुट्' असा टित् आगम केला असल्यामुळे, तो आगम उत्तर पदाचा आद्यवयव होतो व तो तवर्गांतील धकार पदान्तीं असलेल्या टवर्गांतील 'ड्' पुढें अशा रीतीनें येत असल्यामुळें, 'न पदान्ताट्टोः' हा निषेध त्याला लागू पडतो व त्यामुळें त्या धकाराचें टुत्व न होतां 'खरि च' या सूत्रानें त्याचा तकार होऊन आणि नंतर 'षड्' यांतील डकाराचा त्याच सूत्रानें टकार होऊन 'षट् त् सन्तः' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें.) म्हणूनच पुढील सूत्रांत – 'शि तुक्' सू. १३३ या सूत्रांत – जो 'तुक्' आगम पठित केला आहे तो प्रकृत सूत्रांतच पठित केला नाहीं. (प्रकृत सूत्रांत 'तुक्' आगम पठित केला असता तर, तो 'षड्' या पूर्व पदांतील डकाराचा अन्त्यावयव झाला असता व तो आगमरूप 'तुक् = त्' पदान्तीं आहे व पदान्तापुढें नाहीं असें मानावें लागलें असतें आणि त्यामुळें 'न पदान्ताट्टोः' हा निषेध त्याला लागू पडला नसता व त्याचें टुत्व होण्याची आपत्ति आली असती. ती आपत्ति टाळण्याकरितां प्रकृत सूत्रांत 'धुट्' आगम होण्याचें विधान केलें आहे.) हें जरी खरें आहे तरी प्रक्रिया कमी व्हावी, म्हणजे 'खरि च' हें सूत्र प्रवृत्त करण्याची गरज न पडावी, याकरितां प्रकृत सूत्रांत 'तुट्' आगम होण्याचें विधान करणें उचित झालें असतें असें जें प्रकाशकारांचें म्हणणें आहे तें बरोबर नाहीं; कारण 'तुट्' आगमाचें विधान केलें असतें तर, 'चयो द्वितीयाः' या वार्तिकानें त्या आगमरूप तकाराचा विकल्पेंकरून थकार होण्याची आपत्ति आली असती. (प्रकृत सूत्रांत 'तुट् = त्' असा आगम होण्याचें विधान केलें असतें तरी तो आगम टित्वामळें उत्तरपदाचा आद्यवयव झालाच

असता व ‘ धुट् = ध् ’ आगम पठित केल्यानें त्याचें चर्त्व होण्याकरितां ‘ खरि च ’ सू. १२१ हें सूत्र प्रवृत्त करण्याची जी गरज पडते ती, ‘ तुट् = त् ’ हा स्वत:सिद्ध ‘ चर् ’ असल्यामुळें, पडली नसती व अशा रीतीनें प्रक्रियालाघव झालें असतें आणि म्हणून ‘ ड: सि तुट् ’ असें प्रकृत सूत्र पठित करणें अधिक योग्य झालें असतें असें प्रकाशकारांचें म्हणणें आहे. यावर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, प्रकृत सूत्र अशा रीतीनें पठित केलें असतें तर, हें सूत्र त्रैपादिक पूर्व सूत्र असल्यामुळें, ‘नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य’ या त्रैपादिक परसूत्रांत पठित असलेल्या ‘ चयो द्वितीया: ’ या वार्तिकाच्या दृष्टीनें ‘ तुट् = त् ’ आगम सिद्ध ठरला असता व त्यामुळें त्याला ‘ चयो द्वितीया: ’ हें वार्तिक लागू पडलें असतें आणि त्याचा विकल्पेंकरून थकार होण्याची आपत्ति आली असती. पण ‘ धुट् = ध् ’ असा आगम प्रकृत सूत्रांत पठित केला असल्यामुळें व धकार ‘ चय् ’ नसल्यामुळें, त्याला ‘ चयो द्वितीया :’ हें वार्तिक लागू पडत नाहीं आणि ‘ खरि च ’ या सूत्रानें त्याचा तकार झाल्यावर तो तकार ‘ चयो द्वितीया: ’ या वार्तिकाच्या दृष्टीनें पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें असिद्ध ठरत असल्यामुळें, त्याचे जागीं विकल्पेंकरून थकार होण्याची आपत्ति टळते. म्हणून प्रकृत सूत्रांत ‘ तुट् ’ असा आगम पठित न करितां ‘ धुट् ’ असा जो आगम पठित केला आहे तसाच आगम पठित करणें योग्य होतें असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) ‘श्चुत्वं धुटि सिद्धं वाच्यम् ’, म्हणजे ‘ धुट् ’ आगमाच्या दृष्टीनें श्चुत्व सिद्ध समजावें, असें वार्तिक असल्यामुळें, ‘अटतीत्यट् श्चोतति ’ या उदाहरणांत ‘ धुट् ’ आगम होत नाहीं. (‘अटतीति अट् ’ या स्थलीं ‘ अट् ’ धातूहून ‘ क्विप् ’ प्रत्यय केला असतां ‘ अट् ’ असें जें क्विबन्त प्रातिपदिक होतें त्याहून प्रथमेच्या एकवचनाचा ‘ सु ’ प्रत्यय केल्यास, त्या प्रत्ययाचा ‘ हल्ङ्याब्भ्य: ’ सू. २५२ या सूत्रानें जरी लोप होतो तरी ‘ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ’ सू. २६२ या सूत्रान्वयें ‘ अट् ’ याला प्रत्ययलक्षणानें पदसंज्ञा होते व त्यामुळें

'झलां जशोऽन्ते' सू. ८४ या सूत्रानें त्या पदांतील अन्त्य टकाराचा डकार झाल्यावर 'अड् श्चोतति' अशी स्थिति होते. येथें जरी 'अड्' यांतील डकारापुढें शकार दिसतो तरी तो वास्तविक मूळचा सकार आहे; कारण 'श्चुतिर् क्षरणे' हा धातु सकारानें सुरू होणारा असून त्या सकाराचें 'स्तोः श्चुना श्चुः' सू. १११ या सूत्रानें शत्व झालें आहे. परंतु हें शत्व त्रैपादिक पर सूत्रानें झालें असल्यामुळें, 'डः सि धुट्' या प्रकृत त्रैपादिक पूर्व सूत्रानें 'धुट्' आगम करतेवेळीं तें शत्व 'पूर्वत्रासिद्धम्' या वचनान्वयें असिद्ध ठरतें व तें असिद्ध मानल्यास आणि शकार हा सकारच आहे असें मानल्यास, 'अड्' यांतील डकारापुढें असलेल्या त्या असिद्ध शकारास, म्हणजे सकारास, 'धुट्' आगम होण्याची आपत्ति येते. ही आपत्ति टळावी याकरितां वरील वार्तिक केलें आहे व हें वार्तिक असल्यामुळें, सकाराचे जागीं श्चुत्वानें झालेला शकार 'धुट्' आगम करतेवेळीं सिद्ध ठरतो, आणि अशा रीतीनें 'अड् श्चोतति' या उदाहरणांत डकारापुढें सकार नसून शकारच आहे असें मानावें लागत असल्यामुळें 'डः सि धुट्' हें सूत्र या स्थलीं प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं व शकारास 'धुट्' आगम होत नाहीं आणि 'खरि च' सू. १२१ या सूत्रानें 'अड्' यांतील डकाराचा टकार होऊन 'अट् श्चोतति' असा प्रयोग सिद्ध होतो.)

शब्दरत्न – परत्वादिति । "तस्मिन्" इति सूत्रापेक्षया "तस्मात् –" इत्यस्य परत्वादित्यर्थः । डकारात्सकारे धुडित्यर्थे "तस्मिन् –" इत्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितडकारस्यागमित्वं "तस्मात् –" इत्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितसस्य तत्त्वमित्यसम्भवरूपविरोधे परत्वेन व्यवस्थेति सस्यागमित्वनिर्णय इति भावः । स्पष्टं चेदं "तस्मिन्" इति सूत्रे भाष्ये । लाघवार्थं इति । षष्ठ्याः प्रयोग एव कर्त्तव्ये इत्यर्थः । चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति । अत एव तुडिति नोक्तम् । अत एव – चर्त्वस्यासिद्धत्वादेव । ननु "धुक् डः सि" इत्यस्तु सप्तमी च यथाश्रुतैव, ड इति च षष्ठ्यन्तं, परमार्थतो वाक्यशक्त्यङ्गीकारेण पूर्वान्तत्वे परादित्वे वा न शक्ततावच्छेदकभेदोऽत आह — धुटः

पराविस्वमिति । श्चोततिरुपदेशे सादिः । श्चुत्वस्य धुटि सिद्धत्वेऽपि तुक्यसिद्धत्वात्सन् श्चोततीत्यत्र तुग्नेति बोध्यम् ।

('डः सि धुट्' या प्रकृत सूत्रांत 'डः' हा पञ्चमीनिर्देश पूर्व असून 'सि' हा सप्तमीनिर्देश पर असल्यामुळें, परत्वामुळें पञ्चमीनिर्देश बलवत्तर ठरतो असें दीक्षितांनीं मनोरमेंत कसें म्हटलें आहे अशी कोणी शंका केल्यास, त्या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं,) 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' सू. ४० या सूत्राच्या मानानें 'तस्मादित्युत्तरस्य' सू. ४१ हें पर सूत्र असल्यामुळें, प्रकृत सूत्रांतील पञ्चमीनिर्देश बलवत्तर ठरतो असा मनोरमेंतील 'परत्वात्' या पदाचा अर्थ आहे (व शंकाकारानें त्या पदाचा जसा अर्थ केला आहे तसा अर्थ नाहीं व त्यामुळें शंकाकाराची शंका अनुपपन्न ठरते.) 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' हें सूत्र प्रकृत सूत्राचे ठिकाणीं प्रवृत्त केल्यास, डकारापुढें सकार आला असतां त्या डकाराला 'धुट्' आगम होतो असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ होऊन डकार हा आगमी ठरतो, म्हणजे डकार हा धुडागमाचा कार्यी ठरून त्याला तो आगम व्हावा असा अर्थ निष्पन्न होतो. 'तस्मादित्युत्तरस्य' हें सूत्र प्रकृत सूत्राचे ठिकाणीं प्रवृत्त केल्यास, उत्तर पदाचा आद्य वर्ण सकार आगमी ठरतो. (अशा रीतीनें 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' ही पूर्व परिभाषा प्रकृत सूत्रांत प्रवृत्त केल्यानें सकार हा निमित्त ठरत असून 'तस्मादित्युत्तरस्य' ही उत्तर परिभाषा प्रकृत सूत्रांत प्रवृत्त केल्यानें तो सकार आगमी – कार्यी – ठरतो व) एकाचेंच ठिकाणीं कार्यित्व व निमित्तत्व हे दोन परस्परविरुद्ध धर्म एकेच वेळीं राहणें असंभवनीय असल्यामुळें, 'तस्मादित्युत्तरस्य' या परसूत्रान्वयें व्यवस्था लावली जाते व त्यामुळें सकार हा आगमी ठरतो असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' १.१.६६ या सूत्रावरील भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें. (त्या भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात :– '**अथ यत्रोभयं निर्दिश्यते किं तत्र पूर्वस्य कार्यं भवत्याहोस्वित्परस्येति । ··· उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात् पञ्चमी-**

निर्देशो–बलीयान्–भविष्यति ।') मनोरमेंत 'लाघवार्थ:' असें जें म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, षष्ठी विभक्तीचाच प्रयोग कर्तव्य असून, जो 'सि' असा सप्तमीविभक्तीचा प्रयोग केला आहे तसा प्रयोग करण्यांत लाघव आहे. ('स:' असा षष्ठी-विभक्तीचा प्रयोग केला असता तर दोन मात्रा झाल्या असत्या. पण 'सि' असा सप्तमीविभक्तीचा प्रयोग केल्यानें केवळ दीड मात्रा होते व अशा रीतीनें सप्तमीचा प्रयोग करण्यांत अर्धमात्रालाघव झालें आहे, व 'अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणा:'–प. १३३– या परिभाषान्वयें 'सि' असा लाघवार्थ प्रयोग केला आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे असें शब्दरत्नकार म्हणतात.) 'चर्त्वस्यासिद्धत्वात्' असा जो हेतु मनोरमेंत दिला आहे तो बरोबर असल्यामुळेंच, प्रकृत सूत्रांत 'तुट्' आगमाचें विधान केलें नाहीं. ('ड: सि तुट्' असें सूत्र केलें असतें तर, त्या त्रैपादिक पूर्वसूत्रानें झालेला 'तुट्' आगम, 'नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य' या त्रैपादिक परसूत्रांत पठित असलेल्या 'चयो द्वितीया:' या वार्तिकाच्या दृष्टीनें, सिद्ध ठरला असता व त्या तकाराचा विकल्पेंकरून थकार होण्याची आपत्ति आली असती.) 'अत एव धुडभावे' या मनोरमेच्या पंक्तीं-तील 'अत एव' या पदांचा 'चर्त्वस्यासिद्धत्वादेव' असा अर्थ आहे. प्रकृत सूत्रांत असलेला 'सि' हा सप्तम्यन्त निर्देश जसाचा तसाच कायम ठेऊन व 'ड:' हा षष्ठ्यन्त निर्देश मानून प्रकृत सूत्राऐवजीं 'धुक् ड: सि' असें सूत्र पठित केलें आणि वाक्याचा अर्थबोध करणारी जी वास्तविक वाक्यशक्ति मानली आहे तिचा आश्रय केला तर, आगम पूर्वपदाचा अन्त्यावयव केला किंवा उत्तरपदाचा आद्यवयव केला तरी, शक्त, म्हणजे वाक्याच्या अर्थाचा बोध करून देण्यास समर्थ असलेलें जें वाक्य, त्याच्या अवच्छेदकांत–विशिष्ट वर्णानुपूर्वींत–कांहीं फरक पडत नाहीं अशी कोणी शंका केल्यास, त्या शंकेवर मनोरमेंत 'धुट: परादित्वं न पदान्तात् इति ष्टुत्वनिषेधार्थम्' असें उत्तर दिलें आहे. (शंकाकार असें म्हणतो कीं, प्रकृत सूत्रांतील 'ड:'

हा पञ्चमीनिर्देश मानल्यास, या सूत्रांत 'सि' हा सप्तमीनिर्देश देखील असल्यामुळें डकार हा आगमी आहे किंवा सकार हा आगमी आहे असा सन्देह उत्पन्न होतो. तसा सन्देह उत्पन्न न व्हावा याकरितां प्रकृत सूत्रांतील 'ड:' हें पद पञ्चम्यन्त न मानतां षष्ठ्यन्त मानावें व 'सि' हा सप्तम्यन्त निर्देश जसाचा तसाच कायम ठेवावा व 'धुक् ड: सि' असें प्रकृत सूत्राएवजीं सूत्र पठित करावें. तसें सूत्र पठित केलें असतां, सूत्रांत युगपत् पञ्चमीनिर्देश व सप्तमीनिर्देश असल्यानें जो सन्देह उत्पन्न होतो त्याचा निरास होतो आणि 'धुक्' या विधेयांशाच्या सन्निध – लगेंच पुढें – 'ड:' हें षष्ठयन्त पद घातलें असून त्याच्या नंतर 'सि' हें पद घातलें असल्यामुळें, डकार हाच आगमी आहे असा निश्चित बोध होतो. 'धुट्' असा टित् आगम पठित केल्यास तो डकाराच्या पूर्वी होईल व त्यामुळें इष्ट रूपांची सिद्धि होणार नाहीं. म्हणून इष्ट रूपांची सिद्धि होण्या-करितां 'धुट्' च्या ऐवजीं 'धुक्' असा कित् आगम पठित करणें इष्ट आहे. तसा कित् आगम पठित केल्यानें तो डकारापुढें होतो व त्यामुळें इष्ट रूपांची सिद्धि होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. यावर अशी प्रतिशंका करण्यांत येते कीं, डकारास 'धुक्' आगम केल्यास, 'षड्ध्' असें 'सहा' या संख्येचा बोध करून देऊं न शकणारें पूर्व पद होईल व 'सन्त:' हें उत्तर पद होईल, व 'धुट्' आगम केल्यास, तो उत्तर पदाचा आद्यवयव होऊन 'ध् सन्त:' असें उत्तर पद होईल आणि 'षड्' असें पूर्व पद होईल व अशा रीतीनें धुगागमपक्षांत व धुडागमपक्षांत 'षड् सन्त:' या वाक्यांतील दोन पदांच्या वर्णानुपूर्वींत फरक पडेल व सारखाच अर्थबोध न होण्याची आपत्ति येईल. या प्रतिशंकेवर शंकाकार असें उत्तर देतो कीं, डकारास 'धुक्' आगम केला किंवा सकारास 'धुट्' आगम केला तरी, दोन्ही पक्षांत निष्पन्न होणाऱ्या वाक्याच्या वर्णानुपूर्वींत फरक न पडतां 'षड् ध् सन्त:' असें एकच प्रकारचें वाक्य तयार होतें आणि वाक्याच्या अर्थाचा बोध त्या वाक्यांतील पदांच्या अभिधाशक्तीनें

होत नसून स्वतंत्र वाक्यशक्तीनें वाक्यार्थाचा बोध होतो असा जो सिद्धान्तपक्ष आहे तो मानल्यानें, दोन्ही पक्षांत अखेरीस निष्पन्न होणाऱ्या सारख्याच वर्णानुपूर्वीविशिष्ट वाक्यापासून सारखाच इष्टार्थबोध होऊं शकतो. म्हणून सन्देहनिवृत्ति होण्याकरितां 'धुक् ड: सि' असेंच प्रकृत सूत्राऐवजीं सूत्र पठित करणें योग्य आहे असें शंकाकाराच्या म्हणण्याचें तात्पर्य आहे. वास्तविक 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' ही परिभाषा भाष्यकारांनीं मानली असल्यामुळें यथापठित प्रकृत सूत्राच्या विषयांत सन्देह मुळींच उत्पन्न होत नाहीं व सकार हाच आगमी ठरतो आणि या खेरीज शब्दरत्नकार असें म्हणतात कीं, शंकाकाराच्या म्हणण्याप्रमाणें डकारास 'धुक्' आगम केल्यानें कोणता दोष उत्पन्न होतो हें सांगण्याच्या हेतूनेंच दीक्षितांनीं मनोरमेंत 'धुट: परादित्वं न पदान्तात् इति ष्टुत्वनिषेधार्थम्' असें म्हटलें आहे व त्या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'षड् सन्त:' या वाक्यांतील 'षड्' या पूर्व पदाच्या अन्त्य डकाराला 'धुक्' आगम केल्यास 'यदागमा:'–परि. ११–या परिभाषान्वयें 'षड्ध्' असें पूर्व पद होईल व या पदाच्या अन्तीं टवर्गांतील वर्ण येत नसून तवर्गांतील वर्ण येत असल्यामुळें, 'न पदान्ताट्टो:' सू. ११४ हा निषेध या स्थलीं लागू पडणार नाहीं व 'ष्टुना ष्टु:' सू. ११३ या सूत्रानें टवर्गांतील डकारापुढें असलेल्या तवर्गांतील धकाराचें ष्टुत्व–ढकार–होईल व नंतर 'खरि च' या सूत्रानें त्या ढकाराचा टकार होईल व नंतर त्याच्या पूर्वीं असलेल्या डकाराचाहि त्याच सूत्रानें टकार होऊन टकारद्वययुक्त विकृत रूप होण्याची आपत्ति येईल, म्हणजे 'षट्ट् सन्त:' असें अनिष्ट रूप होईल. पण 'धुट्' आगम केल्यास 'षड्' हें पूर्व पद जसेंचें तसेंच कायम राहत असून 'ध् सन्त:' असें उत्तर पद होतें व 'षड्' या पूर्व पदांत टवर्गांतील डकार अन्तीं येत असल्यामुळें, 'न पदान्ताट्टो:' हा निषेध या स्थितींत लागू पडतो व त्यामुळें धकाराचें ष्टुत्व न होतां 'खरि च' सू. १२१ या सूत्रानें त्या धकाराचा तकार होऊन

आणि नंतर त्याच सूत्रानें पूर्व डकाराचा टकार होऊन 'षट् त्सन्तः' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. सारांश 'धुक्' आगम किंवा 'धुट्' आगम केला तरी 'षड् सन्तः' या वाक्याच्या वर्णानुपूर्वींत कांहीं फरक होत नाहीं असें जें शंकाकारांचें म्हणणें आहे तें चूक ठरतें; कारण 'धुक्' आगम केल्यास 'षट्ट् सन्तः' अशी वाक्याची वर्णानुपूर्वी होत असून, 'धुट्' आगम केल्यानें 'षट् त्सन्तः' अशी वाक्याची भिन्न वर्णानुपूर्वी होते आणि 'धुक्' आगम केल्यानें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येत असल्यामुळें, पाणिनीनें जें 'धुट्' आगम होण्याचें विधान केलें आहे तेंच विधान योग्य ठरतें असें शब्दरत्नकारांचें म्हणणें आहे.) 'श्चुत्' हा धातु उपदेशांत – धातुपाठांत – सकारादि आहे (व सकाराचें 'स्तोः श्चुना श्चुः' सू. १११ या सूत्रानें शत्व झालें आहे हें पूर्वी मनोरमेच्या विवरणांत सांगितलेंच आहे, आणि या विषयासंबंधाची 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्चेषाट्टवर्गस्तवर्गजः ॥' ही कारिका 'भूवादयो धातवः' सू. १८ या सूत्रावरील शब्दरत्नांत दिली असून तिचें विवरण तेथें केलेंच आहे. 'श्चुत्वं धुटि सिद्ध वाच्यम्' या वार्तिकान्वयें) 'धुट्' आगम करतेवेळीं जरी श्चुत्व सिद्ध ठरतें तरी, 'तुक्' आगम करतेवेळीं श्चुत्व असिद्ध ठरत असल्यामुळें, 'सन् श्चोतति' या स्थलीं ('सन्' यांतील अन्त्य नकारास) तुगागम होत नाहीं हें लक्षांत ठेवावें. (कारण 'स्तोः श्चुना श्चुः' या त्रैपादिक पर सूत्रानें झालेला सकाराचा शकार तुक् आगमाचें विधान करणाऱ्या 'शि तुक्' सू. १३३ या त्रैपादिक पूर्व सूत्राच्या दृष्टीनें, 'पूर्वत्रासिद्धम्' या वचनान्वयें, असिद्ध ठरत असल्यामुळें आणि शकार झालाच नाहीं व सकारच कायम आहे असें मानावें लागत असल्यामुळें, म्हणजे 'सन्' या पदांतील अन्त्य नकारापुढें शकार नसून सकारच आहे असें मानणें भाग पडत असल्यामुळें, 'शि तुक्' या सूत्रानें होणारा तुगागम 'सन्' यांतील नकाराला होत नाहीं.)

मनोरमा—शि तुक् । शीति सप्तमी पूर्वत्र कृतार्थाया: "न:" इति पञ्चम्या: षष्ठीं कल्पयतीत्याह– नस्येति । ननु प्रकृतो धुडेवास्तु किं तुका । मैवम् । "शश्छोऽटि" इत्यस्य हि पदान्ताज्झय: परस्य शस्य छ इत्यर्थ आकारे स्थित: । एवं च धुट: परादित्वात् सञ्च्छम्भु-रित्यत्र च्छो न स्यात् । विपूर्वाद्रपेरौणादिके शप्रत्यये "मध्वश्चोतन्त्य भितो विरप्शम्" इत्यादौ यथा । अत: पूर्वान्तस्तुक् कृत: । नन्वेवं कुर्वञ्च्छेते इत्यत्र "पदान्तस्य" इति णत्वनिषेधो न स्यादिति चेन्न, कार्यकालपक्षे बहिरङ्गत्वेन तुकोऽसिद्धत्वात् । यथोद्देशपक्षे "स्तो: श्चुना" इति योगो विभज्यते "न" इति वर्तते "ण:" इति च । स्तो: श्चुना योगे णत्वं न स्यात् । नकारार्थमिदम् । सकारग्रहणं वर्गग्रहणं चोत्तरार्थम् । तत: "श्चु:" इति पूर्वमनुवर्तते । एवं "नश्च" इति सूत्रे कुर्वन्त्सीदतीत्यत्र "पदान्तस्य" इति णत्वप्रति-षेधो धुट: परादित्वे प्रयोजनमिति प्राचां ग्रन्थोऽपि यथोद्देशपक्षे बोध्य: । यत्तु वदन्ति । इदं प्रयोजनं बहिरङ्गपरिभाषया गतार्थत्वात्प्रत्युक्त-मिति । तत्पाक्षिकम् । त्रिपादीस्थेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषेयं न प्रवर्तते इति सुद्ध्युपास्य इत्युदाहरणे स्वोक्त्या सह विरुद्धं चेत्यास्तां तावत् । सञ्च्छम्भुरिति । इह श्चुत्वतुकोरसिद्धतामाश्रित्य "नश्छवि-" इति रुत्वं न शङ्क्यम् । छत्वस्यासिद्धत्वात् ।।

('नश्च' सू. १३२ या सूत्रांत 'न:' ही पञ्चमी असल्यामुळें व त्या सूत्रांत 'ड: सि धुट्' या पूर्व सूत्रांतून 'सि धुट्' हीं पदें अनुवृत्त होत असल्यामुळें, त्या सूत्राचा 'नकारान्तात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात्' असा कौमुदींत अर्थ केला आहे. 'शि तुक्' सू. १३३ या उत्तर सूत्रांत 'नश्च' या पूर्व सूत्रांतून 'न:' हें पद अनुवृत्त होत असल्यामुळें त्या सूत्राचा देखील 'नकारान्तात्परस्य शस्य तुग्वा स्यात्' असा अर्थ कौमुदींत कां केला नाहीं व 'न:' हें अनुवृत्त पद पञ्चम्यन्त न मानतां षष्ठयन्त मानून 'पदान्तस्य नस्य शे परे तुग्वा स्यात्' असा अर्थ कां केला आहे अशी कोणी शंका केल्यास, त्या शंकेचें दीक्षित असें उत्तर देतात कीं,) 'शि तुक्'

सू. १३३ या प्रकृत सूत्रांतील 'शि' ही सप्तमी पूर्व सूत्रांत, म्हणजे 'नश्च' या पूर्व सूत्रांत, चरितार्थ झालेल्या 'नः' या पञ्चमीला षष्ठी बनविते आणि म्हणूनच 'नः' या अनुवृत्त पदाचा कौमुदींत 'नस्य' असा अर्थ केला आहे. ('नः शि तुक्' या स्थलीं 'नः' हें पञ्चम्यन्त पद मानलें तर 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्'– परि. ७१–या परिभाषान्वयें प्रकृत सूत्राचा 'नान्तात् पदात् परस्य शस्य तुग् वा स्यात्' असा अर्थ होईल. परंतु दीक्षित म्हणतात कीं, जेथें सूत्रांत असलेले पञ्चमीनिर्देश व सप्तमीनिर्देश हे दोन्ही अचरितार्थ आहेत किंवा पञ्चमीनिर्देश अचरितार्थ असून सप्तमी-निर्देश चरितार्थ आहे तशाच ठिकाणीं 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' ही परिभाषा लागू पडते. पण जेथें सूत्रांत असलेला पञ्चमीनिर्देश पूर्वी चरितार्थ झालेला असून सप्तमीनिर्देश अचरितार्थ आहे तशा ठिकाणीं ती परिभाषा लागू पडत नाहीं व अचरितार्थत्वा-मुळें सप्तमीनिर्देशच पूर्वी चरितार्थ झालेल्या पञ्चमीनिर्देशापेक्षां बल-वत्तर ठरतो. प्रकृत स्थलीं 'नः' ही अनुवृत्त पञ्चमी 'नश्च' या पूर्व सूत्रांत चरितार्थ झाली असून 'शि तुक्' या प्रकृत सूत्रांतील 'शि' ही सप्तमी कोठेंहि पूर्वी चरितार्थ झाली नसून पुढेंहि अनुवृत्त होत नसल्यामुळें चरितार्थ होत नाहीं. म्हणून येथें सप्तमीनिर्देश बलवत्तर ठरून 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' सू. ४० या सूत्रान्वयें अव्यवहित पूर्वाला कार्य होतें व त्या सूत्रांत 'पूर्वस्य' असा षष्ठीनिर्देश अस-ल्यामुळें, प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्त असलेल्या व पूर्व सूत्रांत चरितार्थ झालेल्या 'नः' या पञ्चम्यन्त पदाचा षष्ठींत विपरिणाम होऊन त्याचा 'नस्य' असा अर्थ होतो असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. या विषयाची विस्तृत चर्चा परिभाषेन्दुशेखराच्या मराठी भाषान्तरांत पान ३५३–३५४ मध्यें केली आहे व ती वाचल्यास समग्र विषय नीट ध्यानांत येईल.) प्रकृत असलेल्या, म्हणजे मागील सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या, 'धुट्' आगमाचें प्रकृत सूत्रांत विधान केलें असतें तरी चालू शकलें असतें व तुगागमाचें विधान करण्याची

काहीं गरज नव्हती असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण 'शश्छोऽटि' सू. १२० या सूत्राचा 'पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छो वा स्यात्', म्हणजे पदान्तीं 'झय्' असून त्यापुढें शकार आल्यास त्या शकाराचा विकल्पेंकरून छकार होतो, असा भाष्यांत अर्थ केला आहे. म्हणून जर प्रकृत सूत्रांत 'धुट्' आगम होणें सांगितलें असतें, तर तो आगम उत्तरपदाचा आद्यवयव झाला असता व त्यामुळें 'सञ्च्छम्भुः' या स्थलीं होणारें च्छत्व झालें नसतें. (शंकाकारानें असें म्हणणें आहे कीं, प्रकृत सूत्रांत 'डः सि धुट्' या पूर्व सूत्रांतून 'धुट्'ची अनुवृत्ति होऊं शकत असतां व पदान्त नकारापुढें शकार आल्यास त्या शकाराला 'धुट्' आगम केल्यानें देखील इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकत असतां, पाणिनीनें प्रकृत सूत्रांत 'तुक्' या भिन्न आगमाचें विधान करावयाचें नव्हतें व तें विधान व्यर्थ ठरतें; कारण 'सन् शम्भुः' या उदाहरणांत पदान्त नकारापुढें असलेल्या शकाराला 'धुट्' आगम केल्यानें 'सन् ध् शम्भुः' अशी स्थिति झाली असतां, 'स्तोः श्चुना श्चुः' सू. १११ या सूत्रानें धकाराचा झकार होऊन व नंतर त्याच सूत्रानें 'सन्' यांतील नकाराचा ञकार होऊन आणि मग 'खरि च' सू. १२१ या सूत्रानें झकाराचा चकार होऊन 'सञ् च् शम्भुः' अशी स्थिति झाल्यावर 'शश्छोऽटि' सू. १२० या सूत्रानें शकाराचा विकल्पेंकरून छकार केल्यानें 'सञ् च् छम्भुः' असें पाक्षिक इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकतें. या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, जर प्रकृत सूत्रांत 'धुट्' या आगमाचें विधान केलें तर, तो टित् आगम 'शम्भुः' या उत्तर पदाचा आद्यवयव होईल व 'सन् = सञ्' हें पूर्व पद अनुनासिकान्त होईल आणि अनुनासिक वर्ण 'झय्' नसल्यामुळें तें पद झयन्त मानतां येणार नाहीं. त्यामुळें 'शश्छोऽटि' हें सूत्र प्रवृत्त होऊं शकणार नाहीं आणि 'शम्भुः' यांतील शकाराचा छकार होऊं शकणार नाहीं व 'सञ् च् छम्भुः' असें इष्ट पाक्षिक रूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं; कारण 'डः सि

धुट्' ८.३.२९ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं 'परादौ छत्वषत्वविधिप्रतिषेधः' या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना 'शश्छोऽटि' या सूत्रासंबंधानें 'यद्धि तच्छश्छोटीति झयः पदान्तादित्येवं तत् । किं पुनः कारणम् – झयः पदान्तादित्येवं तत् ? । इह मा भूत् पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्निति ।' असें म्हटलें आहे. या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, पदान्तीं असणाऱ्या 'झय्' पुढें शकार आल्यासच, 'शश्छोऽटि' या सूत्रानें त्या शकाराचा विकल्पेंकरून छकार करतां येतो. 'धुट्' आगम केल्यानें वर सांगितल्याप्रमाणें 'झय्' पदान्तीं येत नसल्यामुळें व ज्या चकार या 'झय्' पुढें शकार आहे तो पदान्तीं ठरत नसून 'शम्भुः' या उत्तर पदाचा आद्यवयव ठरत असल्यामुळें, शकाराचें पाक्षिक छत्व होऊं शकत नाहीं हें उघड आहे. परंतु 'तुक् = त्' हा आगम केल्यानें तो कित् आगम 'आद्यन्तौ टकितौ' सू. ३६ या सूत्रान्वयें 'सन्' या पूर्व पदाचा अन्त्यावयव होऊन 'सन् त् शम्भुः = सन् च् शम्भुः = सञ् च् शम्भुः' या स्थलीं 'सञ् च्' असें चकारान्त पूर्व पद होत असल्यामुळें व या पदांतील अन्त्य चकार या 'झय्' पुढें 'शम्भुः' या उत्तर पदांतील शकार येत असल्यामुळें, 'शश्छोऽटि' हें सूत्र प्रवृत्त होऊन शकाराचा विकल्पेंकरून छकार होतो व 'सञ् च् छम्भुः' हें इष्ट पाक्षिक रूप सिद्ध होतें. म्हणून प्रकृत सूत्रांत 'धुट्' आगमाचें विधान न करितां पाणिनीनें जें 'तुक्' आगमाचें विधान केलें आहे तेंच योग्य ठरतें असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) उदाहरणार्थ 'वि' या उपसर्गपूर्वक 'रप्' धातूहून औणादिक 'श' प्रत्यय केला असतां 'मध्वश्चोतन्त्यभितो विरप्शम्' इत्यादि स्थलीं शकाराचे जागीं छकार झाला नाहीं. (वरील श्रुतींतील 'विरप्शम्' या स्थलीं 'प्' या झय्पुढें जरी शकार आला आहे तरी, तो पकार पदान्तीं नसल्यामुळें आणि 'शश्छोऽटि' या सूत्रानें, वर सांगितल्याप्रमाणें, पदान्तीं असलेल्या झय्पुढें शकार आल्यास त्या शकाराचा छकार होत असल्यामुळें त्या श्रुतींत शकाराचा छकार झाला नाहीं.

'विरप्शम्' हें जसें वैदिक उदाहरण दिलें आहे तसेंच 'चक्शौ' हें लौकिक उदाहरण देखील या विषयासंबंधाचें देतां येतें. 'चक्षिङः ख्याञ्' सू. २४३६ या सूत्रानें 'चक्ष्' धातूचे जागीं जो 'ख्या' असा आदेश होतो तो भाष्यांत 'ख्शा' असा मानला आहे व या आदेशांतील खकाराचे जागीं 'खरि च' सू. १२१ या सूत्रानें ककार होऊन 'क्शा' असें त्या आदेशाचें स्वरूप होतें व लिटाचें प्रथम पुरुषाच्या एकवचनाचें 'चक्शौ' असें रूप होतें. या रूपांत जरी ककार या झय् पुढें शकार आला आहे तरी तो ककार पदान्तीं नसल्यामुळें, शकाराचा छकार झाला नाहीं.) म्हणूनच पूर्व पदाच्या अन्त्य वर्णाला आगम व्हावा याकरितां प्रकृत सूत्रांत 'तुक्' या कित् आगमाचें विधान केलें आहे (व 'तुट्' अशा टित् आगमाचें विधान केलें नाहीं; कारण तसें विधान केलें असतें तर तो टित् आगम पूर्व पदाचा अन्त्यावयव न होतां उत्तर पदाचा आद्यवयव झाला असता.) तुगागमाचें विधान केल्यास 'कुर्वञ्च्शेते' या स्थलीं 'पदान्तस्य' सू. १९८ हें णत्वनिषेधक सूत्र लागू पडणार नाहीं असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण कार्यकालपक्षांत 'तुक्', बहिरङ्ग असल्यामुळें, असिद्ध ठरतो. (शंकाकाराची शंका अशी आहे कीं, 'कुर्वन् शेते' या उदाहरणांत 'कुर्वन्' या पदांतील अन्त्य नकरापुढें 'शेते' या पुढील पदांतील शकार आला असल्यामुळें 'शि तुक्' या प्रकृत सूत्रानें नकारास तुगागम केल्यास, 'कुर्वन्त् शेते' अशी स्थिति झाली असतां, नकार हा पदान्तीं राहत नसून तकार हा पदाच्या अन्तीं येतो. त्यामुळें 'पदान्तस्य' हा निषेध येथें लागू पडत नाहीं व 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' सू. १९७ या सूत्रानें नकाराचें णत्व होण्याची आपत्ति येते. या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, या स्थलीं कार्यकाल-पक्ष मानल्यास, त्या पक्षांत 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'–परि. ५०– ही बहिरङ्गपरिभाषा त्रिपादींत उपस्थित होत असल्यामुळें, त्या परिभाषान्वयें, पुढील पदांत असणाऱ्या शकाराच्या निमित्तामुळें

होणारा परनिमित्तक व पदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्ष तुगागम, कोणत्याहि पर निमित्तामुळें न होणाऱ्या एकपदापेक्ष णत्वकार्याच्या मानानें, बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळें, असिद्ध ठरतो व तो तुगागम झालाच नाहीं असें मानल्यानें, नकाराचें पदान्तीं असणें नष्ट होत नाहीं व त्यामुळें त्या नकाराला 'पदान्तस्य' हा निषेध लागू पडून त्याचें णत्व होत नाहीं.) यथोद्देशपक्ष मानल्यास, 'स्तोः श्चुना श्चुः' सू. १११ या सूत्राचा 'स्तोः श्चुना' असा योगविभाग केल्यानें व त्या भागांत ('न भाभू' व 'रषाभ्यां नो णः' या पूर्व सूत्रांतून अनुक्रमें) 'न' व 'णः' या पदांची अनुवृत्ति केल्यानें, त्या पृथक् केलेल्या सूत्राचा–भागाचा–'स्तोः श्चुना योगे णत्वं न स्यात्' असा अर्थ होतो (व त्यामुळें 'कुर्वन्त् शेते = कुर्वन्च् शेते' या वरील उदाहरणांत नकाराचा चकाराशीं संयोग होतो तरी, नकाराचें णत्व होत नाहीं.) असा योगविभाग नकाराचें णत्व न व्हावे एवढ्याकरितांच केला जातो. 'स्तोः श्चुना' या, योगविभागानें केलेल्या पृथक् पूर्व सूत्रांत, सकाराचें आणि संपूर्ण तवर्गाचें जें ग्रहण केलें आहे तें उत्तर भागांत–'श्चुः' या योगविभागानें पृथक् केलेल्या उत्तर सूत्रांत–त्यांची अनुवृत्ति व्हावी याकरितां केलें आहे असें मानावें; (कारण नकाराचें णत्व होऊं नये एवढ्याचकरितां जर 'स्तोः श्चुना' असें योगविभाग करून पृथक् सूत्र मानलें जातें तर, त्यांत सकाराचें व संपूर्ण तवर्गाचें ग्रहण अनावश्यक ठरून, तवर्गांतील केवळ नकाराचेंच ग्रहण आवश्यक ठरतें. तरी पण त्या पूर्व भागांत सकाराचें व संपूर्ण तवर्गाचें जें ग्रहण केलें आहे तें 'श्चुः' या उत्तर भागांत त्यांची अनुवृत्ति व्हावी एवढ्याचकरितां केलें आहे असें मानल्यानें तें ग्रहण चरितार्थ ठरतें असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) त्यामुळें नंतर 'श्चुः' या उत्तर भागांत 'स्तोः श्चुना' या पूर्व भागाची अनुवृत्ति होते. म्हणून 'नश्च' सू. १३२ या सूत्रांत जें 'धुट्' आगमाचें विधान केलें आहे तें, तो आगम उत्तर पदाचा आद्यवयव व्हावा व त्यामुळें 'कुर्वन्त्सीदति' या

उदाहरणांत 'पदान्तस्य' सू. १९८ हा णत्वप्रतिषेध लागू पडावा, या प्रयोजनाकरितां केलें आहे असें जें प्राचीन वैयाकरणांनीं 'नश्च' या सूत्रावरील आपल्या ग्रन्थांत म्हटलें आहे तें देखील यथोद्देश-पक्षाला धरून म्हटलें आहे हें ध्यानांत ठेवावें. (मनोरमेंतील ही पंक्ति कोणत्या प्राचीन वैयाकरणाच्या ग्रन्थाला उद्देशून लिहिली आहे हें, त्या वैयाकरणाचा किंवा त्याच्या ग्रन्थाचा या पंक्तींत नामनिर्देश केला नसल्यामुळें, खात्रीपूर्वक सांगतां येत नाहीं. तथापि 'नश्च' या सूत्रावरील पदमञ्जरींत मनोरमेंत दिलेली पंक्ति आढळत असल्यामुळें, ही मनोरमेंतील पंक्ति बहुधा हरदत्ताच्या पदमञ्जरीला उद्देशून लिहिली असावी असें वाटतें. 'नश्च' या सूत्रावरील पदमञ्जरींत हरदत्तानें 'अत्रापि परादित्वात् कुर्वन् सीदतीत्यादौ पदान्तस्येति णत्वप्रतिषेधो भवति' असें म्हटलें आहे. हरदत्ताच्या या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'नश्च' या सूत्रांत 'धुक्' अशा कित् आगमाचें विधान न करितां 'धुट्' अशा टित् आगमाचें विधान केलें असल्यामुळें, तो टित् आगम उत्तर पदाचा आद्यवयव होतो व त्यामुळें 'कुर्वन् सीदति' इत्यादि उदा-हरणांत 'पदान्तस्य' हा णत्वप्रतिषेध लागू पडतो. जर या सूत्रांत 'धुक्' किंवा 'तुक्' अशा कित् आगमाचें विधान केलें असतें तर, तो आगम 'आद्यन्तौ टकितौ' सू. ३६ या सूत्रान्वयें 'कुर्वन्' या पूर्व पदाचा अन्त्यावयव होऊन 'कुर्वन्ध्' किंवा 'कुर्वन्त्' असें पूर्व पद झालें असतें व अशा स्थितींत नकाराचें पदान्तत्व नष्ट होत असल्यामुळें, म्हणजे तो पदान्तीं येत नसून त्याच्या पुढील आगमरूप धकार किंवा तकार पदान्तीं येत असल्यामुळें, त्या नकाराला 'पदा-न्तस्य' हा निषेध लागू पडला नसता व 'अट्कुप्वाङ्नुम्' सू. १९७ या सूत्रान्वयें त्याचें णत्व होण्याची आपत्ति आली असती. ती आपत्ति टाळण्याकरितां 'धुट्' या टित् आगमाचें विधान केलें आहे व तो टित् आगम 'सीदति' या उत्तर पदाचा आद्यवयव होऊन 'कुर्वन्' हें नकारान्त पूर्वपद जसेचें तसेंच कायम राहत असल्यामुळें, त्या

पदांतील अन्त्य नकाराचें णत्व, 'पदान्तस्य' हा निषेध असल्यामुळें, होत नाहीं. यावर दीक्षित म्हणतात कीं, हें वरील म्हणणें येथोद्देश-पक्षांतच लागू पडतें, कार्यकालपक्षांत लागू पडत नाहीं; कारण त्रैपादिक अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं येथोद्देशपक्षांत 'असिद्धं बहिरङ्ग-मन्तरङ्गे'–परि. ५०–ही बहिरङ्गपरिभाषा त्रिपादींत उपस्थित होत नसल्यामुळें, कित् आगमाचें विधान केल्यास, त्रैपादिक णत्व कार्याच्या मानानें तें आगमकार्य, वर सांगितल्याप्रमाणें, बहिरङ्ग असून देखील असिद्ध ठरत नाहीं; कारण तें आगमकार्य त्रैपादिक पूर्व सूत्रानें होणारें कार्य असून णत्व कार्य त्रैपादिक उत्तर सूत्रानें होणारें कार्य असल्यामुळें, णत्व कार्याच्या दृष्टीनें आगमकार्य असिद्ध न ठरतां उलट सिद्धच ठरतें. त्यामुळें किदागमपक्षांत 'कुर्वन्त्' असें पूर्व पद आहे असें मानावें लागत असल्यामुळें व अशा रीतीनें त्या पूर्वपदाचें नकारान्तत्व नष्ट होत असल्यामुळें, त्याला 'पदान्तस्य' हा निषेध लागू पडत नाहीं व 'कुर्वन्त्' या पदांत अन्तीं नसणाऱ्या नकाराचें णत्व होण्याची आपत्ति येते. यथोद्देशपक्षांत येणारी ती आपत्ति टाळण्या-करितां त्या पक्षांत 'धुट्' या टित् आगमाचें विधान करणें योग्य व आवश्यक ठरतें. परंतु कार्यकालपक्ष मानल्यास, त्या पक्षांत दीक्षितांच्या मतें त्रैपादिक अन्तरङ्गकार्य करतेवेळीं बहिरङ्ग परिभाषा त्रिपादींत उपस्थित होत असल्यामुळें, ते असें म्हणतात कीं, त्या पक्षांत 'धुक्' किंवा 'तुक्' अशा कित् आगमाचें विधान केलें तरी, जरी तो आगम नकारान्त पूर्व पदाचा अन्त्यावयव होतो तरी तो परनिमित्तक आगम, अपरनिमित्तक णत्वकार्याच्या मानानें, बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळें, अन्तरङ्ग णत्वकार्य करतेवेळीं तो बहिरङ्ग तुगागम 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' या परिभाषान्वयें असिद्ध ठरतो व तो झालाच नाहीं आणि 'कुर्वन्' असेंच नकारान्त पूर्वपद आहे असें मानावें लागत असल्यामुळें, 'पदान्तस्य' या निषेधान्वयें 'कुर्वन्' या पदां-तील अन्त्य नकाराचें णत्व होण्याची आपत्ति मुळींच येत नाहीं-म्हणून कार्यकालपक्षांत हरदत्ताचें वरील म्हणणें लागू पडत नाहीं

असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) यावर प्रकाशकार असें म्हणतात कीं, ('धुट्' अशा टित् आगमाचें विधान करण्याचें हरदत्तानें वर सांगितलेलें) हें प्रयोजन बहिरङ्गपरिभाषा असल्यामुळें गतार्थ होतें, म्हणजे त्या परिभाषेनेंच हें प्रयोजन सिद्ध होत असल्या-मुळें 'धुट्' आगमाचें विधान करण्याचें हें प्रयोजन आहे असें मान-ण्याची कांहीं गरज राहत नाहीं. पण हें प्रकाशकारांचें म्हणणें एका पक्षांतच–कार्यकालपक्षांतच–योग्य ठरतें. (यथोद्देशपक्षांत तें म्हणणें वर सांगितल्याप्रमाणें योग्य ठरत नाहीं. त्रैपादिक अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं यथोद्देशपक्षांत देखील बहिरङ्गपरिभाषा त्रिपादींत उपस्थित होते असें मानलें तरच प्रकाशकारांचें वरील म्हणणें उभय पक्षांत योग्य ठरतें. परंतु यथोद्देशपक्षांत बहिरङ्गपरिभाषा त्रिपादींत उपस्थित होत नाहीं. त्या पक्षांत देखील ती त्रिपादींत उपस्थित होते असें त्यांचें म्हणणें मानल्यास) 'सुद्ध्युपास्यः' या उदाहरणांची चर्चा करितांना, त्रैपादिक अन्तरङ्गकार्य करतेवेळीं ही बहिरङ्गपरिभाषा त्रिपादींत प्रवृत्त होत नाहीं असें जें त्यानीं स्वतः म्हटलें आहे त्याशीं विरोध येतो व म्हणून या विषयासंबंधानें एवढेंच सांगणें पुरें. ('सुधी+उपास्यः' या स्थलीं होणारा यणादेश पर पदांतील 'उ' या अच्च्या निमित्तामुळें होणारा असून वर्णद्वित्वकार्य अपरनिमित्तक असल्यामुळें, द्वित्वकार्याच्या मानानें यणादेशकार्य बहिरङ्ग ठरून त्याच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरतें. म्हणून यणादेश झालाच नाहीं व ईकारच विद्यमान आहे असें मानल्यास धकारापुढें 'ई' हा अच् आहे असें मानावें लागत असल्यामुळें, 'अनचि च' या द्वित्वविधायक सूत्रांतील 'अनचि' या प्रतिषेधान्वयें 'सुधी' यांतील धकाराचें द्वित्व न होण्याची आपत्ति येते. पण त्रैपादिक अन्तरङ्गकार्य करतेवेळीं यथोद्देशपक्षांत बहिरङ्गपरिभाषा त्रिपादींत प्रवृत्त होत नाहीं व त्यामुळें यणादेश बहिरङ्ग असून देखील द्वित्वकार्य करतेवेळीं असिद्ध ठरत नाहीं असें सांगन प्रकाशकारांनीं त्या आपत्तीचें निवारण केलें आहे. म्हणून

त्रैपादिक अन्तरङ्गकार्य करतेवेळीं यथोद्देशपक्षांत देखील बहिरङ्ग-परिभाषा त्रिपादींत उपस्थित होते असें जर ते आतां म्हणत असतील तर तें म्हणणें त्यांच्या पूर्वोक्त म्हणण्याच्या विरुद्ध ठरतें व म्हणून तें म्हणणें बरोबर मानतां येत नाहीं. सारांश त्रैपादिक अन्तरङ्गकार्य करतेवेळीं जरी कार्यकालपक्षांत बहिरङ्ग परिभाषा त्रिपादींत उप-स्थित होते तरी, यथोद्देशपक्षांत ती उपस्थित होत नसल्यामुळें, 'इदं प्रयोजनं बहिरङ्गपरिभाषयागतार्थत्वात् प्रत्युक्तम्' असें जें त्यांनीं आपल्या ग्रन्थांत म्हटलें आहे तें यथोद्देशपक्षांत अयोग्य ठरत असून कार्यकालपक्षांतच योग्य ठरतें असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'सञ्च्छम्भु:' या उदाहरणांत श्चुत्व व तुगागम असिद्ध असल्यामुळें 'नश्छवि' सू. १४० या सूत्रानें रुत्वाची प्राप्ति होते अशी कोणी शंका केल्यास, ती शंका बरोबर नाहीं; कारण (रुत्वकार्याच्या दृष्टीनें) छत्व असिद्ध आहे. ('सन् शम्भु:' या उदाहरणांत 'सन्' या नकारान्त पदापुढें 'शम्भु:' या उत्तर पदांतील शकार आला असल्यामुळें 'शि तुक्' सू. १३३ या सूत्रानें नकारास 'तुक् = त्' आगम होऊन 'सन्त् शम्भु:' अशी स्थिति झाली असतां, 'स्तो: श्चुना श्चु:' सू. १११ या सूत्रानें तकाराचा चकार होऊन व नंतर त्याच सूत्रानें पूर्व नकाराचा ञकार होऊन आणि नंतर 'शश्छोऽटि' सू. १२० या सूत्रानें शकाराचा छकार होऊन 'सञ्च्छम्भु:' अशी स्थिति होते हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. आतां शंकाकार असें म्हणतो कीं, 'नश्छवि' या पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक पर सूत्रांनीं होणारा तुगागम व चुत्व 'पूर्वत्रासिद्धम्' या वचनान्वयें असिद्ध ठरत असल्यामुळें, 'सन् छम्भु:' अशी स्थिति आहे व या दोन पदांमध्यें तकाराचें किंवा चकाराचें व्यवधान नाहीं आणि 'सन्' यांतील अन्त्य नकाराचा ञकार झाला नाहीं व 'सन्' यांतील नकाराच्या लगेंच पुढें अम्परक छकार आहे असें मानावें लागत असल्यामुळें, त्या पदान्त नकाराचें 'नश्छवि' या सूत्रानें रुत्व पावतें. या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर

देतात कीं, 'नश्छवि' या त्रैपादिक पूर्व सूत्राच्या दृष्टीनें 'शश्छोऽटि' सू. १२० या त्रैपादिक पर सूत्रानें झालेलें शकाराचें छत्व असिद्ध ठरत असल्यामुळें, 'सन्' यांतील नकारापुढें छकार नसून शकारच आहे असें मानावें लागतें व शकार हा 'छव्' नसल्यामुळें नकाराला रुत्वाची प्राप्तीच होत नाहीं.)

शब्दरत्न--षष्ठीं कल्पयतीति । न च "शि" इति सप्तमी-निर्देशो लाघवार्थः । द्वयोरचरितार्थत्वे लाघवेनान्यविभक्त्युच्चारणं युक्तं न त्वन्यथेत्याशयात् । धुडेवास्त्विति । शीति च षष्ठ्यर्थे इति भावः । विरप्शमिति । छान्द सार्थमपि बहुशः सूत्रकृतो यत्न-दर्शनादिति भावः । णत्वं न स्यादिति । एतद्दृष्ट्या श्चुत्वस्यासिद्धत्वं तु न, वचनसामर्थ्यादिति भावः । त्रिपाद्यां सर्वथा परिभाषाऽप्रवृत्तौ पक्षद्वयेऽपीदमेव समाधानम् । यथोद्देशपक्षे इति । कार्यकाले तु असिद्धत्वान्न दोषः पूर्वान्तत्वेऽपीति भावः ।

(जसा 'डः सि धुट्' सू. १३१ या सूत्रांतील 'सि' हा सप्तमी-निर्देश लाघवमूलक आहे तसा 'शि तुक्' या प्रकृत सूत्रांतील) 'शि' हा सप्तमीनिर्देश लाघवमूलक नाहीं, म्हणजे प्रकृत सूत्रांत 'शस्य' या षष्ठीचे जागीं 'शि' असें कमी मात्राचें सप्तम्यन्त पद घातलें आहे असे समजूं नयें. जेथें सूत्रांतील पञ्चमीनिर्देश व सप्तमी-निर्देश हे दोन्ही अचरितार्थ आहेत तशाच ठिकाणीं लाघवाकरितां केलेलें भिन्न विभक्तीचें उच्चारण, म्हणजे षष्ठीच्या ऐवजीं केलेलें सप्तमीचें उच्चारण, योग्य ठरतें; नाहीं तर तसें उच्चारण योग्य ठरत नाहीं, म्हणजे जेथें सूत्रांतील पञ्चमीनिर्देश चरितार्थ असून सप्पमीनिर्देश चरितार्थ नाहीं तशा ठिकाणीं सप्तमीनिर्देश लाघवा-करितां केला आहे असें मानतां येत नाहीं, व हा आशय मनांत धरूनच दीक्षितांनीं मनोरमेंत 'शीति सप्तमी पूर्वत्र कृतार्थायाः नः इति पञ्चम्याः षष्ठीं कल्पयति' असें म्हटलें आहे. (याचें विवरण मनोरमेंत केलेंच आहे.) 'धुडेवास्तु' असें जें मनोरमेंतील शंका-

ग्रन्थांत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, प्रकृत सूत्रांतील 'शि' हा सप्तमीनिर्देश षष्ठ्यर्थाचा, म्हणजे 'शस्य' या अर्थाचा, वाचक मानावा. (तसें मानल्यानें, प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्त असलेल्या 'न:' या पञ्चम्यन्त पदाची षष्ठी कल्पावी लागत नाहीं व अशा रीतीनें 'धुट्' आगमाचें विधान केल्यानें 'नान्तात्पदात्परस्य शस्य धुड् वा स्यात्' असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ होतो. पण तसा अर्थ केल्यानें कोणती आपत्ति येते याचें विवरण मनोरमेंत केलेंच आहे. आतां शंकाकार अशी शंका करतो कीं, 'शश्छोऽटि' सू. १२० या सूत्रांत 'पदान्तात्' या पदाची अनुवृत्ति मानणें आवश्यक आहे हें सिद्ध करण्याकरितां दीक्षितांनीं मनोरमेंत 'विरप्शम्' हें जें वैदिक उदाहरण दिलें आहे तें अयोग्य आहे, म्हणजे त्यांनीं वैदिक उदाहरण न देतां लौकिक उदाहरण द्यावयास पाहिजे होतें; कारण 'दृष्टानुविधिश्छन्दसि' या वचनान्वयें तें वैदिक रूप योग्य आहे असें मानणें भाग आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, पाणिनीनें भाषेंतील रूपें सिद्ध करण्याच्या हेतूनेंच अष्टाध्यायी रचली नसून तींत) वैदिक रूपें सिद्ध करण्याकरितां देखील पाणिनीनें ठिकठिकाणीं बराच प्रयत्न केला आहे हें दिसून येत असल्यामुळें, मनोरमेंत दिलेलें 'विरप्शम्' हें वैदिक उदाहरण देखील योग्य ठरतें. (सारांश भाषेंतील रूपें व तसेंच वैदिक रूपें सिद्ध करण्याकरितां पाणिनीनें अष्टाध्यायी रचली असल्यामुळें ती जशी लौकिक रूपांना लागू पडते तशीच वैदिक रूपांनाहि लागू पडते व 'शश्छोऽटि' या सूत्रांत 'पदान्तात्' या पदाची अनुवृत्ति न मानल्यास, 'विरप्शम्' या वैदिक उदाहरणांत शकाराचा विकल्पेंकरून छकार होण्याची आपत्ति येत असल्यामुळें आणि पूर्वी मनोरमेंत दिलेल्या 'ड: सि धुट्' ८.३.२९ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं देखील, 'शश्छोऽटि' या सूत्रांत 'पदान्तात् झय:' या पदांचीं अनुवृत्ति मानणें आवश्यक आहे हें सिद्ध करण्याकरितां, 'विरप्शिन्' हें वैदिक उदाहरणच दिलें असल्यामुळें, दीक्षितांनीं मनोरमेंत दिलेलें वैदिक उदाहरण अयोग्य

मानतां येत नाहीं. ‘शश्छोऽटि’ या सूत्रांत ‘पदान्तात्’ या पदाची अनुवृत्ति मानणें आवश्यक आहे हें सिद्ध करण्याकरितां मनोरमेचें विवरण करतेवेळीं ‘चक्शौ’ हें लौकिक उदाहरण देखील दिलेंच आहे.) ‘स्तोः श्चुना योगे णत्वं न स्यात्’ असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, ‘स्तोः श्चुना’ या, योगविभागानें पृथक् केलेल्या, पूर्व सूत्राच्या–भागाच्या–दृष्टीनें ‘श्चुः’ या उत्तर सूत्रानें–भागानें–झालेलें श्चुत्व वचनसामर्थ्यामुळें असिद्ध ठरत नाहीं. (कुर्वन् शेते’ या उदाहरणांत ‘शि तुक्’ या प्रकृत सूत्रानें ‘कुर्वन्’ या पदांतील अन्त्य नकारास ‘तुक् = त्’ हा आगम करून त्या आगमरूप तकाराचा, योगविभागानें पृथक् केलेल्या ‘श्चुः’ या उत्तर सूत्रानें, चकार केल्यावर त्या उत्तर सूत्रानें तकाराचे जागीं झालेला चकार ‘स्तोः श्चुना’ या पूर्व सूत्राच्या दृष्टीनें, ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ या वचनान्वयें, असिद्ध ठरतो व त्यामुळें चकार झालाच नाहीं आणि तकारच कायम आहे व ‘कुर्वन्’ यांतील नकाराचा तकाराशीं संयोग झाला असून चवर्गांतील चकाराशीं संयोग झाला नाहीं असें मानणें भाग पडतें आणि त्यामुळें नकाराचा शकाराशीं किंवा चवर्गांतील वर्णाशीं संयोग झाल्यास नकाराचें णत्व होत नाहीं या अर्थाचें विधान करणारें ‘स्तोः श्चुना’ हें योगविभागानें पृथक् केलेलें णत्व-निषेधक सूत्र वरील उदाहरणास लागू पडत नाहीं अशी शंकाकाराची शंका आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, ‘स्तोः श्चुना’ या णत्व निषेधक सूत्रांत ‘श्चुना’ या पदाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, त्या पदाच्या ग्रहणसामर्थ्यानें हें सिद्ध होतें कीं, ‘श्चुः’ या उत्तर सूत्रानें झालेलें चुत्व ‘स्तोः श्चुना’ या पूर्व सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरत नाहीं. सारांश असिद्ध चुत्व कार्याचा अनुवाद करून ‘स्तोः श्चुना’ हें सूत्र आरंभिलें असल्यामुळें, त्या आरंभ-सामर्थ्यानें उत्तर सूत्रानें झालेलें चुत्व पूर्व सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरत नाहीं असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. त्यामुळें नकारापुढें चवर्गांतील चकार हा वर्ण आहे असें मानतां येत

असल्यामुळें, 'स्तोः श्चुना' हें णत्वनिषेधक सूत्र प्रवृत्त होतें व 'कुर्वन्' या पदांतील अन्त्य नकाराचें णत्व होत नाहीं.) 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ही परिभाषा त्रैपादिक अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं त्रिपादींत यथोद्देशपक्षांत व तसेंच कार्यकालपक्षांत प्रवृत्त होत नाहीं असें मानल्यास, दीक्षितांनीं यथोद्देशपक्षांत जें मनोरमेंत समाधान सांगितलें आहे तेंच कार्यकालपक्षांत देखील समाधान मानलें पाहिजे. (दीक्षितांच्या मतें कार्यकालपक्षांत बहिरङ्ग परिभाषा त्रिपादींत प्रवृत्त होते; पण शब्दरत्नकारांचें मत या विरुद्ध आहे हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. शब्दरत्नकार म्हणतात कीं, 'वाह ऊठ्' या सापादिक सूत्रानें ज्ञापित होणारी बहिरङ्ग परिभाषा सापादिक ठरत असल्यामुळें व तिच्या दृष्टीनें त्रिपादीचा अभाव असल्यामुळें, ती केव्हांहि त्रिपादींत उपस्थित होऊं शकत नाहीं आणि त्यामुळें दीक्षितांनीं यथोद्देशपक्षांत 'स्तोः श्चुना श्चुः' या सूत्राचा योगविभाग करून जें णत्वाचें निवारण करण्याकरितां समाधान सांगितलें तेंच कार्यकाल पक्षांत देखील मानावें.) 'प्राचां ग्रन्थोऽपि यथोद्देशपक्षे बोध्यः' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, कार्यकालपक्षांत, प्रकृत सूत्रानें होणारें आगमकार्य णत्वकार्याच्या मानानें बहिरङ्ग असल्यामुळें, असिद्ध ठरतें व त्यामुळें (टित् आगम न करितां कित् आगम करून) तो पूर्वपदाचा अन्त्यावयव मानला तरी कांहीं दोष येत नाहीं. (कारण तो बहिरङ्ग आगम अन्तरङ्ग णत्वकार्याच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरत असल्यामुळें झालाच नाहीं असें मानल्यानें, 'कुर्वन्' या पदांतील अन्त्य नकार पदान्तीं ठरतो व त्यामुळें 'पदान्तस्य' सू. १९८ या निषेधान्वयें त्या नकाराचें णत्व होत नाहीं. या विषयाचें विस्तृत विवरण पूर्वीं मनोरमेंत केलेंच आहे.)

मनोरमा— ङमो ह्रस्वात् । ङम् प्रत्याहारः । सञ्ज्ञायां च कृतं टित्त्वं सामर्थ्यात् संज्ञिभिः सम्बध्यते । तेन यथासंख्यं ङुट्णुट्नुटः प्रवर्तन्ते । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् । "हे मपरे —" इति "मय उञो वो वा" इति च विकल्पद्वयस्य मध्ये पाठादेव नित्यत्वलाभात् ।

सुगण्णीश इति । ण्यल्लोपौ न स्थानिवत्पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । ङमुटः परादित्वं कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रतिषेधार्थम् । अत एव ङमो ह्रस्वादचि द्वे इति नासूत्रि । परं णत्वं प्रति पूर्वस्य सिद्धतया णत्वापत्तेरिति प्राञ्चः । यत्त्वाहुः – बहिरङ्गपरिभाषया गतार्थत्वादुभयमप्यसङ्गतमिति । तदपि पाक्षिकम्, राज्ञ इत्यत्रेव यथोद्देशे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गपरिभाषाविरहस्योक्तत्वेन प्राचां ग्रन्थस्य सौष्ठवात् । कथमन्यथा द्वियं त्रियं च स्वयमेवोक्तमिति दिक् ।।

'ङमो ऱ्हस्वादचि ङमुण्नित्यम्' सू. १३४ या सूत्रांत 'ङम्' प्रत्याहाराचा निर्देश केला आहे. 'ङमुट्' या स्थलीं 'ङम्' या प्रत्याहाररूप संज्ञेला जें टित्व केलें आहे तें (प्रत्याहाररूप समुदायाचें टित्व केल्यानें कांहींच फल निष्पन्न होत नसल्यामुळें, 'संज्ञायां हि कृतमागलिङ्गं संज्ञिनां भवति' या वचनान्वयें) त्या प्रत्याहाराचे वाच्य 'ङ्, ण्, न्' हे जे वर्ण आहेत त्यांशीं टित्करणसामर्थ्यामुळें संबद्ध होतें, म्हणजे 'ङुट्, णुट्, नुट् असें आगमांचें स्वरूप होतें. (अशा रीतीनें प्रकृत सूत्रांत तीन उद्देश्यरूप आगमी व तीन विधेयरूप आगम निर्दिष्ट असल्यामुळें, म्हणजे उद्देश्य व विधेय यांची संख्या समान असल्यामुळें,) येथें यथासंख्यन्यायान्वयें (ऱ्हस्व अचापुढें पदाच्या अन्तीं 'ङ्, ण्, न्' असल्यास, त्यांच्या पुढील अचाला अनुक्रमें) 'ङुट्, णुट्, नुट्' आगम होतात. (प्रकृत सूत्रांत 'ङमः' हा पञ्चम्यन्त निर्देश असल्यामुळें, 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' या वचनान्वयें पञ्चमीनिर्देश बलवत्तर ठरून प्रकृत सूत्रांतील 'अचि' हा सप्तम्यन्त निर्देश 'अचः' या षष्ठ्यर्थाचा वाचक होतो हें लक्षांत ठेवावें. या आगमांतील उकार उच्चारणार्थ असून टकार इत्संज्ञक आहे व हे आगम टित् केले असल्यामुळें ते अजादि उत्तरपदाचे आद्यवयव होतात.) प्रकृत सूत्रांत 'नित्यम्' या पदाचें ग्रहण अर्थ स्पष्ट होण्याकरितां केलें आहे; कारण 'हे मपरे वा' सू. १२७ व 'मय उञो वो वा' सू. १०८ या दोन विकल्पविधायक सूत्रांच्या मध्यें प्रकृत सूत्र पठित असल्यामुळें (या सूत्रांत

'नित्यम्' हें पद नसतें तरी) हें सूत्र नित्यकार्यविधायक सूत्र मानतां आलेंच असतें. (या पंक्तीचें विवरण शब्दरत्नांत केलें जाईल.) 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' हें स्थानिवद्भावाचें निषेधक वार्त्तिक असल्यामुळें, 'सुगण्णीशः' या उदाहरणांत 'णि' लोप व 'अ' लोप यांचे ठिकाणीं ('अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' सू. ५० या सूत्रानें होणारा) स्थानिवद्भाव करतां येत नाहीं. ('सुष्ठु गणयतीति सुगण् = सु + गण + णिच् + विच्' या स्थलीं कथादिगणांत पठित असलेल्या अदन्त चुरादि 'गण' धातूहून 'विच्' प्रत्यय झाला आहे. येथें 'गण' या अदन्त धातूपुढें 'णिच्' हा आर्धधातुकप्रत्यय आला असल्यामुळें, 'अतो लोपः' सू. २३०८ या सूत्रानें 'गण' यांतील अन्त्य अकाराचा लोप होऊन व 'णेरनिटि' सू. २३१३ या सूत्रानें 'णिच्' प्रत्ययाचा लोप होऊन आणि 'वेरपृक्तस्य' सू. ३७५ या सूत्रानें 'विच् = व्' या अपृक्त प्रत्ययाचा लोप होऊन 'सुगण्' असें कृदन्त प्रातिपदिक होतें. या प्रातिपदिकाहून प्रथमेच्या एकवचनाचा 'सु' प्रत्यय केला असतां, 'सुगण्+सु' या स्थलीं 'हलङ्याब्भ्यः' सू. २५२ या सूत्रानें जरी 'सु' प्रत्ययाचा लोप होतो तरी 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू. २६२ या सूत्रान्वयें 'सुगण्' याला प्रत्ययलक्षणानें पदसंज्ञा होते. या पदांत णकार हा 'ङम्' अन्तीं असून तो गकारापुढील 'अ' या ऱ्हस्व अचापुढें आहे आणि या पदान्त 'ङम्' पुढें 'ईशः' हें अजादि पद आहे. या स्थलीं, वर सांगितल्याप्रमाणें, जो 'णि' चा व अकाराचा लोप झाला आहे त्या लोपांचे ठिकाणीं स्थानिवद्बुद्धि करून 'णि = इ' व 'अ' हे विद्यमान आहेत असें मानल्यास, 'सुगण्' यांतील णकार व 'ईशः' यांतील ईकार या दोहोंमध्यें 'णि' व 'अ' यांचें व्यवधान आहे असें मानणें भाग पडेल व अशा रीतीनें 'ण्' या 'ङम्'च्या लगेंच पुढें 'ईशः' यांतील ईकार आहे असें मानतां येऊं शकत नसल्यामुळें, त्या ईकाराला 'ङुट्' आगम करतां येऊं शकणार नाहीं. परंतु त्रैपादिक कार्य करते-

वेळीं अजादेशाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव करतां येत नाहीं या अर्थाचें 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' हें वार्तिक असल्यामुळें व प्रकृत सूत्रान्वयें 'णुट्' आगम करणें हें त्रैपादिक कार्य असल्यामुळें, णिलोप व 'अ'लोप यांचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव करतां येत नाहीं व अशा रीतीनें 'ईश:' यांतील ईकार 'सुगण्' या पूर्व पदांतील 'ण्' या 'ङम्'पुढें आहे असें मानतां येत असल्यामुळें, त्या ईकाराला 'णुट्' आगम होतो.) 'ङमुट्' अशा रीतीनें टित् केलेला आगम उत्तर पदाचा आद्यवयव व्हावा याचें प्रयोजन हें आहे कीं, 'कुर्वन्नास्ते' या स्थलीं ('पदान्तस्य' सू. १९८ हा) णत्वप्रतिषेध लागू पडावा आणि म्हणूनच पाणिनीनें प्रकृत सूत्राऐवजीं 'ङमो ह्रस्वादचि द्वे' असें सूत्र केलें नाहीं; कारण तसें सूत्र केलें असतें तर, तें त्रैपादिक पूर्व सूत्र असल्यामुळें, णत्वकार्यविधायक पर सूत्राच्या दृष्टीनें तें सिद्ध ठरून णत्व होण्याची आपत्ति आली असती असें प्राचीन वैयाकरणांनीं म्हटलें आहे. पण प्रकाशकार असें म्हणतात कीं, बहिरङ्गपरिभाषेनें हें प्रयोजन गतार्थ होत असल्यामुळें, म्हणजे बहिरङ्गपरिभाषेच्या सहायानेंच हें प्रयोजन सिद्ध होऊं शकत असल्यामुळें, (त्या प्राचीन वैयाकरणांनीं 'ङमुट: परादित्वं कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रतिषेधार्थम्' व 'अत एव ङमो ह्रस्वादचि द्वे इति नासूत्रि' अशीं जीं दोन प्रकाराचीं विधानें केलीं आहेत तीं) दोन्ही वरील विधानें अयोग्य ठरतात. पण हें प्रकाशकारांचें म्हणणें देखील एकाच पक्षांत–कार्यकालपक्षांतच–लागू पडतें. (यथोद्देशपक्षांत लागू पडत नाहीं.) 'राज्ञ:' या रूपाची सिद्धि करितांना जशी बहिरङ्गपरिभाषा त्रिपादींत यथोद्देशपक्षांत प्रवृत्त होत नाहीं तशीच 'कुर्वन्नास्ते' या स्थलीं णत्वाचा प्रतिषेध करण्याकरितां ती परिभाषा यथोद्देशपक्षांत त्रिपादींत प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं असें जें प्राचीन वैयाकरणांनीं आपल्या ग्रन्थांत म्हटलें आहे तेंच म्हणणें योग्य ठरतें. यथोद्देशपक्षांत देखील बहिरङ्गपरिभाषा त्रिपादींत प्रवृत्त होते असें मानलें तर ('सुध्युपास्य:' या स्थलीं) द्वियकारयुक्त व त्रियकारयुक्त रूपें सिद्ध होतात असें जें प्रकाश-

कारांनीं स्वत: म्हटलें आहे तें कसें योग्य ठरूं शकणार ? (प्रकृत सूत्रावरील प्रसादटीकेंत प्रसादकारांनीं 'ङमुट: परादित्वकरण कुर्वन्नास्त अत्र णत्वं मा भूदिति । पूर्वान्तत्वे हि पूर्वस्य नस्य पदान्तत्वाभावात् पदान्तस्य निषेधो न स्यात् ।' असें म्हटलें आहे. प्रसादकारांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, प्रकृत सूत्रांत 'ङमुक्' असा कित् आगम पठित न करितां 'ङमुट्' असा जो टित् आगम पठित केला आहे त्याचें प्रयोजन हें आहे कीं, तो आगम उत्तर पदाचा आद्यवयव व्हावा व त्या आगमाच्या टित्करणानें तो उत्तरपदाचा आद्यवयव होत असल्यामुळें, 'कुर्वन्नास्ते' या उदाहरणांत 'कुर्वन्' या पदांतील अन्त्य नकाराचें 'पदान्तस्य' सू. १९८ या निषेधान्वयें णत्व होत नाहीं. जर प्रकृत सूत्रांत निर्दिष्ट असलेला आगम कित् केला असता तर 'आद्यन्तौ टकितौ' सू. ३६ या सूत्रान्वयें तो आगम 'कुर्वन्' या पूर्व पदाचा अन्त्यावयव झाला असता व 'कुर्वन' या पदांतील अन्त्य नकार पदान्तीं आहे असें मानतां येऊं शकले नसतें; कारण 'यदागमा:' परि. ११ या परिभाषान्वयें आगमरूप नकार पदाच्या अन्तीं आहे असें मानणें भाग पडलें असतें. त्यामुळें 'कुर्वन्' यांतील अन्त्य नकाराला 'पदान्तस्य' हा णत्वनिषेध लागू पडला नसता व त्या नकाराचें णत्व होण्याची आपत्ति आली असती. 'अत एव ङमो ह्रस्वादचि द्वे इति नासूत्रि । परं णत्वं प्रति पूर्वस्य सिद्धतया णत्वापत्ते:' असें जें म्हटलें आहे तें कोणत्या ग्रन्थांत कोणी म्हटलें आहे तें कळत नाहीं; कारण हें वचन काशिकेंत किंवा पदमञ्जरींत किंवा प्रसादटीकेंत आढळत नाहीं. इतर कोण्या प्राचीन वैयाकरणाचें हें म्हणणें असेल. त्या वैयाकरणाच्या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'ङमो ह्रस्वादचि द्वे' असें, प्रकृत सूत्राऐवजीं, पाणिनीनें सूत्र केलें असतें तर त्या सूत्राचा असा अर्थ झाला असता कीं, ह्रस्व अचापुढें पदाच्या अन्तीं 'ङम्' असल्यास व त्या 'ङम्' पुढें अच् आल्यास, त्या 'ङम्' चें द्वित्व होतें, व या अर्थान्वयें 'कुर्वन्नास्ते' या उदाहरणांत 'कुर्वन्'

या पदांतील अन्त्य नकाराचें द्वित्व केल्यानें मूळचा नकार पदान्तीं न ठरतां, द्वित्वानें झालेला आगन्तुक पुढील नकार पदान्तीं ठरला असता आणि त्यामुळें जरी तो पुढील आगन्तुक नकार पदान्तीं आला असल्यामुळें 'पदान्तस्य' या णत्वनिषेधान्वयें त्याचें णत्व होऊं शकलें नसतें तरी, मूळच्या नकाराचें पदान्तत्व नष्ट झालें असल्यामुळें त्याला 'पदान्तस्य' हा निषेध लागू पडला नसता व त्याचें णत्व होण्याची आपत्ति आली असती; कारण णत्व-कार्य त्रैपादिक पर सूत्रानें होणारें असल्यामुळें, त्याच्या दृष्टीनें प्रकृत त्रैपादिक पूर्व सूत्रानें झालेलें द्वित्व कार्य सिद्ध ठरलें असतें आणि त्यामुळें णत्वकार्याचा निषेध करते वेळीं द्वित्व कार्य झालेंच नाहीं आणि 'कुर्वन्' यांतील नकार पदान्तींच आहे असें मानतां येऊं शकलें नसतें व त्या नकाराचें णत्व होणें टाळतां येऊं शकलें नसतें. वरील दोन्ही ग्रन्थांचा प्रकाशकारांनीं आपल्या टीकेंत तीं मतें खोडून काढण्याकरितां अनुवाद करून असें म्हटलें आहे कीं, बहिरङ्गपरिभाषेच्या सहायानें इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकत असल्यामुळें, वरील दोन्ही विधानें व्यर्थ व चूक ठरतात. त्यांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, प्रकृत सूत्रांत टित् आगम पठित न करितां कित् आगम पठित केला असता व त्यामुळे तो आगम 'कुर्वन्' या पूर्व पदाचा अन्त्यावयव झाला असता तरी आणि तसेंच प्रकृत सूत्रांत द्वित्वाचें विधान केलें असतें तरी, इष्ट रूपें सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण आली नसती; कारण पुढें असणाऱ्या अच्च्या निमित्तामुळें पदान्तीं असलेल्या 'ङम्' ला आगम करणें किंवा त्याचें द्वित्व करणें हें कार्य परनिमित्तक असल्यामुळें बहिरङ्ग ठरतें व त्याच्या मानानें कोणत्याहि पुढें असणाऱ्या निमित्तामुळें न होणारें अपरनिमित्तक णत्वकार्य अन्तरङ्ग ठरतें, आणि 'असिद्धं बहिरङ्ग-मन्तरङ्गे' ही परिभाषा असल्यामुळें तें आगमरूप किंवा द्वित्वरूप बहिरङ्ग कार्य असिद्ध ठरतें आणि तें झालेंच नाहीं असें मानल्यानें, 'कुर्वन् आस्ते' या उदाहरणांत 'कुर्वन्' यांतील नकार पदान्तींच

आहे असें मानतां येतें व त्यामुळें 'पदान्तस्य' सू. १९८ या निषेधान्वयें त्या नकाराचें णत्व होऊंच शकत नाहीं आणि म्हणून 'ङमुट्' अशा टित् आगमाचें विधान न करितां कित् आगमाचें किंवा द्वित्वाचें प्रकृत सूत्रांत विधान केलें असतें तरी 'कुर्वन्' यांतील अन्त्य नकाराचें णत्व होण्याची आपत्ति मुळींच आली नसती. यथोद्देशपक्षांत व तसेंच कार्यकालपक्षांत बहिरङ्ग परिभाषा त्रिपादींत त्रैपादिक अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं उपस्थित होतें असें मानून प्रकाशकारांनीं आपल्या टीकेंत वरील दोन्ही मतांचें खण्डन केलें आहे. परंतु यथोद्देशपक्षांत बहिरङ्ग परि-भाषा – परि. ५० – त्रिपादींत मुळींच उपस्थित होत नसून कार्यकालपक्षांतच ती त्रिपादींत उपस्थित होते असें दीक्षितांचें मत असल्यामुळें ते म्हणतात कीं, प्रकाशकारांनीं वरील दोन मतांचें केलेलें खण्डन कार्यकालपक्षांतच योग्य ठरतें; कारण त्या पक्षांत बहिरङ्गपरिभाषा त्रिपादींत उपस्थित होत असल्यामुळें अन्तरङ्ग णत्वकार्याच्या दृष्टीनें बहिरङ्ग आगमरूप किंवा द्वित्वरूप कार्य असिद्ध ठरून झालेंच नाहीं असें मानतां येतें आणि त्यामुळें 'कुर्वन्' या पदांतील अन्त्य नकाराचें णत्व होण्याची आपत्ति टळते. परंतु यथोद्देशपक्षांत सापादिक बहिरङ्ग परिभाषेच्या दृष्टीनें पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें त्रिपादीचा अभाव असल्यामुळें, ती परिभाषा त्रिपादींत उपस्थित होत नाहीं आणि त्यामुळें त्रैपादिक णत्वकार्य अन्तरङ्ग असून देखील त्याच्या दृष्टीनें पूर्व त्रैपादिक सूत्रानें झालेलें आगम कार्य किंवा द्वित्वकार्य असिद्ध ठरत नाहीं आणि म्हणून त्या पक्षांत 'कुर्वन्' यांतील नकार पदान्तीं आहे असें मानतां येऊं शकत नसल्यामुळें त्या नकाराला 'पदान्तस्य' हा निषेध लागू पडत नाहीं व नकाराचें णत्व होण्याची आपत्ति येते. यथोद्देशपक्षांत येणारी ही आपत्ति टाळण्याकरितां, प्रकृत सूत्र जसें पाणिनीनें पठित केलें आहे तसेंच असणें आवश्यक आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. पुढें दीक्षित असें म्हणतात कीं, 'राजन् + शस् =

राजन् + अस् ' या स्थलीं पुढें असणाऱ्या असर्वनामस्थान अजादि 'शस् = अस् ' या प्रत्ययाच्या निमित्तांमुळें ' राजन् ' या अङ्गाला 'यचि भम् ' सू. २३१ या सूत्रानें भसंज्ञा होत असल्यामुळें, 'अल्लोपोऽनः ' सू. २३४ या सापादिक सूत्रानें ' राजन् ' यांतील ' अन् ' मधील होणारा अकारलोप बहिरङ्ग ठरतो व त्याच्या मानानें ' स्तोः श्चुना श्चुः ' सू. १११ या त्रैपादिक सूत्रानें नकाराचा ञकार होणें हें अपर-निमित्तक श्चुत्वकार्य अन्तरङ्ग ठरतें. येथें कार्यकालपक्ष मानल्यास त्रैपादिक अन्तरङ्ग श्चुत्वकार्याच्या दृष्टीनें सापादिक बहिरङ्ग अकारलोप कार्य असिद्ध ठरेल व अकाराचा लोप झालाच नाहीं आणि जकार व नकार या दोहोंमध्यें अकाराचें व्यवधान आहे असें मानावें लागेल व त्यामुळें नकाराचें चुत्व–ञकार–होणार नाहीं आणि ' राज्ञः ' हें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं. म्हणून ही आपत्ति टाळण्याकरितां प्रकाशकारांनीं या स्थलीं यथोद्देशपक्षाचा आश्रय करून व त्या पक्षांत त्रैपादिक अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं बहिरङ्गपरिभाषा–परि. ५०– त्रिपादींत उपस्थित होत नाहीं असें सांगून त्यांनीं ' राज्ञः ' या रूपाची सिद्धि केली आहे. त्या पक्षांत बहिरङ्गपरिभाषा त्रिपादींत उपस्थित होत नसल्यामुळें, सापादिक अकारलोप बहिरङ्ग असून व त्रैपादिक चुत्वकार्य अन्तरङ्ग असून देखील, त्या त्रैपादिक चुत्वकार्याच्या दृष्टीनें सापादिक अकारलोपकार्य असिद्ध ठरत नाहीं आणि म्हणून जकार व नकार या दोहोंमध्यें अकाराचें व्यवधान नाहीं असें मानल्यानें नकाराचें चुत्व होऊन ' राज्न्+अस् = राज्ञ्+अस् = राज्ञः ' या इष्ट रूपाची सिद्धि होते. सारांश 'राज्ञः' या रूपाची सिद्धि करतेवेळीं प्रकाशकारांनीं यथोद्देशपक्षांत बहिरङ्गपरिभाषा त्रिपादींत उपस्थित होत नाहीं असें म्हटलें असल्यामुळें, त्यांनीं प्राचीन वैयाकरणांच्या वरील दोन विधानांचें केलेलें खण्डन यथोद्देशपक्षांत योग्य ठरत नाहीं. यथोद्देशपक्ष व कार्यकालपक्ष या दोन्ही पक्षांत त्रैपादिक अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं बहिरङ्गपरिभाषा त्रिपादींत उपस्थित होतें असें मान-ल्यास, ' सुधी+उपास्यः = सुध्य्+उपास्यः ' या स्थलीं ' इको यणचि

सू.४७ या सापादिक सूत्रानें होणारा यणादेश 'उ' या पुढें असणाऱ्या अच्‌रूप निमित्तामुळें होणारा असल्यामुळें व द्वित्वकार्य पुढें असणाऱ्या कोणत्याहि निमित्तानें होणारें कार्य नसल्यामुळें, अपरनिमित्तक द्वित्वकार्याच्या मानानें परनिमित्तक यणादेश बहिरङ्ग ठरून बहिरङ्गपरिभाषान्वयें असिद्ध ठरेल व ईकाराचे जागीं यकार झालाच नाहीं आणि यकार विद्यमान नसून ईकारच विद्यमान आहे असें मानावें लागेल. मग जर यकार विद्यमानच नाहीं तर त्याचें द्वित्व कसें होणार ? पण प्रकाशकारांनीं तर 'यणो मयो द्वे वाच्ये'— सू. ५४ वरील वार्तिक-या वार्तिकान्वयें यकाराचें द्वित्व व पुनर्द्वित्व केलें आहे. यथोद्देशपक्षांत देखील बहिरङ्गपरिभाषा त्रिपादींत उपस्थित होते असें मानल्यास, त्या यकाराचें द्वित्व होणें मुळींच शक्य नाहीं आणि म्हणून त्यांनीं केलेलें यकाराचें द्वित्व व त्रित्व त्यांच्या प्रकृत म्हणण्याच्या विरुद्ध जातें हें उघड आहे. म्हणून यथोद्देशपक्षांत बहिरङ्गपरिभाषा त्रिपादींत उपस्थित होत नाहीं हेंच मानणें उचित आहे व तसें मानलें असतां, प्रकाशकारांनीं प्राचीन वैयाकरणांच्या पूर्वोक्त दोन विधानांचें केलेलें खण्डन यथोद्देशपक्षांत योग्य न ठरतां, कार्यकालपक्षांतच योग्य ठरतें असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.)

मनोरमा—ननु परमदण्डिनावित्यादौ अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नुट् स्यादिति चेन्न। "उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ" इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। अत एव परमवाचौ, परमगोदुहौ, परमलिहावित्यादौ कुत्वघत्वढत्वादीनि न। यत्तु प्राचा "ङ्णि च पदे' इत्यतः "पदे" इत्यनुवर्त्याजादेः पदस्येति व्याख्यानाद् ङमुण् नेत्युक्तं तदनेन प्रत्युक्तम्, इहैव नलोपं वारयितुमुक्तरीतेरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात्॥

'परमदण्डिनौ' इत्यादि स्थलीं अन्तर्वर्ति विभक्तीचा आश्रय केल्यानें पदसंज्ञा होत असल्यामुळें 'नुट्' आगम होण्याची आपत्ति येते असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण 'उत्तर-

पदत्वे चापदादिविधौ ' हें प्रत्ययलक्षणनिषेधक वार्त्तिक आहे. हें वार्तिक असल्यामुळेंच, 'परमवाचौ, परमगोदुहौ, परमलिहौ' इत्यादि उदाहरणांत कुत्व, घत्व, ढत्व इत्यादि कार्यें होत नाहींत. ('परमौ च तौ दण्डिनौ च परमदण्डिनौ = परम औ दण्डिन् औ औ' या स्थलीं 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्रानें 'औ' या दोन अन्तर्वर्तिविभक्ति प्रत्ययांचा लुक् झाल्यावर 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू. २६२ या सूत्रान्वयें 'दण्डिन्' याला प्रत्ययलक्षणानें 'सुप्तिङन्तं पदम्' सू. २९ या सूत्रानें होणारी पदसंज्ञा होऊं शकत असल्यामुळें, त्या पदाच्या अन्तीं असलेल्या नकारापुढील 'औ' या अच्‌ला प्रकृत सूत्रानें नुडागम पावतो असें शंकाकाराचें म्हणणें आहे. या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, 'न लुमताङ्गस्य' १.१.६३ या सूत्रावरील भाष्यांत 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' – म्हणजे पदाच्या आदीला सांगितलेलें कार्य खेरीज करून इतर कोणतेंहि पदसंज्ञेच्या निमित्तामुळें प्राप्त होणारें कार्य सामासिक पदांतील उत्तर पदाला कर्तव्य असतां, ज्यांत 'लु' आहे अशा लुक् इत्यादि शब्दांनीं जेथें प्रत्यय नाहींसा झाला आहे तेथें 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हें सूत्र लागू पडत नाहीं व प्रत्यय विद्यमान आहे असें मानून त्या उत्तर पदाला पदसंज्ञा करतां येत नाहीं – हें वार्तिक पठित केलें असल्यामुळें व 'परमदण्डिनौ' या उदाहरणांत 'दण्डिन्' या उत्तरपदाच्या आद्य वर्णाला कांहीं कार्य करणें नसून, 'दण्डिन्' हा समासांतील उत्तर अवयव पदसंज्ञक आहे असें मानून त्यांतील अन्त्य नकार या 'ङम्' पुढें असलेल्या 'औ' या अच्‌ला प्रकृत सूत्रानें नुडागम कर्तव्य असल्यामुळें, 'दण्डिन्' या उत्तर अवयवाला वरील वार्तिकान्वयें पदसंज्ञा होऊं शकत नाहीं, आणि 'दण्डिन्' यांतील अन्त्य नकार पदान्तीं आहे असें मानतां येत नसल्यामुळें, त्याच्या पुढील 'औ' या अच्‌ला नुडागमाची प्राप्ति होत नाहीं. 'न लुमताङ्गस्य' या सूत्रावरील भाष्यांत वरील वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतातः – 'उत्तरपदत्वे

चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । परमवाचा परमवाचे । परमगोदुहा परमगोदुहे । परमश्वलिहा परमश्वलिहे । पदस्य इति प्रत्ययलक्षणेन कुत्वादीनि मा भूवन्निति । अपदादि विधाविति किमर्थम् ? । दधिसेचौ दधिसेचः । सात्पदाद्योः इति प्रतिषेधो यथा स्यात । ' दीक्षित म्हणतात कीं हें वरील वार्तिक असल्यामुळेंच, 'परमवाचौ = परमा औ वाच् औ औ ' या स्थलीं ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' सू. ६५० या सूत्रानें ' औ ' या अन्तर्वर्ति विभक्तिप्रत्ययांचा लुक् झाल्यावर ' वाच् ' या उत्तर खण्डाला अन्तर्वर्ति विभक्तीचा आश्रय करून ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' या सूत्राच्या सहायानें ' सुप्तिङन्तं पदम् ' या सूत्रानें होणारी पदसंज्ञा प्रत्यय-लक्षणानें करतां येत नाहीं. त्यामुळें ' वाच् ' यांतील चकार पदान्तीं आहे असें मानतां येत नसल्यामुळें व तसेंच त्या चकारापुढें झल् नसून ' औ ' हा अच् असल्यामुळें, ' चोः कुः ' सू. ३७८ या सूत्रानें होणारें कुत्व ' वाच् ' यांतील चकाराचें होत नाहीं. त्याचप्रमाणें 'परमगोदुहौ' या उदाहरणांत 'दादेर्धातोर्घः' सू. ३२५ या सूत्रानें होणारें हकाराचें घत्व ' गोदुह् ' या उत्तर अंशांतील हकाराचें होत नाहीं, आणि तसेंच 'परमलिहौ' या स्थलीं 'लिह्' या उत्तर अंशांतील अन्त्य हकाराचें 'हो ढः' सू. ३२४ या सूत्रानें होणारें ढत्व होत नाहीं; कारण ' गोदुह्, लिह् ' या उत्तर अंशांना वरील वार्तिकान्वयें प्रत्ययलक्षणानें पदसंज्ञा करतां येत नसल्यामुळें, त्यांतील हकार पदान्तीं आहे असें मानतां येत नाहीं व घत्व, ढत्व हीं कार्यें हकार पदान्तीं असल्यास किंवा त्यापुढें 'झल्' असल्यास होणारीं कार्यें आहेत आणि वरील उदाहरणांत हकार पदान्तींहि ठरत नाहीं व त्या हकारापुढें ' झल् ' नसून ' औ ' हा अच् आहे.) प्रसादकारांनीं ' उञि च पदे ' या पूर्व सूत्रांतून प्रकृत सूत्रांत ' पदे ' या पदाची अनुवृत्ति करून व ' अचि पदे ' यांचा ' अजादेः पदस्य ' असा अर्थ करून ('परमदण्डिना' या स्थलीं 'आ' या विभक्तिप्रत्ययाला) ' नुट् ' आगम होत नाहीं असें जें म्हटलें आहे तें, वरील वार्तिक

असल्यामुळें, व्यर्थ ठरतें, आणि 'परमदण्डिना' या उदाहरणांतच नकारलोपाचें निवारण करण्याकरितां त्यांना, वर सांगितलेल्या रीतीचेंच अनुसरण करणें आवश्यक आहे, म्हणजे त्यांना वरील वार्तिक मानल्याशिवाय गत्यन्तर नाहीं. (प्रकृत सूत्रावरील टीकेंत प्रसादकारांनीं 'ननु च परमदण्डिनेत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन समासान्तर्वर्ति-विभक्त्या श्रयेणास्य नस्य पदान्तत्वात् तस्मात्परस्याचो ङमुट् प्राप्नोति । नैवम् । उञि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवर्तते । ततश्चापि पदेऽनजापदेः पदस्येत्यर्थः स्यात् । अतोऽत्रा ङमुट् न भवति ।' असें म्हटलें आहे. त्यांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, 'परमदण्डिन् टा = परमदण्डिन् आ = परमदण्डिना' या उदाहरणांत 'दण्डिन्' या उत्तर अंशाला प्रत्ययलक्षणानें जरी पदसंज्ञा होते तरी, 'दण्डिन्' या पदापुढें अजादि पद नसून 'आ' हा अजादि प्रत्यय असल्यामुळें व प्रकृत सूत्रांत पूर्व सूत्रांतून 'पदे' या पदाची अनुवृत्ति केल्यानें व प्रकृत सूत्रांतील 'अचि' हें पद 'पदे' याचें विशेषण मानल्यानें 'अचि पदे' यांचा षष्ठीविभक्तींत विपरिणाम करून 'अजादेः पदस्य' असा अर्थ होत असल्यामुळें, 'आ' या विभक्ति प्रत्ययाला 'नुट्' आगम होत नाहीं. यावर दीक्षित असें म्हणतात कीं, 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' हें वार्तिक मानल्यानेंच 'परमदण्डिन्' यांतील 'दण्डिन्' या उत्तर अंशाला प्रत्ययलक्षणानें पदसंज्ञा होत नसल्यामुळें आणि म्हणून त्यांतील अन्त्य नकार हा 'ङम्' पदान्तीं आहे असें मानतां येत नसल्यामुळें, त्याच्या पुढील 'आ' या विभक्ति प्रत्ययाला वर सांगितल्याप्रमाणें नुडागम होण्याची आपत्ति टाळतां येत असल्यामुळें, तो आपत्ति टाळण्याकरितां 'उञि च पदे' या बरेंच पूर्वी असलेल्या सूत्रांतून 'पदे' या पदाची मण्डूकप्लुतीनें अनुवृत्ति करण्याची गरज काय? 'परमदण्डिन् आ' या स्थलीं 'दण्डिन्' या उत्तर अंशाला प्रत्ययलक्षणानें पदसंज्ञा होते असें मानल्यास, 'दण्डिन्' यांतील अन्त्य नकाराचा 'न लोपः प्राति-पदिकान्तस्य' सू. २३६ या सूत्रानें जो लोप होण्याची आपत्ति येते

ती प्रकृत सूत्रांत 'पदे' या पदाची अनुवृत्ति केल्यानें देखील कशी टाळतां येणें शक्य आहे? म्हणून ती आपत्ति टाळण्याकरितां वरील वार्तिक मानणें भाग आहे आणि तें वार्तिक मानल्यानें वरील उदाहरणांत नुडागम होण्याची आपत्ति देखील टाळतां येत असल्यामुळें, प्रकृत सूत्रांत 'पदे' या पदाची दोषयुक्त मण्डूकप्लुतीनें अनुवृत्ति करण्याचा खटाटोप व्यर्थ ठरतो.)

शब्दरत्न—सञ्ज्ञायाम्-ङमिति प्रत्याहाररूपायाम्। विकल्पद्वयस्य मद्धचे इति। "विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या" इति "पूङः क्त्वा च" इति सूत्रे भाष्योक्तेरिति भावः। न च तन्मध्ये पाठेन नित्यत्वकल्पने तन्मध्यपतितानां "नपरे नः" इत्यादीनामपि नित्यत्वापत्तिः। स्वरितत्वबलादनुवृत्तस्य पुनर्वाग्रहणान्निवृत्तौ कल्प्यमानायां स्वानन्तर एव तत्कल्पनेनोपपत्तावन्यत्र तत्कल्पने मानाभावात्। तस्मादुत्तरत्र वाग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वसूत्रे एव वाग्रहणस्य निवृत्तिरिति भावः। तन्निषेधादिति। "तस्य दोष" इत्यस्य तु न प्राप्तिः। लत्वसाहचर्येणादेशणत्वस्यैव ग्रहणात्। पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। परादित्वमिति। ततः परस्याच इति व्याख्यानेनेत्यर्थः। ङम इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्य ङमन्तपदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङमो ङमुडजादौ पदे इत्यर्थेन पूर्वादित्वमेव कुतो न कृतम्। "पदस्य" इति च "मादुपधाया" इत्यादाविवावयवषष्ठी। अजादौ पदे इत्युक्तेर्म्नां अभ्यासे इत्यतः शतरि मननित्यादावनन्त्यस्य नेति भावः। बहिरङ्गपरिभाषयेति। नुटो बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वादित्यर्थः। उभयम्—ङमुटः परादित्वं, द्वे इति सूत्राकरणं च। पाक्षिकम्—कार्यकालसम्बन्धि। दिगिति। दिगर्थस्तु तत्परिभाषायास्त्रिपाद्यामभाव एव। किं च यदि यदागमा इति न्यायेनागमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोद्धचते इति तेन नकाराद्यवयवनस्यापि पदान्तत्वाद्यणत्वनिषेधसिद्धिरित्युच्यते तर्हि ह्रस्वात्परस्य ङमन्तपदस्याचि परे ङमुडित्येवार्थस्तथा सति स्यान्न प्रागुक्तः, स्याच्चातिमहदनिष्टमिति। स्पष्टम् चेदं सर्वं भाष्ये।

मनोरमेंतील 'संज्ञायां च कृतं टित्त्वम्' या पंक्तीमधील "संज्ञायाम्' या पदाचा 'ङम् इति प्रत्याहारसंज्ञायाम्' असा अर्थ आहे. ('अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात्' या अर्थाच्या वाचक 'आदिरन्त्येन सहेता' सू. २ या सूत्रान्वयें सिद्ध होणाऱ्या प्रत्याहारांना 'संज्ञा' म्हणतात; कारण ते प्रत्याहार आदि वर्ण व तसेंच आदि वर्ण आणि अन्त्य इत्संज्ञक वर्ण या दोहोंमध्यें जे वर्ण अक्षरसमाम्नायांत पठित आहेत त्यांचे बोधक–वाचक–असतात. या मनोरमेंतील पंक्तीचें विवरण पूर्वीं मनोरमेंत केलेंच आहे.) 'विकल्पद्वयस्य मध्ये पाठादेव नित्यत्वलाभात्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, 'पूङः क्त्वा च' १·२·२२ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं 'विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या भवन्ति' असें म्हटलें आहे. पण दोन विभाषासूत्रांच्या मध्यें पठित असलेलीं सूत्रें नित्यकार्यविधायक असतात असें मानल्यास ('हे मपरे वा' व 'मय उञो वो वा' या दोन) विभाषासूत्रांच्या-मध्यें 'नपरे नः' इत्यादि जीं सूत्रें पठित आहेत तीं सर्व नित्यकार्य विधायक सूत्रें ठरण्याची आपत्ति येईल असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण ('हे मपरे वा' या सूत्रांतील 'वा' हें पद स्वरित असल्यामुळें त्याच्या) स्वरितत्वसामर्थ्यानें जरी त्याची उत्तर सूत्रांत अनुवृत्ति होते तरी ('मय उञो वो वा' या उत्तर सूत्रांत) 'वा' या पदाचें पुन्हा ग्रहण केलें असल्यामुळें, ('हे मपरे वा' या पूर्व सूत्रांतील) 'वा' या पदाची निवृत्ति झाली आहे, म्हणजे अनुवृत्ति बंद झाली आहे, असें मानणें आवश्यक आहे व ती अनुवृत्ति ('मय उञो वो वा' या) उत्तर विभाषासूत्राच्या लगेच पूर्वीं असलेल्या सूत्रांतच, म्हणजे प्रकृत सूत्रांतच, बंद झाली आहे असें मानल्यानें उपपत्ति लागत असल्यामुळें, प्रकृत सूत्राच्या पूर्वीं असलेल्या सूत्रांत ती अनुवृत्ति बंद झाली आहे असें मानण्यास कांहीं प्रमाण नाहीं. म्हणून पुढील विभाषासूत्रांत 'वा' या पदाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, त्या 'वा' ग्रहणसामर्थ्यानें त्याच्या लगेंच पूर्वीं

असलेल्या प्रकृत सूत्रांतच पूर्वविभाषासूत्रांतील 'वा' या पदाची अनुवृत्ति बंद होते असेंच मानलें पाहिजे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. ('हे मपरे वा' व 'मय उञो वो वा' या दोन विभाषासूत्रांच्यामध्यें 'नपरे नः, ङ्णोः कुक्टुक् शरि, डः सि धुट्, नश्च, शि तुक्, ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्' हीं सहा सूत्रें पठित आहेत. 'हे मपरे वा' या पूर्वविभाषासूत्रांतून 'वा' हें पद 'मय उञो वो वा' या उत्तरविभाषा सूत्रांत अनुवृत्त होऊं शकलेंच असतें. असें असून देखील त्या उत्तर सूत्रांत पुन्हा 'वा' या पदाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें त्या पदाच्या ग्रहणसामर्थ्यानें हें स्पष्ट होतें कीं, पूर्वी कोठें तरी त्या 'वा' पदाची अनुवृत्ति बंद झाली आहे. ती कोठें बंद झाली आहे या प्रश्नाचें उत्तर देतांना शब्दरत्नकार असें म्हणतात कीं, उत्तरविभाषासूत्राच्या लगेंच पूर्वी असलेल्या सूत्रांत, म्हणजे प्रकृत सूत्रांत, ती अनुवृत्ति बंद झाली आहे असें मानल्यानें निवृत्तीची आकांक्षा पूर्ण होत असल्यामुळें, त्याच्या पूर्वीच्या सूत्रांत देखील ती अनुवृत्ति बंद झाली आहे असें मानण्यास कांहीं प्रमाण नाहीं. म्हणून प्रकृत सूत्रापूर्वी पठित असलेल्या 'नपरे नः' इत्यादि पांच सूत्रांत 'हे मपरे वा' या पूर्वविभाषासूत्रांतून 'वा' हें पद अनुवृत्त होतें व प्रकृत सूत्रांत त्या पदाची निवृत्ति होते असें मानतां येत असल्यामुळें, प्रकृत सूत्रांत 'नित्यम्' या पदाचें ग्रहण केलें नसतें तरी तें नित्यकार्यविधायकसूत्र ठरलेंच असतें व अशा रीतीनें प्रकृत सूत्रांत 'नित्यम्' या पदाचें ग्रहण करण्याची वास्तविक कांहीं आवश्यकता नव्हती; तरी पण सूत्रार्थ स्पष्ट होण्याकरितां त्या पदाचें ग्रहण प्रकृत सूत्रांत केलें आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे असें शब्दरत्नकारांचें म्हणणें आहे.) 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' या वचनाची 'सुगण्णीशः' या उदाहरणांत प्राप्ति होत नाहीं; कारण त्या वचनांत लत्वाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, लत्वाच्या साहचर्यानें णकारादेशाचेंच ग्रहण होतें. आणखी असें कीं, पञ्चमीसमासपक्ष अनित्य आहे हें

देखील जाणावें. (मनोरमेंत 'सुगण्णीश इति । ण्यल्लोपौ न स्थानिवत्पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्' असें म्हटलें आहे व या पंक्तीचें विवरण मनोरमेंत केलेंच आहे. यावर शंकाकार असें म्हणतो कीं, 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' या वार्तिकाचें 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' हें निषेधक वार्तिक आहे व त्या निषेधक वार्तिकाचा असा अर्थ आहे कीं, जरी त्रैपादिक कार्य करतेवेळीं अजादेशाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव करतां येत नाहीं असें 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' हें वार्तिक सांगतें तरी संयोगादिलोप, लत्व व णत्व हीं तीन त्रैपादिक कार्ये करतेवेळीं अजादेशाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव न केल्यास इष्टरूपांची सिद्धि न होण्याची आपत्ति येत असल्यामुळें, तीं तीन कार्यें कर्तव्य असतां, अजादेशाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव मानणें आवश्यक आहे. 'सुगण्णीशः' या उदाहरणांत 'सुगण्' यांतील णकार हा 'ङम्' पदान्तीं असून त्यापुढें 'ई' हा जो 'ईशः' या उत्तर पदांतीअ आद्यच् आहे त्याला प्रकृत सूत्रानें 'णुट् = ण्' हा आगम करणें हें णत्व कार्य असल्यामुळें, या उदाहरणांत 'तस्य दोषः' हें निषेधक वार्तिक लागू पडतें व त्यामुळें णिलोप व अकारलोप यांचे ठिकाणीं त्या निषेधक वार्तिकान्वयें स्थानिवद्भाव होत असल्यामुळें व अशा रीतीनें 'ण्' हा 'ङम्' आणि 'ई' हा उत्तरपदांतील आद्य अच् या दोहोंमध्यें 'णि = इ' व 'अ' यांचें व्यवधान आहे असें मानणें भाग पडत असल्यामुळें, 'ई' या अचाला णुडागमरूप णत्वकार्य होऊं शकत नाहीं. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, पाणिनीय सूत्रांत 'लुट्' आगम होण्याचें कोठेंहि विधान केलें नसून 'कृपो रो लः' सू. २३५० इत्यादि सूत्रांत रकाराचे जागीं लकारादेश होणेंच सांगितलें आहे आणि म्हणून वरील निषेधक वार्तिकांतील 'लत्व' या शब्दानें लकारादेशाचेंच ग्रहण होतें व त्या लत्वाच्या साहचर्यानें, 'सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम्'– परि. ११२– या परिभाषान्वयें, त्या वार्तिकांत निर्दिष्ट असलेल्या 'णत्व' या शब्दानें नकाराचे जागीं होणाऱ्या

णकारादेशाचेंच ग्रहण होऊं शकतें व प्रकृत सूत्रानें होणाऱ्या 'णुट् = ण्' या आगमरूप कार्याचें ग्रहण होऊं शकत नाहीं. 'सुगण्णीशः' या उदाहरणांत नकाराचे जागीं णकारादेश करणें नसून 'ई' या अचाला 'णुट्' आगम करणें असल्यामुळें, वरील निषेधक वार्तिक या उदाहरणास लागू पडत नाहीं व त्यामुळें 'णि = इ' व 'अ' यांचा जो लोप झाला आहे त्याचे ठिकाणीं 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' या वार्तिकान्वयें स्थानिवद्भाव होऊं शकत नसल्यामुळें 'ईशः' या उत्तरपदांतील 'ई' या अचाला णुडागम होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. पण प्रकृत स्थलीं जरी नकाराचे जागीं णकारादेश करणें नसून 'णुट्' आगम करणें आहे तरी तें णुडागमरूप कार्य एका प्रकारें णत्व कार्यच आहे आणि म्हणून प्रकृत उदाहरणांत 'तस्य दोषः' हें निषेधक वार्तिक लागू पडतें व त्यामुळें स्थानिद्भावाचा येथें निषेध होऊं शकत नाहीं अशी कोणी शंका केल्यास, ती शंका मनांत धरून शब्दरत्नकार दुसरें असें उत्तर देतात कीं, 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' सू. ५० या सूत्रांतील 'पूर्वविधौ' या पदाचा जरी 'पूर्वस्य विधौ' व 'पूर्वस्मात् विधौ' असा दोन तऱ्हेनें भाष्यांत विग्रह केला आहे तरी, षष्ठीसमासपक्ष हाच सिद्धान्तपक्ष मानला असून पञ्चमीसमासपक्ष अनित्य मानला असल्यामुळें व 'सुगण्णीशः' या उदाहरणांत ज्या 'अ' व 'णि' चा लोप झाला आहे त्यांच्या पूर्वी असलेल्या वर्णाला णुडागम कार्य करणें नसून त्यांच्या पुढील 'ई' या अचाला तें कार्य करणें असल्यामुळें, अशा अनित्य पञ्चमीसमासपक्षाचा आश्रय करून प्रकृत स्थलीं णि लोपाचे व अ लोपाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव करणें योग्य नाहीं; कारण जेथें अनित्य पक्षाचा आश्रय केल्याशिवाय इष्ट रूपाची सिद्धि होऊं शकत नाहीं तशाच स्थलीं अगतिकगतिन्यायानें अनित्य पक्षाचा आश्रय करणें योग्य ठरतें. पण प्रकृत उदाहरणांत अनित्य पञ्चमीसमासपक्षाचा आश्रय करून 'अ' लोप व णि लोप यांचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव केल्यानें इष्ट रूपाची सिद्धि न होतां अनिष्ट रूप

होण्याची आपत्ति येत असल्यामुळें, तशा अनित्य पक्षाचा या स्थलीं आश्रय करणें अयोग्य ठरतें असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'ङमुटः परादित्वं कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रतिषेधार्थम्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे तें (प्रकृत सूत्रांतील 'ङमः' हें पद षष्ठी न मानतां दिग्योगेपञ्चमी मानून व ती पञ्चमी इतरत्र चरितार्थ होत नसून प्रकृतसूत्रनिर्दिष्ट 'अचि' ही सप्तमी 'मय उञो वो वा' या उत्तर सूत्रांत चरितार्थ ठरत असल्यामुळें, त्या सप्तमीचा 'अचः' असा षष्ठींत विपरिणाम करून प्रकृत सूत्राचा) 'ङमन्तात्पदात्परस्य अचः' असा अर्थ केला असल्यामुळें, म्हटलें आहे. येथें अशी शंका करण्यांत येते कीं, प्रकृत सूत्रांतील 'ङमः' हें पद (पञ्चमी न मानतां) षष्ठी मानून व ङमन्तपदावयव जो 'ङम्' तो ऱ्हस्व अचापुढें असल्यास व त्या 'ङम्' पुढें अजादि पद असल्यास त्या 'ङम्' ला 'ङमुट्' आगम होतो असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ करून, 'ङमुट्' आगम अजादि पदापूर्वी असलेल्या 'ङम्' चा आद्यवयव होतो असें कां मानलें नाहीं ? प्रकृत सूत्र 'पदस्य' या अधिकारांत पठित असल्यामुळें, ज्याप्रमाणें 'मादुपधायाः' सू. १८९७ इत्यादि सूत्रांत अनुवृत्त असलेलें तें पद अवयवषष्ठी मानली आहे त्याच-प्रमाणें प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्त असलेलें तें पद अवयव षष्ठी मानतां येतें. वर जसा प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला आहे तसा अर्थ करितांना 'अजादौ पदे' असें म्हटलें असल्यामुळें, 'म्ना अभ्यासे' या धातूहून 'शतृ = अत्' प्रत्यय केला असतां, 'मनन्' इत्यादि रूपांतील अन्तीं नस-णाऱ्या नकाराला नुडागम होत नाहीं असा शंकाकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. आणि ही शंका मनांत धरूनच दीक्षितांनीं मनोरमेंत 'ङमुटः परादित्वं कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रतिषेधार्थम्' असें म्हटलें आहे. (शंकाकार असें म्हणतो कीं, दीक्षितांनीं प्रकृत सूत्राचा अर्थ करतेवेळीं 'पदस्य' या अधिकारांत पठित असलेल्या प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्त होणाऱ्या 'पदस्य' या षष्ठ्यन्त पदाचा पञ्चमी विभक्तींत व प्रकृतसूत्रनिर्दिष्ट 'अचि' या सप्तम्यन्त पदाचा षष्ठीविभक्तींत जो

विपरिणाम केला आहे तसें करण्यांत गौरव असून, तीं पदें विभक्ति-विपरिणाम न करितां जशीचीं तशींच कायम ठेवण्यांत लाघव आहे. म्हणून प्रकृत सूत्रांतील 'ङमः' हें जें पद दीक्षितांनीं पञ्चम्यन्त मानलें आहे तें तसें न मानतां षष्ठ्यन्त मानावें व 'पदस्य' हें अनुवृत्त पद जसें दीक्षितांनीं 'ङमः' या पदाचें विशेष्य मानलें आहे तसेंच तें मानावें, पण तें पद अवयवषष्ठ्यर्थक मानावें. तसें मानलें असतां, 'पदस्य' या पदाचा पञ्चमीविभक्तींत विपरिणाम करण्याची गरज राहत नाहीं व 'ङमः पदस्य' याचा 'ङमन्तपदावयवस्य' असा अर्थ होतो. तसेंच प्रकृत सूत्रांत 'ञ्चि च पदे' या पूर्व सूत्रांतून 'पदे' या पदाची मण्डूकप्लुतीनें अनुवृत्ति करावी व त्या अनुवृत्त पदाचें प्रकृतसूत्रनिर्दिष्ट 'अचि' हें पद विशेषण मानावें. तसें मानलें असतां, 'अचि' या पदाचा षष्ठीविभक्तींत विपरिणाम करण्याची गरज राहत नाहीं व 'अचि' या सप्तम्यन्त विशेषणाचा, 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' – परि. ३३– या परिभाषान्वयें 'अजादौ' असा अर्थ होऊन 'अचि पदे' याचा 'अजादौ पदे परे सति' असा अर्थ होतो व प्रकृत सूत्रांतील 'ङमः' या पदाची पुनरावृत्ति केल्यानें व तें पुनरावृत्त पद 'ह्रस्वात्' या अवधिवाचक पञ्चम्यन्त पदाशीं अन्वित केल्यानें 'ङमन्तपदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङमः ङमुट् स्यात् अजादौ पदे परे सति' असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ होतो आणि असा अर्थ करून 'ङमुट्' आगम पूर्व 'ङम्' चा आद्यवयव मानल्यानें इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकते. प्रकृत सूत्राचा वरप्रमाणें अर्थ करतेवेळीं 'अजादौ पदे परे सति' असें म्हटलें असल्यामुळें, 'मनन्' इत्यादि स्थलीं पूर्व नकाराला नुडागम होण्याची आपत्ति येत नाहीं. 'म्ना' धातूहून 'शतृ = अत्' प्रत्यय केला असतां तो प्रत्यय शित् असल्यामुळें, 'पाघ्राध्मा' सू. २३०७ या सूत्रानें 'म्ना' चे जागीं 'मन्' असा आदेश होऊन 'मनन्' असें शतृप्रत्ययान्त पुल्लिङ्गाचें प्रथमेच्या एकवचनाचें रूप होतें. 'मनन्' हें ङमन्त पद असून याचा अवयव जो प्रथम नकार तो

'अ' या ऱ्हस्व अचापुढें आहे. पण त्यापुढें 'शतृ=अत्' प्रत्ययांतील 'अ' हा अच् असून अजादि पद नसल्यामुळें, वरील अर्थान्वयें त्या प्रथम नकाराला नुडागम होण्याची आपत्ति टळते. शब्दरत्नकार म्हणतात कीं, वर सांगितल्याप्रमाणें शंकाकारानें जो प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला आहे तो बरोबर मानल्यास, 'कुर्वन्नास्ते' या उदाहरणांत 'कुर्वन्' या ङमन्त पदापुढें 'आस्ते' हें अजादि पद असल्यामुळें 'कुर्वन्' यांतील अन्त्य नकाराला 'नुट्=न्' आगम केल्यानें तो टित् आगम नकाराचा आद्यवयव होईल व अशा रीतीनें तो आगमरूप नकार पदान्तीं येत नसल्यामुळें त्याला 'पदान्तस्य' सू. १९८ हा निषेध लागू पडणार नाहीं व त्याचें णत्व होण्याची आपत्ति येईल. ही आपत्ति टाळण्याकरितां व 'ङमुट्' आगम पूर्व पदांतील अन्त्य 'ङम्' चा आद्यवयव न होतां पुढील अचाचा आद्यवयव व्हावा याकरितां, प्रकृत सूत्रांतील 'ङमः' ही षष्ठी न मानतां पञ्चमी मानून व 'अचि' या पदाचा षष्ठींत विपरिणाम करून दीक्षितांनीं कौमुदींत प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला आहे असें शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचें तात्पर्य आहे.) 'बहिरङ्गपरिभाषया गतार्थत्वादुभयमप्यसङ्गतम्' असें जें प्रकाशकारांचें म्हणणें मनोरमेंत दिलें आहे त्याचा अर्थ हा आहे कीं, परनिमित्तक नुडागम अपरनिमित्तक णत्वकार्याच्या मानानें बहिरङ्ग असल्यामुळें असिद्ध ठरतो (व तो झालाच नाहीं असें मानावें लागत असल्यामुळें, त्याचें णत्व होण्याची आपत्ति मुळींच येत नाहीं.) या वरील पंक्तींतील 'उभयम्' या पदाचा 'ङमुट्: परादित्वम्, ङमो' ऱ्हस्वादचि द्वे इति सूत्राकरणं च' असा अर्थ आहे. 'तदपि पाक्षिकम्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्यांतील 'पाक्षिकम्' या पदाचा 'कार्यकालसम्बन्धि' म्हणजे तें म्हणणें कार्यकालपक्षांतच लागू पडते, असा अर्थ आहे. (या सर्व विषयाचें विवरण मनोरमेंत केलेंच आहे.) 'इति दिक्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्यांतील 'दिक्' या शब्दाचा असा अर्थ आहे कीं, बहिरङ्गपरिभाषा त्रिपादींत केव्हांहि, म्हणजे यथोद्देशपक्षांत किंवा कार्यकालपक्षांत, उपस्थित होत नाहीं.

आणखी असें कीं, 'यदागमाः'–परि. ११–या परिभाषान्वयें (आगम हा आगमीचा केवळ अवयव होत नसून) आगमीचे ठिकाणीं जे धर्म असतात ते धर्म त्या आगमीला होणाऱ्या आगमाचे ठिकाणीं देखील येतात हें ज्ञापित होत असल्यामुळें ('कुर्वन्नास्ते' या उदाहरणांत 'कुर्वन्' यांतील अन्त्य नकार पदान्तीं असल्यामुळें त्याचे ठिकाणीं जो पदान्तत्व धर्म आहे तो) पदान्तत्व धर्म, त्या आगमिरूप नकाराला 'नुट् = न्' आगम होऊन त्याचा आद्यवयव होणाऱ्या, 'नुट्' आगमाचे ठिकाणीं येतो आणि म्हणून आगमरूप नकार देखील पदान्तत्वधर्म विशिष्ट आहे असें मानतां येत असल्यामुळें 'पदान्तस्य' सू. १९८ हा निषेध त्या आगमाला देखील लागू पडतो (व त्यामुळें त्या आगमाचें णत्व होण्याची आपत्ति टळते.) असें जर म्हणणें असेल तर, प्रकृत सूत्राचा 'ऱ्हस्वात्परस्य ङमन्त-पदस्य अचि परे ङमुट् स्यात्' असाच अर्थ होईल व शंकाकारानें प्रकृत सूत्राचा पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें जसा अर्थ केला होता तसा अर्थ करतां येणार नाहीं व त्यामुळें अनिष्ट रूपें सिद्ध होण्याची फार मोठी आपत्ति येईल. हें सर्व प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत स्पष्ट केलें आहे. (शंकाकारानें 'ङमः' ही षष्ठी मानून प्रकृत सूत्राचा जो अर्थ केला आहे तो अर्थ बरोबर मानल्यास, 'कुर्वन्नास्ते' या उदाहरणांत आगमरूम पूर्व नकार पदान्तीं येत नसल्यामुळें, त्याचें णत्व होण्याची जी आपत्ति येते ती टाळण्याकरितां, 'पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राह्िष्यते,' म्हणजे 'आगमीयद्यद्धर्मवैशिष्टयेन भासते आगमस्याऽपि तद्धर्मवैशिष्टयेन ग्रहणम्,' या प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांतील वचनाचा आधार घेऊन, शंकाकार असें म्हणतो कीं, आगमीचे ठिकाणीं जे धर्म असतात ते आगमाचे ठिकाणीं देखील येत असल्यामुळें व 'कुर्वन्' यांतील अन्त्य नकार हा आगमी पदान्तीं असल्यामुळें, त्याचे ठिकाणीं असणारा पदान्तत्वधर्म त्याला होणाऱ्या आद्यवयवरूप 'नुट् = न्' या आगमाचे ठिकाणीं देखील येतो आणि अशा रीतीनें आगमरूप प्रथम नकार पदान्तत्वधर्म-

विशिष्ट, म्हणजे पदान्तींच आहे, असें मानतां येत असल्यामुळें, 'पदान्तस्य' सू. १९८ हा निषेध त्याला देखील सारखाच लागू पडतो व त्यामुळें त्या आगमरूप प्रथम नकाराचें णत्व होण्याची आपत्ति टळते. परंतु 'आगमानामागमिधर्मवैशिष्टयम्' असा जर 'यदागमा:'–परि. ११–या परिभाषेचा अर्थ केला तर, 'सर्व + आम्' या स्थलीं 'आम्' हा पदान्तीं असल्यामुळें त्याचे ठिकाणीं असणारा पदान्तत्वधर्म 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' सू. २१७ या सूत्रानें त्याला होणाऱ्या 'सुट् = स्' या आगमांत देखील येईल आणि 'साम्' यांतील संकार पदान्तत्व धर्मविशिष्ट ठरेल व त्यामुळें 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' सू. २१० या अधिकारांत पठित असलेल्या 'आदेशप्रत्यययोः' सू. २१२ या अपदान्ताला या सूत्रानें अपदान्त असणाऱ्या सकाराला होणारें षत्व त्या सुडागमाचें–सकाराचें–होणार नाहीं व 'सर्वेषाम्' असें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं. म्हणून 'पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते' असें जें प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत म्हटलें आहे तें सिद्धान्तभाष्य नसून एकदेशिभाष्य आहे असेंच मानणें योग्य आहे व तसें मानलें असतां, वरील उदाहरणांत अपदान्त ठरणाऱ्या नुडागमाचें णत्व होण्याची आपत्ति येते. याशिवाय शब्दरत्नकार असें म्हणतात कीं, प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्त होणारें 'पदस्य' हें पद विशेष्य मानलें असल्यामुळें तें पद शंकाकारानें षष्ठ्यन्त मानलेल्या 'ङमः' या पदाचें जसें विशेष्य होतें तसेंच तें प्रकृतसूत्रनिर्दिष्ट 'ह्रस्वात्' या पदाशीं देखील विशेष्यरूपानें अन्वित होईल व शंकाकारानें प्रकृत सूत्रांतील 'ङमः' या पदाची जी द्विरावृत्ति केली आहे तशी द्विरावृत्ति करण्यास कोणतेंहि प्रमाण नसल्यामुळें आणि तसेंच त्यानें प्रकृत सूत्रांत 'पदे' या पदाची जी मण्डूकप्लुतीनें अनुवृत्ति केली आहे तशी अनुवृत्ति करणें दोषयुक्त असल्यामुळें, 'ङमः' या पदाची द्विरावृत्ति व 'पदे' या पदाची अनुवृत्ति न करितां प्रकृत सूत्राचा अर्थ केल्यास, 'ह्रस्वात्परस्य ङमन्तपदस्य अचि परे ङमुट् स्यात्' असाच अर्थ होऊं शकतो व

'ङमन्तपदावयवस्य ऱ्हस्वात्परस्य ङमो ङमुट् अजादौ पदे' असा शंकाकारानें पूर्वी केलेला अर्थ मुळींच होऊं शकत नाहीं आणि त्यामुळें अतिव्याप्तिरूप व अव्याप्तिरूप दोष येईल, म्हणजे जेथें 'ङमुट्' आगम होणें इष्ट नाहीं तेथें तो होण्याची व जेथें तो होणें इष्ट आहे तेथें तो न होण्याची आपत्ति येईल, आणि इष्ट रूपांची सिद्धि होणार नाहीं. उदाहरणार्थ 'अस्ति पराङ आत्मा, देवदत्त रामान् इति वद' या दोन उदाहरणांपैकीं प्रथम उदाहरणांत 'अस्ति' यांतील ऱ्हस्व इकार या अच्पुढें 'पराङ' हें ङमन्त पद असून त्यापुढें 'आ' हा अच् असल्यामुळें, त्यांतील 'ङ' हा दीर्घ अचापुढें असून देखील त्याला 'ङुट्' आगम होण्याची आपत्ति येईल. तसेंच द्वितीय उदाहरणांत 'देवदत्त' यांतील अन्त्य 'अ' या ऱ्हस्व अच्-पुढें 'रामान्' हें ङमन्त पद असून त्यापुढें 'इ' हा अच् असल्यामुळें, जरी 'न्' हा 'ङम्' 'आ' या दीर्घ अच्पुढें आहे तरी त्याला नुडागम होण्याची आपत्ति येईल. पण 'कुर्वन्नास्ते, सन्नच्युतः' इत्यादि स्थलीं 'कुर्वन्, सन्' हीं ङमन्त पदें ऱ्हस्व अचापुढें नसल्यामुळें, त्यांना 'ङमुट्' आगम होऊं शकणार नाहीं. सारांश असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ झाल्यानें इष्ट रूपें सिद्ध होऊं शकत नसल्यामुळें व शंकाकारानें प्रकृत सूत्राचा जो पूर्वी अर्थ केल होता तसा अर्थ वर सांगितल्याप्रमाणें होऊंच शकत नसून तो बरोबर मानला तरी, णत्व होण्याची जी आपत्ति येत होती ती टाळण्याकरितां त्यानें ज्या भाष्यवचनाचा आधार घेतला आहे तें भाष्यवचन सिद्धान्तवचन नसून एकदेशीची उक्ति असल्यामुळें, त्यानें केलेली शंका योग्य मानतां येत नाहीं. प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत –८-३-३२– भाष्यकार म्हणतात: 'यदि ङम एव ङमुट् क्रियते कुर्वन्नास्ते कृषन्नास्ते,– रषाभ्यां नोणः समानपदे इति णत्वं प्राप्नोति। पदान्तस्य नेति प्रतिषेधो भविष्यति। पदान्तस्येत्युच्यते, नैष पदान्तः। पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते। एवमपि न सिध्यति।' या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, भाष्यकारांच्या मतें

पदान्त 'ङम्' ला 'ङमुट्' आगम करणें इष्ट नसून त्याच्यापुढील अचाला 'ङमुट्' आगम करणें इष्ट आहे आणि म्हणून देखील शंकाकारानें प्रकृत सूत्राचा केलेला अर्थ स्वीकारार्ह नाहीं व दीक्षितांनीं प्रकृत सूत्राचा कौमुदींत जो अर्थ केला आहे तो मानल्यानें कोणतीहि आपत्ति न येतां सर्व इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकत असल्यामुळें, तोच अर्थ मानणें योग्य आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

शब्दरत्न---प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादिति । इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनुसर्त्तव्यत्वादिति । यदि तु स निषेधो "अपदादिविधौ" इति पर्युदासेन पदान्तत्वनिमित्तके विधावेवेति 'न लुमता–" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । किं चोत्तरपदस्य कार्यित्वेएव तत्प्रवृत्तिरत एव माषकुम्भवापेनेत्यादौ " पदव्यवायेऽपि " इति निषेधसिद्धिरित्युच्यते तदा प्राचीनोक्तमजादेः पदस्येति व्याख्यानमेव शरणम् । स्पष्टं चैवं व्याख्यानं प्रकृतसूत्रे "ञ्मि च पदे" इत्यत्र च भाष्ये । तेन निषेधेन सिद्धमिति प्रकृतसूत्रभाष्योक्तिस्त्वेकदेशिन इत्यास्तां तावत् ।'

'उत्तरपरत्वे चापदादिविधौ इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे तें प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत ८. ३. ३२ सांगितलें आहे. (त्या भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात 'नैष दोषः । उक्तमेतत्–उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ।') 'उक्तरीतेरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात्' असें जरी मनोरमेंत म्हटलें आहे तरी, 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' या निषेधक वार्तिकांतील 'अपदादिविधौ' हा (प्रसज्यप्रतिषेध न मानतां) पर्युदास मानून पदान्तत्वाच्या निमित्तामुळें होणारें कार्य कर्तव्य असतांच प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध लागू पडतो असें 'न लुमताङ्गस्य' १. १. ६३ या सूत्रावरील भाष्यांत म्हटल्याप्रमाणें मानल्यास आणि जेथें उत्तर पद कार्यि आहे, म्हणजे समासांतील उत्तर पदाला कार्य कर्तव्य आहे, तेथेंच वरील निषेधक वार्तिक लागू पडतें असें मानल्यास व तसें मानल्याशिवाय

'माषकुम्भवापेन' इत्यादि स्थलीं 'पदव्यवायेऽपि' सू १०५७ या निषेधक सूत्रान्वयें नकाराचें णत्व होत नाहीं असें म्हणणें असल्यास प्रसादकारांनीं प्रकृत सूत्रांतील 'अचि' या पदाचें 'अजादे = पदस्य' असें जें व्याख्यान केलें आहे तेंच मानणें भाग आहे. प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत व 'उञि च पदे' ८·३·२१ या सूत्रावरील भाष्यांत अशाच प्रकारचें व्याख्यान केलें आहे आणि त्या व्याख्यानाचा आश्रय केल्यास 'तेन निषेधेन सिद्धम्' असें जें प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत म्हटलें आहे तें एकदेशिभाष्य आहे-एकदेशीची उक्ति आहे-असें मानलें पाहिजे. या विषयासंबंधाने एवढें व्याख्यान पुरें. ('उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' या वार्तिकांतील 'अपदादि विधौ' हा प्रसज्य प्रतिषेध मानून या वर्तिकाचा 'उत्तरपदस्य पदसंज्ञायां कर्तव्यायां प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो वाच्यः, पदादिविधिं वर्जयित्वा' असा पूर्वीं अर्थ केला आहे. पण शब्दरत्नकार म्हणतात कीं, 'न लुमताङ्गस्य' या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं 'अपदादिविधौ' हा प्रसज्य प्रतिषेध न मानतां पर्युदास मानला आहे. त्या भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात :- 'एवं तर्ह्युत्तरपदत्वे च पदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति वक्ष्यामि तन्नियमार्थं भविष्यति, पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति।' म्हणून 'नञिवयुक्तम्'-परि. ७५-या न्यायान्वयें 'अपदादिविधौ' या पर्युदासाचा 'पदान्तत्वनिमित्तके विधावेव' असा तद्भिन्न पण तत्सदृश अर्थ होतो व त्यामुळें वरील वार्तिकाचा 'उत्तरपदस्य पदसंज्ञायां कर्तव्यायां पदान्तत्वनिमित्तके विधौ कर्तव्ये एव प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो वाच्यः' असा अर्थ होतो. या अर्थान्वयें 'परमदण्डिनौ, परमदण्डिना' इत्यादि स्थलीं 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' सू. २३६ या सूत्रानें पावणारा पदान्तत्वनिमित्तक नकार लोप होण्याची व तसेंच प्रकृत सूत्रानें पुढें असणाऱ्या अजादि प्रत्ययाला ङमन्तपदनिमित्तक नुडागम होण्याची आपत्ति टळते; कारण पदाच्या अन्तीं असणाऱ्या नकाराचा लोप करणें व तसेंच ङमन्त पदापुढें असणाऱ्या अचाला 'ङमुट्' आगम

करणें हीं दोन्ही पदान्तत्वाच्या निमित्तामुळें होणारीं कार्यें आहेत व अशीं पदान्तत्वनिमित्तक कार्यें करतेवेळीं समासांतील उत्तर पदाला पदसंज्ञा कर्तव्य असतां, त्या उत्तर पदापुढील ज्या अन्तर्वर्तिविभक्ति-प्रत्ययाचा 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्रानें लुक् झाला आहे त्याला, प्रकृत वार्तिकाच्या वरील अर्थान्वयें, 'प्रत्ययलोपे प्रत्यलक्षणम्' सू. २६२ हें सूत्र लागू पडत नाहीं आणि म्हणून समासांतील उत्तरपदाला पदसंज्ञा होऊं शकत नसल्यामुळें, 'परम-दण्डिनौ' इत्यादि स्थलीं नकारलोप व 'ङमुट्' आगम होऊं शकत नाहींत हें उघड आहे. पुढें शब्दरत्नकार असें म्हणतात कीं, 'माषकुम्भवापेन' इत्यादि उदाहरणांत 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' सू. १९७ या सूत्रानें नकाराचें णत्व होण्याची जी आपत्ति येते ती टाळण्याकरितां वरील वार्तिकाचा 'उत्तरपदस्य पदसंज्ञायां कर्तव्याया-मुत्तरपदस्य कार्ये कर्तव्ये एव प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो वाच्यः' असा देखील नियामक अर्थ करणें आवश्यक आहे; कारण 'कुम्भ' या उत्तर पदाला पदसंज्ञा करतेवेळीं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध केल्यानें त्याला पदसंज्ञा होणार नाहीं व 'पदव्यवायेऽपि' सू. १०५७ हा निषेध लागू पडणार नाहीं. म्हणून 'कुम्भ' याला पदसंज्ञा होण्याकरितां 'उत्तरपदस्य कार्यित्वे एव प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः' असा अर्थ करणें जरूर आहे व तसा अर्थ केल्यानें 'कुम्भ' या पदाला कोणतेंहि कार्य कर्तव्य नसल्यामुळें प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध लागू पडत नाहीं व त्यामुळें 'कुम्भ' याला पदसंज्ञा होऊन 'पदव्यवायेऽपि' या निषेधान्वयें वरील उदाहरणांत नकाराचें णत्व होण्याची आपत्ति टळते. परंतु या अर्थान्वयें 'परमदण्डिनौ, परमदण्डिना' इत्यादि स्थलीं 'न लोपः प्रातिप-दिकान्तस्य' सू. २३६ या सूत्रानें नकारलोप करतेवेळीं 'दण्डिन्' हें उत्तरपद कार्यि असल्यामुळें, म्हणजे त्या उत्तर पदांतील अन्त्य नकाराचा लोप कर्तव्य असल्यामुळें, त्याला जरी पदसंज्ञा होत नाहीं व अशा रीतीनें त्यांतील अन्त्य नकाराचा लोप होण्याची जरी आपत्ति टळते तरी, प्रकृत सूत्रानें 'ङमुट्' आगम करतेवेळीं समासांतील 'दण्डिन्'

हें उत्तर पद कार्यि नसल्यामुळें, म्हणजे त्या उत्तरपदास नुडागम करणें नसून त्याच्या पुढील अजादि विभक्तिप्रत्ययाला नुडागम करणें असल्यामुळें, तशा कार्यि नसणाऱ्या उत्तर पदाला प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध लागू पडणार नाहीं व त्या उत्तर पदाला पदसंज्ञा होऊन पुढें असणाऱ्या अजादि प्रत्ययाला वरील उदाहरणांत प्रकृत सूत्रानें नुडागम होण्याची आपत्ति येईल. म्हणून शब्दरत्नकार म्हणतात कीं, ही आपत्ति टाळण्याकरितां प्रसादकारांनीं म्हटल्याप्रमाणें प्रकृत सूत्रांत 'उञि च पदे' या पूर्व सूत्रांतून 'पदे' या पदाची अनुवृत्ति करणें आवश्यक आहे व प्रकृत सूत्रांत निर्दिष्ट असलेलें 'अचि' हें पद 'पदे' या अनुवृत्त पदाचें विशेषण मानल्यानें, 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे—परि. ३३—या परिभाषान्वयें, 'अचि' या पदाचा 'अजादौ' असा अर्थ होतो, व प्रकृत सूत्रांत 'ङमः' हा पञ्चमीनिर्देश व 'अचि' हा सप्तमीनिर्देश असल्यामुळें, 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्'—परि. ७१—या न्यायान्वयें, 'अचि पदे' यांचा षष्ठी विभक्तींत विपरिणाम होऊन 'अजादेः पदस्य ङमुट् स्यात्' असा सूत्रार्थ होतो. त्यामुळें 'परमदण्डिनौ, परमदण्डिना' इत्यादि स्थलीं ङमन्त पदापुढें अजादि प्रत्यय असून अजादि पद नसल्यामुळें, अजादि प्रत्ययाला नुडागम होण्याची आपत्ति टळते. प्रसादकारांनीं 'पदे' या पदाची प्रकृत सूत्रांत जी अनुवृत्ति केली आहे तिला प्रकृत सूत्रावरील व 'उञि च पदे' या सूत्रावरील भाष्य प्रमाण आहे असें शब्दरत्नकार म्हणतात. प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत ङमन्त पदाला 'ङमुट्' आगम केल्यानें काय दोष येईल हें सांगून ङमन्त पदापुढील अजादि विभक्तिप्रत्ययाला 'ङमुट्' आगम होण्याची जी आपत्ति येते तिचें निवारण करण्याकरितां भाष्यकार म्हणतात—'एवं तर्हि पद इति वर्तते । क्व प्रकृतम् ? । उञि च पदे इति ।' तसेंच 'उञि च पदे' या पूर्व सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात—'पद इति किमर्थम् ? । तन्त्रे उतं, तन्त्रयुतं, तन्त्र उतम् । पदे इति शक्यमवक्तुम्···लक्षणप्रतिपदोक्तयोः

प्रतिपदोक्तस्यैवेति। उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्तव्यम्–ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमित्यपदे मा भूत्– दण्डिना शकटिना।' वरील संपूर्ण विषयाचें प्रकृत सूत्रावरील शब्देन्दुशेखरांत विस्तृत व सुंदर रीतीनें विवेचन केलें आहे. त्या ग्रन्थांत नागेश म्हणतात:–'भाष्ये तु विभक्ति-व्यत्ययप्रकल्पने गौरवात् पदावयवङमः परस्येति वैयधिकरण्य-मेवोक्तम् । दण्डिनेत्यत्र ङमुडभावो मण्डूकप्लुत्या उञि च पदेइत्यतः पदे इत्यनुवर्त्याजादेः पदस्य ङमुडित्यर्थेन बोध्यः । पदस्येत्यस्यावृत्त्या सम्बन्धेऽपि विशेषणविशेष्ययोरुभयोः सप्तम्यन्तत्वे एव तदादि विधि-प्रवृत्त्या तदलाभः स्यात् । एतदर्थमेवाचीति सप्तमीनिर्देशः । ङमन्तं यत्पदमित्यर्थेऽपि परमदण्डिनेत्यादावेतद्वारणाय पदे इत्यनुवृत्तिरा-वश्यक्येव। अन्तर्वर्तिविभक्त्या दण्डिन्नित्यस्य पदत्वात् । उत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणनिषेधस्तु न, माषकुम्भवा पेनेत्यादौ पदव्यवायेऽपीति निषेधसिद्धयेतस्य यत्रोत्तरपदस्य कार्यित्वं तत्रैव प्रवृत्तेः । तेन निषेधेन सिद्धमित्येतत्सूत्रस्थभाष्योक्तिस्त्वेकदेशिन इति दिक्।' सारांश 'उञि च पदे' या पूर्व सूत्रांतून प्रकृत सूत्रांत वर सांगितल्याप्रमाणें 'पदे' या पदाची अनुवृत्ति करणें आवश्यक असल्यामुळें, 'उक्तरी-तेरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात्' असें जें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे तें बरोबर मानतां येत नाहीं असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. ते पुढें असें म्हणतात कीं, प्रसादकारांनीं जशी अनुवृत्ति केली आहे तशी अनुवृत्ति करणें हाच सिद्धान्तपक्ष असल्यामुळें, 'तेन निषेधेन सिद्धम्,' म्हणजे 'उत्तरपदे चापदादिविधौ' या निषेधक वार्तिकान्वयें हें सर्व सिद्ध होतें, असें जें प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत म्हटलें आहे तें एकदेशिभाष्य आहे व सिद्धान्तभाष्य नव्हें असें मानलें पाहिजे.)

मनोरमा–समः सुटि । यद्यपि मोऽनुस्वारेण सिद्धं तथाप्यनु-नासिकत्वत्रिसकारत्वसिध्यर्थमिदम् ॥

जरी 'मोऽनुस्वारः' सू. १२२ या सूत्रानें ('सम् + स्कर्ता' या स्थलीं 'सम्' या उपसर्गांतील मकाराचा अनुस्वार होऊन)

'संस्कर्ता' असें (एकसकारयुक्त) रूप सिद्ध होऊं शकतें तरी मागील वर्ण अनुनासिक व्हावा व त्रिसकारयुक्त रूप सिद्ध व्हावें याकरितां 'समः सुटि' सू. १३५ हें प्रकृत सूत्र मुद्दाम केलें आहे. ('सम् + कृ + तृच्' या स्थलीं 'ण्वुल्तृचौ' सू. २८९५ या सूत्रानें 'कृ' धातूहून 'तृच्' प्रत्यय केला असतां 'संपरिभ्यां करोतौ भूषणे' सू. २५५० या सूत्रानें 'कृ' धातूला 'सुट् = स्' आगम होऊन 'सम् + स्कर्ता' अशी स्थिति होते. अशा स्थितींत 'सम्' या पदांतील मकार पदान्तीं असल्यामुळें 'मोऽनुस्वारः' या सूत्रानें मकाराचे जागीं अनुस्वार होऊन 'संस्कर्ता' असें रूप सिद्ध होऊं शकतेंच. तथापि 'सम्' यापुढें 'सुट् = स्' आला असतां 'सम्' यांतील मकाराचें प्रकृत सूत्रानें रुत्व व्हावें व 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' सू. १३६ या सूत्रानें 'रु' पूर्वी असलेला 'स' यांतील अकार विकल्पेंकरून अनुनासिक व्हावा व 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' सू. ७६ या सूत्रानें 'रु' चा, म्हणजे रेफाचा, विसर्ग होऊन आणि 'संपुंकानां सो वक्तव्यः'—सू. १३८ वरील वार्तिक—या वार्तिकानें त्या विसर्गाचा सकार होऊन 'सँस्स्कर्ता' असें सानुनासिक व द्विसकारयुक्त रुप सिद्ध झाल्यावर 'अनचि च' सू. ४८ या सूत्रानें प्रथम सकाराचें द्वित्व होऊन 'सँस्स्स्कर्ता' असें अनुनासिकयुक्त व त्रिसकारयुक्त इष्ट पाक्षिक रूप सिद्ध व्हावें याकरितां 'समः सुटि' हें प्रकृत सूत्र मुद्दाम केलें आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.

शब्दरत्न—त्रिसकारकत्वेति । न च पुनर्द्वित्वेन तदपि सिद्धम् । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात् । अत्र चेदमेव ज्ञापकं बोद्धव्यम् ॥

सकाराचें पुन्हा द्वित्व केल्यानें तसें त्रिसकारयुक्त रूप देखील सिद्ध होऊं शकतें असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्तिः', म्हणजे लक्ष्याचे ठिकाणीं सूत्राची एकदांच प्रवृत्ति होते, असा न्याय आहे. 'समः सुटि' हें

प्रकृत सूत्रच वरील न्यायाचें ज्ञापक आहे हें जाणावें. ('सम्+स्कर्ता या स्थलीं 'समो वा लोपमेके' या भाष्यवचनान्वयें 'सम्' यांतील मकाराचा लोप केला असतां, हें वरील वचन 'रु' प्रकरणांत पठित असल्यामुळें, 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' सू. १३६ या सूत्रानें 'स' यांतील अकार अनुनासिक होऊन 'सँस्कर्ता' असें सानुनासिक रूप सिद्ध होऊं शकतेंच. अशा स्थितींत 'स्कर्ता' यांतील सकाराचें 'अनचि च' सू. ४८ या सूत्रानें द्वित्व केल्यास व त्याच सकाराचें पुन्हा त्याच सूत्रानें द्वित्व केल्यास, त्रिसकारयुक्त रूप सिद्ध होऊं शकतेंच आणि म्हणून 'समः सुटि' हें प्रकृत सूत्र असण्याची कांहीं आवश्यकता नाहीं असें शंकाकाराचें म्हणणें आहे. या शंकेवर शब्द-रत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्तिः' हा न्याय असल्यामुळें, 'स्कर्ता' यांतील सकाराचें 'अनचि च' या सूत्रानें एकदां द्वित्व केल्यावर पुन्हा त्याच सूत्रानें त्या सकाराचें द्वित्व करतां येत नाही. म्हणून अनुनासिकयुक्त व द्विसकारयुक्त रूप सिद्ध व्हावें याकरितां 'समः सुटि' हें सूत्र मुद्दाम केलें आहे व या सूत्रानें द्विसकारयुक्त रूप सिद्ध केल्यावर 'अनचि च' हें सूत्र प्रवृत्त केलें असतां त्रिसकारयुक्त रूप सिद्ध होतें आणि अशा रीतीनें प्रकृत सूत्र 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्तिः' या न्यायाचें ज्ञापक ठरतें. प्रकृत सूत्र केलें नसतें तर त्रिसकारयुक्त रूप, वरील न्याय असल्या-मुळें, सिद्ध होऊं शकलें नसतें आणि अशा रीतीनें तें सूत्र आवश्यक ठरतें असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

मनोरमा— 'अत्रानुनासिकः ।। अयमधिकारो विधिर्वेति द्वैतम् । आद्येऽत्रग्रहणमनर्थकम् । अधिकारादेव रुप्रकरणलाभात् । तुशब्दः त्वधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणो विशेषद्योतनार्थः, परस्य नित्यं रुत्वं, पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति । विधिपक्षे व्यर्थः । वाग्रहणं स्पष्टार्थम्, "अनुनासिकात्पर–" इति ज्ञापकादेव सिद्धेः । न हि विकल्पं विनाऽनुनासिकाभावपक्ष इति सम्भवति । इदमेव ध्वनयितुं वृत्तौ तु वेति शब्दो नोक्तौ ।।

'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' सू. १३६ हें अधिकारसूत्र आहे किंवा विधिसूत्र–कार्यविधायकसूत्र–आहे याबद्दल संदेह उत्पन्न होतो. (प्रकृत सूत्रावर भाष्य नसल्यामुळें व प्रकृत सूत्र अधिकार सूत्र आहे किंवा विधिसूत्र आहे या संबंधानें भाष्यांत कोठेंहि उल्लेख केला नसल्यामुळें, कित्येक वैयाकरण हें सूत्र अधिकारसूत्र मानतात व कित्येक हें विधिसूत्र मानतात व अशा रीतीनें या सूत्रासंबंधानें दोन पक्ष उत्पन्न झाले आहेत.) प्रथम पक्ष, म्हणजे प्रकृत सूत्र अधिकारसूत्र आहे हा पक्ष, मानल्यास, या सूत्रांतील 'अत्र' या पदाचें ग्रहण व्यर्थ ठरतें; कारण हें सूत्र अधिकारसूत्र मानल्यानेंच ('मतुवसो रु सम्बुद्धौ' या सूत्रानंतर पठित केलेलें) हें सूत्र 'रु' प्रकरणविषयक सूत्र आहे असें आपोआपच सिद्ध होतें. (म्हणून 'अत्र,' म्हणजे 'रु प्रकरणे' हा शब्द प्रकृत सूत्रांत पठित करण्याची कांहींच गरज नव्हती. पण या उलट काशिकेंत 'अत्रग्रहणं रुणा सह सन्नियोगप्रतिपत्त्यर्थम्। अधिकारपरिमाणापरिग्रहे हि सति ढो ढे लोप इत्यत्रापि पूर्वस्यानुनासिक आशङ्क्येत।' असें व्याख्यान करून अधिकारपक्षांत 'अत्र' या पदाचें ग्रहण चरितार्थ मानलें आहे.) अधिकार पक्षांत प्रकृत सूत्रांतील 'तु' हा शब्द पूर्व वर्ण व पर वर्ण या दोन वर्णांचे ठिकाणीं होणाऱ्या कार्यांत भेद दर्शविणारा ठरतो, व तो भेद असा कीं, पराचें (उदाहरणार्थ 'सम्' यांतील मकाराचें) नित्य रुत्व होत असून त्यापूर्वी असलेला अच् विकल्पेंकरून अनुनासिक होतो. प्रकृत सूत्र विधिसूत्र आहे हा द्वितीय पक्ष मानल्यास, या सूत्रांतील 'तु' हा शब्द व्यर्थ ठरतो; (कारण 'रु' प्रकरणांत पठित असलेल्या 'रु' विधायक सर्व सूत्रांत नित्य रुत्व होणें सांगितलेंच आहे.) प्रकृत सूत्रांत 'वा' या पदाचें ग्रहण सूत्रार्थ स्पष्ट व्हावा एवढ्याचकरितां केलें आहे हें 'अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः' सू. १३७ या पुढील ज्ञापकारकावरूनच सिद्ध होतें; (कारण अनुनासिक न केल्यास काय करावें हें त्या पुढील सूत्रांत सांगितलें असल्यामुळें अनुनासिक कार्य वैकल्पिक आहे हें आपोआपच सिद्ध होतें व अशा रीतीनें प्रकृत

सूत्रांत 'वा' या पदाचें ग्रहण करण्याची वास्तविक कांहींच गरज नव्हती. तरी पण हें सूत्र पठित करतांक्षणींच अनुनासिक कार्य वैकल्पिक आहे हें एकदम लक्षांत यावें याकरितां या प्रकृत सूत्रांत 'वा' या पदाचें ग्रहण केलें आहे.) अनुनासिककार्य वैकल्पिक आहे हें मानल्याशिवाय अनुनासिकाभावपक्ष, म्हणजे अनुनासिक होत नाहीं हा पक्ष, मुळींच संभवत नाहीं. (अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः' या सूत्रांतील 'अनुनासिकात्' हें पद ल्यब्लोपे पञ्चमी असून त्याचा 'अनुनासिकं विहाय' म्हणजे अनुनासिक न केल्यास, असा अर्थ आहे व या पदाच्या ग्रहणावरूनच अनुनासिक कार्य वैकल्पिक आहे हें सिद्ध होतें) आणि हें ध्वनित करण्याच्या हेतूनेंच, प्रकृत सूत्राचें कौमुदींत व्याख्यान करतांना 'तु वा' या शब्दांचा उपयोग केला नाहीं, म्हणजे ते शब्द व्याख्यान करितांना गाळले आहेत.

शब्दरत्न—अनर्थकमिति । इदमुपलक्षणं प्रतिसूत्रमावृत्तौ गौरवं चेत्यपि बोद्धव्यम् । स्पष्टार्थमिति । अनेन तुग्रहणमधिकारपक्षेऽपि परस्य रुस्ततः पूर्वस्यानुनासिक इत्यर्थस्य स्पष्टं बोधनार्थं वाशब्दवदिति सूचितम् । विधिपक्षेऽत्रग्रहणं तु एतद्रुप्रकरणे इत्यर्थलाभार्थम् । वस्तुतोऽत्राधिकारत्वमेवोचितम् । "मतुवसो रुः—" इति सूत्रे कृतयोः "वन उपसंख्यानं" "विभाषा भवत्—" इत्यनयोरुदाहरणे भाष्येऽनुनासिकाद्यनुच्चारणात् । विधित्वे तु तत्र प्रवृत्तिर्दुर्वारैव । अधिकारत्वे तूत्तरत्रैव प्रवृत्तिः । स्पष्टं चेदं वृत्ताविति तत्त्वम् ॥

'आद्येऽत्रग्रहणमनर्थकम्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्यांतील 'अनर्थकम्' हा शब्द (दोषान्तराचें) उपलक्षण आहे (व तो दुसरा दोष हा कीं, प्रकृतसूत्र अधिकारसूत्र आहे असें मानल्यास, 'रु' प्रकरणांत पठित असलेल्या) प्रत्येक सूत्रांत तें सूत्र पठित करावें लागेल व असें करण्यांत गौरव आहे हें देखील जाणावें. 'वाग्रहणं स्पष्टार्थम्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे

त्यावरून दीक्षित हें सुचवितात कीं, ज्याप्रमाणें अधिकारपक्षांत 'वा' या शब्दाचें ग्रहण सूत्रार्थ स्पष्ट होण्याकरितां केलें आहे त्याचप्रमाणें त्या पक्षांत देखील 'तु' या शब्दाचें ग्रहणहि, पराचें 'रुत्व' व्हावें व त्या पूर्वीचा वर्ण अनुनासिक व्हावा हा अर्थ स्पष्ट होण्याकरितां, केलें आहे. (या शब्दरत्नांतील पंक्तींत 'अधिकारपक्षेऽपि' असें म्हटलें असल्यामुळें, 'अपि' या शब्दानें विधिपक्षाचा समुच्चय होतो व अधिकारपक्षांत 'तु' व 'वा' या पदांचें जें प्रयोजन मनोरमेंत सांगितलें आहे तेंच त्या पदांचें विधिपक्षांत देखील प्रयोजन आहे असें दीक्षित सुचवितात असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) प्रकृतसूत्र विधिसूत्र आहे असें मानल्यास, या सूत्रांतील 'अत्र' या पदाचा 'रुप्रकरणे' असा अर्थ व्हावा याकरितां या सूत्रांत त्या पदाचें ग्रहण केलें आहे. वास्तविक प्रकृत सूत्र अधिकारसूत्र मानणेंच योग्य आहे; कारण 'मतुवसो रुः' ८. ३. १ या सूत्रावरील भाष्यात पठित असलेल्या 'वन उपसङ्ख्यानम्' व 'विभाषा भवत्' या दोन वार्तिकांचीं उदाहरणें देतांना, ज्याला रुत्व झालें आहे त्याच्या पूर्वीचा वर्ण अनुनासिक उच्चारला नाहीं. प्रकृत सूत्र जर विधिसूत्र असतें तर त्या भाष्योदाहरणांत या सूत्राची प्रवृत्ति टाळतां येणें अशक्य झालें असतें (व पूर्व वर्ण भाष्यकारांनीं अनुनासिक उच्चारला असता.) परंतु प्रकृत सूत्र अधिकारसूत्र मानल्यानें, त्याची ('मतुवसो रुः' या पूर्व सूत्रांत प्रवृत्ति न होतां) उत्तर सूत्रांतच प्रवृत्ति होऊं शकते. हें सर्व काशिकावृत्तींत स्पष्ट केलें आहे व म्हणून प्रकृत सूत्र अधिकारसूत्र मानणेंच योग्य आहे. ('मतुवसो रुः' या सूत्रावरील भाष्यांत 'मतुवसोरादेशे वन उपसङ्ख्यानम्' व 'विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चाऽवस्य' हीं दोन वार्तिकें पठित केलीं आहेत व प्रथम वार्तिकाचें 'प्रातरित्वः' हें उदाहरण दिलें असून द्वितीय वार्तिकाचीं 'भोः, भगोः, अघोः' हीं उदाहरणें दिलीं आहेत. 'प्रातरेतीति प्रातरित्वा' याचें 'प्रातरित्वः' हें संबुद्धिचें रूप आहे. या स्थलीं 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' सू. २९८० या सूत्रानें 'इ' धातूहून

'क्वनिप् = वन्' प्रत्यय झाला असून 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' सू. २८५८ या सूत्रानें त्या धातूला तुगागम झाला आहे. या उदाहरणांत 'प्रातरित्वन्' या शब्दाचें संबुद्धीचें रूप करतेवेळीं भाष्यकारांनीं नकाराचे जागीं 'रु' हा आदेश केला असून देखील त्याच्या पूर्वी असलेला 'अ' हा वर्ण अनुनासिक उच्चारला नाहीं. त्याचप्रमाणें 'भवत्, भगवत्, अघवत्' यांचें संबुद्धीचें रूप करतेवेळीं या शब्दांतील अन्त्य तकाराचे जागीं 'रु' हा आदेश करून व त्या तकारापूर्वी असलेल्या 'अव' चे जागीं 'ओ' असा आदेश करून 'रु' पूर्वी असलेल्या 'ओ' या वर्णाचें अनुनासिक उच्चारण केलें नाहीं. यावरून हें सिद्ध होतें कीं, प्रकृत सूत्र विधिसूत्र नसून अधिकारसूत्र आहे. जर तें विधिसूत्र असतें तर वरील उदाहरणांना लागू पडलें असतें व त्या सर्व उदाहरणांतील 'रु' च्या पूर्वी असलेला वर्ण—अच्—अनुनासिक झाला असता. या भाष्योदाहरणांवरूनच हें सिद्ध होतें कीं, प्रकृत सूत्र विधिसूत्र नसून अधिकारसूत्र आहे आणि तें अधिकारसूत्र आहे हें काशिकेंत स्पष्टपणें सांगितलें आहे. त्या सूत्रावरील काशिकेंत काशिकाकार म्हणतात—'अधिकारोऽयम् । इत उत्तरं यस्य स्थाने रुर्विधीयते ततः पूर्वस्य तु वर्णस्य वाऽनुनासिको भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र ।' यावरून देखील हेंच सिद्ध होतें कीं प्रकृत सूत्र अधिकारसूत्र आहे व हें सूत्र अधिकारसूत्र असल्यामुळेंच, हें सूत्र 'मतुवसो रुः' या सूत्रानंतर पठित केलें आहे. हें खरें कीं, प्रकृत सूत्र अधिकारसूत्र मानल्यानें, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें या अधिकारांत पठित असलेल्या पुढील प्रत्येक रुविषयक सूत्रांत या सूत्राची आवृत्ति करणें हा गौरवरूप दोष येना. पण इष्ट रूपांच्या सिद्धिकरितां या दोषाचें अगतिकगतिन्यायानें सहन करणें भाग आहे व हें अधिकारसूत्र आहे असें वरील भाष्यावरून ध्वनित होत असल्यामुळें, हें अधिकारसूत्र मानणेंच योग्य आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

मनोरमा– अनुनासिकात् । ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याह–अनुनासिकं विहायेति । एवं च संसर्गवद् विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वाद-वत्साऽऽनीयतामित्यत्रेव सम्भावितानुनासिक्यगुणक एव उपस्थितत्वा-दाकाङ्क्षितत्वाच्चावधित्वेन सम्बध्यत इत्यभिप्रेत्याह–रोः पूर्वस्मा-दिति । अनुस्वारागम इति । आगमत्वं च परशब्देनैव लभ्यते 'पूर्वौ तु ताभ्यामैच्–" इत्यत्र पूर्वशब्देनैचोरिवेति भाव : ।।

'अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः' सू. १३७ या सूत्रांतील 'अनुना-सिकात्' ही ('ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च'–सू. ५९४ वरील वार्तिक–या वार्तिकान्वयें झालेली) ल्यब्लोपे पञ्चमी असल्यामुळें, या पदाचा 'अनुनासिकं विहाय', म्हणजे 'अनुनासिकाभावपक्षे', असा कौमुदींत अर्थ केला आहे. (प्रकृत सूत्रांतील 'अनुनासिकात्' या पदाचा 'अनुनासिकं विहाय' असा अर्थ केल्यावर, 'परः' या अवधि-वाचक शब्दाला अवधीची आकांक्षा असल्यामुळें, अवधि कोणता घ्यावा असा प्रश्न उपस्थित झाला असतां, त्या प्रश्नाचें दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, 'संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ।। सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ।।' या कारिकांन्वयें) जसा संसर्गानें, म्हणजे संयोगानें, विशेष अर्थाचा बोध होतो तसाच विप्रयोगानें देखील बोध होत असल्यामुळें, (सवत्सा आनीयताम्' या प्रयोगांत 'वत्स' या पदार्थाच्या संयोगानें जसा गाईचा बोध होतो तसाच) 'अवत्सा आनीयताम्' या स्थलीं 'वत्स' या पदार्थाच्या विप्रयोगानें ज्याप्रमाणें गाईचाच बोध होतो त्याच प्रमाणें ('अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' या पूर्व सूत्रानें) ज्या वर्णाला अनुनासिकत्व संभवत होतें (पण विकल्पामुळें ज्याचें अनुनासिकत्व केलें नाहीं) तोच अनुनासिक वर्ण उपस्थित होऊन अवधिसाकांक्ष 'पर' या शब्दाशीं अवधित्वरुपानें अन्वित होतो (व अवधीची आकांक्षा पूर्ण करतो आणि त्यामुळें त्या अननुनासिक वर्णापुढें अनु-स्वाररूप आगम होतो.) हा आशय मनांत धरूनच प्रकृत सूत्रावरील

कौमुदींत 'रोः पूर्वस्मात् परोऽनुस्वारागमः स्यात्' असें व्याख्यान केलें आहे. ज्याप्रमाणें 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' सू. १०९८ या सूत्रांत 'पूर्व' या शब्दाचा प्रयोग केला असल्यामुळें 'ऐच् = ऐ, औ' हे आगम ठरतात त्याचप्रमाणें प्रकृत सूत्रांत 'परः' या शब्दाचा प्रयोग केला असल्यामुळें, विकल्पानें होणारा अनुस्वार आगम ठरतो (व आदेश ठरत नाहीं.)

शब्दरत्न---ल्यब्लोपे इति । दिग्योगलक्षणा तु न, अत्रानुस्वार-परानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति न्यासेन सिद्धौ "अनुनासिकात्पर–" इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । परशब्देनैवेति । प्रसिद्धावेवकारः ।।

प्रकृत सूत्रांतील 'अनुनासिकात्' ही दिग्योगलक्षणापञ्चमी नव्हे, कारण तसें मानल्यास, 'अत्रानुस्वारपरानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' असें, पूर्व व प्रकृत सूत्र मिळून, एकच सूत्र केल्यानें काम भागलें असतें व 'अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः' हें प्रकृत सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. (सारांश 'अनुनासिकात' ही दिग्योगेपञ्चमी मानून वर सांगितल्याप्रमाणें एक सूत्र पठित केलें असतें तर त्या सूत्राचा अर्थ असा झाला असता कीं, पूर्व वर्ण विकल्पेंकरून अनुनासिक होतो व जेव्हां तो विकल्पामुळें अनुनासिक केला जातो तेव्हां त्याच्या पुढें अनुस्वाररूप आगम होतो, आणि तसा अर्थ इष्ट असता तर पाणिनीनें दोन पृथक् सूत्रें न करितां वर दर्शविलेलें एकच सूत्र पठित केलें असतें व गौरवरूप दोष टाळला असता. पण पाणिनीनें दोन भिन्न सूत्रें पठित केलीं असल्यामुळें, त्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, पाणिनीला तसा अर्थ होणें इष्ट नव्हतें व प्रकृत सूत्रांतील 'अनुनासिकात्' हें पद ल्यब्लोपे पञ्चमी मानून आणि त्याचा 'अनुनासिकं विहाय' असा अर्थ करून जो प्रकृत सूत्राचा अर्थ होतो तसाच अर्थ होणें इष्ट होतें.) 'आगमत्वं च परशब्देनैव लभ्यते' या मनोरमेंतील पंक्तींत 'पर-शब्देन' या पदापुढें जो 'एव' हा शब्द घातला आहे तो (अवधारण या अर्थाचा वाचक नसून) 'प्रसिद्धि' या अर्थाचा वाचक आहे.

(सारांश जेथें विधिसूत्रांत 'पूर्व' किंवा 'पर' हा शब्द उच्चारला असेल व तो विधेयाचें विशेषण असेल तेथें विधेय आगमरूपानें होत असून आदेशरूपानें होत नाहीं हा प्रसिद्ध सिद्धान्त ध्वनित करण्याच्या हेतूनें दीक्षितांनी मनोरमेच्या वरील पंक्तींत 'प्रसिद्ध' या अर्थाचा वाचक 'एव' हा शब्द घातला आहे असें शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचें तात्पर्य आहे.)

मनोरमा— विसर्जनीयस्य खरीति। एतच्च मण्डूकप्लुत्या "खरवसानयोः इति सूत्रादनुवर्तते। नन्वनुस्वारस्यानच्त्वात्ततः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेत्यत आह–अनुस्वारविसर्गेत्यादि। अकारोपरीति। यदि त्विकारोपरि पठघेरन् तर्हि पयःसु यशःसु, इत्यादौ इणः परस्येति षत्वं स्यादिति भावः। अच्त्वादिति। न चैवं हरिः कर्ता, हरिं स्मरेदित्यादौ यणादिप्रसङ्गः। त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात्। अनुस्वारस्यापि द्वित्व इति। अपिशब्दात्ककारस्य। वचनान्तरेणेति। "अचो रहाभ्याम्" इति कृतेऽपि "यणो मयः" इति भवत्येवेति भावः॥

'विसर्जनीयस्य सः' सू. १३८ या सूत्राचें कौमुदींत व्याख्यान करितांना 'खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात्' असें जें म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' सू. ७६ या पूर्व सूत्रांतून प्रकृत सूत्रांत 'खरि' या पदाची मण्डूकप्लुतीनें अनुवृत्ति होते. अनुस्वार अच् नसल्यामुळें त्याच्या पुढील 'यर्' चें (अनचि च' सू. ४८ या सूत्रानें होणारें) द्वित्व होऊं शकत नाहीं अशी कोणी शंका केल्यास, त्या शंकेचें निवारण करण्याकरितां प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत 'अनुस्वारविसर्गजिव्हामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसङ्ख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यच्त्वात्' असें म्हटलें आहे (व या कौमुदींतील पंक्तीचा असा अर्थ आहे कीं, अनुस्वार, विसर्ग, जिव्हामूलीय, उपध्मानीय व यम या पांच अयोगवाहांचा 'अइउण्' या शिवसूत्रांतील अकारानंतर व तसेंच 'शर्' मध्यें पाठ करावा असें वार्तिककारानें सांगितलें असल्यामुळें, अनुस्वार हा अच् ठरतो.

'अइउण' या शिवसूत्रांतील) अकारापुढें अयोगवाहांचा पाठ करण्याचें कारण हें आहे कीं, जर त्या शिवसूत्रांतील इकारापुढें अयोगवाहांचा पाठ केला असता तर (विसर्ग 'इण्' ठरला असता व त्यामुळें) 'पयःसु, यशःसु' इत्यादि स्थलीं विसर्गापुढील 'सु' हा प्रत्यय 'इण्' च्या पुढें आहे असें मानणें भाग पडलें असतें व त्यामुळें (आदेशप्रत्यययोः सू. २१२ या सूत्रानें 'सु' प्रत्ययांतील सकाराचें) षत्व होण्याची आपत्ति आली असती. (पण अयोगवाहांचा 'अइउण्' या शिवसूत्रांतील इकारापुढें पाठ न करितां अकारापुढें वार्तिककारानें पाठ केला असल्यामुळें, विसर्ग 'इण्' प्रत्याहारांत समाविष्ट होत नाहीं व त्यामुळें वरील उदाहरणांत 'सु' प्रत्ययांतील सकाराचें षत्व होत नाहीं.) अयोगवाह अच् मानल्यास, 'हरिः कर्ता, हर्रि स्मरेत्' इत्यादि स्थलीं यणादेशादि कार्यें होण्याची आपत्ति येते असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण विसर्ग इत्यादि त्रैपादिक सूत्रांनीं होणारें असल्यामुळें ते (सापादिक यणादि शास्त्रांच्या दृष्टीनें 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ या वचनान्वयें) असिद्ध ठरतात. ('हरि + सु' या स्थलीं 'ससजुषो रुः' सू. १६२ या त्रैपादिक सूत्रानें 'सु' प्रत्ययाचे जागीं 'रु' हा आदेश होतो व त्यापुढें 'कर्ता' यांतील ककार हा 'खर्' आला असल्यामुळें, 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' सू. ७६ या त्रैपादिक सूत्रानें 'रु' यांतील रेफाचा विसर्ग होतो. हा विसर्ग 'हरि' यांतील इकारापुढें आला आहे व तो अच् आहे असें मानल्यास, 'इको यणचि' सू. ४७ या सूत्रानें यणादेशाची प्राप्ति होते अशी कोणी शंका केल्यास, त्यावर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, त्रैपादिक सूत्रानें होणारा विसर्ग सापादिक यण्शास्त्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरत असल्यामुळें तो झालाच नाहीं असें मानल्यानें, यणादेशाची प्राप्तीच होत नाहीं. तसेंच हरि + अम्' या स्थलीं 'अमि पूर्वः' सू. १९४ या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेश होऊन 'हरिम्' असें रूप झाल्यावर 'हर्रि स्मरेत्' या वाक्यांत 'हरिम्' यांतील मकारापुढें 'स्मरेत्' यांतील सकार

हा हल् आला असल्यामुळें 'मोऽनुस्वारः' सू. १२२ या त्रैपादिक सूत्रानें त्या मकाराचा अनुस्वार होतो. हा अनुस्वार 'हरि' यांतील इकारापुढें आला असल्यामुळें, तो अच् मानल्यास, यणादेशाची प्राप्ति होते. पण 'मोऽनुस्वारः' या त्रैपादिक सूत्रानें झालेला अनुस्वार सापादिक यण्शास्त्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरत असल्यामुळें तो झालाच नाहीं असें मानल्यानें, यणादेशाची प्राप्तीच होत नाहीं.)

'अनुस्वारस्यापि द्वित्वे' असें जें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत म्हटलें आहे त्यांतील 'अपि' या शब्दानें ककाराचें ग्रहण होतें. (अयोगवाहांचा 'शर्' प्रत्याहारांत पाठ मानला असल्यामुळें व अशा रीतीनें अनुस्वार हा अयोगवाह 'यर्' ठरत असल्यामुळें आणि 'संस्कर्ता' या उदाहरणांत अनुस्वार हा 'यर्' 'स' यांतील अन्त्य 'अ' या अच्पुढें आला असल्यामुळें, अनचि च' सू. ४८ या सूत्रानें त्याचें वैकल्पिक द्वित्व होतें. त्याचप्रमाणें वरील उदाहरणांत सकार या 'शर्' पुढें ककार हा 'खय्' आला असल्यामुळें, 'शरः परस्य खयो द्वे वा स्तः' या अर्थाच्या वाचक 'शरः खयः'—सू. १३८ वरील वार्तिक – या वार्तिकानें ककाराचें देखील वैकल्पिक द्वित्व होतें.)

'वचनान्तरेण द्वित्वे' असें जें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत म्हटलें आहे त्यांतील 'वचनान्तर' या शब्दाचा 'यणो मयो द्वे वाच्ये' —सू. ५४ वरील वार्तिक–हें वार्तिक असा अर्थ आहे, व 'अचो रहाभ्यां द्वे' सू. ५९ या सूत्रानें ('संस्कर्ता' यांतील तकाराचें) द्वित्व केल्यावर देखील, 'यणो मयो द्वे वाच्ये' या वार्तिकानें त्या तकाराचें पुन्हा द्वित्व करतां येतेंच असा कौमुदींतील वरील पंक्तीचा भावार्थ आहे. ('संस्कर्ता' या स्थलीं अचापुढें असणाऱ्या रकारापुढील तकार या 'यर' चें 'अचो रहाभ्यां द्वे' या सूत्रानें द्वित्व केल्यावर, रकार हा 'यण्' असल्यामुळें व त्यापुढील प्रथम तकार हा 'मय्' असल्यामुळें, 'यणो मयो द्वे वाच्ये' या वार्तिकानें त्या प्रथम तकाराचें पुन्हा द्वित्व करतां येतें व त्या तकाराचें दोनदां द्वित्व करतेवेळीं दोन भिन्न शास्त्रांची प्रवृत्ति होत असल्यामुळें, 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत्

प्रवृत्तिः' हा न्याय आड येत नाहीं असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.)

शब्दरत्न— मण्डूकेति। एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञयेत्यपि बोद्धयम्। अत एवावसाने न सः। पूर्वेण संनिकर्षरूपा संहिता त्ववसानेऽप्यस्त्येव। अत एव संहिताधिकारेऽवसानकार्यपाठः सङ्गच्छते। षत्वं स्यादिति। अत एव पुंस्वित्यादावुकारं निमित्तीकृत्यानुस्वारव्यवधाने षत्वमाशङ्क्य नुम्स्थानिकानुस्वारस्यैव "नुम्विसर्जनीय" इति सूत्रे ग्रहणान्नेति भाष्यं सङ्गच्छते। इकाराद्युत्तरं पाठे हि अनुस्वारमिणं गृहीत्वा षत्वं दुर्वारं स्यादिति भावः। यणादीति। पूर्वसवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः। अयं पाठोऽनित्यः। "अट्कुपु" इति सूत्रे ऽनुस्वारोपलक्षणनुम्ग्रहणात्। अत एव हरिं जयतीत्यादौ "झलां जश् झशि" इति नेति बोद्धयम्" इति कश्चित्। भवत्येवेति। एकस्य द्वितीयोच्चारणस्यैकेन साधुत्वबोधनं तयोर्मध्ये परस्य द्वितीयोच्चारणस्यान्येन साधुत्वबोधनमिति भावः॥

'मण्डूकप्लुत्या' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याशिवाय असें देखील म्हणतां येतें कीं, 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' या सूत्रांतील 'खरवसानयोः' या पदांतील 'खर्' हा एकदेश स्वरित मानल्यानें प्रकृत सूत्रांत 'खरि' या एकदेशाची अनुवृत्ति करतां येते. (सारांश मण्डूकप्लुतिरूप दोष टाळण्याकरितां 'खरवसानयोः' या सूत्रांतील 'खर्' हें पद स्वरित मानल्यानें त्या पदाची प्रकृत सूत्रांत निर्दोष अनुवृत्ति करतां येते आणि 'खरवसानयोः सः' असें सूत्र पठित केल्यानें काम भागत असून देखील, पुन्हा प्रकृत सूत्र आरंभिलें असल्यामुळें, या सूत्राच्या आरंभसामर्थ्यानें हें स्पष्ट होतें कीं, प्रकृत सूत्रांत 'अवसान' या पदाची निवृत्ति होण्याकरितां, 'खरवसानयोः' या स्थलीं 'खर्' हें पद स्वरितत्वयुक्त पठित केलें आहे, असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) प्रकृत सूत्रांत 'खरवसानयोः' या समस्त—सामासिक—पदांतील केवळ 'खरि' या एकदेशाची अनुवृत्ति होत असून 'अवसाने' या पदाची अनुवृत्ति

होत नसल्यामुळेंच, विसर्गापुढें अवसान असल्यास, त्या विसर्गाचा सकार होत नाहीं (व तो विसर्गरूपानेंच कायम राहतो.) अवसानाची देखील त्याच्या लगेंच पूर्वी असणाऱ्या वर्णांशीं सन्निकर्षरूप संहिता असतेच. म्हणूनच, पुढें अवसान असल्यामुळें होणाऱ्या कार्यांचा 'संहितायाम्' या अधिकारांत जो समावेश केला आहे तो योग्य ठरतो. ('संहिता' ही संज्ञा असून 'परः सन्निकर्षः संहिता' सू. २८ हें 'संहिता' या शब्दाचा अर्थ सांगणारें संज्ञासूत्र आहे व त्या सूत्राचा कौमुदींत 'वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात्' असा अर्थ केला आहे. 'अवसान' हें वर्ण नसल्यामुळें त्याचा पूर्व वर्णाशीं सन्निकर्ष होणें शक्य नाहीं ही शंका मनांत धरून शब्दरत्नकार त्या शंकेचें असें समाधान करतात कीं, अवसानाचा त्याच्या लगेंच पूर्वी असलेल्या वर्णाशीं सन्निकर्ष—एकाच्या लगेंच पुढें दुसरा असणें असा अत्यन्त निकट परस्परसंबंध—असल्यामुळें, वर्ण व त्यापुढील अवसान यांच्या सन्निकर्षाला देखील 'संहिता' म्हणतां येतें. तसें न मानल्यास, 'संहितायाम्' सू. १४५ या अधिकारसूत्रांत अवसान-निमित्तक कार्यांचा पाणिनीनें जो समावेश केला आहे तो अयोग्य ठरण्याची आपत्ति येते.) अयोगवाहांचा 'अइउण्' या शिवसूत्रांतील 'अ' पुढें पाठ मानला असल्यामुळेंच, 'पुंसु' इत्यादि स्थलीं 'उ' या 'इण्' च्या निमित्तामुळें व अनुस्वाराचें—'शर्' चें सह्य—व्यवधान असल्यामुळें, 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' सू. ४३४ या सूत्रान्वयें 'सु' प्रत्ययांतील सकाराचें षत्व कां होऊं नये अशी शंका करून, भाष्यकारांनीं त्या शंकेचें, 'नुम्विसर्जनीय' या सूत्रांतील 'नुम्' या पदानें कोणत्याहि प्रकारच्या अनुस्वाराचें ग्रहण न होतां, 'नुम्' चे जागीं झालेल्या अनुस्वाराचेंच ग्रहण होतें (व 'पुंसु' यांतील अनुस्वार 'नुम्' चे जागीं झाला नसून मकाराचे जागीं झाला असल्यामुळें, त्याचें व्यवधान सह्य होत नाहीं) व त्यामुळें षत्व होत नाहीं अशा रीतीनें भाष्यांत जें निरसन केलें आहे तें सुसंगत ठरतें. शिवसूत्रांतील इकारादिकांच्या पुढें अयोगवाहांचा

पाठ मानला असता तर, अनुस्वाराचा 'इण्' प्रत्याहारांत समावेश झाला असता व त्यामुळें 'पुंसु' या स्थलीं षत्व होण्याची आपत्ति टाळतां येणें अशक्य झालें असतें. 'हयवरट्' या शिवसूत्रावरील भाष्यांत विसर्ग, जिव्हामूलीय, उपध्मानीय, अनुस्वार, नासिक्य व यम यांना अयोगवाह म्हणतात व त्यांना अयोगवाह म्हणण्याचें कारण हें कीं, ते अक्षरसमाम्नायांत उपदिष्ट नसून देखील प्रयोगाच्या उपयोगीं पडतात असें सांगून भाष्यकारांनीं असा प्रश्न केला आहे कीं, या अयोगवाहांचा उपदेश—उच्चारण—अक्षरसमाम्नायांत कोठें करावा व त्या प्रश्नाचें असें उत्तर दिलें आहे कीं, 'अयोगवाहानामट्सूपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । णत्वम् ।' पुढें भाष्यकार म्हणतात 'शर्षूपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । जश्भावषत्वे ।' सारांश भाष्यकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं, 'अट्'मध्यें व 'शर्' मध्यें अयोगवाहांचें उच्चारण करावें. या वरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं असें स्पष्ट म्हटलें नाहीं कीं, अयोगवाहांचें 'अ' नंतर व 'इ'च्या पूर्वीं उच्चारण 'अट्' मध्यें करावें. परंतु शब्दकौस्तुभांत दीक्षितांनी पुढें लिहिल्याप्रमाणें म्हटलें आहे—'अत्रेदमवधेयम् । अट्सु क्रियमाण उपदेशोऽकारानन्तरमिकारात्प्राक्कर्तव्यः । तेनेण्सु अनन्तर्भावात्पयःसु यशःस्वित्यादौ इण्कोरित्यधिकृत्य विधीयमानमादेशप्रत्यययोरिति षत्वं न भवति ।' व मनोरमेंत देखील हेंच भिन्न शब्दांत सांगितलें आहे. दीक्षितांचें म्हणणें बरोबर आहे हें सिद्ध करण्याकरितां शब्दरत्नकारांनीं 'अत एव पुंस्वित्यादावुकारं ... ...भाष्यं सङ्गच्छते' असें म्हटलें आहे व या पंक्तींत ज्या भाष्याचा दाखला दिला आहे तें भाष्य 'हयवरट्' या शिवसूत्रावरील भाष्य असून पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहे—'षत्वं च प्रयोजनम् । सर्पिःषु धनुःषु । शर्व्यवाये इति षत्वं सिद्धं भवतीति नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपीति विसर्जनीयग्रहणं न कर्तव्यं भवति । नुमश्चापि तर्हि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं सर्पींषि धनूंषि ? । अनुस्वारे कृते शर्व्यवाये इत्येव सिद्धम् । अवश्यं नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहणम्—

नुमो योऽनुस्वारस्तत्र यथा स्यादिह मा भूत्पुंस्विति।' या भाष्याचा अर्थ असा आहे कीं, 'शर्' मध्यें अयोगवाहांचा, षत्व व्हावें याकरितां, पाठ करावा असें जें म्हटलें आहे त्याचीं उदाहरणें 'सर्पिःषु, धनुःषु' हीं होत. या दोन्ही उदाहरणांत जरी 'इण्' प्रत्याहारांतील वर्णाच्या व 'सु' प्रत्ययांतील सकाराच्या मध्यें विसर्गाचें व्यवधान आहे तरी, अयोगवाहांचा 'शर्' मध्यें पाठ केल्यानें विसर्गाचा 'शर्' मध्यें अन्तर्भाव होत असल्यामुळें व 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' सू. ४३४ या सूत्रानें 'शर्' चें व्यवधान सह्य असल्यामुळें, 'सु' प्रत्ययांतील सकाराचें षत्व होतें, व 'नुम्विसर्जनीय' या सूत्रांत 'शर्' चें ग्रहण केलें असल्यामुळें, 'विसर्जनीय' हें पद त्या सूत्रांत असण्याची गरज राहत नाहीं व तें पद त्या सूत्रांतून गाळतां येतें. तसेंच त्या सूत्रांत 'नुम्' हें पद न घातलें तरी देखील चालेल; कारण 'सर्पींषि, धनूंषि' या उदाहरणांत नुम्चा अनुस्वार केल्यावर अनुस्वार 'शर्' मध्यें अन्तर्भूत होत असल्यामुळें, 'शर्व्यवाये' या त्या सूत्रांतील पदानें तीं रूपें सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येऊं शकत नाहीं. पण अशा रीतीनें जरी वरील दोन रूपें साधतां येतात तरी, 'नुम्विसर्जनीय' या सूत्रांत 'नुम्' हें पद अवश्य ठेविलें पाहिजे व तें 'नुम्' पद अनुस्वाराचें विशेषण मानावें. तसें मानलें म्हणजे, 'नुम्' चा झालेला जो अनुस्वार त्याचेंच व्यवधान होत असल्यास, षत्व होऊं शकतें व इतर अनुस्वाराचें व्यवधान असतांना षत्व होत नाहीं असा सूत्रार्थ निष्पन्न होतो, आणि त्यामुळें 'पुंसु' या स्थलीं षत्व होणें टळतें. 'पुम्स् + सु' या उदाहरणांत 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' सू. २३० या सूत्रानें 'पुम्स्' याला पदसंज्ञा होत असल्यामुळें 'संयोगान्तस्य लोपः' सू. ५४ या सूत्रानें 'पुम्स्' यांतील अन्त्य सकाराचा लोप होऊन 'पुम् + सु' अशी स्थिति झाली असतां, 'मोऽनुस्वारः' सू. १२२ या सूत्रानें 'पुम्' यांतील अन्त्य मकाराचा अनुस्वार होऊन 'पुंसु' असें सप्तमीच्या बहुवचनाचें रूप

होतें. या ठिकाणीं जो अनुस्वार झाला आहे तो 'नुम्' चे जागीं झाला नसून मकाराचे जागीं झाला आहे आणि म्हणून तशा अनुस्वाराचें व्यवधान सह्य होत नसल्यामुळें, 'सु' प्रत्ययांतील सकाराचें षत्व होत नाहीं. जर अनुस्वार अक्षरसमाम्नायांत 'इ' नंतर पठित असता तर तो 'इण्' ठरून 'इण्कोः' या अधिकारांत पठित असलेल्या 'आदेशप्रत्यययोः' सू. २१२ या सूत्रानें 'सु' प्रत्ययांतील सकाराचें षत्व होणें टाळतां आलें नसतें. सारांश भाष्यकारांनीं 'पुंसु' हें जें उदाहरण दिलें आहे त्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, अयोगवाहांचा पाठ अक्षरसमाम्नायांत 'अ' नंतर व 'इ' पूर्वी केला आहे व अशा रीतीनें दीक्षितांनीं जें म्हटलें आहे त्याला वरील भाष्य प्रमाण आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

'यणादिप्रसङ्गः' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्यांत 'यणादि' या पदांतील 'आदि' या शब्दाचा 'पूर्वसवर्णदीर्घ' असा अर्थ आहे. (शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, 'यणादिप्रसङ्गः' याचीं मनोरमेंत जीं दोन उदाहरणें दिलीं आहेत त्यांपैकीं जरी 'हरि स्मरेत्' या द्वितीय उदाहरणांत यणादेशाची प्राप्ति आहे तरी, 'हरिः कर्ता' या प्रथम उदाहरणांत यणादेशाची प्राप्ति नसून पूर्वसवर्णदीर्घाचीच प्राप्ति असल्यामुळें, 'यणादिप्रसङ्गः' यांतील 'आदि' शब्दानें पूर्वसवर्णदीर्घाचें ग्रहण होतें. 'हरि+सु = हरिस्' या स्थलीं 'ससजुषो रुः' सू. १६२ या सूत्रानें 'हरिस्' यांतील अन्त्य सकाराचें रुत्व होऊन त्यापुढें 'कर्ता' यांतील ककार हा 'खर्' असल्यामुळें, 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' सू. ७६ या सूत्रानें रेफाचा विसर्ग होऊन 'हरिः कर्ता' अशी स्थिति होते. अयोगवाहांचा अक्षरसमाम्नायांत 'अ' पुढें पाठ मानला असल्यामुळें विसर्ग हा अच् ठरतो व 'हरि' या अगन्त अङ्गापुढील प्रथमाविभक्तीच्या 'सु' प्रत्ययाचे जागीं झालेला विसर्ग स्थानिवद्भावानें अजादि विभक्तिप्रत्यय मानतां येतो व 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' सू. १६४ हें 'इको यणचि' सू. ४७ या सूत्रांच्या मानानें परसूत्र असल्यामुळें, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्'

सू. १७५ या वचनान्वयें, यणादेशाची प्राप्ति न होतां, पूर्वसवर्ण-दीर्घाचीच प्राप्ति होते. परंतु 'सु' प्रत्ययाचे जागीं झालेला 'रु' व 'रु'चे जागीं झालेला विसर्ग हे त्रैपादिक सूत्रांनीं झाले असल्यामुळें, तो विसर्ग 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' या सापादिकशास्त्राच्या दृष्टीनें, 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ या वचनान्वयें, असिद्ध ठरतो व विसर्ग झालाच नाहीं आणि 'सु' प्रत्ययच कायम आहे असें मानणें भाग पडत असल्यामुळें, या प्रथम उदाहरणांत पूर्वसवर्णदीर्घ होण्याची आपत्ति टळते. परंतु भैरवीकार म्हणतात कीं, 'वस्तुतस्तु प्रथमेऽपि यणादेशस्यैव प्राप्तिर्न तु दीर्घस्य, अल्विधित्वेन स्थानिवद्भावा-भावात्।' भैरवीकारांच्या या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, 'हरिःकर्ता' या प्रथम उदाहरणांत देखील पूर्वसवर्णदीर्घाची प्राप्ति नसून यणादेशाचीच प्राप्ति आहे; कारण 'सु = स्' या अल्‌रूप प्रत्ययाचे जागीं झालेला विसर्ग हा प्रथमा विभक्तीचा अजादि प्रत्यय आहे असें मानणें हा अल्विधि ठरत असल्यामुळें व 'स्थानिवदादेशः' सू. ४९ या सूत्रांत 'अनल्विधौ' हा प्रतिषेध असल्यामुळें, तसा स्थानिवद्भाव करतां येत नाहीं व त्यामुळें पूर्वसवर्णदीर्घाची प्राप्ति न होतां यणादेशाचीच प्राप्ति होते. पण सापादिक यण्‌शास्त्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक सूत्रानें झालेला विसर्ग असिद्ध ठरत असल्यामुळें यणादेश होण्याची आपत्ति टळते. 'हरिं स्मरेत्' या द्वितीय उदाहरणांत 'हरि + अम्' या स्थलीं 'अमि पूर्वः' सू. १९४ या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेश होऊन 'हरि + म्' अशी स्थिति झाल्यावर 'मोऽनुस्वारः' सू. १२२ या सूत्रानें मकाराचे जागीं झालेला अनुस्वार जरी अच् मानतां येतो तरी, तो 'अम्' या संपूर्ण प्रत्ययाचे जागीं झाला नसून त्या प्रत्ययांतील मकार या एकदेशाचे जागीं झाला असल्यामुळें, तो द्वितीया विभक्तीचा अजादि प्रत्यय आहे असें मानतां येत नाहीं. येथें 'एकदेशविकृतमनन्यवत्'—प. ३७—ही परिभाषा लागू पडत नाहीं; कारण पूर्वरूप एकादेशानें 'अम्' प्रत्ययांतील अकार नाहींसा झाला असून, अवशिष्ट मकाराचे

जागीं अनुस्वार झाला आहे व 'अनल्विधौ' हा प्रतिषेध असल्यामुळें, तो द्वितीयेचा अजादि प्रत्यय आहे असें स्थानिवद्‌भावानें मानतां येत नाहीं. तसेंच 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' असें भाष्यवचन असल्यामुळें, अगन्त अङ्गापुढें द्वितीया विभक्तीचा अजादि 'अम्' प्रत्यय आहे असें 'अन्तादिवच्च' सू. ७५ या सूत्रानें मानतां येत नाहीं. त्यामुळें द्वितीय उदाहरणांत देखील पूर्वसवर्णदीर्घाची प्राप्तीच होत नाहीं व यणादेशाचीच प्राप्ति होते. परंतु सापादिक यण्-शास्त्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक सूत्रानें मकाराचे जागीं झालेला अनुस्वार असिद्ध ठरत असल्यामुळें, यणादेश होण्याची आपत्ति टळते.) एका वैयाकरणाचें असें म्हणणें आहे कीं, 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' सू. १९७ या सूत्रांत 'अनुस्वार' या अर्थाचा वाचक असणारा जो 'नुम्' त्याचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, अयोगवाहांचा 'अट्' व 'शर्'मध्यें मानलेला पाठ अनित्य ठरतो व तो पाठ अनित्य असल्यामुळेंच, 'हर्रिं जयति' इत्यादि उदाहरणांत 'झलां जश् झशि' सू. ५२ या सूत्रानें अनुस्वाराचें जश्त्व होत नाहीं असें समजावें. (त्या वैयाकरणाच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, 'अट्कुपु' सू. १९७ या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेला 'नुम्' हा शब्द केवळ अनुस्वाराचा वाचक आहे, मग तो अनुस्वार 'नुम्'चे जागीं झाला असो किंवा 'मोऽनुस्वारः' व 'नश्चापदान्तस्य झलि' सू. १२२, १२३ या सूत्रांनीं, मकाराचे किंवा नकाराचें जागीं झाला असो किंवा तो स्वाभाविक अनुस्वार असो, व हें त्याचें म्हणणें बरोबर आहे, आणि दीक्षितांनीं देखील त्या सूत्रा-वरील कौमुदींत 'नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम्' असेंच म्हटलें आहे. असा त्या सूत्रांतील 'नुम्'चा अर्थ असल्यामुळेंच, 'बृहि वृद्धौ' या इदित् धातूस 'इदितो नुम् धातोः' सू. २२६२ या सूत्रानें 'नुम् = न्' आगम करून त्या नकारागमाचा 'नश्चापदान्तस्य' सू. १२३ या सूत्रानें अनुस्वार होऊन 'बृंह्' असें रूप झालें असतां, त्याहून 'ल्युट् = अन' प्रत्यय केल्यानें त्या प्रत्ययांतील नकाराचा णकार होऊन 'बृंहणम्' हें रूप जसें सिद्ध होतें त्याचप्रमाणें 'तृंहू हिंसायाम्'

या धातूंत स्वाभाविक अनुस्वार असून त्याच्या ल्युडन्त रूपांत नकाराचें णत्व होऊन 'तृंहणम्' असें रूप सिद्ध होतें. म्हणून तो वैयाकरण म्हणतो कीं, अयोगवाहांचा 'अट्' व 'शर्' मध्यें केलेला पाठ नित्य मानल्यास, 'अट्कुपु' या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या 'अट्' प्रत्याहारानें सामान्य अनुस्वाराच्या वाचक 'नुम्= अनुस्वार' या अयोगवाहाचें ग्रहण होऊं शकलेंच असतें व त्या सूत्रांत पुन्हा 'नुम् = अनुस्वार' याचें ग्रहण करण्याची कांहींच गरज नव्हती; पण असें असून देखील ज्याअर्थीं त्या सूत्रांत पुन्हा 'नुम्' चें ग्रहण केलें आहे त्याअर्थीं 'अट्' व 'शर्' मध्यें मानलेला तो अयोगवाहांचा पाठ अनित्य ठरतो हें उघड आहे आणि तो पाठ अनित्य असल्यामुळेंच, जरी त्या पाठान्वयें अनुस्वार 'झल्' ठरतो तरी, 'हरिं जयति' इत्यादि उदाहरणांत अनुस्वार या 'झल्' पुढें जकार हा 'झश्' असून देखील, त्या अनुस्वाररूप 'झल्' चें 'झलां जश् झशि' या सूत्रानें पावलेलें जश्त्व–जकार–न होतां, अनुस्वार जसाचा तसाच कायम राहतो असा त्या वैयाकरणाच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. या शब्दरत्नांतील पंक्तींत 'कश्चित्' हें अरुचि प्रदर्शक पद घातलें असल्यामुळें, शब्दरत्नकारांस त्या वैयाकरणाचें मत मान्य नाहीं हें स्पष्ट होतें व त्याचें कारण हें कीं, अयोगवाहांचा 'अट्' व 'शर्' मध्यें मानलेला पाठ अनित्य समजावा असें भाष्यांत भाष्यकारांनीं कोठेंहि म्हटलें नाहीं व तो पाठ अनित्य मानण्यास दुसरें कोणतेंहि प्रमाण उपलब्ध नाहीं. दुसरें असें कीं, 'अट्कुपु' या सूत्रांतील ज्या नुम्ग्रहणाचा आधार घेऊन त्या वैयाकरणानें अयोग–वाहांचा पाठ अनित्य मानला आहे त्या नुम्ग्रणाचें भाष्यकारांनीं प्रत्याख्यान केलें आहे. 'अट्कुपु' ८-४-२ या सूत्रावरील भाष्यांत 'एवं तर्ह्ययोगवाहानामविशेषेणोपदेशश्चोदितस्तत्राऽनुस्वारे कृतेऽड्व्यवाये इत्येव सिद्धम् । यद्येवं, नार्थोनुम्ग्रहणेन । अनुस्वारे कृतेऽड्व्यवाय इत्येव सिद्धम् ।' असें भाष्यकारांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे. म्हणून ज्या निरर्थक नुम्ग्रहणाचा आधार घेऊन त्या वैयाकरणानें

'अयं पाठोऽनित्यः' असें जें म्हटलें आहे तो आधार भाष्यकारांनीं केलेल्या नुम्च्या प्रत्याख्यानानें नाहींसा झाला असल्यामुळें, त्याचें तें म्हणणें चूक ठरतें हें उघड आहे. तिसरें असें कीं, अयोगवाहांचा वरील पाठ अनित्य न मानल्यास 'हंरि जयति' इत्यादि स्थलीं अनुस्वाराचें जश्त्व होण्याची जी आपत्ति त्या वैयाकरणानें दाखविली आहे ती, तो पाठ नित्य मानून देखील, सहज टाळतां येते; कारण 'झलां जशोऽन्ते' सू. ८४ हें जश्त्वविधायक सूत्र पठित करून पुन्हा पाणिनीनें 'झलां जश् झशि' सू. ५२ हें जें दुसरें जश्त्वविधायक सूत्र पठित केलें आहे त्यावरूनच हें स्पष्ट होतें कीं, प्रथम सूत्र पदान्तीं असणाऱ्या 'झल्'ला लागू पडणारें सूत्र असून, पदान्तीं नसणाऱ्या 'झल्'ला लागू पडणारें द्वितीय सूत्र आहे. म्हणून 'झलां जश् झशि' या उत्तर त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें 'मोऽनुस्वारः' सू. १२२ या पूर्व त्रैपादिक सूत्रानें झालेला मकाराचा अनुस्वार जरी सिद्ध ठरतो तरी, 'हंरि जयति' या स्थलीं अनुस्वाररूप 'झल्' पदान्तीं असल्यामुळें, त्याचें जश्त्व करण्यास 'झलां जश् झशि' हें सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं. तसेंच 'झलां जशोऽन्ते' सू. ८४ हें सूत्र देखील या उदाहरणांत प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं; कारण अनुस्वाररूप 'झल्' जरी पदान्तीं आहे तरी, 'मोऽनुस्वारः' या उत्तर त्रैपादिक सूत्रानें झालेला तो मकाराचा अनुस्वार 'झलां जशोऽन्ते' या पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरत असल्यामुळें, अनुस्वार झालाच नाहीं व मकारच कायम आहे असें मानावें लागतें, व मकार हा 'झल्' नसल्यामुळें, त्या सूत्रान्वयें 'हंरि जयति' या उदाहरणांत जश्त्वाची प्राप्तीच होत नाहीं. सारांश वर सांगितल्याप्रमाणें 'हंरि जयति' इत्यादि उदाहरणांत जश्त्व होण्याची आपत्ति मुळींच उद्भवत नसल्यामुळें, अयोगवाहांचा 'अट्' व 'शर्'मध्यें केलेला जो पाठ त्या वैयाकरणानें अनित्य मानला आहे तो तसा मानण्याची कांहींच गरज नाहीं; कारण तो पाठ नित्य मानून देखील जश्त्व होण्याची आपत्ति सहज टाळतां येते हें वर

सिद्ध केलेंच आहे.) 'यणो मय इति भवत्येव' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, ('संस्कर्ता' या उदाहरणांत तकाराचें जें दोनदां द्वित्व होतें त्या दोन द्वित्वांपैकीं) प्रथम द्वित्व ('अचो रहाभ्यां द्वे' सू. ५९ या) एका शास्त्रानें होत असून, द्वितीय द्वित्व भिन्न शास्त्रानें, म्हणजे 'यणो मयो द्वे वाच्ये' या वार्तिकानें, होत असल्यामुळें, दोन्ही द्वित्वकार्यें साधु ठरतात. ('लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्तिः' या न्यायान्वयें एका लक्ष्याचे ठिकाणीं एक सूत्र एकदांच प्रवृत्त होतें; परंतु त्याच लक्ष्याचे ठिकाणीं शास्त्राची प्रवृत्ति होणें देखील संभवत असल्यास तें भिन्न शास्त्र प्रवृत्त करण्यांत वरील न्याय आड येत नाहीं. म्हणून एकाच तकाराचे दोन भिन्न शास्त्रांनीं दोनदां केलेलें द्वित्व साधु ठरतें.)

मनोरमा– पुमः खयि । पुंसः संयोगान्तलोपे कृतेऽवशिष्ट-भागस्येदमनुकरणम् । पर्युदासाविति । "इदुदुपधस्य–" इति षत्व-विधायके सूत्रे इति भावः । अप्रत्ययस्य यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येन व्याचक्षाणानां प्राचां मतेनेदम् । वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्येना-न्वये तु षत्वप्राप्ताविति बोध्यम् ।।)

('पुमः खय्यम्परे' सू. १३९ या सूत्रांतील 'पुमः' हें पद 'पुम्' या शब्दाची षष्ठी आहे व 'पुम्स्' हें मूळचें प्रातिपदिक असून त्याहून प्रथमेच्या एकवचनाचा 'सु' प्रत्यय केला असतां, त्या प्रत्ययाचा 'हल्ङ्याब्भ्यः' सू. २५२ या सूत्रानें जरी लोप होतो तरी प्रत्ययलक्षणानें 'पुम्स्' याला पदसंज्ञा होते व त्यामुळें 'संयो-गान्तस्य लोपः' सू. ५४ या सूत्रानें) 'पुम्स्' या पदांतील सकाराचा लोप केल्यावर जो 'पुम्' शब्द अवशिष्ट राहतो त्याचेंच प्रकृत सूत्रांत अनुकरण केलें आहे (व त्या 'पुम्' या अनुकरणाची प्रकृत सूत्रांत निर्दिष्ट असलेली 'पुमः' ही षष्ठी होय.) 'अप्रत्ययस्य इति पर्युदासात्' असें जें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत म्हटलें आहे तें 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' सू. १५५ या षत्वविधायक सूत्रांतील 'अप्रत्ययस्य' या पर्युदासाला अनुलक्षून म्हटलें आहे. (व्युत्पत्तिपक्ष

मानल्यास, 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' या सूत्रांत 'अप्रत्ययस्य' हा पर्युदास असल्यामुळें, 'कुप्वो ᳲक ᳲ पौ च' सू. १४२ या सूत्रान्वयें 'पुंस्कोकिल:, पुंस्पुत्र:' इत्यादि स्थलीं विसर्गाचे जागीं जिव्हामूलीय व उपध्मानीय यांची अनुक्रमें प्राप्ति होते असें जें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत म्हटलें आहे) तें प्राचीन वैयाकरणांनीं–हरदत्तादिकांनीं– 'अप्रत्ययस्य यो विसर्ग:' असा जो वैयधिकरण्यानें अन्वय करून 'इदुदुपधस्य' या सूत्राचा अर्थ केला आहे त्या अर्थाला अनुसरून म्हटलें आहे. परंतु 'इदुदुपधस्य' सू. १५५ या सूत्राचा पुढें मनोरमेंत 'अप्रत्ययो यो विसर्ग:' असा सामानाधिकरण्यानें अन्वय करून जसा अर्थ केला आहे तसा अर्थ मानल्यास, 'ष' ह्याचीच प्राप्ति होते. ('पातेर्डुम्सुन्' उणादि सू. ६१७ या सूत्रान्वयें 'पा' धातूहून 'डुम्सुन् = उम्स्' प्रत्यय होऊन तो प्रत्यय 'डित्' असल्यामुळें 'अभस्यापि टेर्लोपो डिति' या वचनान्वयें, 'टे:' सू. ३१६ या सूत्रानें 'पा' यांतील 'टि' चा – म्हणजे आकाराचा – लोप होऊन 'प् + डुम्सुन् = प् + उम्स् = पुम्स्' असें रूप सिद्ध होतें. 'पुमान् चासौ कोकिलश्च पुंस्कोकिल:' या स्थलीं 'पुम्स् सु कोकिल सुसु' अशा स्थितींत 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो:' सू. ६५० या सूत्रानें 'सु' या अन्तर्वर्ति विभक्ति प्रत्ययांचा जरी लुक् होतो तरी, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू. २६२ या सूत्रान्वयें 'पुम्स्' याला पदसंज्ञा होते व त्यामुळें 'संयोगान्तस्य लोप:' सू. ५४ या सूत्रानें 'पुम्स्' यांतील अन्त्य सकाराचा लोप झाला असतां, 'पुम् कोकिल:' अशी स्थिति होते. अशा स्थितींत 'पुम: खय्यम्परे' या प्रकृत सूत्रानें 'पुम्' यांतील मकाराचें रुत्व होऊन व 'अनुनासिकात्परोऽनुस्वार:' सू. १३७ या सूत्रानें 'पु' च्या पुढें अनुस्वार आगम होऊन 'पुंर् कोकिल:' अशी स्थिति झाल्यावर, 'खरवसानयोर्विसर्जनीय:' सू. ७६ या सूत्रानें रकाराचा विसर्ग होऊन 'पुं: कोकिल:' या स्थितींत 'विसर्जनीयस्य स:' सू. १३८ या सूत्राची प्राप्ति होते. परंतु 'कुप्वो:' सू. १४२ हें त्याचें बाधक सूत्र असल्यामुळें विसर्गाचे जागीं

सकाराची प्राप्ति न होतां, जिव्हामूलीयाची प्राप्ति होते. पण 'कुप्वोः' या सूत्राचें देखील बाधक 'इदुदुपधस्य' सू. १५५ हें सूत्र असल्यामुळें, विसर्गाचे जागीं षत्वाची प्राप्ति होते. पण 'अप्रत्ययस्य विसर्गस्य' याचा सामानाधिकरण्यानें अन्वय करून प्रत्ययरूप नसलेला जो विसर्ग त्याचें षत्व होतें असा अर्थ मानला तरच, षत्वाची प्राप्ति होते. प्रकृत स्थलीं 'पुम्' यांतील मकाराचें रुत्व होऊन जो विसर्ग झाला आहे तो संपूर्ण 'उम्स्' प्रत्ययाचे जागीं झाला नसल्यामुळें प्रत्यय ठरत नसून 'उम्स्' प्रत्ययाचा अवयव जो मकार त्याचे जागीं झाला असल्यामुळें अप्रत्यय ठरतो. म्हणून प्रकृत स्थलीं षत्वाची प्राप्ति होते. पण 'अप्रत्ययस्य विसर्गस्य' याचा वैयधिकरण्यानें अन्वय करून 'प्रत्ययावयवो यो विसर्गस्तभ्दिन्नस्य' असा जो प्राचीन वैयाकरणांनीं अर्थ केला आहे तो अर्थ मानल्यास, ज्या मकाराचें रुत्व होऊन विसर्ग झाला आहे तो 'उम्स्' या औणादिक प्रत्ययाचा अवयव असल्यामुळें, तो विसर्ग अप्रत्यय मानतां येत नाहीं व त्यामुळें षत्वाची प्राप्ति न होतां, जिव्हामूलीयाचीच 'कुप्वोः' या सूत्रान्वयें प्राप्ति होते. या वर सांगितलेल्या षत्वप्राप्तीचें व जिव्हामूलीयप्राप्तीचें निवारण करण्याकरितांच, 'संपुंकानां सो वक्तव्यः' हें वार्तिक मुद्दाम केलें आहे व हें वार्तिक असल्यामुळें, विसर्गाचे जागीं षकार किंवा जिव्हामूलीय न होतां, सकार होऊन 'पुंस्कोकिलः' असें रूप सिद्ध होतें. येथपर्यंत जें विवेचन केलें आहे तें व्युत्पत्तिपक्ष मानून केलें आहे. पण 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' – प. २२–म्हणजे उणादि प्रत्यय लावून जीं रूपें सिद्ध केलीं जातात तीं वास्तविक प्रकृतिप्रत्ययरहित स्वतःसिद्ध अव्युत्पन्न प्रातिपदिकें आहेत–या परिभाषान्वयें अव्युत्पत्तिपक्ष मानल्यास व 'पुम्स्' हा शब्द कोणताहि प्रत्यय लागून सिद्ध झाला नसून स्वतःसिद्ध प्रातिपदिक आहे असें मानल्यास, ज्या मकाराचे जागीं रुत्व होऊन विसर्ग झाला आहे तो प्रत्ययभिन्न व तसेंच प्रत्ययावयवभिन्न देखील ठरत असल्यामुळें,

या अव्युत्पत्तिपक्षांत 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' सू. १५५ या सूत्रानें केवळ षत्वाची प्राप्ति आहे व त्या प्राप्तीचें निवारण करण्याकरितां 'संपुंकानां सो वक्तव्यः' हे वार्तिक केलें आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

शब्दरत्न— वक्ष्यमाणरीत्येति । प्रत्ययरूपो यो विसर्ग इति व्याख्यादर्शरीत्येत्यर्थः । वस्तुतस्तदसङ्गतम् । कविभिः कृतमित्यादौ दोषापत्तेः । एतच्चभन्वये "तु" इति तुनाऽरुचिबोधकेन सूचितम् । यदा तु सूतेः सस्य षकारोऽन्त्यस्य ह्रस्वो म्सुः प्रत्यय इति "स्त्रियाम्" इति सूत्रभाष्यकैयटोक्तव्युत्पत्तिस्तदा सस्य लोपे मस्यैव प्रत्ययत्वमिति व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्येऽपि षत्वाप्राप्तिरेव । पातेर्डुम्सुन्निति व्युत्पत्तिमादाय तु मूलमिति दिक् ॥

'वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्येनान्वये तु' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे तें 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' या सूत्रांतील 'प्रत्यय' शब्दाचें 'प्रत्ययरूपो यो विसर्गः' असें जें पुढें मनोरमेंत (सामानाधिकरण्यानें) व्याख्यादर्शग्रन्थानुसार व्याख्यान केलें आहे त्या व्याख्यानाला अनुसरून म्हटलें आहे. वास्तविक तें व्याख्यान बरोबर नाहीं; कारण तें बरोबर मानल्यास, 'कविभिः कृतम्' इत्यादि स्थलीं दोषाची, म्हणजे विसर्गाचें षत्व होण्याची, आपत्ति येते. ('कवि + भिस्' या स्थलीं संपूर्ण 'भिस्' हा प्रत्यय असून त्यांतील सकार हा प्रत्यय नाहीं व तो प्रत्ययाचा अवयव आहे. म्हणून जर तो सकार अप्रत्यय–प्रत्ययभिन्न–मानला तर त्याचे जागीं होणाऱ्या विसर्गाचा 'इदुदुपधस्य' या सूत्रानें षकार होण्याची व 'कविभिष्कृतम्' असा अनिष्ट प्रयोग सिद्ध होण्याची आपत्ति येते. पण वैयधिकरण्यानें अन्वय करून 'प्रत्ययस्य अवयवो यो न भवति' असा 'अप्रत्ययस्य' या शब्दाचा अर्थ केला तरच षत्वाची आपत्ति टळते व 'कविभिः कृतम्' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊं शकतो; कारण जरी संपूर्ण 'भिस्' हा प्रत्यय आहे तरी त्यांतील सकार हा त्या प्रत्ययाचा अवयव आहेच.) वरील मनोरमेच्या पंक्तींत

'अन्वये' या पदापुढें 'तु' या अरुचिबोधक पदाचा उपयोग केला असल्यामुळें, तसा सामानाधिकरण्यानें अन्वय केल्यास अनिष्ट रूपें सिद्ध होण्याची आपत्ति येते असें दीक्षित सुचवितात. 'स्त्रियाम्' ४. १. ३. या सूत्रावरील भाष्यांत व त्या भाष्यावरील कैयटवृत्तींत, 'सू' धातूंतील सकाराचा पकार होऊन व त्या धातूंतील ऊकार ऱ्हस्व होऊन 'पु' अशी स्थिति झाली असतां त्याहून 'म्सु = म्स्' हा प्रत्यय केल्यानें 'पुम्स्' हें रूप सिद्ध होतें, असें जें म्हटलें आहे तशा रीतीनें 'पुम्स्' शब्दाची व्युत्पत्ति केल्यानें, जेव्हां 'पुम्स्' यांतील अन्त्य सकाराचा ('संयोगान्तस्य लोपः' सू. ५४ या सूत्रानें) लोप होऊन 'पुम्' असें रूप होतें तेव्हां 'म्स्' प्रत्ययांतील अवशिष्ट राहिलेल्या मकारालाच प्रत्यय म्हणतां येत असल्यामुळें, 'अप्रत्ययो यो विसर्गः' असें जें मनोरमेंत व्याख्यादर्शग्रन्थानुसार सामानाधिकरण्यानें व्याख्यान केलें आहे त्या व्याख्यानान्वयें देखील ('पुंस्कोकिलः' या उदाहरणांत) षत्वाची प्राप्तीच होत नाहीं. ('स्त्रियाम्' या सूत्रावरील भाष्यांत 'संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री, सूतेः सप् प्रसवे पुमान्' असें वार्तिक पठित केलें आहे व या वार्तिकांतील 'सूतेः सप् प्रसवे पुमान्' याचें कैयटानें 'सू इत्येतस्य धातोः सप् भवति। सकारस्य पकारो भवतीत्यर्थः। औणादिको म्सुन् प्रत्ययः, ऱ्हस्वश्च बाहुलकात्' असें व्याख्यान केलें आहे. 'पुम्स्' शब्दाची वरील वार्तिकान्वयें भाष्यकारांनीं वर दर्शविल्याप्रमाणें जो व्युत्पत्ति केली आहे तिचा आश्रय केल्यानें 'म्स्' हा प्रत्यय ठरतो व त्या प्रत्ययांतील अन्त्य सकाराचा लोप झाल्यावर अवशिष्ट राहिलेला मकार 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी' या न्यायान्वयें प्रत्ययसंज्ञक होतो व त्या मकाराचे जागीं प्रकृत सूत्रानें 'रु' होऊन त्या 'रु' तील रेफाचे जागीं झालेला विसर्ग प्रत्ययरूप विसर्ग ठरतो आणि 'इदुदुपधस्य' या सूत्रांत 'अप्रत्ययस्य' हा निषेध असल्यामुळें त्या निषेधाचा 'प्रत्ययरूपो यो विसर्गः' असा सामानाधिकरण्यानें अर्थ केला तरी, तें सूत्र 'पुंस्कोकिलः' या उदाहरणांत लागू पडत नाहीं व त्यामुळें

विसर्गाचे जागीं षत्वाची प्राप्ति न होतां, 'कुप्वोः' सू. १४२ या सूत्रानें जिव्हामूलीयाचीच प्राप्ति होते.) मनोरमेंत 'पुम्स्' शब्दाची जी व्युत्पत्ति केली आहे ती 'पातेर्डुम्सुन्', उणादि सू. ६१७, या उणादि सूत्रान्वयें केली आहे. (या पंक्तीचा मतितार्थ हा आहे कीं, जेथें एखाद्या शब्दाची भाष्योदाहृत ऋषिप्रोक्त वार्तिकानें व्युत्पत्ति सांगितली आहे तशा स्थलीं ऋषिप्रोक्त नसलेल्या आधुनिक उणादि सूत्रानें सांगितलेली त्या शब्दाची भिन्न प्रकारची व्युत्पत्ति न स्वीकारतां, वार्तिकानें सांगितलेली व्युत्पत्तीच स्वीकारणें योग्य आहे. म्हणून 'पुम्स्' या शब्दाची 'सूतेः सप् प्रसवे पुमान्' या वार्तिकानें सांगितलेली व्युत्पत्ति स्वीकारावी व 'पातेर्डुम्सुन्' इत्यादि उणादि सूत्रांनीं सांगितलेली त्या शब्दाची भिन्न प्रकारची व्युत्पत्ति स्वीकारूं नये.)

मनोरमा – ख्याञादेश इति । आदेशो हि उपदेशे ख्शादिः । असिद्धप्रकरणे णत्वानन्तरं ख्शाञः शस्य यत्वं विकल्प्यते । तेन सुप्रख्येन निर्वृत्तं सौप्रख्यं तत्र भवः सौप्रख्यीयः । यत्वस्यासिद्धत्वात् "धन्वयोपधात् इति वुञ्नेत्यादिप्रयोजनान्याकरे स्थितानि । एवं च यत्वस्यासिद्धतयाऽम्परत्वाभावात् "पुमः खयि:" इति रुत्वं नेत्यर्थः । पुंख्यानमिति । चक्षिङो ल्युट् । ख्याञादेशः । नन्वादेश इह दुर्लभः । वर्जने प्रतिषेधः" "असनयोश्च" इति वार्तिकादिति चेत् । सत्यम् । "बहुलं तणि" "अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम्" इति वार्तिके बहुलग्रहणात्समाधेयम् । तथा च ख्शादित्वप्रयोजनगणनवार्तिकम् रुविधिः–– पुंख्यानमिति । णत्वं-पर्याख्यानमिति । निष्ठानत्वमाख्यातम् इति च । शकारेण व्यवधानात् "कृत्यचः" इति णत्वं न । तथा आख्यातमित्यत्र "संयोगादेरात––" इति नत्वं न । यत्वस्यासिद्ध्या यण्वत्ताविरहात् । एवं च "न ध्याख्या—" इति सूत्रे ख्याग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः ।।

('आर्धधातुके' सू. २४३२ या अधिकारांत पठित असलेल्या 'चक्षिङः ख्याञ्' सू. २४३६ या सूत्रानें 'चक्ष्' धातूचे जागीं,

आर्धधातुकप्रत्यय करणें विवक्षित असतां, जो 'ख्याञ्' आदेश होणें सांगितलें आहे तो वास्तविक) उपदेशांत– आद्योच्चारणांत– 'ख्‌शा' नें सुरु होणारा आदेश आहे. ('ख्या' नें सुरु होणारा तो आदेश नव्हे. मग त्या आदेशांतील 'ख्‌शा' चा 'ख्या' कसा होतो ? 'चक्षिङः ख्याञ्' २–४–५४ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात– 'किमयं क्‌शादिः, आहोस्वित्ख्यादिः । चक्षिङः क्शात्रख्याञौ । चक्षिङः क्शात्रख्याञिति क्‌शादिश्च ख्यादिश्च । ख्‌शादिर्वा । अथ वा ख्‌शादिर्भविष्यति । केनेदानीं क्शादिर्भविष्यति? । चर्त्वेन । अथ ख्‌यादिः कथम् ? । असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा ।' या भाष्यांत 'असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा ।' हें जें वार्तिक पठित केलें आहे त्याचा कैयटानें 'पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे णत्वविधानानन्तरं शस्य यत्वं विभाषा वक्तव्यम्' असा अर्थ केला आहे. 'चक्षिङः ख्याञ्' या पाणिनीय सूत्रांत 'चक्ष्' धातूचे जागीं 'ख्याञ् = ख्या' हा आदेश व्हावा असें स्पष्ट सांगितलें असून देखील, तो मूळचा 'ख्‌शाञ्' आदेश आहे असें सांगणें व त्या आदेशांतील शकाराचे जागीं यकारादेश होण्याकरितां व 'ख्‌याञ्' असें त्या आदेशाचें पाणिनिप्रोक्त रूप सिद्ध होण्याकरितां 'असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा' हें वार्तिक पठित करणें हा सर्व द्राविडी प्राणायाम करण्याची गरज काय असा प्रश्न येथें सहज उपस्थित होतो. म्हणून 'ख्‌शा' असा मूळ आदेश मानण्याचीं व वरील वार्तिक पठित करण्याचीं अनेक प्रयोजनें त्या भाष्यांत सांगितलीं आहेत व त्या सर्व प्रयोजनांचा प्रकृत मनोरमेंत निर्देश केला आहे. त्या वार्तिकाचा कैयटानें जसा अर्थ केला आहे तसाच अर्थ दीक्षित करतात व म्हणतात कीं,) असिद्धकाण्डांत—अष्टमाध्यायाच्या चतुर्थ पादांत—जें णत्वप्रकरण पठित केलें आहे त्याच्या लगेंच नंतर, ज्यांत 'ख्‌शा' या आदेशांतील शकाराचें विकल्पेंकरून यत्व होणें सांगितलें आहे, तें वरील वार्तिक पठित आहे असें समजावें; आणि म्हणून 'सुप्तख्येन निर्वृत्तं सौप्रख्यं, तत्र भवः सौप्रख्यीयः' या उदाहरणांत, यत्व असिद्ध असल्यामुळें,

'धन्वयोपधाद् वुञ्' सू. १३४५ या सूत्रानें होणारा 'वुञ्' प्रत्यय होत नाहीं, इत्यादि वरील वार्तिकाचीं प्रयोजनें भाष्यांत सांगितलीं आहेत. ('सुप्रचष्टे इति सुप्रख्यः' या स्थलीं 'आतश्चोपसर्गे' सू. २८९८ या सूत्रानें 'क' हा आर्धधातुक प्रत्यय कर्तव्य असतां, 'चक्ष्' चे जागीं ख्शादेश होऊन व 'आतो लोपः' सू. २३७२ या सूत्रानें 'ख्शा' या आदेशांतील अन्त्य आकाराचा लोप होऊन आणि नंतर त्या आदेशांतील शकाराचे जागीं 'असिद्धे शस्य यवचनम्' या वार्तिकानें यकार होऊन 'सुप्रख्य' हा शब्द सिद्ध होतो व 'तेन निर्वृत्तम्' सू. १२८० या सूत्रानें 'सुप्रख्येन निर्वृत्तम्' या अर्थामध्यें 'सुप्रख्य' या शब्दाहून चातुरर्थिक 'अण्' प्रत्यय केला असतां, 'तद्धितेष्वचामादेः' सू. १०७५ या सूत्रानें आद्यचाची वृद्धि होऊन 'सौप्रख्य' असें रूप झाल्यावर येथें देशवाचक 'सौप्रख्य' या 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम्' सू. १३३५ या सूत्रान्वयें वृद्ध-संज्ञक असणाऱ्या शब्दांत उपधेमध्यें यकार असल्यामुळें, 'यकारो-पधात् देशवाचिनो वृद्धात् वुञ् स्यात्' या अर्थाच्या वाचक 'धन्वयो-पधाद्वुञ्' या सूत्रानें 'वुञ्' प्रत्यय होण्याची प्राप्ति आहे. परंतु मूळचा 'ख्शा' आदेश आहे व त्या आदेशांतील शकाराचे जागीं असिद्धकाण्डांतील वार्तिकानें यकारादेश होतो असें मानलें असल्या-मुळें, 'वुञ्' प्रत्यय होण्याची आपत्ति टळते; कारण 'धन्वयोप-धाद्वुञ्' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक वार्तिकानें झालेलें 'ख्शा' या आदेशांतील शकाराचें यत्व असिद्ध ठरत असल्यामुळें, उपधेंत यकार नसून शकारच कायम आहे असें मानणें भाग पडत असल्यामुळें, 'धन्वयोपधाद्वुञ्' या सूत्राची प्राप्ति न होतां, 'वृद्धाच्छः' सू. १३३७ या सूत्रानें 'सौप्रख्य' शब्दाहून 'छ = ईय्' प्रत्यय होऊन 'सौप्रख्यीयः' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. जर मूळचा आदेश 'ख्या' असून 'ख्शा' नाहीं असें मानलें असतें व वरील वार्तिक पठित केलें नसतें तर, वरील उदाहरणांत उपधेंतील यकार असिद्ध ठरला नसता व त्यामुळें 'वुञ्' प्रत्यय होण्याची आपत्ति

आली असती, आणि म्हणूनच भाष्यकारांनीं तें वार्तिक पठित करण्याचीं जीं अनेक प्रयोजनें सांगितलीं आहेत त्यांत 'प्रयोजनं सौप्रख्येऽवुञ्विधिः' हें प्रथम प्रयोजन सांगितलें आहे. व त्याचें असें व्याख्यान केलें आहे कीं, 'सौप्रख्य इति योपधलक्षणो वुञ्विधिर्न भवति । वृद्धाच्छ इति च्छो भवति ।' पुढें भाष्यकारांनीं 'रुविधिः पुंख्याने । पुंख्यानमिति रुविधिर्न भवति ।' हें देखील ख्शादेशाचें व वरील वार्तिकाचें प्रयोजन सांगितलें आहे आणि त्याचाच दीक्षित पुढील पंक्तींत अनुवाद करितात.) अशा रीतीनें ('पुमः खय्यम्परे' या त्रैपादिक पूर्वसूत्राच्या दृष्टीनें 'असिद्धे शस्य यवचनम्' या उत्तर त्रैपादिक वार्तिकान्वयें 'ख्शा' या आदेशांतील शकाराचे जागीं झालेला) यकारादेश असिद्ध ठरत असल्यामुळें, 'पुंख्यानम्' या स्थलीं खकार या 'खय्' पुढें 'य्' हा 'अम्' आहे असें मानतां येत नाहीं, (व 'अम्' नसलेला शकारच आहे असें मानणें भाग पडतें. त्यामुळें 'पुंसः ख्यानम् = पुंख्यानम्' या स्थलीं) 'पुमः खय्यम्परे' या सूत्रान्वयें होणारें 'पुम्' यांतील मकाराचें रुत्व होत नाहीं (आणि 'मोऽनुस्वारः' सू. १२२ या सूत्रानें त्या मकाराचा अनुस्वार होऊन, 'पुंस्ख्यानम्' असें अनिष्ट रूप न होतां, 'पुंख्यानम्' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. जर 'ख्शा' असा आदेश मानला नसता व वरील वार्तिक मानलें नसतें तर, यकार हा 'अम्' खकारापुढें आहे व तो असिद्ध नाहीं असें मानावें लागलें असतें व त्यामुळें वरील अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति आली असती; पण तसा आदेश व तें वार्तिक मानलें असल्यामुळें, ती आपत्ति टळते आणि 'ख्यायादेशे न' असें जें 'पुमः खय्यम्परे' या सूत्रावर कौमुदींत वार्तिक पठित केलें आहे तें पठित करण्याची देखील गरज राहत नाहीं.) 'पुंख्यानम्' यांतील 'ख्यान' हा शब्द 'चक्ष्' धातूहून 'ल्युट् = अन' प्रत्यय करतेवेळीं 'ख्याञ्' आदेश होऊन झाला आहे. 'वर्जने प्रतिषेधः' व 'असनयोश्च' हीं वार्तिकें असल्यामुळें (व 'चक्ष् + ल्युट्' या स्थलीं 'ल्युट् = अन' हा प्रत्यय

'चक्ष्' धातूपुढें असल्यामुळें, 'पुंख्यानम्' या स्थलीं 'चक्ष्' धातूचे जागीं) 'ख्याय्' आदेश होणें अशक्य आहे अशी कोणी शंका केल्यास, ती शंका एका रीतीनें बरोबर आहे. परंतु 'बहुलं तणि, अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम्' या वार्तिकांत 'बहुलम्' या पदाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, ('चक्ष्' धातूपुढें 'ल्युट् = अन' हा प्रत्यय असून देखील व 'असनयोश्च' हा प्रतिषेध असून देखील, 'चक्ष्' धातूचे जागीं) 'ख्याञ् = ख्या' आदेश होतो अशा रीतीनें त्या शंकेचें समाधान करावें. ('चक्षिङः ख्याञ्' २. ४. ५४ या सूत्रावरील भाष्यांत पठित असलेल्या 'असनयोश्च' या निषेधक वार्तिकाचा अर्थ हा आहे कीं, 'चक्ष्' धातूपुढें 'अस्' किंवा 'अन' हा आर्ध-धातुक प्रत्यय आल्यास, 'चक्ष्' चे जागीं 'चक्षिङः ख्याञ्' या सूत्रानें प्राप्त होणारा 'ख्या' हा आदेश करूं नये. म्हणून या निषेधक वार्तिकाच्या आधारावर शंकाकार अशी शंका करतो कीं, 'चक्ष्' धातूहून 'ल्युट् = यु' हा आर्धधातुक प्रत्यय केला असतां, 'युवोर-नाकौ' सू. १२४७ या सूत्रानें 'यु' चे जागीं 'अन' असा आदेश होऊन 'चक्ष्' धातूपुढें 'अन' प्रत्यय येत असल्यामुळें, 'चक्ष्' चे जागीं 'ख्या' हा आदेश होऊं शकत नाहीं व त्यामुळें 'ख्यान' असें रूप न होतां, 'चक्षण' असें रूप झालें पाहिजे. या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, जरी ही शंका 'असनयोश्च' या वार्तिकान्वयें योग्य ठरते तरी, त्याच भाष्यांत पठित असलेल्या 'बहुलं तणि' या वार्तिकांत 'बहुलम्' या पदाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, व 'क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव । शिष्टप्रयोगाननुसृत्य लोके विज्ञेयमेतद् बहुलग्रहे तु ।।' असा 'बहुल' शब्दाचा अर्थ असल्यामुळें 'चक्ष् + अन' या स्थलीं 'असन-योश्च' हें निषेधक वार्तिक 'बहुल' ग्रहणाच्या सामर्थ्यानें प्रवृत्त होत नाहीं व 'चक्षिङः ख्याञ्' या सूत्रानें 'चक्ष्' चे जागीं 'ख्या' आदेश होऊन 'ख्यान' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. 'बहुलं तणि' या वार्तिकांतील 'तण्' हा शब्द 'संज्ञा' व 'छन्दस् = वेद' यांचा

वाचक आहे व त्या वार्तिकाचा असा अर्थ आहे कीं, 'संज्ञा' वाच्य असतांना व तसेंच वेदांत आर्धधातुकाधिकारांत धातूंचे जागीं जे आदेश होणें सांगितले आहेत ते कोठें कोठें आर्धधातुकप्रत्यय पुढें असून देखील होत नाहींत व जेथें तसे आदेश होण्याचें विधान केलें नाहीं तशा ठिकाणीं देखील ते क्वचित् होतात. 'चक्षिङः ख्याञ्' या सूत्रावरील भाष्यांत 'बहुलं तणि' हें वार्तिक पठित करून या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात. 'बहुलं तणीति वक्तव्यम् । किमिदं तणीति ? । तणीति संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम् । किं प्रयोजनम् ? । अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम् ।' या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, 'बहुलं तणि' हें वार्तिक करण्याचें प्रयोजन हें आहे कीं, 'अन्न, वधक, गात्र, विचक्षण, अजिर' इत्यादि संज्ञावाचक रूपें सिद्ध व्हावीं. 'अद् + क्त' या स्थलीं 'अद्' धातूपुढें 'क्त' हा तकारानें सुरू होणारा कित् आर्धधातुक निष्ठा प्रत्यय असल्यामुळें, 'अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति' सू. ३०८० या सूत्रानें 'अद्' चे जागीं 'जग्ध्' हा आदेश पावला आहे. पण 'अन्न' हा शब्द संज्ञावाचक असल्यामुळें या स्थलीं 'जग्ध्' हा आदेश झाला नाहीं. 'ण्वुल्तृचौ' सू. २८९५ या सूत्रानें 'हन्' धातूहून 'ण्वुल् = अक' प्रत्यय केला असतां, 'हन् + ण्वुल्' या स्थितींत 'हन्' चे जागीं 'वध' हा आदेश पावलाच नाहीं; कारण 'हनो वध लिङि, लुङि च' सू. २४३३ व २४३४ या सूत्रांन्वयें तो आदेश आशीर्लिङांत व लुङांतच होणें सांगितलें आहे. तरीपण 'वधक' हें संज्ञावाचक रूप सिद्ध करतेवेळीं 'ण्वुल्' प्रत्यय पुढें असून देखील तसा आदेश होतो. तसेंच 'गात्र' हा शब्द 'इण् = इ' या धातूहून 'सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्' उ. सू. ५९८ या सूत्रान्वयें औणादिक 'ष्ट्रन् = त्र' प्रत्यय होऊन सिद्ध झाला आहे. 'इणो गा लुङि' सू. २४५८ या सूत्रानें 'इण्' धातूचे जागीं लुङ्लकारांतच 'गा' हा आदेश होणें सांगितलें आहे. तरी पण 'ष्ट्रन्' प्रत्यय पुढें असून देखील तसा आदेश झाला आहे व 'गात्र' हें संज्ञावाचक रूप सिद्ध झालें आहे. 'विचक्षण' हा

शब्द 'वि' या उपसर्गपूर्वक 'चक्ष्' धातूहून 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' सू. ३१२९ या सूत्रानें 'युच् = अन' हा प्रत्यय होऊन सिद्ध झाला आहे. 'वि + चक्ष् + युच्' या स्थलीं 'चक्ष्' धातूपुढें 'युच्' हा आर्धधातुक प्रत्यय असल्यामुळें, 'चक्षिङः ख्याञ्' सू. २४३६ या सूत्रानें त्या धातूचे जागीं 'ख्याञ्' हा आदेश पावला आहे. तरी पण 'विचक्षण' हा शब्द संज्ञावाचक असल्यामुळें या स्थळीं ख्याञादेश झाला नाहीं. 'अज्' धातूपुढें 'घञ्' व 'अप्' प्रत्यय खेरीज करून इतर आर्धधातुक प्रत्यय आला असतां त्या धातूचे जागीं 'अजेर्व्यघञपोः' सू. २२९२ या सूत्रानें 'वी' हा आदेश होणें सांगितलें आहे. 'अजिर' या स्थलीं 'अज्' धातूहून 'घञ्' किंवा 'अप्' प्रत्यय झाला नसून 'इरच्' हा आर्धधातुक प्रत्यय झाला आहे. म्हणून वरील सूत्रान्वयें 'अज्' धातूचे जागीं 'वी' हा आदेश पावला आहे. तरी पण 'अजिर' हा शब्द संज्ञावाचक असल्यामुळें येथें 'वी' हा आदेश झाला नाहीं. 'अजिर शिशिर' उ. सू. ५३ या उणादि सूत्रांत 'अज्' धातूहून 'किरच् = इर' प्रत्यय होतो व 'अज्'चे जागीं 'वी' हा आदेश न होतां 'अजिर' हा शब्द निपातनानें सिद्ध होतो असें सांगितलें आहे. पण या उणादि सूत्राचा भाष्यांत उल्लेख केला नाहीं व 'बहुलं तणि' या वार्तिकान्वयें त्या शब्दाची सिद्धि केली आहे. सारांश 'पुंख्यानम्' या स्थलीं जरी 'असनयोश्च' हें निषेधक वार्तिक असल्यामुळें 'चक्ष्' धातूचे जागीं 'ख्याञ्' आदेश पावला नाहीं तरी, 'बहुलं तणि' या वार्तिकांत 'बहुलम्' या पदाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें तसा आदेश झाला आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'ख्शा' असा आदेश मानण्याचें प्रयोजन सांगणारीं जीं वार्तिकें परिगणन करून भाष्यांत पठित केलीं आहेत तीं 'रुविधिः पुंख्याने' 'णत्वं पर्याख्याने', निष्ठानत्वमाख्याते' हीं इतर वार्तिकें होत. ('प्रयोजनं सौप्रख्येऽवुञ्विधिः' हें ख्शादेशाचें प्रयोजन सांगणारें प्रथम वार्तिक असून त्याचें पूर्वी व्याख्यान केलेंच आहे. याशिवाय ख्शादेशाचें

प्रयोजन सांगणारीं चार वार्तिकें भाष्यांत पठित केलीं आहेत. त्यापैकीं तीन वार्तिकें वर सांगितलींच आहेत व चवथें 'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' हें होय. 'रुविधिः पुंख्याने' या वार्तिकाचें देखील पूर्वी विवेचन केलेंच आहे.) 'पर्याख्यानम्' या उदाहरणांत शकाराचें व्यवधान होत असल्यामुळें, 'कृत्यचः' सू. २८३५ या सूत्रानें पावलेलें उपसर्गनिमित्तक णत्व होत नाहीं. ('परि+आ+ख्या+अन' या स्थलीं 'आ' या अच्पुढें कृत् प्रत्यय जो 'ल्युट् = अन' आहे त्यांतील नकाराचें, 'परि' या उपसर्गांत जो रकार आहे त्याच्या निमित्तामुळें 'कृत्यचः' या सूत्रान्वयें णत्व पावलें आहे. जरी रकार व नकार यांच्यामध्यें इतर वर्णांचें व्यवधान आहे तरी ते वर्ण 'अट्' प्रत्याहारांतील वर्ण व 'आङ्' हा उपसर्ग असल्यामुळें, त्या सर्व वर्णांचें व्यवधान 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' सू. १९७ या सूत्रान्वयें सह्य आहे. तरी पण 'चक्ष्' धातूचे जागीं होणारा 'ख्शा' असा मूळचा आदेश मानला असल्यामुळें, त्या आदेशांतील शकाराचे जागीं 'असिद्धे शस्य यवचनम्' या उत्तर त्रैपादिक वार्तिकान्वयें होणारा यकारादेश 'कृत्यचः' या णत्वप्रकरणान्तर्गत पूर्व त्रैपादिकसूत्राच्या दृष्टीनें, 'पूर्वत्रासिद्धम्' या वचनान्वयें असद्धि ठरतो व त्यामुळें शकाराचे जागीं यकार झालाच नाहीं व शकारच विद्यमान आहे असें मानणें भाग पडतें, आणि जसा यकार हा 'अट्' प्रत्याहारान्तर्गत वर्ण आहे तसा शकार नसल्यामुळें व त्याचें व्यवधान सह्य नसल्यामुळें, 'कृत्यचः' या सूत्रानें पावलेलें 'अन' यांतील नकाराचें णत्व होत नाहीं. 'ख्शा' असा मूळचा आदेश न मानतां, 'ख्या' असा मूळ आदेश मानला असता तर, यकार असिद्ध ठरला नसता व तो 'अट्' असल्यामुळें, 'अट्-कुपु' सू. १९७ या सूत्रान्वयें त्याचें व्यवधान सह्य झालें असतें व 'कृत्यचः' या सूत्रानें 'पर्याख्याणम्' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति आली असती. पण मूळ 'ख्शा' आदेश मानला असल्यामुळें, वर सांगितल्याप्रमाणें ती आपत्ति टळते व 'पर्याख्यानम' असें इष्ट

रूप सिद्ध होतें.) तसेंच 'आख्यातम्' या स्थलीं 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' सू. ३०१७ या सूत्रानें पावलेलें निष्ठाप्रत्ययांतील तकाराचें नत्व होत नाहीं; कारण यकार असिद्ध ठरत असल्यामुळें, धातूंत यण् – यकार – नाहीं असें मानणें भाग पडतें. ('आ + ख्या + क्त' या स्थलीं 'ख्या' हा धातु आकारान्त असून संयोगानें सुरू होणारा आहे व 'ख्य्' या संयोगांत यकार हा यण् आहे. त्यामुळें 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' या सूत्रानें निष्ठातकाराचें नत्व पावलें आहे. पण तें होत नाहीं; कारण 'ख्शा' असा मूळ आदेश मानला असल्यामुळें त्या आदेशांतील शकाराचें 'असिद्धे शस्य यवचनम्' या उत्तर त्रैपादिक वार्तिकान्वयें जें यत्व होतें तें 'संयोगादेरातो धातोः' या णत्वप्रकरणान्तर्गत पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें, 'पूर्वत्रासिद्धम्' या वचनान्वयें, असिद्ध ठरतें व त्यामुळें यकार झालाच नाहीं व शकारच कायम आहे असें मानणें भाग पडत असल्यामुळें व शकार हा यण् नसल्यामुळें आणि अशा रीतीनें 'ख्या' यण्रहित आहे असें मानावें लागत असल्यामुळें, 'संयोगादेरातो धातोः' या सूत्राची प्राप्तीच होत नाहीं व त्यामुळें निष्ठातकाराचें नत्व न होतां, 'आख्यातम्' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. जर मूळ आदेश 'ख्या' मानला असता तर, त्या आकारान्त धातूंत यकार हा यण् असल्यामुळें, निष्ठातकाराचें नत्व होण्याची आपत्ति आली असती व 'आख्यानम्' असें अनिष्ट क्तप्रत्ययान्त रूप झालें असतें. पण मूळ आदेश 'ख्शा' मानला असल्यामुळें, वर सांगितल्याप्रमाणें, ती आपत्ति टळते.) असें असल्यामुळें, म्हणजे 'चक्ष्' धातूहून आर्धधातुक प्रत्यय करतेवेळीं 'चक्ष्' धातूचे जागीं होणारा आदेश मूळचा 'ख्शा' असून 'ख्या' नव्हे असें मानलें असल्यामुळें, 'न ध्याख्या' सू. ३०४० या सूत्रांत 'ख्या' चें ग्रहण करण्याची कांहीं आवश्यकता राहत नाहीं असा भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. (कारण जर 'आख्यातम्' या स्थलीं वर सांगितल्याप्रमाणें निष्ठातकाराचें, 'संयोगादेरातो धातोः' या सूत्रानें होणारें,

नत्व पावतच नाहीं तर, 'ख्या' संबंधानें तसा निषेध सांगण्याची आवश्यकता काय ? 'प्राप्तस्यैव निषेधः' या न्यायान्वयें जें प्राप्त आहे त्याचाच निषेध करणें उचित आहे. 'चक्ष्' धातूचें 'क्त' प्रत्ययान्त रूप करतेवेळीं, 'क्त' हा आर्धधातुक प्रत्यय पुढें असल्यामुळें, 'चक्ष्' चे जागीं ख्शादेश होऊन व नंतर त्या आदेशांतील शकाराचा यकार होऊन 'ख्या + क्त' अशी स्थिति झाली असतां, 'संयोगादेरातो धातोः' या सूत्राच्या दृष्टीनें पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें यकार असिद्ध ठरत असल्यामुळें, तें सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं व 'आख्यातम्' असेंच रूप सिद्ध होऊं शकतें. म्हणून 'न ध्याख्या' या सूत्रांत केलेलें 'ख्या' ग्रहण व्यर्थ ठरतें.)

मनोरमा— न च ख्या प्रकथने, इत्येतदर्थं तदिति वाच्यम् । तस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वात् । अत्र च "सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे" इत्युत्तरवार्तिकं प्रमाणम् । सस्थान इति जिह्वामूलीयस्य प्राचां सञ्ज्ञा । स इह न । "शर्परे विसर्जनीयः" इत्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यदि स्वतन्त्रोऽपि धातुरार्द्धधातुके इष्येत तदा जिह्वामूलीयस्य दुर्वारतयेदं वार्तिकमसङ्गतं स्यात् । यत्तु हरदत्तमाधवादिभिरुक्तं ख्याधातुरपि ख्शादियंत्वविधिरप्युभयसाधारण इति । तच्चिन्त्यम् । भाष्ये चक्षिङ एवोपक्रमात्सार्वधातुकेऽपि ख्शादिप्रयोगापत्तेश्च । न चेष्टापत्तिः । माधवेनार्द्धधातुकेष्वेवायं ख्शादिरित्युक्तत्वात् । सार्वधातुकेऽनभिधानस्यैव शरणीकर्तव्यत्वापत्त्या गौरवप्रस्तत्वाच्चेत्यास्तां तावत् । स्यादेतत् । बहवः पुमांसोऽस्मिन् कुले बहुपुम् ख्यातीत्यत्र रुत्वं स्यात् । "उरः प्रभृतिषु पुम्शब्दस्यैकवचनान्तस्यैव पाठान्नेह कप् । सार्वधातुके च ख्यातेः प्रयोगो निर्बाध एवेति चेत् । इष्टापत्तेः । संहितायां अविवक्षायां तु रुत्वं नेति स्पष्टमेव । यत्तु प्राचा "ख्याधातौ नेति केचित्" इत्युक्तं तत्र यदि ख्याञ्ञादेशे इत्यर्थस्तर्हि केचिदित्यनुचितम् स्वतन्त्रे धातौ चेत्तर्हि सार्वधातुकविषयेऽपि निषेधः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । निर्मूलत्वात् ।

(आतां येथें शंकाकार अशी शंका करतो कीं, 'न ध्याख्या' या नत्वनिषेधक सूत्रांत जें 'ख्या' चें ग्रहण केलें आहे तें 'चक्षिङः ख्याञ्' या सूत्रानें आर्धधातुकविषयांत 'चक्ष्' चे जागीं होणाऱ्या 'ख्या' या आदेशाचें ग्रहण केलें नसून, 'ख्या प्रकथने' धा. नं. १०६० असा जो स्वतंत्र धातु धातुपाठांत अदादिगणांत पठित आहे त्याचें वास्तविक ग्रहण केलें आहे व तें अशाकरितां केलें आहे कीं, त्या स्वतंत्र धातूहून देखील होणाऱ्या निष्ठातकाराचें 'संयोगादेरातो धातोः' या सूत्रानें होणारें नत्व होऊं नये. या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं,) 'न ध्याख्या' या नत्वनिषेधक सूत्रांत, 'ख्या प्रकथने' या धातूहून 'क्त' प्रत्यय केला असतां निष्ठातकाराचें नत्व होऊं नये याकरितां, 'ख्या' ग्रहण केलें आहे हें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण 'ख्या प्रकथने' या धातूहून (केव्हांहि आर्धधातुक प्रत्यय होत नसून) केवळ सार्वधातुक प्रत्ययच होत असतात. (म्हणून 'आख्यातम्' हें 'ख्या प्रकथने' या धातूचें आर्धधातुक क्तप्रत्ययान्त रूप आहे असें मुळींच मानतां येत नाहीं व तें वास्तविक 'चक्ष्' धातूचेंच क्तप्रत्ययान्त रूप आहे असें मानलें पाहिजे. या विषयांचें 'चक्षिङः ख्याञ्' २.४.५४ या सूत्रावरील भाष्याच्या उद्योतांत स्पष्ट रीतीनें विवेचन केलें आहे. उद्योतकार म्हणतात–'वस्तुतः स्वतन्त्रख्याधातोरार्धधातुके प्रयोगाऽभाव एवेष्टव्यः। अन्यथा तमादाय सौप्रख्यादौ वुञादि दुर्वारमेव स्यादित्यस्य ख्शादित्ववैयर्थ्यापत्तेः। न च पाक्षिकक्ष्यङादिसिद्धिरेव फलम्, सस्थानत्वं नमःख्यात्रे इति भाषस्य सर्वथाऽसङ्गतेः। जिव्हामूलीयस्य वैकल्पिकत्वेन विसर्गसिद्धे-र्जिव्हामूलीयस्य दुर्वारत्वाच्च। एवं च न ध्याख्येत्यत्र तद्ग्रहणे फलाऽभावात्तदपि न कर्तव्यमेवेति भाष्याशयः।) 'ख्या प्रकथने' या स्वतंत्र धातूहून सार्वधातुक प्रत्ययच होत असतात याला 'चक्षिङः ख्याञ्' २.४.५४ या सूत्रावरील भाष्यांत पुढें पठित केलेलें 'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' हें वार्तिक प्रमाण आहे. 'सस्थान' हा शब्द प्राचीन वैयाकरणांची जिव्हामूलीयाची

संज्ञा आहे. 'नमः ख्यात्रे' या उदाहरणांत 'शर्परे विसर्जनीयः' सू. १५० या सूत्राची प्रवृत्ति होत असल्यामुळें, जिव्हामूलीय येथें होत नाहीं असा भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. जर स्वतंत्र 'ख्या प्रकथने' या धातूहून आर्धधातुक प्रत्यय होणें इष्ट आहे असें मानलें तर, 'नमः ख्यात्रे' या उदाहरणांत जिव्हामूलीय टाळणें अशक्य असल्यामुळें, 'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' हें वार्तिक विसंगत—चूक—ठरण्याची आपत्ति येते. ('चक्षिङः ख्याञ्' या सूत्रावरील भाष्यांत ख्शादेशाची व 'असिद्धे शस्य यवचनम्' हें वार्तिक पठित करण्याची प्रयोजनें सांगणारीं जीं वार्तिकें दिलीं आहेत त्यांतील 'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे, हें अन्तिम वार्तिक आहे व तें वार्तिक असें सांगतें कीं, मूळचा ख्शादेश मानण्याचें व 'असिद्धे शस्य यवचनम्' हें वार्तिक मानण्याचें इतर प्रयोजना खेरीज हें देखील एक प्रयोजन आहे कीं, 'नमः ख्यात्रे' या उदाहरणांत 'कुप्वोः' सू. १४२ या सूत्रानें विसर्गाचे जागीं होणारा जिव्हामूलीय न होतां, विसर्ग जसाचा तसाच कायम राहावा. 'चक्ष्' धातूहून 'ण्वुल्तृचौ' सू. २८९५ या सूत्रानें 'तृच्' हा आर्धधातुक प्रत्यय केला असतां, 'चक्ष्' धातूचे जागीं 'ख्शा' असा आदेश होऊन त्या आदेशांतील शकाराचा 'असिद्धे शस्य यवचनम्' या णत्वप्रकरणानंतर पठित केलेल्या उत्तर त्रैपादिक वार्तिकानें जो यकार होतो तो 'शर्परे विसर्जनीयः' या पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरत असल्यामुळें, यकार झालाच नाहीं व शकारच विद्यमान आहे असें मानावें लागतें. त्यामुळें 'नमः' यांतील विसर्गापुढें जो खकार हा 'खर्' आहे त्यापुढें यकार नसून शकार हा 'शर्' आहे असें मानणें भाग पडतें. म्हणून 'कुप्वोः' या सूत्राचें अपवादक 'शर्परे विसर्जनीयः' हें सूत्र प्रवृत्त होतें व विसर्गाचा जिव्हामूलीय न होतां, विसर्ग जसाचा तसाच कायम राहतो. जर मूळ ख्शादेश न मानतां, मूळ ख्यादेश मानला असता तर, त्या ख्यादेशांतील यकार असिद्ध ठरला नसता व त्यामुळें 'नमः' यांतील विसर्गापुढें जरी 'ख्' हा

'खर्' आहे तरी त्यापुढें स्वतःसिद्ध जो यकार आहे तो 'शर्' नसल्यामुळें, 'शर्परे विसर्जनीयः' या सूत्राची प्रवृत्ति होऊं शकली नसती व 'कुप्वोः' सू. १४२ हें सूत्र प्रवृत्त होऊन विसर्गाचे जागीं पाक्षिक जिव्हामूलीय होण्याची आपत्ति आली असती. पण मूळ ख्शादेश मानला असल्यामुळें, वर सांगितल्याप्रमाणें ती आपत्ति टळते. आतां दीक्षित असें म्हणतात कीं, ख्शादेशाचें प्रयोजन सांगणारें हें अंतिम वार्तिक, 'ख्या प्रकथने'–धातु १०६०–या धातूहून आर्धधातुक प्रत्यय मुळींच होत नाहींत व केवळ सार्वधातुक प्रत्यय होतात, याला प्रमाण आहे व त्या धातूचें विवरण करितांना 'अयं सार्वधातुकमात्रविषयः। सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' इति वार्तिकं तद्भाष्यं चेह लिङ्गम्।' असेंच त्यांनीं कौमुदींत देखील म्हटलें आहे. तसें म्हणण्याचें कारण हें कीं, 'ख्या प्रकथने' या स्वतंत्र धातूहून देखील आर्धधातुक प्रत्यय होतात असें जर मानलें तर, त्या धातूहून 'ण्वुल्तृचौ' या सूत्रानें 'तृच्' हा आर्धधातुक प्रत्यय केला असतां, 'ख्यातृ' असा जो शब्द सिद्ध होतो त्यांतील यकार मूळचा स्वतःसिद्ध यकार ठरत असून शकाराचे जागीं झालेला असिद्ध यकार ठरत नसल्यामुळें व अशा रीतीनें 'नमः' यांतील विसर्गापुढें असणाऱ्या 'ख' या 'खर्' पुढें 'शर्' येत नसल्यामुळें 'शर्परे विसर्जनीयः' हें सूत्र प्रवृत्तच होऊं शकत नाहीं व 'कुप्वोः' हेंच सूत्र प्रवृत्त होऊं शकतें आणि त्यामुळें 'नमः' यांतील विसर्गाचा पाक्षिक जिव्हामूलीय होणें हें टाळतां येणें अशक्य आहे. मग 'नमः ख्यात्रे' या स्थलीं विसर्गाचा जिव्हामूलीय न व्हावा याकरितां मूळचा ख्शादेश मानणें आवश्यक आहे असें जें वार्तिककारानें व भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे तें चूक ठरूं पाहतें; कारण मूळ ख्शादेश मानला तरी, स्वतंत्र 'ख्या' धातूहून आर्धधातुक 'तृच्' प्रत्यय करून 'नमः ख्यात्रे' असा प्रयोग केल्यास–म्हणजे स्वतंत्र 'ख्या' धातूला आर्धधातुक प्रत्यय देखील होतात असें मानल्यास– तशा प्रयोगांत वर सांगितल्याप्रमाणें विसर्गाचा पाक्षिक जिव्हामूलीय होणें केव्हांहि टाळतां येत

नाहीं. पण भाषेंतील सर्व रूपें व प्रयोग ज्यांच्या दृष्टीसमोर सदैव खेळत होते अशा सर्वज्ञ भाष्यकारांचें म्हणणें केव्हांहि चूक मानतां येत नाहीं. त्यांच्या व वार्तिककाराच्या मतें, 'नमः ख्यात्रे' या स्थलीं विसर्गाचा जिव्हामूलीय होणें अशुद्ध व अनिष्ट असून ती आपत्ति टाळण्याकरितांच त्यांना मूळचा ख्शादेश मानावा लागला. म्हणून भाष्यकारांचें म्हणणें बरोबर ठरावें व 'नमः ख्यात्रे' या स्थलीं विसर्गाचा जिव्हामूलीय केव्हांहि होऊं नये याकरितां हें मानणें आवश्यक आहे कीं, 'ख्या प्रकथने' या स्वतंत्र धातूहून आर्धधातुक प्रत्यय मुळींच होत नाहींत व तसें मानलें म्हणजेच, 'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' हें वार्तिक सुसङ्गत–योग्य–ठरतें आणि अशा रीतीनें तें वार्तिक, 'ख्या' हा स्वतंत्र धातु सार्वधातुकमात्र विषयक आहे याचें, ज्ञापक ठरतें असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे व हा आशय बालमनोरमाकारांनीं आपल्या टीकेंत स्पष्ट केला आहे. ते म्हणतात–'ख्याधातोरस्यार्धधातुकेऽपि प्रयोगसत्वे तु तृजन्ते ख्यातृशद्बे यकारस्य शकारस्थानिकत्वाभावात् असिद्धत्वाभावात् शर्परे विसर्जनीयः इत्यस्याप्रवृत्तौ कुप्वोः इति जिव्हामूलीयो दुर्वारः स्यात् । ततश्चार्धधातुके सर्वत्र न ख्याधातोः प्रयोग इति विज्ञायते, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादिति भावः।) हरदत्त, माधव इत्यादि वैयाकरणांचें असें म्हणणें आहे कीं, 'ख्या प्रकथने' हा धातु देखील 'ख्शा'च आहे व शकाराचें यत्व होणें हें जसें 'चक्ष्' धातूचे जागीं आर्धधातुक प्रत्यय पुढें असतांना होणाऱ्या 'ख्शा' या आदेशास लागू पडतें तसेंच तें 'ख्या = ख्शा प्रकथने' या धातूस देखील लागू पडतें. पण हें त्यांचें म्हणणें बरोबर मानतां येत नाहीं; कारण 'चक्षिङः ख्याञ्' २-४-५४ या सूत्रावरील भाष्यांत केवळ 'चक्ष्' धातुचाच उपक्रम केला आहे; आणि 'ख्या प्रकथने' हा धातु मूळचा 'ख्शा' आहे असें मानल्यास त्या धातूपुढें सार्वधातुक प्रत्यय आले असतां देखील 'ख्शा'नें सुरू होणारीं रूपें होण्याची आपत्ति येईल. तशीं रूपें होणें इष्टच आहे व ती आपत्ति नव्हे असें मानतां येत नाहीं; कारण तसें मानल्यास,

आर्धधातुक प्रत्यय पुढें असतांनाच 'ख्या प्रकथने' हा धातु 'ख्शा' आहे असें समजावें हें जें माधवानें म्हटलें आहे त्याशीं विरोध येतो. म्हणून तशीं अनिष्ट रूपें टाळण्याकरितां, सार्वधातुक प्रत्यय पुढें आला असतां 'ख्शा प्रकथने' या धातूचीं भाषेंत रूपें मुळींच आढळत नाहींत अशाच रीतीनें कसें तरी समाधान करून घेण्याची आपत्ति येणार व तसें मानण्यांत गौरव आहे. या विषयासंबंधानें वर जें सांगितलें आहे तेवढें पुरें. ('चक्षिङः ख्याञ्' सू. २.४.५४ या सूत्रावरील भाष्यांत ख्शादेश व 'असिद्धे शस्य यवचनम्' हें वार्तिक मानण्याचीं जीं अनेक प्रयोजनें सांगितलीं आहेत तीं सर्व प्रयोजनें, आर्धधातुक प्रत्यय पुढें असतांना 'ख्या प्रकथने' या धातूचीं रूपें होऊं शकतात असें मानल्यास, निष्फल ठरण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टाळण्याकरितां दीक्षितांनीं असें म्हटलें आहे कीं, 'ख्या प्रकथने' हा धातु सार्वधातुकमात्रविषयकच आहे– म्हणजे सार्वधातुक प्रत्यय पुढें असतानांच त्या धातूचीं रूपें होत असून, आर्धधातुक प्रत्यय लागून होणारीं त्या धातूचीं रूपें मुळींच होत नाहींत. परंतु हरदत्त, माधव इत्यादिकांनीं भाष्यांत सांगितलेलीं प्रयोजनें व्यर्थ ठरण्याची जी आपत्ति येते तिचें निवारण करण्याकरितां भिन्न उपाय सुचविला आहे. हरदत्तानें 'नन्वसिद्धे शस्य यवचनेऽपि ख्या प्रकथने इत्यस्यौत्पत्तिक एव यकार इति तत्र वुञादिप्रसङ्गः, एवं तर्हि सोऽपि ख्शादिः शस्य यवचनमपि साधारणं द्रष्टव्यम् ।' असें पदमंजरींत म्हटलें आहे. आतां येथें असा प्रश्न निघतो कीं, दीक्षितांनीं जो आपत्तिनिवारणार्थ उपाय सुचविला आहे तो योग्य आहे किंवा हरदत्तादिकांनीं जो उपाय सुचविला आहे तो योग्य आहे ? या दोन उपायांपैकीं कोणता उपाय योग्य आहे हें ठरवितांना हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, 'चक्षिङः ख्याञ्' या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं 'चक्ष्' धातूचाच उपक्रम करून त्या धातूचे ठिकाणीं होणारा आदेश मूळचा 'ख्या' नसून 'ख्शा' समजावा असें म्हटलें आहे. त्या भाष्यांत 'ख्या

प्रकथने' या धातूचा मुळींच निर्देश केला नाहीं व तो धातु मूळचा 'ख्शा' आहे असें कोठेंहि म्हटलें नाहीं. तो स्वतंत्र धातु देखील 'ख्शा' मानावा असें जर भाष्यकारांचें मत असतें तर त्यांनीं भाष्यांत तसें म्हटलें असतें. म्हणून हरदत्तादिकांच्या म्हणण्यास भाष्याचा आधार नसल्यामुळें, स्वतंत्र 'ख्या' धातु 'ख्शा' आहे हें म्हणणें प्रमाणरहित ठरतें. म्हणूनच भाष्यांत सांगितलेलीं प्रयोजनें व्यर्थ न ठरावीं याकरितां दीक्षितांनीं असें म्हटलें आहे कीं, 'ख्या प्रकथने' हा धातु सार्वधातुकमात्रविषयक आहे व आर्धधातुक प्रत्यय लागून होणारीं त्याचीं रूपें मुळींच होत नाहींत. दुसरें असें कीं, 'ख्या प्रकथने' हा धातु मूळचा 'ख्शा' आहे असें मानल्यास, त्यांचीं सार्वधातुक प्रत्यय लावून 'ख्शाति, ख्शातः, ख्शान्ति' इत्यादि जीं भाषेंत कोठेंहि आढळत नाहींत अशीं अनिष्ट रूपें होण्याचा प्रसङ्ग येईल. तशीं रूपें होणें अनिष्ट नसून इष्ट आहे असें निदान माधवास तरी म्हणतां येत नाहीं; कारण तसें मानल्यास, आर्धधातुकविषयांतच 'ख्या प्रकथने' हा धातु 'ख्शा' समजावा असें जें माधवानें म्हटलें आहे त्याशीं विरोध येण्याची आपत्ति येते. 'चक्षिङ्' धातूचें विवरण करितांना माधवानें आपल्या धातुवृत्तींत पुढें लिहिल्याप्रमाणें म्हटलें आहे—ननु नमः ख्यात्रे इत्यत्र जिव्हामूलीयस्याभावः कथं प्रयोजनमुक्तम्, यस्मात्स दुर्वारः। तथाहि, ख्या प्रकथने इत्यस्मादपि तृचि ख्यातृशब्दस्य सद्भावात् तत्स्थस्य यकारस्यानादेशत्वादसिद्धत्वाभावात् शर्परे खरि विसर्जनीयः इत्यस्याप्रसङ्गात् कुप्वोरिति प्राप्तस्य जिव्हामूलीयस्य बाधकत्वाभावात्। नैष दोषः। ख्यातिरप्यार्धधातुके ख्शादिः, असिद्धे शस्य यवचनं विभाषेत्येतदपि तस्यापि साधारणमिति।' सारांश हरदत्ताच्या मताप्रमाणें 'ख्या प्रकथने' हा धातु सार्वधातुक व तसेंच आर्धधातुकविषयांत 'ख्शा' असून माधवाच्या मतें तो धातु केवळ आर्धधातुकविषयांत 'ख्शा' आहे असा त्या दोघांच्या मतांत फरक दिसून येतो, व हरदत्ताचें मत स्वीकारल्यास, त्या 'ख्शा' धातूची सार्वधातुक प्रत्यय पुढें असतांना

अनिष्ट रूपें होण्याची जी आपत्ति येते ती टाळण्याकरितां असेंच म्हणणें भाग पडणार कीं, तशीं रूपें भाषेंत कोठेंहि आढळत नाहींत. म्हणून हरदत्तादिकांच्या मताला भाष्याचा आधार नसल्यामुळें त्यांचें म्हणणें बरोबर मानतां येत नाहीं व 'ख्या प्रकथने' हा धातु सार्वधातुकमात्रविषयक असून त्या धातूचीं आर्धधातुक विषयांत मुळींच रूपें होत नाहींत हें मानणेंच अधिक उचित ठरतें असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. आतां येथें शंकाकार अशी शंका करतो कीं, 'ख्या प्रकथने' हा धातु मूळचा 'ख्शा' नसून 'ख्या'च आहे असें मानल्यास) 'बहवः पुमांसोऽस्मिन् कुले तत् बहुपुम् ख्याति' या उदाहरणांत रुत्व होण्याची आपत्ति येते. (शंकाकारांचें असें म्हणणें आहे कीं, 'संयोगान्तस्य लोपः' सू. ५४ या सूत्रान्वयें 'पुम्स्' यांतील अन्त्य सकाराचा लोप झाल्यावर 'बहवः पुमांसः यस्मिन् तत् = बहुपुम्' असा जो सामासिक शब्द सिद्ध होतो त्या शब्दापुढें 'ख्या प्रकथने' या धातुचें सार्वधातुक 'तिप्' प्रत्ययान्त 'ख्याति' हें पद आल्यास, 'ख्या प्रकथने' हा धातु मूळचा 'ख्या'च आहे असें मानलें तर, 'बहुपुम्' यांतील मकारापुढें 'ख्याति' यांतील खकार हा 'खय्' येत असून त्यापुढें असिद्ध नसलेला स्वाभाविक-मूळचा-यकार हा 'अम्' येत असल्यामुळें, 'पुमः खय्यम्परे' सू. १३९ या सूत्रानें 'बहुपुम्' यांतील अन्त्य मकाराचें रुत्व होण्याची आपत्ति येते. 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' सू. ८८९ या सूत्रांत नित्य समासान्त 'कप्' प्रत्यय होण्याचें विधान केलें असल्यामुळें व 'पुमान्' हा शब्द उरःप्रभृतिगणांत पठित असल्यामुळें आणि 'गणे अविभक्तिकानामेव पाठः' असें वचन असल्यामुळें, 'बहुपुम् ख्याति' असा प्रयोग होऊंच शकत नाहीं व 'बहुपुंस्कं ख्याति' असाच प्रयोग होऊं शकतो व त्यामुळें रुत्वाची प्राप्तीच होत नाहीं आणि म्हणून वरील शंका अनुपपन्न ठरते असें कोणी म्हटल्यास, त्यावर शंकाकार असें उत्तर देतो कीं,) उरःप्रभृतिगणांत 'पुमान्' असा एकवचनान्त शब्द पठित असल्यामुळें, येथें समासान्त 'कप्' प्रत्यय केला नाहीं. (शंका-

काराच्या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे कीं, उरःप्रभृतिगणांत 'पुमान्' इत्यादि शब्द एकवचनान्त मुद्दाम पठित केले असल्यामुळें, येथें वचन विवक्षित आहे आणि म्हणून जेथें बहुव्रीहिसमासांत 'पुमान्' हा एकवचनान्त शब्द चरमावयव असेल तेथेंच 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' या सूत्रानें नित्य 'कप्' प्रत्यय होत असतो. परंतु 'बहवः पुमांसः यस्मिन् कुले तत् बहुपुम्' या बहुव्रीहिसमासांत 'पुमांसः' हें बहुवचनान्त चरम पद असल्यामुळें, येथें नित्य 'कप्' प्रत्ययाची प्राप्ति न होतां, 'शेषाद्विभाषा' सू. ८९१ या सूत्रान्वयें विकल्पें करून 'कप्' प्रत्यय प्राप्त होतो, आणि विकल्पानें होणारा तो 'कप्' प्रत्यय न केल्यास, 'बहुपुम् ख्याति' हा प्रयोग शुद्ध ठरतो आणि या प्रयोगांत 'ख्या प्रकथने' या धातूहून सार्वधातुक 'तिप्' प्रत्यय केला असल्यामुळें) 'ख्याति' हा जो सार्वधातुकप्रत्ययान्त पदाचा प्रयोग केला आहे तो प्रयोग निर्बाध ठरतो, म्हणजे तो प्रयोग अशुद्ध आहे असें म्हणतां येत नाहीं व तसा प्रयोग करण्यांत कोणताहि प्रत्यवाय येत नाहीं. ('स्यादेतत्' येथून 'निर्बाध एव' येथपर्यंत शंकाग्रन्थ आहे. या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, 'बहुपुम् ख्याति' या उदाहरणांत मकाराचें रुत्व होऊन व त्या 'रु'चा 'संपुंकानां सो वक्तव्यः'–सू. १३८ वरील वार्तिक– या वार्तिकान्वयें सकार होऊन 'बहुपुंस्ख्याति' असें रूप होण्याची शंकाकारानें जी आपत्ति दाखविली आहे ती वास्तविक आपत्ति नसून) इष्टापत्ति आहे–म्हणजे तसें रूप होण्यांत व्याकरणरीत्या कांहीं हरकत नाहीं. परंतु संहिता विवक्षित नसल्यास, रुत्व होत नाहीं हे अगदीं उघड आहे. ('बहुपुम् ख्याति' हें वाक्य आहे आणि 'नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते' या वचनान्वयें वाक्यांत संधि करणें हा नित्यविधि नसून वैकल्पिक आहे. त्यामुळें त्या वाक्यांतील 'बहुपुम्' व 'ख्याति' या दोन पदांचा संधि न केल्यास, मकाराचें रुत्व पावत नाहीं व 'बहुपुम् ख्याति' हा संधिरहित प्रयोग देखील शुद्ध ठरतो असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.) 'ख्याधातौ नेति

केचित्' असें जें प्रक्रियाकौमुदीकारानीं ('अनुनासिकात्परोऽनुस्वार:' या सूत्रावरील वृत्तींत) म्हटलें आहे त्यांतील 'ख्या धातौ' या पदाचा 'ख्याञादेशे' या अर्थामध्यें उपयोग केला असल्यास, म्हणजे 'ख्याधातौ न' याचा 'ख्याञादेशे न' असा अर्थ असल्यास, त्या पंक्तींतील 'केचित्' हा शब्द अयोग्य ठरतो. ('पुम: खय्यम्परे' या सूत्रावरील कौमुदींत 'ख्याञादेशे न' हें वार्तिक पठित केलें आहे व त्या वार्तिकाचा तत्वबोधिनींत 'चक्षिङः ख्याञित्यत्र ख्शादिरयमादेशः। असिद्धकाण्डे णत्वानन्तरं शस्य यो वेति स्थितमिति वक्ष्यते। एवं च यत्वस्यासिद्धतयाऽम्परत्वाऽभावात् पुम: खयीति रुत्वं नेत्यर्थ:।' असा अर्थ केला आहे आणि या निषेधक वार्तिकान्वयें 'पुंख्यानम्' या स्थलीं मकाराचें रुत्व होत नाहीं; कारण आर्धधातुक प्रत्यय पुढें असतां जेव्हां 'चक्ष्' धातूचे जागीं 'ख्शा' असा आदेश होतो तेव्हां त्या आदेशांतील शकाराचे जागीं होणारा यकार 'पुम: खयि' या पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरत असल्यामुळें, 'ख्' हा 'खय् अम्पर' आहे असें मानतां येत नाहीं व तो शर्पर आहे असें मानावें लागतें आणि त्यामुळें 'पुम: खयि' हें सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं व 'पुम्' यांतील मकाराचें रुत्व होऊं शकत नाहीं. ही गोष्ट सर्वांस मान्य असल्यामुळें, 'ख्या धातौ न' याचा वरील अर्थामध्यें उपयोग केला असल्यास, त्या पदांपुढें 'इति केचित्' हीं पदें घालणें अयोग्य ठरतें हें उघड आहे; कारण तीं पदें घातल्यानें असा अर्थ होतो कीं, असें कित्येकांचें म्हणणें आहे.) जर प्रक्रियाकौमुदीकारांचें वरील म्हणणें 'ख्या प्रकथने' या स्वतंत्र धातुसंबंधानें असेल तर, सार्वधातुक प्रत्यय लागून त्या स्वतंत्र 'ख्या' धातूचीं जीं रूपें सिद्ध होतात तशीं रूपें 'पुम्' शब्दापुढें आलीं असतां देखील, 'ख्या धातौ न' या निषेधान्वयें 'पुम्' यांतील मकाराचें रुत्व न होण्याची आपत्ति येईल. ही इष्टापत्ति आहे असें मानतां येत नाहीं; कारण त्या स्वतंत्र 'ख्या' धातुसंबंधानें 'ख्याञादेशे न' हा निषेध आहे असें मानण्यास कोणतेंहि प्रमाण नाहीं—म्हणजे भाष्यांत तशा अर्थाचा निषेध मुळींच

आढळत नाहीं. (सारांश 'पुम्' शब्दापुढें स्वतंत्र 'ख्या' धातूचीं सार्वधातुक रूपें आल्यास, 'पुम्' यांतील मकाराचें प्रकृत सूत्रानें रुत्व होऊं शकतेंच).

शब्दरत्न– शकारेणेति । यत्वासिद्धत्वादिति भावः । न कर्तव्यमिति । यत्वासिद्ध्या यण्वत्ताविरहेण नत्वाप्राप्तेरिति भावः । अत्र चेति । ख्यातेः सार्वधातुकमात्रविषयत्वे इत्यर्थः । सञ्ज्ञेति । एवं च तदुत्तरभावप्रत्ययेन सस्थानशब्द उच्यते । तेन स्ववाच्यो जिह्वामूलीयोवार्तिके लक्ष्यते । कुत्वं कस्मान्न भवतीत्यत्रेवेति भावः । क्शादीति पाठे प्रयोगे चर्त्वप्रवृत्तिरिति भावः । इत्युक्तत्वादिति । एवं च माधवो नेष्टापत्तिं कर्तुमर्ह इत्यर्थः । अनभिधानस्यैवेति । क्शादेरनभिधानस्यैवेत्यर्थः । गौरवेति । क्शादित्वं स्वीकृत्यानभिधानस्वीकारापेक्षया तदस्वीकृत्यैव ख्यातेरार्धधातुकेऽनभिधानस्यैव स्वीकारे लाघवमिति भावः । रुत्वं स्यात्–रुत्वमित्युपलक्षणं जिह्वामूलीयस्य षत्वस्य च । नमः ख्याति, निःख्यातीत्यादौ ।।

'शकारेण व्यवधानात् कृत्यचः इति णत्वं न', म्हणजे 'पर्याख्यानम्' या स्थलीं 'अट्' नसणाऱ्या शकाराच्या व्यवधानामुळें 'कृत्यचः' सू. २८३५ या सूत्रानें उपसर्गस्थ निमित्तामुळें पावलेलें नकाराचें णत्व होत नाहीं, असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, ('ख्शा' या आदेशांतील शकाराचे जागीं जो यकार होतो तो) यकार ('कृत्यचः' या पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें) असिद्ध ठरतो. (याचें विवरण पूर्वी मनोरमेंत केलेंच आहे.) 'न ध्याख्या इति सूत्रे ख्याग्रहणं न कर्तव्यम्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें आहे कीं, ('ख्शा' या आदेशांतील शकाराचे जागीं होणारा) यकार ('संयोगादेरातो धातोः' सू. ३०१७ या पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें) असिद्ध ठरत असल्यामुळें, त्यांत यण् आहे असें मानतां येत नाहीं (व त्यामुळें 'आख्यातम्' या उदाहरणांत 'संयोगादेः' सू. ३०१७ या सूत्राची प्राप्तीच होत नाहीं.) व त्यामुळें निष्ठातकाराचें नत्व होत नाहीं. (या पंक्तीचें विवरण पूर्वी

मनोरमेंत केलेंच आहे.) 'अत्र च सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' या मनोरमेच्या पंक्तींतील 'अत्र' या पदाचा 'ख्यातेः सार्वधातुकमात्र-विषयत्वे', म्हणजे 'ख्या प्रकथने' या धातूहून सार्वधातुकच प्रत्यय होतात याला, असा अर्थ आहे. 'सस्थान' हा शब्द जिव्हामूलीयाची संज्ञा असल्यामुळें त्याहून जो भाववाचक'त्व' प्रत्यय केला आहे त्याच्या योगानें 'सस्थानत्व' या शब्दाचा 'सस्थानशब्द' असा अर्थ होतो आणि त्यामुळें त्या 'सस्थान' शब्दाचा वाच्य–अभिधेय अर्थ–जो जिव्हामूलीय आहे तो 'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' या वार्तिकांतील 'सस्थानत्व' या शब्दाचा लक्षणेनें अर्थ होतो. 'कुत्वं कस्मान्न भवति' या प्रयोगांतील 'कुत्व' या शब्दाचा ज्या रीतीनें अर्थ केला जातो त्याच रीतीनें वरील वार्तिकांतील 'सस्थानत्व' या शब्दाचा वर केलेला अर्थ निष्पन्न होतो. ('सस्थानत्व' व 'कुत्व' या दोन्ही स्थलीं 'तस्य भावस्त्वतलौ' सू. १७८१ या सूत्रानें 'तस्य भावः' या अर्थामध्यें 'त्व' प्रत्यय झाला आहे. या सूत्रांतील 'भाव' या शब्दाचा 'प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारः' असा कौमुदींत अर्थ दिला आहे. त्याचा अर्थ हा आहे कीं, 'गो' हा शब्द उच्चारला असतां 'गो' या प्रकृतीपासून 'गो' या व्यक्तीचा बोध झाल्यावर त्या 'गो' व्यक्तीचे ठिकाणीं विशेषणरूपानें भासमान होणारे जात्यादि विशिष्ट धर्म 'भाव' या शब्दाचे वाच्य होत व हेच धर्म त्या 'गो' शब्दाचे प्रवृत्तिनिमित्त होत, म्हणजे त्या शब्दाचा प्रयोग होण्यास कारणीभूत होतात. 'तस्य भावस्त्वतलौ' ५. १. ११९ या सूत्रावरील भाष्यांत 'यद्वा सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भावस्तदभिधाने' हें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात–'किमेभिस्त्रिभिर्भावग्रहणैः क्रियते ? । एकेन शब्दः प्रति-निर्दिश्यते द्वाभ्यामर्थः ।–यद्वा सर्वेशब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषा-मर्थ इति तदभिधाने वा त्वतलौ भवत इति वक्तव्यम् । नैवमन्यत्र भवति ।' व या वार्तिकाचा उद्योतांत 'सर्वे शब्दाः स्वेन अर्थेन–वाच्येन करणेन–यस्मात्प्रवृत्तिनिमित्ताद्भवन्ति–वाच्यार्थबोधनाय

प्रयोगं प्राप्नुवन्ति –स प्रवृत्तिनिमित्तरूपोऽर्थस्तेषां शब्दानां भावः। अतस्तदभिधानेऽर्थाच्छब्दपरेभ्यः प्रत्यय इत्यर्थः।' यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, शब्दाचें जें प्रवृत्तिनिमित्त असतें त्याचें वरील सूत्रांतील 'भाव' या शब्दानें ग्रहण होतें आणि 'संज्ञाशब्दस्थले शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्' असें वचन असल्यामुळें व 'सस्थान' हा शब्द जिव्हामूलीयाची संज्ञा असल्यामुळें आणि तसेंच 'कु' हा उदित् शब्द कवर्गाची संज्ञा असल्यामुळें, या दोन संज्ञावाचक शब्दांहून भाववाचक 'त्व' प्रत्यय केला असतां, त्यांचें प्रवृत्तिनिमित्त जे 'सस्थान' व 'कु' शब्द आहेत त्यांचें वरील वचनान्वयें ग्रहण होतें. पण 'सस्थानत्वं नमः स्यात्रे' या वार्तिकाचा, 'नमः' यांतील विसर्गाचे जागीं 'सस्थान' या शब्दाची प्राप्ति आहे, असा अर्थ नसून, त्या विसर्गाचे जागीं जिव्हामूलीयाची प्राप्ति आहे असा वास्तविक अर्थ आहे. त्याचप्रमाणें 'कुत्वं कस्मान्न भवति' या वाक्याचा 'कु' शब्द कां होत नाहीं असा अर्थ नसून, कवर्गरूप आदेश कां होत नाहीं असा खरोखर अर्थ आहे. म्हणून शब्दरत्नकार म्हणतात कीं, ज्याप्रमाणें 'कु' या शब्दानें त्याचा वाच्य जो कवर्ग हा अर्थ आहे त्याचें लक्षणेनें ग्रहण केलें जातें त्याचप्रमाणें 'सस्थान' या शब्दानें त्याचा जिव्हामूलीय हा जो वाच्य अर्थ आहे त्याचें लक्षणेनें ग्रहण केलें जातें. शब्दरत्नांतील प्रकृत पंक्तीचें व्याख्यान करितांना वर जें विस्तृत रीतीनें विवरण केलें आहे तें सरलेंत थोडक्यांत 'सङ्केतसम्बन्धेन सस्थानशब्दवत्वं सस्थानपदशक्यतावच्छेदकम्। तेन रूपेण च जिव्हामूलीयस्य बोधः। सस्थानशब्दात् विहितत्वप्रत्ययो भावे। भावश्च प्रकृतिजन्यबोधे प्रकार इति। तथा च सस्थानत्वपदेन सस्थानशब्द उच्यते। तस्य च विधानाभावेन तदर्थे लक्षणेति तदाशयो बोध्यः।' या शब्दांमध्यें दिलें आहे. आतां 'चक्ष्' धातूचे जागीं आर्धधातुकविषयांत होणाऱ्या आदेशाचा) 'क्शा' असा पाठ मानल्यास, प्रयोगामध्यें चर्त्व होऊन आदेशाचें तशा प्रकाराचें रूप होतें असा त्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. ('चक्षिङः ख्याञ्' २. ४. ५४ या

सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं असा प्रश्न केला आहे कीं, 'चक्ष्' धातूहून आर्धधातुक प्रत्यय करतेवेळीं त्या धातूचे जागीं जो आदेश होतो तो 'ख्या' समजावा कीं 'क्शा' समजावा, व हा प्रश्न करण्याचें कारण कैयटानें आपल्या वृत्तींत 'लक्ष्ये रूपद्वयदर्शनादेकत-राश्रयणे इतराऽसिद्धिप्रसङ्गात् पृच्छति' असें दिलें आहे. कैयटाच्या म्हणण्याचा अर्थ हा आहे कीं, भाषेंतील प्रयोगांत ख्यादेशाचीं 'चख्यौ, चख्ये' इत्यादि व क्शादेशाचीं 'चक्शौ, चक्शे' इत्यादि दोन्ही प्रकारचीं रूपें आढळत असल्यामुळें व वरील दोन आदेशांपैकीं कोणताहि एक आदेश मानल्यास दुसऱ्या आदेशाची सिद्धि होऊं शकत नसल्यामुळें, भाष्यकारांनीं वरील प्रश्न विचारला आहे. त्या प्रश्नाचें भाष्यकारांनीं असें उत्तर दिलें आहे कीं, 'चक्ष्' धातूचे जागीं आर्धधातुकविषयांत होणारा आदेश 'ख्शा' समजावा. पण भाषेंत तर 'चक्ष्' धातूहून आर्धधातुक प्रत्यय केल्यावर सिद्ध होणाऱ्या रूपांत 'ख्शा' असा आदेश आढळत नसून 'ख्या' किंवा 'क्शा' आढळतो. यावर भाष्यकार असें उत्तर देतात कीं, 'असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा'– 'शस्य यो वा'– असें वार्तिक त्रिपादींत णत्व प्रकरणानंतर पठित करावें, व त्या वार्तिकान्वयें 'ख्शा' या आदेशांतील शकाराचें यत्व होणें वैकल्पिक असल्यामुळें, जेव्हां शकाराचा यकार केला जातो तेव्हां त्या आदेशाचें 'ख्या' असें रूप होतें, व जेव्हां शकाराचा यकार विकल्पामुळें केला जात नाहीं तेव्हां 'खरि च' सू. १२१ या सूत्रानें 'ख्शा' यांतील खकाराचा ककार होऊन त्या आदेशाचें 'क्शा' असें रूप होतें. हें मूळ भाष्य पूर्वीं मनोरमेच्या विवरणांत दिलेंच आहे. सारांश 'ख्शा' हा भाष्यांत सांगितलेला आदेश 'ख्या' व 'क्शा' या दोन्ही प्रकारच्या आदेशांचा संग्राहक आहे व हा संग्राहक आदेश मानल्यानें, 'ख्या' किंवा 'क्शा' या दोन आदेशांपैकीं एक आदेश मानल्यास दुसरा आदेश सिद्ध होऊं शकत नाहीं अशी जी आपत्ति दिली होती ती टळते. म्हणून मूळ ख्शादेशच मानावा, व त्या आदेशांतील

शकाराचें यत्व केल्यास, 'चख्यौ, चख्ये' इत्यादि रूपें सिद्ध होऊं शकतात व विकल्पानें यत्व न केल्यास, प्रयोगांत खकाराचें 'खरि च' या सूत्रानें चर्त्व–ककार–होऊन 'चक्शौ, चक्शे' इत्यादि रूपें सिद्ध होतात, आणि 'क्शादीति पाठे प्रयोगे चर्त्वप्रवृत्तिः' असें जें शब्द-रत्नांत म्हटलें आहे त्याचा वरप्रमाणें भावार्थ समजावा.) 'आर्ध-धातुकेष्वेवाय ख्शादिः' असें माधवानें स्वतःच म्हटलें असल्यामुळें, 'ख्शा' या धातूपुढें सार्वधातुक प्रत्यय आले असतां जीं रूपें सिद्ध होतात तीं इष्टच आहेत असें त्याला म्हणतां येत नाहीं (कारण त्यानें तसें म्हटल्यास पूर्वी जें त्यानें म्हटलें आहे त्याशीं विरोध येईल हें उघड आहे.) मनोरमेंतील 'अनभिधानस्यैव' या पदांचा 'ख्शादेरन-भिधानस्यैव' असा अर्थ आहे. (याचें मनोरमेंत विवरण केलेंच आहे.) मनोरमेंत 'गौरवग्रस्तत्वात्' असें जें म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'ख्या प्रकथने' हा धातु 'ख्शा' आहे व तशा धातूचा सार्वधातुक प्रत्यय पुढें आला असतां प्रयोग होत नाहीं असें मानण्यापेक्षां, 'ख्या' हा स्वतंत्र धातू असून तो 'ख्शा' असा धातु नाहीं व त्या धातूचा आर्धधातुक प्रत्यय पुढें आला असतां प्रयोग होत नाहीं, म्हणजें तो सार्वधातुकमात्रविषयकधातु आहे, असें मानण्यांत लाघव आहे. 'बहुपुम् ख्यातीत्यत्र रुत्वं स्यात्' असें जें मनोरमेंतील शंकाग्रन्थांत म्हटलें आहे त्यांतील 'रुत्वम्' हा शद्व जिव्हामूलीय व षत्व यांचें उपलक्षण आहे, म्हणजे त्या शद्वानें जिव्हामूलीय व षत्व यांचें देखील उपलक्षणानें ग्रहण होतें, आणि त्यामुळें 'नमः ख्याति, निःख्याति' इत्यादि स्थलीं अनुक्रमें जिव्हामूलीय व षत्व होण्याची आपत्ति येते असा त्या मनोरमेंतील शंकाग्रंथाचा भावार्थ आहे. (शंकाकाराचें असें म्हणणें आहे कीं, 'ख्या प्रकथने' हा धातु सार्वधातुकविषयांत 'ख्शा' आहे असें न मानतां तो स्वतंत्र 'ख्या' धातु आहे असें मानलें तर, 'बहुपुम् ख्याति' या उदाहरणांत 'पुम्' यांतील मकारापुढें 'ख्याति' यांतील 'ख्य' हा अम्पर 'खय्' असल्यामुळें,

त्या मकाराचें 'पुमः खय्यम्परे' सू. १३९ या प्रकृत सूत्रानें जसें रुत्व होण्याची आपत्ति येते त्याचप्रमाणें 'नमः ख्याति' या उदाहरणांत विसर्गापुढें क वर्गांतील खकार असल्यामुळें त्या विसर्गाचे जागीं 'कुप्वोः' सू. १४२ या सूत्रानें विकल्पेंकरून जिव्हामूलीय होण्याची आपत्ति येते आणि तसेंच 'निःख्याति' या उदाहरणांत प्रत्ययाचे जागीं न झालेल्या व 'निस्' या उपसर्गांतील सकाराचे जागीं झालेल्या विसर्गापुढें कवर्गांतील खकार असून त्या विसर्गापूर्वीं ऱ्हस्व इकार उपधेंत असल्यामुळें, 'इदुदुपधस्य चा प्रत्ययस्य' सू. १५५ या सूत्रानें त्या विसर्गाचें षत्व होण्याची आपत्ति येते. पण तो स्वतंत्र 'ख्या' धातु मूळचा 'ख्शा' आहे व त्यांतील शकाराचें 'असिद्धे शस्य यवचनम्' या त्रैपादिक उत्तर वार्तिकानें यत्व झालें आहे असें मानल्यास, वर दर्शविलेल्या तीन्ही आपत्ति टळतात; कारण प्रथम उदाहरणांत मकारापुढें जो खकार आहे त्यापुढें यकार हा 'अम्' नसून शकार हा 'शर्' आहे असें मानावें लागत असल्यामुळें, त्या उदाहरणांत प्रकृत सूत्रानें रुत्वाची प्राप्तीच होत नाहीं. तसेंच द्वितीय व तृतीय उदाहरणांत विसर्गापुढें खकार असून त्यापुढें शकार हा 'शर्' आहे असें मानावें लागत असल्यामुळें, 'कुप्वोः' व 'इदुदुपधस्य' यांचें बाधक 'शर्परे विसर्जनीयः' सू. १५० हें सूत्र प्रवृत्त होतें व त्यामुळें द्वितीय उदाहरणांत विसर्गाचे जागीं जिव्हामूलीय न होतां आणि तृतीय उदाहरणांत विसर्गाचें षत्व न होतां, त्या दोन्ही उदाहरणांत विसर्ग जसाचा तसाच कायम राहतो. या शंकेवर मनोरमेंत 'इष्टापत्तेः' असें उत्तर दिलें आहे व त्याचें विवरण मनोरमेंत केलेंच आहे.)

मनोरमा– चक्रिंस्त्रायस्वेति । यत्तु प्राचा त्राहीत्युक्तं तत्र परस्मैपदमयुक्तम् । त्रायतेर्ङित्त्वात् । त्रायत इति त्राः स इवाचरेत्यर्थे कर्तरि क्विबन्तादाचारक्विपि वा बोद्धयम् । प्रशानिति । प्रपूर्वाच्छाम्यतेः क्विप् । "अनुनासिकस्य क्वि—" इति दीर्घः । "मो नो धातोः" इति नः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ।

('नश्छव्यप्रशान्' सू. १४० या सूत्रावरील कौमुदींत दीक्षितांनीं त्या सूत्राचें 'चक्रिँस्त्रायस्व–चक्रिंस्त्रायस्व' असें अनुनासिकपक्षाचें व अनुस्वारपक्षाचें एक उदाहरण दिलें आहे. पण प्रक्रिया–कौमुदीकारांनीं त्या सूत्राचें 'विसर्जनीयस्य सः' या सूत्रावरील वृत्तींत 'चक्रिँस्त्राहि–चक्रिंस्त्राहि' असें उदाहरण दिलें आहे. या उदाहरणासंबंधानें दीक्षित असें म्हणतात कीं,) प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं या उदाहरणांत जो परस्मैपदाचा 'त्राहि' असा प्रयोग केला आहे तो अयोग्य आहे; कारण (धातुपाठांत भ्वादिगणांत 'त्रैङ् पालने' असा) 'त्रै' धातु ङित् पठित आहे (व 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' सू. २१५७ या सूत्रान्वयें 'त्रै' धातूहून आत्मनेपदाचेच प्रत्यय होऊं शकतात.) अथवा 'त्रायते इति त्राः' (अशा रीतीनें 'त्रै' धातूहून 'क्विप् च' सू. २९८३ या सूत्रानें कर्तरि क्विप् प्रत्यय केल्यावर 'आदेच उपदेशे' सू. २३७० या सूत्रानें तो धातु आकारान्त होऊन व 'वेरपृक्तस्य' सू. ३७५ या सूत्रानें 'क्विप् =व्' या प्रत्ययाचा लोप होऊन 'त्रा' असा जो क्विबन्त शद्ब सिद्ध होतो त्या शब्दाहून 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः'–सू. २६६५ वरील वार्तिक–या वार्तिकान्वयें) 'त्रा इव आचरति' या अर्थामध्यें आचारार्थक कर्तरि क्विप् प्रत्यय केल्यास ('सनाद्यन्ता धातवः' सू. २३०४ या सूत्रानें त्याला धातु संज्ञा होऊन 'त्रा' असा जो नामधातु होतो त्या धातूचें) 'त्राहि' हें रूप आहे असें समजावें, म्हणजे अशा रीतीनें त्या प्रयोगाचें समर्थन केलें पाहिजे (व 'त्रा' हा नामधातु अकारान्त नसून आकारान्त असल्यामुळें 'अतो हेः' सू. २२०२ या सूत्रानें होणारा 'हि' प्रत्ययाचा लुक् न होतां 'त्रा+शप्+हि=त्रा+अ+हि=त्राहि' असें रूप होतें असें समजावें. आतां प्रकृत सूत्रांतील 'अप्रशान्' या प्रतिषेधाचें 'प्रशान्तनोति' असें जें कौमुदींत उदाहरण दिलें आहे त्या उदाहरणांत) 'प्र' या उपसर्गपूर्वक 'शम्' धातूहून क्विप् प्रत्यय केला असतां, 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' सू. २६६६ या सूत्रानें उपधा दीर्घ होऊन व 'मो नो धातोः'

सू. ३४१ या सूत्रानें 'शाम्' यांतील अन्त्य मकाराचा नकार होऊन 'प्रशान्' असें रूप होतें. 'प्रशान्' या स्थलीं (मो नो धातोः' या त्रैपादिक उत्तर सूत्रानें मकारांचे जागीं झालेला) नकार ('न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' सू. २३६ या त्रैपादिक पूर्व सूत्राच्या दृष्टीनें 'पूर्वत्रासिद्धम' या वचनान्वयें) असिद्ध ठरत असल्यामुळें, म्हणजे नकार झालाच नाहीं व मकारच विद्यमान आहे असें मानावें लागत असल्यामुळें, त्या अन्त्य नकाराचा लोप होत नाहीं. ('शम्' धातूहून क्विप् प्रत्यय केल्यावर जरी उपधा दीर्घ होऊन 'शाम्' असें क्विबन्त प्रातिपदिक होतें तरी 'क्विबन्ता धातुत्वं न जहति' या न्यायान्वयें एकदेशविकृत 'शाम्' हा 'शम्' धातूच आहे असें मानतां येतें व त्यांतील अन्त्य मकाराचें 'मो नो धातोः' या सूत्रानें नत्व होतें हें लक्षांत ठेवावें.)

शब्दरत्न– त्रायतेर्ङित्त्वादिति । अत्र त्रायतेरित्युक्त्या सत्यपि परस्मैपदे त्रायेत्यस्य प्राप्त्या त्राहीत्यस्यासिद्धिः सूचिता । आचारक्विपि वेति । नामधातौ मूलधात्वादेर्ङित्त्वाद्याश्रित्य अनुदात्तङित" इत्यादेः प्रवृत्तिर्नेत्यभिमानः । अत एव "त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष" इति सङ्गच्छते इति भावः । आर्षं तत्र तदित्यन्ये शाम्यतेरिति । न तु शान तेजने इत्यतः, तस्य पदान्ते नलोपेन नान्तत्वासम्भवादिति भावः । न च "अप्रशान्" इति पर्युदासेन नान्तग्रहणेन सिद्धे "नः" इति व्यर्थमिति वाच्यम् । अस्य लक्षणवशसंपन्ननान्तत्वेन पर्युदासेनापि लक्षणवशसम्पन्ननकारान्तानामेवापत्तेः ॥

'त्रायतेर्ङित्वात्' या मनोरमेंतील पंक्तींत 'त्रायते' असा प्रयोग केला असल्यामुळें दीक्षित असें सुचवितात कीं, 'त्रै' धातु परस्मैपदी मानला तरी 'त्राय' असेंच रूप सिद्ध होऊं शकतें व 'त्राहि' असें रूप मुळींच सिद्ध होऊं शकत नाहीं. (मनोरमेंत 'परस्मैपदमयुक्तम्' असें जें म्हटलें आहे त्यांतील 'परस्मैपदम्' हा शब्द 'आत्व' याचें देखील उपलक्षण आहे, म्हणजे त्या पंक्तीचा

'परस्मैपदमात्वं चायुक्तम्' असा अर्थ आहे, व हें 'त्रायतेर्ङित्वात्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्यांतील 'त्रायतेः' या प्रयोगावरून सिद्ध होतें असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे–सू. ३२८५ वरील वार्तिक- या वार्तिकान्वयें 'त्रै' धातूहून 'श्तिप्' हा कृत् प्रत्यय केला असतां, 'तिङ्शित्सार्व-धातुकम्' सू-२१६६ या सूत्रान्वयें 'श्तिप्' हा शित् प्रत्यय सार्व-धातुक ठरत असल्यामुळें, जरी श्तिप् प्रत्यय 'कर्तरि' या अर्थामध्यें होत नसून धातूच्या स्वरूपाचा निर्देश करणें या अर्थामध्यें होतो तरी, 'उपसर्गात्सुनोति सुवति' सू. २२७० इत्यादि निर्देश-प्रामाण्यानें 'कर्तरिशप्' सू. २१६७ या सूत्रानें 'श्तिप्' हा सार्व-धातुक प्रत्यय पुढें आला असल्यामुळें, 'त्रै' धातूहून 'शप्' प्रत्यय होऊन 'त्रै'+शप्+श्तिप् = त्रै+अ+ति' अशी स्थिति झाली असतां, 'एचोऽयवायावः' सू. ६१ या सूत्राने 'ऐ' चे जागीं 'आय्' आदेश होऊन 'त्राय् + अ + ति = त्रायति' असें जें कृदन्ताचें रूप होतें त्याचें 'त्रायतेः' हें षष्टीचें एकवचन आहे. या रूपाची सिद्धि करितांना जसें 'शप्' विकरण लावलें आहे व तें विकरण–प्रत्यय–शित् असल्यामुळें आणि 'आदेच उपदेशेऽशिति' सू. २३७० या सूत्रांत 'अशिति' हा प्रतिषेध असल्यामुळें, जसें 'त्रै' यांतील 'ऐ' चें आत्व झालें नाहीं व त्या 'ऐ' चे जागीं 'आय्' आदेश झाला आहे त्याचप्रमाणें 'त्रै' हा धातु परस्मैपदी मानला तरी, त्याचें लोट्लकाराचें मध्यमपुरुषाचें एक-वचनाचें रूप करतेवेळीं, तो धातु भ्वादिगणांत पठित असल्यामुळें व त्यापुढें 'सेह्यर्पिच्च' सू. २२०१ या सूत्रानें 'सि' चे जागीं होणारा 'हि' हा सार्वधातुकप्रत्यय असल्यामुळें, त्याहून 'कर्तरि शप्' या सूत्रानें 'शप् = अ' प्रत्यय–विकरण–करणें भाग आहे व तो प्रत्यय शित् असल्यामुळें, वर सांगितल्याप्रमाणें 'त्रै' यांतील 'ऐ' चें आत्व होऊं शकत नाहीं व त्यामुळें 'त्राहि' हें रूप मुळीच सिद्ध होऊं शकत नाहीं. 'त्रै' +शप्+हि = त्रै+अ+हि = त्राय्+अ+हि =

त्राय+हि' अशी स्थिति झाल्यावर 'त्राय' या अदन्त अङ्गापुढें असलेल्या 'हि' प्रत्ययाचा 'अतो हे:' सू. २२०२ या सूत्रानें लुक् होऊन 'त्राय' असेंच रूप सिद्ध होऊं शकतें. म्हणून प्रक्रियाकौमुदींत दिलेल्या उदाहरणांत 'त्राहि' असा जो प्रयोग केला आहे तो सर्व तऱ्हेनें अशुद्ध ठरतो असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे असें शब्दरत्नकारांचें म्हणणें आहे.) मूळ 'त्रैङ' हा धातु ङित् असल्यामुळें त्या धातूहून कर्तरि क्विप् प्रत्यय करून नंतर आचारार्थक क्विप् प्रत्यय केला असतां 'त्रा' असा जो नाम धातु सिद्ध होतो त्याचे ठिकाणीं, मूळ धातूच्या ङित्वाचा—आत्मनेपदित्वाचा— आश्रय केल्यानें 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' सू. २१५७ या सूत्राची जरी प्रवृत्ति होते तरी, तें सूत्र अशा नामधातूंचे ठिकाणीं प्रवृत्त होत नाहीं असें मानल्यानें 'त्राहि' हें रूप होऊं शकतें, आणि म्हणूनच 'त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष' इत्यादि प्रयोग साधु ठरतात असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. (या पंक्तींत 'अभिमान:' हें जें अरुचिप्रदर्शक पद घातलें आहे त्याचें कारण भैरवींत 'उपदेशे यो ङित् तदन्तत्वानपायेनात्मनेपदस्य दुर्वारत्वात्' असें दिलें आहे व हें पुढील पंक्तींत स्पष्ट करण्यांत येईल.) पण इतर वैयाकरणांचें असें म्हणणें आहे कीं, 'त्राहि' हा प्रयोग आर्ष प्रयोग आहे. (कारण 'त्रै' धातु आत्मनेपदी असल्यामुळें, त्यांच्या मतें त्या धातूहून आचारार्थक क्विप् प्रत्यय केला असतां, त्याहून नंतर क्विप् प्रत्यय करून 'त्रा' असा जो नाम धातु सिद्ध होतो त्याहून देखील आत्मनेपदी प्रत्ययच होऊं शकतात, कारण मूलधातूचें जें पद असतें तेंच नाम धातूचें होऊं शकतें असा सिद्धान्त आहे आणि म्हणूनच भैरवींत देखील 'उपदेशे यो ङित् तदन्तत्वानपायेनात्मनेपदस्य दुर्वारत्वात्' असेंच स्पष्टीकरण केलें आहे व त्यामुळें व्याकरणशास्त्रदृष्टचा 'त्राहि' हा प्रयोग साधु मानतां येत नाहीं.) 'प्रपूर्वात् शाम्यते: क्विप्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, प्रपूर्वक 'शान तेजने' या धातूहून

क्विप् प्रत्यय करून 'प्रशान्' हें रूप सिद्ध झालें आहे असें समजूं नये; कारण त्या धातूहून क्विप् प्रत्यय केल्यास, पदान्तीं येणाऱ्या नकाराचा ('न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' सू. २३६ या सूत्रानें) लोप होईल व सूत्रनिर्दिष्ट 'अप्रशान्' असा नकारान्त प्रयोग होणें असंभवनीय ठरेल—म्हणजे तसा प्रयोग व्याकरणरीत्या सिद्ध होणें असंभवनीय असल्यामुळें, तो प्रयोग अशुद्ध ठरण्याची आपत्ति येईल. ('नश्छव्यप्रशान्' सू. १४० या सूत्रांतील 'अप्रशान्' हें नञ्तत्पुरुष होऊन सिद्ध झालेल्या सामासिक शब्दाच्या प्रथमेचें एकवचन असून, त्या प्रथमान्त पदाचा षष्ठीच्या अर्थामध्यें सौत्र प्रयोग केला आहे. शंकाकार असें म्हणतो कीं, धातुपाठांत भ्वादिगणांमध्यें 'शान तेजने' हा प्रतिपदोक्त नकारान्त धातु पठित असल्यामुळें व त्या प्रपूर्वक धातूहून क्विप् प्रत्यय केल्यानें नकारान्त रूप सिद्ध होऊं शकत असल्यामुळें, दीक्षितांनी प्रपूर्वक 'शम्' धातूहून क्विप् प्रत्यय करून 'अप्रशान्' हें रूप सिद्ध करण्याची व्यर्थ खटपट कां केली आहे? या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, सूत्रनिर्दिष्ट 'अप्रशान्' हा प्रथमान्त प्रयोग प्रपूर्वक 'शम्' धातूहून क्विप् प्रत्यय केल्यानेंच सिद्ध होऊं शकतो व प्रपूर्वक 'शान्' धातूहून क्विप् प्रत्यय केल्यानें तसा प्रयोग मुळींच सिद्ध होऊं शकत नाहीं; कारण प्रपूर्वक 'शान्' धातूहून 'क्विप् = व' प्रत्यय केल्यास, 'वेरपृक्तस्य' सू. ३७५ या सूत्रानें क्विप् प्रत्यय नाहींसा झाल्यावर 'प्रशान्' असें जें कृदन्त प्रातिपदिक होतें त्याहून प्रथमेच्या एकवचनाचा 'सु' प्रत्यय केला असतां, 'हल्ङ्याब्भ्यः' सू. २५२ या सूत्रानें त्या प्रत्ययाचा जरी लोप होतो तरी, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू. २६२ या सूत्रान्वयें 'प्रशान्' हा शब्द प्रत्ययलक्षणानें पदसंज्ञक ठरत असल्यामुळें, 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' सू. २३६ या सूत्रानें 'प्रशान्' यांतील जो अन्त्य नकार असिद्ध नसून मूळचा स्वतःसिद्ध नकार आहे त्याचा लोप होऊन प्रथमेच्या एकवचनाचें 'अप्रशान्' असें रूप न होतां, 'अप्रशा' असें रूप होईल व सूत्र-

निर्दिष्ट 'अप्रशान्' हा प्रयोग अशुद्ध ठरण्याची आपत्ति येईल. म्हणून ती आपत्ति टाळण्याकरितांच दीक्षितांनीं प्रपूर्वक 'शम्' धातूहून क्विप् प्रत्यय करून 'अप्रशान्' या रूपाची सिद्धि मनोरमेंत सांगितल्याप्रमाणें केली आहे. त्या रूपांत 'मो नो धातोः' सू. ३४१ या उत्तर त्रैपादिक सूत्रानें मकाराचें जागीं झालेला नकार 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' या पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरत असल्यामुळें, त्या अन्त्य नकाराचा लोप न होतां 'अप्रशान्' असें प्रथमेच्या एकवचनाचें रूप सिद्ध होतें व त्यामुळें सूत्रनिर्दिष्ट 'अप्रशान्' हा प्रयोग शुद्ध ठरतो. म्हणून दीक्षितांनीं 'प्रपूर्वात् शाम्यतेः क्विप्' असें मनोरमेंत म्हटलें आहे असा शब्द-रत्नकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.) 'नश्छव्यप्रशान्' या सूत्रांत 'अप्रशान्' हा नकारान्त पर्युदास असल्यामुळें, ('प्रशान्' हा शब्द खेरीज करून) इतर नकारान्त पदांच्या अन्त्य नकारास रुत्वाची प्राप्ति होते असा अर्थ आपोआपच सिद्ध होतो व त्यामुळें त्या सूत्रांत 'नः = नकारान्तस्य' (हें पद घालण्याची कांहींच गरज नव्हती व तें) पद व्यर्थ ठरतें असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण 'प्रशान्' या स्थलीं जसा ('मो नो धातोः' सू. ३४१ या सूत्रान्वयें) मकाराचे जागीं नकार झाला आहे तसा लाक्षणिक नकार ज्या पदांच्या शेवटीं असेल तशाच नकाराचें पर्युदास-बलानें प्रकृत सूत्रानें रुत्व होऊं शकतें असा त्या सूत्राचा अनिष्ट अर्थ होण्याची आपत्ति येईल. (शंकाकाराचें असें म्हणणें आहे कीं, प्रकृत सूत्रांत 'अप्रशान्' असा नकारान्त पर्युदास असल्यामुळें, त्या पर्युदासाच्या बलानें 'प्रशान्' या नकारान्त पदाहून भिन्न पण तत्सदृश अशा इतर नकारान्त पदाचेंच, 'नञिवयुक्तम्'—परि. ७५—या परिभाषान्वयें, ग्रहण होऊं शकतें आणि म्हणून प्रकृत सूत्रांत 'नः' हें पद घालण्याची कांहींच गरज नव्हती; कारण तें पद त्या सूत्रांत घातलें नसतें तरी 'प्रशान्भिन्नस्य नान्तस्य पदस्य अम्परे छवि रुः स्यात्' असा त्या सूत्राचा अर्थ झालाच असता.

म्हणून प्रकृत सूत्रांतील ‘नः’ या पदाचें ग्रहण व्यर्थ ठरतें. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, ‘अप्रशान्’ या पर्युदासांतील अन्त्य नकार मूळचा नसून लक्षणवशसंपन्न, म्हणजे ‘मो नो धातोः’ या पाणिनीय सूत्रानें ‘शम्’ धातूंतील अन्त्य मकाराचे जागीं झालेला लाक्षणिक, नकार असल्यामुळें, त्या पर्युदासाच्या बलानें ‘नञिवयुक्तम्’ या परिभाषान्वयें लक्षणवशसंपन्न–लाक्षणिक–नकाराचेंच रुत्व होईल व ‘चक्रिन् त्रायस्व, शार्ङ्गिन् छिन्धि’ इत्यादि उदाहरणांत नकारान्त पदांपुढें अम्पर ‘छव्’ असून देखील त्या पदांतील अन्त्य नकार लाक्षणिक नसून मूळचाच–स्वतःसिद्ध–नकार असल्यामुळें, तशा स्वतःसिद्ध नकाराचें रुत्व होऊं शकणार नाहीं. ही आपत्ति टाळण्याकरितां आणि पदान्त नकार मूळचा नकार असला व त्यापुढें ‘अम्पर छव्’ असला तरी त्याचें प्रकृत सूत्रानें रुत्व व्हावें याकरितां प्रकृत सूत्रांत ‘नः = नकारान्तस्य पदस्य’ या पदाचें मुद्दाम ग्रहण केलें आहे आणि अशा रीतीनें तें पद आवश्यक व चरितार्थ ठरतें.)

मनोरमा – नॄन्पे पकारोपर्यकार उच्चारणार्थः । तेन नॄः पुनातीत्यादि सिद्धम् । “उभयथर्क्षु–” इत्यत “उभयथा” इत्यनुवृत्तेर्विकल्पः फलित इत्याशयेनाह—रुः स्याद्वेति ।।

‘नॄन्पे’ सू. १४१ या सूत्रांत पकारापुढील अकार उच्चारणार्थ आहे, म्हणजे ‘पे’ याचा ‘पकारे परे’ असा अर्थ आहे. त्यामुळें ‘नॄः पुनाति’ इत्यादि प्रयोग सिद्ध होतात. (‘नॄन् पुनाति’ या स्थलीं ‘नॄन्’ या द्वितीयान्त पदांतील अन्त्य नकारापुढें अकारान्त ‘प’ नसून ‘पु’ असल्यामुळें, ‘पे’ यांतील पकारापुढील अकार उच्चारणार्थ न मानला व ‘प’ चा ‘पकार’ असा अर्थ न केला तर, प्रकृत उदाहरणांतील त्या अन्त्य नकाराचें रुत्व न होण्याची आपत्ति येईल व ‘नॄः पुनाति’ असा जो नकाराचा ‘रु’ झाल्यानें रेफाचा विसर्ग होऊन इष्ट वैकल्पिक प्रयोग सिद्ध होतो तो होऊं शकणार नाहीं.)

'उभयथर्क्षु' या पूर्व सूत्रांतून 'उभयथा' या पदाची प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्ति होत असल्यामुळें, प्रकृत सूत्रानें होणारें रुत्वकार्य वैकल्पिक ठरतें आणि हा आशय मनांत धरूनच 'रुः स्याद्वा' असें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत म्हटलें आहे.

मनोरमा--कुप्वोः। सूत्रे खर्परत्वाद्विसर्गः जिह्वामूलीयस्य खर्त्वात्। "खर्परे शरि" इति विसर्गस्य लोपः, जिह्वामूलीयस्य शर्त्वात्। "वा शरि"। इति विसर्ग एव वा। आदेशयोः कपावुच्चारणार्थौ। चाद्विसर्ग इति। यत्तु प्राचा चाद्विकल्प इत्युक्तं तन्न। ≍क≍पाभ्यां मुक्ते विसर्गस्य सत्वप्रसङ्गात्॥

'कुप्वो ≍क≍पौ च' सू. १४२ या सूत्रांत ('कुपु + ओस् = कुप्वोस्' यांतील अन्त्य सकारापुढें) जो जिव्हामूलीय आहे तो 'खर्' असल्यामुळें, म्हणजे जिव्हामूलीयाचा 'शर्' प्रत्याहारांत पाठ मानला असल्यामुळें व अशा रीतीनें जिव्हामूलीय 'खर्' ठरत असून तो 'कुप्वोस्' यांतील अन्त्य सकारापुढें असल्यामुळें, ('ससजुषो रुः' सू. १६२ या सूत्रानें त्या पदान्त सकाराचें रुत्व झाल्यावर रेफाचा 'खर व सानयोर्विसर्जनीयः' सू. ७६ या सूत्रानें) विसर्ग होतो व जिव्हामूलीय हा 'शर्' (देखील असून त्यापुढें ककार हा 'खर्') असल्यामुळें, 'खर्परे शरि'-सू. १५१ वरील वार्तिक-या वार्तिकानें विसर्गाचा (विकल्पेंकरून) लोप होतो. अथवा 'वा शरि' सू. १५१ या सूत्रानें (विसर्गापुढें जिव्हामूलीयरूप 'शर्' असल्यामुळें) विसर्ग जसाचा तसाच विकल्पेंकरून कायम राहतो (व त्यामुळें 'कुप्वो≍क≍पौ' आणि 'कुप्वोः≍क≍पौ' हे दोन्ही प्रकारचे प्रकृत सूत्राचे पाठ साधु ठरतात.) आदेशांतील, म्हणजे विधेयांशांतील, 'क, प' हे वर्ण अनुक्रमें जिव्हामूलीय व उपध्मानीय यांचें उच्चारण व्हावें एवढ्याचकरिता प्रकृत सूत्रांत घातले आहेत (त्यामुळें विसर्गाचे जागीं 'क्, प्' हे वर्ण आदेश न होतां जिव्हामूलीय व उपध्मानीय हे आदेश होतात.) प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत 'चाद्वि-

सर्गः' असें म्हटलें आहे. पण या सूत्रावरील वृत्तींत प्रक्रियाकौमुदी-कारांनीं 'चाद्विकल्पः', म्हणजे 'च' हें पद विकल्पाचें वाचक आहे, असें जें म्हटलें आहे तें बरोबर नाहीं; कारण विकल्पामुळें जेव्हां विसर्गाचे जागीं जिव्हामूलीय व उपध्मानीय हे आदेश केले जाणार नाहींत तेव्हां जो विसर्ग कायम राहील त्याचें ('विसर्जनीयस्य सः' सू. १३८ या सूत्रानें) सत्व होण्याची आपत्ति येईल. ('चाद्विसर्गः' व 'चाद्विकल्पः' हीं दोन भिन्न प्रकारचीं व्याख्यानें कशीं केलीं आहेत, त्या दोहोंत फरक काय, व त्या दोन व्याख्यानांपैकीं कोणतें ग्राह्य व कोणतें त्याज्य आहे हें पुढील विवेचनावरून नीट ध्यानांत येईल. प्रकृत सूत्रांतील 'च' या निपाताचा 'समुच्चय'– म्हणजे 'आणि'–असा जो मामुली अर्थ आहे तो दीक्षितांनीं स्वीकारला आहे व समुच्चयाकरितां दोन किंवा दोहोंहून अधिक पदार्थांची आवश्यकता असल्यामुळें, त्यानीं प्रकृत सूत्रांतील 'च' या पदानें 'शर्परे विसर्जनीयः' या पूर्व सूत्रांतून 'विसर्जनीयः' हें पद अनुकृष्ट होतें असें म्हटलें आहे आणि प्रकृत सूत्रांत 'विसर्जनीयस्य सः' या सूत्रांतील 'विसर्जनीयस्य' हें पद अनुवृत्त होत असल्यामुळें, दीक्षितमतान्वयें प्रकृत सूत्राचा 'कुप्वोः परयोः विसर्गस्य क्रमाद् जिव्हामूलीयोपध्मानीयौ स्तः, पक्षे विसर्गस्य विसर्ग एव भवति नत्वन्यत्' असा अर्थ होतो. या अर्थान्वयें जेव्हां विसर्गाचा जिव्हा-मूलीय किंवा उपध्मानीय केला जात नाहीं तेव्हां त्या पक्षांत विसर्गच व्हावा व विसर्गाचे ठिकाणीं कोणताहि भिन्न विकार किंवा आदेश होऊं नये असें विधेयरूपानें सांगितलें असल्यामुळें, म्हणजे असें स्पष्ट विधान केलें असल्यामुळें, 'विसर्जनीयस्य सः' सू. १३८ या सूत्रानें होणारा विसर्गाचा सकार न होतां, विसर्ग विसर्गरूपानेंच कायम राहतो; कारण जेथें जेथें प्रकृत सूत्र प्रवृत्त होऊं पाहतें तेथें तेथें 'विसर्जनीयस्य सः' या सूत्राची अवश्यप्राप्ति असल्यामुळें व अशा रीतीनें प्रकृत सूत्र निरवकाश ठरूं पाहत असल्यामुळें, तशा निरवका-शत्वामुळें, 'येन नाप्राप्ते'–परि. ५८–या न्यायान्वयें प्रकृत सूत्र

'विसर्जनीयस्य सः' या सूत्राचें अपवादक सूत्र ठरून त्या सूत्राचा बाध करितें व विसर्गाचें सत्व होऊं देत नाहीं. परंतु प्रकृत सूत्रांतील 'च' या पदाचा दीक्षितांनीं 'समुच्चय' असा जो अर्थ केला आहे तसा अर्थ न करितां, प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं त्या पदाचा 'वा' असा विकल्परूप अर्थ करून 'चाद्विकल्पः' असें व्याख्यान केलें आहे. तें व्याख्यान बरोबर मानल्यास, 'कुप्वोः परयोः विसर्गस्य वा जिव्हामूलीयोपध्मानीयौ क्रमात् स्तः' असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ होईल, व विसर्गाचे जागीं विकल्पेंकरून जिव्हामूलीय किंवा उपध्मानीय केला नसतां, त्या पक्षांत विसर्गाचें काय व्हावें असें त्या अर्थामध्यें विधान केलें नसल्यामुळें, 'विसर्जनीयस्य सः' हें सूत्र प्रवृत्त होण्यास कोणतीहि अडचण राहणार नाहीं. दीक्षितांनीं केलेल्या अर्थान्वयें या दोन सूत्रांत जो बाध्यबाधकभाव होतो तो या द्वितीय अर्थांत उत्पन्न होत नसल्यामुळें, 'विसर्जनीयस्य सः' हें सूत्र अवश्य प्रवृत्त होईल व त्यामुळें विसर्गाचें अनिष्ट सत्व होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति टाळण्याकरितां व 'विसर्जनीयस्य सः' या सूत्राची प्रवृत्ति न होऊं देण्याकरितां दीक्षितांनीं 'चाद्विसर्गः' असें म्हटलें आहे. म्हणून दीक्षितांनीं केलेला अर्थ ग्राह्य असून, प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं 'चाद्विकल्पः' असा जो अर्थ केला आहे तो स्वीकारार्ह नाहीं हें उघड आहे.)

शब्दरत्न——ननु "कुप्वोः" इत्यत्र जिह्वामूलीयस्य खर्वाद्विसर्गे तस्य सत्वे सश्रवणापत्तिरत आह–सूत्रे इत्यादिशर्त्वादित्यन्तेन । विसर्गलोपश्च सत्वापवादः । एवं च सूत्रे निर्विसर्गपाठ इति भावः । सविसर्गपाठेऽप्याह–"वा शरि" इति । स च सत्वापवादः । "खर्परे" इति च वैकल्पिकमिति भावः । उच्चारणार्थाविति । तयोरुच्चारणस्य तौ विना असम्भवेन नान्तरीयकतया तयोरुच्चारणं न तु तयोर्विधेयतत्वम् । किं तु तन्मात्रे तयोर्लक्षणा व्याख्यानादिति भावः । चाद्विकल्प इति । निपातानामनेकार्थत्वाच्चशब्दो विकल्पार्थ इति तदाशयः । सत्वप्रसङ्गाविति । चानुकृष्टविसर्गस्तु सत्वापवाद इति नास्माकं दोष इति भावः ॥

जिव्हामूलीय हा 'खर्' असल्यामुळें जेव्हां ('कुप्वोस्' या पदांतील अन्त्य सकाराचें, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, 'रुत्व व नंतर विसर्ग होऊन) 'कुप्वोः' असें जें विसर्गयुक्त रूप सिद्ध होतें त्यांतील विसर्गाचा ('विसर्जनीयस्य सः' सू. १३८ या सूत्रानें) सकार होऊन सकाराचें श्रवण होण्याची जी आपत्ति येते ती टाळण्याकरितां मनोरमेंत 'सूत्रे खर्परत्वाद्विसर्गः...जिव्हामूलीयस्य शत्वात्' ही पंक्ति लिहिली आहे. (प्रकृत सूत्राचा विसर्गरहित पाठ साधु ठरविण्याकरितां दीक्षितांनीं 'खर्परे शरि' या वार्तिकाची प्रवृत्ति केली आहे व त्या सूत्राचा सविसर्ग पाठ साधु ठरविण्याकरितां 'वा शरि' या सूत्राची प्रवृत्ति केली आहे. 'वा शरि' हें सूत्र 'विसर्जनीयस्य सः' या सूत्रानें होणाऱ्या सत्वाचें अपवादक सूत्र असल्यामुळें, विसर्गलोपाभावपक्षांत त्या बाधित सूत्रानें विसर्गाचा सकार न होतां विसर्ग जसाचा तसाच कायम राहतो. 'खर्परे शरि' या वार्तिकानें होणारा) विसर्गलोप ('विसर्जनीयस्य सः' या सूत्रानें होणाऱ्या) सत्वाचा अपवाद आहे आणि म्हणूनच कौमुदींत प्रकृत सूत्राचा विसर्गरहित पाठ केला आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. प्रकृत सूत्राचा 'कुप्वोः' असा विसर्गसहित पाठ मानल्यास, 'वा शरि इति विसर्ग एव वा' असें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे, म्हणजे 'वा शरि' सू. १५१ या सूत्रानें जेव्हां विकल्पामुळें विसर्ग विसर्गरूपानेंच कायम राहतो तेव्हां त्या विसर्गाचें 'विसर्जनीयस्य सः' या सूत्रानें होणारें सत्व होत नाहीं, असें दिक्षितांचें म्हणणें आहे. (व तसें म्हणण्याचें कारण हें कीं,) 'वा शरि' हें सूत्र ('येन नाप्राप्ते'–परि. ५८–या न्यायान्वयें 'विसर्जनीयस्य सः' या सूत्रानें होणाऱ्या) सत्वाचें अपवादक आहे. 'खर्परे शरि' या वार्तिकानें होणारा विसर्गलोप वैकल्पिक आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे (व जेव्हां विकल्पामुळें विसर्गाचा लोप होत नाहीं तेव्हां त्या पक्षांत विसर्गाचें सत्व न होतां विसर्ग विसर्गरूपानेंच कायम राहतो.) 'आदेशयोः कपावुच्चारणार्थौ'

असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, 'क' व 'प' या वर्णांच्या सहायाशिवाय जिव्हामूलीय व उपध्मानीय यांचें उच्चारण करणें अशक्य असल्यामुळें, आवश्यकत्वामुळें – अगतिकगति-न्यायानें – त्या दोन वर्णांचें प्रकृत सूत्रांत उच्चारण केलें आहे व त्या दोन वर्णांचें आदेशरूपानें विधान केलें नाहीं, परंतु ककार व पकार हे अनुक्रमें केवळ जिव्हामूलीय व उपध्मानीय यांचे लक्षणावृत्तीनें वाचक आहेत; कारण (लक्ष्यांमध्यें ककार व पकार दिसत नसून जिव्हामूलीय व उपध्मानीय हेच दिसत असल्यामुळें, लक्षणावृत्तीचा आश्रय करून) तसें व्याख्यान केलें आहे. (सारांश 'क्' व 'प्' हे वर्ण आदेशरूपानें व्हावे असें प्रकृत सूत्रांत विधान केलें नसून जिव्हा-मूलीय व उपध्मानीय हे आदेशरूपानें व्हावे असें विधान केलें आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'चाद्विकल्पः' असें जें प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं म्हटलें आहे त्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, निपात अनेक अर्थांचे वाचक असल्यामुळें, प्रकृत सूत्रांतील 'च' हा निपात विकल्पाचा – 'वा' या अर्थाचा – वाचक आहे (व जसा दीक्षितांनीं तो निपात 'समुच्चय' या अर्थाचा वाचक मानला आहे त्या अर्थाचा तो प्रकृत सूत्रांत वाचक नाहीं असें प्रक्रियाकौमुदी-कारांचें मत आहे.) 'सत्वप्रसङ्गात्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, ('शर्परे विसर्जनीयः' या पूर्व सूत्रांतील) 'विसर्जनीयः' हा जो शब्द प्रकृत सूत्रांतील 'च' नें अनुकृष्ट होतो तो अनुकृष्ट 'विसर्जनीय = विसर्ग' सत्वाचा अपवादक असल्यामुळें, आमच्या पक्षांत विसर्गाचें सत्व होण्याची आपत्ति येत नाहीं. (कारण 'कुप्वोः' हें प्रकृत सूत्र पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें 'विसर्जनीयस्य सः' याचें अपवादक सूत्र आहे. त्यामुळें प्रकृत सूत्रानें विसर्गाचे जागीं विकल्पेंकरून जिव्हामूलीय न करितां विसर्ग जसाचा तसाच कायम ठेवल्यास, 'विसर्जनीयस्य सः' हें बाधित सूत्र त्या विसर्गाचें सत्व करण्यास प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं व त्यामुळें विसर्गाचें सत्व न होतां, विसर्ग विसर्गरूपानेंच कायम राहतो.)

मनोरमा—कानाम्रेडिते ।। कान् कानिति वाक्ये आम्रेडित-ग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यादिह मा भूत् । कान् कान् पश्यसि । अत्रैकः किंशब्दः प्रश्ने, द्वितीयः क्षेपे । कान् कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः ।

'कानाम्रेडिते' सू. १४३ या सूत्रांत 'कान् कान्' अशीं पदें न उच्चारतां 'आम्रेडिते' या पदाचें जें ग्रहण केलें आहे तें अशा-करितां कीं, जेथें 'कान्' या पदाची ('नित्यवीप्सयोः' सू. २१४० या सूत्रानें एकाच अर्थात) द्विरुक्ति केली आहे तशाच ठिकाणीं 'कान्' या पूर्व पदांतील अन्त्य नकाराचें रुत्व व्हावें व इतर स्थलीं तसें रुत्व होऊं नये. उदाहरणार्थ 'कान् कान् पश्यसि' या स्थलीं 'कान्' हें प्रथम पद प्रश्नार्थक व 'कान्' हें ('क = कुत्सित' या प्रातिपदिकाचें द्वितीयेच्या बहुवचनाचें) द्वितीय पद कुत्सितार्थक—निंदावाचक—मानल्यास व त्या वाक्याचा 'कान् कुत्सितान् पश्यसि' असा अर्थ केल्यास, (या उदाहरणांत 'कान्' या शब्दाची समान अर्थामध्यें द्विरुक्ति केली नसल्यामुळें,) प्रथम 'कान्' या पदांतील अन्त्य नकाराचें रुत्व होत नाहीं.

मनोरमा—कस्कादिषु च ।। अत्र प्राचा विसर्जनीयस्य ≍क≍पौ नेत्युक्तं, नासौ सूत्रार्थः । ≍क≍पयोरस्वरितत्वात्, नञश्चाप्रकृतत्वात् । किं स्वार्थिकार्थकथनं तदिति ध्वनयन्नाह—≍क≍पयोरिति । कौतस्कुत इति । कुतः कुतः आगत इत्यर्थेऽव्ययात्त्यपि प्राप्ते गणपाठ-सामर्थ्यादण् । सर्पिष्कुण्डिकेति । "नित्यं समासे" इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यते ।

प्रक्रिया कौमुदीकारांनीं 'कस्कादिषु च' सू. १४४ या सूत्राचा असा अर्थ केला आहे कीं, कस्कादिगणांत पठित असलेल्या शब्दांतील पूर्वपदापुढील विसर्गाचे जागीं जिव्हामूलीय व उपध्मानीय आदेश होत नाहींत. परंतु हा सूत्रार्थ नव्हे; कारण 'कुप्वोः' या सूत्रांतील '≍क≍पौ' हें पद स्वरित नाहीं व प्रकृत सूत्रांत कोणत्याहि पूर्व सूत्रांतून 'नञ्' या पदाची अनुवृत्ति होत नाहीं. वास्तविक प्रक्रिया-

कौमुदीकारांनीं जें म्हटलें आहे तें प्रकृत सूत्राच्या अर्थापासून निष्पन्न होणाऱ्या फलाचें कथन आहे आणि हें ध्वनित करण्याच्या हेतूनेंच '≍क≍पयोरपवादः' असें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत म्हटलें आहे. (प्रकृत सूत्रांतील 'कस्कादिषु' ही विषयसप्तमी असून, या सूत्रांत 'इणः षः' या पूर्व सूत्राची व 'विसर्जनीयस्य सः' या पूर्व सूत्रांतून 'विसर्जनीयस्य' या पदाची आणि तसेंच 'सोऽपदादौ' या पूर्व सूत्रांतून 'सः' या प्रथमान्त पदाची अनुवृत्ति होते व त्यामुळें प्रकृत सूत्राचा 'कस्कादिगणे इणः परस्य विसर्गस्य षः स्यात, अनिणः परस्य विसर्गस्य सः स्यात्' असा अर्थ होतो. हा वास्तविक सूत्रार्थ असून प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं 'एषु विसर्जनीयस्य≍क≍पा न' असा जो प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला आहे तो सूत्रार्थ नव्हे. परंतु प्रकृत सूत्र पठित केलें असल्यामुळें जें फल निष्पन्न होतें, म्हणजे प्रकृत सूत्र 'कुप्वोः' या सूत्राचें अपवादक सूत्र ठरतें, तें फल सांगितलें आहे व हें फल सिद्धान्तकौमुदींत देखील सांगितलें आहे). 'कौतस्कुतः' या स्थलीं जरी ('अव्ययात् त्यप्' सू. १३२४ या सूत्रान्वयें) 'त्यप्' प्रत्ययाची प्राप्ति आहे तरी ('कौतस्कुतः' या शब्दाचा कस्कादिगणांत पाठ केला असल्यामुळें, त्या) गणपाठसामर्थ्यानें ('त्यप्' प्रत्यय न होतां 'तत आगतः' सू. १४५३ या सूत्रानें) 'कुतः कुतः आगतः' या अर्थामध्यें 'अण्' प्रत्यय होऊन 'कौतस्कुतः' हें रूप सिद्ध होतें. 'सर्पिष्कुण्डिका' या स्थलीं 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' सू. १५९ या सूत्रानें षत्व सिद्ध होऊं शकत असून देखील तो शब्द कस्कादिगणांत कां पठित केला आहे याचें प्रयोजन त्या सूत्रावरील मनोरमेंत सांगण्यांत येईल.

शब्दरत्न— गणपाठसामर्थ्यादिति । एतेन पञ्चम्यन्तात्स्वार्थे तसिल्विधानेनाव्ययादुत्सर्गतः प्रथमैकवचनोत्पादेन पञ्चम्यन्तत्वाभावात् "तत आगतः" इत्यर्थे कथमणित्यपास्तम् । "अव्ययानाम्" इति टिलोपः ।

'गणपाठसामर्थ्यादण्' असें मनोरमेंत म्हटलें आहे आणि

म्हणून, 'पञ्चम्यास्तसिल्' सू. १९५३ या सूत्रानें पञ्चमी-विभक्त्यन्ताहून स्वार्थे 'तसिल्' प्रत्यय होणें सांगितलें असल्यामुळें व अव्ययाहून सामान्य नियमान्वयें प्रथमेच्या एकवचनाचा प्रत्यय केला जात असल्यामुळें आणि अशा रीतीनें 'कुतः कुतः' या स्थलीं पञ्चमीविभक्तीचा अभाव असल्यामुळें त्या शब्दाहून 'तत आगतः' या अर्थामध्यें 'अण्' प्रत्यय कसा होऊं शकणार असें जे कोणी म्हणतात त्यांचें तें म्हणणें चूक ठरतें. ('पञ्चम्यास्तसिल्' या सूत्रानें 'किम्' या सर्वनामाहून 'तसिल् = तस्' प्रत्यय केला असतां, तो प्रत्यय तकारानें सुरू होणारा असल्यामुळें, 'किम्' चे जागीं 'कु तिहोः' सू. १९५४ या सूत्रानें 'कु' हा आदेश होऊन 'कुतः' असें रूप सिद्ध होतें व हें रूप तद्धिततसिल्प्रत्ययान्त असल्यामुळें, 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' सू. ४४८ या सूत्रावरील कौमुदींत 'तसि-लादयः प्राक् पाशपः' इत्यादि जें भाष्यान्वयें परिगणन केलें आहे त्या परिगणनान्वयें, 'कुतः' हा शब्द अव्ययसंज्ञक ठरतो आणि म्हणून 'कुतः कुतः' या अव्ययसमुदायाहून 'अण्' प्रत्ययाची प्राप्ति होत नसून वास्तविक 'अव्ययात् त्यप्' या सूत्रानें 'त्यप्' प्रत्ययाची प्राप्ति होते. अव्यय अर्थवान् असल्यामुळें 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्राति-पदिकम्' सू. १७८ या सूत्रानें त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा होऊन 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' सू. १८२ या अधिकारसूत्रान्वयें जरी त्याहून सुबुत्पत्ति होऊं शकते तरी, 'अव्ययादाप्सुपः' सू. ४५२ या सूत्रानें विभक्ति-प्रत्ययाचा लुक् होतो व सुबुत्पत्ति करून देखील न केल्यासारखीच होते. तरी पण अव्ययाला प्रत्ययलक्षणानें पदसंज्ञा होण्याकरितां 'उत्सर्गत एकवचनं करिष्यते' या भाष्यवचनान्वयें अव्ययाहून प्रथमेच्या एकवचनाचाच प्रत्यय करतां येतो व इतर विभक्तिप्रत्यय करतां येत नाहींत. म्हणून 'तत आगतः' या अर्थामध्यें पञ्चम्यन्ता-हून होणारा 'अण्' प्रत्यय 'कुतः कुतः' या अव्ययसमुदायाहून पञ्चम्यन्ताच्या अभावामुळें करतां येत नाहीं आणि वर सांगितल्या-प्रमाणें 'त्यप्' प्रत्ययच करतां येतो असें शंकाकाराचें म्हणणें आहे.

या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, पाणिनीय-कस्कादि गणपाठांत 'तत आगतः' या अर्थात 'कुतः कुतः' या अव्यय-समुदायाहून 'अण्' प्रत्यय करून सिद्ध होणारें 'कौतस्कुतः' हें रूप पठित केलें असल्यामुळें, त्या गणपाठाच्या सामर्थ्यानें वरील शंका अनुपपन्न ठरते, म्हणजे पाणिनीनेंच 'अण्' प्रत्यय केला असल्या-मुळें तसा प्रत्यय होऊं शकत नाहीं असें जें शंकाकाराचें म्हणणें आहे तें पाणिनीच्या मताविरुद्ध असल्यामुळें अयोग्य ठरतें.) कौतस्कुतः' या उदाहरणांत 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' सू.- १३२४ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वयें टिलोप झाला आहे. (कुतः कुतः + अण्' या स्थलीं 'तद्धितेष्वचामादेः' सू. १०७५ या सूत्रानें आद्य अचाची वृद्धि होऊन व 'कस्कादिषु च' या प्रकृत सूत्रानें प्रथम 'कुतः' यांतील विसर्गाचा सकार होऊन आणि वरील वार्तिकानें 'टि' चा, म्हणजे 'कौतस्कुतस्' या भसंज्ञक अङ्गांतील अन्त्य 'अस्' चा, लोप होऊन 'कौतस्कुत' असें जें तद्धितान्त प्रातिपदिक होतें त्याचें 'कौतस्कुतः' हें प्रथमेचें एकवचन आहे.)

मनोरमा – "सेनासुरा –" इति। यदि हि च्छस्य तुक् स्यात् तर्हि च्छस्य चर्त्वे सति चद्वयं स्यात्। सन्निपातपरिभाषया चर्त्वा-प्रवृत्तौ तु च्छकारोपरि चकारः श्रूयेतेति भावः॥

('दीर्घात्' सू. १४८ या प्रकृत सूत्रांत 'छे च' हें सूत्र अनुवृत्त होतें व या प्रकृत सूत्राचा कौमुदींत अर्थ करितांना दीक्षितांनीं 'दीर्घस्यायं तुक् न तु छस्य' असें म्हटलें आहे. वास्तविक 'उभय-निर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' –परि. ७१ – ही परिभाषा असल्यामुळें, दीक्षितांनीं जसा 'ङः सि धुट्' सू. १३१ या सूत्राचा 'डात्परस्य सस्य धुट् स्यात्' असा अर्थ केला आहे त्याचप्रमाणें 'दीर्घात्' या प्रकृत सूत्राचा देखील 'दीर्घात्परस्य छस्य तुक् स्यात्' असा त्यांनीं अर्थ करावयास पाहिजे होता. पण तसा अर्थ न करितां 'दीर्घस्यायं तुक् न तु छस्य' असें जें त्यांनीं कौमुदींत प्रकृत सूत्राचें

व्याख्यान केलें आहे तें योग्य नाहीं असें कोणी म्हटल्यास, त्या व्याख्यानाला 'विभाषा सेनासुराच्छाया' सू. ८२८ या सूत्रांतील 'सेनासुराच्छायो' हा निर्देश प्रमाण आहे असें त्यांनीं प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत म्हटलें आहे व त्याचेंच ते आतां विवरण करितात.) 'सेनासुराच्छाया' या स्थलीं जर छकाराला तुगागम केला असता तर छकाराचें चर्त्व – चकार – होऊन द्विचकारयुक्त रूप झालें असतें. ('सेनासुराच्छाया' या स्थलीं 'आ' या दीर्घ अचापुढें छकार आहे. म्हणून जर प्रकृत सूत्रानें छकाराला 'तुक् = त्' आगम केला असता तर तो कित् आगम 'आद्यन्तौ टकितौ' सू. ३६ या सूत्रान्वयें छकारापुढें झाला असता व 'छ्त्' अशा स्थितींत 'स्तोः श्चुना श्चुः' सू. १११ या सूत्रानें तकाराचा चकार होऊन व नंतर 'खरि च' सू. १२१ या सूत्रानें छकाराचा चकार होऊन 'सेनासुराच्चाया' असें द्विचकारयुक्त रूप झालें असतें. पण तसा निर्देश न करितां पाणिनीनें 'सेनासुराच्छाया' असा वरील सूत्रांत निर्देश केला असल्यामुळें हें स्पष्ट होतें कीं, दीर्घ अचापुढें छकार आल्यास, छकारास 'तुक्' न होतां दीर्घ अचालाच 'तुक्' होतो. म्हणून 'सुरात् छाया' अशी स्थिति होते व या स्थितींत 'स्तोः श्चुना श्चुः' या सूत्रानें तकाराचा चकार होऊन 'सुराच्छाया' हा निर्देश शुद्ध ठरतो. येथें छकारापुढें 'खर्' नसल्यामुळें त्याचें चर्त्व होत नाहीं.) पण सन्निपातपरिभाषा – परि. ८६ – असल्यामुळें जर (छकाराला तुगागम केल्यावर त्या छकाराचें) चर्त्व करतां येऊं शकत नाहीं असें मानलें तर, वरील पाणिनीय निर्देशांत छकारापुढें चकाराचें श्रवण व्हावयास पाहिजे होतें. (येथें अशी शंका करण्यांत येते कीं, 'छस्य चर्त्वे सति चद्वयं स्यात्' असें जें दीक्षितांनीं मनोरमेंत म्हटलें आहे तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण सन्निपात-परिभाषा असल्यामुळें छकाराचें चर्त्व करतांच येत नाहीं. चर्त्व केल्यास 'आ' हा दीर्घ अच् व त्यापुढील छकार यांच्या ज्या सन्निपातामुळें तुगागम झाला आहे त्या सन्निपाताचा विनाश होईल.

वास्तविक या शंकेंत कांहींच अर्थ नाहीं; कारण 'कष्टाय क्रमणे' इत्यादि पाणिनीय निर्देशांवरून सन्निपात परिभाषा अनित्य आहे हें ज्ञापित होत असल्यामुळें व प्रकृत स्थलीं ती अनित्य परिभाषा प्रवृत्त केली किंवा न केली तरी इष्ट रूपाची सिद्धि होत नसल्यामुळें दीक्षितांनीं त्या परिभाषेची उपेक्षा करून 'चद्वयं स्यात्' असें प्रथम म्हटलें आहे व तें म्हणणें कांहीं वावगें ठरत नाहीं. तथापि दीक्षित पुढें म्हणतात कीं, जर प्रकृत स्थलीं सन्निपात परिभाषा प्रवृत्त केली तर 'खरि च' सू. १२१ या सूत्रानें छकाराचें चर्त्व न होतां 'सुराछ्चाया' असा पाणिनीय निर्देश असावयास पाहिजे होता. पण पाणिनीनें तसा निर्देश न करितां किंवा 'सुराच्चाया' असा चकार-द्वययुक्त निर्देश न करितां 'सुराच्छाया' असा निर्देश केला असल्यामुळें त्या निर्देशावरूनच हें स्पष्ट होतें कीं, दीर्घ अचापुढें छकार आला असतां प्रकृत सूत्रानें होणारा तुगागम छकारास न होतां, दीर्घ अचालाच तुगागम होतो.

शब्दरत्न– सन्निपातेति । असिद्धविषयेऽपि सा प्रवर्तते । यद्वा पूर्वत्र कर्त्तव्येऽसिद्धत्वेऽपि तत्र कृते उत्तरस्यासिद्धत्वे मानाभाव इति नासिद्धत्वेन सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिप्रतिबन्धः शङ्क्य इति भावः । वैकल्पिकेष्वपि भावानुष्ठानस्यैवौचित्यं फलाधिक्यायेति तात्पर्यम् ।

'सन्निपातपरिभाषया चर्त्वाप्रवृत्तौ' असें जें दीक्षितांनीं मनो-रमेंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, सन्निपातपरिभाषा असिद्ध विषयांत म्हणजे त्रैपादिक असिद्धकार्य करतेवेळीं देखील प्रवृत्त होते. ('उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वम्' या लौकिक न्यायाच्या आधारावर ती परिभाषा रचली असून कोणत्याहि सापादिक सूत्रांतील निर्देशा-वरून ती ज्ञापित होत नसल्यामुळें, जरी सापादिक तुगागमकार्याच्या दृष्टीनें त्रैपादिक चर्त्वकार्य असिद्ध आहे तरी ती लौकिक न्यायसिद्ध परिभाषा असें असिद्ध कार्य करतेवेळीं देखील प्रवृत्त होते व छकाराचें चर्त्व होऊं देत नाहीं.) अथवा सापादिक

तुगागमकार्य करतेवेळीं जरी 'खरि च' सू. १२१ या त्रैपादि सूत्रानें होणारें चर्त्वकार्य असिद्ध ठरतें तरी, सापादिक तुगाग कार्य प्रथम केल्यावर नंतर 'खरि च' या सूत्रानें होणारें चर्त्वक असिद्ध मानण्यास कांहीं प्रमाण नाहीं. म्हणून चर्त्वकार्य असि असल्यामुळें सन्निपातपरिभाषा ('सेनासुराच्छाया' या स्थलीं) प्रवृ होण्यास प्रतिबंध येतो अशी शंका करूं नये, म्हणजे ही शं अयोग्य ठरते. (तुगागमकार्य सापादिक असून चर्त्वकार्य त्रैपादि असल्यामुळें जेव्हां या दोन्ही कार्यांची एखाद्या लक्ष्याचे ठिकाण युगपत् प्राप्ति होते तेव्हां 'पूर्वत्रासिद्धम्' या वचनान्वयें सापादि शास्त्र त्रैपादिक शास्त्राला बाधून स्वतःच प्रथम प्रवृत्त होतें. पण सापादिक शास्त्र प्रथम प्रवृत्त होऊन त्या सूत्रानें होणारें का झाल्यावर नंतर त्रैपादिक शास्त्राची प्रवृत्ति होऊं देण्यांत 'पूर्वत्र सिद्धम्' हें वचन आड येत नाहीं व त्रैपादिकशास्त्र नंतर प्रवृ होऊं शकतेंच. म्हणून वरील पाणिनीय निर्देशांतील छकाराल सापादिक शास्त्रानें होणारा तुगागम प्रथम केल्यास 'सुराछाया' य स्थलीं 'छ्त्' अशी स्थिति झाली असतां, स्तोः श्चुना श्चुः' य सूत्रानें तकाराचा चकार केल्यानें 'छ्च्' अशी जेव्हां स्थिति होते तेव्हां छकारापुढें चकार हा 'खर्' असल्यामुळें 'खरि च' है त्रैपादिक सूत्र प्रवृत्त करतेवेळीं 'पूर्वत्रासिद्धम्' हें वचन आड येत नाहीं व तें सूत्र प्रवृत्त केल्यास पूर्वी सांगितल्या- प्रमाणें पाणिनीय निर्देशांत द्विचकारयुक्त रूप निर्दिष्ट असावयास पाहिजे होतें. पण लौकिक न्यायसिद्ध सन्निपात परिभाषा त्रिपादींत प्रवृत्त होण्यांत कोणताहि प्रतिबंध येत नसल्यामुळें त्रैपादिक चर्त्वकार्य करतेवेळीं ती परिभाषा प्रवृत्त केल्यास, वरील पाणिनीय निर्देशांतील छकाराचे जागीं 'खरि च' या सूत्रानें होणारा चकार करतां येत नाहीं; कारण छकाराच्या निमित्तामुळें जो 'तुक् = त्' आगम झाला आहे व ज्याचे जागीं 'स्तोः श्चुना' या सूत्रानें चकार झाला आहे तो तुगागम दीर्घ अच् व छकार या

सन्निपाताचा विघात – नाश – करण्यास प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं. छकाराचे जागीं चकार केल्यास, वरील सन्निपात नष्ट होतो हें उघड आहे. म्हणून सन्निपात परिभाषा असल्यामुळें 'खरि च' हें सूत्र प्रवृत्त न केल्यास छकाराचा चकार न होतां छकारापुढें पाणिनीय निर्देशांत चकाराचें श्रवण व्हावयास पाहिजे होतें. पण त्या निर्देशांत चकारद्वय नसून किंवा छकारापुढें चकार नसून छकारापूर्वीं चकार असल्यामुळें त्या निर्देशावरून हें स्पष्ट होतें कीं, दीर्घ अचापुढें छकार आला असतां, छकारास तुगागम होत नसून दीर्घ अचालाच प्रकृत सूत्रानें तुगागम होतो. म्हणून प्रकृत सूत्राचा दीक्षितांनीं कौमुदींत जसा अर्थ केला आहे तसाच अर्थ करणें योग्य आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) कार्य वैकल्पिक असलें तरी अधिक फलाची प्राप्ति होण्याकरितां तें वैकल्पिक कार्य करणें उचित आहे असें या पाणिनीय निर्देशाचें तात्पर्य आहे. (दीर्घ अच् पदान्तीं असून त्यापुढें छकार आला असतां जरी 'पदान्ताद्वा' सू. १४९ या सूत्रानें दीर्घ अचाला तुगागम करणें वैकल्पिक आहे तरी, तसा वैकल्पिक तुगागम केल्यानें अधिक फलाची प्राप्ति होत असल्यामुळे तसा तुगागम करणें उचित आहे हें वरील पाणिनीय निर्देशावरून सिद्ध होतें; कारण त्या निर्देशांत 'सुरा' या पदांतील अन्त्य 'आ' या दीर्घ अचापुढें छकार आला असल्यामुळें त्या दीर्घ अचाला वर सांगितल्याप्रमाणें तुगागम करणें वैकल्पिक असून देखील पाणिनीनें तुगागम केला आहे.)

हल्सन्धिप्रकरणं समाप्तम्

सर्वत्र मान्यता पावलेलें

मनोरमा व शब्दरत्न

यांचें विवरणात्मक

मराठी भाषांतर

(भाग १ ला)

(संज्ञा प्रकरणम्)

(प्रस्तुत पुस्तक 'विदर्भ साहित्य संघ', 'महाराष्ट्र ग्रंथोत्तेजक संस्था, पुणें', 'नागपूर विश्वविद्यालय' इत्यादि संस्थांकडून पुरस्कृत झालें आहे.)

विवरणकर्ता

कै. रावबहादुर ना. दा. वाडेगांवकर, एम्. ए.

सेवानिवृत्त डिस्ट्रिक्ट व सेशन्स जज्ज, नागपूर

प्रांतो-प्रान्तीच्या विद्वानांनी प्रशंसा केलेलें हें पुस्तक व्याकरण शास्त्रावरील अत्यंत सरळ भाषेंत केलेलें विवेचन आहे. प्रदीप, भाष्य, उद्योत, काशिका, पदमंजरी या ग्रंथांतील उताऱ्यांमुळे पुस्तक सर्वांकरिता उपयुक्त झालें आहे. कि. रु. ७॥. ट. ख. वेगळा.

-: पुस्तक मिळण्याचा पत्ता :-

सं. ना. वाडेगांवकर, रा. ब. वाडेगांवकर

यांचा बंगला धन्तोली, नागपूर.